

Vladimir
Dedijer

Dnevnik
II

1941 - 1944

Sabrana djela

OKO DNEVNIKA VLADIMIRA DEDIJERA

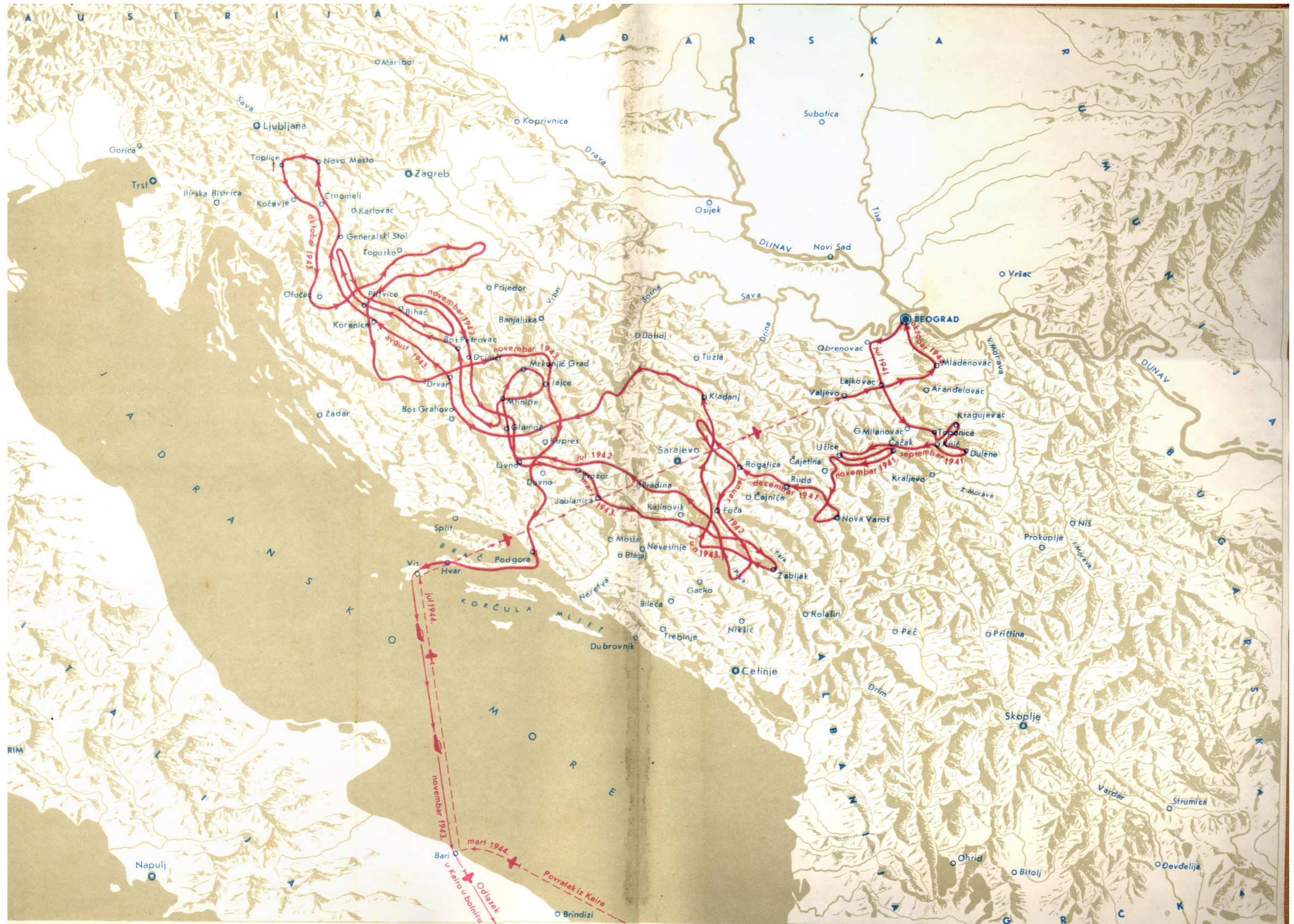
Obimna ova knjiga sadrži same činjenice. Ako ponegde sevne misao, ona je tek drugo ime za činjenicu. Ako preseče razgovor, on je samo pogovor činjenici. Treba li se čuditi da gole činjenice mogu osigurati zanimljivost knjige? Prvo, činjenice te su teške od realnosti i od romantike. Drugo: život je od samih činjenica; narodna priča i bajka su od samih činjenica; dečja priča je od samih činjenica. Glavni interes u romanu pobuđuju činjenice; fantaziju kreću činjenice. Dovoljno je napisati: sto, na njemu gori sveća, vrata u dvorište otvorena, u vrati krupan petao – i čitalac već ima pet situacija u mašti, i željno čeka hoće li biti jedna od pet, ili neka šesta. – Pisac Dnevnika, hteo ili ne, dao je i priču i obračun, držao se činjenica i kalendara. I začudo, kalendar je ispao vrsta mističke rokovne kontrole, i slikar bogate prirode saradnje u životu čoveka. Rekosmo: život čoveka. A život tamo bio je življen u grozdovima života. Na jednoj peteljci mnogo peteljčica, a po ovima zrno u zrno, glava do glave mladog boračkog sveta koji je često na sasvim malo prostora živeo vrlo uveličano življenje i stradanje. Ako se zrno otkine, grozd je još tu.

*Dnevnik Dedijerov u stvari je Spartanski pisan roman jedne generacije. Svakoje tu mi, svaku je generacija. Pisac sam je želeo da ne bude pisac, da ne stoji na razmaku od ljudi i događaja, hteo je biti zrno u grozdu, hteo biti mi, tamo bez odsustva, zakleti dobrovoljac čudne vojske, kao i svi drugi. Zato je pisao na frontu i na kolenu, zato nije pustio ni jedan dan da utekne bezimeno. Jer, doista, za sve vreme pregažene zemlje i naroda, nije ni na frontu ni u pozadinama bilo jednog dana bez brojke i bez imena. Zato je taj dnevnik priča i obračun, »ogledalo života«, kako su srednjevekovni pisci rado nazivali svoje hronike, književna građa sadašnjih i potonjih vremena. Generacija 0 kojoj je reč bila je i dete i čovek ujedno; detinjski dirljiva, a zrelo naredna svemu, pa i tragici. Tragedija dolazi od dvoga: od ranih smrti, od umiranja *pređe žetve*. I od toga što je taj mlad svet proživio svoj veliki roman u huku rata, i veći roman ne mogu doživeti ma koliko još da im se produži egzistencija i bude u njima snage i aktivnosti. Ono što je to pokolenje dalo zamasa karakteru i boračkim domašnjima, to ne može još jedared ni imati ni dati. Može ta omladina pisati i kazivati priče i drame, ali svoju veliku dramu je odživela. Tragično je odista kad sasvim mladi ljudi moraju unatrag gledati i prošlost pričati.*

Dedijerov dnevnik je ujedno kao velika knjiga sa slikama, za svakoga, stare i mlade, učene i neučene, jednostavne. Ima tu slika za smeju i za plač, za misao i za osećaj. Ima, što bi rekao Sitna Sarajlija, »črezmerija ljudskog«, i ima mladalačkih precenjivanja i potcenjivanja, naročito mladosti drage važnosti. Neka se mladi borci ne srde: niko manji od Dantea učinio je detinjariju: kad je umrla devojka Beatriča, napisao je pismo o tome Sinjoriji, to jest vladi u Republici. Nije to smetalo budućem velikom pesniku. Nije zelena mladost smetala našim borcima da postanu bratstvo koje je svoju egzistenciju zaboravilo. Čitamo u novinama svaki čas: da se taj mlad svet žrtvovao. Sta to znači? Da su čekali kuršum ili šrapnel? Ne. Nego su se utopili u nečem drugom no što su sami, u misao, u ideologiju, u odluku, u drugu ličnost, i zaboravili svoju egzistenciju i manje se bojali i rana i smrti. Ono osobito drugarstvo koje se tamo izgradilo, to je opet to: stopili se u nečem svi, svejedno da li je to bila Rusija ili komandir čete. Citate Dedijerovu knjigu i vidite kako nema izolovane egzistencije, nema ličnih kaprisa, avantura, planova. Kad je neko slavan, svi su slavni: kad nekoga sahranjuju, sebe sahranjuju. Brigada, to je kao pučina mora koja ujednačeno treperi pod suncem ili pod vetroni.

Dnevnik Dedijerov, sa raznim frontovima i raznim pozadinama, ujedno je vrsta narodne ispovesti, intimnog otkrivanja šta je bilo i kako je bilo. Svi smo u toj knjizi: deca ruševina i ognja, deca progonstva i bede, ali i deca veličine. Zar nije veliko kad se pod pretnjom invazije priređuje 27-mi mart, i pod teretom okupacije diže 7-mi juli? Jedni su na frontu, jedni u zarobljeništvu, jedni u logoru, jedni se sa svakim urlikom sirene opraštaju od kuće i pokućja, ali smo svi utopljeni u ideju čuvanja ognjišta i teranja razbojnika. Sve se trpi i može sa idejom slobode. Čovek je slobodan. On je slobodan i u logoru, i u zarobljeništvu, i ako se u lancima rodio! Samo sloboda je opravdanje za rat – kaže sav dnevnik Vladimira Dedijera.

Isidora Sekulić

VLADIMIR DEDIJER / SABRANA DJELA

SABRANA DJELA VLADIMIRA DEDIJERA

Knjiga 1 /II

Uređivački odbor

Dunja Barbarie, Vera Dediđer-Križman, Slavica Fran,
Vilim Jager, Bože Mimica, Rudolf Rizman, Dragoš Stevanović

Glavni urednik

dr Rudolf Rizman

Izdavač

GRO »Liburnija«, Rijeka
Izašlo u suradnji s IKRO »Mladost«, Zagreb

VLADIMIR DEDIJER

DNEVNIK

1941-1944

Peto, nepromijenjeno izdanje

Rijeka, 1981.

Urednik
DUNJA BARBARIC

DNEVNIK

DRUGA KNJIGA

OD 28 NOVBEMBRA 1942

DO 10 NOVBEMBRA 1943

OVAJ DNEVNIK
POSVEĆUJEM I POKLANJAM
CENTRALNOM KOMITETU
KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE
ORGANIZATORU I RUKOVODIOCU
OSLOBODILAČKE BORBE NARODA JUGOSLAVIJE

(Bosanski Petrovac, 7 novembra 1942)

DNEVNIK

DRUGA KNJIGA

OD 28 NOVBEMBRA 1942
DO 10 NOVBEMBRA 1943

OSLOBOĐENA PETINA JUGOSLAVIJE

SUBOTA, 28 NOVEMBAR

Bihać. — Vesa, Paja Savić i ja svratili smo pre podne u komandu mesta i tu nas Pavle Pekić pozva da prisustvujemo saslušanju Mirkeca Golubovića, nesvršenog gimnaziste iz Bihaća, koji je učestvovao u ustaškim nedelima. On je još pre rata napustio gimnaziju, a do 1941 izdržavala ga je majka, koja je držala hotel u gradu. Mirkecov rođeni brat Dragan bio je sasvim drugi čovek. Dragan je od prvog dana pristupio partizanima i sam je aktivno radio protiv Nemaca i ustaša. U Zagrebu je počeo da organizuje atentat na jednog nemačkog generala, ali je tom prilikom uhvaćen i ubijen. Međutim, njegov brat Mirkec bio je jedan od najokorelijih ustaških zlikovaca u Bihaću, gde je ubijeno preko 12.000 Srba iz grada i okolnih srezova. Mirkec je u zločinstvima učestvovao zajedno s ustaškim omladincima Davidom Pršom, Nikicom i Antom Vickovićem i Perom Šimićem.

Pavle Pekić nam je pričao, pre nego što je uveden Golubović, šta je ovaj zločinac počinio. Odmah, po napadu na Sovjetski Savez, ustaše su u Bihaću pohapsile masu naših omladinaca. Krajem juna 1941 godine stigao je u Bihać Maks Luburić i počeo da poučava domaće ustaše kako treba vršiti zločine. Sam Mirkec Golubović na saslušanju je pričao šta im je Luburić govorio. On nije priznavao da je on to činio, već je samo gledao:

— Luburić je pokazivao kako se jednim metkom može ubiti po deset ljudi. On je to naučio u Italiji, žrtve se poredaju jedna za drugom u potiljak i tada im se stavi na glavu, po duljini reda, jedna letva. Ako je neko malo viši od ostalih, onda mu se glava »kvrčne« čekićem da se sagne, pa se tako dobije pravolinijski red glava. Poslije toga ispali se metak prvom u zatiljak i metak prođe svih deset lobanja. Na taj način se štede naboji...

Golubović je dalje govorio o uputstvima koja im je Luburić dao za klanje ljudi:

— Luburić je upozoravao da je mnogo praktičnije klati ljude nego ubijati ih vatrenim oružjem, jer se stvar obavlja brže i jeftinije. Čovjeka treba preklati, prerezati mu grkljan, zatim povaditi sve isprave, dokumenta i, najzad, rasparati mu trbuh i baciti ga u vodu...

Pavle Pekić je zapitao Mirkeca Golubovića zašto je bilo potrebno da se para trbuh, a on se nasmejao i rekao:

— Baš sam ja to isto pitanje postavio Luburiću, a on mi je rekao da to treba činiti kako lješina ne bi isplivala na površinu!

Posle ovih teoretskih vežbi, Luburić je sa svojim đacima u Bihaću prešao na samo izvršenje zločina. Za prvi eksperiment su poslužili zatvoreni skojevci Milan Obradović, Dušan Kuga i Braco Kavezon, studenti iz Bihaća, kao i Braco Radetić, član Mesnog komiteta u Bihaću, jedan od najboljih omladinskih rukovodilaca u ovom kraju. Sem njih četvorice, pohvatani su desetak seljaka s Grmeča. Njih su krajem juna povelu noću iz bihačke Kule i povezli kamionom prema Zavalju, selu ispod Plješevice, gde su kasnije vršena masovna ubistva našeg naroda. Dušan Kuga je uspeo da od veže ruke u kamionu i da iskoči. To je bio odvažan čovek, učestvovao je 14 decembra 1939 godine na demonstracijama u Beogradu i tu je bio ranjen. Ustaše su gonile Kugu, ali on je uspeo da umakne. Ostali drugovi su iste noći pobijeni i bačeni u jamu. Kako je ovo Luburiću bio prvi slučaj da mu neko pobegne sa streljanja, upro je sve snage da pronade Kugu. Ustaške patrole su krstarile i danju i noću po okolini Bihaća. Kuga se bio sklonio kod radnika na pruzi Bihać — Knin u selu Štrbački Buk. On je uspeo da uhvati vezu s partiskom organizacijom u Bihaću i tražio je da mu se pošalje revolver i falsifikovana legitimacija, kako bi se prebacio u Srbiju, jer se u ovom kraju čulo da se u Srbiji već vode borbe protiv okupatora. Luburić je bio besan. Ostao je u Bihaću, iako je po planu morao već da ode, i rekao da neće napustiti grad dok ne uhvati Kugu. To mu je zaista uspelo preko Mirkeca Golubovića, koji je iskoristio poznanstvo svog brata Dragana i povezao se s našim drugovima. Pretstavljao se kao naš simpatizer, obaveštavao drugove o ustaškim racijama, pa kada je stekao poverenje nekih drugova, predložio im je da će on iz ustaškog stana nabaviti legitimaciju za Kugu. Plan mu je uspeo. Drugovi su bili pod prismotrom, nisu mogli da napuštaju grad, pa su poverili Mirkecu da odnese Kugi revolver i legitimaciju. Golubović je to prihvatio, a sobom je poveo desnu ruku Luburića, poznatog koljaša u Krajini Esada Kapetanovića, koga je ostavio s ustaškom zasedom na mestu kuda će naići s Kugom. Tako je Kuga uhvaćen. Ustaše su ga svezale i povele Luburiću u Bihać. Ali hrabri student Beogradskog univerziteta Dušan Kuga nije se dao živ u ruke Luburiću. Kad je s pratnjom prolazio kroz klisuru između Loskuna i štrbačkog Buka skočio je u Unu. Nije mogao pobeći jer su mu ruke bile svezane. Ustaše su pucale za njim. Tako je poginuo.

Nije ovo jedino delo Mirkeca Golubovića. On je u zatvoru u Kuli učestvovao u silovanju naših drugarica Stane Sučević i Nade Beoković,

a posle im je sekao vaginu bajonetom. Preživeli drugovi iz Bihaća dali su iskaze tokom istrage kako je Mirkec nosio po džepovima ljudske oči. Kopao je te oči seljacima iz Podgrmeča i, pokazujući ih na korzou, govorio:

— Ja imam slabe oči i izvadio sam ove za rezervu, jer nema smisla da oni nose ovakve oči u zemlju ...

Još je Pavle Pekić iznosio mnoga druga nedela Mirkeca Golubovića i objasnio kako je zločinac uhvaćen. On je, zajedno s nekoliko ustaša, pobegao u Zagreb posle oslobođenja Bihaća. Tu je, slučajno, sreo jednog našeg druga, koji je baš bio pušten iz koncentracionog logora. Vidali su se više puta i taj naš drug došao je na ideju da domami živog Golubovića u Bihać. Počeo je da mu govori da je njegov brat Dragan partizanski heroj, da Golubović ne treba ništa da se plaši, da njemu uvek ima mesta među partizanima, da on treba da se vrati u Bihać. Mirkec se najzad odlučio i, pre desetak dana, stigao je u Bihać. Rekao je da hoće da stupi u partizane. Do danas mu Pavle Pekić nije nijednom postavljao direktna pitanja o njegovim zločinima, već ga je puštao da priča sam. Pošto je danas sav materijal bio sređen, to je Pavle Pekić odlučio da mu postavi direktna pitanja.

U sobu je uveden Golubović. To je visok mladić, ima plavu, nakolmovanu kosu, džemper s vatiranim ramenima, na prsima dve smučarske značke, a crvena mašna je prebačena preko džempera. Pokreti su mu široki, teatralni; kad puši, oblizuje cigaretu i baca dim u vis. Tipični fićfirić s beogradskog korzoa. U njemu ničeg neobičnog. Na stotine ovakvih mladića i Ljotić i Pavelić uvukli su u svoje redove i od njih napravili krvnike. Ovo je pravi hitlerovski robot. Glup, zločin mu je postao zakon, i on ubija hladno kao što baca dimove u vazduh.

Pavle Pekić pita Mirkeca Golubovića kako su vršeni zločini na Garavici i drugim gubilištima u okolini Bihaća, a Mirkec mimo priča:

— Jednog dana išao sam ulicom prema Kuli, kad me zaustavi Kape-tanović, ustaški satnik, i zamoli me da ga zamijenim, jer je zauzet, i da odvedem jedan transport na strijeljanje. Bilo je to oko podne, u kamionu se nalazilo oko četrdeset ljudi, isprebijanih i izmučenih, nabacanih jedan preko drugog. Odvezli smo ih na Klokot, pritoku Une. Ja sam htio da ljude propisno strijeljamo, da ih postrojimo, pa tek onda da pobijemo, ali su ustaše navalile kao divlje i počele da kolju pojedince i da ih bodu noževima. Ljudi su jaukali i zapomagali, a ustaše su dotucale one koji su još davali znakove života, a neke su tako polužive bacali u spremljene rake... Ja to nisam mogao gledati, već sam se riješio da prekratim muke tih jadnika, pa sam im ispaljivao jedan šus u glavu ...

— Pa koliko si ljudi tako »rešio muka« ? — pita ga mirno Pavle Pekić.

— Ne sjećam se, imao sam u torbici pedeset do šezdeset metaka, pa sam sve to potrošio. Morao sam ići sa narednim transportom, a municije mi je bilo nestalo ...

Paja Savić odjednom prekinu Golubovića:

— Ti si zločinac, ti si razbojnik, ti moraš da platiš za sva ta ubistva!

Tako Paja pokvari Pavlu Pekiću istragu. Mirkec preblede, poče da popravlja mašnu. Tada mu Pavle Pekić postavi prvo otvoreno pitanje, pa zatim drugo. Došli su i svjedoci: Mehmed Midžić, koji je iz bihačke Kule, u kojoj je bio zatvoren, gledao šta je radio Mirkec Golubović sa seljacima s Grmeča. U dvorištu Kule ustaše bi poredale Grmečlije u krug, svakom seljaku dali bi po toljagu i naterivali ih da trče u krug. Ako bi neko posustao, onda bi ga onaj iza njega morao udarati. Ustaše su stajale pored seljaka, i, kad bi se neki zaustavio, tukli su ga, a ponekad i boli nožem.

— Nije tačno, — veli Mirkec, — da sam ja tukao one što su trčali da idu brže... Ja sam stajao izvan kruga i pokatkada podapeo nogu onima koji su trčali. Eh, što je bio jedan smiješan. Kad god sam mu podapeo nogu, složio bi se kao vreća. Ništa u sebi nije imao športskog ...

Kad je Midžić rekao da su čupali brkove Grmečlijama i naterivali te naše seljake da ih jedu, Mirkec je opet rekao da to nije istina. Odbio je da prizna da je sa zlikovcem Pašagićem polio benzinom bradu svešteniku Tintaru i posle je zapalio. Kad je Pavle zapitao Golubovića zašto je vodio transporte na Garavicu i druga gubilišta, on je mimo rekao da je samo prekraćivao muke onima koje su ustaše izmrcvarile. Prosto se bunio zašto se on uzima na odgovornost za ta dela.

— Ništa ja nisam kriv, — govorio je. Sve su to radili drugi, ja sam spasavao narod. Nikica Vioković bio je najgori. Jednom kad sam se vraćao sa strijeljanja prošao sam pored bivšeg hotela »Jugoslavija« i čuo neku dernjavu. Navratio sam se unutra da vidim o čem se radi. Unutra je bila »Časna radna služba«. Srednjoškolci su galamili i vikali. Oni su jeli pekmez na kruhu, a Nikica je napravio vic bacivši im u pekmez čovečji prst...

Ušli su novi svjedoci: Slavka Žardina i Raza Kovačević. Ove dve drugarice Mirkec je mučio. On sve to poriče, samo veli da je Razu nekoliko puta ošamario, ali da je to bilo »onako prijateljski i iz šale«. Više nismo mogli izdržati. Vesa, Paja i ja izišli smo napolje. Paja je govorio da je mislio da će videti nekakvog Lombrozovog tipa, a ono običan fićfirić s korzoa. Vesa je objašnjavao da je ovakav tip zločinca baš karakterističan za fašizam. Na hiljade je ovakvih Mirkeca u Evropi. Glupi, gladni Hitlerovi roboti. Ali danas je pravda došla po svoje. Večeras će istraga biti završena, pa će Mirkec Golubović pred sud. Izgleda da će biti javno obešen.¹

★

Pregledao sam posle podne ustaška dokumenta koja smo zaplenili prilikom oslobođenja Bihaća. Iz njih se vidi da ustaše misle da upotrebe i otrovne gasove protiv nas. U izveštaju »posebnog izaslanika g. podpretsjednika vlade sa zadaćom da se podnese izvještaj o prilikama u Bihaću« veli se:

¹ Nemačka ofanziva omela je javno pogubljenje Mirkeca Golubovića, koji je osuđen na smrt i streljan nekoliko dana uoči ulaska Nemaca u Bihać. Istražni materijal je propao tokom Četvrtе ofanzive.

»Raspoloženje građanstva je vrlo tmurno, a takovo raspoloženje pojačava još i 6.000 izbeglica iz sela Čukovi, Klisa, Orašac i Kulen Vakuf...

Prema planu generala Rumlera koji je određen da vodi operacije prema jugu i jugoistoku sadanje brojno stanje u Bihaću koje iznosi 3.000 momaka potpuno je nedovoljno za djelatnost šireg značaja...

General Rumler predlaže da mu se dopusti da pomoću zagušljivih gasova pročisti šume koje su nepristupačne brojnijim postrojbama vojske, budući se radi o brdovitom i šumovitom području, a mi općenito dijelimo takvo mišljenje.

Pored gornjih mjera potrebno bi bilo po županovom i mome mišljenju nastojati skloniti njemačko vojno zapovjedništvo da u ovaj kraj pošalje četiri ili pet bornih kola sa svojim stručnjacima da bi se prvenstveno pročistili prometni putevi na područjima predstojeće vojničke djelatnosti...«

Iz jednog drugog dokumenta ustaše priznaju da seljaci, Hrvati i muslimani, ne odobravaju pokolje Srba, pa ustaše predlažu da se pokolji vrše tajno:

»Kod odlaska u Vilusi pomenuta satnija Crne legije poklala je slijedeće familije:

Seljaka Dragu Gnjačića s 14 osoba; seljaka Jovu Prgomelju s 3 osobe; seljaka Stanka Prgomelju sa 7 osoba; seljaka Marka Prgomelju sa 2 osobe; seljaka Jovu Poleksija sa 3 osobe; seljaka Jovu Panića sa 6 osoba — svi iz Vilusa.

Bogdana Jakovljevića sa tri osobe, Đorđa Jakovljevića sa 6 osoba, Milivoja Jakovljevića sa 5 osoba, sve iz zaseoka Dautrine; Joku Čović sa 6 osoba, Dragojla Zraka sa 4 osobe, Jovu šperca sa 2 osobe, iz zaseoka Amauti.

Radi ovog pokolja pravoslavnog stanovništva jako je negodovanje kod Hrvata katolika i muslimana, jer se oni sada boje osвете, tj. boje se da će izbjeglo stanovništvo navesti na njih partizane, te da će ih poklati... Bilo bi potrebno da se izda od nadležnih zapovjed da se žene i djeca kao i starci ne uništavaju javno na ovakav način.«

★

Veoma je karakterističan izveštaj iz koga se vidi način na koji Pavelić »organizuje narodno oduševljenje«. Jedan ustaški funkcioner, koji je iz Bihaća službeno otišao u Zagreb, javlja:

»Dne 3 travnja o.g. u kavani „Zagreb“ u Zagrebu na večer primio sam od g. profesora Alije Šuljka, podglavnog pobočnika slijedeće naloge:

Odmah treba skupiti 40 — 50 ljudi do 35 godina iz Krajine koji se imaju dobro očistiti, obrijati, podšišati i obući u narodnu nošnju i uputiti u Zagreb na proslavu godišnjice osnutka N.D.H.«

★

I najzad jedan dokumenat koji pokazuje da je pravilna taktika partizana — pucati na avion iz svakog raspoloživog oružja.

Veliki župan šalje izveštaj na osnovu podataka vojske 24 septembra 1942:

»Tromotomi avion, koji je 22 rujna 1942 leteo iz Zagreba prema Bihaću i nosio ulje i streljivo... nedaleko od Vrnograča napadnut je od partizana, tako da su mu oštetili rezervoar. Zrakoplov se zapalio... pa se silom spustio. Pilot i posada od daljna tri zrakoplovca su istrčali, a neposredno iza toga nastala je eksplozija kojom je prilikom upropašćena cijela municija, ulje i razumije se sam zrakoplov ... «

★

Uveče smo napustili Bihać i krenuli za Petrovac.

NEDEUA, 29 NOVEMBAR

Drinići. — Zadržao sam se u Petrovcu i svratio u Vrhovni štab kod Veljka i Terzića. Razgovarali smo o opštoj vojnoj situaciji. Naša ofanziva na istok dobro napreduje. Koča je po drugi put oslobodio Jajce, ali je, po običaju, svojim sitnim rukopisom poslao lakonski izveštaj: »Jajce oslobođeno«. Očekuju se podaci o plenu i našim gubicima.²

PONEDEUAK, 30 NOVEMBAR

Drinići. — Naša ofanziva na zapadu takode se lepo razvija. Kostini Krajišnici već treći dan vode borbu za Bosanski Novi. U toku su žestoke ulične borbe. Zahvaljujući plenu u Bihaću raspoložemo neobično jakim artiljerijom. Košta je ispucao skoro hiljadu granata iz haubica na Novi.

UTORAK, 1 DECEMBAR

Drinići. — Dunula danas jugovina i skoro sav sneg odnela. Znam da je proleće još daleko, ali ovaj nestanak snega donosi novu snagu čoveku, pogotovu kada se uzme u obzir sve veći zamah ruske ofanzive. Svaku noć sedimo u redakciji do jedan-dva sata i čekamo izveštaj. Večeras sam govorio našoj straži o značaju ruske ofanzive, pa sam izvadio ove po-

² U borbi za Jajce učestvovala su jedinice Prve i Treće divizije. Na levom krilu nalazile su se brigade Prve divizije (Prva proleterska i Treća krajiška), koje su napadale na sam grad preko Carevog Polja. Prva dalmatinska brigada udarila je na čušinu, dok su druge jedinice Treće divizije delom uzele učešća u napadu na grad, a delom napadale komunikaciju Jajce — Vakuf. U ovoj akciji učestvovali su i bataljoni iz okoline Jajca, pod komandom drugova Marjanca i Vlatkovića. Od ovih odreda kasnije je stvorena Sedma krajiška brigada. Napad je otpočeo 24 novembra uveče, a u zoru 25 novembra Prva dalmatinska (ili Četrnaesta brigada) ovladala je čušinom. U 19 časova otpočeo je opšti napad s pravca Carevog Polja i pre zore 26 novembra Jajce je bilo oslobođeno. Komandant Prve proleterske brigade, Danilo Lekić, u ovoj borbi prvi put je primenio koncentrisanu vatru bacača i automatskog oružja i naneo Nemcima znatne gubitke. Plen je bio neobično bogat. Zaplijenjeno je nekoliko protivkolskih topova. Istog dana posle podne jedna nemačka motorizovana kolona prodrta je u Jajce od pravca Vakufa. Na samoj periferiji grada, kod fabrike hlora, nemačke tenkove zaustavila je uporna odbrana jednog štaba Prve dalmatinske brigade kao i dejstvo protivkolaca sa Carevog Polja. Nemci su uspeli da zapale deo kuće u kojoj su se naši drugovi nalazili, ali oni nisu hteli da se predaju, iako je jedan od drugova izvršio samoubistvo, jer je mislio da će ga Nemci živog uhvatiti. Pod rukovodstvom Zeka Vojvodića naši drugovi su se ogorčeno borili, bacajući kroz prozore bacačke mine na tenkove, a uspeli su da ugase vatru u kući. U međuvremenu je ojačalo dejstvo protivkolaca sa Carevog Polja i Nemci su konačno bili odbijeni. Posle toga, Prva divizija je napustila Jajce i krenula na izvršenje svog zadatka u Srednju Bosnu.

datke o nemačkim gubicima i plenu Crvene armije, iz kojih se vidi da je svaka nova ruska ofanziva jača od prethodne.

Nemci su izgubili na frontu:

	Topova	Tenkova	Mitraljca	Automobila	Nemaca	
					Mrtvih	Zarobljenih
<i>Moskva</i> (6 decembra 1941 — 19 januara 1942) ...	4.800	2.800	8.000	33.000	300.000	
<i>Kalinjin</i> (10 — 24 januara 1942)	350	50	430	740	17.000	—
<i>Lozovaja</i> (18 — 27 januara 1942)	686	76	913	6.121	25.000	—
<i>Harkov</i> (12 — 16 maja 1942) .	565	425	596	790	12.000	1.200
<i>Ržev</i> (25 — 30 novembra 1942)	299	99	957		23.000	400
<i>Staljingrad</i> (za prvih 10 dana, 19 — 29 novembra 1942)	2.000	1.379	3.935	6.000	67.000	66.000

SREDA, 2 DECEMBAR

Drinići. — Italijani su napustili Grahovo. Prilikom našeg poslednjeg napada i oni i četnici pretrpeli su velike gubitke, a poslednjih dana stalno smo im sekli vezu s garnizonom, tako da su morali da evakuišu ovaj važan strategijski čvor. Na ovaj način povezaćemo se još bolje s Dalmacijom, gde se ustanak sve više širi.

ČETVRTAK, 3 DECEMBAR

Drinići. — Grupice ustaša, koje su umakle iz Bihaća prilikom borbi za grad, počele su da se okupljaju. Prošle noći ispalile su nekoliko metaka na kašarnu u Zegaru, gde se nalaze neki njihovi zarobljeni oficiri. Jedan od tih oficira činio je neopisiva zverstva. On bi noću izvodio seljake iz zatvora, naređivao da kopaju rake za sebe, a onda bi svojim vojnicima davao nalog da postave seljake pred raku, komandovao da se uzmu na nišan, a zatim bi se predomislio. Tako bi po desetak puta mučio jadni narod, pa polovinu, najzad, pobio, a ostale vraćao u zatvor i istu stvar ponavljao naredne noći.

PETAK, 4 DECEMBAR

Drinići. — Novi i Dvor nismo uspjeli da oslobodimo. Nemci su se žestoko opirali. Primenjivali su novu taktiku. Puštali su naše borce na 50 metara od sebe i zatim otvarali vatru. Takođe i operacija oko Dvora nije urodila plodom. Nemci su poslali velika pojačanja i jedna njihova tenkovska kolona iznenadila je neke jedinice Hrvatskog korpusa na čistini. U borbama kod Dvora imali smo 250 drugova izbačenih iz stroja, a od toga 80 mrtvih. Bosanski korpus je u bici za Novi imao 60 mrtvih. Broj mrtvih će se još povećati, jer je veliki broj ranjenika na umoru. Ovi gubici nas teško pogađaju, ali moramo ih očekivati. Vojska nam je narasla iz partizanskih odreda u krupne jedinice koje vode frontalne borbe s neprijateljem. Ipak, svaki borac je dragocen. Krajina, evo, već godinu dana krvvari, najbolji ginu, teško će se nadoknaditi takvi gubici.

U domobranskoj vojsci sve jača diferencijacija. U borbama za Novi predao nam se veliki broj domobrana. Prvi je prešao kapetan, Rus Gavrilčenko, komandir jedne baterije haubica prvog topničkog sklopa, oficir bivše jugoslovenske vojske. Gavrilčenko je naredio da se u šumu prenese oko 700 granata za haubice, a kad su naše jedinice prišle njegovoj bateriji, on je komandovao da svi vojnici legnu na zemlju i da niko ne puca. Kad su naši naišli, Gavrilčenko se podigao i predao čitavu bateriju. Partizani i domobranci su se grlili, a zatim zaigrali kolo oko haubica. Gavrilčenko je došao u Petrovac i posetio je Staroga. Na polasku mu je rekao:

— Boriću se s vama protiv Nemaca i njihovih slugu, a najviše bih voleo da se prebaoim u Rusiju.

Sem Gavrilčenka u borbama za Novi predalo nam se još nekoliko oficira, poručnici Čerić, Popravko, Zetković, Rak i natporučnik Rode mant. Sem toga Bosanski korpus zarobio je veliki broj domobrana, oko 850 sa 13 oficira. Zaplenjene su 4 haubice, 2 brdska topa, 750 granata za haubice, 850 pušaka. Izbačeno je iz stroja preko 1000 neprijateljskih vojnika, uglavnom Nemaca i ustaša.³

Na istoku Nemci pokušavaju svim silama da se probiju u Jajce. Hoće po svaku cenu da ovladaju komunikacijama u dolini Vrbasa. Prema našim obaveštenjima krenule su skoro sve snage 718 nemačke divizije. Treća divizija i Sandžaoka brigada imale su teške borbe.

* Na Bosanski Novi i Dvor napadale su jedinice Trećeg (Prvog bosanskog) korpusa i Četvrtog (Prvog hrvatskog) korpusa. Prva, Druga i šesta krajiška brigada i Peta kozarska brigada vršile su operacije u pravcu Novog, a Prva i Druga lička i Sedma i Osma Baniska brigada u pravcu Dvora i okolnih uporišta. Hrvatske jedinice imale su pomoćnu ulogu. One su davale obezbeđenje od Kostajnice, napadale na Dvor i imale su zadatak da preseku vezu između Novog i Dvora. Bosanske jedinice su očistile prilaze Novom (Miška Glava, Suhača), razbile jedan ustaško - domobranski puk i zarobile komandanta puka Severovića. Hrvatske jedinice su ovladale prilazima Dvoru, ali nisu zauzele kotu Lebrenicu na liniji Novi — Dvor, tako da nije bila prekinuta veza između neprijateljskih garnizona. Hrvatski korpus je likvidirao niz uporišta u pravcu Kostajnice: Unčani, Struga, Divuša. Drugog dana pošla je neprijateljska kolona ojačana tenkovima, iz Kostajnice, ali su je jedinice Hrvatskog korpusa odbile. Istog dana predveče naše jedinice prodrle su u Dvor, ali su intervencijom tri do četiri tenka iz Novog bačene natrag. Iste noći otpočeo je novi napad od Kostajnice tenkovima. Vodila se borba čitavu noć i čitav dan. Predveče Nemci su prodrli u Dvor. Jedan od osnovnih propusta u ovoj operaciji bio je nejedinstveni napad i slaba veza između Hrvatskog i Bosanskog korpusa. Telefonska linija bila je uspostavljena, ali je slabo radila. Veza je održavana samo s vremena na vreme. Hrvatski korpus je u ovim borbama imao 310 izbačenih iz stroja, od toga 98 mrtvih. Bosanci su imali oko dve stotine ljudi izbačenih iz stroja.

SUBOTA, 5 DECEMBAR

Drinići. — Prvi dopisi za »Borbu« počeli su da stižu.⁴ Piše Jovan Popović o borbi na Sitnici:

»Nemci, ustaše i nekoliko četnika, s g-đom Drenović, sakrili su se u jednu džamiju i odatle davali otpor. Naš bacač udario je posred džamije i sve ih pobio sem Drenovićevog deteta. Ono je predato na čuvanje jednoj porodici. To dete neće imati prilike da pođe sramnim putem svoga oca, jer će uskoro naš narod biti oslobođen svih narodnih izdajnika Drenovićevog kova.«

NEDEUA, 6 DECEMBAR

Petrovac. — Jutros sam do pet radio — prelamali smo četvrtu stranu »Borbe«. Pisao sam u dva izjutra međunarodni vojni pregled. Žilavi su Nemci, oca im njihova. U Africi se uporno brane. Pokušavaju da se zadrže između Volge i Dona. Evo, i kod nas se tuku kao stoke. Ušli su juče u Jajce, ali su platili s 300 mrtvih i ranjenih. Naši gubici — 50 ranjenih i mrtvih. Sada smo im fabriku sasvim udesili. Odveli smo im i sve inženjere. Nemcima je mnogo stalo do ove fabrike. Davali su premije za opravku, naručili novu centralu iz Mađarske. Sada smo im polupali i elektrolizu. U dvorani bivšeg sokolskog doma, koji su partizani opravili, večeras je održana jedna od najznačajnijih konferencija u ovom našem ratu. Preko 160 žena, delegatkinja iz svih krajeva zemlje, došlo je na prvu konferenciju AFŽ-a. Veliku ulogu odigrale su naše majke i sestre u ovom ratu. U mnogim krajevima na njihovim plećima leži glavni teret rata. To se naročito oseća u Lici, Krajini, Kordunu, Baniji, Dalmaciji, u krajevima gde je ustanak prvo izbio. U mnogim odborima sede žene. Na divan način su naše žene ostvarile ravnopravnost. Nikakvih pisanih zakona nema, niko nije žene pitao imaju li prava ili ne da brane svoja ognjišta, da hrane i odevaju svoju vojsku. One su svojom krvlju, znojem i samopregalaštvom postigle ravnopravnost. Značajno je da je to ostvareno u onim krajevima naše zemlje koji su do rata bili poznati kao najkonzervativniji, gde je položaj žene bio ravan robu. Još je veća stvar što se niko od muškaraca, od starih seljaka, ne buni protiv položaja koji je žena zadobila u našem ratu. Sve to izgleda tako prirodno, tako razumljivo, da nikako drukčije i nije moglo biti. žene su tu ravnopravnost izvojevale u stotinama ljutih bojeva, u pozadini i na frontu. Velike je reči rekao večeras Tito:

— Ja se ponosim time što stojim na čelu armije u kojoj ima ogroman broj žena. Ja mogu kazati da su žene u toj borbi po svom heroizmu, po svojoj izdržljivosti, bile i jesu na prvom mestu i u prvim redovima, i svim narodima Jugoslavije čini čast — što imaju takve kćeri.

Divno je bilo posmatrati dve devojke s puškama o ramenu kako stoje s jedne i druge strane bine, dok je Stari govorio. Jedna je bila Crnogorka, mislim iz četvrte crnogorske brigade. Kako su Crnogorke jurišale na

* Prvi dopisnici »Borbe« bili su Jovan Popović i Prvoslav Vasiljević, iz Prve divizije; Ceda Minderović, iz Druge divizije; Maksim Goranović, iz Treće divizije; Pavle Mijović, iz Četvrte divizije; i Branko Čopić, iz Pete divizije.

Bugojno, na Kupres! Mnogo ih je izginulo. Ova devojka s puškom o ramenu stoji kao simbol stotina naših junakinja koje su pale u ovom ratu.

U ime Partije konferenciju je pozdravila Cana Babović. Bila je i jedna tačka izvan programa. Molila je da govori nepismena seljanka Mika Pećanac, iz okoline Drvara. Popela se na govornicu zajedno sa svojom torbom. Sklopila je ruke i počela da govori, da ukazuje na onaj veliki preporod, onaj silni proces koji je počeo da se razvija među ženama u ovom ratu. Završila je ovim rečima:

— Ja sam željna istine i pravde, a koliko sam videla istinu i pravdu, ona je sva u komunista!

Od neobičnog je značaja ogromni ugled koji uživa naša Partija među ženama. Jedna Dalmatinka priča posle konferencije kako u Dalmaciji stare žene sada govore, naročito u onim krajevima gde su četnici zajedno s Italijanima palili crkve, dok smo mi branili i crkvu i selo:

— Da živi djeвица Marija i Komunistička partija!

Još su večeras lepo govorili Simo Milošević u ime Veća⁵ i Mihadlo švabić u ime omladine. Sutra drži Mitra politički referat, a Cana Babović organizacioni.

★

Večeras je stigla vest da 4 decembra za malo što Nemoi nisu upali u štab Treće divizije. Srećom, na vreme su ih opazile naše patrole. Ali, poginuo je komandant Prve dalmatinske brigade i zamenik komandanta Treće divizije, drug Božo Bilić, španski dobrovoljac. On je usled magle naleteo na Nemce.

Sada imamo dve divizije s one strane Vrbasa. Neprijatelj je, međutim, neobično uporan. Povratio je Jajce, ali smo mi na zapadu oslobodili Vrliku, važnu raskršnicu u Dalmaciji. Ustaše su nas preduhitrile pre neki dan i prodrle iz Livna skoro sve do Glamočkog Polja. Tako je naš napad na Livno zastao.« Oslobođenje ovog grada biće od velikog značaja za našu vojsku. Razbićemo обруč koji se nalazi oko nas, a tako isto pomoći će se razvoj ustanka u Dalmaciji.

PONEDELUK, 7 DECEMBAR

Petrovac. — Razgovarao sam sa d-r Simom Miloševićem o njegovom putu po Cazinskom srezu u kome živi 54.000 muslimana. To je najkompaktniji muslimanski srez u Jugoslaviji. U tom kraju postoje 54 džamije

⁵ Prvih meseci posle osnivanja AVNOJ-a a obično smo ga nazivali »Veće«. Tek posle Pete ofanzive odomaćen je naziv AVNOJ.

⁹ Ustvari naš napad na Livno bio je već otpočeo. Mi smo nadirali u tri kolone. Četvrta crnogorska brigada (odnosno njen Drugi bataljon) već je bila prodrila u same prilaze Livnu i zauzela fabriku cementa, manastir i još neke objekte na periferiji grada. Međutim, neprijatelj je jačim protivnapadom protiv pojedinih napadnih kolona (prvog dana protiv Druge proleterske brigade, drugog dana protiv Druge dalmatinske, a trećeg protiv četvrte crnogorske brigade), onemogućavao dovođenje naših jedinica na polazne položaje za napad i njihovo povezivanje. Pojedini našim brigadama, zbog spore i slabe veze između njih (jer tada nije bilo radioveze), nije bila poznata situacija na sektoru drugih brigada i nisu mogle saglasno podesiti dejstvo na svom sektoru. Ovo je bio jedan od važnih nedostataka u napadu od petog decembra na Livno.

a ona u samom Cazinu, po recima Cazinlija, najveća je u Jugoslaviji. Cazin je srez sa devet gradova, devet kapija Bosanske Krajine. Nuriya Pozderac je svuda istupao i pozivao narod u partizane. Muslimanske mase su se pokrenule. One osećaju da nikada nisu bile u takvoj opasnosti ni od četnika ni od ustaša kao sada. Pavelić je pokušavao da stvori jednu SS - diviziju od krajiških muslimana, ali smo ga pretekli oslobođenjem Bihaća i Cazina. Već prvih dana javilo se u brigadu dobrovoljno preko dve stotine boraca. Odličan je to element. Krajiški muslimani su neobično uporni i smeli borci. Priča d-r Simo kako se u narodu sve više čuje da Hitler i Musolini gube rat. Još nisu svi na našoj strani, ali glavna masa je već neutralisana. Uvida narod da smo mu prijatelji, da ima kod nas pravde, da mu veru i din ne diramo.

Mnogo mi je žao što sam se morao vratiti u Driniće da dam brošuru O Jasenovcu u štampu. Po silnom suncu jahao sam na malom, ali živom tovarnom belcu, koji kasa sitno kao miš.

UTORAK, 8 DECEMBAR

Drinići. — Radimo brošuru o Jasenovcu, jednom od najstrašnijih dokumenata današnjice. Nekoliko drugova Jevreja pobeglo je iz logora, pošto su prvo ubili stražara.⁷ Preplivali su Savu i stigli na Kozaru. Nikica Pavlič je sredio njihove utiske. U brošuri se pominju imena stotina naših poznatih drugova koji su ubijeni u tom logoru. Svratio sam u štampariju I pričam kako će ta brošura imati velikog odjeka u narodu. Solomon Romano, tih, miran radnik, po svom držanju najbolji u čitavoj štampariji, čuti danas, ne diže glavu sa sloga. Mislio sam da je bolestan, ali mi tiho reče:

— Ja ne mogu da spavam od kako sam počeo ovo da slažem.

Nisam odmah shvatio šta misli, pa ga pogledah. Solomon nastavi:

— Tamo su mi odvedeni otac, majka, tri sestre i dva brata. I ja sam bio s njima u kući 1941 godine, ali sam iskočio kroz prozor, pa pravo u partizane...

Solomonov otac bio je siromašni limarski radnik. Kada sam za vreme ručka pričao o ovom slučaju, mali Albert saže glavu. Posle drugovi rekoše da su i njemu ustaše odveli u Jasenovac oca, majku i dve sestre ...

★

Odmarao sam se posle podne i kroz san čujem pucanje i eksploziju. Mislio sam da to u radionici s one strane sela probaju bacače. Kad sam izišao napolje, lelek žena, kuknjava. Đida mi objasni sve. To su se vraćali krajiški proleter. Krenulo je 300 momaka s Grmeča u februaru 1942 go-

⁷ Ovi drugovi zovu se: Morie Danon, Morie Romano, i Solomon Katan. To je jedno od retkih bekstava iz Jasenovca. Oni su bili prebačeni na rad na desnu obalu Save kod Gradiške. Ustašu, koji ih je vodio u neki mlin, udarili su čekićem i dotukli nogama. Posle su pošli za Kozaru, izgubili pravac i izbili negde oko Kotor Varoši. Prvo su pali četnicima u ruke ali ih je uskoro oslobodila Prva proleterska brigada. Tada su sva tri druga stupila u našu vojsku. Solomon Katan je poginuo posle Pete ofanzive, a Morie Danon i Morie Romano do kraja rata bili su u našoj vojsci. — Drugu Solomonu Romano, ustaše su streljale oca Isaka i brata Leona, šegrta, krajem 1942 godine, a majku Hanu, brata Jakicu i sestre Rifku i Ninu odveli su Nemci u Loborgrad i ugušili u dušegupkama.

dine, najbolja vojska krajiška. U Foči smo bili obavješteni da će stići preko reke Bosne do nas, ali su morali da vode teške borbe s Nemcima i četnicima između Vrbasa i Bosne. Tu je bataljon bio razbijen, zarobljen je i njegov komandant Zdravko Celar; junački se držao na streljanju pred četničkim karabinima. Preko stotinu drugova uspelo je da se prebaci preko Save u Slavoniju, gde su mnogo pomogli razvoju ustanka. I najzad se 87 proletera vratilo u Krajinu preko Kozare. Iz Drinića je otišlo šest boraca, a pet se danas vratilo. Ovih pet su zapucali kad su došli pred selo, a porodica onog šestog zakukala. Sva petorica su došli u kuću druga, koji je ostao negde između Vrbasa i Bosne, i rekli porodici:

— Ne kukajte, mnogi su izginuli, nije on sam ...

Predveče su svratili u našu redakciju i razgovaraju s Đidom. Vele da su čuli preko »Slobodne Jugoslavije« da se Krajina dobro bori, samo nisu znali da je Petrovac oslobođen. Mislili su da su još ustaše u njemu.

Sva petorica su dobili odsustvo po mesec dana, ali ni jedan neće duže ostati od tri dana. Hoće samo da vide porodicu i da uzmu preobuke.

— Idem u Prvu krajišku brigadu! — veli jedan.

Borbena krajiška krv. Do duboko u noć razlegala se pesma pet krajiških proletera iz Drinića.⁸

SREDA, 9 DECEMBAR

Petrovac. — Došao sam danas do Vrhovnog štaba radi statistike naših borbi za šest meseci u Bosanskoj krajini. Dosta retko svraćam do

⁸ Jedan od ove petorice driničkih proletera, kapetan Dušan Banjac, veli da je od blizu tri stotine boraca Prvog krajiškog bataljona do 1945 u životu svega 20 drugova. Prvog marta 1942 krenula je Grmečka proleterska četa iz Srpske Jasenice (ispod Grmeča) za Celinac, više Banja Luke. Usput su naišli na kozaračku četvu i zajedno su imali borbu s četnicima, kojom je prilikom ranjen u glavu Mladen Stojanović. U čelincu je formiran Prvi bosanski proleterski bataljon od Kozaračke, Podgrmečke i Drvarske čete. Kozaračka i Drvarska četa otišle su da napadnu Kotor Varoš, a Podgrmečka u Prnjavor na ustaše. U to vreme su četnici u Jošavki napali našu bolnicu, zarobili Mladena Stojanovića i posle nekoliko dana ubili ga. Podgrmečka četa napala je ustaški logor. U ovoj borbi učestvovao je i Danko Dmitrov. Spanac, komandant Četvrtog krajiškog odreda (Srednja Bosna). Međutim, 2.500 četnika opkolilo je naše borce koji su napadali ustaški logor. Tako su naši bili razbijeni. U probijanju na Motajici, gde su učestvovala sve tri čete, zarobljen je Zdravko Celar, komandant bataljona, zajedno sa Savom Trikićem i Obradom Košpićem. Tu je bio ranjen i zastavonoša bataljona Rade Mirković. On je bio ranjen, ali je dalje jurišao i poginuo. Zdravko Celar se junački držao i govorio četnicima da su sluge okupatora. Četnici su ga streljali. Celar je proglašen za narodnog heroja. Savo Trikić i Obrad Košpić uspeli su da se iščupaju iz ruku četnika. Danko Dmitrov je kasnije poginuo. I on je proglašen za narodnog heroja. Ostatak proleterskog bataljona probio se na planinu Motajicu. U ovoj borbi izgubio je blizu 200 ljudi. Na Motajici su ostali devet dana, hranili su se puževima i bukovom korom. Posle toga je rešeno da se pređe preko Save u Slavoniju. Deset drugova se dobrovoljno javilo da po oluji preplivaju Savu i s one strane dovedu čamce kako bi se bataljon prebacio u Slavoniju. U buri su se četiri druga udavila, među njima i Rudi Poje, radnik iz Drvara. On je sve do poslednjeg trenutka klicao Staljinu i Crvenoj armiji. Zeleznička pruga Zagreb — Beograd pređena je blizu Slavonske Požege, kada je puškomitraljezac Pero Kecman (kasnije je postao komandant bataljona, a poginuo je u Petoj ofanzivi) ranio dva stražara. Bataljon se posle prebacio na Babiću Goru i posle tri dana se povezao s drugovima u Slavoniji. Odmah je izvršena akcija na Kamensku, više Slavonske Požege. Nije prošlo nijedno veče, a da bataljon, pored akcija, nije davao priredbe. Posle dvomesečnih borbi širom Slavonije u zajednici sa slavonskim partizanima, krajiški proleterci su se vratili u Bosnu. Susreli su se s partizanima iz Banije. Izvršili su zajedno napad na petrolejske izvore kod Gojila. Najteže su borbe bile na Grubišnom Polju, gde je poginuo Vlado Kecman, iz Drinića. Više Daruvara, u selu Bijela, 40 proletera vodilo je borbu sa 500 ustaša i domobrana zadržavajući ih punih sedam sati. Ranjen je tu komandant bataljona Joja Runić, naslednik Zdravka Celara. Ranjen je i njegov zamenik. Sledećeg dana na istom mestu poginuo je drug Đuro, novi komandant Krajiškog proleterskog bataljona. U Krajinu je stiglo 86 drugova i razmešteni su kao rukovodioci u Četvrtog i Petoj diviziji. U životu je još 20 drugova.

drugova, pa mogu lakše da primetim velike promene koje su se dogodile u organizaciji samog Vrhovnog štaba. Ovde se oseća velika promena, vidi se da smo postali zaista redovna vojska, s divizijama. Novi otseci su sada stvoreni i pravilno funkcionišu. Sedeli smo Terzić, Veljko i ja do duboko u noć. Terzić priča kakav je bio život u dvoru 1930 do 1932 godine. Kraljica Marija se po čitavu noć kockala u dvoru, bilo je tu nekakvih princeza nemačke krvi. Orijent-ekspresom su donošeni filmovi iz Pariza, prikazivani kraljici, pa odmah iste noći vraćani.

— Oficiri su stajali kao kipovi i samo bi glavom napravili poklon, kada bi kraljica pored njih prošla, — veli Terzić i ustaje sastolice, pa staje pored zida i pokazuje kako se pravio poklon.

Svi smo se slatko smejali. Posle Terzić priča o borbama u Crnoj Gori i Sandžaku. Hrabro se on pokazao od prvog dana.

Oko ponoći dođe Jordan, dalmatinski politkom. Veliko je vrenje u čitavoj Dalmaciji. Nove će se brigade osnovati. Mi možemo svakog časa da uđemo u Knin i Sinj. Veljko se sprema za Livno.

ČETVRTAK, 10 DECEMBAR

Drinići. — Nosi me konjić putem za Driniće. Sunce izišlo i sija kao usred leta. Čudno ti je ovo vreme. Nama ide na ruku, jer da su Nemci u ofanzivi, ne bi nikako valjalo. Njihovi tenkovi mogli bi lako ići u svim pravcima.

Kada sam stigao u Driniće prelete nas jedan italijanski bombarder, potpuno beo. Nije bacao bombe, već letke. Sumnjiva stvar! Čuvaj se Danajaca i kad ti letke bacaju. Uvsk uoči ofanzive neprijatelj pokušava da nas zbuni lecima i lažima. Piše Italijan u letku kako mi narodu tvrdimo da su Rusi već na Savi!

Uveče Đido priča s Đidom, koji je širio »alemantne vesti«, kako reče jedan član Narodnooslobodilačkog odbora. Đida kod nas svako veče sluša radio. Đida se ne uzima na odgovornost što je širio panične vesti — teško bi se našao takav čovek u Drinićima i Petrovačkom Polju — već zato što je preuveličavao partizanske pobede. Rekao je da su partizani na pruži Beograd — Zagreb srušili 100 vozova, a radio javio svega pet! Đida suče brkove, a Đido mu objašnjava kako mi partizani uvek treba istinu da govorimo.

PETAK, 11 DECEMBAR

Drinići. — Doznadosmo da u ovom selu postoji partiska jedinica. Moraćemo pomoći tim našim drugovima — drže po tri sastanka nedeljno — od šest uveče pa do tri ujutru. Pioniri su sila. Vrše stalnu ofanzivu na našu redakciju — delimo im hartije i pera. Đidina ćerka Koviljka prva uspostavila vezu s našom redakcijom. Došla do Đide i traži olovke i hartiju, najmiliju stvar za krajiške pionire. Oni vam neće tražiti ni dinar, ni bonbone, ni cigarete, već olovku i hartiju. To je živi dokaz velikog preporoda koji se dogodio u našem narodu. To je svetli znak naše srećne budućnosti, kada će kultura biti svojina i Drinića. Mala Koviljka, koja liči mnogo na svog brata vodnika u Trećoj krajiškoj brigadi, sada piše

revers za primljene olovke i hartiju, a radnik iz štamparije Bajica u šali je grdi i kaže joj da će je istući. Ona se isprsi:

— Druže, onaj koji bije decu, taj će ići pred narodni sud!

»Planula Bosna«, kako kaže Crni.

Lepo živimo u ovom našem selu. Kako u zoru čovek uživa kad iziđe na oštri planinski vazduh i pogleda u Oštrelj, Klekovaču i preko prostranog Petrovačkog Polja. Gledam jutros ovu lepo tu i razgovaram sa stražarom Mijom iz Livanjskog Polja. To je jednostavan bosanski seljak. Kod nas je već dva meseca. Svi se zajedno hranimo, odlazimo na sastanke stražara. Mijo danas ide u prateću četu Vrhovnog štaba. Ponosi se, ali mu je žao što napušta našu štampariju.

— Žao mi je što moram da idem, jer je ovde pravda! — veli on.

SUBOTA, 12 DECEMBAR

Drinići. — Noćas smo dugo sedeli i čekali šta će Moskva javiti s Istočnog fronta. SIB je izdao vanredno saopštenje. Kod Staljingrada od 19 novembra do 11 decembra ubijeno je 94.000 Nemaca, zarobljeno 72.000. Topova zaplenjeno i uništeno 3.068, tenkova 2.058, mitraljeza 6.121, a kod Rževa ubijeno 75.000 Nemaca, a zarobljeno 2.100, zaplenjeno topova 1.091, tenkova 606, mitraljeza 2.283, automobila 1.770. Ruši ruski valjak! Opasan sam strateg!

NEDEUA, 13 DECEMBAR

Petrovac. — Đido nam je pročitao zanimljivo pismo PK za Dalmaciju. Drugovi veoma pravilno procenjuju situaciju. Usled povlačenja Italijana iz mnogih manjih dalmatinskih garnizona radi koncentracije duž obale, usled razvoja vojne situacije na Istočnom frontu i u Africi — uskomešali su se petokolonaši svih dlaka. Od članova Jenese pa sve do reakcionara iz HSS-a u Splitu je stvoren blok, naravno protiv Narodnooslobodilačkog pokreta. Znaju naš uticaj u narodu, pa ne smeju da napadaju otvoreno, već se maskiraju. Mi ćemo odgovoriti pojačanim političkim i vojničkim radom. Đido smatra da drugovi iz Dalmacije samo greše kada pretpostavljaju da može doći brzo do iskrcavanja savezničkih trupa na našoj teritoriji. Vojnički uslovi za to još nisu sazreli, najbliža saveznička pomorska baza nalazi se čak na Malti. Pitanje našeg stava prema ovoj savezničkoj operaciji — potpuno je jasno. Ako to iskrcavanje bude imalo za cilj slabljenje okupatora, mi ćemo ga pomoći svim vojnim snagama. Ako se, opet, Englezi iskrcaju da guše našu borbu, da se iskrcavaju kad mi već budemo izbacili Nemce s teritorije Jugoslavije, kao i one koji su pomagali Nemce, to će biti intervencija, gaženje osnovnih principa Atlantske povelje, gaženje naših nacionalnih prava, atak na našu nezavisnost, pa bismo se u tom slučaju oduprli.

Engleska vlada sve jače brani Dražu Mihailovića. Sada radio London veli: »Ovde britanska radio stanica«, pa onda englesko ministarstvo vojske pohvalilo Dražu Mihailovića povodom njegovog odlikovanja 30 boraca koji su ubili 500 Nemaca! A u Americi nezavisni novinar Baldwin raskrinkao Dražu preko »Njujork tajmsa«. Sve je ovo vrlo logično. Hitler nam je zajednički neprijatelj — to jest SSSR-u, Britaniji i nama. Još je

jak. U interesu je i jednih i drugih da se on potuče. Naravno, engleski imperijalisti sada pomažu one struje na koje će se osloniti u drugoj fazi — to jest na veliko - srpsku reakciju — Dražu Mihailovića, na kapitalističke grupe. Draža saraduje s okupatorom takođe sa znanjem Engleza. To se jasno vidi i iz zaplenjenih dokumenata. S Italijanima javno, s Nemcima nešto skrivenije. To ne menja stvar. Englezi se ne bore na kontinentu, te se i njihove snage ne bore. A ako se narod bori, onda mu te iste struje ometaju borbu, jer time se one izoluju, raskrinkavaju, nemaju nikakvih šansi u drugoj fazi. Čista računica. Zato se ne treba čuditi, ali treba osuđivati — tu izdaju, svu gadost koja zaudara od londonske stanice. Opravdan je onaj duboki gnev naših boraca kada slušaju one podlosti iz Londona o »heroju Draži«. Rat je razgolitio sve odnose. Ali, logična činjenica je najjača logika. Ovo pitanje je dodirnuo Zogović u ovom broju »Borbe«, to jest samo jedan deo:

»U Londonu, na sedmom spratu podzemnog mramornog hotela, živi čudna družina, koja danju ne radi ništa sem što mijenja i troši naše narodno zlato, a noću se skuplja i radi — narodu o glavi. Ta družina naziva sebe jugoslovenskom vladom. Ona ima svog ministra na strani, svog otpravnika poslova pri Osovini — Dražu Mihailovića. On — poput ustaša koji su, umjesto statistike, slali svojim poglavnicima burad srpske krvi i kotarice očiju — šalje svojim poglavnicima šifrirane suze, šifriranu krv i glave našeg naroda, naših osvetnika i ustanika. I za to dobija činove i ordene«.

★

Nedavno je kralj Petar II na predlog Draže Mihailovića odlikovao Karađorđevom zvezdom Uroša Drenovića, koji je još u aprilu mesecu 1942 potpisao u Mrkonjićgradu otvoreni sporazum s ustašama za borbu protiv partizana. Taj je sporazum objavila čitava ustaška štampa, a Drenović otada slobodno ulazi u Mrkonjićgrad i Banju Luku, i, zajedno s Nemcima i ustašama, vodi borbu protiv nas. Evo jednog značajnog dokumenta koji daje punu sliku Dražinog vojvode s Manjače:

Ante Zličarić, zapovednik ustaške bojne, piše 28 maja 1942 godine glavaru glavnog stožera ustaške vojnice u Zagrebu broj 453/42:

»... Meni je taj Drenović rekao da ne traži ništa za sebe do li da im se poštede životi i imetak, te da nekoliko njegovih ljudi, koji su ranije bili državni službenici, natrag dobiju državnu službu. Da najbolje misle dokazuju time što je Drenović preselio svoju porodicu u Varcar Vakuf. Za uhvaćene vođe partizana traže od nas otkupninu, a i novac za pripomoć, pa iz toga vidim da bi se novcem mnogo toga dalo postići. Za sada imaju uhvaćena tri partizanska vođa i to Šolaju, učitelja Nemanju i lugara Dušana Rakitu... Mišljenja sam da moraju postojati posebne novčane navjere (krediti) za obaveštavanja, jer sam ustanovio, da većinu četničkih vođa možemo za novac ili bilo kakvu uslugu kupiti...»

★

Danas smo objavili vest Jovana Popovića o pogibiji Drenovićeve žene i pronalasku njegovog deteta. Đido je stavio naslov — jedna od najhu-

manijih misli u ovom ratu na koju sam naišao. Napisao je: »Dete nije krivo«.

★

Dok kralj Petar odlikuje izdaju, evo šta smo mi učinili samo u Bosanskoj Krajini i Zapadnoj Bosni (Prozor, Duvno, Livno ne spadaju u Krajinu) za ovih šest meseci. Izveštaj sam pravio na osnovu službenih podataka Vrhovnog štaba:

Oslobodili smo 37 gradova, neke nam je neprijatelj otimao pa smo ih ponovo morali oslobađati: Bihać, Prijedor, Jajce dva puta, Krupa dva puta, Kozarac, Ključ, Dobrljin, Glamoč, Mrkonjić tri puta, Sanica tri puta, Petrovac, Drvar, Grahovo, Konjic, Prozor, Livno, Duvno dva puta. Gornji Vakuf, Kreševo, Bradina, Fojnica dva puta, Šujica dva puta, Cazin dva puta, Bužim, Kladuša, Cetingrad dva puta.

Jurišali smo na Novi, Sanski Most, Dubicu, Donji Vakuf, Bugojno dva puta, na Kupres tri puta, naneli neprijatelju znatne gubitke, ali nismo uspeli da osvojimo ta uporišta.

Mnogo se naše krvi prolilo u jurišima na ove gradove. Mnogo je srbijanskih i crnogorskih proletera ostalo po Zapadnoj Bosni. Mnogi su krajiški momci pali u plahovitim jurišima, ali su neprijatelju nanoseni daleko veći gubici.

Ubijeno je 17.035 neprijateljskih vojnika, među njima 2.500 Nemaca.

Broj zarobljenih i puštenih domobrana iznosi 17.500 ljudi.

Zaplenili smo 45 topova, 69 bacača, 248 teških i 383 puškomitraljeza i 9.100 pušaka. Uništeno je 19 tenkova i 4 aviona.

★

Dok ovo pišem potmulo se čuje grmljavina od Sanskog Mosta. Tamo se već nekoliko dana vodi žestoka borba. Bolnica u Petrovcu prepuna je ranjenih Krajišnika i devojaka. Neprijatelj je koncentrisao u Sanskom Mostu 2.000 domobrana, 1.000 ustaša i četnika i 400 Nemaca. Naši su zauzeli levu polovinu grada, zaplenili 4 topa i 4 bacača i zarobili 200 domobrana. Glavni otpor pružaju Nemci. Oni revolverima gone domobrane na položaj i tuku ih štapovima.®

⁹ Operacija na prostoru Sanski Most — Prijedor bila je od velikog značaja. Ova teritorija bila je jedna od polaznih baza neprijatelja za Četvrtu ofanzivu. U napadu su učestvovala Prva i Šesta krajiška brigada, a druge jedinice Četvrte i Pete divizije čistile su okolni prostor. Prva krajiška je likvidirala spoljne odbrane grada i prodrla u sam grad. Ovladala je skoro čitavom levom polovinom grada, sem dvema kućama, i zapalila skladište municije, Šesta krajiška brigada je likvidirala uporišta na podgrmečkoj strani: Djedovaču, Braić Tavan, Demiševe, a na desnoj obali Sane četvrta krajiška brigada očistila je Čaplje i Kijevo i razbila ključku ustašku bojnu. Usled napada ustaša s leđa od Sasine na naše jedinice i prodora nemačkih tenkova od Prijedora, grad nije mogao biti oslobođen. Peta divizija je jednim delom čistila Sasinu, a drugim delom izbila na spoljne odbrane Prijedora. Sanski Most je dugo vremena bio potpuno opkoljen, četvrta divizija je levom obalom Sane prodrla sve do Ljubije i Prijedora. U Sanskom Mostu, u delu grada koji su naše jedinice oslobodile, nalazio se skriven kod jedne četničke porodice komandant Pavelićevih zdrugova Broz. Kad su se naše jedinice povukle, četnička porodica, koja je skrivala Pavelićevog generala, obavestila je Nemce da se kod njih nalazi Broz. U ovim borbama mi smo imali oko četiri stotine ljudi izbačenih iz stroja.

Razgovarao sam s Terzićem o opštoj vojnoj situaciji, pa posle počesmo da govorimo o držanju katoličkih sveštenika u Zapadnoj Bosni. Terzićev zet, Dušan Radović, prilikom našeg prvog napada na Jajce, živeo je u tom gradu. U toku borbi on se sakrio s nekim katoličkim kaluđericama u jedan podrum.

— Eto idu partizani! — viknuo je neko, — a kaluđerice počеше da skidaju sa sebe mantije i ostadoše samo u reklama i suknjama. Posle su pronašle neke prnje i tako su izišle iz podruma. »Sve će nas poklati partizani«, govore su one. Međutim, ne samo da im nije ništa falilo, već su im crkve za sve vreme bile otvorene, čak su i njihove škole slobodno radile, zvona zvonila po čitav dan. Tako je po čitavoj oslobođenoj teritoriji. Tu slobodu zloupotrebio je fra Viktor Slišković, pomoćnik gvardijana manastira Šćita. Njemu smo jednom pošteđeli život, kad je uhvaćen u manastiru iz koga su ustaše i fratri pucali na Kraljevački bataljon i ubili nam šest drugova. Sada je preko jedne naše partizanke, Hrvatice, otkrivena ustaška zavera. Fra Viktor je počeo da govori devojci kako ona, kao prava katolikinja, treba da se bori protiv partizana. Devojka je bila pametna, pravila se da odobrava reči fra Viktora, pa je ušla u čitavu njihovu organizaciju. Pored ostalog, obavestili su Nemce u Sarajevu koje su naše jedinice u gradu, kolika im je snaga, i tražili su da se grad bombarduje. Fra Slišković je uhapšen, a zajedno s njim i čitava njegova organizacija, oko četrdeset ljudi na broju.

PONEDELUK, 14 DECEMBAR

Na motociklu. — Danas sam prevalio 140 kilometara po našoj oslobođenoj teritoriji. U zoru sam na konju krenuo iz Petrovca do Drinića, odmah zatim vratio se u Petrovac, seo na motocikl pa prešao 104 kilometra, do Bihaća i natrag, a zatim još 12 do Drinića.

Buja život na našoj oslobođenoj teritoriji. Veče u Bihaću pravi planove da raspiše zajam od 500 miliona dinara. To je već gotova stvar, samo se postavlja pitanje kako će se bonovi štampati. Razmišljao sam na motoru, dok sam se vraćao, o životu u ovom delu Jugoslavije koji smo oslobodili, otrgli od Hitlera. Kako život napreduje na njemu u svakom pogledu! Vraćajući se u Petrovac prošli smo oko 300 kola. Danas je bio pazarni dan u Bihaću. Došli seljaci sa svih strana. Cene su čak počele da padaju. Jabuke 26 kuna. To je nekoliko puta jevtinije nego na okupiranoj teritoriji. Srećem neke Drinićane koji su kupili kukuruz, a prodali vunu. Bihać ima dosta hrane. U mimo doba izvezio je 300 vagona. Juče je u Bihaću bio veliki zbor na kome je učestvovalo preko četiri hiljade ljudi. Govorio je Nurija Pozderac. Počeo je narod ovog kraja da se otkravljuje. Ne puca se više noću oko Žegara. Svečano su se zaklele dve muslimanske dobrovoljačke čete od 180 ljudi. Uspeli smo zasad da neutrališemo veliki deo muslimanskih masa, upornim radom pridobićemo ih za sebe. Ustaše su ovde vodile jaku propagandu govoreći da mi ubijamo sve muslimane, da rušimo džamije. Sada svet vidi da to nije istina. Još jedan korak, pa će nam prilaziti u masama, dizati pušku protiv Nemaca i ustaša. Ali za to treba rada, upornog.

Motocikl juri, grabi preko Petrovačkog Polja, oštar vetar nas seče, ja sam se skupio u svoj kratki kaput i gledam u nebo, u bistre zvezde. Misli idu svojim uobičajenim tokom. Kada sam god slobodan od posla, od stvari oko sebe, izlaze mi slike dragih drugova koji su izginuli. Izlaze mi njihove slike i sećam se događaja koje smo zajedno preživeli. Večeras se setih Đure Strugara. Tačno na današnji dan, pre tri godine, baš u ovaj čas, 14 decembra u sedam sati manje dva minuta, Đuro Strugar i Mirko Tomić povelili su u demonstracije našu grupu advokatskih pripravnika — partijaca, kandidata i simpatizera, bilo nas je oko 40. Marko, Trša i Dakić rukovodili su čitavom manifestacijom. Oni su bacili prvi poklik među radnicima, a od naših prvi je prihvatio Mirko Tomić. Od »Vračara« odmah se začula paljba. Glavna masa krenula je Beogradskom ulicom uzbrdo. Nisam se odvajao od Đure Strugara. Bacili smo parole:

- Dole imperijalistički rat!
- Dole skupoća!

Ispred Aleksandrove ulice neko me je uhvatio za ruku. Mitra je stajala pored mene i uzvikivala parole. Tako smo išli zajedno, ruku pod ruku, Đuro, Mitra i ja, sve dok jedan student, mislim da je bio Trša, nije počeo da govori. Kad je završio, pošli smo ka Vukovom spomeniku. Iz daljine su jurili zeleni kamioni puni žandarma. Bili smo pred samim Vukovim spomenikom, kad se Boba Đorđević odvojio od mase i zašao u jednu pobočnu ulicu. Taman se spremao jedan drug da govori, peo se na spomenik, a prvi pucnji su odjeknuli. Žandarmi su pucali u nas. Naši drugovi su dograbili granitne kooke za kaldrisanje i prva od njih lupi usred otvorenog zelenog kamiona, iz koga su iskakali žandarmi. Jedan metak prozuja iznad mene i Đura. Preskočismo nisku ogradu od parka i dodosmo do apoteke na uglu Grobljanske. Jedan metak lupi u neki prozor i staklo se raspršte po trotoaru. Žandar mi su bili na desetak metara od nas, a za njima agenti. Đuro i ja bili smo na kraju kolone. Glavnina se probi prema groblju, a nas žandarmi otsekoše pa se probismo u jednu pobočnu ulicu. Svuda puca oko nas. Uleteli smo u jedno dvorište, za nama žandarmi. Srećom, dvorište je imalo dva izlaza. Pucnjava se čula i s druge strane. To su žandarmi pucali na jednu grupu naših drugova, koji su od Slavije pošli ulicom Kralja Milutina. Đuro i ja smo prošli kroz čitav splet malih uličica oko Studentskog doma. Bili smo sami, pucnjava je za trenutak prestala, samo su se videli građani kako brzo pretrčavaju s jednog kraja ulice na drugi. Oštre psovke agenata i žandarma dolazile su iz daljine. Odjednom začusmo opet naše parole. To se glavnina probila iz Grobljanske ulice, prešla Aleksandrovu i počela da manifestuje blizu nas. Đuro samo potskoči:

- Moramo s drugovima!

Jurili smo polumračnim ulicama, rušili građane koji su nam išli u susret i, najzad, stigismo povorku. Išli smo nekom mračnom ulicom, bacali parole, svuda naokolo razlegali su se pucnji. Onda smo se približili jednoj građevini ispred koje su naslagane cigle skoro zatvarale

ulicu. Odjednom, desetak metara od nas, iz busije, suknuše plamenovi, grmnuše puške. Jedan drug pade pored mene. Iskočili su žandar mi pred nas, puške repetiraju. Đuro i ja jurnusmo u jednu pobočnu ulicu. U ušima mi ostade uzvik onog druga koji je pao:

— Zi veo Staljin!

Đuro je vodio kroz uličice, pucnji su se razlegali svuda naokolo, najzad smo se zaustavili. To nam je spasio glavu, jer smo iza ugla naišli na vod žandarma u šlemovima. Neki oficir na čelu žandarma derao se:

— Svakog u meso!

Đuro mi steže ruku i reče: »Mirno«. Usitnismo korake, minusmo žandarme, izbismo u 3tišku, i posle nekoliko minuta bili smo u Đurinom stanu u Novopazarskoj ulici. Čistili smo obuću, a Đurina tašta nas je gledala i kršila ruke. Đuro je imao osmejak na licu.

★

Tek sada može da se sagleda sva veličina 14 decembra. Bio je to u Evropi prvi izlazak masa na ulice, rešenih da odlučno demonstriraju protiv drugog imperijalističkog rata. Bila je to široka narodna demonstracija protiv rata, protiv skupoće, protiv petokolonaša, Daladjea i čemberlena, protiv Mačeka i Cvetkovića. To je jedna od onih moćnih reka iz koje je stvorena ova naša bujica koja, eto, danas u porobljenoj Evropi prkosi Hitleru. Bez 14 decembra, bez onih pobeda iz 1938, bez 27 marta 1941, ne bi bilo ni današnje borbe. To su bili narodu signali za uzbunu koje je slala naša Partija pred opasnošću koja je pretila čitavoj Jugoslaviji. U tim okršajima kalilo se junaštvo pokazano 1941 — 1942 godine. Kako je Đuro smelo viknuo »Moramo s drugovima«, iako je te večeri bio prvi put izložen kuršumima, iako je znao da će opet između njih ići! Na mukama u Glavnjači, kad je izdisao, ostao je veran svojim rečima. Ne izlazi mi iz sećanja ni slika onog nepoznatog druga, na izgled običnog činovnika, koji mi je dodao kameunicu i rekao: »Udri ih, družo!« kada su prvi meci žandarma zazujali oko nas kod Vukovog spomenika. Današnji dani, kada se naš narod brani od okupatora i njegovih slugu topovima i puškomitraljezima koje je oteo od neprijatelja, još jednom duboko pokazuju kako je slavan put prešla naša Partija minulih godina, pokazuje zašto je narod uz nas, zašto se odazvao našem pozivu. U najsudbonosnijim trenucima naše istorije uvek smo znali poći onim putem koji nam je nalagala slavna prošlost naših naroda i svetla budućnost koja je pred nama.

UTORAK, 15 DECEMBAR

Drinići. — Naša redakcija se modernizovala. U malu, uzanu sobu, danas su nam uneli telefon. Više nećemo morati ići do Petrovca pešice i na konju za vesti. Starinski drveni aparat zauzeo je jedan deo naše sobice, ali se svi radujemo. Đido je prvi razgovarao s Petrovcem. Drinićani su se mnogo trudili da se modernizuje njihova »mala Moskva«, kako oni zovu »Borbu«. Pobjili su telefonske stubove preko čitavog polja, telefon nam se isplatio već prvog dana:

— Iz Slunja javljaju da je na oslobođenu teritoriju stigao hrvatski pesnik Vladimir Nazor.

Malo kasnije Terzić:

— Udbina pala, jedan deo neprijateljskog garnizona umakao.

Onda, posle ručka:

— Prva divizija saopštava: »Kotor Varoš i Skander Vakuf oslobođeni. Tri nemačka tenka uništena.« Iz Dalmacije: »Četiri oficira iz Splita prešla na oslobođenu teritoriju, među njima i jedan pukovnik.«

Predveče Đido i Marko hteli da naprave šalu s nama. Marko javio Đidi na je na našu stranu prešlo 105 oficira. Svi smo poskakali, a Mitra se ponudila da o tome napiše uvodnik. Sedeli smo dugo u noći i čekali saopštenje SIB-a, kao i izveštaj o bici za Livno. U ponoć Vrhovni štab saopštava:

»Danas u 18 časova Livno je oslobođeno posle borbe od 36 časova.¹⁰ Ubijeno 200 ustaša a ranjeno 120. Zaplenjena 3 brdska topa. Naši gubici: 25 mrtvih i 60 ranjenih.«

Silan dan!

SREDA, 16 DECEMBAR

Drinići. — Posle ručka legao sam na leđinu iznad redakcije, uzeo knjigu i čitam, a malo niže od mene sedi jedan dečak u partizanskoj uniformi. Lice mu je neobično bledo, a uniforma izgužvana, vidi se

¹⁰ Drug Tito je veliku pažnju obraćao zauzimanju Livna. Tuda je išao glavni pravac našeg probijanja u četvrtoj ofanzivi. Drug Tito je posle prvog napada izdao naređenje: »Livno mora pasti«. Pošto su izvršene potrebne pripreme, a jedinice se delimično odmorile i sredile, štab divizije je izdao naređenje za napad na Livno. Napad je određen za 14 decembar u 17 časova. Plan ovog napada bio je izmenjen od prvog plana utoliko što je isključen direktni pravac napada na grad s jugozapadne i južne strane, usled nepodesnih prilaza gradu, a postavljena je zaseda dublje na jugu, kod Drinove Međe. Pored toga bila je obrazovana divizijska rezerva od Druge dalmatinske brigade. U međuvremenu od prvog napada neprijatelj je napravio nekoliko ispada, koji su uspešno odbijeni od naših jedinica. Decembra 14 otpočelo je podilaženje, a u 16.30 artiljerijska priprema. Druga proleterska je napadala od pravca Glamoča i zahvatila je jednim krilom Bašajkovač, a drugim drum Glamoč — Livno. četvrta crnogorska je napadala sa seveme, istočne i jugoistočne strane. Ona je bila ojačana jednim bataljonom Druge dalmatinske brigade, a glavnina ove brigade zatvarala je pravac od šujica. Ostatak je bio divizijska rezerva. Neprijatelj je dočekao naše jedinice na Krugu, prilikom njihovog podilaženja, s namerom da omete napad, ali su jedinice Druge proleterske i četvrte crnogorske taj neprijateljski pokušaj suzbile, brzo ga odbacile i blagovremeno zauzele polazne položaje za napad. Do 16 časova sva spoljna neprijateljska odbrana bila je savladana. U toku noći Drugi bataljon Četvrte crnogorske brigade, pod komandom Save Drijevića, probio se kroz unutrašnju odbranu i zaposeo u gradu tri kuće Latifića. Neprijatelj je u toku dana vršio protivnapade na ovaj bataljon i tom je prilikom komandir Treće čete, Dušan Strugar, uništio jedna ustaška oklopna kola. Veza između pojedinih brigada bila je slaba. Štab divizije nije imao izveštaja od Četvrte brigade punih deset časova. Bila je velika magla, a sem toga prvi kurir, koji je nosio izveštaj, poginuo je. U zoru Druga proleterska morala se povući sa osvojenih položaja, jer je imala preko stotinu boraca izbačenih iz stroja. Štab divizije je već bio izdao naređenje da se jedinice povuku i pregrupišu za dalji napad, jer nije bio stigao izveštaj od Četvrte crnogorske brigade čiji je jedan bataljon ušao u grad, dok su ostali bataljoni brigade vršili na svom pravcu napada žestok i neprekidan pritisak spolja na neprijateljski garnizon, zauzevši niz važnih objekata u neprijateljskoj odbrani. Čim je taj izveštaj stigao, otpočeo je ponovni napad na pravcu jedinica Druge proleterske brigade. Usled snažnog pritiska svih jedinica spolja i dejstva Drugog crnogorskog bataljona iz unutrašnjosti grada, neprijatelj je bio potpuno moralno i fizički slomljen, onemogućeno je njegovo dejstvo i iskidane mu veze, te je bio prinuđen da u paničnom bekstvu napusti utvrđenja u gradu i da počne da se povlači na jug ka selu Smrečani, gde je kod Drinove Međe upao u zasedu Petog bataljona četvrte crnogorske brigade, pretrepevši tom prilikom veće gubitke. U međuvremenu jedinice Druge dalmatinske brigade od pravca Sujice odbijale su sve pokušaje neprijatelja da pošalje pomoć opkoljenom garnizonu u Livnu. Prema beleškama druga Radovana Vukanovića neprijatelj je u borbi za Livno imao 483 mrtva.

da je skoro parena. To je mali Miloš, borac Beogradskog bataljona Prve proleterske brigade. On je došao u Beogradski bataljon iz svog sela kraj Rogatice, kad su mu ustaše sve pobile u kući. Danas nema još ni 16 godina, a učestvovao je u dvadesetak bitaka. U našoj vojsci je naučio da piše i sada vodi dnevnik. Zabeležio je sva mesta kroz koja je prošao s bataljonom. Bio je teško bolestan od pegavca, a kada je ozdravio vratio se u bataljon iako su ga zadržavali da ostane u bolnici kao bolničar. U prvoj bici posle ozdravljenja, u borbi na Sitnici, bio je ranjen, pa se sada oporavlja. Opet ga sada zovu da ostane u Centralnoj apoteci, kao kurir, ali on zapeo, hoće u bataljon. Došao do nas da moli da ga ne zadrže u apoteoi, ali se stidi da uđe u redakciju, već sedi ovde na leđini i čeka da neko od nas iziđe napolje.

Razgovarao sam dugo s Milošem, priča on o svome selu, priča o bataljonu razborito, mudro, kao da nije bio pre devet meseci čobanče iz okoline Rogatice koje nije znalo ni da čita ni da piše. Veli Miloš:

— Koliko je mnogo u nas porasla svijest od ljetos. Prije mi treba tri sata da objasnim narodu kad dođem u kakvo selo zašto se borimo, a sada k'o da čitam iz knjige. Sada je svaki od nas bolje izgrađen, nego što je bio politički komesar ljetos ...

Naša vojska je velika škola.

★

Danas nam Čeda Minderović piše da su ustaše kod Livna 5 decembra zarobile svu komoru štaba Druge brigade. Propala je masa lepih, dragocenih dokumenata, istorija brigade skupljena od boraca, Cedine zabeleške. Zaista velika nesreća. Treba takve stvari uvek uza se nositi.

★

Dobro danas »Slobodna Jugoslavija« opauči londonsku vladu i Dražu Mihailovića povodom pisanja američkog časopisa »Tajms«. Nesumnjivo novo. Nikad se nije oštrije napadala izbeglička vlada »koja zloupotrebljava gostoprimstvo savezničke Engleske«. Iznese su neke nove činjenice o Draži Mihailoviću:

- a) Primaio je pare preko Italijanske banke u Zagrebu.
- b) Sastajao se letos u Mostaru s italijanskim generalom i primaio puške i municiju.

★

Poslednje vesti s našeg telefona:

Stiglo novo Arsino pismo iz Slovenije. Stvorena je Dolenjska operativna zona u koju ulaze: Brigada »Ivan Čankar«, brigada »Matija Gubec«, Istočno - Dolenjski odred i Zapadno-Dolenjski odred, nešto preko 1.200 pušaka.

Na Notranjskom postoje dve brigade, »šercerjeva i »Toneta Tomšiča«, preko 600 pušaka, ali će se uskoro povećati za 100 pušaka.

Gorenjski odred ima 300 boraca, Štajerski 350.

Neobično je značajno da se naš narod digao i s one strane bivše jugoslovensko-italijanske granice u Slovenačkom Primorju. Tamo operiše uspešno Soški odred. Tako isto se hrabro bore Slovenci u Koruškoj. I tamo je stvoren odred — Koruški.

Arso šalje i svoja politička zapažanja: položaj hrišćanskih socijalista i sokola unutar naših odreda. Neka vrsta države u državi. Posle italijanske ofanzive tražili da se njihov komesar postavi u Glavni štab. Naši pristali!

Bilo je nekoliko krupnih akcija od kojih su najvažnije ove: uništenje Suhora, uporišta bele garde i Italijana u Beloj Krajini. Zarobljeno je oko 100 neprijateljskih vojnika, a ubijeno oko 60. Italijani vrše prisilnu mobilizaciju za belu gardu. Citava Slovenija isprepletana je neprijateljskim bunkerima i uporištima tako da je vrlo teško održavati vezu između pojedinih partizanskih odreda. Dešava se da jedan odred ne može da bude obavešten da Italijani na susednom sektoru vrše ofanzivu.

Nemci su u Novom, Dvoru i Kostajnici streljali sve domobrane koje smo mi pustili. Jedan njihov kapetan daje izjave — da će napustiti Hrvatsku ako se Hrvati budu borili. Jest — da nije pruga, žita i radne snage.

Dobili smo tačan materijal o Draži. Njega je prvo potkačio »Time«, pa posle »New Yourk Times« i najzad londonski »Daily Herald«. Puče kolan svečevoj kobili. Dosta nam je bilo da samo škripom zubi slušamo one laži i niskosti.

Đido je bio večeras u Petrovcu. Doneo nam nekoliko vesti. Druga proleterska je povratila svoju zastavu koju su joj ustaše zarobile s komorom 5 decembra. Sada su je pronašli u Livnu — zajedno s dve ustaške zastave. Druga brigada je imala prilično gubitaka — 70 ljudi izbačenih iz stroja.

ČETVRTAK, 17 DECEMBAR

Drinići. — Danas smo doznali nove pojedinosti o borbi za Livno. Bila je to bitka na život i smrt. Tek posle 36 časova Livno je palo. Obadve strane bile su neobično iscrpene. Naši su već mislili da se povuku, ali su preduzeli još jedan napad i neprijateljska odbrana je popustila. Značajno je da je prodor u odbrane Livna napravljen na onom istom mestu na kome i u avgustu ove godine, kada smo prvi put oslobodili Livno. Tada je Drugi crnogorski bataljon Prve brigade, pod komandom Radovana Vukanovića, po polju ravnom kao dlan, prošao neopažen između ustaških bunkera i upao u sam centar grada, gde je zarobio komandanta Livna, bojnika Križaneca, i šefa policije u Glamoču. Ovoga puta, na istom mestu, probio se jedan drugi crnogorski bataljon, Drugi bataljon Četvrte brigade, pod komandom Save Drljevića; komesar je Spaso Drakić. Treća četa, pod komandom Dušana Strugara, prva je prošla kroz žicu i upala u sam grad, gde su Crnogorci zaposeli četiri kamene kuće. Zanimljivo je da Četvrtom brigadom sada komanduje Radovan Vukanović. Ustaše su pravile žestoke protivnapade na

ZAKLETVA NARODA, AVGUSTA 1941, NA PETROVACKOM POLJU

NARODNI ZBOR U LICI, S PROLECA 1943

PIONIRKA IZ OKOLINE KORENICE NOSI HRANU PARTIZANIMA

PIONIRI U GORSKOM KOTARU DOBILI SU ŠKOLU

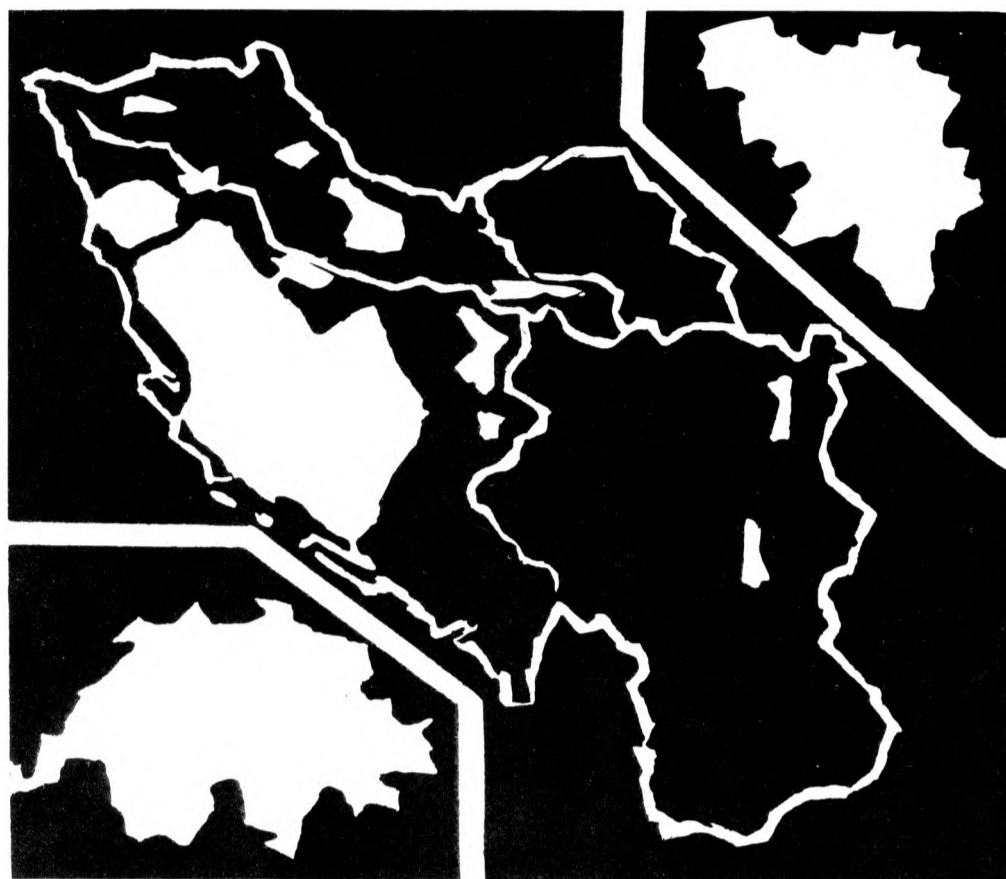

DRUG TITO GOVORI U BOSANSKOJ KRAJINI PRILIKOM PREDAJE ZASTAVE
PRVOJ PROLETERSKOJ BRIGADI

NARODNI HEROJ ĐURO STRUGAR IZ CEKLINA, CLAN OK BEOGRAD KPJ, UBIJEN U GLAVNJACI
JESENI 1941. IZ KUĆE STRUGARA U NAŠEM RATU POGINULE SU
TRIDESET I TRI MUŠKE GLAVE

GORNJI DESNI UGAO
BELGIJA (30.000 km²)
DONJI LEVI UGAO
SVAJCARSKA (41.000 km²),
U SREDINI
JUGOSLAVIJA (248.000 km²),
BELO U JUGOSLAVIJI
OSLOBOĐENA TERITORIJA
(48.000 km²)

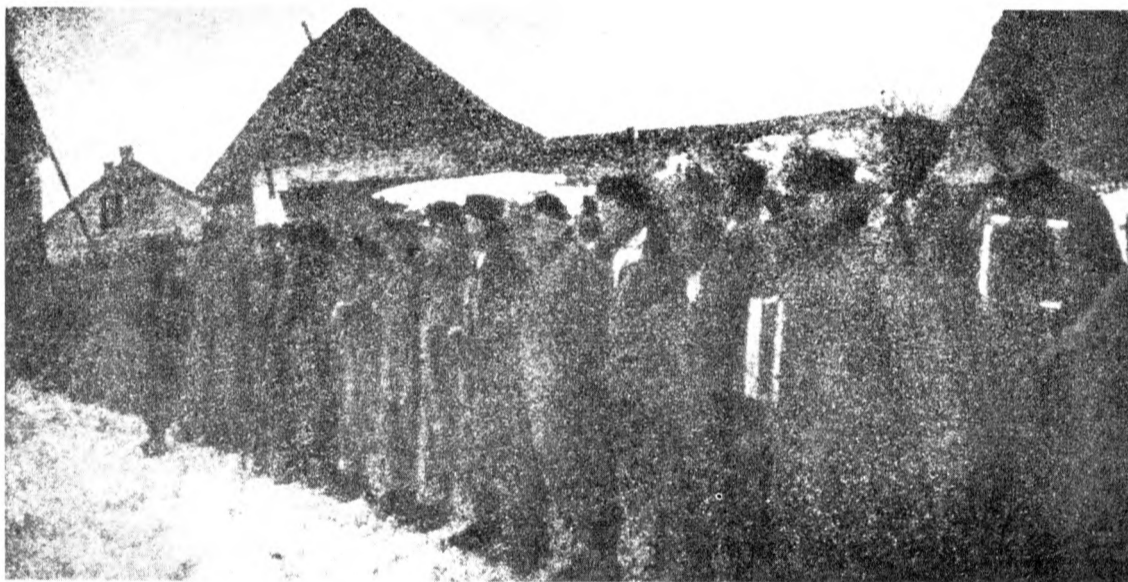
»MOJ OTAC JEVTO NAPRAVIO JE 1918 GODINE PRVU GEOGRAFSKU KARTU JUGOSLAVIJE. . .
 BIO SAM NAŠAO U LIVNU TU NJEGOVU JEDINU KARTU I ČUVAM U DNEVNIKU JEDAN
 KOMAD TE KARTI S NAŠOM HERCEGOVINOM I SELOM CEPELICOM.«

MITAR BAKIĆ DRŽI GOVOR U SAJKOVICIMA

RADOVAN VUKANOVIĆ NA POLOŽAJU IZNAD LIVNA,
6 DECEMBRA 1943

KRAJIŠKI PROLETERSKI BATALJON UOČI POLASKA S GRMECA. Prvi s desna NARODNI
HEROJ ZDRAVKO CELAR, KOMANDANT BATALJONA

**NARODNO - OSLOBODILAČKA VOJSKA
I PARTIZANSKI ODREDI JUGOSLAVIJI**

Broj 001

PARTIZANSKI LIST

P O P O V I Ć A.

K O Č A

Svojeručni potpis vlasnika lista

R. Popović

KRAJEM 1942 GODINE CITAVA NASA VOJSKA
DOBILA JE PARTIZANSKE LISTE

ove četiri kuće, bile su dovukle i dva topa, pa su sa 200 metara odsto-
janja tukle, naše drugove. Naši mitraljesci su rasterali posadu, a ustaše
su zatim poslale jedna oklopna kola. Komandir čete, Strugar, pomoću
benzinske boce zapalio je borna kola. Situacija je bila vrlo teška za naš
bataljon, jer drugovi nisu imali više od po pet metaka. Tada je jedna
devojka, Dragica Đurašević,¹¹ iskočila iz kuće i, pod najjačom vatrom,
uskočila u oklopna kola koja su gorela, i iz njih izvukla nekoliko san-
duka municije. Tako je bataljon dobio municiju za svoje puškomitra-
ljeze i odbio sve protivjuriše ustaša. Uskoro su i na ostalim sektorima
naši pritegli. Borci Prvog bataljona, Četvrte brigade preneli su topove
kod Vejs Kule na dvadeset metara od ustaških bunkera. Tako je oslo-
bođeno Livno. Prilikom bekstva ustaša ka šujici na jednom mestu naši
su pobili 68 ustaša.¹²

PETAK, 18 DECEMBAR

Drinići. — Došao čika Janko danas kod nas u štampariju da mu
doštampamo uputstva o osnivanju i radu narodnooslobodilačkih odbora,
ustvari naš prvi pisani i štampani zakon, a tako isto i radi legitimacija
pozadinske straže. Iako prvo zasedanje Veća ne označava stvaranje
naše vlade ipak elementi vlasti su tu, držimo teritoriju na kojoj živi
narod, i oružanom silom branimo ovo tie od okupatora. Eto, razmišljao

¹¹ Dragica Đurašević poginula je 1944 u Crnoj Gori od bombardovanja iz aviona.

¹² O probouju Drugog bataljona Četvrte brigade u Livno, Vukosava Mićunović, tada vodnik
u Trećoj četi Drugog bataljona, veli:

»U prvi mrak, u 5 sati posle podne naš bataljon je krenuo pored manastira u grad. Naišli smo
na žice i vatru iz dva bunkera. Nismo nikako mogli proći kroz žice. Nekoliko nam je drugova
ranjeno. Tako je bilo sve do tri sata izjutra. Ustaše su nam iz bunkera vikale: „Nećete u Livno
Biće vam to drugi Kupres.“ Komandir naše čete otišao je na raport kod komandanta bataljona
Save Drljevića i saopštio mu da se ne može probiti u grad. „Tito je naredio: Livno mora pasti!
Ravnanje, pa naprijed, čitav bataljon mora ući, pa makar tri živa ne ostala,“ naredio je
Drljević. Dušan Strugar je prvi pošao na čelu čete, presekao žice i kroz taj otvor prošao je
čitav bataljon, i niko nije bio ranjen. Bataljon je ušao u grad i zaposeo nekoliko kuća.
U jednoj je bio vod Vukosave Mićunović, u drugoj štab bataljona s mitraljeskim vodom. Bari-
kade su napravljene na prozorima i ujutru se razvila borba s ustašama. Naši borci tada su
videli da smo sami u gradu, jer je po nama čak tukla naša artilerija, pošto nije bila oba-
veštena da smo mi u gradu. Neki su govorili: „S nama je isti slučaj kao s Lovčencima u
Pljevljima“. Ustaše su nas stalno držale pod vatrom, pred podne su doterali topove i tukli
nas sa šezdeset metara. U jednu kuću, u kojoj se nalazio komesar čete Luka Ivanišević, udario
je top i ustaše su prodrle unutra. Tu je poginuo Ivanišević. Nekoliko puta su ustaše vršile
juriš na našu kuću, dolazile ispred nje, a mi smo ih odbijali. Oko dva sata otpočeo je opšti
juriš ustaša. Drugovi su povikali: „Tenkovi“ i uskoro zatim su nas zasuli mitraljezi iz tenkova.
Kad su tenkovi naišli po drugi put, mi smo već imali spremljenu benzinsku flašu od pola
litra. Vukosava Mićunović je pripalila fitilj, a Strugar je bacio flašu koja je pogodila tenk.
Buknuo je plamen, posada je iskočila iz tenka, a mi smo je pobili. Nama je već bilo ponestalo
municije, pa je Dušan Barović u pratnji Dragice Đurašević iskočio iz kuće da izvadi municiju
iz tenka. Oni su ugasili vatru u tenku. Sino je doneo dva puškomitraljeza, a Dragica dve
kasete municije. Iz Druge čete nekoliko drugova takođe je pritrčalo tenku. To su bili: Jovo
Zvicer, Petar Gazivoda, Pavša šćepanović i Mile Radosavljević iz Čačka. Uskoro zatim otpočeo
je napad svih naših jedinica na grad. Peko je hteo da spase naš bataljon. I mi smo tada
istrčali iz naših kuća, izvršili juriš na ustaše i povikali „Livno mora pasti“. Vojo Čepić jurio
je ustaškog oficira, vikao je: „Hoću ga živog!“, ovaj se okrenuo, ispalio u Voja iz pištolja
i Vojo na njega, pa su obojica mrtvi pali. Naš komandant Savo Drljević prvi je dotrčao do
topa, popeo se na njega i povikao: „Živeo top Drugog bataljona!“ Ustaše su bežale i mi
smo ih dočekivali. Drug Momo Velimirović uzeo je zaklon iza nekih stepenica i ubio iz puško-
mitraljeza 35 ustaša. Naš čitav bataljon u ovoj borbi imao je svega šest mrtvih i nešto
ranjenih.«

sam o tom našem prvom pisanom zakonu, dok je čika Janko birao format za legitimacije. Posle smo otišli u kujnu i popili ječmenu kafu. Čika Janko zapalio cigaretu, seo kraj vatre, podigao naočare na čelo i počeo da priča o kafama koje smo pili kod moje majke, u Palmotićevoj ulici, još pre rata. Razgovor posle skrenu na druge uspomene. Pričali smo o ateljeu čika Janka tamo negde oko Grobljanske ulice, o poslednjem broju »Pravde« koji je čika Janko izdao 1915 godine kad su Švabe već ulazile u Beograd, o veštini čika Janka da piše odjednom više članaka, šljafnu od prvog pa u štampariju, zatim šljafnu od drugog, i tako dalje, da bi se svi članci paralelno slagali i da se ne bi gubilo vreme na prelomu, zatim o Obznani, hapšenju i suđenju, o prevodu »Kapitala«, o kineskom jeziku koji je čika Janko učio na robiji, o strašnom batinanju u Lepoglavi, o pesmi zbog koje je čika Janko dobio još dve godine robije, o čudnoj navici čika Janka, koja mu je došla od 14 godina robijanja (u tamnici je izgubio pojam kad je dan a kad noć, pa leže sat da prospava u prvi mrak, a zatim se budi i radi do ponoći, pa opet prilegne pola sata, onda se ponovo diže i radi), o stvarima koje su nam svima dobro poznate ali koje se ponovo pričaju kad se sretne, jer su nam drage, jer nam pred oči izlaze prošla vremena, izlaze slike Beograda i naših ljudi.

Pitam čika Janka šta je s onim njegovim pejzažom beogradskih krovova, jedne divne male slike, pune sunca, radosti, života, koju sam stalno gledao kad god sam dolazio u atelje čika Janka, tamo negde pred rat.¹³

— Spalili su Nemoi, sigurno, ukoliko gazdarica nije sklonila. Žao mi je tog rada, ali žalim više od svega portret stražara iz Mitrovice koji spava. To je bila najlepša stvar koju sam dao. U svakoj galeriji mogla je da visi. Radio sam u svojoj maloj stolarskoj radionici, a stražar pored mene zaspao. Ja brzo nogare, boje, i počnem da ga slikam. Stvar prosto klasična. Okrugao rascvetan nos, stara austriska kapa, sva umašćena, jer je nosi valjda 25 godina, otromboljene usne, radio sam brzo, dok stražar spava, završio portret, stavio nogare natrag i, taman položio uza zid kutiju s bojama, a on se, proklet bio, prenu i odmah na mene:

— Ti si me slikao!

Nisam imao kud već sam mu morao pokazati platno. Pobesne.

— Zar ti mene da slikaš kako spavam?

Ja ga kumim, govorim, molim, da je to umetnička stvar, da je

Drug Moša Pi jade - čika Janko, za vreme robijanja u Mitrovici i Lepoglavi izradio je preko šezdeset portreta naših drugova koji su sa njim bili na robiji, kao i veliki broj pejzaža onog što se moglo videti kroz prozor tamnice. Po izlasku s robije dao je takođe veliki broj radova. Ali, gotovo svima čika Jankovim radovima izgubio se trag. Od naročito velike istoriske vrednosti su portreti naših drugova iz Mitrovice i Lepoglave. Čika Janko je davao svakom drugu portret uoči izlaska s robije, tako da se većina tih portreta možda još uvek nalazi rasturena po zemlji, čika Janko je slikao i druga Tita, kada su zajedno ležali na robiji. Taj portret je video jednom na robiji drug Đilas, pa kad se posle nekoliko godina prvi put susreo s drugom Titom, čitava dva dana se pitao gde je on jednom već video tog čoveka. Najzad se setio portreta čika Janka. Za vreme rata razgrabljeni su portreti iz čika Jankovog ateljea u Beogradu. Policijski agent Radan Grujičić navratio je u atelje čika Janka samo da bi opljačkao jedan akt.

najlepše što sam dao, a on jok. Istrgnu mi platno i svojim debelim prstima izmelja boje...

Cika Janko srknu kafu, podiže se i izidosmo iz kuće. Uzjahao je na svog konjića, opipao kožne bisage, pričvrstio remen mašinke i obo konjića koji kasom, sitnim kao u miša, krenu ka Petrovcu.

SUBOTA, 19 DECEMBAR

Dritići. — Bio sam jutros u Petrovcu i sreo ispred Doma kulture prve partizanske mornare. Lepa plava uniforma, kape mornarske, a na kapi petokraka. Posle sam s njima razgovarao kod Terzića. Vodi ih poručnik korvete Velimir škorpik, mlad, energičan čovek. Oni su pre neki dan pobešli iz Makarske i poneli 35 pušaka i tri sanduka municije. Poručnik škorpik spremao se već duže vremena da pobjegne u partizane. On je dugo radio u Makarskoj, bio je povezan s našim Narodnooslobodilačkim odborom a sada mu je došao nalog da dođe u partizane. Uz pomoć 10 naših drugova preneo je oružje i municiju na Biokovo, a zatim je i sam pošao. Na polasku ostavio je u svojoj kancelariji proglas koji je istovremeno bacio na poštu za svoje drugove u drugim mestima Dalmacije. U proglasu se veli:

»Kucnuo je čas da se mi, mornari, dignemo na noge. Okrnjena Hrvatska mornarica postojala je samo na papiru. Naša flota je izdajnički predana neprijatelju. Našim divnim Jadranom krstari flota fašističkih razbojnika, a naši brodovi plove danas pod neprijateljskom zastavom i tuku iz svojih topova naša sela i gradove. Izdajnik Pavelić zajedno sa svojim ustaškim bandama prodao fašističkoj Italiji našu divnu Dalmaciju i naše otoke, te stražare našeg mora... Hitler traži da pođete na Crno more, da se tamo borite za njegove prljave ciljeve... Paveliću nije stalo do nas, kao što mu nije stalo ni do Dalmacije i našeg divnog Jadrana, on hoće da vas natjera u boj protiv naše ruske braće... «

Karabinijeri i ustaše su primetili da škorpik beži, pa su tukli iz topova stazu koja vodi iz Makarske na Biokovo, ali naši mornari su već bili u partizanskim bazama ...

Priča mi škorpik o borbi naših mornara na Jadranu. Već tri meseca postoji partizanska mornarica. Otpočeli su naši drugovi sa običnim ribarskim čamcima. Njih osmorica u jednom čamcu dočekivali su velike italijanske brodove i okretali puškomitraljeze na most; preplašeni kapetan vozio je zatim brod u prvu našu oslobođenu luku, u Podgoru! Neprijatelj je nekoliko puta pokušavao iz Makarske da preko kopna zauzme Podgoru, ali je uvek bio odbijen. Onda su Italijani doveli ratne brodove i otvorili tešku vatru na Podgoru. Mnoge kuće su uništili, ali naša mlada mornarica nastavljala je da dejstvuje...

škorpik nam priča kako vlada veliko ogorčenje naroda protiv četnika. Oni nastupaju zajedno s Italijanima. Italijani opkole selo, a četnici upadaju i svašta rade, kolju, siluju, pale kuće, crkve... U Gatu su četnici zaklali 110 žena i dece i tom prilikom pevali: »Kralju Petre, malo dijete, tebe brane naše bajonete...« i »Talijani i četnici — najbolji su saveznici«.

Zajedno s mladim škorpikom došao je i njegov otac, pukovnik Josip Škorpik. On nije stigao do Petrovca, zadržao se negde usput. Mladi Škorpik je bio kod Starog i neobično je srećan što je dobio određeni zadatak.¹⁴

NEDEUA, 20 DECEMBAR

Drinići. — Danas smo doznali da je u Americi poznati književnik Luj Adamič oštro istupio protiv Draže Mihailovića, podvlačeći da jedino partizani u Jugoslaviji vode Narodnooslobodilački rat. Adamič je bio u Jugoslaviji 1933 godine i napisao knjigu »Povratak u rodni kraj«, koja je odmah bila zabranjena, jer je Adamič oštro osuđivao diktaturu kralja Aleksandra, ubistva u Glavnjači i ostala nasilja u Jugoslaviji. Ta knjiga je naišla na odličan prijem u čitavoj Americi i dobila najveću književnu nagradu. Bio sam preveo jednu glavu iz te knjige. Istup Adamiča od velikog je značaja. To je dokaz da američke mase počinju da doznaju istinu o Jugoslaviji. One su naš veliki saveznik.

PONEDELJAK, 21 DECEMBAR

Drinići. — Jutros mi je Đido dao pušku — dvocevku, pa sam po mrazu krenuo u lov s našim stražarom Radovanom Dodigom. On mi je počeo da priča o svom selu Zbijegu na Kordunu i to me je toliko privuklo da sam zaboravio da gledam na tragove zverki. Dodig je mlađić od dvadesetak godina. Po zanimanju je bio šumski radnik. Tridesetog jula 1941 ustaške vlasti su pozvale sve Srbe u Zbijegu da se jave. Dodig je došao sa svojim ocem i dva brata. Ustaše su ih sve povezale i povele. Dodig je osetio šta im se sprema, pa je rekao ocu i braći:

— Bježimo, sve će nas pobiti!

Ali otac se bunio:

— Neće nas pobiti bez suda!

Dodig je nekako odrešio žicu i iskočio. Otac i braća nisu hteli da beže. Ustaše su za Dodigom pucale i opkolile nekoliko kuća u kojima se bio sakrio. Dodig se prvo zavukao u kokošinjac, a kad je naišla jedna devojka, zatražio je da mu dadu kakvu maramu i suknju, pa se obukao kao žena i s kotaroom u ruci prošao pored ustaša, koje su ga tražili na sve strane. Tako je spasao život, a oca i braću su mu streljali zajedno sa nekoliko stotina Srba istog dana.

Više se Dodig nije vraćao kući već je otišao pravo u šumu i pridružio se jednoj grupi partizana. Otada je stalno u borbi. Učestvovao je u nekoliko krupnih bitaka kordunaških partizana, kod Primišlja, Rakovice, Saborskog, Plaškog.

Priča Dodig o tim bitkama, priča o Zbijegu, i veli:

— Tako sam i ja mogao ludo glavu da dam, da me živog u jame bacaju, kao oca i brata, ali sam pobjegao...

¹⁴ Drug Velimir škorpik poginuo je 7 novembra 1943 kao načelnik štaba Treće dalmatinske brigade kod sela Zagorja, pravac Posušje — Livno, kad je odlazio na položaj.

Dodig je vedar mladić, kod kuće je ostavio ženu koja mu je rodila dete. U našoj straži je jedan od najboljih ljudi. Po ceo dan nešto čita.

— Da mi je da odem u neku školu kad se ovaj rat svrši pa da se dobro izučim! — veli Dodig.

Vratili smo se u redakciju pred samo podne, ne ulovivši ništa.

UTORAK, 22 DECEMBAR

Drinići. — Skupili se večeras Drinićani kod nas da slušaju radio, a ono telefon zazvoni. Vrhovni štab javlja da je kod Dodigovog sela Zbijega pao avion ustaškog zlikovca Francetića i da su seljaci zlikovca pretukli sekirama. U teškom je stanju prenet u Slunj i očekuje se da će svakog časa izdahnuti. Kada sam ovo saopštio narodu nastala je graja, veselje. Francetić je jedan od glavnih ustaških zlikovaca. On je tvorac zloglasne »Crne legije«, koja je izvršila masu pokolja u Urijama, Vukovskom, Riliću, Malovnu. Naše su se brigade bezbroj puta tukle s »Crnom legijom« i zadale joj velike gubitke, a sada je narod dokusurio i samog komandanta te horde koljaša.

Điđa je prvi uzeo reč:

— E, da je da ostane u životu, ja bi ga u kavez stavio i vodio od mjesta do mjesta gdje je klao, da ga narod gleda i pljuje, pa bi ga na kraju objesio!

Doznajemo nove pojedinosti o hvatanju Francetića. On se spustio kod Kapele. Pilot je zalutao i mislio da se nalazi u blizini Gospića, gde je Francetić išao da provede Božić. Jedna pozadinska straža primetila je da se avion spušta. Francetić je iskočio iz aviona i počeo da puca na seljake iz svoje mašinke. Povlačio se ka šumi, ali su ga naši stigli i počeli da tuku sekirama.

SREDA, 23 DECEMBAR

Drinići. — Danas su nas posetili Skender Kulenović i Nikica Pavlić.¹⁵ Pričali su nam o Kozari, o velikoj ofanzivi, o probijanju na dubičkom drumu, skrivanju po bukvama, u bunkerima na njivi. Nikica će spremiti brošuru o Kozari, koju ćemo ovde štampati. Skender je ispričao istoriju jednog borca koji je našao svoju malu kćer u zbegu i poveo je sobom kad je otpočelo otsudno probijanje. Dete je nosio na ramenu, a kad bi prodro pred nemačke bunkere, devojčicu bi spuštao na zemlju, baca bombu, opet uzimao dete na rame i tako jurišao kroz neprijateljske redove. Uspeo je da se probije zajedno s detetom kroz sve obruče. Stari-Đuro Pucar, uzeo ga je u prateću četvu pri Operativnom štabu. Ali on nije mogao da odoli srcu, pa je tražio da ide u neku boračku jedinicu — i nedavno je poginuo.

ČETVRTAK, 24 DECEMBAR

Drinići. — Pune dve nedelje prikupljao sam podatke kolika je naša oslobođena teritorija, pa sam danas napisao za »Borbu« članak pod naslovom »Slobodna teritorija — petina Jugoslavije«:

¹⁵ Nikica Pavlić oboleo je u četvrtoj ofanzivi od tifusa i u bunitu izvršio samoubistvo.

»U toku minule godine neprijatelj je preduzimao niz ofanziva da uništi našu živu snagu, da nam otme oslobođenu teritoriju. U istočnoj Bosni, u januaru, 30.000 Nemaca i 15.000 ustaša napali su na Romaniju. U aprilu je isto toliko Nemaca, 25.000 ustaša i 30.000 Italijana prodrlo na oslobođenu teritoriju Istočne Bosne i Sandžaka. To su bile Druga i Treća ofanziva. U julu je došla ofanziva od 80.000 neprijateljskih vojnika na Kozaru, u septembru je ponovo 30.000 Nemaca i ustaša napadalo snage Seste bosanske brigade, a oktobra meseca Italijani i ustaše su vršili ofanzivu prema Livnu.

U Crnoj Gori i Hercegovini, Italijani i četnici su u maju i junu žestoko napadali. U Srbiji su u toku januara, februara i marta, Nemci, dražinovci, belogardejci i nedičevci vršili ofanzive u Zapadnoj Srbiji, dva puta u Toplici, jednom na Svrljiškim planinama i Kopaoniku.

Slovenija je preživela jednu veliku ofanzivu u kojoj je učestvovalo skoro 100.000 Talijana i Nemaca. Gorski Kotar je imao takođe dve velike ofanzive. Valoviti Kordun tri puta je pregažen, do poslednje stope, Banija dva puta, Zapadna Lika jednom, a Dalmacija je imala četiri ofanzive od kojih su najjače bile na Biokovu.

Fruška Gora je pretrpela dve ofanzive, na Slavoniju se neprijatelj zaletao četiri puta, ali s manjim snagama.

Ovde su uzete u obzir samo velike ofanzive, ali uprkos svih tih ofanziva, svih napora Hitlera i njegovih pomagača, mi s ponosom, na kraju godine, vidimo da je naša oslobođena teritorija daleko veća nego što je bila na početku godine, a naša vojska brojnija, naoružanija i organizovanija. Naša teritorija sada iznosi 48.000 kvadratnih kilometara, to jest koliko Srbija pre 1912 godine. Jedna petina Jugoslavije potpuno je oslobođena. Na njoj slobodno diše naš čovek. Naša oslobođena teritorija je veća od Danske (43.000 km²), pa Švajcarske (41.000 km²), Holandije, Belgije, Albanije, Luksemburga i još pet manjih evropskih zemalja.

Ali to nije sve. Nema kraja u Jugoslaviji u kome se ne razleže partizanska puška. Mi slobodno krstarimo ne samo našim gorama, već sedimo na najvažnijim neprijateljskim komunikacijama. Jugoslavija je sva prošarana našim jedinicama.

Mi časno ispunjavamo našu dužnost u borbi slobodoljubivih naroda protiv Hitlera. Samo u Dalmaciji, prema najnovijim obaveštenjima, nalazi se 12 italijanskih divizija, a 11 u čitavoj Africi. Mi držimo preko 100 kilometara morske obale. Partizanski motorni čamci vladaju kanalom između Makarske i Brača.

U Bosni se nalaze dve elitne nemačke divizije, 714 i 718, u kojima je ljudstvo uglavnom iz Pruske, između 22 i 35 godina.

»Čitava Jugoslavija je obuhvaćena plamenom partizanskog rata«, rekao je drug Staljin na početku ove godine. »Nije daleko dan kada će čitava Jugoslavija biti oslobođena.«

Uz ovaj članak izradio sam geografsku kartu oslobođene teritorije. Ivo Karamatijević je napravio u drvetu odličan kliše.

Moj otac Jevto napravio je 1918 godine prvu geografsku kartu Jugoslavije — a evo, u ovom ratu, ja pravim geografsku kartu nove Jugoslavije. Bio sam našao u Livnu tu njegovu jednu kartu i čuvam u Dnevniku jedan komad te karte s našom Hercegovinom i selom čepelicom. Kada ćemo je osloboditi?

PETAK, 25 DECEMBAR

Drinići. — Danas sam sa Šucom- Jovanom Kecmanom, članom opštinskog odbora, pošao preko brda do Bravskog Vaganca na sastanak seoskog narodnooslobodilačkog odbora. Ovo je selo u driničkoj opštini najviše nastradalo. Paljeno je dva puta, o llandanu 1941, kad se Krajina pobunila, i na Đurdevdan 1942. Selo leži blizu drumu Ključ — Petrovac, pa je na dohvat. Prvi put su ga palile ustaše, četiri puta u toku jednoga dana, a drugi put Italijani.

Odbor vredan, radi marljivo. Već su prikupili podatke koliku im je štetu neprijatelj pričinio. Spaljeno je 75 kuća sa 195 staja, a šteta se ceni na 7,125.200 predratnih dinara.

— Sve smo u paru izračunali. Platiće to nama oni jednog dana, veli pretsednik.

Govori se dalje o ekonomskim prilikama u selu. Za mesec dana pojavice se glad ako ne bude uzajamne pomoći. Napravljen je već spisak kuća kojima treba davati pomoć. U ovom popaljenom selu, u kome je od sto tri kuće spaljeno sedamdeset i pet, našlo se mesta i za izbeglice. Prihvaćeno je nešto naroda s Kozare. Deli se što se ima. Diskusija se vodi o tome kako će se rešiti pitanje setve. Odbor će nabaviti seme kako ne bi ni pedalj zemlje ostao neobrađen. Pretsednik dalje čita šta je ovo selo dalo za vojsku od septembra pa do pre dve nedelje:

»Žita 1.272 kilograma, krompira 1.826, kupusa 200, goveđi devet komada, sitne stoke 251, teladi 10, hleba 671 kilogram, mleka 569, kajmaka 174 i 2.888 dinara«.

Veli pretsednik da narod sprema nove priloge:

— Valja dati za našu vojsku još najmanje dvije hiljade kila hrane!

— Na kome principu vršite skupljanje hrane i drugih stvari za vojsku? — pitam pretsednika.

— Na principu obraza. Dajemo dobrovoljno za našu vojsku!

— Koliko ste momaka i devojaka poslali u brigade?

— Sto i jedno, ali ćemo još poslati.

Razgovor se okrenu na kazne. Bilo je nekoliko slučajeva kažnjavanja zbog puštanja stoke u njivu, zbog svađe i tome slično. Pretsednik pokazuje zapisnik u koji su sve kazne unesene.

— A kako kaznu izričete?

— Prvo sazovemo narod na konferenciju. Zatim izvedemo onog ko je kriv, pa mu pred narodom kažemo šta je učinio. Onda on sam govori i priznaje krivicu i sam sebi izriče kaznu, a narod onda odlučuje da li je kazna visoka ili niska.

Posle dođe na dnevni red pitanje eksera i potkova za konje. To je jedan od najtežih problema oslobođene teritorije. Obosili konji, a zima udarila. U Drvaru su počeli da kuju potkove od starog gvožđa. Žali se dalje Bravski Vaganac na ušur koji se uzima u mlinu. U mirno doba nikad nije bio veći od 3 do 5 $\frac{1}{t}$ %, a sada 9%.

Bravski Vaganac podiže svoju školu. Dobiće iz Drvara pet kubika dasaka.

Prekinuli smo sednicu da bismo obišli školu. Baš su pioniri učili. Ima

ih sto trideset i devet. Učitelj, momčić od trinaestak godina, po imenu Srdić.

— Hartije i olovki nam treba! — kaže on. — Znamo da toga nema, ali da nam je nabaviti makar krede za tablu!

Uprkos ovakvih uslova uspeh škole je odličan. Pioniri idu u školu svaki dan. Osnovan je i analfabetski tečaj za starije. Već je šezdeset devojaka naučilo da čita i piše. Žene dolaze triput nedeljno na časove u školu.

— Ako ovako nastavimo, — veli učitelj, — više neće biti nepismenih u našem selu! Nego moramo nekako urediti za svjedodžbe ...

Vratili smo se na sednicu. Postavilo se pitanje verskih obreda. Nesvršeni bogoslov Bogdan Kuburić krštava decu, pa neke žene pitaju da li je taj čin punovažan. Kazao sam odboru da uputi pitanje o tome verskoj komisiji pri Vrhovnom štabu kojoj je na čelu pop Vlado Zečević. Još se govorilo o prijemu štampe, pa je sednica zaključena. Vratio sam se preko brda u naše Driniće i stigao pred mrak. Usput sam razmišljao o Bravskom Vaganacu. Ovakva sela su izvor naše snage.

SUBOTA, 26 DECEMBAR

Drinići. — Danas sam dobio pismo od Olge, prvo otkako je napustila bolnicu u Petrovcu i otišla za šefa hirurške ekipe u Drugu diviziju kod Peka i Mitra. Pročitao sam ga tri puta, evo šta kaže na jednom mestu:

»Primetila sam da se misli kako doktori nisu hrabri. Kad smo bili u Duvnu došli ustaški avioni pa bombarduju i mitraljiraju grad. Ja sam bila nasred ledine ispred manastira kad je naišao jedan avion. Leteo je vrlo nisko, ali nisam htela ni da se sklonim, ni da ubrzam korak, već sam preko čitave čistine prošla. Grdio me posle Peko što to radim, a ja sam njemu rekla: »Eto, vidiš da doktori nisu kukavice!«

Dalje Olga piše kako je divno biti u partizanima, naročito kad čovek dođe iz tamnice u Beogradu. Prim et io sam da bi volela više od svega da je ovde i mala Milica. To nigde ne veli, samo o njoj dosta piše:

»Sada ona verovatno kaže da nije samo Tata u velikoj šumi, već i Mama«.

NEDELJA, 27 DECEMBAR

Drinići. — Danas su izbori za seoski narodnooslobodilački odbor u Drinićima. Od Veća sam dobio pismo da prisustvujem izborima kao njegov delegat, pa sam posle ručka krenuo iz redakcije preko polja, do stare ciglane od koje je samo krov ostao. Susnežica je sipala; s one strane od Banjaca, od naših Kecmana, vijugale su kolone naroda ka ciglani. Izbori još nisu počinjali, ljudi su se skupljali oko vatri. Razgovaralo se o pretstojećem takmičenju u prikupljanju dobrovoljnih priloga za vojsku. Drinići su pozvali na megdan Bravski Vaganac, Vedro Polje, Bukovaču i Bare, sve okolne zaseoke koji spadaju u Driničku opštinu. Tu je bio i jedan drug iz Bravskog Vaganca:

— Od naše sto i tri kuće spaljeno je sedamdeset i pet, ali mi ćemo pobijediti! — veli on.

Drinićani se uzrujali. Uzima reč Đida Kecman, naš prvi sused.

— E, vala, nećete, jer su Drinići najbolje selo u čitavoj Krajini, u čitavoj Bosni, i to ne govorim ja, već je to meni rek'o drug Đido ...

Reč se povede koje je selo poslalo više boraca u vojsku. Onaj drug iz Vaganaca pobedonosno veli:

— Sto i jedan momak i djevojka iz Vaganaca su u brigadi!

A Đida kao iz puške:

— A mi sto i šezdeset i četiri i još ćemo stotinu poslat', ako bog da ...

Onaj se iz Bravskog Vaganca ne da:

— U vas je više numeri!

Još bi dugo ovo prepiranje trajalo, da narod ne povika da se mora počinjati. Jedan pionir, momčić iza ugla, nadjača sve:

— Na vrijeme, na vrijeme, nije ovo više po starom ...

Đida se obrecnu na pionira:

— Muči, ti nećeš danas glasat!

Skočiše neke žene i počеше Đidi da objašnjavaju da je pionir u pravu, pa ih prekide pretседnik koji se pope na balvan i otpoče:

— Drugovi i drugarice, pozdravljam vas našim borbenim pozdravom: Smrt fašizmu!

— Sloboda narodu! — odgovori masa gromko.

Pretседnik reče da ću ja govoriti u ime Antifašističkog veća, pa sam se u uvodnoj reči osvrnuo na događaje u svetu:

— Danas je čitava Evropa pod Hitlerovom čizmom, samo smo mi u Jugoslaviji uspeli da oslobodimo jednu petinu naše domovine, i, eto, danas vršimo i izbore, što smo se ovde u slobodi skupili da izaberemo vaš odbor, u prvom redu imamo da zahvalimo našoj vojsci, našim brigadama, a naša vojska nije ništa drugo do naoružani narod, naša vojska to ste vi, to smo mi svi; imamo da zahvalimo Crvenoj armiji...

— Da živi mila slovenska majka Rusija! — uzviknu Đida, a za njim prihvatí sav narod.

Posle smo izabrali komisiju od tri člana koja će nadgledati glasanje, pa poče prebrojavanje prisutnih. Na biračkom spisku u selu Driniću nalaze se 583 birača. Dva puta smo morali da prebrojavamo, ukupno je došlo 565 ljudi i žena. Zatim sam pozvao narod da predlaže kandidate. U odbor je ulazilo devet članova. U prvi mah niko nije predlagao, već je narod nešto među sobom ćućorio. Ali, počеше da padaju imena, jedno za drugim, propraćena upadicama.

Oko imena Dragice Puzigaće nastala diskusija.

— Ne može ona vršit' posao, nema obuće ...

— Može, može, stiče ona i bosa ... Valjana je to drugarica ...

Ukupno je bilo predloženo četrnaest kandidata, pa otpoče glasanje, koje je trajalo puna dva sata. Izabrano je šest muškaraca i tri žene: Dušan Banjac, Miloš Stojisavljević, Milan Kecman, Vojo Banjac, Dragica Puzigaća, Jelka Stojisavljević, Pero Kecman, Vasilije Kecman i Stana Kecman. Većina izabranih bili su i ranije u odboru.

Pozvao sam starog pretседnika Dušana Banjca da u ime izabranih primi vlast. On se pope na balvan i poče da govori kratko i otsečno:

— Mnogo je posla pred nama. Prije svega otpočinje takmičenje koje

će selo skupiti što više priloga za našu vojsku. Najbolje dobija opštinsku zastavu. Onda treba dat' za bolnice, treba bolje urediti za kola za vojsku i za »Borbu«, Onda treba dati za pogorele i uništene. Onda nam zdravstveni fond slabo radi, tifus će nas poharat'. Onda treba spremi sjeme za setvu. Ali, sve će se ovo izdržati, doći će sloboda, jer narod ima vlast, jer mi imamo naše brigade, imamo našeg Tita i Kostu, a najvažnije od svega, jer su uz nas Staljin i Rusija!

Otpoče pesma, prvo polako, pa sve jače. Pretsednik, Đida i još nekoliko drugova pođoše za mnom »da čuju kako Švabo propada kod Staljin-grada«. Po mraku smo se žurili da stignemo na vreme za radio. A s raznih strana Petrovačkog Polja, kako se narod razilazio u pojedine zaseoke, orila se otegnuta, ali borbena krajiška pesma.

PONEDELJAK, 28 DECEMBAR

Drinići. — Vratili su se večeras iz Bihaća Đido, Mitra, Radovan i Vera, gde su prisustvovali Prvom omladinskom kongresu. Svi se slažu da je to bila dosada najlepša manifestacija u našem ratu. Prvo, jer je pročitano pozdrav sovjetske omladine Prvom antifašističkom kongresu omladine Jugoslavije:

»U ime sovjetske omladine — mladih boraca Crvene armije, partizana, mladih radnika, kolhoznika i inteligencije — upućujemo plameni pozdrav učesnicima Kongresa — predstavnicima bratske omladine Jugoslavije, koja se bori za slobodu i nezavisnost svoga naroda.

Omladina naše zemlje, ujedinjena u bratskoj porodici naroda Sovjetskog Saveza, koja vodi džinovsku borbu protiv razbojničkih hordi Hitlera i njegovih pomagača, s napregnutom pažnjom prati herojsku borbu naroda Jugoslavije, njegove Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda u čijim se prvim redovima bori junačka omladina Jugoslavije. U napornoj borbi s fašizmom, vi ste prošli težak put. Stekli ste dragocena iskustva i prekaljenost. Vaša je borba primer za omladinu svih okupiranih zemalja Evrope. Ona pokazuje da je omladina sposobna s oružjem u ruci da brani svoju domovinu.

Mi vodimo tešku borbu. To je pravedna borba za našu sreću, za našu čast, slobodu i nezavisnost naših naroda.

Mi ćemo se boriti do konačne pobede i uvereni smo da ćete i vi produžiti vašu tešku borbu sve dotle, dok potpuno ne budu uništene bande fašističkih okupatora.

Pobeda Crvene armije na staljingradskom i centralnom frontu, u rejonu srednjeg Dona, uspesi angloamerikanske vojske u severnoj Africi, vaši uspesi u Jugoslaviji, borba naroda u okupiranim zemljama Evrope protiv hitlerovske tiranije, približava čas potpunog i konačnog razbijanja hitlerovske Nemačke.

Kao jarko jutarnje sunce diže se nad okrvavljenom i izmučenom zemljom naša velika pobeda.

Želimo vašem Kongresu uspeha na ujedinenju čitave omladine Jugoslavije, da bi ona zadala nove i još jače udarce fašističkim okupatorima i njihovim slugama, za konačno razbijanje mrskog neprijatelja.

Naša stvar je pravedna, pobeda će biti naša.

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Ivan Šumilov, avijatičar-heroj Sovjetskog Saveza; *Evgenije Fjodorov*, doktor geografskih nauka, *Viktor Grigorijev*, tenkist; *Ivan Kuzin*, partizan; *Darija Garmaš*, traktoristkinja; *Aleksej Semivolos*, dobitnik Staljinske premije; *Lidija*, partizanka Brijanskog reiona-ordenonosac; *Varvara Grišina*, brigadir omladinske brigade; *Nikolaj Mihajlov*, sekretar CK Komsomola Sovjetskog Saveza; *Aleksandar Volhanski*, partizan; *Nikolaj Žljabin*, gardiski major; *Vladimir Grišov*, student; *Marija Demčenko*, stahanovka-udarnica.«

Tito je bio neobično uzbuđen i radostan kad je govorio omladincima. On je podvukao da mlada generacija sačinjava 70 do 75 od sto naše vojske, da je ona čuvar borbenih tradicija naših naroda.

»... Mogu da potvrdim činjenicu da je omladina naših naroda dostojno prošla slavni put od devetnaest meseci nadčovječanske krvave borbe. Iz naših šesnaestogodišnjih omladinaca, devetnaestogodišnjih mladića, nikli su heroji kakvih je rijetko bilo u historiji naših naroda... Mogu podvući jednu činjenicu: da je omladina Jugoslavije, u toku ovog rata i teške borbe, zajedno sa svim ostalim borbama naše narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda, stekla pred licem čitavog naprednog čovječanstva ime kakovo još nikada nije imala naša vojska u historiji naših naroda. Ogromna je zasluga naše mlade generacije da je naša vojska osvetlala lice pred čitavim naprednim svijetom... Mogu podvući činjenicu da su mladi u dosadašnjoj borbi doprinijeli mnogo da su narodi Jugoslavije postali kod naroda Sovjetskog Saveza obljubljeni, voljeni. Na nas narodi Sovjetskog Saveza gledaju s ponosom kao na svoju krvnu braću, braću po oružju. Junačka omladina Sovjetskog Saveza gleda na našu mladu generaciju, na omladinu Jugoslavije kao na svoju braću. To je najveća čast koju smo postigli u toku ovoga rata...«

Tito je dalje ukazao i na teški put koji je još uvek pred nama:

»... Pred nama, naši mladi drugovi, stoje još velike i teške zadaće. Mi imamo još uvijek mnogobrojne neprijatelje pi'ed sobom. Ali naša borba već ide pravcem na kome se jasno pokazuje konačna pobjeda, naša i naših saveznika. Vi sami znate da je herojska Crvena armija zadala poslednjih dana strahovite udarce njemačkim i ostalim fašističkim psima, koji su došli da porobe veliku zemlju sreće i zadovoljstva, zemlju neizmernih mogućnosti mlade generacije. Ali se baš tu fašistički pas prevario. Naišao je na mladu generaciju sovjetskih naroda koja se bori s nečuvenim herojstvom, koja danas goni po sniježnim stepama te krvave fašističke osvajače. Danas smo mi već na putu ka pobjedi. Perspektiva naše pobjede je jasna. Ali baš u tome momentu se pojavljuje sve više unutrašnjih neprijatelja naše mlade generacije. Razni četnici Draže Mihailovića, razne kukavice, koje su se skrivale po mišjim rupama, a sada su izišle da spasu što se spasiti može. Svi su se oni slizali s okupatorom i hoće da zabodu nož u leđa našoj pobjedonosnoj borbi protiv okupatora. Svima njima pomaže izbjeglička izdajnička vlada u Londonu. Naša mlada generacija ima svog krvavog neprijatelja ne samo u fašizmu, nego i u onim reakcionarnim izdajicama koji su i prije ovog rata svim mogućim sredstvima kočili razvitak naše mlade generacije i htjeli od nje stvorit oruđe za porobljavanje drugih naroda u Jugoslaviji i za socijalno ugnjetavanje radničke klase Jugoslavije. Pred nama su teške zadaće, jer se radi o borbi protiv podmuklog i rafiniranog neprijatelja, koji hoće da zavede našu omladinu i da zavadi brata s bratom. I na vama je, na mladima je, da pomrsite račune tim ljudima, koji opet žele da nametnu našem narodu

jaram na vrat. Ja mislim da nema ni jednog među vama koji bi zaželeo da se povrati ono što je bilo. Mlada generacija lije svoju krv za slobodu i nezavisnost svojih naroda, ona lije svoju krv za bolju budućnost i neće osvojene tekovine dati nikakvim izbeglicama iz Londona ili ma kome drugom. Mi ne bismo bili dostojni tekovina današnje borbe ako ih ne bismo znali čuvati...«

Marko je pozdravio Kongres u ime CK:

»Vi, koje po svojim borbama, po svom herojstvu, upoređuju s herojskom omladinom Sovjetskog Saveza, treba danas da izrazite svoje želje u pogledu nastavljanja i produžavanja borbe, u pogledu još predanijeg rada. Mi, drugovi, i ako smo postigli velike uspehe, i ako je naša Narodnooslobodilačka vojska oslobodila veliku teritoriju, oslobodila mnoge gradove i sela, još imamo da izdržimo velike napore do konačne pobjede. Da bi smo te napore izdržali, potrebno je proširiti naš narodni ustanak, potrebno je uvući u narodnooslobodilačku borbu one koji iz bilo kojih razloga stoje po strani, potrebno je ostvariti jedinstvo čitavog naroda, potrebno je učvrstiti sve snage za što bržu i uspješniju pobjedu.«

Marko se posle obratio omladini na neoslobođenoj teritoriji:

»Vi, koji ste došli na neoslobođene teritorije gde izdržavate strahovite napore u borbi protiv okupatora, ponesite naše pozdrave čitavom narodu na neoslobođenoj teritoriji, koja očekuje svoje oslobođenje, svoju Narodnooslobodilačku vojsku, i budite uvereni da ćemo se postarati, kao što smo to i dosada radili, da oni u što skorije vreme budu oslobođeni... Vi, koji ste došli iz Crne Gore, iz Crne Gore koju su porobili četnički krilaški banditi, ponesite pozdrav slobodarskom crnogorskom narodu, da nećemo mirovati dok te prljave fašističke horde hodaju po Crnoj Gori, koja je naša i naša će biti... U to ime, drugovi i drugarice, ja vas pozdravljam u ime Centralnog komiteta i želim da i dalje služite primerom kao što ste i dosada služili svima, omladini svih porobljenih naroda.«

★

Na Kongresu je bilo 365 delegata, a od toga iz vojske 123. Lola je u svom referatu istakao da je za devetnaest meseci rata poginulo 12.000 skojevaca, među njima i četiri člana CK SKOJ-a. Na oslobođenoj teritoriji omladinske organizacije obuhvataju skoro 100.000 članova.

Od svih delegata, koji su govorili, neobično snažan utisak je ostavio Boško Buha, vođa bombaškog odeljenja Druge proleterske brigade. To je mladić od šesnaest godina, malog rasta, jedva se video iznad govornice, ali je govorio tako jednostavno. »Ja ću da vam pričam, drugovi, kako mi idemo na bunkere.« U čitavoj dvorani nastalo je neopisano oduševljenje. Sam Tito se digao i čestitao mu, pošto je ovaj skromni junak završio svoj govor u kome je opisao kako se on i njegovi bombaši veru na vrh kuće i bacaju ustašama bombu kroz badžu.¹⁶

¹⁶ Boško Buha je seljak, rodom iz Slavonije. Bio je partizan od 1941. Stupio je u Užički odred, pa posle u Drugu proletersku brigadu. Početkom 1943 postao je kurir u štabu Druge brigade. Poginuo je krajem 1943 kod sela Jabuke, kod Pljevalja. Naišao je na četničku zasedu koju je postavio major Lašić, jedan od prvih četničkih vođa u Crnoj Gori. Lašić je poginuo u Podgorici 1944 godine, kad su saveznici bombardovali ovaj grad.

UTORAK, 29 DECEMBAR

Drinići. — Obradovao nas danas Narodnooslobodilački odbor u Drinićima. Hoće da nam proširi redakciju i štampariju. Napraviće još dve sobe, otvoriće u štampariji veće prozore da slagači bolje vide. Sobe će nam obložiti belim kartonom radi svetlosti. Danas su počeli da dovlače građu. Za nekoliko dana posao će biti gotov, samo da nabavimo eksere. To je velika muka, ali nam je predsednik obećao da će ih naći.

— Za »Borbu« su, pa se moraju naći! — veli on.

Večeras pričamo o Drinićima i o tome kako nas paze. Dido veli kad se ova olujina stiša, kada dođe pobeda, moraće se »Borba« odužiti Drinićima. Trebalo bi izgraditi u selu dom kulture.

SREDA, 30 DECEMBAR

Drinići. — Pre dve noći naše jedinice, Druga proleterska i delovi Druge dalmatinske napale su Kupres. Ovo je već četvrti napad na krvavi Kupres pod kojim su izginule stotine najboljih drugova. Prošlog leta tri puta smo jurišali. Prvo su napadali Srbijanci i Crnogorci, Druga i Četvrta proleterska. Napad nije uspeo. Govorilo se da Crnogorci nisu bili uporni. Onda je došao drugi napad. Nikad ni u jednoj našoj bici nije se skupilo toliko junaka kao u ovom drugom jurišu na krvavi Kupres. Srbijanci, Crnogorci, Krajišnici, Hercegovci. Simo Šolaja govorio je da će sastanak biti usred Kupresa. Srbijanci su poručivali: »Mi ćemo opet prvi ući«. Boško Đuričković, komesar drugog bataljona Četvrte crnogorske: »Ovog puta Kupres je naš.« Citava Krajina gledala je u Kupres, u to osino gnezdo, koje je toliko zločina počinilo narodu ovog kraja. Jurišalo se junački i te noći, ali Kupres nije pao. Iz kamenih, utvrđenih zgrada, dočekivala je vatra. Krajišnici su te noći dali Simu Šolaju i Metlića, dva narodna heroja. Mikan Marjanović, komandir čete, u koštac se uhvatio s ustaškim oficijom i ubio ga. Crnogorci su jurišali da se svete za prvi napad. Prvi bataljon probio se u grad, iz svake kuće dočekivala ih je vatra, odstupati se nije smelo, pa su prošli čitav grad i izbili na drugu stranu, gde su se sreli s Krajišnicima. Bataljon je vodio Ljubo Vučković. Te noći izginulo je šezdeset i pet Crnogoraca, među njima dva narodna heroja: Spiro Mugoša, pomoćnik Peka Dapčevića, sa jedanaest kurira iz štaba brigade, i Đuro Petrović, seljak iz Pekova sela Ljubotinja, junak s Pljevalja. Poginuo je i Boško Rašović, zamenik političkog komesara Trećeg bataljona, ranjen je i Vojo Mašković, pa je kasnije od rana umro. Tito je pohvalio Prvi bataljon. Srbijanci su ispunili svoj zadatak kao i prvi put. Sredoje Urošević je i ove noći smelo vodio svoj bataljon. Kad su mu bombe nestaie, kamenicama je tukao ustaše. U tim bitkama prošlog leta Druga proleterska je izgubila skoro stotinu ljudi. Ali Kupres nije mogao biti zauzet. Uporno je bio branjen. U kakve je nevolje bacio Hitler ovaj naš narod. Eto, preko Pavelića zatucao je Kuprešane, fanatizovao ih je, a kako je to borbeni elemenat, kako bi se tek oni borili kad bi imali pred sobom pravedni cilj! Ovo je krvavi nauk našem narodu šta znači biti tuđinski sluga!

Ni ovaj četvrti napad nije uspeo, iako smo imali dve haubice i onaj blindirani automobil, koji je zaplenio Drugi bataljon Četvrte brigade u

Livnu. Srećom, ovog puta nismo imali velikih gubitaka, svega dva mrtva. Bio je dubok sneg, pa se teško prilazilo gradu preko čistine. Naš oklopni automobil dospeo je do pod sam grad, neprijatelj je otvorio žestoku vatru, svih sedam drugova koji su bili u njemu, kao i vozač, bili su ranjeni. Petru Vojvodiću zrno iz mitraljeza odnelo je prst, kad je kroz otvor kola pružio ruku i bacio bombu. Neobično je junaštvo pokazao i ovog puta drug Vojin Đurašković - Kostja, borac Druge proletherske, koji je ranjen na više mesta. Ustaše su jurišale na blindirani, automobil, oštetile su mu motor bombom, pa su kola stala nasred polja. Naši se nisu dali, izneli su sve oružje iz kola, sem jednog teškog mitraljeza. U jednoj kući zarobili su četiri ustaše. Posle su se, ranjeni, sa zarobljenicima vratili u naše linije.

ČETVRTAK, 31 DECEMBAR

Drinići. — Večeras je doček Nove godine u našoj redakciji. Spremamo se uveliko. Mitra i ja smo skupili rukopise za satirički list »Papriku«. štampaćemo ga u sedam primeraka, a treba da bude gotov nekoliko minuta do ponoći, pre Nove godine. Oko deset sati morao sam da prekinem posao i da dođem na sednicu Narodnooslobodilačkog odbora driničke opštine. Sastanak se održao u školi u Bukovači. Prvo se raspravljalo o gladi koja preti ovim selima. U Driniću odbor već sada mora da hrani trideset porodica; Bukovača dvadeset i sedam, Bare dvadeset i pet. Vedro Polje deset do petnaest. Posle se prešlo na rezultat izbora. Pretsednik Bravskog Vaganca priča o izborima u njegovom selu. Jedan starac je rekao kad je došao na biralište:

— Doživjesmo ovu slobodu. Ne postoji bajonet ni ispred tebe ni iza tebe!

Bravski Vaganac predlaže da se šalju novi borci u brigade. Drinići su do sad poslali 164 borca, Bravski Vaganac 101, Bukovača 96, Vedro Polje 72, Bare 70.

Neobično je bio zanimljiv izveštaj prosvetnog referenta. U čitavoj opštini do sada je bilo organizovano 26 tečajeva, 15 za odrasle i 11 za pionire. Ukupno je naučilo da čita i piše 660 lica, od toga odraslih 334, a pionira 326. Kad se o kaznama raspravljalo došlo je do smeha. Odbor u Bukovači, u kome ima i žena, naredio je da se Dušan Budimir zatvori zato što je tukao ženu, i da mu se udari 25 batina. Srećom, neki drugovi, iz opštinskog odbora na vreme su čuli za ovu kaznu i obustavili je. Dugo se raspravljalo o skupljanju priloga za vojsku. Usvojeno je da prelaznu zastavu dobije ono selo koje da najviše priloga.

Kad sam stigao u našu »Malu Moskvu« pripreme za doček Nove godine uveliko su bile odmakle. Đido je napisao »vrapca«, svaki član redakcije, svaki radnik i svaki stražar dobio je po jednu kiticu. Izvođićemo ga večeras zajedno Dido i ja. S Mitrom sam završio rukopis za »Papriku«. Poslaćemo jedan broj sutra Marku, čika Janku i Crnom. Svi se oni spominju unutra. »Paprika« je bila na vreme gotova. U kujni je sto bio lepo ukrašen, svi smo se okupili, bilo je i nekoliko Drinićana, Bogdan Kecman i drugi. Đido i ja smo otpevali »vrapca«, pa je posle nastalo čitanje »Paprike«. U ponoć smo ugasili lampu i jedni drugima

čestitali »godinu novih pobeda«, kako reče Đido. Posle smo pevali dugo u noći. Lepe su naše pesme, svaka je vezana za jedan period borbe. Kad pevam »Partizanku« izide mi pred oči ona septembarska noć 1941 godine kad smo zauzeli Gružu; prihvatismo posle »šumadiju«, setih se onih sela na Romaniji i Jahorini u kojima smo boravili posle napuštanja Srbije; »Krasni flot«, proleće u Foči i Šumadiski bataljon, »Durmitor, Durmitor visoka planino«, teške borbe u maju i junu. Pesma se nizala za pesmom, u svakoj je bilo dosta tuge, jedni su mislili na Srbiju, na Beograd, drugi na Crnu Goru, svi zajedno na drugove s kojima smo te iste pesme pevali, a danas ih nema među nama.

PETAK, 1 JANUAR 1943

Drinići. — Prvi dan nove godine doneo nam je dve velike radosti. Rusi su oslobodili Velikije Luki, tvrđavu na zapadnom otketu fronta, i javila se Srbija. Jedanaest odreda. Drugovi su u Beogradu štampali »Istoriju SKP (b)« i napisali posvetu: »Drugovi iz pozadine posvećuju svoj tehnički rad drugovima borcima Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda i brigada.« Koliko je tu snage, koliko upornosti. Eto, mi smo pokušali nekoliko puta da na oslobođenoj teritoriji otštampamo »Istoriju«, pa nikad nismo uspeli. Uvek nas je neprijatelj omeo. A naši dragi drugovi u Beogradu, u surovim uslovima ilegalnog života, svršili su svih dvanaest glava. Divan je naš život! U izveštaju se pominju jedanaest odreda u Srbiji: Prvi šumadiski odred »Milan Blagojević«, Požarevački partizanski odred »Veljko Dugošević«, Rasinski partizanski odred, Vranjski partizanski odred »Sima Pogačarević«, Kukavički partizanski odred »Košta Stamenković«, Jablaničko-pasjački odred »Stanimir Veljković«, Jastrebački partizanski odred, Babički partizanski odred, Suvoborski partizanski odred, Nišavski (Svrljiški) partizanski odred i Ozrenski partizanski odred. Izvršen je veliki broj akcija, šumadiski odred je uništio 27 avgusta železničku stanicu u Banji, a 19 septembra železničke stanice u Umčarima i Maloj Ivanči. Isti odred je 19 oktobra razrušio užičku prugu na četiri mesta. U Majdanu »Vučjak« zaplenili su sedamdeset kilograma eksploziva. Napadnuti su rudnici u selu Misači, a 27 oktobra izvršena je akcija na rudnik u Rudovcima.

U Beogradu su naši drugovi osudili na smrt i likvidirali Jelenu Matić, koja je postala konfident Specijalne policije, čak se udala za jednog agenta Specijalne policije. Doktor Ljuba Živković pao u blato. Slobodno se šeta po Beogradu i ulizuje se doktoru Jungu, hitlerovcu, koji prisustvuje streljanjima naših drugova na Banjici! Kad je Ljuba Živković bio u zatvoru, dobrovoljno se ponudio da na Hitlerov rođendan oplevi travu u dvorištu koja je izrasla između kamičaka u vidu velikog Hakenkrojca! Pogan od pogani!

SUBOTA, 2 JANUAR 1943

Drinići. — Naša radioveza izvanredno radi. Nedavno su naše divizije dobile radiostanice a jutros Kočina Prva divizija javlja da je oslobodila Teslić. Zarobljeno je 1.000 domobrana, 26 oficira s jednim pukovnikom, zaplenjeno 13 topova. Ovo je jedna od naših najvećih pobeda. Kasnije

saznajemo nove pojedinosti. Neprijatelj je bio nesproman, još su oficiri bili mamurni od dočeka Nove godine. Od naših bataljona naročito se istakao Kraljevački, koji je prodro kroz odbranu u sam centar i zauzeo domobranski štab. Odatle su Kraljevčani telefonom zvali pojedine domobranske položaje i naređivali im da se spuste u grad i predaju. Ova pobjeda pokazuje visoku manevarsku sposobnost naših jedinica.

NEDELJA, 3 JANUAR 1943

Pokret. — Krenuo sam danas za Bihać i na ulazu u zgradu županije sreo sam stare drugove iz Beograda, Voju i Čila Kovačevića. Došli su iz Crne Gore, iz svog rodnog kraja. Stanje je tamo zaista vrlo teško. Teror nezapamćen. Partizanske porodice se bacaju u logore, Italijani i četnici zajedno pale partizanska sela, naši drugovi geriloi, koji su ostali u pozadini neprijatelja, junački se bore. Kad ih četničke potere zbiju na uzan prostor, oni iskopaju rov, uzmu položaj i tuku se do poslednjeg metka. Vezu između pojedinih grupa vrlo je teško održavati. Ali narod, sve više traži nas. Zaboravljene su greške s leva. Seća se narod pozitivnih stvari. Priča Čile da nas i stariji svet dobro pamti:

— Jest' da su streljali, ali su unosili nauku u narod. I nas stare su učili da pišemo i čitamo.

Čile je pošao sa svog terena i usput naišao na svog brata Voju, pa su zajedno, posle tri nedelje marša, izbili u Krajinu.

PONEDELJAK, 4 JANUAR 1943

Bihać. — Najzad sam video Nazora. Sedi, iznemogli Nazor nimalo ne liči na onu sliku iz čitanke za četvrti razred gimnazije od Jaše Prodanovića — sem cvikera. Ali čiča zapanjuje vedrinom svoga duha. Posle večere u »Bosni« nazdravio mu je Ribar, a on se digao da odgovori. Nema kod njega ono što se nađe kod mnogih rodoljuba: »Dede, malo da pohvalimo komuniste, jer je ovo njihova borba«. Iz svake reči odiše čovek koji voli svoju zemlju, koji ne postavlja pitanje ko nas sada vodi, već kako nas vodi. Najlepše su mu reči bile o jedinstvu koje se sada pravi:

— U veselju, na gozbi, lako se prijateljstva grade. Ali ona obično nisu duga vijeka. Zato prijateljstvo skovano u nevolji, na muci, kao što ga danas grade partizani, Srbi i Hrvati, biće vječito!

Nazor je naša velika pobjeda, pobjeda naše pravilne linije u narodno-oslobodilačkoj borbi. Najpoznatiji živi pesnik Hrvatske, član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, u svojoj šezdeset i sedmoj godini, napušta dve vile, udoban život, jedinu sestru, i prelazi u partizane. Ona stara mržnja Nazorova prema naletima Germana i Latina na našu zemlju sada je u njemu progovorila jače nego ikada. To je neobično jasno izrazio juče, kad su ga omladinci pozdravili:

— Jedan drug je maloprije spomenuo da sam jučer rekao da je ovo prvi put da se Hrvati napokon tuku za sebe. I zbilja, otkad su vladali naši stari hrvatski kraljevi. Hrvati su uvek bili primorani da se bore za nekog drugog, za Habzburgovce, za neke ugarske kraljeve, onda ih je Jelačić sakupio da se bore protiv Mađara za Franju Josifa,

borili su se sad s jednim generalom, sad s drugim, sad s trećim, za tuđe probitke, a nikada da su ti jadni Hrvati dali svoju krv za svoju zemlju. Dok su se oni tako tukli, njihova obitelj umirala je od gladi. Naši su se Hrvati borili u Italiji, a jedna im žena nije kod kuće imala nego jednu kravicu ili kozu, i to su joj plijenili. Sad nije tako! Dajemo našu krv, ali dajemo za sebe. Kad imamo taj osjećaj u sebi, onda se drugačije diše i radi, jer znate zašto ginete. Uspomena će na vas u povijesti ostati dok naroda bude, a njega će biti i ostaće, ako vi sada ne pustite da ga I tali j ani i Nijemci sasvim satru.

U ustašama Nazor vidi sluge tuđina:

— Nijedan pošten čovjek neće s njima. Nijednog gimnazi jais kog, nijednog univerzitetskog profesora nisu uspjeli da nađu da im uredi pravopis, već su morali uzeti nekog s njemačkim imenom.

Govori Nazor o teroru nad književnicima: njegove stvari su bez pitanja štampali. U novinama su objavili da će Nazor na Badnje večer čitati svoje pesme. O tome ga nisu pitali, niti su ga obavještavali. Četiri dana pre Badnje večeri saopštili su mu da mora do dođe. On je rekao da neće čitati svoje pesme. Na Badnje večer radio je prenosio Nazorove pesme. Čitao ih je Dujšin.

Nazor je neobično veseo, duhovit čovek. Veli kako se »Slobodna Jugoslavija« mnogo sluša u Zagrebu:

— Jedno jutro na spomeniku Kačića – Miošića bila je istaknuta objava i na njoj piše: »Ja sam jedini građanin Zagreba koji sinoć nije slušao »Slobodnu Jugoslaviju« ...

Nazor je od 1918 do 1940 bio nacionalista, čak je 1935 glasao za Jevtića. Ali je sada uvideo da je taj nacionalizam lažan, da su reči o »jedinstvu« obična laž, da su velikosrbi najveća opasnost za sve narode u Jugoslaviji, u prvom redu za Hrvate. Značajno je šta on otome veli:

— Nisam znao šta partizani misle olondonskoj vladi. A kadsam video da su protiv londonske vlade, rekao sam: »Potpuno se slažem s njima, vreme je da i ja krenem«.

Ovu istu misao on je i juče izrazio:

— Ja sam, znate, čovjek u »nekim« godinama, i to mi je sad žao. Nikada nisam osjetio takvu tugu što su te godine otišle, ali sada mi je žao. Žao mi je da baš u ovom času nemam negdašnju fizičku snagu. Žao mi je što nemam više snage, te da ne govorim sa ovog stola, nego da sjedim tu među vama i slušam. Ja bih htio — kao onaj drug tamo!

— držati pušku u ruci i gledati jednog drugog kako ovdje stoji i govori, ali to ne može biti. Ja ću se pjesnički izraziti, i nemojte se smijati: ja ću vas »duhom pratiti« — to je izraz svih poltrona koji ne žele ništa raditi, već hoće samo da sjede. Ali to nije slučaj sa mnom. Želim samo, neka mi Bog dade toliko života, da mogu vidjeti uništenje neprijatelja, d da vidim ono nešto novo, što mora nastati poslije ovakve oluje i volje koja joj se suprotstavila!

Povela se reč i o Krleži. On je odbio da dođe, navodno iz porodičnih razloga. Pravo veli Nazor:

— On je morao prvi među nama da pode.

S Nazorom je došao i hrvatski pesnik Goran Kovačić,¹⁷ mlad, stasit čovek. Slušamo Nazora i Kovačića kako su se iznenadili kad su došli na oslobođenu teritoriju pa zatekli grad, postelje, a nadali su se šumi, snegu. Mile Peruničić vrti glavom i veli da opet može biti šume i ofanzive, a Vesa Masleša pucka na lulu i smeši se:

— Čuti, Mile, herojsko doba partizana je prošlo!

UTORAK, 5 JANUAR 1943

Pokret. — Autobuska linija radi na oslobođenoj teritoriji na pruzi Bihać — Drvar — Rore — Glamoč — Livno. Juri naš autobus od Ripača nizbrdo ka Lipi i Vrtoču. U jednom zaseoku nalete na prase i pregazi ga. Vri snu jedna devojčica, to je njeno prase. Okupili se seljaci. Šta ćemo? Pastirica kriva! Između nas se odjednom progura Mika Benvenisti, alias — Mika Belić, nekada »kralj čarapa« iz Beograda i jedan od prvih senzala beogradske berze. Izvadi Mika hiljadarku iz budelara, dade je detetu, prase uhvati za noge, otrese prosuta creva, i predade ga šoferu:

— Ovo Mika Belić časti automobilsku četvu za Božić!

Ide dalje autobus, a Mika se raspričao:

— Evo, nosim 150 kila orasa i šljiva za bolnice. To im poklanja Mika Belić...

— Ma otkud ti tolike pare, Miko?

— Među nama u poverenju, imao sam dva zlatnika. Založio sam ih kod jednog Turčina za 10.000. Obmuo sam te pare — i zaradio 40.000. Znaš — duvan. Da me puste sada bih okrenuo 200.000. Poklonio bih vojsci 2.000 kila kukuruza ... Samo nema razumevanja kod nadležnih ...

Gledam Miku i mislim o njemu. Iz Beograda je jedva umakao kad su počeli progoni Jevreja. Imao je dobrog sina, Simu, koji je odmah pošao u partizane i stupio u Šumadiski odred, a ocu, majci, bratu i sestri poručio da im je jedini spas — partizani. I stari Mika je poslušao sina. Pričao nam je kako je pošao iz Beograda automobilom za Vrnjce, pa kad tamo nije mogao da se poveže, krenuo je ka Čačku, jer je čuo da je taj grad već oslobođen. U Kraljevu mu je benzina nestalo, nije mogao dalje, pa je otišao pravo u nemačku feldkomandu. Pretstavio se Nemcu, komandantu, kao italijanski trgovac, a glupi fric je čak lično otpratio do automobila svog »saveznika« i izdao nalog da mu se napuni rezervoar s benzinom. Tako je Mika sa švapskim benzinom došao u partizane. S našom vojskom se posle povukao u Sandžak. Stariji sin Viktor bio je uhvaćen i streljan na Banjici, a mlađi sin Sima dobro se borio, postao je čak komesar čete u Prvom šumadiskom bataljonu (potom u Prvoj proleterskoj), ali pogibe u borbi oko neke železničke stanice kod Bugojna. Bio je potrčao da baci bombu u jednu utvrđenu stanicu, a ustaški mitraljez mu je obe noge presekao. Tri su druga pokušala da ga izvuku ali su sva trojica pala ranjena pored njega. Tako su oni svi izginuli zajedno sa svojim komesarom.

Mika je razne poslove kod nas radio. Jedrio vreme su on i njegova

¹⁷ Gorana Kovačića ubili su četnici u Petoj ofanzivi.

žena bili kuvari u Pratećoj četi Vrhovnog štaba. Njegova kćer, Natalija, vredna devojka i sada radi u centrali u Glamoču. Mika je čovek starih navika i nije prirodno mogao da ih se odmah otrese. Jednom u Sandžaku, kad je bio pomoćnik kuvara u štabu Srpsko - sandžačkog odreda, naiđu Marko i Lola Ribar. Zurili su u Drenovu kod Starog, pa su hteli na brzinu da ručaju. Pozajme im partizani porcije i, dok su oni čekali kraj ograde na jelo, čuli su Miku Bemvenistija kako šapuće glavnom kuvaru:

— Malo masnije za drugove iz štaba!

Otkako smo došli na oslobođenu teritoriju, otkako se ona proširila i život počeo malo redovni je da teče, u Miki se probudila stara krv. Došao jednom kod čika Janka pa mu veli:

— More, Mošo, plače, bre, para ovde. Da me pustite da je obmem, pa ću da poklonim vojsci dva vagona žita.

Čika Janko nije pristao na ovo, pa je Mika otpočeo posao na svoju ruku. I sada nešto trguje po oslobođenoj teritoriji. Kupuje hercegovački duvan u Livnu, pa ga donosi u Bihać gde nabavlja jabuke, šljive i orahe pa ih vozi u Livno i Glamoč. Sreo ga Đido prošlog puta u Bihaću. Na glavi mu kačket, a pantalone izvadio iz geta, pa ih pustio na građanski način. Pita ga Đido šta je to, a Mika se zbunio, ali najzad priznađe:

— Da ti kažem pravo, družo Đido, eto, malo trgujem s duvanom, ali neću da to radim pod petokrakom, pa kad pođem u trgovinu ja kapu s petokrakom u džep, natučem kačket i izvučem nogavice iz geta. A kad završim pos'o, onda kačket u džep i nogavice u gete ...

Nije Mika Belić trgovao da bi zarađivao, da bi pare trpao u svoj džep. Nije mu bilo stalo do profita. Sve što god bi zaradio, sve bi davao vojsci. Ali, staro trgovačko srce mu nije davalo mira. On je hteo da trguje da bi pomogao našoj vojsci. Izgledalo mu je da će nas tako sa svoje strane najviše pomoći.

Vozimo se već jedan sat. Mika priča o Beogradu, o svom sinu kako ga je pazio, o njegovoj pogibiji, pa mu suze podoše.

— Eto, duša me boli za sve naše ranjenike. Evo, na krovu nosim pet korpi jabuka za Glamoč i Livno. Od toga ću dati na Mliništu tri korpe za one naše ranjenike... Kad god ih vidim, setim se sina.. -¹⁸

SREDA, 6 JANUAR 1943

Drinići. — Jutros rano po snegu dođe Olga. Ostaće kod nas dva dana, pa se posle vraća s Mitrom Bakićem u diviziju. U selu vri. Kolju se svi- nje, sprema se narod za Božić. Đido, Mitra, Olga i ja pošli smo pre podne u lov na lisice. Na novom snegu naišli smo na lisičji trag. Đido nam stručno objašnjava da su kod lisice tragovi šapa sve u jednoj liniji. Do podne ništa ne ubismo. Pucali smo u bukvu. Đido je jedini pogodio. Pri povratku smo se šalili, rvali i bacali jedni druge u dubok

* Stari Mika Belić izdržao je Četvrtu ofanzivu, okanio se starih navika. U Petoj ofanzivi stigao je do Sutješke sa ženom Lizom i ćerkom Natalijom. Žena mu je imala pegavac i ležala je kraj reke na nosilima. Nekoliko minuta uoči nemačkog napada na Treću diviziju stara Liza je izdahnula. U borbi, koja je odmah zatim počela, nestalo je starog Mike i njegove ćerke Natalije. Tako je čitava porodica izginula u ovom ratu.

sneg. Uveče smo sedeli dugo do u noć. Sitni pršić zavejavao nam je prozore. Olga priča o prošlom Badnjaku s Milicom u Beogradu.

ČETVRTAK, 7 JANUAR 1943

Drinići. — čitavo pre podne išli smo iz kuće u kuću. Sve su nam to dobri susedi, a svi mole da ih danas posetimo. U podne kod nas česnica, naredio Đido na se napravi. Stari Rebić¹⁹ je pronašao paru. Posle ručka su došli Veljko Ilić i Mileva-Lula Planojević. Veljko saopštava da su Italijani iz Hercegovine i Cme Gore prebacili u Knin 4.000 četnika. Vodi ih neki Baćović. Verovatno se izdajice spremaju da udare na oslobođenu teritoriju. Moraće Druga divizija na ovaj sektor. Najslade se naši tuku protiv četnika!

PETAK, 8 JANUAR 1943

Drinići. — Slušali smo večeras Moskvu. Prvojerarh pravoslavne crkve, Aleksej Ivanovič Vedenski, priložio panagiju od 500.000 rubalja za tenkove Crvene armije. Kako se čitav ruski narod ujedinio u borbi protiv Germana. Sveštenici skidaju ikonice s grudi za otadžbinu. Takva linija posle 25 godina socijalizma. Lep primer za nas. Moramo u naš front primati sve — rodoljube. Iza nas nemamo 25 godina socijalizma — već 22 godine Jugovine.

SUBOTA, 9 JANUAR 1943

Drinići. — Tito je bio na Podgrmeču preko Božića i govorio na smotri četvrte krajiške divizije. Pričaju drugovi koji su bili s njim da je Stari bio toliko srećan među Krajišnicima, da se uhvatio u kolo s njima. Nekoliko puta je morao da govori. Dobili smo njegove govore, koji nisu stenografisani, pa vadim ovo, po mom mišljenju najlepše mesto:

»Fašizam oseća da mu idu zadnji dani i u svom bijesu on će sve pokušati. Ali, mi ćemo ga pobediti. Mi ćemo na njegovim kostima stvarati našu budućnost, nove gradove i sela. Naša će zemlja procvasti, vi nećete pustiti pušku iz ruku dok to ne bude ostvareno.«

Danas sam doznao da je poginuo Artem²⁰ još u novembru mesecu na Sitnici. To mi je bio jedan od najmilijih drugova iz Kragujevačkog odreda. Kad sam bio ranjen 1941 godine stalno je bio pored mene. Pričali smo svake noći. Artem je bio radnik u Zavodu u Kragujevcu. U prvo vreme bio je bogomoljac, pa se posle otrgnuo i delio letke po Zavodu. Ostavio je starog oca negde kod Kragujevca. Artema je presekao mitraljez napola, nekoliko koraka ispred nemačkog bunkera.

Stari Rebić je poreklom Hercegovac, a živeo je u Užicu. Jedan mu je sin poginuo, a kasnije je poginuo i stari Rebić.

²⁰ Malo je drugova znalo pravo Artemovo ime. On je ovo ime dobio prvih dana po stupanju u Kragujevački odred, u avgustu 1941. Starao se oko drugova, pa ga je četa nazvala imenom Artem, kako se zvao stariji brat Korčagina, glavnog junaka u delu Ostrovskeg »Kako se kalio čelik«.

NEDEUA, 10 JANUAR 1943

Drinići. — Prva divizija javlja da su Nemci žestoko bombardovali Teslić, a zatim su prodrli tenkovima u sam grad. Na ovom otseku fronta primećuje se izvesna veća živost kod neprijatelja. Danas su stigli u Petrovac domobranski oficiri iz Teslića s pukovnikom Binderom na čelu. Oni su smešteni u jednu veliku zgradu prekoputa doma kulture gde su i ostali zarobljenici. Javila su se dva domobranska oficira za našu vojsku.

Samo ne shvataju šta je naša borba. Misle da je naša vojska »komunistička« :

— Svi jednaka odela treba da nose!

Veljko im objašnjava.

— Treba svi jednaka, ali ljudima koji imaju odgovorniji posao treba dati sve uslove da bi svoj posao mogli što bolje da svrše.

ČETVRTA OFANZIVA

PONEDELUK, 11 JANUAR 1943

Drinići. — Došle su nam do ruku ustaške novine. Vratili su se neki Paveličevi legionari iz Rusije i ona divizija, sastavljena od zarobljenih domobrana, koja je bila u štokerau-u kraj Beča. Marširali su kroz Zagreb i — pretili. Sigurno će ove hulje pokušati da provale na oslobođenu teritoriju da pljačkaju. Već su blokirali Savu. Ruski oficiri pokušali su da se probiju, ali nisu mogli da pređu. Komandir čete, koji ih je sprovodio, poginuo je. Sada smo poslali dve brigade, Dmgu i Petu krajišku, da izbiju između Banje Luke i Prijedora preko Kozare do Save. Time bismo pomogli Prvu diviziju, a uspostavili vezu sa Slavonijom. Prva divizija lepo radi. Sva se obukla u vojničke uniforme. Zauzela je Prnjavor. Potpuno je razbila četnike u Srednjoj Bosni. Preko 600 novih ljudi ušlo je u diviziju.

UTORAK, 12 JANUAR 1943

Drinići. — Veljko nam jutros javio da su u Slavoniji Nemci upotrebljavali otrovne gasove.¹ Vest je veoma kratka. Bombe su bacali na Orahovicu. Ima dosta žrtava među građanstvom i našim drugovima. Istovremeno naša obavestajna služba javlja da se priprema ofanziva na našu slobodnu teritoriju. Trebalo je da počne ovih dana, ali je odložena.

SREDA, 13 JANUAR 1943

Drinići. — Večeras smo otišli do Bukovače, gde su ranjenici davali priredbu za narod povodom dočeka pravoslavne Nove godine. Jedva nadosmo mesta. Vanja Hadžić, učitelj iz Srbije, zajedno sa jednim drugom iz bolnice, napisao nekakav skeč koji su večeras prvi put izvo-

¹ Vest se pokazala kao netačna.

dili. Vanja ne samo da je napisao ovaj skeč, nego igra i glavnu ulogu. On je »radnik s Cukarice« i razgovara s jednim Krajišnikom. Pita »radnik s Čukarice« Krajišnika:

— Da li biste želeli ovde da znate šta je komunizam?

Krajišnik odgovara:

— Jakako!

— Lepo, vi hoćete da znate šta je komunizam...

1 otpoče Vanja Hadžić da objašnjava šta je komunizam jedno dvadeset minuta; narod ne trepće, samo sluša. Po završetku pretstave pitao sam Vanju Hadžića kako može takve skečeve da piše, a on veli:

— Ma voli to ovaj Krajišnik, ma on je zreo za komunizam, vidiš li kako me je samo slušao!

Pozvao sam Vanju² da dođe sutra do nas da detaljnije porazgovaramo. Zbilja, nemamo sreće sa skečevima u ovoj našoj narodnooslobodilačkoj borbi. U nekim jedinicama samo kad se spomene skeč, ljudi beže, bez obzira kakav je.

ČETVRTAK, 14 JANUAR

Drinići. — Jutros nam Marko telefonom reče samo ovo:

— »Osnove marksizma« hitno radite! Nemojte da nam se desi kao u Užicu!

A u Užicu su nas Nemci stigli i odneli 5.000 primeraka »Istorije SKP(b)«, deset glava.

Znači vesti o pretstojećoj ofanzivi nisu prazne. Požurićemo koliko god više možemo.

PETAK, 15 JANUAR

Drinići. — Doneo nam Zoran rukopis za »Omladinsku borbu« — i nove vesti. Pavelić je dobio oko dvadeset modernih bombardera, među kojima i »Štuke«. Na žumberku su jedno selo bombardovale tri »Štuke«. Priprema se ofanziva protiv nas. Lola Ribar s Ratom Dugonjićem krenuo za Sloveniju.

Nastavljamo rad ubrzanim tempom. »Proleter« je gotov. Titov članak o nacionalnom pitanju — neobično značajan. U njemu ima mnogo novih stvari.

SUBOTA, 16 JANUAR

Drinići. — Vratio se Đido iz Dalmacije. Obišao je Drugu diviziju. Bio je na partiskom savetovanju. Mitar Bakić je držao politički referat, posle se razvila diskusija, naročito po pitanju četništva. Jovo Kapičić održao je organizacioni referat. Đido je ocenio sastanak i diskusiju kao vrlo dobre. U diviziji 900 partijaca. Druga srbijanska ima još uvek 650 boraca iz Srbije. Đido veli da mu Krcun i ostali iz štaba liče na Solunce — dugi šinjeli, brkovi. Druga dalmatinska brigada još uvek je sirova, ali napredak se oseća. Treba što pre likvidirati nepismenost.

² Vanja Hadžić poginuo je u Petoj ofanzivi.

Jedan borac veli da Rusija ratuje protiv čitavog sveta, da su se Nemci i Englezi udružili protiv Rusa. Posle mu je objašnjeno da su Englezi naši saveznici i da treba razlikovati engleski narod od petokolonaških klika u Engleskoj.

Londonska vlada se promenila. Uz pomoć Đide napisao sam članak za »Borbu« o toj promeni, osvrnuvši se posebno na veličanje Draže preko radio Londona — u emisiji mister Harisona:

»Nisu više u vladi Sava Kosanović, Branko Čubrilović, Boža Marković, Jevtić. Od nove vlade ne može se očekivati neki preokret, neko urazumevanje. Ona je još otvorenije pokazala svoje reakcionarno petokolonaško lice. To svedoče i njeni prvi potezi posle rekonstrukcije. Ona još upornije nastavlja izdaju i još tešnje se povezuje s međunarodnim petokolonaškim snagama koje imaju svoje klike i u Engleskoj. Ona je žurno nastavila svoj stari zanat novim metodama. Tako se, u odbranu Draže Mihailovića, čuo pre nekoliko dana preko radija iz Londona glas »našeg prijatelja Harisona«. U razgovoru »s jednim Englezom i jednom Engleskinjom, u ime samo jedne grupe prijatelja Jugoslavije iz Engleske, a ne u ime celog engleskog naroda«, mister Harison se prvo »iznenadio kad je čuo da postoje nesuglasice između vojske generala Mihailovića i partizana«, a zatim je rekao da je u interesu savezničke stvari da se »partizani izmire s Dražom Mihailovićem, čija je sjajna vojska postigla isto toliko velike uspehe u borbi protiv okupatora i ustaša«.

Mister Harison se trudi da pred savezničkom javnošću ocrta partizane kao izazivače građanskog rata, jer zna da partizani više nikada neće saradivati s Dražom Mihailovićem. Mister Harisonu je dobro poznato da su partizani još u leto 1941 godine pozvali Dražu Mihailovića da se zajednički bore protiv okupatora, poznato mu je da je Draža Mihailović odgovorio mučkim napadom u leđa, dok su Nemci jurišali na oslobođenu teritoriju, poznato mu je da je Draža Mihailović i kasnije u svim našim zemljama otvoreno saradivao s okupatorom, da su njegovi pretstavnici sklapali javne sporazume s ustašama.

Poći putem koji nam savetuje mister Harison i petokolonaška čemberlenska klika znači izdaju prema samom našem narodu, prema našim saveznicima. Saradivati s Dražom Mihailovićem znači saradivati s Hitlerom i Musolinijem, znači izazivati bratoubilački rat naših naroda za račun okupatora, znači pomagati vojsku sila osovine, puštati njihova pojačanja koja se žurno šalju sa zapada i preko naše zemlje na Istočni front, gde naša braća Rusi pobedonosno napreduju, najzad znači propuštati bombe i granate iz Nemačke preko naše zemlje u Afriku da biju sinove engleskog i američkog naroda. Zato će ih sam engleski narod uzeti jednog dana na odgovornost, jer prodaju najgorem neprijatelju čovečanstva krv i svog i ostalih slobodoljubivih naroda.«

NEDEUA, 17 JANUAR

Drinići. — U našoj opštini završilo se takmičenje ko će više dati zimske pomoći vojsci. Drinići su dobro stajali, ali ih preteče Bravski Vaganac. Drinićanima krivo:

— Mi smo prošle godine najviše dali. Zašto se to ne računa za zastavu!

Velim im da je zastava prelazna.

U samom Vagancu nastala utakmica koji će seljak doneti zastavu u selo. Đidin zet Rade Srđić na zboru kaže:

— pajem deset koža!

Drugi čovek, nešto siromašniji ali posle Đidinog zeta najbogatiji

u selu:

—Dajem dvadeset koža!

Đidin zet:

—A ja dajem june!

Onaj drugi skače, juri kući, ispreže vola i dovodi ga:

—A ja dajem vola! Daću sve za našu vojsku!

★

Dok mi ovo priča predsednik opštinskog narodnooslobodilačkog odbora, preko polja kreće se duga povorka žena. Na čelu povorke **vije** se zastava. Iznad povorke strče mrki Oštrelj i drugi vrhovi. Žene nose **ranjenicima** poklone. Radovan veli da je njegova gazdarica ponela čudo stvari.

Divan je ovo narod!

PONEDELUK, 18 JANUAR

Drirt'-ci- — Jutros smo krenuli Vera Zogović i ja za Bihać. U Petrovcu smo zatekli Ferida Čengića. Bio je mesec dana na terenu oko Jajca. Narod se tamo užasno pati. Čitav je Janj popaljen. Narod spava po šumama. Tifus hara. U Vukovskom preko hiljadu slučajeva trbušnog tifusa. Ipak, ovaj narod hrani svoju vojsku. Kupreški bataljon narastao na 600 boraca. »Borba« se prima kao najlepši poklon. Naročito se mnogo traži broj u kome je članak o Solaji. Narod ga čuva i stalno moli da mu se čita.

Mraz je veliki. Brzo se vozimo na sankama i za šest sati stigismo u Bihać. Stari se s Nazorom preselio u Ostrožac, u zamak grofa fon Berksa. Taj grof je negde u Slavoniji. Slabo je dolazio u Ostrožac. Ima samo nekog čuvara — lisca. Italijani su u zamku opljačkali srebro, goblene. Đido se s Markom večeras vratio iz zamka u Bihać. Dugo nam je pričao kakav je to zamak. Crni sedi u biblioteci. Đido mu je napravio veliki reverans, a Marko veli, da ga je po turski pozdravio. Stari spava u nekoj kuli, a u drugoj sobi, ispod baldahina, izvalili se pratioci Starog, Đuro Vujović i Rade čapajev. Nazor uživa. Skuplja sve stvarčice, prekopava po knjigama u biblioteci. Našao je životopis neke grofice.

— Ona je naše krvi! — veli on.

Raduje se što će dobiti partizansko odelo. Samo traži revolver:

— Kad može čika Janko da ga nosi, mogu i ja!

Kaže starom da je oduševljen stilom kula. A Stari mu odgovara:

— 1 ja volim kule, naročito onu manju. Našli smo u njoj 2.000 kila skrivene grofovske pšenice! Podelićemo je vojsci i narodu.

UTORAK, 19 JANUAR

Pokret. — Tek smo u jedanaest krenuli iz Bihaća za Driniće. Terzić je **primio** izveštaj da su Nemci i ustaše krenuli iz Gline i Kostajnice još

prekjuče.³ Upotrebljavaju mnogo avijaciju. Nastradali su kod žirovca neki naši drugovi — sekretar OK za Baniju i komandant Baniskog područja. Sve u svemu oko 30 ljudi ranjeno i poginulo. Ipak nema zabrinutosti.

Lenjingrad je sinoć oslobođen. Došao je Mahin sav uzbuđen u našu sobu i saopštio da je blokada Lenj ingrada probijena. Moskovski radio je ovo vanredno saopštenje SIB-a ponovio ravno devet puta. Đido je ovu radosnu vest javio Titu, koji je obećao da će odmah napisati članak za »Borbu«.

Doznaju se pojedinosti o zauzimanju Prnjavora. Ustvari, Koča je izdao naređenje da to bude demonstrativan napad, ali je ostavljena komandantima inicijativa da sami procene momenat. Prnjavor je oslobođen skoro bez žrtava. Naši su se prebacili sankama i iznenada su se dva bataljona pojavila pred gradom. Zarobljeno je 400 domobrana. Naše jedinice su izbile na Savu i izbacile nekoliko mina na drugu obalu kao pozdrav Prve proleterske divizije Slavoniji.

Iz ovog kraja stupilo je u Prvu proletersku preko 500 novih boraca.

★

Po mrazu — skoro -20° — stigismo u Petrovac i još iste noći nastavismo za Driniće.

SREDA, 20 JANUAR

Drinići. — Danas je Sveti Jovan. Dode predveče Mile Banjac i pozva nas na slavu. Đido je poslao Bajicu, Voju Dimitrijevića i mene. Otišli smo do zaseoka Banjci, s one strane Petrovačkog Polja, ispod Oštrelja. Pričali seljaci iz našeg zaseoka Kecmana, da nisu uvek podjednako glasali s Banjcima, ali sada u ratu čitavo selo se ujedinilo. Mile Kecman je neobično poznat kao dobar domaćin, imao je do rata i na daleko čuveni pčelinjak. U ratu se pošteno drži.

Trpeza prepuna. Tu je Đida zet ove kuće. Onda se razgovor povede šta će biti s ovim srezom posle rata. Govori Mile kako bi dobro bilo obnoviti fabriku u Drvaru, jer je mnogo značila za čitav ovaj kraj. Tu, pored nas, sedi i jedan starac, mislim da je bio Milov tast. Ima preko sedamdeset godina. Neko vreme je sedeo s nama, a posle leže u postelju. Naslonio je glavu na čisti beli jastuk, a prekrpio se dlakavim,

* Četvrta ofanziva prvo je otpočela na sektoru Banije. Tu je napala 369 nemačka divizija, ili, kako se drukčije zvala, »Vražja divizija«. Ona je otpočela koncentraciju još krajem decembra. Stalnim napadima naše Sedme divizije na polazne tačke neprijateljske ofanzive, 369 divizija bila je znatno pokolebana još pre službenog početka ofanzive, 20 januara. Prve borbe sa 369 divizijom naše snage su imale još 30 decembra. Tada su Sedma i Osmo baniska brigada napale na uporište i železničku stanicu Majur, između Siska i Kostajnice. Tu je prepolovljen jedan bataljon 369 divizije, koji se nekoliko sati pre toga bio iskrcao na ovu stanicu. Sedma divizija tom prilikom zaplenila je pet topova, ali usled intervencije nemačkih tenkova iz susjednih garnizona, naše dve brigade morale su se povući. Ipak su spasena tri zaplenjena topa. Početkom januara sistematski su vršeni napadi na železničku prugu Zagreb — Beograd. Jednom prilikom bačena je u vazduh kompozicija u kojoj je bilo 500 nemačkih vojnika. U vazduhu je odleteo i jedan vagon pun oficira. Prilikom jedne akcije u noći između 15 i 16 januara, Sedma divizija zaplenila je tri protivtenkovske puške, koje su kasnije odigrale značajnu ulogu u odbijanju prvih naleta nemačkih tenkova, 20 januara.

vunenim, petrovačkim biljcem. Priča nam iz postelje o ustanku 1875 godine. Njemu je tada bilo šest godina. Prvo se digao Podgrmeč, pa posle Petrovac.

— Nismo ni onda izdali, imali smo našu četvu, barjaktar je bio iz našeg sela! — Govori stari Banjac ponosito.

Jedan mu je unuk u našoj borbi već pao pod Jajcem, a drugi je u opštinskom rukovodstvu SKOJ-a.

Svi ga slušamo s najvećom pažnjom, lojanica pucketa.

— Istina, — nastavi starac, — morali smo bježat preko Une u Liku. A kad je Austrija ušla u Bosnu, onda smo se vratili. Ali begovat je ostao, nije nam Vranjo dao zemlju. Beg je ovdje kod nas u lov izlazio. Morala se dobra večera praviti. Pored njega je sjedio njegov pas i s njim zajedno jeo, k'o da mu je rođeni brat, a mi bismo sutri dan, u hajci, zavezali psa za previjeni jablan, odapeli drvo, kerina bi poljećela uvis, pa bi se sva razbila, a poslije smo se pred begom čudili kako zvijer rastrza psa ...

I poče starac da se smeje iz postelje, a mi svi za njim. Okrenu se razgovor na 1918. Begovat je bio ukinut, ali prave slobode narod nije video.

— Vjerovali smo mi u Jugoslaviju, ali nas brzo izdadoše! — veli Mile.

Pričalo se posle o minulim vremenima, a svi se počesmo da smejemo kad se podiže Đida, zasuka brkove, i otpoče svoju omiljenu priču kako su ranije tekli izbori po Krajini, kako je dolazio u Petrovac Branko Čubrilović i objašnjavao narodu, u vreme sporazuma Maček — Cvetković, šta je federacija:

— To znači, narode, da ćete svi spavati na federima! — grohotao se Đida. — A znamo mi šta je prava federacija. Sada je stvaramo j bez Mačka i bez Cvetkovića ...

Bilo je blizu ponoći kad smo se oprostili od Banjca. Starac je u postelji mimo spavao. Hoće li se još jednom, pod starost, sklanjati u zbeg.⁴

ČETVRTAK, 21 JANUAR

Drinići. — Đido i Vlatko jutros su krenuli u Dalmaciju. Ofanziva je otpočela od Karlovca. Neprijatelj je navukao veliki ratni materijal — preko 100 tenkova. Još nema nikakvih rezultata.

PETAK, 22 JANUAR

Drinići. — Probudio nas je jutros lelek žena. Tri su druga iz Drinića poginula, kada su na Svetog Jovana Nemci i ustaše navalili iz Sanskog Mosta. Drug Dmitar Kecman, u čijoj kući Radovan stanuje, doveo je ranjenike. Celo se selo skupilo u njegovu kuću. Radovanu je nasamo rekao:

— Iznenađili su nas između dvije rijeke, Sane i Sanice. Skoro 150 naših je ranjeno i poginulo! Ali ipak nismo dali položaj. Obučeni su u bijele haljine, čak su tenkove i puške u bijelo obojili...

⁴ Stari Tomo nije preživio četvrtu ofanzivu. Kad su Nemci prodri u Driniće zatekli su ga u kući, na onoj istoj postelji. Svi su iz sela otišli u zbeg, sem nešto bolesnih staraca. Nemci SU zapalili kuću u kojoj je bio stari Tomo, a njega zaklali. Zaklali su još četiri starca iz Drinića koji su pamtili ustanak 1875 godine.

Posle podne čitavo se selo skupilo da sluša »Slobodnu Jugoslaviju«. Spiker uzbuđenim glasom objavljuje:

— Neprijatelj je 20 januara otpočeo sa sviju strana ofanzivu na našu oslobođenu teritoriju. Iz Karlovca nastupa 15.000 Nemaca, ustaša i domobrana. Iz Like od Gračaca nastupa 7.000 Italijana i 4.000 četnika Draže Mihailovića. Iz Prijedora napada 3.500 Nemaca, ustaša i domobrana. Iz Gline i Petrinje 16 000 legionara, domobrana i Nemaca. U Banjoj Luci je takođe koncentrisano 10.000 Nemaca, domobrana i ustaša. Od Knina su pokušali da napadaju četnici i Italijani. Protiv nas nastupa sada ukupno 65.000 neprijateljskih vojnika ...

Brojno stanje neprijateljskih snaga je približno.

Đida suče brkove.

— Na Oštrelj je udarilo njih 15.000, pa ih je nas 300 odbilo!

Zima đavolski služi neprijatelju. Sneg se sasvim otopio. Nema ga nigde. A prošle godine u ovo doba ovde je bio po metar visok. I nebo se razvedrilo kao da je maj. Tek je prošao prvi mesec zime. Imaćemo mnogo muka ako budemo morali s ranjenicima da se povlačimo po planinama. Avijacija će nas nagrditi.

SUBOTA, 23 JANUAR

Drinići. — Cilj ove nemačke ofanzive jasan je.⁵ Balkan im je žila kucavica. Englezi su zauzeli Tripolis, Deseta armija je spremna, sve miriše da žele da otvore front negde na jugoistoku Evrope. Stoga se i Hitleru žuri da raščisti Balkan. Naša vojska mu je silna prepreka. Mi saveznici-

⁵ Na osnovu zaplenjene arhive Druge italijanske armije, na osnovu zaplenjene arhive Draže Mihailovića, a tako isto i iz saslušanja generalpukovnika Aleksandra fon Lera, koji se nalazio kao zarobljenik u rukama Jugoslovenske armije, komandanta Četvrte vazduhoplovne flote 1939 godine, koji je rukovodio vazдушnim operacijama protiv južne poljske armije, zatim protiv Krita, južnog sektora na Istočnom frontu i u napadu na Beograd, i koji je imenovan 1942 godine za komandanta 12 armije, čiji je štab docnije preformiran u grupu armija »E«, kada je postavljen za komandanta Jugoistoka (Balkan), kao i na osnovu drugih izvora, može se dobiti potpuno jasna slika priprema neprijatelja za Četvrtu ofanzivu, odnosno za operacije »Vajs 1«, »Vajs 2« i »Vajs 3«, kako je nemačka vrhovna komanda nazivala pojedine faze Četvrte ofanzive.

U svom iskazu pred našim vojnim vlastima general fon Ler izjavio je da je ideju za Četvrtu ofanzivu dao lično Hitler:

»U oktobru 1942, veli fon Ler, došao je Hitler do ubeđenja da se nezadovoljavajuće prilike u hrvatskoj državi mogu temeljito popraviti ako se odstrane sve oružane snage u Hrvatskoj i u ostalim oblastima zaposednutim od Italijana, ukoliko te snage nisu regularne hrvatske ili italijanske trupe. Ovo se odnosilo na partizane na području između Karlovca — Livna — Rame — Jajca — Petrinje — s centrom u Bihaću, koje je trebalo uništiti opkoljavanjem od strane nemačko - hrvatsko - italijanskih trupa . . . Hitler je očekivao da će uspeh ovih operacija obezbediti konsolidovanje hrvatske države, tako da će se sve nemačke trupe moći da povuku iz ove oblasti, a sigurnost države biti obezbeđena od strane hrvatskih trupa. Sve će ovo imati za posledicu dobijanje radne snage za nemačku ratnu privredu i mogućnosti odašiljanja hrvatskih trupa na Istočni front. U privrednom pogledu Hitler je očekivao da će se Hrvatska moći sama bar snabdevati i da će isporuke boksita, kao i železne rude (Prijedor) obavljati u punom obimu.

U novembru pozvao je Hitler poglavnik i mene u glavni stan u Vinici. On je najpre izložio svoju već skiciranu odluku. Ja sam ponovio svoja gledišta i zamolio da nemačke trupe zaposednu barem područje Zagreba. Tada je pozvan poglavnik i upitan za mišljenje. On je povoljno ocenio Hitlerov plan, i bio je šta više optimista u pogledu unutrašnjih prilika u Hrvatskoj. On je predložio uspostavljanje jedne nemačke komande za sve akcije, izdašnu potporu u oružju i snabdevanje domobrana od strane Nemaca. Hitler se saglasio s predlozima i obećao sprovođenje ovog sporazuma zajedno s Italijanima. O tadašnjem neprijatelju znao sam, odnosno dopunio sam svoje znanje:

ma činimo veliku uslugu, u prvom redu Englezima i Amerikancima. A oni svesno, hladno pomažu Dražu Mihailovića. Njegovi četnici sada nadiču protiv nas s Nemcima, ustašama, Italijanima, legionarima. Stvarno se svi zaverili protiv nas, kao protiv republikanske Španije, kako reče Vesa. Ali, nećemo se dati. Naša borba nije samo naša stvar, već engleskog i američkog naroda.

Vrhovni štab i Veće uputili su savezničkim vladama notu, koju je »Slobodna Jugoslavija« objavila, a u kojoj se govori o zajedničkoj akciji Draže Mihailovića, Nemaca i Italijana u ovoj ofanzivi. Počačkaće Rusi Engleze zbog svinjarija s Dražom.

»Mi smo više puta saopštavali preko radiostanice »Slobodna Jugoslavija« da ministar vojni jugoslovenske vlade u Londonu, Draža Mihailović, otvoreno saraduje sa italijanskim vojnim okupatorskim vlastima, a potajno, preko pojedinih svojih četničkih komandanata, s Nemcima i ustašama. Draža Mihailović nema nikakve regularne vojske, već takozvane četničke odrede koje je on, pomoću italijanske komande, organizovao u Bosni, Crnoj Gori, Hercegovini, u Lici, Srbiji itd. Naoružanje, municiju, hranu i ostale prilagodljivosti, uključivši i plate, četnici Mihailovića dobijaju od Italijana, Nemaca i ustaša. Izjavljujemo pred licem čitavog sveta — i za ovo snosimo punu odgovornost — da četnici Draže Mihailovića nisu dosada ispalili nijednog metka protiv italijanskih okupatora, da se četničke vođe: Birčanin, Jevđević, pop Đujić, Bajo Stanišić, Đurišić i ostali, nalaze u Splitu, Mostaru, i Lovranu itd. pri štabovima italijanske komande; da četnici Mihailovića ratuju na strani okupatora protiv naše Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda od novembra meseca 1941 godine, da četnici Draže Mihailovića učestvuju u svakoj ofanzivi okupatora na našu oslobođenu teritoriju pod komandom italijanskih i nemačkih oficira, da se u tom cilju transport četnika

U Zapadnoj Bosni, kojom su potpuno vladali, partizani su imali dva težišta vojničkog karaktera i politički glavni grad Bihać. U njemu je postojalo veće pod vodstvom d-r Ribara. Borbene snage su se nalazile pre svega oko baza za snabdevanje na Petrovoj Gori i Grmeč Planini. Sve se to nalazilo pod vrhovnim Titovim rukovodstvom, koji je pretežno boravio na Grmeč Planini.«

Dalje generalpukovnik Ler govori o pregovorima s Italijanima u decembru 1942 i januaru 1943 godine. Na tim pregovorima general Roata je smatrao da je jedna zimska ofanziva nemogućna i da je to zima 1941 — 1942 jasno pokazala. »Ja nisam vladao prostorom, nego je prostor vladao sa mnom. Veza između italijanskih utvrđenih garnizona, opkoljenih pobunjenicima, mogla se održavati samo vazdušnim putem.« General Roata se ustručavao da još jednom preduzme zimsku ofanzivu, ali je, ipak, pristao, pokoravajući se nalogu svoje vrhovne komande.

Iz arhive italijanske Druge armije, kao i iz saslušanja generala fon Lera, vidi se da je konačni sastanak za utvrđivanje tačnog plana za četvrtu ofanzivu održan u Rimu 3 januara 1943. Tom sastanku su prisustvovali načelnik italijanskog glavnog generalštaba, general Ugo Kavalero, general Roata, zatim fon Ler, jedan ustaški general, a u vezi sa ovim sastankom doputovao je u Rim i Dobrosav Jevđević, predstavnik Draže Mihailovića pri Superslodi, kako je nazivana komanda Druge italijanske armije. Italijanska vrhovna komanda, na zahtev Musolinija, predložila je da u operacijama učestvuju i četnici Draže Mihailovića. Fon Ler i ustaški predstavnik su odgovorili da o ovome ne mogu ništa odlučiti dok ne dobiju mišljenje svojih viših komandi. Desetak dana kasnije Roata izveštava svoju vrhovnu komandu:

»Nisam još primio vest o stavu O.K.V. (nemačke vrhovne komande) prema poznatoj operaciji četnika protiv partizana predloženoj u Rimu generalu fon Leru. Međutim, nedavna promena jugoslovenskog ministarstva u Londonu, pogotovu radi ulaska četničkih vođa, znači pojačani pokušaj da se uskladi i složi akcija Draže Mihailovića s partizanima. To nas upućuje na još jaču akciju četnika o kojoj je reč u uvodu telegrama, kako bi produbili postojeći jaz između dvaju pokreta. O poznatim formacijama Crnogoraca, koje bi trebalo da učestvuju u pomenutoj akciji, govorio sam s poglavnikom. On je konačno pristao, ako je to vojnički potrebno i ako se pomenute formacije ne smatraju četničkim, nego kao dobrovoljački odredi

Mihailovića vrši pomoću okupatorskih automobila, vozova i brodova, kao što je slučaj i sada, kada je u Knin i Južnu Dalmaciju dovezeno vozovima i brodovima iz Istočne Bosne, Hercegovine i Crne Gore 6.000 četnika Draže Mihailovića, koji treba da učestvuju u opštoj ofanzivi protiv naše slobodne teritorije, zajedno sa Nemicima, Italijanima i ustašama. Naše čete već su se sukobile kod sela Tiškovaca s ovim četnicima. Do sada, u raznim bojevima sa okupatorima, ustašama i četnicima, mi smo zarobili hiljade četnika, mi smo zaplenili u četničkim štabovima kao i štabovima okupatora i ustaša, ogromnu količinu raznih dokumenata, koji nepobitno dokazuju fakta koja smo izložili o izdaji Draže Mihailovića i njegovih četnika, a koji u tome dokazuju i krivicu jugoslovenske vlade u Londonu.

Mi smatramo da se ne mogu poklapati takve činjenice: da jugoslovenska vlada u Londonu, s jedne strane, ratuje — preko svog ministra Draže Mihailovića i njegovih četnika — protiv Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije na strani okupatora, a na drugoj strani, u isto vreme, koristi se gostoprimstvom saveznika, koristi se diplomatskom podrškom saveznika.

Naša Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi dali su već desetine hiljada žrtava i svaki dan daju sve nove i nove žrtve u teškim i neprekidnim bojevima protiv okupatora, ne samo za oslobođenje naroda Jugoslavije, nego i za stvar saveznika, i prema tome imamo pravo zahtevati od saveznika ne samo priznanje naše borbe, nego imamo pravo zahtevati od saveznika da se oni energično zainteresuju za slučaj jugoslovenske vlade i Draže Mihailovića.

Mi smo više puta zahtevali komisiju saveznika da bi ona utvrdila ovde, u Jugoslaviji, stvarno stanje i da jednom zauvek učini kraj strašnoj prevari i zabludi svetske javnosti.«

★

u sastavu italijanskih snaga, da se za kratko vreme upotrebe, a po svršenim operacijama vrate u Crnu Goru. Molim da mi se izvoli saopštiti da li mogu u tom pravcu raditi.«

Načelnik italijanskog generalštaba, Ugo Kavalero, svojim telegramom od 12 januara odobrio je upotrebu četničkih jedinica »uključenih u sastav italijanskih snaga u smislu sporazuma između ekselencije Roate i poglavnika«. (*Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića«, knjiga I. strana 326, faksimil naređenja na strani 325).

Pretstavnik Draže Mihailovića za Zapadnu Jugoslaviju, vojvoda Ilija Birčanin, upućuje iz Splita, gde je neprekidno bilo sedište njegovog štaba, sledeću depešu generalu Roati:

»S pojačanjima iz Hercegovine imao bih nameru da ponovo zauzmem Bosansko Grahovo, Glamoč, Srb i Lapac.

Tražim hitno obaveštenje:

1 — Koliko pušaka mi se može staviti na raspolaganje da se naoružaju četnici na teritoriji koju ćemo zauzeti pošto snage, angažovane u borbi i u manevru, neće smeti da se oslabe radi čvrstog posjedanja zauzetog zemljišta.

2 — Je li za ove operacije osigurano dovoljno municije i je li obezbeđena služba snabdevanja (ishrana).

3 — Da li vaša Ekselencija može da mi stavi na raspolaganje za ove operacije dvanaest bacača od 81 mm i 24 teška mitraljeza s vašom poslugom. Vojvoda Birčanin«

Iz zaplenjenih neprijateljskih dokumenata vidi se da su u prvoj fazi Četvrte ofanzive, »Vajs 1«, učestvovali sledeće neprijateljske jedinice:

Sa severa: 7 SS »Princ Eugen« divizija, 369 legionarska divizija nazvana »Vražja divizija«

1 714 nemačka divizija; sa istoka 717 nemačka divizija. Ove snage bile su ojačane sa dva ustaško-domobranska zdruga. Italijanske snage Petog armiskog korpusa, raspoređene na jugo-

zapadu duž ličke pruge, sa rasporedom: divizija »Lombardija«, divizija »Re« i divizija »Sasari«.

U sastavu ovog korpusa bile su tri ustaško-domobranske bojne i četničke snage popa Đujića i hercegovački četnici Petra Bačovića.

U sastavu nemačkih trupa nalazila su se i dva ustaška puka.

Neposredno je svim trupama komandovao general Liters, komandant nemačkih trupa u Hrvatskoj.

Radovanov gazda Mitar nam priča kako je bilo to kod Sanice. Zarobili sedam Nemaca. Hoće da ih vode u pozadinu, a ovi sede i neće da se miču:

— Nax Prijedor, nax Prijedor! deru se Švabe.
Ni sila nije pomogla. Na kraju su ih naši morali da ubiju.

Treća divizija uspešno dejstvuje u dolini Bosne. Deseta hercegovačka brigada zauzela je Zepče, a Peta crnogorska Novi Šeher. Ponovo je presečena pruga Brod — Sarajevo. Na tom sektoru naši napadaju po velikom snegu. Druga i Peta krajiška brigada dobile su hitno naređenje da se povuku s puta Banja Luka — Gradiška i da udare s leđa Nemce koji napadaju od Sanskog Mosta. Nemci su i sinoć na ovomsektorupokušali da prodru s trinaest tenkova obojenih u belo, ali je prvinaleteo na minu pa su se ostali povukli.

NEDELJA, 24 JANUAR

D/inići. — Krajišnici se bore kao lavovi. Ni stopu nisu pustili Nemca. Samo vesti iz Hrvatske nisu dobre. Neprijatelj nadire od Karlovca prema Slunju. Izgleda da je podbacila komanda. Avijacija nam je nanela velike gubitke. »Slobodna Jugoslavija« javlja da su Nemci ubacili novo pojačanje od 25.000. Koča je dobio nalog da izvrši demonstrativni napad na Banja Luku ne bi li nekako rasteretio Krajinu dok ne stignu one dve brigade s Kozare. Svi laki ranjenici po bolnicama dobili su nalog da se priključe svojim brigadama.

PONEDELUK, 25 JANUAR

Drinići. — Stari Krajiški nam javi jutros telefonom radosnu vest. Jedna kolona Nemaca i ustaša krenula je od Sanskog Mosta preko Gr-

* U Hrvatskoj, sa severa, udarale su dve nemačke divizije pojačane ustaškim snagama. »Vrađa divizija« je napadala Baniju, a od Karlovca je nadirala 7 SS - divizija »Princ Eugen«. Ova nemačka divizija, sastavljena uglavnom od vojvođanskih Švaba a koju vode pruski oficiri i podoficiri, bila je specijalno izvežbana za borbu protiv partizana. Od januara 1943, pa sve do konačnog oslobođenja naše zemlje, divizija »Princ Eugen« vršila je zverstva na sve strane Jugoslavije i stekla je glas najkrvoločnije nemačke divizije u našoj zemlji. Naše jedinice na Kordunu, na pravcu kojim je nadirala divizija »Princ Eugen« bile su iznenađene. Iako smo imali podatke o nemačkoj ofanzivi mnogo pre nego što je ona započela, drugovi na Kordunu nisu mnogo poklanjali pažnje tim vestima, jer nije bilo apsolutno nikakve neprijateljske koncentracije na njihovom sektoru. Bilo je puno podataka o koncentraciji na Baniji, o koncentraciji Italijana i četnika u Lici, ali na Kordunu se nije primećivao nikakav pokret neprijateljskih jedinica. Naša Osmu kordunaška divizija bila je zbog toga orijentisana ka drugim pravcima. Ona je uoči same nemačke ofanzive likvidirala Jesenice (četnici) i Saborski(ustaše). Neprijatelj je veoma smišljeno izveo svoj plan, i u noći između 19 i 20 divizija »Princ Eugen« stigla je u Karlovac da bi iduće jutro već otpočela napad na slobodnu teritoriju. Mi smo imali odličnu obaveštajnu službu u Karlovcu i 19 posle podne bilo je objavljeno da nema nikakve koncentracije, a već idućeg jutra otpočela je ofanziva. Na jednom delu Korduna tada su se nalazili Osmu kordunaška divizija pod komandom Vlada Cetkovića i dva bataljona Seste primorsko - goranske brigade. Neprijatelj je za četiri dana prodro do Slunja. Manje jedinice i kordunaški partizanski odred davali su otpor Nemcima, no ozbiljnije bitke bilo je jedino kod Veljuna, gde su vršeni protivnapadi u cilju usporavanja neprijateljskog nadiranja. Pristizanjem naših delova na jug Korduna, neprijatelj je zaustavljen na liniji Veljun — Cetinograd. Tu je neprijatelj dejstvovao avijacijom i na jednoj koti »štuke« su pobile pedeset drugova iz Primorsko - goranske brigade. Posle borbe je otstupljeno do Slunja. Mostovi pred gradom bili su porušeni, ali Slunj nije branjen. Jedinice su povučene na liniju Močila — Rakovica — Mašnik.

meča ka Bosanskoj Krupi. Šesta krajiška i Treći bataljon Prve krajiške uništili su kod Eminovaca 500 ustaša i 150 Nemaca. Ubijen je i jedan pukovnik. Zaplenjeno je 6 topova i 40 mitraljeza. Odmah smo ovu vest umnožili i razaslali po čitavoj opštini.

U Bihaću su naši napravili dobru stvar. Pohapsili su 450 ustaških pristalica. Povešćemo ih kao taoce. Ako oni budu ubijali partizanske porodice i mi ćemo ove.

Otišao sam do Petrovca. Prava gužva. Video sam Crnog. Reče mi da je Stari sinoć prešao za Oštrelj. Marko je ostao u Bihaću s Terzićem. Propašće Nemci s ovom svojom ofanzivom. Ubrzali su naš pokret. Samo se pravci još ne znaju. Ili moja postojbina ili postojbina mog oca.⁷

Svratio sam i do Starog Krajiškog. Dvadeset hiljada izbeglica iz Prijedora i Sanskog Mosta kreće ka oslobođenoj teritoriji. Isto toliko i sa Banije i Korduna.

UTORAK, 26 JANUAR

Drinići. — Bihać je žestoko bombardovalo 18 aviona. Došli rano ujutru i zasuli čitav grad. Gađali su sistematski, po nemački, kuću po kuću. Pogodena je zgrada u kojoj je bio Marko. Modelar, politkom Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba, ranjen je lakše u butinu, ali je mali Leković teže nastradao. Marko javlja telefonom da je lepo gledao kako kuće u susedstvu lete u vazduh. Bomba je udarila u zgradu Više vojne škole. Jedan drug je poginuo, a Milentije je ranjen u glavu.

Boško Leković je sin prvog narodnog heroja Petra Lekovića, koji je poginuo na čemernu u Hercegovini juna 1942. Prilikom poslednjeg boravka u Bihaću razgovarao sam sa Boškom o njegovom ocu. Rodom su iz Rečice kod Užica. Stari Leković bavio se kamenorezačkim zanatom. Bilo mu je 50 godina kad je poginuo. Učestvovao je u Balkanskom i Prvom svetskom ratu od 1912 do 1918 godine.

— Otac je stalno spavao na pušci otkako je Jugoslavija propala. U Užice nije silazio. »Ako dođu Nemci, ja ću u šumu«, — govorio je. Kad je izbio rat s Rusima, otac je radio na zgradi seljaka Miloša Trivunovića. Dotrčao neko od Milorada Jojićevića i rekao: »Nemci dolaze, treba odmah ići.« Zgrabio otac pušku i pojurio. Odmah je prišao Požeškoj šumskoj četi. Doznao je da su Nemci otišli drugim putem. Presreo ih je kod Gorobilja, kraj Požege. Ko god je imao pušku tu se sastao. Tako je počela borbu Požeška šumska četa. Ona je kod Gorobilja kasnije ubila 20 Nemaca, među njima komandanta i njegovog zamenika.

⁷ Još na šest nedelja pre Četvrte ofanzive drug Tito je imao plan da krene s proleterskim divizijama i nekim krajiškim snagama u Crnu Goru i Srbiju. Ova ideja ogleda se i u govoru druga Aleksandra Rankovića na Prvom omladinskom kongresu, kada je poručio Crnoj Gori da će uskoro biti oslobođena: »Crna Gora je naša i naša će biti!« Pravili su se planovi da pokret otpočne u martu 1943. Međutim, naišla je Četvrta ofanziva pa je naš pokret bio ubrzan. Definitivnu odluku o pravcu probijanja u Četvrtoj ofanzivi kroz dolinu Rame i Neretve doneo je drug Tito u Ostrošcu iznad Bihaća, a ona je razrađena na sastanku Vrhovnog štaba u Drvaru prvih dana februara.

Moj otac je učestvovao u svima borbama u užičkom kraju. Tukao se i sa četnicima kod Karana. Po prelasku u Sandžak otac je postao zamenik komandanta Prvog bataljona Druge proleterske brigade. U borbi na Kozari, iznad čajniča, u Istočnoj Bosni, zaplenio je i puškomitraljez. Kod čajniča ja sam bio sa njim u jurišu. Na prvo utvrđenje bacio je bombu, dotukao Italijana kundakom, skinuo mu cokule i dao ih meni, jer sam bio potpuno bos. Mi smo sve do zore ostali u bunkeru. Odneli smo sanduk municije i tri puške.

— šta ti je sa braćom?

— Dragojlo je uhvaćen kao kurir i predat Nemcima u Valjevu. Milovan, kamenorezac, poginuo je kao borac Prvog bataljona Druge brigade na Sitnici iznad Mr konjića.

— Kako ti je otac poginuo?

— On je uvek poslednji otstupao. Na Čemernu smo zadržavali četnike i Italijane dok prođe naša bolnica. Na desnom krilu bila je Prva četa, na levom Druga i Treća četa. Mi smo se povlačili. Nadirali su četnici, a za njima Italijani. Ja sam bio kurir. Otac mi je dao svog konja, »Crnog«, i skrenuo od bedema na desno u šumu... Više se nije povratio...

Mladi Leković je tih mladić. Moraju mu se reći izvlačiti.

★

Vratio se Đido iz Dalmacije. Doneo zanimljive vesti. U Splitu se doznaje da je cilj ove, nemačke ofanzive: opkoljavanje svih naših snaga, a zatim potiskivanje do Neretve, gde treba da nas likvidiraju zajedno Nemci, Italijani, četnici i ustaše. Pavelić besni što se Dalmacija digla. Pokušava na sve moguće načine da otcepi dalmatinske partizane, ali ne može to da ostvari.

Đido se vrati s Dalmatincem Vicom Buljanom. Kad je prolazio južno od Livna, jedan seljak predao je Vici Buljanu za partizane kožni kaput koji je on naručio kod jednog svog rođaka u Češkoj.

Duhovit je čovek taj Vice Buljan. Trebalo da sruši neki važan most prema Imotskom. Seljaci, nerasploženi za borbu, bune se što će se most rušiti. A Vice im veli:

— Nećemo most dići u vazduh!

— Nego! — pitaju seljaci.

— Spustićemo ga dole! — odgovori Vice pokazujući rukama.

★

Nekoliko dana uoči nemačke ofanzive pobegao je iz Karlovca na oslobođenu teritoriju hrvatski umetnik Marijan Detoni s drugaricom. Pozvali smo ga da dođe iz Petrovca k nama u Driniće. Pokazao nam je svoje dve mape koje je izradio za vreme rata. Prva mu se zove »Železnica«, a druga veoma neobična stvar: »Plodovi uzbuđenja«. Pokušao je da prikaže užase fašizma, ali nije smeo da radi slobodno. Bojao se da mu ustaše ne pronađu radove. Pa je slikao neka čudna bića, puna strave i grozote. Nastala je kod nas diskusija o vrednosti tih njegovih radova.

Svi se slažu da tu ima nečeg nadrealističkog, ali, vidi se, i da je taj čovek proživljavao sve te strahote pod ustašama. Radovan Zogović savetuje De toni ja da nikad ne objavljuje ovu drugu mapu. Sada na slobodnoj teritoriji ima prilike da slobodno radi. Usput su mu propale neke stvari pa je Đido preko naše radionice oružja poručio da se za Detonija izrade specijalna dijeta za linorez. Ja sam mu nabavio linoleum. Video sam u Petrovačkoj bolnici, u sobi u kojoj je Olga operisala, jedno parče linoleuma. Dobio sam ga od doktorke Zore Štajner pod uslovom da prvi rad Detonija na tom linoleumu pošaljem za zidne novine u bolnici.

Druga divizija je razbila četnike popa Đujića i Bačovića kod Grahova. Zauzela je Strmicu, Plavno, Golubič. Ubijeno je 180 četnika, a 200 zarobljeno. Zarobljena je i jedna grupa seljaka koje su četnici mobilisali u Hercegovini. Kažu da su došli italijanskim kamionima. Neki starac zamolio je jednog našeg druga da mu da kapu. Kad ju je uzeo u ruke, zavirio je pod zvezdu i rekao:

— Pazi, slagali nas! Rekli su nam da ste ustaše i da pod zvijezdom nosite slovo U, kao ustaše!

Tim ljudima iz Hercegovine i Crne Gore pri polasku od kuća saopštili su da su Italijani napustili Liku i Dalmaciju, a oni idu da preuzmu vlast. Kad su došli na ovaj sektor, onda im je Bačović kazao da ustaše, preobučene u partizane, hoće da povrate tu teritoriju.

Peko i Mitar učinili su pametnu stvar. Pitali su ove naše seljake da li hoće da se bore protiv Nemaca, Italijana, četnika i ustaša. Veliki deo njih je pristao. Pristupilo je i 360 bivših četnika iz Like, takođe se javilo i 300 domobrana između onih koje smo u Tesliću zarobili. Raspodelili su ih u Drugu i Četvrtu brigadu. Ti ljudi imaju dobre komesare, hrabre komandire, omladina će naročito pažljivo raditi s ovim našim zavedenim ljudima i može od njih da postane odlična vojska. Dobro je ovo što se na ovaj način daje prilika tim ljudima da isprave svoju grešku. Ova naša borba velika je škola.

Prilikom svog boravka u kraju oko Grahova i u sevemom delu Livanjskog Polja oko Sajkovića, štab Druge divizije pozvao je ovaj kraj na dobrovoljnu mobilizaciju. Ljudi iz ovih sela tuku se od prvog dana, najpre protiv ustaša, posle protiv Italijana. Letos su čitav bataljon Italijana naterali u neko živo blato. Masa ih se podavila, čak su i tri tenka otišla u mulj. Kad je narod Sajkovića video našu Drugu diviziju, topove, mitraljeze, nastalo je oduševljenje. Javila su se šest stotina sedamdeset i dva momka. Devojke su kitile topove cvećem, a domaćice šunkama! Iz ovog je kraja i Cvijo Oreščić, koji će sada biti u Pekovom štabu po nalogu Vrhovnog štaba. Cvijo je nosio stalno bradu, govorio da ne bi trebalo verovati Hrvatima i muslimanima. Jednom je došao u Vrhovni štab, jer je čuo da se tu nalazi jedan pravi Srbijanac — Marko. Razgovarao Marko s njim, objasnio mu da greši u svom odnosu prema Hrvatima i muslimanima i na kraju dodao da ne može biti pravi Srbin ako mrzi druge narode. Marko ga je pitao, pored ostalog, šta će mu brada, a on

rekao: »Kad padne Livno, onda ću se obrijati«. Naši oslobode Livno, a Cvijo onda zovne berberina, iziđe s njim na balkon i naredi mu da ga brije nasuvo: »Nek' se vidi kako se brije Srbin iz Sajkovića«.⁸ Sa Cvijom se borio i jedan oficir, artilerac Branko Obradović, koji je pred napad na Livno pridodat Drugoj diviziji zajedno sa svojim divizionom.

★

Danas smo doznali da se u bolnici, u bunilu od pegavca, ubio Petar Jovanović, profesor Više vojne škole, govornik na omladinskom kongresu, »jedan od najhrabrijih partizana crnogorskih«, kako reče Đido. Bolovao je od pegavog tifusa i u bunilu dohvatio revolver. Ogromna je šteta smrt ovog druga. Bio je potporučnik u jugoslovenskoj vojsci, a u partizanima je od prvog dana. Ranili su ga četnici u Crnoj Gori. Kad je izišao iz bolnice u proleće 1942, naši su mu saopštili da je postavljen za komandanta Prvog crnogorskog omladinskog bataljona. Ali, istog dana, ranjen je od haubice. Nastalo je povlačenje iz Crne Gore. Od Pive do Izgora nosili su ga drugovi dva dana. Tu je bio smešten u školu. Četnici su već bili opkolili selo. Mitraljez je probijao krov škole, a Jovanoviću su drugovi dali konja i on se jedva prebacio u šumu. Video je plamen škole u kojoj su četnici spalili 12 drugova — ranjenika. U klisuri Sutjeske Jovanovićev konj se srušio, a on je pao na slomljenu nogu. U Tjentištu su mu stavili nogu u gips. Posle su ga drugovi nosili na Vučevo. Opet povlačenje. Jedan drug na litici ispustio nosila i Petru se slomio gips. Petar je ostao s Petom brigadom kad smo mi pošli. Zajedno s njom probijao se za Krajinu:

— Uz Treskavicu ja sam bio na čelu kolone — govorio je Petar. — Iznemogli omladinci i mlade drugarice jedva su se peli, noseći me na nosilima. Najedanput, zapucalo je sa svih strana. To su nam četnici opet postavili zasedu. Naši bataljoni probili su na juriš četnički lanac i ja sam prošao između dva razdvojena četnička krila. Po licu su mi padale grančice pokošene puščanom vatrom!

Pri prelazu pruge Sarajevo — Mostar Petar je morao da napusti nosila i da produži na konju. U selu Zabrđu Nemci su opkolili brigadu. Petrov konj pogođen je u glavu. Nemci su se približavali:

— Partizan Vojo čokorilo dohvatio je jednog konja i podigao me. Tek što smo odmakli nekoliko koraka i drugi konj je pao pogođen u vrat. Vojo je doveo i trećeg konja. I ovaj je pao pogođen u plečku. Vojo se snašao, nabavio mi i četvrtog konja i s njime smo zamakli u mrtvi ugao i stigli svoju kolonu. — Na putu za Bitovnju konj se okliznuo, Petar se nekako smakao, a konj se otisnuo u provaliju...

Sve je te muke izdržao Petar Jovanović, stigao u Krajinu, najzad je prezdrazio i postao profesor u Višoj vojnoj školi pri Vrhovnom štabu. I sada ga pegavac ubi.

Umrla je u bolnici u Drinićima Engleskinja Ajlin Bebington. Bolovala je od pegavca, trbušnog tifusa, zapaljenja pluća — i zapaljenja

⁸ Cvijo Oreščić prošao je sa štabom Druge divizije Četvrtu i Petu ofanzivu. Poginuo je na planini Ozrenu, avgusta 1943 godine.

mozga. Došla je u partizane u septembru 1941 godine sa svojim mužem, profesorom Dušanom Nedeljkićem.

★

Dobili smo ustaške novine od 16 januara. Govorio je »ustaški ravnatelj za promičbu« Kovačić. Najavljuje ofanzivu: »Ko je vetar sijao, buru će žnjeti!«.

Čitav partizanski pokret žigosao je kao velikosrpski, — Nedić i Draža Mihailović nas nazivaju velikohrvatskim pokretom!

Navodno je govorio i Pavelić. Zarekao se da će Pavla Savića, d-r Simu Miloševića i pop Vladu Zečevića dovesti u Zagreb i javno obesiti na tri razna stuba.

Večeras »Slobodna Jugoslavija« javlja da neprijatelj vrši koncentraciju kod Prozora u nameri da nas napadne s leđa preko Livna.

SREDA, 27 JANUAR

Drinići. — Neprijatelj je zaobilaznim putem došao do Ključa to jest na dvadeset kilometara od nas. Ovaj pravac drži Peta krajiška divizija. Ona je i na sektoru Jajce — Mrkonjić, kao i na sektoru Banja Luka — Ključ. Evo već osmi dan Krajišnici vode frontalne borbe s Nemcima i povlače se napuštajući stopu po stopu zemljišta. Iskopali su rovove i odolevaju svima napadima neprijatelja. Kod Majkić Japre, na Grmeču, snage Četvrte krajiške divizije opkolile su jednu nemačku grupu od 1.500 ljudi.

Ležao sam danas posle podne jedan sat u seljačkoj kući u koju smo se Vesa i ja privremeno smestili. Zimsko je po podne, mrak se već hvata. Tužno je posmatrati uglučane hrastove grede na tavanici. Koliko su ruke nad njima radile, dok su tako glatke postale. Sve to može biti sutra pretvoreno u pepeo. Na polici stoji klupče vune. Ljudi čisti, dobro paze svoju kućicu. Uznemireni su. Kroz vrata u drugoj sobi vidim majku kako huče i miluje dete. Ništa ne govori. I ove jake hrastove grede, i ono klupče vune, sve se to može pretvoriti u pustoš, u ono more popaljenih, porušenih kuća širom Bosne. Ležim na postelji i razmišljam. Ogrubeo sam u ovom ratu, ali me veća tuga hvata za ovim uglučanim gredama nego za Beogradom, gradom u kome sam odrastao.

Uđe starac u moju sobu. Zima mu je, duva u ruke. Napolju je led od dva prsta. Kuda li će narod na ovakvoj zimi? Rat je rat.

ČETVRTAK, 28 JANUAR

Drinići. — Svu noć sam radio s Dušanom Vujovićem mapu Istočnog fronta. Dopršili smo je oko osam izjutra. Ima grešaka. Pivo Karamatijević urezao u kliše Donjec 200 kilometara na zapad. Ali ipak će poslužiti. Sada će naša vojska, naš narod, lepo pratiti napredovanje Crvene armije.

Na našim frontovima — promenljivo.⁹ Nemci su izbili do Ličkog

* Komandant nemačkih trupa u Hrvatskoj, general Liters, zapovednik nad svima neprijateljskim trupama u Četvrtoj ofanzivi, izveštavao je svakog dana nemačku vrhovnu komandu o toku operacija. Jedan deo ovog izveštaja general Liters dostavljao je preko italijanskog oficira

Petrovog Sela. Bihać je ponovo bombardovan. Nismo mogli dobiti vezu telefonom. Opet osamnaest aviona tuče Bihać. Bačeno je i nekoliko bombi na Petrovac, ali štete nije bilo. Čuju se topovi od Ključa. Front se bliži.

Kod Majkić Japre na Grmeču vodi se žestoka borba sa opkoljenim Nemcima. Među njima se nalazi i jedan general. Da su Druga i Peta krajiška brigada došle 24 sata ranije, verovatno bi cela ta grupa bila uništena. Ovako — biće malo poteže.

Druga i Peta krajiška brigada imale su lepog uspeha na drumu Banja Luka—Gradiška. Razbile su Nemce na tri mesta. Kod Klačnice je zaplenjen jedan top kojim su naše jedinice tukle Banju Luku. Zarobljeno je mnogo Nemaca.

Evo legitimacije nekog Johana Gajzoka iz 717 pešadske divizije. Po njušci se vidi kakav je gad. Puni su mu džepovi posmrtnih lista njegovih prijatelja koje je kaznila Crvena armija. Našli smo i sliku jednog koji je kod nas ubijen.

Predveče nam se javio telefonom Marko. Srećno je stigao u Petrovac. Dignut je most na Uni, pa je Bihać podeljen na dva dela. Samo most nije baš najbolje porušen. Neprijatelj je s one strane Une, na visovima iznad Bihaća.

Grad je ponovo bombardovan. Učestvovala su i »Štuke«. Tuklo se sistematski, po narodu. Ima veliki broj mrtvih i ranjenih. S naročitim su zadovoljstvom gađali izbeglice na drumu. Kod Lipa su se okomili na jednu dugu kolonu. Pogodili su jedna kola i ubili oca, majku i četvoro dece. Ranili su mnogu decu. Tu su bili Božo Ljumović i Stefan Mitrović. Bomba je pala na deset metara od njih. Na našu ogromnu radost oboren je jedan bombarder. Tri avijatičara, razbojnika, živa su izgorela, a četvrti, radiotelegrafist, je nepovređen. Narod je hteo da ga na licu mesta linčuje, ali ga je Marko poveo.

Bio je dva i po meseca na Istočnom frontu. Rodom je iz Osijeka. Sada su se svi ustaški piloti s avionima vratili u Hrvatsku. Komanduje im jedan Nemač — major.

Jedna majka mu je pretila:

— Ti si moje dete ranio!

Po običaju ovaj razbojnik se pravi da je nevin:

— Ja sam samo radiotelegrafist!

Kako su duboko pravedne reči Manuilskog:

za vezu, štabu Druge italijanske armije. U izveštaju od 28 januara veli se:

»717 divizija:

— sevema kolona (737 puk) vodi žestoke defanzivne borbe protiv jakih pobunjeničkih formacija u zoni između Benakovca (Bihać TI — GM) — k. 559 — (Bihać TL — GK). Jedna oklopljena grupa s artilerijom, koja je ostala blokirana usled prekida na putu u zoni Fajtovca (Prijeđor UM — GK) zadržava napade pobunjeničkih formacija koje dolaze sa severozapada duž linije Fajtovci — Naprelje (Prijeđor UM — GK);

— komunikaciona linija 737 nemačkog puka ozbiljno je ugrožena od pobunjeničkih formacija. U pomoć 737 puku pridolaze druge jedinice.«

»GONI IH, DRUŽE BORCE!

Kao čopor preplašenih zveri bežaće kroz opustošene zemlje. I ni jedna ruka neće im pružiti mrvicu hleba, neće im pružiti čašu vode. Čad popaljenih sela i naselja izjedaće im oči. Vetrovi će ih udarati u lice omčama vešala, koje su podigli u okupiranim zemljama. Ljudi će im pljuvati u lice, a osirotela deca bacaće se kamenicama na njih. Streljane žrtve ustaće iz grobova i stajaće pokraj puteva, pozivajući na osvetu. Tada će oni vapiti za milošću. Tada će svaki od njih uveravati u svoju nevinost i bacati krivicu na drugoga. Hans je streljao decu na kupanju — ne ja! On je ugušio malo dete u kolevci, jer mu je svojim plačem smetalo da spava — a ne ja! Tada će oni optuživati svog pobesnelog firera i uveravati da su bili prevareni. Tada će oni shvatiti kuda su odveli Nemačku svojim zločinačkim ostvarivanjem đavolskog Hitlerovog plana. Ne veruj im, družo!»

Kod Banje Luke je ubijen i neki narednik Ernest Gebel iz 717 divizije. Skoro je došao iz Nemačke. Još ima kartice za mast iz Berlina. Ali kod nas je pljačkao bez kartica. U beležnici mu je spisak ukradenih stvari koje je prodavao po Banjoj Luci. Dalje, dve biografije Adolfa Hitlera, a na drugoj strani je nacrtao голу ženu. U beležnici pismo njegove verenice iz Esena, pisano 16 januara. Kuka. Već dva dana su u skloništu od aviona. Ljudi stalno raskopavaju građevine iz kojih vade mrtve.

Zajedno sa ovim Nemcima ubijen je i četnički vođa Rajko Mišić, bivši narednik jugoslovenske vojske. Kod njega su nađena zanimljiva pisma. Prvo je molba Vas. Lalića, pomoćnika Rada Radića, da mu Nemci daju municiju. Zatim je nađena potvrda na nemačkom jeziku u kojoj se veli:

»EINNAHME — SCHEIN.

Das Gerät — und Munitionslager Banja Luka hat am 1 Jänner 1943 femm. Anordn. I b. W. u. G. Hptm. Schönhöfer zufolge an:
Cetnikverband Radić ausgegeben:

25.200 Schuss s. S. Gewehr (serbisch)
150 Einhandgranaten (serbisch)

Primio,

Gefreiter,

Vas. D. Lalić

Potvrda prijema. — Depo oružja i municije Banja Luka izdao je 1 januara 1943 prema telefonskom naređenju kapetana šenhefera četničkoj grupi Radić: 25.200 puščanih metaka (srpskih) 150 ručnih granata (srpskih).

Primio, Vas. D. Lalić

Kaplar,«

★

Rade Radić je komandant svih četničkih odreda u Bosni i stalno održava veze s Dražom Mihailovićem.

★

Pa kako čovek da ne razmrska glavu onim izdajnicima u Londonu i njihovim naredbodavcima.

PETAK, 29 JANUAR

Drinići. — Razgovarali smo jutros sa Starim Krajiškim. Baš nije mnogo raspoložen. Nema podataka sa Grmeča. Javlja nam se Mile Peruničić:

— Županiju su pogodili u Bihaću s 15 bombi. Bilbijinu kuću, u kojoj je bilo Veće, udarila je zapaljiva bomba. Izginulo je mnogo naroda u gradu.

Prokleta vreme. Sunce danas sija kao da je avgust. Avioni dolaze. Đido komanduje izlazak u kamenjar iznad sela. Pozivamo i sve seljake. Nosimo i ručak gore. Jedanaest je sati. Pet Nemaca nad Petrovcem. Jedan po jedan se zaleće; baca bombu, a onda dolazi drugi. Dvadeset pet sekundi kasnije čuje se kod nas eksplozija. Bačeno je skoro 50 bombi. Jedan »Meseršmit 109«, dvomotorni lovac — bombarder, krenu pravo tla nas. Visina 900 metara. Kad nas je prešao, počeo da pušta neku crvenu masu — jednom, dvaput. Plamen se vukao neko vreme, pa je iščezao.

Sto je ovo? Izide nam pred oči slika Orahovice u Slavoniji gde su Nemci bacali otrovne gasove. Vesa prvi reče posle desetak minuta:

— Nešto mi je gorko u ustima!

Mitra dodade:

— Mene guši u grlu!

I meni nešto škripi u grudima. Glasno izražavam svoju misao. Đido Ham se smeje:

— Pazi, moj ker je isplazio jezik.

Nastaje diskusija. Jedni zastupaju gledište da se otrovni gas baca u bombama. Neki dodaju da se u Abisiniji iperit sipao. Možda se i ulje prosulo...

Posle dva sata videsmo da smo još živi. Gas nije — nego sitni crveni leci, bačeni u hrpi, pa se posle razasuli. Mitra jedan uhvati.

Gledamo ovaj letak, a mali Albert veli:

— Ovo je propusnica za Jasenovac!

Bombardovanje Petrovca trajalo je sve do četiri sata. Video se gust dim. Telefonska veza bila je prekinuta s Petrovcem. Oko pet krećem Pešice za Petrovac. U mraku srećem jednu patrolu od tri Crnogorca, ranjenika.

— Uхватili smo tri Talijana čak kod bolnice u Slatini. Iskoristili bombardovanje pa pobjegli iz Petrovca.

Pitam ih šta ima novo u gradu:

— Pa, poginulo nešto naroda!

Prolazim pored bolnice u Bukovači. Spremaju se ranjenici za evakuaciju. Prešao sam dvanaest kilometara za sat i 45 minuta. Petrovac je u mraku. Crepovi, staklo, žice po ulicama. Velika zgrada građanske škole pogođena — Tu je bilo i 120 domobranskih oficira zarobljenih u poslednjim bitkama. Ulice prepune naroda. Zbeg. Idu deca s belim plattama na sebi. Beži narod i vidi se da je umakao ispred samog neprijatelja. Jedan starac iz Prijedora govori:

— Noću se privukli prokleti. Bacio sam biljac na vola i umakao!

U Domu kulture deli se hleb. Svaki izbeglica dobije po jedan komad, ^ noćas ih je prošlo oko pet hiljada.

Svratio sam do Starog Krajiškog. Srećem se i s Nikicom Pavličem. On mi veli:

— Ovo može biti gore od Kozare!

Stari Krajiški me vodi i pokazuje ruševine. Jedna bomba, namenjena kući u kojoj je bio Vrhovni štab napravila rupu širine pet metara. Stari je osvetljava električnom lampom. Mala kuća, čuveni telefon broj 20, oštećena. Teže je ranjen u oko Voloda Smirnov, šef tehničkog oteka Vrhovnog štaba. Zoran, Švabić i Ljubinka Milosavljević takođe su bili u velikoj opasnosti. Pala je bomba pet metara od njih. Oni su ležali u šancu. Zatrpala ih zemlja. Poginuo je »Pikolo«, mali Hercegovac Slobodan Kovačević iz Gacka. Nije hteo da se skloni. Trčao je.

Priča mi Stari da je kod ubijenih nemačkih oficira i zarobljenih nemačkih kurira nađen materijal iz koga se vidi da je cilj ove ofanzive uništenje naših snaga i osiguranje komunikacija.

Kod čika Janka gužva. Na jednom sanduku, u belom suknenom odelu i beloj šajkači, sedi Nuriya Pozderac. Dobro se drži. Ostavio je porodicu u Cazinu. Tražimo svi Marka da nam da instrukcije.

Stari Krajiški vadi izveštaj Pete divizije koja je prema Ključu. Piše politički komesar Došen:

»Neprijatelj stalno dovodi pojačanja. Ne znamo da li ćemo biti u stanju da se dugo držimo.«

Time je sudbina driničke štamparije bila zapečaćena. I zaista, pred ponoć mi Marko saopšti da se odmah evakuišem kamionom. Pravac Oštrelj. Odande vozom do Mliništa, pa u neko selo kraj Glamočkog Polja.

Čekao sam da se kamion spremi. Kroz mrak prolazi narod. Beži od fašista. Malo se ljudi vidi. Deca, deca, majke, starci...

SUBOTA, 30 JANUAR

Pokret. — U 2.15 izjutra stigao sam u Driniče. Probudio Đidu i saopštio mu da se štamparija u Driniču, ili »mala Moskva« kako su je seljaci iz milošte zvali, mora da evakuise. Tačno pet meseci je radila i mnogo je dala. Evo važnijih stvari koje je otšampala:

»Borba«, 18 brojeva, prvih pet po 2.000 primeraka, ostali po 3.000;

»Narodno oslobođenje«, 3 broja, 3.200, 1.200, 1.600 primeraka;

»Bilten Vrhovnog štaba«, 2 broja, 1.000, 1.200 primeraka;

»Vojno – politički pregled«, 2 broja, 500, 500 primeraka;

»Omladinska borba«, 2 broja, 1.000, 2.000;

»Žena danas«, 1 broj, 1.200;

»Krajiški partizan«, 1 broj, 1.000;

Staljinova slika, 200;

»Osnovi lenjinizma«, 2.200 primeraka;

»Staljinov govor«, 3.000;

»Proleter«, 1 broj, 3.000;

»Jasenovački logor«, 2.000;

Brošura o narodnooslobodilačkim odborima, 500;

Obligacije zajma AVNOJ-a, 12.000;

Mapa Istočnog fronta, 3.000;
»Paprika«, 1 broj, 7 primeraka;

LECI:

7 - novembar, 5.000 primeraka;
AVNOJ-a, 7.000;
»Krajini od Vrhovnog štaba«, 3.000;
»Poslanica sveštenika«, 3.000;
Omladinski kongres, 2.000;
AFŽ, 2.000;
Bihać — Cazin, 4.000;
Druga proleterska — Grahovu, 1.000;
»Četnicima Kninske krajine«, 4.000;
»Domobranima u Sanskom Mostu«, 2.000;
Proglas Nurije Pozderca, 1.000;
Protiv tifusa, 5.000;
»Pomorski oficiri«, 1.000;
Mornarima, 1.000;

RAZNO:

Ranjeničke karte, 20.000;
Partizanske liste, 10.000;
Vojni listovi, 5.000;
Legitimacije partizanske straže, 800;
Koverti Vrhovnog štaba, 2.000;
 AVNOJ-a, 1.800;
 Prve divizije, 500;
 Druge divizije, 500;
Delovodnik Vrhovnog štaba, 800;
Legitimacije AVNOJ-a, 140;
Propusnica, 5000;
Obaveštenje o slanju materijala, 3.000;
Formulari za pomoć, 300;
Trebovanje ekonomskog otseka, 1.000;
Svega: 68 publikacija u 181.147 primeraka, stranica (8°) 2.001.368.

(Drugarice ajnlegerice, koje teraju mašinu nogom, radile su prosečno 2.011 sati. Da su išle brzinom od 5 kilometara već bi prešle put od Drinića do Vladivostoka. A slagači su složili preko 6,000 000 slova)

Štampariju »Borbe« prvi je smestio *Ferid Čengić*, a prvi broj »Borbe« uredio je i prelomio s Vesom čika Janko. Štampana je na tigli iz Livna. Vlasniku smo dah 200.000 kuna, 150 kilograma brašna, još nekih stvari i. sem toga, po 10.000 kuna mesečno. Oslobođenjem Bihaća dobili smo novi tigl, dosta slova i hartije. Ne znam kakav je sporazum napravljen s vlasnikom štamparije. Glavni problem nam je bila hartija Najviše su nam u susret izišli Dalmatinci, a od njih OK Makarska. Tiglovi su

se terali nogom. Na livanjskom tigli morali smo štampati jednu stranu dva puta.

Ferid je otišao početkom novembra, zamenio ga je *Pavle Vukićević*, faktor u štampariji »Slobodne misli« u Nikšiću. Organizovao je i sam iznosio štampariju iz Nikšića decembra 1941. Prvo je radila u Piperima, u selu Gostilju. Posle dva i po meseca krenula je preko planina ispred četnika, ali su konji potonuli u sneg. Štamparija je zakopana. Jedan mladić odao ju je četnicima. Radovan Zogović je sakrio najvažniji deo tako da ga četnici nisu mogli pronaći. Pavle je kasnije bio u bataljonu intendant. Probio se s Petom brigadom u Krajinu. Radnici su ga jednoglasno izabrali za poslovođu. Pavle ima 32 godine.

Ostali drugovi u štampariji: *Solomon Romano*, živeo je i radio u štampariji Hajon u Sarajevu. Radio u SKOJ-u od 1936 godine. Bio član Sarajevskog međustrukovnog SKOJ-a. Učestvovao u akcijama SKOJ-a još pre okupacije. Poslat u odred oktobra 1941 — Romaniski odred, Romaniski bataljon, Prva četa (Čičin bataljon). Zarobljen je od četnika i odveden na Borike 1942. Kasnije oslobođen. Stupio u Prvu proletersku, Beogradski bataljon. Učestvovao u svima većim akcijama na Romaniji: Stijene, Bijele vode, Kovanj — Rogatica; s Prvom proleterskom u svim borbama u Hercegovini: Gacko, Nevesinje, Gat, Jelašac, Konjic, rušenje pruge kod Raštelice, Ščit, Duvno, Klen jak — Posušje, Duvno drugi put, Ključ, Grahovo — Gradina. Došao u štampariju 6 novembra 1942.

Velimir Martinović - Bajica, knjigovezac, ima 25 godina, radio u banovinskoj štampariji »Obod« na Cetinju, u Driniću šef »klajster bande« — knjigovežnice, nasuprot »prepisivačima« — slagačima. Stupio u Lovčenski odred januara 1942. Bio stalno kurir. Učestvovao u više bitaka. Zarobljen od četnika na Goliji, ali umakao. Pre nego što je došao u štampariju bio u Petom bataljonu Četvrte crnogorske brigade.

Albert Altaras, ima 20 godina, radio u štampariji Papo u Sarajevu, odakle je posle okupacije i interniranja svojih roditelja otišao u Kalinovički odred, decembra 1941. Borio se u Jurišnoj omladinskoj četi i u bici na Borču ranjen je u nogu. Iz bolnice je stupio u sanitet Prve brigade i s njom je došao u Krajinu. Stupio u štampariju 1 septembra 1942. Preboleo tifus.

Dušan Vujanović, ima 23 godine, radio na Cetinju u banovinskoj štampariji. Stupio je u Lovčenski odred januara 1942. Radio u SKOJ-u na okupiranoj teritoriji. Učestvovao u borbama s Vasojevićima. Kasnije bio u Prvom bataljonu Četvrte crnogorske brigade. Složio mapu Istočnog fronta za koju je, kako on kaže, dao »krv i meso«.

Danon Aron (Jaša), 24 godine, živeo u Beogradu, Sarajevu i Splitu. Radio u štampariji Papo, Sarajevo. Nastanio se u Splitu, odakle je pošao u Prvu dalmatinsku brigadu, Prvi bataljon. Učestvovao u borbi na Crnom Lugu. U Splitu učestvovao u akcijama splitske omladine. Iz tehnike Agitpropa u Livnu prešao u štampariju, 27 oktobra 1942.

Ante Orlić,¹⁰ 30 godina živeo i radio u Splitu. Bio hapšen. Stupio u odred juna 1942 na Vještica Gori. Kasnije u tehnici Agitpropa u Livnu.

¹⁰ Ante Orlić poginuo je tokom Četvrte ofanzive kod Rame za vreme prenosa štamparije.

Stupio u štampariju 26 oktobra. Brat heroja Orlića, koji je ubijen u Splitu.

Milan Verečak, 30 godina, iz Zagreba. Uhvaćen u štampariji CK u Zagrebu 1940, koja je radila »Proleter«. Bio je na robiji. U partizanima od januara 1942. Bio tri meseca u Baniskom odredu, a kasnije u Ličkom odredu. Zatim je prešao u štampariju CK KPH. Kod nas došao u decembru 1942.

Bora Simić, radnik iz Valjeva, 32 godine, radio 15 godina u Beogradu. Stupio u partizane septembra 1941, u Prvu podgorsku četvu. Učestvovao u svima većim bitkama svog odreda i u teškim borbama zimi 1941 — 1942. Bio u Pratećem bataljonu Vrhovnog štaba.

Jovo Martinović, radio pre rata u štampariji »Slobodne misli« u Nikšiću; učestvovao u bici na Pljevljima, ima 30 godina. U Driniće došao iz Pete crnogorske brigade.

Marija Miletić, 25 godina, ulagačica, radila u fratarskoj štampariji u Mostaru. Stupila u Kalinovički odred marta 1942 godine. Kasnije radila u sanitetu Treće sandžačke brigade. Došla u štampariju početkom oktobra.

Sofija Rokvić, 15 godina, iz Drinića. Stupila u štampariju oktobra 1942 godine.

Mira Brkljača, 23 godine, ulagačica, iz Risovca, Krajina. Živela i radila u Novom Sadu. Pre dolaska u Driniće, 15 novembra, radila u pozadini u SKOJ-u i u AFŽ-u.

Margita Hazoš, 23 godine, radila kao ulagačica u Banjoj Luci kod »Jovića«. Došla u Petu kozarsku brigadu decembra 1942 i bila sekretar intendantata. U Driniće došla januara meseca.

Vuko Kovijanić, šegrt iz Cerova, kod Podbišća. S ocem prešao u Krajinu. Došao u Driniće u decembru.

★

U redakciju, određenu u Glamoču, ušli su *čika Janko, Dido, Vesa, Mitra, Zoran* i *ja*. Čika Janko je otišao na drugi posao. Posle dolaze *loga (Olga Kovačić)* i *Vojo Dimitrijević*. Žoga i Zoran su nas ubrzo napustili, a došao je *Zogović* s *Verom*.

★

Intendant je *čika Ćosić*, a oko kujne se staraju *Katica Petrović, Mana Radojević, Milka Batinjić*.

•k

Komandir naše straže, *Simo Sabljčić*, u borbi je od 27 jula 1941. Učestvovao u zauzeću Drvara, Petrovca, u borbama oko Grahova, Hmjadi, Psunja, Glamoča, Srba. Radnik *Lazo Bodiroza*, od ustanka kod Drvara 27 jula, u borbi. Bio na Drvaru, Kulen Vakufu, Grahovu, a posle bio kurir i zaštita kod štaba Treće krajiške brigade. *Radovan Dodig*, iz sela Zbijega, Kordun, šumski radnik, u borbi od 30 jula 1941. Učestvovao

u borbama kod Prisjeka, Plavne Drage, Tmaće, Primišlja, Rakovice, Saborskog, Kamenice, Plaškog. *Janko Pilipović*, iz Banije, u borbi od 22 maja 1942; borio se kod Bosanskog Novog, Blatne, Bečuja, šušnjara, Topuskog, Bučica, Vrginog Mosta, Stankovca, Kamenskog Mosta. *Tomo Krmpotić*, stupio u borbu 15 novembra 1941, učestvovao u borbama kod Jasenika, Klenovice na Jadranu, Ponikvama, Modrušu, Gradini, Liscu na Kordunu, Crnom Lugu kod Ogulina, šumski radnik. *Radisav Milušić*, u borbi od 18 jula 1941. Bio u bitkama kod Pecke, Kamenice, Krupnja. Kurir, vešt. Đak poljoprivredne škole u Valjevu. Proveo zimu 1941 — 1942 u Srbiji. *Jozo Lučić*, radnik kraj Sušaka. U borbi od 19 maja 1942. Učestvovao u bitkama: Modruš, Brod na Kupi, Mrzle Vodice, Suho, Osoj, Kostanjevica, Plaški, Crni Lug i Ogulin.

★

Mašine su bile demontirane mnogo brže nego što smo mislili. Oko četiri i po krenuo je kamion. A oko šest i po krenuli smo i mi pešice, prečicom, za Oštrelj. Teško smo se rastali od Drinića. Iskupili se svi. Grle nas i ljube. Niko nas ne pita:

— A šta će biti s nama?

Stara hajdučka krv. Tako se rastadosmo od naših Drinića.

★

Na Oštrelju duga povorka izbeglica. Jedna od najstrašnijih slika ovog rata. Mraz je, a kulja narod bos, go, gladan. Nepregledne hiljade odmiču korak po korak. Svi idu pešice, sem ono nekoliko srećnijih koji su imali vremena da zgrabe volove i kola. Teško ti je gledati narod. To je najborbeniji, najodaniji deo naš. Ove su majke radale brigade, ova je raja odevala, hranila našu vojsku.

Ide narod dostojanstveno. Niko ne kuka. Samo po neko dete za-plače. Jedno jadniče stalno drhti i cvokoče od zime. Na njemu je samo košuljica.

Sabljić i Dodig su kod naših stvari kraj same železničke stanice. Ostali su se sklonili od avijacije na 500 metara u stene, čekamo voz. Jedna žena srednjih godina, s četvoro sitne dece — najstarije nosi ono najmlađe — svi bos, iscepani, majci se trbuh vidi, prilazi i kaže:

— Braćo, ubite ovu decu da se ne muče. Ja nemam snage da to učinim!

Sabljić i Dodig daju svoje košulje, oblače decu, skidaju s nogu vunene čarape, daju i poslednji zalogaj rezervne hrane.

Strašan je ovaj naš rat. Nikad naš narod nije preživljavao teže trenutke. Kuda će ovih 40.000 duša. Slobodna teritorija nije neograničena. Glad hara u Glamočkom i Drvarskom srezu. Sve je tamo popaljeno. A naš dragi narod ide, ide. Neće da bude pod fašistima, neće da se pruži pokorno pod nož ... Zlopatori se da bi živeo ... Mnogi od njih umreće od gladi i zime, ali će ipak dobar deo ostati i živeti kao simbol naše borbe, upornosti, velikih dana koje sada preživljujemo.

★

Pred podne avioni nas preleteše. Grmi od Petrovca. Izgleda da ga tuku mnogo jače nego juče. Naš drum je zakrčen. Biće nesreće ako nas opaze.

Mitra se vraća iz Drvara. Idemo za Priluke — Livanjsko Polje. Marko je odredio da se poslednja rezerva šećera za bolnice, 1.500 kilograma, razdeli izbeglicama!

Ja i Bajica se spuštamo kamionom u Petrovac i Driniće da uzmemo neke delove koje smo jutros ostavili. Izbeglice idu, idu... Jedna devojčica, nema joj ni osam godina, nosi malog brata od godine dana. Gacka po ledu, uz Oštrelj.

Petrovac je danas žestoko tučen. Ispred Doma kulture bomba od 250 kilograma iskopala u steni krater od pet metara dubine. Vise parole iz Doma kulture. Staljinova slika čitava. A desetak devojaka, izbeglica iz Banije, peva.

Džamija razrušena. Jedna stara muslimanka skuplja delove ramova i vrata koja su bombe raznele. Kažem joj:

— Pazi Pavelića kako ti sruši džamiju!

— Jeb'o mu pas mater — veli ona i nastavlja da prikuplja iverje.

A jedna druga žena joj veli:

— Ma, bona bila, šta to skupljaš, kad ti je kuća srušena.

Starica ciknu.

Danas nije bilo žrtava, iako je bačeno preko 50 teških bombi. Sav se narod još jutros razbežao. Jedino je stari Stejić — Bačo ostao u gradu i uređivao magacine. U sva tri magacina lupile bombe. Bačo se triput premeštao i triput ga bombe isterivale napolje. Malo se ogrebao po licu. Posle je krenuo kući da se umije, a kad je došao pred nju — nema je. Srušila se od potresa.

— Glavno je da su ostali zdravi naši konji! — veli stari Bačo kome je partizanska imovina svetinja.¹¹

Svracam kod Starog Krajiškog. Vrata i prozori izbijeni. On mi veli da je Košta malopre ovuda prošao. Nemci nisu napredovali nijednu stopu na krajiškim frontovima.

Stižemo u Driniće. Svi su oko nas, ponovo se grlimo i pitamo. U selu nema više muškaraca između 25 i 38 godina. Otišli su u vojsku. Danas je stvorena Deseta krajiška brigada. U srezu drvarskom ostalo je svega kod kuće 37 ljudi sposobnih za vojsku. To je naš odgovor Hitleru, Paveliću, to je naš odgovor i Slobodanu Jovanoviću, koji je baš danas odlikovao četničke komandante Mana Rokovića i Bogunovića Karadorđevom zvezdom, a ti tipovi baš danas jurišaju od Gračaca i Knina s Italijanima u naš bok i s leđa, da nas unište, da dotuku ovih 40.000 duša koje su umakle od nemačko — ustaškog klanja.

★

Vraćali smo se iz Drinića u ponoć. U Bukovači sretosmo krojača Marka. On nam priča:

¹¹ Bačo Stejić poginuo je na Sutjesci, u Petoj ofanzivi.

— Bio sam u Drinićima! Narod ne sme da prolazi pored štamparije. Veli: »Tuga nas hvata kao da nam je neko najmiliji umro«.

Jurimo preko Petrovačkog Polja. U ruševinama davno izgorelih kuća naložene vatre. Stoje žene, starci, ogrnuti belim čaršavima, na brzu ruku ponesenim iz kuća. Liče iz daljine na utvare.

NEDELJA, 31 JANUAR

Pokret. — Na stanici Oštrelj gužva. Evakuisano je preko 6.000 kilograma žita, došla je bolnica sa Grmeča, izbeglice čekaju voz, tu je 200 lakših ranjenika, automobilska četa, mobilisani seljaci. Deset minuta treba mi da se probijem do male telefonske kabine. Jedan deo naših drugova već je otišao. Ostalo je nas 15 za voz preko Mliništa. Skoro će 5 izjutra. Najzad kreće naš partizanski voz. Od šest polupanih lokomotiva jedva smo jednu skalupili, ali gura kao merkur, što bi ono dorčolci rekli. Sneg počinje da veje. Posle šest sati vožnje stigismo na Mlinište. Dočekalo nas je 20 teških kola, a svaka vuku po tri para volova. Na jedna se može tovariti po 2.500 kilograma, a sada jedva petina tereta, jer je drum zatrpan snegom. Pošto su naše štamparske mašine odvučene autom, to dajemo naša kola ranjenicima. Pred nama je 36 kilometara do Glamoča. Krećemo pešice. Ručamo u ruševini žandarmeriske kasarne prekoputa našeg letošnjeg logora. Vidi se već na prvi pogled da narod nije ovde kao u Drinićima. Nekako nevoljno odgovara na pozdrave. A jedan čobanin nam čak prkosno zapeva:

*»Drenoviću skupljaj vojsku pa nas brani,
Poklaše nas partizani...«*

Salomon mu poče da objašnjava ko je Drenović. Ništa nismo učinili mladiću. Kad poraste, kad razmisli, kašće mu se samo!

Osamnaest kilometara ispred Glamoča Martinović i ja se trkamo! Prelazimo na sat šest i po kilometara. Na samoj raskrsnici za Rore pucanj iz obližnjih kuća. Metak u cev i krećemo tim kućama. Izlazi jedan partizan iz Slavonije, koji ide u Desetu hercegovačku brigadu, jer je rodom negde od Posušja. Bio je u Nižoj vojnoj školi u Bihaću. Molilo ga jedno dete da puca, a on imao metak, koji nije hteo dvaput da opali, pa sada okinuo ...

Musliman je. Zali se na jednu babu u toj kući:

— Veli da joj je miliji najgori Srbin negoli najpošteniji Hrvat... Ali priznaje da su partizani dobri, jer uče i staro i mlado pismenosti...

U Glamoču zatičemo Veće. Imaju potvrdu vesti da je Bihać pao. Jutros je, odmah po našem polasku, čim se dobro razdanilo, pet aviona bombardovalo Oštrelj. Sručili su na stanicu 50 teških bombi od po 100 do 250 kilograma. Poginulo je pet osoba, a sedamnaest teško ranjeno. Druga divizija je krenula od Grahova ka Livnu i Duvnu.

Spavao sam u kući nekog bega, ustaškog pretседnika opštine. Prilikom poslednjeg bombardovanja Glamoča ustaše mu srušile štalu »koju mu je ded podigao«.

PONEDELUK, 1 FEBRUAR

Glamoč. — Dođe nam i februar. Već ti lakše oko srca. Još četiri nedelje pa će mart. Proleće. Šuma. S frontova nema naročitih vesti. Nemci su pokušali da se probiju uz Ripač, ali su odbijeni i prebačeni na onu stranu Une. Razgovaram s pop Vladom. Kaže da se situacija u Glamočkom srezu znatno popravila prema onom kakva je bila pre šest meseci. Video sam Milutina i Mladena Ivekovića, koji su se vratili iz Dalmacije. Tamo se ustanak sve više razvija. Četnici po selima kolju, a po gradovima šire propagandu, ali s malo uspeha. »Građanski blok« kome su oni kumovali, počinje da se raspada. Kao jedno od sredstava u svojoj propagandi Birčanin, Jevđević i kompanija, upotrebljavaju — engleske funte. Mi im odgovaramo zajmom koji raspisuje Veće. Već je gotova prva transa od 12.000 bonova za Dalmaciju. Biće prilična materijalna pomoć našoj borbi, ali ne treba zanemariti ni politički efekat.

Uveče smo spavali opet kod onog starog muslimana. Zatekli smo Alminu majku, ženu apotekara Almuzlina iz Beograda. Muža su joj četnici uhvatili još 1941 u Ovčarskoj banji kraj čačka i, verovatno, predali Nemcima. Njen najmlađi sin je u leto 1941 zapalio kamion u Beogradu i neko ga je video. Nemci su hteli da pohvataju čitavu familiju, ali je ona pobešla. Posle su izdali objavu da će streljati sto Jevreja ako se Almuzlino ne prijavi. Alma i njegov brat su otišli u čačanski odred, ali već drugog dana brat je zarobljen kad je pokušavao da spase ranjenog druga. Odmah je streljan, a jedan ga je Nemač onako vezanog slikao. Posle nekoliko nedelja Alma u borbi ubije jednog Nemca i nade kod njega — sliku svoga brata. S Almom sam poznanik još iz Beograda. Išli smo zajedno preko Volujka tokom Treće ofanzive. Nosio je ponosno svoju pušku, na jednoj strani petokraka, na drugoj — šestokraka Solomonova zvezda. Bio je Jevrejin, ponosio se i borio se. Poginuo je hrabro u jurišu na Kupres, pozivajući ustaše u nekoj crkvi na predaju. Njegova majka je sama. Sita se isplakala. Sa mnom su bili Solomon Romano i Albert Altaras:

— Kad vas vidim, onda mi je lakše. Svi ste vi moja deca...
I opet se zagrcnu Almina majka.¹²

UTORAK, 2 FEBRUAR

Pokret. — Trideset kilometara imamo da pređemo drumom Glamoč — Livno. Margitu, Vandu Novosel i Miru stavljamo na čelo kolone, neka najslabiji vode. Tako najlakše čitava kolona stiže na vreme. Posle pet i po sati izbismo u Priluke — ustaško gnezdo. Prilikom našeg povlačenja iz Livna, u oktobru 1942, u ovom selu ustaše su sačekali naše ranjenike, ubili nekolicinu kamenjem i polivali ih ključalom vodom. Posle se oko stotinu ljudi iz tog sela s porodicama, hranom i stokom povuklo u Livno. U poslednjoj bici za Livno borili su se s ustašama. Kad smo prodrli u grad pohvatali smo većinu tih bandita. Selo, dalmatinskog tipa, izgleda nemo i gluvo. Jednolične zidine, kao da je sve okamenjeno. U selu neke popaljene kuće.

¹² Almina majka poginula je u Petoj ofanzivi.

LOLA RIBAR OTVARA PRVI OMLADINSKI KONGRES
U OSLOBOĐENOM BIHAĆU, DECEMBRA 1942

JEDAN OMLADINSKI ZBOR U LICI

IVAN GORAN KOVACIC U PARTIZANIMA

SLOVENACKI PARTIZANI: VLADO KOZAK, DR. ZVEZDA ZADNAK I DANA KOZAK U SREDNJOJ VAŠI KOD ČRMOSNJICA

» . . . 40.000 DUSA KRENULO JE S NAMA U
CETVRTOJ OFANZIVI . . . NAS DRAGI
NAROD IDE, IDE, NECE DA BUDE POD
FASISTIMA, NECE DA SE PRUZI
POKORNO POD NOZ . . .
ZLOPATI SE DA BI ZIVEO ... «

*MNOGI OD NJIH VMRECE OD GLADI
I ZIME, ALI CE IPAK DOBAR DEO
OSTATI ŽIV I ŽIVEĆE
KAO SIMBOL NASE BORBE,
UPORNOSTI, VELIKIH DANA
KOJE SADA PREZIVLJUJEMO.»*

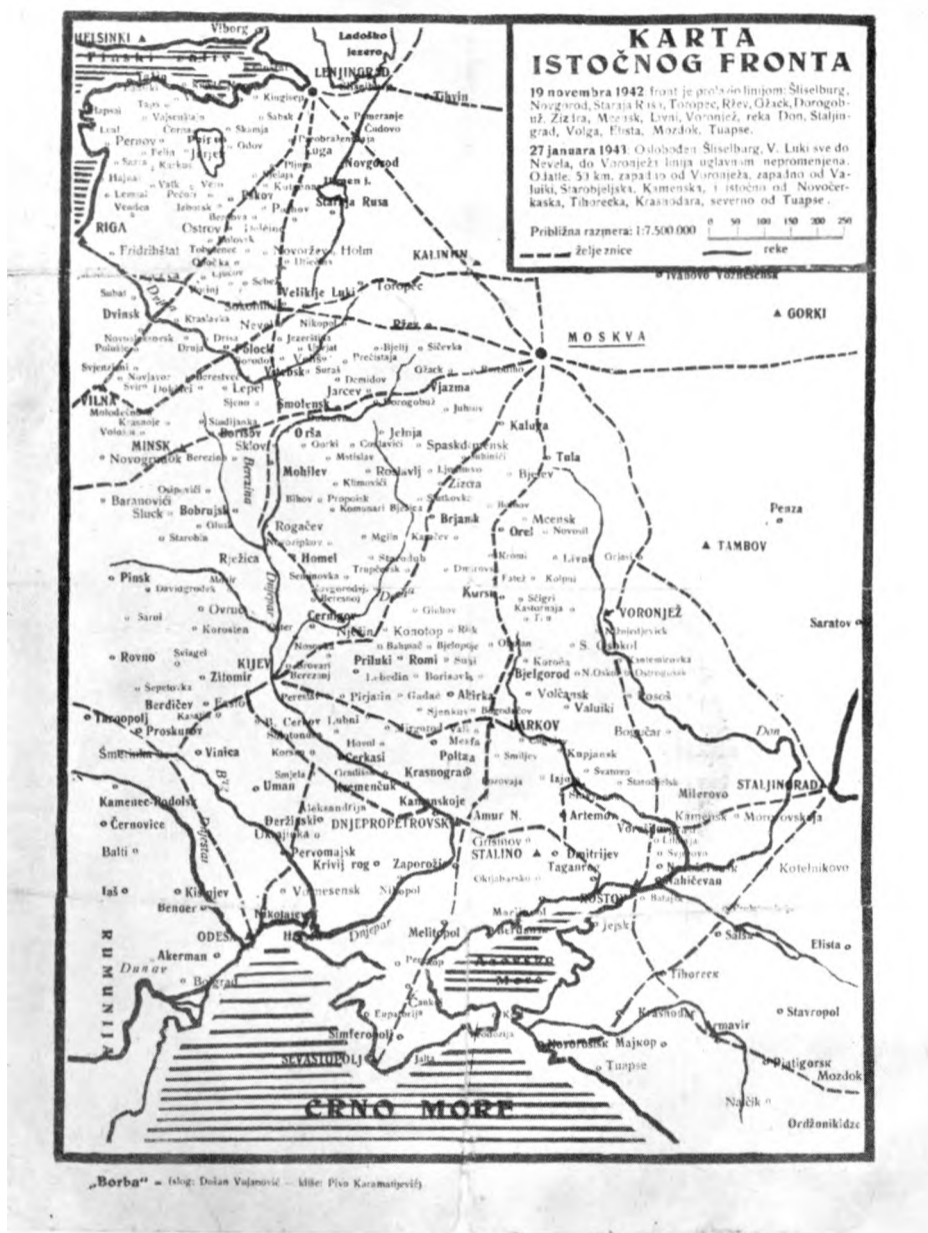
ROSTOV JE OSLOBODEN

Petnaestog februara svake godine počinje setva u bogatom Kubanu. Slobodni sovjetski ljudi bacaće zrno za sebe, jer im je Crvena armija donela slobodu. Petrolejski izvori u Bakuu, Groznom i Majkopu daju benzin sovjetskim tenkovima i avionima. Crvena armija je izbacila neprijatelja i s Kubana i s Kavkaza. Ona je, uoči svoje 25-godišnjice, donela novi dar sovjetskim narodima, čitavom svetu. Oslobodila je Rostov, vratnicu istoka, raskrsnicu preko koje će kubansko žito i bakinska nafta ići u srce Rusije. Pet meseci je trebalo Hitleru dok je prodro do Groznog. Crvena armija ga je najurila za mesec dana. On ostavlja sve više i više svojih vojnika na ruskim poljima, sve više topova, tenkova pada u ruske ruke. Ofanziva Crvene armije sve je brža. Već se poia Donjeca, čvora čitave Ukrajine, nalazi u sovjetskim rukama. U toku ove zime Crvena armija je oslobodila od fašističkih pasa teritoriju od skoro 500.000 kvadratnih kilometara. Ali, treba osloboditi sve okupirane oblasti sovjetske domovine. Hitaju crvenoarmejci, spasiteji sveta, na zapad!

Crta ma označena površina -- oslobođena teritorija u toku ove ofanzive

»DA BI NAS NAROD I VOJSKA VIDEU KOLIKU SU OGROMNU TERITORIJU OSLOBODILI CRVENOARMEJCI OD POČETKA ZIMSKE OFANZIVE, IZRADENA JE GEOGRAFSKA KARTA U ČAST OSLOBOĐENJA ROSTOVA.«

OVA KARTA ISTOČNOG FRONTA, RADENA JE U DRINICKOJ ŠTAMPARIJI "BORBE", KRAJEM JANUARA 1943 U TOKU ČETVIRTE OFANZIVE. OVA REPRODUKCIJA ZNATNO JE MANJA OD ORIGINALA. USLED VELIKIH TEHNIČKIH TEŠKOĆA PRILIKOM IZRADE GEOGRAFSKE KARTE, POJEDINA MESTA SU OZNAČENA NA PEDESETAK KILOMETARA NA ISTOK ILI ZAPAD OD SVOG GEOGRAFSKOG POLOŽAJA, A REKA DONJEC JE ZA STOTINAK KILOMETARA POMERENA NA ZAPAD. UPKOS SVIH TIH NEDOSTATAKA, OVA MALA GEOGRAFSKA KARTA KORISNO JE POSLUŽILA NAŠIM BORCIMA I NARODU NA OSLOBODENOJ TERITORIJI DA MOGU PRATITI KRETANJE CRVENE ARMJE TOKOM POBEDONOSNE ZIMSKO OFANZIVE 1943 GODINE

— Ko je ovo spalio?

— Izgorelo!

A to su bile srpske kuće.

Smestili smo se u neku kuću kraj druma. Počinjemo da montiramo mašine. Štampaćemo »Borbu«. Ovde treba da ostanemo četiri-pet dana.

SREDA, 3 FEBRUAR

Priluke. — Jutrošnje vesti s frontova: potpuno su odbijeni Nemci od Ključa. Naši su se utvrdili kod Paunovca, između Bravskog i Ključa. Imaju duboke rovove, iskopane u snegu, koji su međusobno povezani telefonom. Nemci su u borbu bacili tenkove, ali se nisu mogli probiti. Pokušavali su da obuhvate naše položaje, išli su preko Sanice, preko šiše, ali su naši uvek na vreme primećivali njihove pokrete i bacali rezerve na te sektore. Nemcima mnogo smeta što ne mogu među Krajišnjicima da nađu vodiče. Avijacija žestoko tuče. Jedanaest »Štuka« bombardovalo je naše položaje kod Paunovca. Bombardovan je ponovo Petrovac, ponovo Oštrelj, pa čak i Mlinište. Bačeno je mnogo teških bombi. Četnici su ponovo ušli u Strmicu, Golubić i Plavno, ali ih je novoformirana Deseta brigada potisnula na stare položaje. Ona broji preko 1.000 boraca.¹³

ČETVRTAK, 4 FEBRUAR

Priluke. — Posle podne krenuli smo Mitra i ja za Livno. Sreo sam Anku Berus, člana CK Hrvatske, koja je došla pravo iz Hrvatske. Evo kako se razvija ofanziva na tom sektoru:

Na Baniju je ofanziva počela 16 januara, a na Kordun 20 januara. U Karlovac se neprekidno dovlačio ratni materijal, dok su trupe doveđene u poslednjem trenutku. Pravo sa stanice pojedina odeljenja odlazila su na položaje. Na Kordun su udarili s tri pravca: Skakavac — Utinja, Krnjak — Vojnić — Veljun, a Italijani i četnici su napali s leđa od Oštarije i Plaškog. Neprijatelj je prešao u napad noću. Udario je s jakom motorizacijom. Na pedeset ljudi dolazio je po jedan tenk ib' top. Borbu je vodila naša Osma divizija, a isto tako i dve primorsko-goranske brigade. Neprijateljska avijacija je otkrila naše položaje na Korani i nanela nam prilične gubitke.

U Lici Italijani i četnici napali su s leđa. Jedna grupa je išla od Vrhovina preko Babinog Potoka na Korenicu. Druga grupa preko Ljubova, Bunića, ka Korenici i Priboju, treća preko Ploča, a četvrta Bruvno, Mazin, Donji Lapac.

Slunje je pao u nedelju 24 januara. Neprijatelj je upotrebljavao novu

* Izveštaji generala Litera prvih dana februara govore stalno o teškom položaju njegovih jedinica koje su Krajišnici opkolili na Grmeču. Liter izveštava da se municija i hrana opkoljenim jedinicama dostavljaju pomoću aviona, jer je opkoljena jedna kolona koja je išla u pomoć drugoj. Zatim da grupe tenkova, koji su upućeni u pomoć, nailaze na minska polja i vatru iz protivtenkovskih topova. U noćnoj borbi, javlja se u izveštaju od 3 februara, poginula su dva oficira i sedam vojnika iz tenkovskog odreda broj 202. Tu je poginuo i komandant odreda, potpukovnik Gejšo. Dalje se veli da je na sektoru Naprelja nađeno 40 ustaških i 13 nemačkih leševa, ostataka od jedne opkoljene trupe.

taktiku. Došao je u streljačkom stroju do na kilometar od štaba Korpusa i Glavnog štaba. A kada se Glavni štab povlačio ka Korenici, komandant Rukavina i komesar Bakarić izišli su iz automobila i s puškom u ruci prešli prostor kod Priboja, jer su se tu bili spojili Nemci sa severa i Italijani sa zapada.

Šesta divizija, lička, junački se borila, a tako isto primorsko - goranska brigada, ali su trupe veoma umorne i Glavni štab je imao cilj da trupe negde odmori dva-tri dana.

Zanimljiva je Ankina priča o tim nemačkim i ustaškim jedinicama. Pre svega tu ima pravih nemačkih jedinica, a zatim i nešto Rumuna, Mađara, Grka, Francuza, pa čak i nekolicina Srba koje su Nemci odveli u Nemačku »na rad«, a tamo ih strpali u vojne logore, pa posle šest meseci na front. Dosada su te nesvesne i zaglupele ljude slali u zemlje u kojima se plaćenici nisu mogli sporazumeti s narodom; recimo u letnjoj ofanzivi na Sloveniju nisu slali Srbe. Ali, sada su Hitleru potrebni vojnici kao nasušni hleb, pa se ne može obzirati da li šalje izdajice Srbe na — Srbe! Napada nas i jedna divizija legionara iz štokeraua. Anka priča da se ta divizija zove »Vražja divizija« i ima nacrtanog đavola na rukavima, kao i na topovima. U Zagrebu im je Pavelić pre ofanzive govorio:

— Borite se kao na Istočnom frontu!

A ustvari većina tih vojnika nisu bili na Istočnom frontu. Inače, svi podoficiri i oficiri su Nemci.

Anka naročito podvlači značaj »Vesti«, štampanog lista koji svakog dana donosi najvažnije izveštaje s naših i ruskih frontova. Taj dnevni list ima veliki uticaj na borce. On im je dokaz da naša komanda postoji, da je sačuvan kutak slobodne teritorije na kome se taj list štampa. Naročito se ruske pobede primaju s velikim oduševljenjem. Anka veli da je to osnovna moralna snaga ne samo naših boraca, već čitavog naroda.

★

Spavao sam s ćećom koji sada radi u Dalmaciji. Pričali smo dugo o Dalmaciji. Oduševljen je. Stvarno je sav narod uz nas. Italijani vrše sve jači teror. Narodnooslobodilački odbori postavljaju straže i čim naiđu Italijani zvoni zvono, a narod beži u planinu. U jednom selu Italijani su prolili 10.000 hektolitara vina. Teklo vino od jednog sela do drugog jendekom. Dalmacija je danju, na izgled, italijanska, a noću stvarno partizanska. Ide ćeća drumom, čuju se italijanski kamioni, partizani se sklone iza zida, kamioni prođu, a naši nastave dalje, šest kilometara od Trogira svraća ćećo u jednu kafanu. Tamo se gazda ljuti:

— Ma, nisu mi platili!

— Ama ko?

— Talijani! Bili su pre dva sata, popili vino, a nisu ništa platili.

U jedno selo došli Italijani s dva tenka i četiri kamiona da hapse jednu funkcionerku AFZ. A ona im pobjegla!

U Splitu se mesečno skuplja 700.000 lira za našu borbu. Narodno-

oslobodilački odbor radi neobično uspešno. Narod ga stvarno smatra za vlast, čak i na neoslobođenoj teritoriji.

★

Marinko (dr Žanko) priča mi da u Splitu noću Italijani postavljaju nagazne mine — da ne bi naši lepili letke. Noću mi gospodarimo u gradu. Naše drugarice sipale su kiselinu u lice gradskim gospođicama, kurvama koje idu s Italijanima.

★

Anka mi reče da iz N. nismo uspeli da izvučemo ranjenike. Istina, Španac, stručnjak, napravio je bunkere i nada se da ih fašisti neće moći pronaći. Prošlo je već više ofanziva, ali bolnice nisu otkrivene. Imaju hrane, zavoja, i mogu da izdrže mesec dana. Anka mi je objasnila još jedan patent koji štiti u slučaju da neprijatelj i pronađe prvu odaju.¹⁴

★

Večeras saznadosmo jednu tešku vest. Nemci su prodrli na Ripač. Udariće s leđa Krajišnike. Sada ih niko ne zadržava sve do Petrovca i Oštrelja. Sećam se kad sam prolazio tim klancem kako sam mislio da ga je lako braniti. Nemci su nam podvalili. Uvukli su se gore jednim sporednim putem kojim seljaci vuku drva. Taj put nije označen na sekciji.

★

Nemci kod Staljingrada likvidirani: 330.000 ljudi sa 6.700 topova. Feldmaršal Paulus s 24 generala! U Nemačkoj tri dana žalost! Svi moraju u podne, čuteći minut, da gledaju u pravcu Staljingrada.

Tako, tako majku vam krvavu švapsku!

PETAK, 5 FEBRUAR

Priluke. — Sedma baniska divizija dobila je zadatak da svim svojim snagama izvrši napad i zbaci Nemce s Ripača. Italijani i četnici spremaju napad u pravcu Srba: time bi se naš položaj znatno pogoršao. Radimo novu »Borbu« punom snagom. Đido je napisao članak o ciljevima ove ofanzive.

Donosim iz njega nekoliko karakterističnih odlomaka:

»Pre svega, ova ofanziva se događa u trenutku kad se Hitlerova vojska, teško poražena u Rusiji, brzo kotrlja nizbrdo i kada njegove sluge nisu više uverene u njegovu pobedu. To je ono što našoj herojskoj vojsci i našoj hrabroj pozadini daje neiscrpne snage da izdrži i ovu, jednu od poslednjih velikih ofanziva fašističkih razbojnika. Zatim, šarenilo ove vojske, skupljene

¹⁴ U Petrovoj Gori mi smo ostavili jednu našu bolnicu, skrivenu u specijalne bunke u šumi. Bunker su tako dobro bili kamuflirani, da ih neprijatelj nije mogao da nađe. Čak u slučaju kad bi neprijatelj i pronašao ulaz u bolnicu, i kad bi ušao u prvu odaju, teško bi pronašao stvarni ulaz u bolnicu, jer bi se prva odaja odjednom srušila i zatrpala pravi ulaz.

s koca i konopca, od Pavelićevih legionara školovanih u Nemačkoj za Istočni front, demoralisanih, podlih, i kukavičkih četnika Draže Mihailovića, koji i ovog puta prima srebrne medalje za istrebljivanje srpskog naroda, pa do Nemaca pobjeglih iz Rusije od kazne za zločine — šarenilo te vojske pokazuje da neprijatelj, uprkos broju, nema svežih neistrošenih i čvrstih snaga. Ni moralno stanje neprijatelja ni njegova čvrstina organizacije i homogenosti nisu onakvi kakvi su bili u ranijim ofanzivama. Nasuprot tome, kod nas moral vojske i pozadine, slivenost vojske i pozadine, solidarnost stanovništva s onima koji su napustili svoje opustošene domove, pretstavljaju tako čvrst bedem, javljaju se u tako snažnom, herojskom poletu, da ne može biti sumnje da ćemo mi ovu ofanzivu uspešno izdržati i iz nje izići politički i vojnički ojačani.

Hitlera je uhvatio smrtni strah od savezničkog iskrcavanja na Balkanu. Hitler, otpočinjući ovu ofanzivu protiv nas, ne spasava više Pavelićevu nazovu državu, nego bi hteo da očuva svoju kožu. Mi, u ovom trenutku, očevidnije nego ikad, pomažemo sve saveznike, a naročito Engleze i Amerikance u Africi. Engleski narod nikad neće zaboraviti našu nesebičnu borbu za zajedničku stvar. Danas čitavom svetu mora biti jasno šta svi mi dajemo i koliko dajemo, od pozadine do vojske, od deteta do Vrhovnog štaba, za stvar naših saveznika. Naša borba, naš ugled i položaj u svetu time ogromno dobijaju.«

Ovaj deo članka je važan, čak vrlo važan. Bio je sastanak u Kazablanki. Čerčil i Ruzvelt su govorili i o Balkanu. Bila je i naša nota. Bila je i ona izjava Idrisova da su se preduzeli koraci za »ujedinjenje svih snaga u Jugoslaviji,« koje se bore protiv okupatora. Nešto i radio London popušta. Neki nam novinar Klisold savetuje jedinstvo, ali ne spominje Dražu. Mora da ih je Moskva potkačila. Našom borbom sada najviše pomoći ukazujemo baš — Englezima i Amerikancima, a oni pomažu Dražu, Hitlerovog glavnog pomagača.

SUBOTA, 6 FEBRUAR

Priluke. — Avioni stalno bombarduju ovu prostoriju. Tukli su i danas našu okolinu. Izbeglice kuljaju. Ide večeras majka po ledu, bosa, s nekim krpama oko nogu, koje su tako duge da se vuku po mrazu za njom. Na leđima u džaku dete kuka. Drugo vuče za ruku, a treće, najstarije, ide i plače. Nisu jeli ništa već dva dana. Kad su došli na Koričane, između Glamočkog i Livanjskog Polja do kujne za izbeglice, koju je organizovao Narodnooslobodilački odbor, nisu mogli da prime čorbu, jer je naišao nemački avion. Sklonili su se u prizemlje kuće u kojoj se nalazi i naša redakcija. Izbeglica sve više... Zastaju gladni, iznemogli, pred našu kuću ...

Noćas sam na straži između jedan i dva. Spava nas dvadesetak u ovoj ogromnoj kućerini, koja je nekad pripadala nekom kulaku ustaši. Kuća je od kamena, ali je dosta rasklimatana. Pacovi jure po njoj. Napolju je mraz. Stojim u vratima. Mislim nešto o susednoj sobi i domaćinu. Naši su mu ubacili bombu u tu sobu. Sva četiri zida, a i tavanica, izbušeni su delovima bombe. Ustaša je bio ranjen. Pobegao je u Livno, borio se tu protiv nas, a kad smo grad oslobodili, umakao je s jednom malom grupom ustaša u Duvno. Mi smo napali i Duvno. Borio se i tu protiv nas. Najzad smo ga ubili... Razmišljam o tom izdajniku, kad odnekud

začuh jaukanje ... Priđem jednom prozoru zakovanom daskama. Neko nariče iz prizemlja. Obišao sam kuću, sišao na drum i došao pred vrata prizemlja. Vidim kroz razvaljena vrata ljudi sede kraj vatre, prekriveni ćebadima, nemi, nepomični. Jedno dete iz sveg glasa zapomaže. Nešto se otima pod ćebetom. Prišao sam korak bliže i viknuo što sam jače mogao. Presta rvanje, ali dečji glas ne. Podiže se ćebe i ukaza se lice one majke koju sam danas video s troje dece. Oči staklaste, sva je bila u znoju. Shvatio sam šta se dogodilo. Ona je davila rođeno dete. Dojadjilo joj. Kuka, kuka, traži hleba. Ona je umorna, gladna, leđa su joj otpala od nošenja najmlađeg, ruke od teglenja ono dvoje. I jednostavno je htela da oslobodi i dete i sebe daljih muka. Da sam došao minut kasnije — ujutru bismo zatekli samo detinji leš. Nije slučajno žena rekla večeras kad sam je sreo na drumu:

— Sveta smrti, uzmi nas!

Već dvadeset i jedan dan ona beži iz Banije s decom pred »Princ Eugenom« i »Vražjom divizijom«. Propešačila je po ovom mrazu 350 kilometara. Za poslednja dva dana bez hrane četrdeset i pet kilometara.

Stane čoveku srce. Skameni se. Da li je ikada čovek toliko patio kao naš narod? Vraćam se gore. Mislim o Staljingradu. To nam je melem na ljute rane.

Pet minuta do dva probudio sam Voju Dimitrijevića. Bila je njegova smena. Upalio sam lampu i napisao članak za »Borbu« o osveti Crvene armije pod Staljingradom:

»Desetogodišnjicu svoje tiranije Hitler nije proslavio fanfarama, bučnim marševima krvoločnih SS hordi pod velikim zastavama smrti sa znakom kukastog krsta, besomučnim lajanjem pred mikrofonom, već se kao prebijeni šakal skrio daleko od ljudi i odatle naredio da se proglase tri dana žalosti u čitavoj Nemačkoj i da svi njegovi podanici tačno u podne stanu mirno i okrenu lica ka Staljingradu.

U Nemačkoj — opšta žalost, u Evropi — neizmerna radost. I bez Hitlerove naredbe porobljeni narodi, šest miliona stranih radnika — robova u Nemačkoj, nepregledne kolone po koncentracionim logorima, milioni ubijenih, iznakaženih, zaklanih, silovanih, u grobovima i jamama — okreću lice ka istoku, ka Volgi, ali ne da razmišljaju, kao Nemci, o strašnim trenucima koji ih očekuju, već da prime slatki melem na svoja ranjena srca. Nemačka tuguje, Evropa praznuje. Otpočeo je strašni sud tom plemenu zločinaca iz Berlina koje je u Evropu imelo zakon džungle, koje je deset najcrnijih godina srednjeg veka prenelo u naš dvadeseti vek.

Okreće se lice okrvavljene Evrope istoku i izražava duboku zahvalnost ocu pobeđe, drugu Staljinu, koji, evo, već po drugi put za 25 godina spasava čovečanstvo na kapijama grada na Volgi. Iz svih porobljenih zemalja upućuju se tople reči radosti pravednom i velikom osvetniku, Crvenoj armiji. Sva poštena srca u svetu brže i srećnije udaraju i zahvaljuju Sovjetskom Savezu, zemlji socijalizma, koja je jedina u stanju bila da sama, svojom snagom, stane za vrat strašnoj hitlerovskoj kugi.«

U samu zoru svratio sam do susedne kuće u kojoj nam je kancelarija. Đido je tu sproveo telefon. Doznajem sa Mliništa da protivnapad Sedme divizije nije uspeo.

NEDEUA, 7 FEBRUAR

Priluke. — Teške vesti i danas. Nemci su se probili iz obruča kod Majkića Japre. Zatim su prodrli do Vrtoča, na 17 kilometara od Petrovca. Ušli su u srce oslobođene teritorije, u kraj gde je pukla prva puška u Krajini. Skupo će platiti svaki korak.

Pitanje ranjenika je naše najteže pitanje u svima ofanzivama. Sobom vodimo ranjenike iz čitave Hrvatske i Krajine. Dosada ima 1.000 lakih ranjenika i 420 teških koje nosimo na nosilima.

Tito je danas izdao zapovest svima našim jedinicama koje nije obuhvatila ofanziva, to jest u Slavoniji, Sloveniji, Srbiji, Hercegovini, Istočnoj Bosni:

»Usled velike ofanzive koju su započeli ujedinjeni neprijatelji — Nemci, Italijani, ustaše i četnici Draže Mihailovića na našu oslobođenu teritoriju u Bosni i Lici, naređujem svima partizanskim odredima i brigadama u Slavoniji, u Sloveniji, u Srbiji, u Crnoj Gori, u Hercegovini i Istočnoj Bosni da smesta preduzmu pojačane napade protiv oslabljenih garnizona neprijatelja, da smesta preduzmu uništavanje železničkih pruga, raznih vrsta transporta, vojnih skladišta, saobraćajnih puteva i veza, kao i svih vojnih objekata. Okupatori su dovukli sa sviju strana Jugoslavije vojsku protiv naše oslobođene teritorije, a ovo treba da iskoriste svi naši naoružani odredi protiv okupatora i njegovih slugu.

Naša Narodnooslobodilačka vojska već se bori više od dvadeset dana protiv neprijateljske ofanzive s neviđenim heroizmom. Ona se bori protiv mnogobrojnih neprijatelja, nanoseći im ogromne gubitke. Ona ispunjava svoj dug pred narodom i taj dug moraju odmah ispuniti i svi naši borci i ostali rodoljubi.«

PONEDEUAK, 8 FEBRUAR

Priluke. — Švabe su ušle u Petrovac s dva eskadrona konjice na čelu. To su jedinice divizije »Princ Eugen« i dve čete Hitlerove telesne straže. Marko nam veli da su ove jedinice vrlo krvoločne. Tuku se žestoko. Ne puštaju mrtve i ranjene. Jakim snagama nadiru ka Bravskom Vagancu. Svratio sam do Livna. Zatekao sam starog prijatelja Zorana. Na dva metra od njega u Petrovcu pala je bomba. Na Drvar je bačeno skoro 300 bombi. Bio je u pećini i veli da su se stene tresle.

UTORAK, 9 FEBRUAR

Priluke. — Nastavljaju se borbe na Grmeču. Izgleda da su tamo ostali neki delovi Četvrte krajiške divizije. Nemci su prodrli kod Lušci Palanke do magazina Ekonomskog oteka Vrhovnog štaba. Mi smo spalili jedan deo magazina sa suvim mesom, žitom i drugim stvarima. Bilo je nekoliko vagona hrane. I to je spaljeno samo da ne bi neprijatelju dospelo u ruke. Spasene su sve bolnice.

Danas je došlo do velike bitke na Bravskom. Naši su morali najzad da napuste odbranu na Paunovcu, gde su s uspehom držali Nemce preko petnaest dana. Ali samo na Bravskom postavili zasedu. Naši su po magli pustili dva bataljona »Princa Eugena« i Hitlerove telesne straže da im pridu na pedeset metara, pa su onda izvršili juriš. To su bili Treći bataljon Pete brigade pod komandom Petra Mečave i Drugi bataljon Osme

brigade pod komandom Miloša Balaćana. Borba je trajala pola sata, Nemci su bežali preko Bravskog uz naše poklike: »Hvataj ih žive!«. Ubijeno je 60 Nemaca, a zaplenili smo dva teška mitraljeza, pet puško-mitraljeza, pet mašingevera, 25 konja s tovarom. Značajno je da su se odlično borili borci Osme brigade u kojoj ima mnogo muslimana i Hrvata iz Bihaća.

Na grahovskom sektoru odbijeni su svi pokušaji četnika da se probiju.

SREDA, 10 FEBRUAR

Priluke. — Neka protuva u Njujorku objavila vest da smo ubili Terensa Atertona. Stari je u ime Vrhovnog štaba izdao oštar demanti:

»U „Njujork Tajmsu“ londonski korespondent Sulberger publikovao je jedno saopćenje, kako su, navodno, partizani prošle godine strijeljali nekoliko engleskih oficira koji su htjeli da se priključe Draži Mihailoviću, među njima i engleskog korespondenta u Beogradu g. Atertona.

Na ovo mi odgovaramo, da je to jedna od mnogih kleveta i izmišljotina jugoslovenske gospode u Londonu, koju su oni skrpili zajedno s Dražom Mihailovićem, a koja ima za cilj da kompromituje jugoslovenske partizane pred svetskom javnošću, a u prvom redu pred engleskim narodom. Ponavljam, saopćenje Sulbergera jeste obična izmišljotina i kleveta. Što se tiče Atertona, koji je stvarno došao u naš štab zajedno s jugoslovenskim poručnikom Nedeljkovićem i seržanom Patrikom, on je slobodno otišao kao što je i došao, pri čemu je njegova uloga bila vrlo sumnjiva i samo naše obaveze prema saveznicima sile nas da čutimo o ulozi Atertona. Njegov slučaj je potpuno jasan i samo posle svršetka rata moći će se o tome govoriti.«

Isto tako emigranti iz Londona šire gebelsovske laži o zavođenju komunizma u Jugoslaviji. Vrhovni štab i AVNOJ izdali su veoma značajnu izjavu o ciljevima naše borbe:

»Usled toga što okupatori, ustaše i četnici Draže Mihailovića neprekidno na razne načine šire klevete i lažne informacije o narodnooslobodilačkom pokretu i njegovim ciljevima, smatramo za potrebno da damo sledeću izjavu:

Narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji, pod rukovodstvom Vrhovnog štaba NOV i POJ i Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, jeste opštenarodni pokret u kome učestvuju svi pravi rodoljubi, bez obzira na političko i versko ubeđenje i nacionalnost. Taj pokret ima za cilj:

1. Oslobođenje zemlje od okupatora i izvojevanje nezavisnosti i istinski demokratskih prava svima narodima Jugoslavije;

2. Neprikosnovenost privatne svojine i punu mogućnost samoinicijative u industriji, trgovini i poljoprivredi;

3. Nikakvih radikalnih promena u odnosu na društveni život i delatnost, osim zamene reakcionarnih opštinskih uprava i žandarmerije — koji su se bili stavili u službu okupatoru — narodnooslobodilačkim odborima koji imaju istinski demokratski narodni karakter.

Sve važnije mere, kako u odnosu na društveni život, tako i u državnoj organizaciji, rešavaće posle svršetka rata pretstavnici naroda, koje će zaista slobodno birati sam narod;

4. Narodnooslobodilačkom pokretu, koji se bori za slobodu naroda, za socijalna i demokratska prava, jeste tuđe svako nasilje i nezakonitost;

5. Oficirima koji pristupaju u Narodnooslobodilačku vojsku zagarantovani su njihovi činovi i položaj koji odgovara njihovim sposobnostima;

6. Narodnooslobodilački pokret priznaje u potpunosti nacionalna prava Hrvata, Slovenaca, Srba kao i Makedonaca, Crnogoraca i drugih. Taj pokret je jednako hrvatski kao i srpski i slovenački. Prema tome on predstavlja garanciju da će biti izvojevana nacionalna prava svim narodima Jugoslavije.«

ČETVRTAK, 11 FEBRUAR

Priluke. — Otpočela je naša ofanziva. Posle Posušja oslobođen je Imotski. Partizani su uvek u ofanzivi, pa čak i kad nas neprijatelj sa svih strana opkoli. Tito je još pre početka ove ofanzive pisao:

»Moramo se čuvati i izbjegavati krute frontove, moramo izbjegavati da nam neprijatelj, svojom taktikom, nametne odbranu pomoću dugačkih i rasplinutih frontova, začepljavanja rupa itd. Naprotiv, našom narodnom vojskom mora preovladavati isključivo ofanzivni duh, ne samo u ofanzivi, već i u defanzivi. Ofanzivni duh za vreme neprijateljske ofanzive ispoljava se u snažnoj, smjeloj partizanskoj taktici, taktici prodora u neprijateljsku pozadinu, uništavanju ne samo komunikacija, nego i neprijateljskih centara snabdevanja, njegovih baza koje su za vreme neprijateljske ofanzive vojnički oslabljene ili su vojnički potpuno ispražnjene. Ne treba se bojati opkoljavanja, kao što se nismo bojali ni onda kada smo imali manje jedinice. Svaki naš gubitak neke teritorije mora u isto vreme značiti dobitak nove, još veće i važnije teritorije.«

Druga divizija je sada krenula da raskine južni obruč oko nas. Kada smo pošli na Imotski ustaše su napravile ispad u pravcu Posušja. Tu su bili odbijeni, a u međuvremenu su jedinice četvrte crnogorske brigade napale sam grad. Ubijeno je oko šezdeset ustaša, a najveći deo garnizona je umakao, jer se nalazio na spoljnim odbranama grada. Ustaše su zapalile veliku količinu hrane i municije, pored ostalog i tri hiljade granata za haubice. Ipak smo mi našli velika skladišta, najveća u poslednjim operacijama.

Naša ofanziva se nastavlja brzim tempom. Uхватili smo jednu otvorenu depešu ustaškog komandanta Bobana u kojoj kaže da se četiri partizanske brigade spuštaju na jug i traži hitnu pomoć. Inače je neprijatelj uglavnom zaustavljen. Na Oštrelju su Sedma hrvatska divizija i delovi Pete krajiške. Prva divizija iz Srednje Bosne spušta se na jug ka nama, a tako isto i Treća divizija.

Sreo sam danas Marka, krojača, iz Drinića. Pobegao je u nedelju iz jednog sela na Grmeču. Nemci su tu opkolili narod i mnogo žena i dece pohvatali. Ubijaju sve odreda. Takođe je nastradao jedan zbeg u nekoj pećini. Drinićani su se sklonili na Kozila. Stalno nas spominju.

Dobili smo izveštaj za »Borbu« o zverstvima Nemaca i četnika na Grmeču. četnici Milo Gagić i Lazar Marčetić služe Nemcima kao vodiči. U Eminovcima njih dvojica su zaklali starca Mila Stojanovića, staricu Smiljku Davidović, izbeglicu Duju Garakalo i Stanu Čirguru s troje dece od pet do dvanaest godina. Drugaricu Ostoju Dinić zaklali su sa sestrom i jednim detetom, a njenom odojčetu od tri meseca otsekli su prste i izboli ga na više mesta. Dete se mučilo čitavu noć kraj mrtve

majke. Ostoji Stuparu iz Eminovca zaklali su dvoje dece, ćerku od 16 godina prvo silovali pa ubili. Sve je to otac morao da gleda, pa su zatim i njega zaklali.

U kakve su sve zločine i podlosti četnici zagazili svedoči i slučaj Momira Jakića, gerilca iz Šavnika, koji je pokušao da se probije iz Crne Gore do nas. Njega su četnici zarobili s još nekoliko drugova i rekli mu da će im Italija za svakog zarobljenog partizana dati po vagon site — brašna. Jakića su s još dva druga streljali, ali on je ranjen pao u raku, pa se izvukao i posle mnogo muka došao do četvrte crnogorske brigade, odakle je poslao veliki dopis za »Borbu«, koji je redigovao i sredio Radovan Zogović.

»Spašavajući se od noža četničkih potjernih odjeljenja, koja oružaju, hrane i plaćaju italijanski okupatori, nas šesnaest crnogorskih omladinaca iz Šavničkog sreza pošli smo, polovinom oktobra, prošle godine, u pravcu Prozora da bismo se pridružili Četvrtoj crnogorskoj brigadi. Išli smo planinama, a u sela smo silazili samo da potražimo hranu. Tako smo stigli do kalinovačkih sela.

Kada smo bili u šumi iznad sela Jelašca, odlučili smo da osmorica siđu u selo da potraže hrane, — među tom osmoricom bio sam i ja. Siđemo u selo i nabasamo na četnike. Četnici počnu da razgovoraju s nama, stanu nam se praviti prijatelji i pozovu nas na večeru. Mi pristanemo. Kod jednog četnika pođemo nas četvorica: Radomir Jakić, Vojin Jauković, Branko Mirković i ja.

Četnici nam dadu so i hljeb, a tajno nam pripreme drugo. Tek što smo bili odložili oružje i počeli jesti, u selo stigne četnički bataljon iz Miljevine, i četnici provale u kuću, pravo na trpezu za kojom smo večerali. Mi skočimo za oružje, ali ga nismo imali kad ugrabiti; ni četnici nisu mogli upotrijebiti puške, jer smo bili prsa u prsa. Pograbimo se za grla, nosili smo se pozadugo, ali nas množina savlada i sveza.

Uhvatili su samo nas četvoricu, ostali su uspjeli da pobjegnu prije no su kuće bile opkoljene. Vezane u žicu, povelu su nas u Kalinovik. Pratila nas je čitava četa Dražinih četnika. Usput, bila je noć, Radomir Jakić nekako prekine žicu i pobjegne. Četnici ospu za njim iz puškomitraljeza, ali ga ne pogode. Nas pritegnu još jače i produžimo. Jedan od četnika opsuje Radomira i doda:

— Propade nam vagon site!

To znači da oni prodaju italijanskim okupatorima uhvaćene partizane i da za svakog dobijaju po vagon sitnog pšeničnog brašna.

U Kalinoviku su nas predali četničkom majoru Bačoviću i Dobrosavu Jevđeviću. Oni su nas prvo saslušali i bili, pa su nas predali italijanskim oficirima. Italijanski oficiri tukli su nas šipkama od puške, saslušavali su nas, pitali nas za vezu s Dubrovnikom i Podgoricom. To je trajalo 25 dana.

Dvadeset i petog dana uveče italijanski oficiri predali su nas četnicima. Četnici su svezali Vojina Jaukovića i Branka Mirkovića u jedan lanac, a mene u drugi, i povelu nas podalje od varoši. Zaustavili su nas kod jedne vrtače, pa su nas poredali za strijeljanje. Sprdali su se s nama, pitali nas šta nam je najžalije. Branko Mirković rekao je da mu je žao samo to što drugovi neće znati gdje smo zakopani. Tada su zapucale puške. Vojin i Branko bili su odmah mrtvi, a ja — samo ranjen u lice.

Pali smo sva trojica, plotun je prestao, bio je mrak, i četnici upale sijalicu i počnu da pregledaju da li smo mrtvi. Svijetlo pada na moje lice, ja

žmurim i čini mi se da ne dišem. Jedan od četnika viče: „Vidiš li, ovaj ti je živ“. Onaj kome je to rečeno, dohvati me rukom za gušu i stane me daviti. Ja zakrkljam.

— Živ, majku mu njegovu! — reče četnik i ispali još dva metka u mene: jedan u rame, drugi u rebra.

Pošto su mislili da su me dotukli, četnici pođu u Kalinovik, da za našu krv prime „tri vagona site“. Kad sam bio siguran da su odmakli, ja se izvučem i pobjegnem. Bježio sam i skrivao se 48 sati, spavajući u šumi, ne previjajući rane. Kad sam došao do Neretve, uhvatila me muslimanska milicija. Komandant milicije, videći da sam partizan, sklonio me u svoju kuću, gdje me hranio i čuvao dva dana. Ali, četnici su me pronašli i uhvatili me. Tukli su me i spremali se da me po drugi put strijeljaju. U to je stigao kurir od muslimana i četnici su morali da me predadu kuriru. Kurir me je odveo jednom hodži, koji me je skrivao šest dana. Držao me kao sina.

Kad sam se oporavio i kad mi se trag malo zameo, hodža mi je spremio tajin za put i ja sam pošao prema oslobođenoj teritoriji. Putovao sam, skrivajući se, još šest dana, pa sam naišao na partizane iz odreda Muja Osmica. Oni su me predali vezi i tako sam stigao u Četvrtu brigadu Druge divizije. U brigadi sam se javio ljekaru, ali rane su mi, osim one na licu, već bile zarasle. Sada sam borac junačke brigade, živi svjedok četničkih zločinštava. Biću tužilac izdajnika i neumorni izvršilac strašne osвете nad njima. Dužni su oni nama mnogo krvi, koju su prodali za brašno. Meni posebno, duguju i čitav vagon brašna, jer su ga primili za mene živa.«

Momira Jakića sreo sam prošlog leta ispod Volujka, kad smo se povlačili iz Crne Gore. To je neobično žilav i uporan čovek. On je rođak Velimira Jakića, komesara Sandžačke brigade, koji je starinom s Durmitora.

Danas je radio London počeo da menja taktiku. Kaže kako engleska i američka štampa u poslednje vreme opširno pišu o herojskoj borbi partizana u Jugoslaviji, koji čine veliku uslugu saveznicima. Nesumnjivo posledice sastanka u Kazablanki i koraka SSSR-a. Đido u šali kaže: »Misle da će nas Nemci sada uništiti, pa nam čitaju opelo.«

PETAK, 12 FEBRUAR

Priluke. — Nekoliko minuta pre devet. Mitra navija radio, Đido prislonio uvo, a ja preko njega s druge strane. Ne dišemo: »Poslednji čas« radio Moskve.

— Novočerkask je zauzet!

Sve naše muke zaboravimo. Odjurio sam dole, izvestio drugove, sišao među izbeglice — njih trista se smestilo u dve štale. Gladni su, pocepani.

— Rusi napreduju. Zauzeli Novočerkask!

— E, hvala bogu, samo neka oni napreduju, a mi ćemo lako izdržati!

— veli jedan starac.

Sneg je, vihor. Stižu nove izbeglice. Majka skida dete s konja. Ono zapomaže, vrišti:

— Kuku mene, ne mogu da hodam. Kuku mene.

Unosimo dete unutra. Dali smo sve hlebove što smo imali, 27 komada.

SUBOTA, 13 FEBRUAR

Priluke. — Sinoć sneg, danas vedro. Opet će avioni tući. I pojaviše se predveče. Leteo je jedan sto metara iznad zemlje, »Hajinkel«, opasna, ali primamljiva mašina. Juri kao vihor. Da nam je jedna takva mašina! Da nam je da uhvatimo žive te pilote! Malo pre suubili dva dečaka i ranili tri žene, izbeglice sa Korduna. Leži dečak u jarku, kako se sklonio, s rukama na licu. Samo mu se odelo na pet mesta rascvetalo od metaka koji su ga pogodili. Sabljic veli:

— E, ja bih ovog pilota kao jedan u našem selu liscu. Oderao je živu, pa je pustio. Čitav kilometar je izdržala.¹⁵

★

Neprijatelj je prodro preko Srba u pravcu Lapca. Hrvati će biti u teškom položaju, ako ne zaustave ovaj krak.¹⁶ U Sinju se koncentrišu četnici i Italijani. Ponovo se pojavljuju veće skupine aviona na severnom frontu. Bolnicu u Jasikovcu tuklo 14 bombardera. Nijedna kuća nije ostala čitava.

¹⁵ Ovaj nemački laki bombarder oboren je svega nekoliko minuta kasnije. Prateći bataljon Vrhovnog štaba i pozadinska straža iz Podhuma, kraj Duvna, otvorili su na njega vatru iz pušaka i oborili ga. Piloti su prilikom pada ostali u životu i umakli su. Oni su pokušali da se probiju ali su ih jedinice Treće sandžačke brigade pohvatale posle nekoliko dana. Nemci su prišli ka jednoj kolibi blizu Ravnog i pitali »Banja Luka? Banja Luka?« U kolibi su se nalazili Sandžaklije. Nemci su na njih otvorili vatru, nastala je borba i sva četiri nemačka avijatičara tu su poginula.

¹⁶ Jakšić je dobio naređenje od Vrhovnog štaba da sa Sedmom i Osmom divizijom zaustavi neprijatelja na prilazima Bihaću i Lici. On je kasnije dobio naređenje da Sedmu diviziju prebaci preko Une i brani prilaze Petrovcu, dok se Osmo divizija povlačila za Liku. Ona je operisala južno od Slunja. Borbe su vođene na komunikaciji Slunj — Rakovica. Stigle su tu i dve primorsko — goranske brigade. Mi smo izvršili protivnapad i nemačko levo krilo bilo je odbačeno skoro do Slunja. Ali neprijatelj je ponovo krenuo u napad i uklinilo se do same Rakovice. Neke bolničarke su izvestile štab Četvrtog korpusa da su Nemci na prilazu naselju. Na ovom pravcu je nadirala divizija »Princ Eugen«, koja je prvi put upotrebljavala naročitu taktiku u borbi protiv nas. Nemci su vršili stalne napade i danju i noću. S večeri bi kamioni dovezli rezerve. Trupe koje su preko dana vodile borbu povlačile bi se, a ove rezerve stupale u akciju. Ujutro bi odmorne trupe opet smenile one jedinice koje su se noću tukle. Na taj način je napad neprekidno vršen. Naše jedinice na tome sektoru morale su gotovo stalno da se tuku i danju i noću. Nemci su nastupali vrlo oprezno. Oni su čekali čitav dan i po na visovima iznad Bihaća, dok nisu stigle druge kolone, pa su tek onda ušli u grad. Sa zapada i jugozapada napadali su Italijani i četnici. Identifikovane su divizije »Re« i »Sasari« i bataljon alpinaca. Sem toga, operisale su još neke italijanske divizije koje tada još nisu bile identifikovane. Italijani i četnici nastupali su u ovim pravcima: Vrhovine — Babin Potok — Plitvički Leskovac — Priboj. Drugi pravac: Gospić — Ljubovo — Bunić. Treći pravac: Lovinac — Ploča — Udbina. Glavni pravac: Gračac — Bruvno — Mazin i najzad Knin — Strmica i Knin — Srb. Na ova dva poslednja pravca nadirali su uglavnom četnici, ali bilo je četničkih jedinica i na drugim pravcima. Italijani su napredovali veoma sporo, sporije od Nemaca, jer su samo danju napadali. Prva italijanska kolona kod Vrhovina bila je jedno vreme opkoljena, ali su naše snage morale da se povuku. Kad su Italijani prodrli do Priboja i susreli se tu s Nemcima, naša Osmo divizija već se bila povukla u Liku. Na pravcu Gospić — Bunić bili su stigli do Ljubova. Zauzeli su i Ploče, a od Gračaca su napredovali veoma polako uz žestok otpor delova Seste ličke divizije pod komandom Srećka Manole. U nastavku ofanzive Italijani su od Priboja došli u Korenicu, a takođe je kolona od Ljubova ušla u Korenicu. Pala je i Udbina, pa su se italijansko — četničke snage spojile na liniji Udbina — Korenica. Nemci su u međuvremenu izbili u Petrovačko Polje i spustili se ka Kulen Vakufu. Tako isto su pošli iz Bihaća ka Lapcu. U tom periodu glavna snaga Četvrtog korpusa pod komandom Gošnjaka bila je nabačena na Plješivicu zajedno s Glavnim štabom za Hrvatsku i svim bolnicama. Jedino je Sedma divizija bila na sektoru Petrovac — Oštrej. Naše snage vršile su stalne kontranapade i nisu dale neprijatelju da posedne sela ispod Plješevice. Istovremeno su prebacivane naše

Mitra piše članak o ofanzivi:

»činjenica da je naša vojska narodna vojska, da nju ništa, nikakva silovita neprijateljska ofanziva ne može izolovati ni odvojiti od naroda, potvrđena je sada jasnije nego ikada. To što narod ugroženih krajeva, iz mržnje prema neprijatelju i ljubavi prema slobodi domovine, napušta svoje domove i polazi sa svojom vojskom, jeste silan izraz toga koliko je narod vezan za svoju vojsku, koliko je Narodnooslobodilačka vojska duboko povezana sa svim narodima Jugoslavije. Tu nerazdvojnu vezu pokazala je, više od svega, dobrovoljna mobilizacija novih boraca, koja se izvršila i vrši se u vreme neprijateljskih pretnji ofanzivom, u vreme priprema žestoke ofanzive i u jeku same ofanzive. Ništa tako jasno, kao ova mobilizacija, ne otkriva svu dubinu vere koju narod ima u snagu svoje vojske, u politička i vojna rukovodstva narodnooslobodilačke borbe. Kao ni za jednu raniju ofanzivu, za ovu se može reći da nam je otvorila neizmeme i nebrojene mogućnosti mobilizacije novih boraca, još šire no što smo ih imali pre ofanzive.«

Marko nam je poslao podatke o novim jedinicama koje su stvorene tokom ofanzive, kao i o znatnom povećanju starih jedinica. U Dalmaciji je stvorena Peta dalmatinska brigada i ona je s još dve dalmatinske brigade. Trećom i Četvrtom, ušla u sastav Devete dalirnatinske divizije, koja je formirana baš ovih dana u Imotskom. Samo područje Knina i Cetinske Krajine dalo je više od polovine boraca za novu brigadu. Sem toga, broj naših stručnih mornara u Mornaričkom odredu, koji je formiran u ratnoj luci Podgora u srednjoj Dalmaciji, svakim danom raste i obećava da će se popeti do broja brigade. Druga divizija je dobila blizu sedam stotina boraca iz Sajkovića u Livanjskom Polju.

U Bosanskoj Krajini formirane su od novih dobrovoljaca tri nove brigade, Osmo, Deveto i Deseto krajiška, zatim dva nova odreda, a stare krajiške jedinice ojačane su, u toku same ofanzive, od boraca samo na području Podgrmeča za broj veći od dveju brigada. Ali mobilizacija u Krajini ne odlikuje se samo velikim brojem novih boraca, već i činjenicom da u naše jedinice stupaju u sve većem broju muslimani. U Osmoj

snage u pozadinu neprijatelja. Još ranije bio je poslat Baniski odred u Baniju, koji je prešao preko Une. Isto tako se vratio i Kordunaški odred, a Prva kordunaška brigada stigla je sa Žumberka, gde ju je zatekla ofanziva, pa su ove snage izvršile čitav niz akcija protiv neprijateljskih komunikacija. Isto tako se Veljko Kovačević s primorsko - goranskim brigadama probio na teren Gorskog Kotara. Neprijatelj je pokušao da prodre na Plješivicu i u pravcu Lapca, jedinog većeg naselja koje smo mi držali. Druga kordunaška brigada dočekala je Nemce kod Drenovače i nanela im težak poraz. Ubijeno je 180 Nemaca, a oštećen je jedan tenk od 13 tona marke »Hočkis«. Ovaj je tenk kasnije popravljen i nalazio se u našim jedinicama do kraja rata. Isto tako odbijeni su Nemci kad su prešli Unu kod Kulen - Vakufa. Glavnim pravcem svog nadiranja, Italijani su bili stigli u Gornji Lapac, čak su se probili s dva tenka u Donji Lapac, ali su se morali povući. Utom je pao sneg, Italijani su bili opkoljeni u Gornjem Lapcu. Pojeli su sve svoje mule. Snabdevani su pomoću aviona. Pojačanja koja su im slata iz Gračaca uspela su da uđu u Gornji Lapac, ali i ona su bila opkoljena. Najzad su se Italijani rešili na povlačenje iz Gornjeg Lapca, ali ih je kod Zuleševice dočekala šesta lička divizija. Tu su razbijeni delovi italijanske divizije »Sasari«. Na putu ka Zuleševici ostalo je 250 ubijenih Italijana, znatan broj je zarobljen, a zadobijen je i veliki plen. Tu je ustvari razbijena Četvrta ofanziva na sektoru južne Hrvatske i naše snage su prešle u kontraofanzivu. Bilo je to 20 februara. Posle toga ni Nemci ni Italijani više nisu vršili nikakve napade, oni su se povukli s čitave oslobođene teritorije u Lici, Kordunu i Baniji. Svoje snage bacili su za našom glavinom, koja je vodila borbe u dolini Neretve.

krajiškoj brigadi nalazi se veliki broj muslimana, a tako isto Hrvata iz Bihaća.

NEDEUA, 14 FEBRUAR

Priluke. — Rostov je oslobođen! Rostov je oslobođen! Pobijeno je 5.000 Nemaca. Velika je radost doživeti ovaj dan. Đido je napisao za sutrašnji broj »Borbe« uvodnik pod naslovom »Crvena armija — spasilac čovečanstva«, u kome kaže:

»Pričaće čovečanstvo o plemenitosti, heroizmu i samopregoru Crvene armije. Njenoj slavi i veličini neće biti kraja dok je sveta i veka. Njoj za sva doba pripada slava da je čovečanstvo spasla najužasnijeg ropstva, bede i propadanja. Naši narodi koje danas — naročito srpski narod — fašistički okupatori i njihovi pomoćnici pokušavaju da istrebe, prate s neopisivim oduševljenjem pobeđe Crvene armije. Tako i mora biti: prolivenom krvlju naših boraca i boraca Crvene armije iskovalo se bratstvo sa sovjetskim narodom i Crvenom armijom, bratstvo koje nikad niko neće moći razoriti. Pobeđa Crvene armije znači oslobođenje naših naroda ispod Hitlera i Musolinija, znači kraj patnji pod fašističkim razbojnicima. Zato naši narodi i borci dočekuju godišnjicu Crvene armije s pojačanom verom u pobeđu, s povećanim elanom da se zadaju još žešći i nemilosrdniji udarci fašističkim gadovima. Crvena armija je opravdala veru čitavog čovečanstva, sovjetskih naroda, pa i naših naroda, u njenu nesalomljivu snagu. O njenoj 25-godišnjici na njenom pobedonosnom putu prate je blagoslovi napaćenog čovečanstva, miliona majki, dece, boraca za slobodu, čitavih namučениh naroda i pratiće je do kraja, do konačne pobeđe, vazda i uvek na njenom pobedonosnom putu.«

Da bi naš narod i vojska videli koliko su ogromnu teritoriju oslobodili crvenoarmejci od početka zimske ofanzive, izradio sam jednu geografsku kartu u čast oslobođenja Rostova, a Marijan Detoni je napravio kliše u linoleumu. Pored klišea stoji tekst:

»Petnaestog februara svake godine počinje setva u bogatom Kubanu. Slobodni sovjetski ljudi bacaće zrno za sebe, jer im je Crvena armija donela slobodu. Petrolejski izvori u Baku-u, Groznom i Majkopu daju benzin sovjetskim tenkovima i avionima. Crvena armija je izbacila neprijatelja i s Kubana i s Kavkaza. Ona je, uoči svoje 25-godišnjice, donela novi dar sovjetskim narodima, čitavom svetu. Oslobodila je Rostov, vratnicu istoka, raskrnicu preko koje će kubansko žito i bakinska nafta ići u srce Rusije. Pet meseci je trebalo Hitleru dok je prodro do Groznog. Crvena armija ga je oterala za mesec dana. On ostavlja sve više i više svojih vojnika na ruskim poljima, sve više topova, sve više tenkova pada u ruske ruke. Ofanziva Crvene armije sve je brža. Već se pola Donjeca, čvora čitave Ukrajine, nalazi u sovjetskim rukama. U toku ove zime Crvena armija je oslobodila od fašističkih pasa teritoriju od skoro 500.000 kvadratnih kilometara. Ali, treba osloboditi sve okupirane oblasti sovjetske domovine. Hitaju crvenoarmejci, spasitelji sveta, na zapad.«

★

Slušamo posle London. Opet nas hvale, ali za Nazora hoće da podvale. Vele, jedna vest iz Moskve govori da je Nazor prišao partizanima,

a ustaše tvrde da su partizani zarobili Nazora u jednom vozu. Na kraju, dodaju da se Nazor još nije javio iz šume, ali da je tamo s onima koji se bore bez straha protiv ustaša.

Doneo mi je Đido danas jednu stvar da zalepim u Dnevnik. Originalni rukopis prvih pesama koje je stari Nazor napisao u partizanima. To mi je jedna od najmilijih stranica. U jeku Hitlerove ofanzive protiv nas, u trenutku najvećih napora, patnji i borbe naroda i vojske, piše Nazor ove značajne stihove.

Kad je Nazor govorio Đidi o svojim pesmama, otvorio je zabeleške i čitao jednu po jednu pesmu. Pri tome je širio ruke i s puno žara recitovao. A zatim je potpisao zbirku.

Nazor je dao četiri pesme. Prvu o drugu Titu, drugu »Mitraljeza«, treću »Crvena zvijezda« i četvrtu »Pjesma o pesti«.

Ove pesme Nazor je počeo da piše još prvih dana po dolasku na oslobođenu teritoriju, ali ih je konačno sredio baš u toku ofanzive.

DRUG TITO

*Sve, što je bilo pod pepelom
na dnu našeg srca skrito,
u vatru je razbuktao
drug nam
Tito,
Tito,
Tito.*

*Sve, što je teklo kojekuda,
svrnu jedno u korito,
pa veliku reku stvori
drug nam
Tito,
Tito,
Tito.*

*Naše brašno prosijao
kroz rešeto i kroz sito,
pa ljeb novi za nas mesi
drug nam
Tito,
Tito,
Tito.*

MITRALJEZA

*Ostavi me Kata
pa Anđa, pa Reza,
aV me ne ostavi
moja mitraljeza.*

*Ja ću s njom da sklopim
najverniji brak,
samo nek' mi pjeva:
»traka! traka! trāk!«*

*O ramenu visi,
na srcu mi spava.
Kad fašiste gonim,
šest mi krila dava.*

*Njezin gvoz je topal,
njen je teret lak,
a grlo joj klikće:
»trāka! trāka! trāk!«*

*Moja mitraljeza
zna vrhunce gora
i staze do rijeka
i klance do mora;*

*Odasvuda tjera
crnih vrana grak
njezin uzvik gromki:
»trāka! trāka! trāk!«*

CRVENA ZVIJEZDA

*S Dona, s Volge i s Urala
visoko je zatrepkala
pa na naše kape pala
zvijezda crvena.*

*Velika je njena sila.
Sred čela se posadila,
mrak i maglu raspršila
zvijezda plamena.*

*S Dona, s Volge i s Urala
do jadranskog morskog vala
sve Slavene obasjala
nova Danica.*

*Na kapi nam sja i blista,
u srcu nam cvijeta i lista
rujna, svježā, rosna, čista
kao ružica.*

PJESMA O PESTI

*Uz Tita i Staljina,
dva junačka sina,
nas neće ni Pakao
smest;*

*mi dižemo čelo
mi kročimo smjelo
i čvrsto stiskamo
pest.*

*Rod prastari svi smo,
a Goti mi ni smo,
Slavenstva smo drevnog
čest;*

*tko drukčije kaže,
pa kleveče i laže,
osjetit' našu će
pest!*

*Sve prste na ruci,
u jedu i mucu,
partizanska složila
sviest;*

*pa sad, kad i treba,
do sunca, do neba,
visoko mi dižemo
pest!*

PONEDELJAK, 15 FEBRUAR

Priluke. — Bili su nam večeras Marko, Terzić i Milentije. Sutra uveče je napad na Prozor. Probija se kapija za naše dalje marševe. Tuče ga sedam haubica i trinaest drugih topova. Tu se utvrdilo hiljadu Italijana u jakim betonskim bunkerima. Imaju osam vagona municije.

— Prvo ćemo izbaciti 150 granata iz haubica, a zatim će im biti ponuđena predaja. Ne pristanu li, biće uništeni; — veli Terzić.

Istovremeno se vrši napad na sve italijanske bunkere od Prozora do Rame. Italijani su izgradili niz manjih utvrđenja za po 50 do 100 ljudi, s ponekim bacačem i topom. Prva proleterska divizija udara na Bradinu, na prugu Sarajevo — Mostar. Veliki marš ponovo počinje.

Samo, sada napadamo sa sedam puta većom snagom nego kad smo dolazili iz Crne Gore. Istina, sada je zima. Tek je polovina februara. Ali ova zima nije kao prošla. Blaža je. Uostalom, plan nam je da se ne krećemo po planinama, već drumovima.

Marko i Đido razgovaraju. Sobom nosimo sve ranjenike. Nijedan ne sme da ostane. Povučeni su svi iz Hrvatske i Krajine. To je čitava divizija, 3.400 drugova koji su ranjeni u jurišima na fašiste. Sve ćemo dati, ali moramo ih spasti! Ne smemo dozvoliti da se ponovi Užice.

Danas je prošao kroz Priluke Pavle Jakšić, komandant Sedme divizije. Dugo nam je pričao o borbi svoje divizije.¹⁷

UTORAK, 16 FEBRUAR

Priluke. — Večeras mi Đido saopšti da ću napustiti »Borbu«. Partija je odredila Božu Ljumovića i mene da pomognemo Sanitetskom oteku Vrhovnog štaba u evakuaciji ranjenika. Nema plemenitijeg zadatka od ovog — Daću sve od sebe. Osećam, teško me pritišće misao da se nisam odužio koliko mogu narodu u ovom ratu. Sada mi se pruža prilika. Sutra treba da se javim Marku.

Noćas je Harkov oslobođen! Svi smo blistali od radosti. Nema prepreke za nas. Sve ćemo prebroditi. Pobjeda je na vidiku!

¹⁷ O borbama Sedme divizije u Prvom periodu Četvrte ofanzive general - major Pavle Jakšić daje sledeće podatke:

»Sedma divizija povlači se pod borbom na prostoriju s. Žirovac — s. Kobiljak — s. Obijaj i poseda komunikaciju Žirovac — Dvor — Žirovac — Glina i Vranogorač — Glina, čim je neprijatelj otpočeo ofanzivu.

Neprijatelj nadire iz Glina u pravcu Vranogorača i Žirovca. Dolazi do borbe u s. Balinac gde Sedma brigada u sadejstvu sa Baniskim partizanskim odredom uništava jednu satniju legionara i zarobljava njihovu spremu. Boju koja kreće u pravcu Hajtića potpuno razbijaju bataljoni Sedme brigade. Neprijatelj ubacuje pojačanja, ali ne može da prođe.

U sukobu kod s. Brubno Šesnaesta brigada razbija jednu neprijateljsku kolonu koja napušta tenkove i beži. Njene pobočnice koje se kreću kroz šumu spasavaju je od potpunog uništenja.

Međutim, neprijatelj uspeva da naglim prodorom od Karlovca zauzme Slunj. Vrhovni štab šalje telefonom sledeće naređenje:

»Jednu svoju brigadu ostavite na prostoriji Kladuša — Vranogorač sa zadatkom zatvaranja pravca ka Cazinu, a sa dve ostale prebacite se usiljenim maršom na prostoriju s. Tržac — s. Sturlić, gde ćete obrazovati udarnu grupu od svoje dve brigade i pete Kordunaške brigade, koja se povlači u pravcu Kladuše u cilju udara u bok neprijatelja pri njegovom pokretu iz Slunja za Bihać. Braniti svaku stopu naše slobodne teritorije.»

Brigade ulažu krajnje napore da blagovremeno stignu na određenu prostoriju, ali Nemci potiskuju snage Osme divizije na komunikaciji Slunj — Bihać i ulaze u Drežnik i Ličko Petrovo Selo pre nego nama polazi za rukom da ih snažno napadnemo s boka. Zakasnili smo za jedan dan.

Sedma brigada vodi kod Drežnika celi dan borbu s neprijateljskim pobočnicama, ali kolona prodigava pokret komunikacijom i ulazi u Vaganac. »Stuke« neprekidno tuku naše položaje i kolone u pokretu. Šesnaesta brigada vrši uspešan povratni napad kod Kladuše.

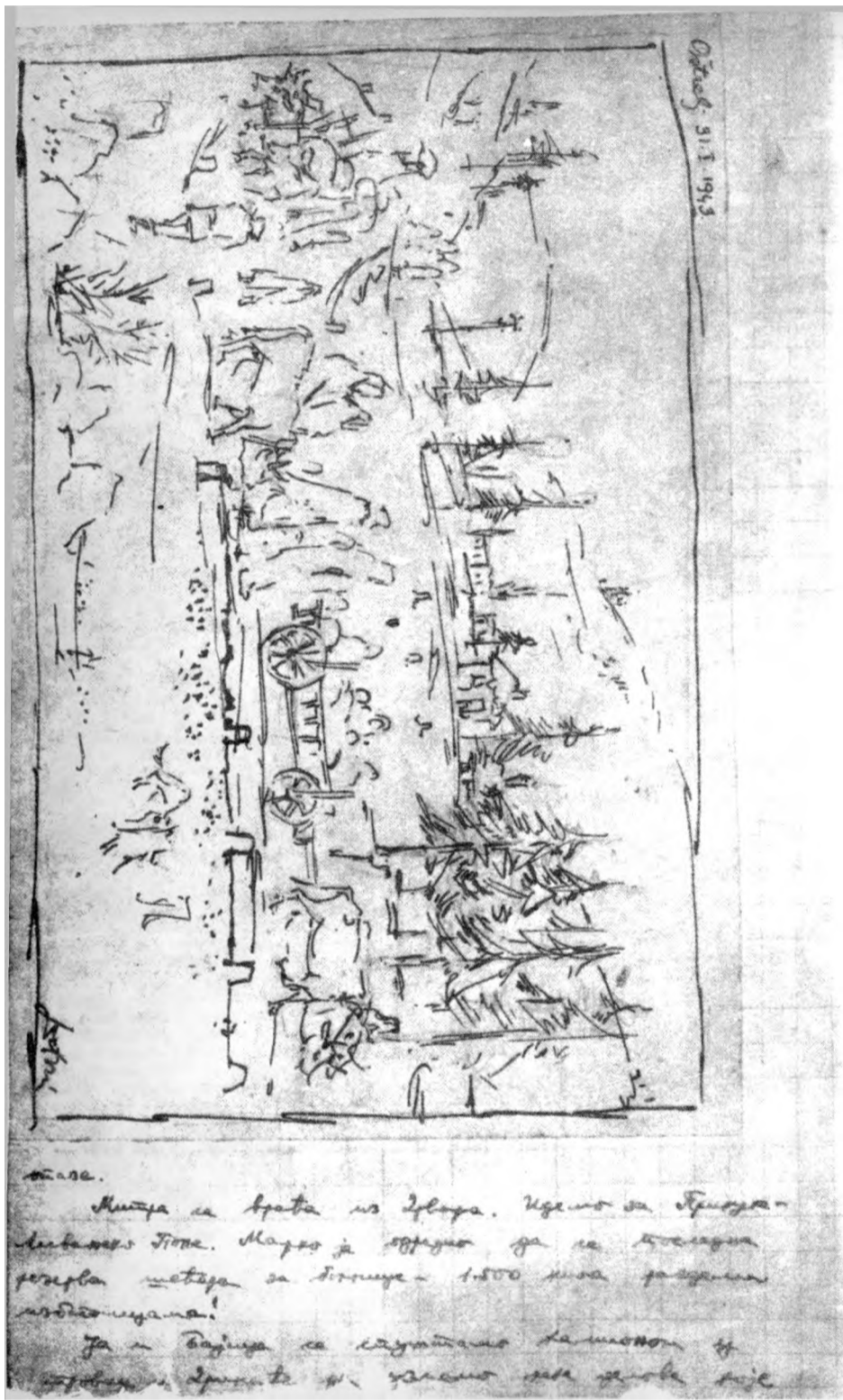
Nemci prelaze kod Slunja na desnu obalu Korane i napreduju uz dolinu Korane prema Tržacfoj Rašteli, s ciljem obuhvata naših snaga na prostoriji Drežnik — Tržačka Raštela — Korana. Nalazimo se u nepovoljnoj situaciji s tri brigade na komunikaciji Drežnik — Tržac. Neprijatelj može naglim prodorom desnom obalom Korane izbiti na most u Tržačkoj Rašteli

i prisiliti nas da gazimo reku pod vrlo nepovoljnim uslovima. Donosimo ipak odluku da vršimo napad u pravcu Drežnika u duhu datog zadatka. Situacija se pogoršava utoliko što nas neprijatelj napada bočno sa Mašvine za vreme našeg pokreta u pravcu Drežnika. I dok se svestrano razmatra situacija stiže izveštaj, da je neprijatelj prodro u Vaganac i naređenje da izvršimo prebacivanje svih snaga na desnu obalu Une.

Obrazujemo stalnu pobočnicu kod Izačić grada i zaštitnicu na pravcu Tržič — Bihać i krećemo ubrzanim maršem u pravcu Une. Avijacija bombarduje od zore do mraka. Pod zaštitom aviona Nemci ulaze u Izačić grad i potiskuju naše zaštitnice. Trebalo bi vršiti prelaz preko mosta u Bihaću, ali avioni ne dozvoljavaju. Da se neprijatelj ne bi domogao mosta na Uni dižemo ga u vazduh i počinjemo prelaz preko skele u s. Pokoj. Neprijatelj je u kontaktu s nama i u slučaju jakog pritiska moglo bi doći u pitanje naše prebacivanje. Padom mraka prebacivanje se ubrzava i do zore tri brigade sa celokupnom spremom nalaze se na desnoj obali Une.

»Zatvoriti pravac Bihać — Petrovac« glasi novo naređenje.

Iz s. Hrgar kao baze vršimo raspored snaga: Peta kordunaška brigada odlazi u Liku, Šesnaesta brigada drži položaje oko s. Radić, Sedma i Osma brigada preuzimaju na sebe postavljeni zadatak. Nemci vrše borbena izviđanja u pravcu s. Radić i s. Ripač. Osma brigada dobija zadatak da

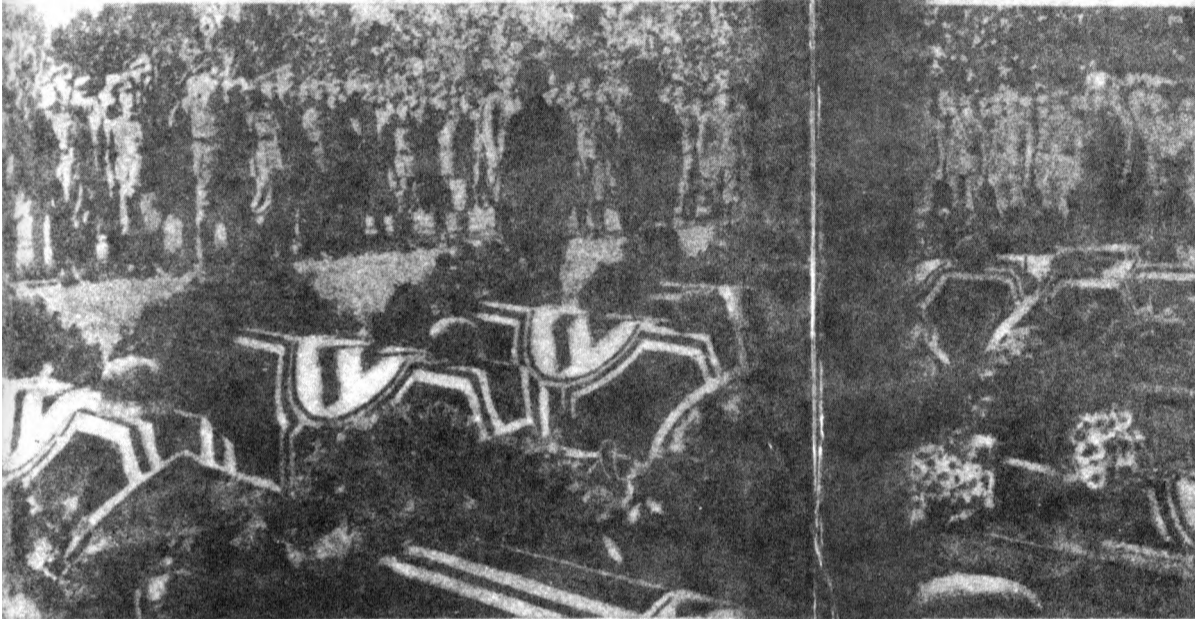
IZBEGLICE NA OSTREUU 31 JANUARA 1943 — SKICA MARIJANA DETONIJA
UNESENA U DNEVNIK

Priglasenie stanovna nas a rekonstrukcija. Spisak od
Križevaca. Ustavni i da se mogu videti pre nego
dovla. Ustavni i da se mogu videti pre nego
dovla. Ustavni i da se mogu videti pre nego

OVAJ LINOREZ O BOMBARDOVANJU OSTREUA IZRADIO JE MARIJAN DETONI ZA BROJ
»BORBE« OD « FEBRUARA 1943. JEDAN OTISAK U ZELENOJ BOJI UNESEN JE U DNEVNIK

Parade, July 31, 1943

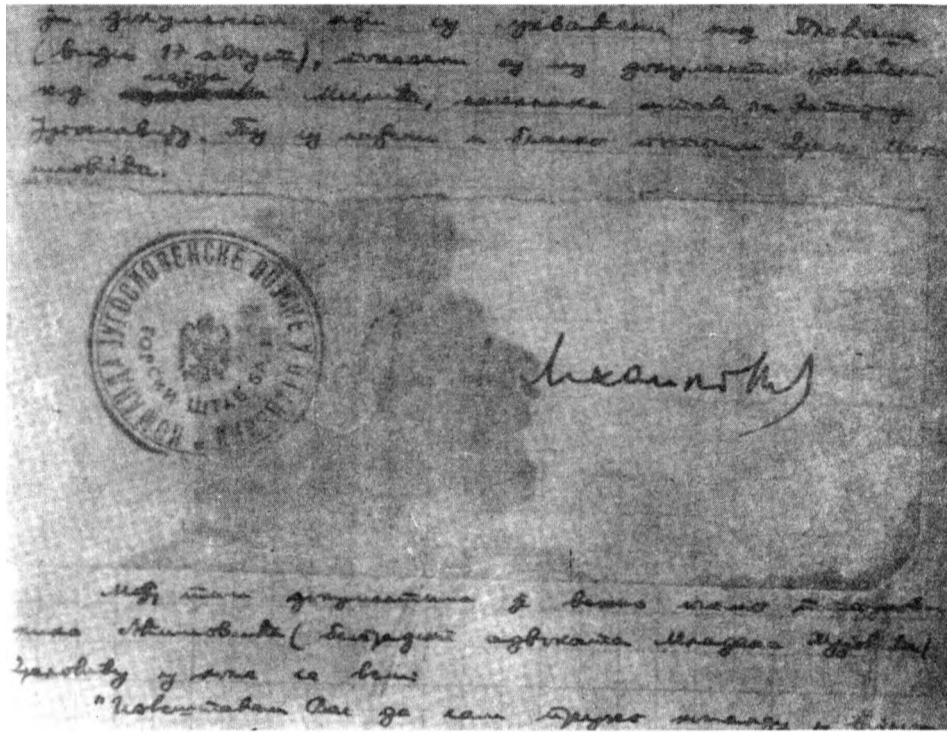

German officers killed in the recent bitter offensive against the Partisans lie in state in Sarajevo before burial. The losses on both sides were heavy before the Yugoslavs broke away out of the Nazi trap.

THE SNARE BREAKS

The fifth Axis offensive against the unconquerable Yugoslavia has failed; this article explains how they broke through the Nazi trap to trap their army.

FAKSIMIL STRANE IZ DNEVNIKA SA ČLANKOM OBJAVLJENIM U BRITANSKOM ČASOPISU »PARADE«

ФАКСИМЛ ПОТПИСА ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА ПРОНАЂЕН У ЈЕДНОЈ НАШОЈ АРХИВИ И ЗАЛЕПУЕН У ДНЕВНИК

ФАКСИМЛ ЕНГЛЕСКОГ ЛИСТА .POBEDA<

Đido mi reče da je u Bugojnu neka koncentracija Nemaca i ustaša. Hoće da nam ugroze prelaz preko pruge Sarajevo — Mostar. Svratio večeras i Ljubiša Urošević.¹⁸ Vraća se iz Drvara. Nemci su mirovali poslednjih dana, sem koncentracije koju su vršili u Ključu, u pravcu Ribnika.

Biće trke narednih dana. Veliki zadaci su pred nama. Biće noći i noći bez sna, ali ću gledati da ugrabim vreme za »Dnevnik«. Mora se ostavljati pisani trag ovih teških, ali svetlih dana.

SREDA, 17 FEBRUAR

Pokret. — Italijani su bombardovali rudnik Tušnicu kraj Livna u kome je Stari. Zoran mi reče da su dve bombe pale pedeset metara jedna od druge, a Tito se nalazio između ta dva mesta na koja su one

se prebaci u Petrovac na novi zadatak. Na njeno mesto dolazi šesnaesta brigada, koja ostavlja slabije snage na komunikaciji Bihać — Krupa.

Primamo naredenje da spremimo diviziju za duge marševe. Nalazimo se pred teškim problemom. Centralno organizaciono pitanje jesu komore. Nužno je izbaciti iz upotrebe kola i zameniti ih brdskim konjima. Ali to nije lako. Vojska je već pokupila konje na ovom terenu a i koliko ih ima njih odvođa sa sobom narod koji se povlači ispred neprijatelja. Zbog nemogućnosti da se to brzo reši, borci se neredovito hrane, jer poljske komore nisu u stanju da im dopreme hranu na položaj. Ovaj nagli prelaz sa manevarskog terena na planinski i temeljita promena u načinu života baniskih boraca igra važnu ulogu u životu Sedme divizije.

Nemci prodiru iz Bihaća u pravcu Krupe potiskujući Osmu krajišku brigadu i slabije delove Šesnaeste brigade, koji su ostali na toj komunikaciji. Napadaju uz Unu i od s. Radić u pravcu Grmeča težeći za obuhvatom naših snaga na prostoriji s. Hrgar — s. Gorjevac. U isto vreme jake snage potpomognute tenkovima i velikim brojem topova jurišaju na Ripački Klanac.

Posle žestokih borbi u kojima na čelu svog bataljona pada narodni heroj drug Živko Bronzić, Nemci prodiru uz Unu potiskujući novoformirani Bihaćki bataljon, ovladavaju Ripačkim Klancom i dolaze nam iza leđa od s. Radić. Neprijatelj poseda jakim snagama s. Gorjevac i s. Hrgar odbacujući glavnu našu diviziju u Grmeč istočno od brda Jadovik.

Našli smo se u Grmeču bez veze, bez kontakta sa neprijateljem i bez putovođe. Grmeč je bio skoro neprohodan. Kamenjari ispresecani oborenim drvećem i pokriveni dubokim snegom, to je pejsaž koji se prostirao pred nama. Mrkla noć, grmljavina i kiša pogoršavale su situaciju.

Na komunikaciji su male snage. Put za Petrovac je slobodan, a mi o tome nismo podneli izveštaj. Komore su odvukle hranu cestom. Izvesti diviziju što pre iz šume dok još ima snage da gazi sneg bio je imperativ koji se nametnuo.

Sekcije i busole bile su putovođe koje su nas posle napornog marša koji je trajao celu noć izvele preko Jadovika na komunikaciju Bihać — Petrovac kod s. Lipa.

„Organizovati nove položaje i odbaciti neprijatelja nazad bočnim manevrom. Osmu brigadu stiže kao pojačanje“, to je sada zadatak.

Ali neprijatelj bi nas mogao preduhitriti, preduzimajući napad komunikacijom pre nego što stigne Osmu brigadu i naše snage prebace se kroz Grmeč za napad u bok neprijatelja iz s. Hrgar.

Pretpostavka je pravilna. Neprijatelj ne pušta inicijativu iz ruku nego prelazi sutradan rano u napad. Mi smo poseli k. Lisina na koju Nemci jurišaju celi dan, dok se na cesti vodi ogorčena borba između nemačkih tenkova i naših lovaca tenkova, koji ih zadržavaju protivtenkovskim puškama. Nemci ginu i pokrivaju leševima brdo Lisinu, ali jurišaju dalje. Do pada mraka svi izveštaj i govore da Nemci nisu postigli nikakav uspeh.

Pošto smo postigli prvi deo svog plana, tj. zadržali Nemce na komunikaciji, donosimo odluku da otpočnemo bočni manevr u duhu dobijenog zadatka. Ali stižu izveštaji koji menjaju iz temelja situaciju. Neprijatelj je potisnuo Bihaćki bataljon uz Unu, prošao kroz s. Doljani i došao iza leđa dvama bataljonima šesnaeste brigade. Izveštaj sa Lisine javlja da je neprijatelj prošao kroz Grmeč iz Hrgara i izvršio opkoljavanje snaga Sedme brigade koja je tu vodila borbu. Izveštaji završavaju odlukom rukovodioca da će se probiti iz obruča padom mraka, što su i učinili.

Vrhovni štab obavешten o ovoj situaciji donosi odluku da se povučemo na liniju s. Drinić — Oštrelj — s. Kolunić.

¹⁸ Ljubiša Urošević poginuo je u jesen 1943 u borbama oko Tuzle

pale. On je išao da se skloni u okno jednog rudnika, a bombardovanje je već bilo počelo.¹⁹

Vesti o Prozoru još nema. Ovo je odlučna bitka našeg marša. Ako osvojimo Prozor pa se dokopamo onih osam vagona municije, biće veliki uspeh. Zadatak je težak. Još nijedan utvrđeni grad nismo zauzeli od Italijana na prvi juriš.

Četnici mutljaju. Sada su ubacili provokatore u naše jedinice. U jednu dalmatinsku brigadu oni su progurali čitavu svoju organizaciju. Narod masovno ulazi u naše redove, pa se četnici prošvercovali. Naravno, posle nekoliko dana cela organizacija bila je u našim rukama. Imaju opštu direktivu da se uvlače u naše redove. Prijavili su se neki u Prnjavoru, u Prvu proletersku brigadu. Jedan je u Kragujevačkom bataljonu stalno gundao, buškarao, pa je u blizini naše redakcije u Priluci, dok je bataljon prolazio, pokušao da pobegne, jer nikog nije uspeo da zadobije. Kad su ga naši pojurili, on je okrenuo da puca. Ali ga je stigao naš puškomitraljez.

★

Posle podne sam s Gojkom Nikolišem, šefom Saniteta, i Božom Ljumovićem dugo razgovarao o ranjenicima. Situacija je sinoć bila sledeća: Na Mliništima preko 100 pegavaca. U Glamoču 469 ranjenika na nosilima, 245 na konjima i 350 pegavaca. Na liniji Livno — Duvno: nosila 169, na konjima 608, lakši ranjenici, pesaci 751. Ukupno 2.692. Ovo su približni podaci. Gojko veruje da će ukupan broj, kada se svi ranjenici i bolesnici prikupe, iznositi oko 3.400. Sve bolnice u Krajini, kao i neke u Lici, ukidaju se. Mi smo povukli sve ranjenike. Ima ih čak i sa Žumberka. U Hrvatskoj je ostalo na Plješivici oko 300 i nešto na Petrovoj Gori.

Dakle, čitava divizija. Samo treba diviziji dati vojnički duh. Nisu više to mirne bolnice po šumama i bunkerima, već pokretne jedinice. Mi smo u ofanzivi. Ranjenici se moraju kretati kao vojska. Oni ne smeju da budu kočnica našoj vojsci u njenim prodorima. Jedna vojna jedinica ne mora da izgubi bitku ako pet minuta docnije izvrši pokret, ali za jedan ešalon, recimo teških ranjenika na nosilima, toliko zadocnjenje može da bude sudbonosno. Zato treba organizovati ranjenike, svaki mora znati ko mu je desetar. Lakši ranjenici i oni na konjima moraju nositi oružja, a tako isto i bolničarke i lekari, da prime borbu ako je potrebno, čitava bolnica deli se na tri grupe: pešačku grupu (to jest oni ranjenici koji mogu da idu sami peške), konjičku grupu (to jest oni ranjenici koji se prenose na konjima) i tešku grupu (ranjenici koji se moraju nositi na nosilima). Svaka se grupa deli na bataljone ili ešalone kojima komanduje štab bataljona, u kome su komandant i politički komesar, a negde i zamenik političkog komesara. Bataljoni u pešačkim i konjičkim grupama su veći nego u grupi teških ranjenika. Tako

¹⁹ Kasnije se utvrdilo da je jedan inženjer iz ovog rudnika obavestio Italijane da se u tom selu nalazi Vrhovni štab, pa je zbog toga napad bio vrlo iznenadan. Ovaj inženjer je kasnije bio otkriven.

će biti organizovana Centralna bolnica. Sem toga postoji aće diviziske bolnice, u kojima će biti lakši ranjenici, koji se mogu vratiti u jedinicu posle kraćeg vremena.

Diskutujemo s Goj kom i utvrđujemo da je politički rad, naročito u ovim uslovima, od ogromnog značaja. Svaki ranjenik mora da ima pred sobom cilj čitavog pokreta, svaki ranjenik mora da bude deo naše velike mašine, da zna da i od svakog pojedinca zavisi konačni uspeh pokreta. Istinu govoriti ranjenicima, jer nikad niko nije vršio takav pokret u is tori ji naših ratova. Usred zime nosimo 3.500 ranjenika po ovim gudurama, a neprijatelj nas napada. Krećemo se po snegu, pred nama je preko četiri stotine kilometara puta. Ali, zato smo mi komunisti! Po svima starim vojničkim pravilima mi ne bismo ni smeli počinjati ovaj rat. Ratujemo bez pozadine, bez fabrika municije, bez magazina, ratujemo protiv sedam vojski. Ništa nama nije nemoguće, a pogotovu sada, u sve povoljnijoj međunarodnoj i unutrašnjoj situaciji. Crvena armija nadire. Saveznici se spremaju na iskrčavanje, naša borba se sve više razbuktava. Samo treba stisnuti zube i izdržati. Mesec mart biće težak. Izdržimo ga, pa ćemo za veliki korak biti bliže konačnoj pobedi! Samo ne treba skrivati teškoće, naročito drugovima s Banije i Korduna. Nije ovo obična evakuacija iz jedne bolnice u drugu. Ne, mi smo u pokretu i bićemo u pokretu sve dok pod borbom ne stignemo na nove teritorije i dok te teritorije dobro ne očistimo od Nemaca, Italijana, četnika i drugih neprijatelja.

Osnovna je stvar transport. Moramo se što brže kretati s ranjenicima. Prevozna sredstva su: kola, konji i tri kamiona. Svi se slažemo da nam se kolona mnogo odužila. Začelje je čak na Mliništima, a prvi delovi su iza Duvna. Kolona je dugačka preko stotinu kilometara. Na Mliništima, veli Gojko, situacija je teška. Neprijatelj može probiti našu odbranu svakog dana. Sneg je toliko napadao na Mliništima, da kamioni ne mogu da prenesu ranjenike u Glamoč. Ja ću otići na Mliništa da poguram začelje.

U području u Livnu, gde treba da dobijemo kola za prevoz ranjenika od Glamoča, već na prvom koraku zapinje.

Komandant područja veli:

— Sva su kola mobilisana i rade!

Božo Ljumović ima drugo mišljenje:

— Nisu! Ima ih još puno po selima. Mobilizacija konja se ne vrši pravilno. Seljak čuje samo na jedno uvo. Prijavi se komandi mesta, dobije pravac, pa skrene s puta svojoj kući. Eto, iz Livna je pošlo 50 kola za Glamoč, a stiglo ih je svega 10! Sprovodnici slabi. Jedan vodio sedam kola, zaspao, a kad se probudio u Glamoču — šest kola nije bilo.

U saobraćajnoj stanici područja jedan drug iskreno nam kaže:

— Nemam kadra. Svega mi dva čoveka valjaju. Ostali su zabušanti. Onda, ustaška sela sabotiraju. Polome točak, sakriju kola.

Šta ćemo? Stiže vest da se na Mliništima već sedam dana nalazi 110 tifusara, drugova obolelih od pegavca. Ne ostaje nam ništa drugo nego da se obratimo Partiji, jer svuda škripi. Prošle noći se zaglavio kamion na Korićanima s teškim ranjenicima, pošto ekipa zarobljenih

domobrana nije pročistila put. Đido je poslao u jedanaest noću skoro svu »Borbu«, obustavljen je posao, i sve do deset pre podne naši su čistili drum od snega. A pomoćnik šefa saobraćajnog oteka u području, neki stariji Dalmatinac u kapi mornarskog kapetana veli:

— Ma ja uopšte ne znam da je drum zakrčen!

Idem gore kod Marka i on naređuje da se Partija mobiliše. ćeće određuje 30 drugova koji će ići u sela, objasniti, zajedno s pretstavnikom odbora, zašto je potrebna mobilizacija kola, udariti po saboterima, pa ako treba i doterati kola sve do Glamoča, do ranjenika.

A ja sam krenuo sa Mliništa u prvi mrak. U Priluci sam čekao do četiri izjutra na kamion. Mitra mi iznosi svoja zanimljiva opažanja:

— Bila je ovde jedna drugarica. Treba da bude tvrđa. Gojko joj kaže da ranjenici moraju da krenu, a ona odgovara: »To je teorija. Da ti čuješ njihovo jaukanje, kako kukaju da ih ne krenemo, drukčije bi ti radio ... «

Nismo mi bezdušnici, ali moramo biti tvrdi. Kuka ranjenik, ali se pokret mora izvršiti prema planu. Neka kuka da bi kroz mesec dana pevao.

U prihvatnoj kujni za ranjenike u Priluci sedi nekoliko partizana Dalmatinaca i jedan četnik, pop, obaveštajni oficir. Zarobljen je u Lici, pre nekoliko dana. Priča:

— Nisam ja kriv...

Deli se ranjenicima čaj. Pop izrogačio oči, a jedan partizan, Dalmatinac, nasu u porciju čaja i počeo da napaja popa, jer su mu svezane ruke.

— Divni ste vi ljudi. Takve organizacije nema nigde. Vi znate sve šta se kod nas radi, a mi ne znamo ništa o tome šta se radi kod vas...

— A što izdadošte narod? — pita ga jedan ranjenik.

— Šta ćeš? Prvo nam dadoše Talijani kruha, posle cokule, i onda hoćeš - nećeš pušku — pa na brata...

ČETVRTAK, 18 FEBRUAR

Pokret. — U četiri izjutra pošao sam kamionom za Glamoč preko planine. Na tri kilometra iznad Priluke — sneg. Mraz je jak. Sva je planina sleđena. Ne razaznaje se kamen od leda. Zadremao sam. Šofer me trza. Na dvadeset metara stoje dva kurjaka, gledaju nas ukočeno. Istrčao sam napolje, ubacio metak u cev i opalio, ali oni su već daleko bili.

Posle pet stigli smo u Glamoč. Stoji veliki crveni autobus s 32 sedišta, a u njemu 5 partizana. Prema planu trebalo je da autobus krene još sinoć u deset, on još stoji. Ranjenici drhću. Jedan Dalmatinac kuka:

— Gošpe mi, čekam od ponoći!

Jedan Krajišnik je mirniji. Ovo mu je već peta rana. Uneli smo ih u saobraćajnu stanicu da se ogreju. Teška stvar. Dobili smo kamione, autobuse, skoro 1.000 ranjenika čeka u Glamočkom Polju, a zbog nesavesnosti štaba grupe transport se ne vrši. Ranjenici su imali da dođu iz Glavica, sela kraj Glamoča u pravcu Mliništa.

Pošto nisam mogao nigde na nađem d-r Krausa, otišao sam u Glavicu.

Tamo objašnjavaju da su šoferi pobjegli i da nisu hteli da čekaju. Pronašao sam šofera autobusa. Priznaje da mu je d-r Kraus naredio da krene. Pravda se da je premoren. Sa štabom grupe ešalona dogovorio sam se da se iduće noći svi ranjenici prenesu blizu druma kako ne bismo gubili u vremenu. U Glavicama sam zatekao i jednog druga s Mliništa. Uzeli smo dvadeset stražara iz područja i iz bolnice, pa krenuli na Mliništa da mobilizujemo sanke i konje za prenos drugova bolesnih od pegavca koji su na Mliništima.

Sa mnom je i Relja Lukić, rudar iz Dobrljina, politički komesar jednog bataljona s Kozare, a sada politkom grupe pegavaca na Mliništima. Sneg je dubok skoro do pojasa. Prolazimo lako jer je mraz, a prtina nabijena. Iza nas teče reka izbeglica s Banije. Prelaze preko Mliništa u sela s one strane planine.

Relja mi priča o Kozari, o velikoj ofanzivi prošlog leta, kada se bio sakrio pod bukvu. Tri dana je ležao, kiša je pljuštala. Nemci su bili iznad njega. Kad su krenuli dalje, spustio se pravo u selo u njivu s kukuruzom. Neki njegovi drugovi skrivali su se u utrobe crknutih krava. Jedan drug se spustio u vodu, samo mu je nos virio. Nemci su oko njega bacali bombe i tukli ribu.

— Na jednom mestu — priča Relja, — bilo se skupilo nas stotinu, sve komandni kadar. Polovina je izginula. Ali nije dugo trajalo, pa se opet Kozara začula. Osam stotina pušaka smo bili zakopali. To je onaj deo koji nije uspeo da se probije.

Relja sada radi na evakuaciji bolnica iz Grmeča. Priča o bombardovanju Lastve. Došlo je devet »štuka«. Druga bomba, teška 250 kilograma, pogodila je posred drvene zgrade od tri sprata u kojoj je bio smešten glavni deo bolnice. Petnaest drugova i pet bolničarki je poginulo. U jednoj sobi poginulo je 9 ranjenika, a jedan je nekim čudom ostao živ. Glava i polovina trupa jednog druga nađeni su na vrhu bukve, 100 metara od bolnice ...

Dok mi je to pričao setio sam se onog nemačkog bombardera »Hajnkela« koji je oborio Prateći bataljon Vrhovnog štaba kod Podhuma 13 februara. Četiri avijatičara Nemca skočili su s padobranima. Kod Marka sam video te padobrane i spravu za bombardovanje. Ovi novi tipovi nemačkih bombardera imaju motore koji se slabo čuju. Gađaju mnogo bolje nego na početku rata. Izvežbali se zločinci.

Relja mi dalje priča o ostalim bombardovanjima bolnice na Grmeču, o Jasikovcu. Preleteo ih izviđač uveče. Košta Nađ odmah naredio da se evakuiraju bolnica od 500 ranjenika i pegavaca. Sutra ujutru došla tri bombardera, posle podne trinaest, a idućeg dana devet. Sve bolničke zgrade su uništene sem magacina s hranom. A drugovi bolesni od pegavca s vatrom od 40° ležali su na snegu, na vetru, nekoliko kilometara od bolnice. Ali nikog bomba nije pogodila. Ti su drugovi proveli nekoliko dana pod vedrim nebom, sada su na Mliništima u vagonima. Već smo prešli pola puta. Jedan momčić iz Banije, stražar pri bolnici, u dugim čizmama, posustao:

— Ja ne mogu više! Boli me trbuh, pašču..

Uzimam mu pušku da mu olakšam teret, a Relja mu veli:

— Kada padneš nosićemo te. Evo čebeta. A dok ne padneš, koračaj...

I nije pao do vrha! Posle mu komandir reče da partizan nikad ne sme reći: »Ne mogu!«

Ispred samog Mliništa, u dolini, ispod groba našeg Miče Podgorca, koga četnici letos ubiše, sretoh jednog seljaka koji tera potpuno prazne sanke s tri para volova.

— Zašto se vraćaš prazan kad gore leže naši ranjenici?

— Idem ja po seno!

— Dobro, uzmi pet tovara sena, imaće ti stoka nedelju dana, i primi gore četiri ranjenika ...

— Jok! Ja sam došao po seno ...

Meni prekipe. Jasno mi je s kim imam posla. Ovde Drenović ima uticaja. Ovo je oaza u Krajini. A seljak-četnik ni da opepli:

— Uzmite volove, a ja odoh!

Nije otišao. Samo je pokušao da polomi sanke. Ali je ipak došao i primio ranjenike.

Stigli smo uskoro na Mliništa. To nekada lepo letovalište, važna raskrsnica i železnička stanica, potpuno je srušeno. Izvadene su čak cigle i iz temelja. Sve je to sada prekrilo sneg. Mi smo podigli dve barake, jednu malu kabinu za telefonistu i šefa stanice. Izbacuju se mokre haljine izbeglica. To radi sanitetska ekipa za borbu protiv pegavca. Pomažu i neki zarobljeni domobrani.

Na jednom mestu sneg uklonjen, iskopana raka.

— Opet umro jedan izbeglica! — veli domobran.

Sazvao sam odmah sve partije, ne samo iz bolnice, već i iz svih vojnih jedinica, koji su se tu zatekli. Sastali smo se u jednoj hladnoj daščari. Objasnio sam drugovima situaciju na ratištima, u nekoliko reči, podvukao značaj ruske ofanzive, izneo ukratko našu vojnu situaciju, ukazao koliko mnogo koči naše operacije zadržavanje ranjenika i bolesnika na Mliništima, i izneo naš najpreči zadatak: spasti ovih 180 drugova. Čitav sastanak nije trajao više od deset minuta. Rešeno je da se odmah pošalje dvadeset stražara u prva sela, na tri kilometra odavde. Vodiče ih pet partijaca. U ona udaljenija sela ići će samo partijci. Pri dolasku u selo postaviti straže na svima izlazima da se prevozna sredstva ne udalje, pronaći odmah narodnooslobodilački odbor, održati konferenciju, kratku, objasniti im situaciju, ukazati u kakvom stánju leže naši drugovi. Pozvati ih dobrovoljno da daju sanke i konje. Ako ne daju, upotrebiti silu i rekvirirati. Relja Lukić će voditi jednu grupu. Čitav posao može da se svrši u prvom selu za jedan sat. S deset sanki mogli bismo najveći deo drugova da prebacimo.

Polazim da obiđem drugove pegavce. Smešteni su po vagonima.

— Koliko vas je?

— Trideset i dvoje. Gušimo se, družo!

Lica upala, koske, a ne ruke, velike zažarene oči. Na sredini vagona tinja vatrica u maloj, plehanoj peći.

— Tu su neki već sedam dana, — priča jedan drug. — Ležali su na snegu... Kad god je vedar dan, iznosimo ih u šumu na sneg zbog aviona ... Umrlo ih je dosada sedamnaest...

Otvaram drugi vagon. Vatra ne gori. Jednom malom drugu vilice cvokoću:

— Ho-o-oćemo li već jednom poći, družo mili?
 Gledam mu bosa noge, naduvane, promrzle... Kraj njega drugi Krajišnik. Njemu su noge još otečenije.

— Aman, družo, reci nam šta je novo? Ništa ne znamo!
 — Harkov je naš!
 — Harkov, Harkov... E, lako je sada ... Sve muke zaboravih ...
 I pegavac i ove moje noge ...
 Svi se raduju.
 — Da žive braća Rusi! — dovikuje jedna drugarica.
 U idućem vagonu opet trideset i dva druga.
 — Na gomili smo!

Vire glave s opalom kosom i otečene, promrzle noge... Neko mi govori: »Vlado, Vlado, zar me ne poznaješ, ja sam Milinko?«. Jedva sam poznao našeg starog druga iz Beograda, Milinka Marojevića. Bili smo zajedno s Đurom Strugarom u Udruženju advokatskih pripravnika i u Stranci radnog naroda. Evo, srećem u ovom ratu Milinka drugi put. Sada ovde bolesnog od tifusa, a prvi put ranjenog u stomak, na Goranskom, u Trećoj ofanzivi...

Više nemam reči. Samo mi se grlo steglo. U poslednjem vagonu desetak devojaka, bele marame, crvene čarape. Bolničarke iz Drvara. To su heroji. Iznose drugove na leđima iz vagona kada je nebo vedro, posle ih vraćaju i ne ropću:

— I mi smo na frontu, družo! — veli mi jedna i smeje se.

I ginu na ovom mučnom frontu. Dve su se već preselile u susedni vagon među pegavce. Vaške brzo prelaze ...

Tako sam proveo pun sat. Već dolaze sanke. Prenosimo 75 drugova. Kreću odmah. Mraz sve više steže. Izbeglice pristižu od Glamoča. Idem na telefon. Viče telefonista:

— Ja više ne mogu. Od onog kukuruza za vojsku uzima jedan stražar stalno pune džepove i deli izbeglicama...

Vratio sam se u Glavicu, u Glamočko Polje, jer sam zakazao partiski sastanak za 8 sati uveče. Penjem se na sam vrh Mliništa. Izbeglica je sve više. Ide jedan, svezao crveno čebe oko vrata, natukao crni šešir:

— Hleba, družo!

Planina je sve prokletija. Zima je. Vetar. Nove izbeglice. Korača starac, a lice mu crno kao zemlja. Za njim starica, jedva ide dišući teško, a na leđima — unuča ...

Kad prođoh vrh — jecanje, kuknjava. Kraj jednog brda mlada žena, rasute kose, krupnih zelenih očiju, stisla dete u naručje, a drugo, veće, leži u snegu, zabilo glavu među noge. Kuka majka, cvili mališan.

— Moj Pero, moj Perice, kako majka da te ostavi u planini...

Dete ne može više. Posustalo i leži. Majka nema snage da nosi oba dva deteta. Zato i plače, jer neće svog Pericu da ostavi. Podigao sam Pericu. To je crnpurasti kudravko, sav umazan. Rodom je iz Hrgara, kraj Bihaća:

— Jaoj, noge moje!

Naidoše dva čoveka iznurena. Pozvao sam ih da snesu dete do stаницe. Nije daleko.

— Kako ćemo. I sami smo umorni!

Ipak su pristali. Ženi sam rekao:
 — Telefonom ću pitati da li su doneli dete!
 Krenuo sam dalje. Iz jedne razvaline — detonacija. Nije avion. Po magli ne bi leteo, sem toga čuo bi se. Naide kasnije neki seljak i reče mi:
 — Ubio se neki ranjeni vojnik. Legao na bombu...
 Posle dva sata izbio sam iz šume. Izbeglice su milele. Svaki me pita:
 — Koliko je još do prvih kuća?
 Mliništa su bila utonula u crne oblake. Digao se i mesec iznad tih oblčina. Vetar je bio sve jači. Nekoliko minuta pre osam stigao sam na sastanak. Danas sam prešao pešice 48 kilometara.

★

Sve mladi partijci, ne poznaju se. Došli su iz raznih bolnica. Stanje je teško. U susednom selu, Hasanbegovcu, niko ranjenike nije previo sedam dana. Neki lekari, koje smo zarobili, slabo se drže:
 — Ruskinja Pstrocki¹⁰ došla prekjuče u selo i počela da vrišti: »Gladna sam, ovo je skandal« — priča jedan drug.
 — Treba ih potkupiti. Daćemo svi po gram mesa, pa ćemo to baciti tim doktorima, toj gospodi! — upada drugi.
 Opomenuli smo ovog druga. Nisu svi lekari jednaki. S novim lekarima, pa makar zarobljenicima, treba pažljivo raditi.
 Dok je sastanak trajao, dotrča jedna bolničarka:
 — Jedan drug krvari. Mrak je. Samo ječi. Lampe nema nigde.
 Doktor Vojo Đukanović skoči:
 — Umreće ako se brzo ne podveže.
 — A kako ću u mraku, u pretrpanoj sobi. Ima dvadeset izbeglica!
 — uzrujano govori bolničarka.
 Damosmo našu lampu. Ranjenik je bio spasen. Mogao je borac da umre zbog parčeta karbida, zbog nemara. Na Mliništima je neka bolnica u snegu ostavila pet buradi karbida ...
 Završili smo sastanak oko jedan. Pitam drugove je li sve u redu, jesu li ranjenici spremni za utovar?
 — Jesu!
 Kad sam došao u jutru u pet sati na drum — kamion stoji. I to onaj kojim sam došao ja juče izjutra. Pokvario se nešto. Krenuli smo za Livno dva sata kasnije. Nosimo dvadeset ranjenika. Smrznuo nam se zejtin i kuplung.

PETAK, 19 FEBRUAR

Pokret. — Kamion je prolazio pored konja koje vode seljaci s velikim crvenim šalovima oko glave. Na samarima pegavci prekriveni čebetom. Da li su još živi? Zdravog čoveka da držiš na konju po ovoj ciči 12 sati ukočio bi se, akamoli pegavac ...

Iz Glamoča zovem telefonom Relju Lukića koji je na Mliništima. Do sinoć svi su pegavci evakuisani. Sve se može kad se hoće. Evakuacija

¹⁰ Lekarku Pstrocki uhvatili su četnici u Petoj ofanzivi zajedno s Dečjim domom i, izgleda, da su je ubili.

je izvršena u poslednji čas, juče su Nemci žestoko navaljivali od Jajca prema Mr konjiću i od Ključa prema Ribniku — Mliništima. Nastavio sam za Livno, Priluke.

Planinom između Glamoča i Livna, po jakom suncu, na mrazu, kolona nosila. To domobranci nose naše teške ranjenike. Idu po osmorica, pa se smenjuju. Čitava ova gola planina načičkana je nosilima. Ona se uzdižu i s one strane Livanjskog Polja iznad Dinare, koja je sva u snegu i ledu. A dole zeleno polje ...

U Priluci, u našoj »Borbi«, doznajem da je Prozor zauzet. Ubijeno 450 Italijana, zaplenjene četiri haubice i nekoliko vagona municije. Osim toga uništena jedna druga kolona od 23 kamiona i zarobljeno 270 Italijana s jednim pukovnikom. Da sam ovo mogao da saopštim drugovima na Mliništima! Ovo je dosada naša najveća pobjeda...

Umio sam se u staroj svojoj sobi i odmah seo da pišem »Dnevnik«.

Pred podne sam išao u selo da vidim kako su ranjenici smešteni. Strmim vijugavim drumom, po kamenu, silaze kola i u njima dva teška ranjenika. Kola hoće da se prevrnu. Moram da ih pridržavam.

Zatičem dole političkog komesara grupe teških ranjenika, Mijuška.

— Umro nam jedan drug od truckanja po onoj kaldrmi!

Sazvao sam štab.

— Jeste li poslali koga napred da izvidi put?

— Jesmo, doktora!

Lekar se pravda:

— Bolničar je kriv. On je vodio. Ja sam dole pregledao kuće.

Ovo je inače, bio jedan od najbolje organizovanih ešalona...

Uveče javiše da dolazi prva grupa rekonvalescenata iz Glamoča. I zbilja, posle sedam pojavi se sedamdeset konjanika. Ali među njima ima i febrilnih od pegavca i rekonvalescenata. Ne smem da puštam pegavce u selo, među narod, među ranjenike.

— Druže, brzo smo pošli, pa nismo mogli da se odvojimo jedni od drugih... Nego ti vidi koji ima vatru, pa taj je pegavac! — objašnjava jedan ranjenik.

S jednom bolesnom drugaricom, koja je umela da meri puls, obišli smo celu kolonu. Pridržavao sam je, jer od slabosti nije mogla da ide. Bolesnici osetili da će rekonvalescenti ostati u selu, pa se svi prijaviše da su prezdravili. Smestili smo ih u napuštene kuće, daleko od ranjenika ...

SUBOTA, 20 FEBRUAR

Pokret. — Partija sve može. Eto, u Livnu onog dana, u području, rekli su da su sva kola mobilisana, da se ne mogu naći nijedna za prenos ranjenika. A partijci pod rukovodstvom Bože Ljumovića pronašli 127 kola i 300 konja. To je mnogo ubrzalo evakuaciju iz Glamoča. Podneo sam izveštaj Marku o Mliništima. On kaže da formiram komisiju da se ispita slučaj zadržavanja pegavaca na Mliništima. Pri polasku mi veli da je stigao izveštaj iz Srbije. Nemci povlače svoje trupe iz mnogih krajeva Srbije. Ostavljaju Bugare, koji se ne drže slabo.

NEDELJA, 21 FEBRUAR

Pokret. — Strahoviti vetar duva. Pobiće nam ranjenike. Vratio sam se iz Livna u Priluku da se s Đidom dogovorim o izdavanju lista »Za ranjenog druga«. Nećemo ga još izdavati, jer sada »Borba« izlazi, a to je dovoljno.

Posle podne sam otišao u selo među pegavce da ispitam slučaj na Mliništima. U komisiji su, sem mene, d-r Šlezinger i jedan ranjenik Krajišnik. Njega nosimo na nosilima. Kad sam rekao drugovima zašto sam došao, povikali su:

— Živeo drug Tito! On nas nikad ne zaboravlja!

Teške su časove ovi drugovi preživeli. Krenuli su iz Jasikovca 12 februara u noći, hitno, u otvorenim vagonima, jer da su ostali malo duže nastradali bi od bombardovanja. Sneg je padao. Dve noći i jedan dan su tako proveli dok nisu stigli na Mliništa. Danju su se morali sklanjati od aviona po šumama. Avioni su ih mitraljirali. Lekara Žunkovića, Hvaranina, pogodio metak posred glave. Trinaest drugova izdahnulo je na snegu ... A sada leže u ovom prljavom ustaškom selu ...

Noćas sam saslušavao Karla Matkovića, studenta medicine, koji je vodio prvu grupu s Mliništa. Po tom pitanju nema krivice, ali na kraju ispriča strašnu stvar. Na Mliništu se kretao njihov voz sa stanice u šumu da se skloni od aviona. Jedan drug je umirao. Bolničari su ga izneli iz vagona da ceo dan ne bi ležao mrtav s ostalim drugovima u vagonu, ali lekari, Karlo i neki domobran d-r Belić, nisu tačno ispitali da li je bolesnik umro. Voz je produžio, bolničarke su ostavile druga kraj rake, desetak metara od pruge. Grobari dokopali, počeli da svlače, a on je bio još živ. Preneli su ga u baraku, čak je tražio vode za piće i izdahnuo tek posle nekoliko sati. Zločin, užasan zločin.

PONEDELUK, 22 FEBRUAR

Pokret. — Strahovito mnogo posla. Jedva stižem da unesem ovo nekoliko reči. Tako ustvari pišem ceo ovaj Dnevnik. Brzina, brzina. Zato i stil strada. Kad uzmem naliv pero nikakav plan ne pravim šta ću pisati, već se prisećam šta sam zapazio preko dana, pošto gledam na sat što pre da svršim. Prolaze, prolaze ranjenici. Evakuacija teče po planu. Nema više ranjenika u Glamočkom Polju. Sada je poslednji u Livnu, ali u Prilukama ima još dosta pegavaca. Ceo dan smo ispitivali slučaj na Mliništima. Divni su ovi naši ljudi. U jednoj mračnoj sobi, uvijeni u krpe, leže pegavci — rekonvalescenti. Kažem im zašto smo došli. Jedan detinji, plačljiv glas, iz ugla:

— Molim te, družo, odneli mi pušku, dok sam bila u nesvesti... Moju pušku ... U borbi je dobila...

I plače mala Dalmatinka Fima Puhalić, iz Treće dalmatinske brigade.

— Slušaj, družo, i meni su uzeli pušku... A kad sam bio ranjen dobio sam je od druga kome sam predao svoj puškomitraljez... Osamnaest sam ga meseci nosio i sada ga neću dobiti natrag ako pušku ne vratim...

Tako govori Stevo Medenica, iz Šeste krajiške. Objašnjavam im da će im se oružje vratiti. Oduzima se od svih drugova, bolesnih od pegavca, jer mogu u bunilu da izvrše samoubistvo, kao poručnik Petar Jovanović.

Branko Vignjević, Krajišnik, preklinje:

— Samo malo snage da mi je, pa da i mi činimo svoju ofanzivu.

Ceo dan smo saslušavali. Predveče smo utvrdili: 13 drugova, a ne 17 kako je glasio prvi izveštaj, umrlo je usled toga što su bili na otvorenim vagonima, to jest to je ubrzalo njihovu smrt... Evakuacija je morala biti hitna, jer da je zakasnila dva sata 500 pegavaca nastradalo bi pod nemačkim bombama... Istina, mogli su se poslati zatvoreni vagoni, ali oni su te večeri bili upotrebljeni za evakuaciju neke druge bolnice. Za boravak od četiri dana na Mliništima u zatvorenim vagonima kriv je politkom Mevorah, kao najodgovornije lice kad je Komanda područja u Glamoču podbacila. Sam Mevorah nije rđav mladić. Krši ruke.

Ova komisija imaće dobro dejstvo, ljudi će savesnije raditi. Ima primera nesavesnosti, ali evakuacija ide, a to je glavno.

Glavnina ranjenika je u Duvanjskom Polju. Gojko Nikoliš je otišao u Prozor do Vrhovnog štaba. Božo Ljumović i ja polazimo da sredimo bolnice u Duvanjskom Polju. On će običi teške ranjenike, a ja konjanike i pešake. Pegavci zasada ostaju u Livnu. Krenuli smo u ponoć s kamionom na kome je »Borba«. Oni idu čak do Ostrošca. Ja ću se skinuti u Duvnu.

UTORAK, 23 FEBRUAR

Pokret. — Evo čekam motocikl u kancelariji Komande mesta u Duvnu. Prljava sobetina, vašljiva. Za pola sata biću na motoru preko hladne planine. Naporan smo dan imali danas. U sedam izjutra Vlatko nam iz Livna telefonom preneo Terzićevo naređenje:

— Idućeg dana u svanuće nijedan ranjenik ne sme biti u Livanjskom i Duvanjskom Polju... Neprijatelj može svakog časa iz Kupresa udariti na Duvno i Livno.

Neverovatno težak zadatak pred nama. Teških ranjenika imamo oko 500 u Podhumu, kraj Duvna. Bilo je predviđeno da se oni evakuišu u toku šest dana, a sad sve samo za jedan dan. U Stipanićima imamo 400 ranjenika bez prevoznih sredstava. U Eminovu Selu oko 100 teških i lakih. Ako se doda 600 tifusara u Priluci, Livnu i Duvnu preko hiljadu i po ljudi. Napravili smo plan rada. D-r Mijušković i ja odlazimo da pomognemo evakuaciju Stipanića i Eminovog Sela. Taj »konjički puk«, ta konjička grupa ranjenika, dobro je organizovana. Ima reda dosta, ranjenici se na vreme previjaju. šiju se čak košulje za ranjenike, cepaju se čaršavi i prave zavoji. Politički komesar ove bolnice je Sofija Pekić.²¹ U bolnici je tri stotine šezdeset ranjenika, a do podne je skupljeno svega šezdeset konja. Sofija pita:

— Kako ćemo ovih tri stotine šezdeset ranjenika smestiti na šezdeset konja?

Mučan zadatak. Šest ranjenika ne mogu na jednog konja. Gledam kroz prozor i vidim daleko na polju pasu nečiji konji. Izbrojah petnaest komada. Posla Sofija brzo kurire da ih pokupe.

— Neka vlasnici dođu zajedno s konjima, pa će nas pratiti do Prozora i odatle će se vratiti zajedno s njima! — poručuje ona.

²¹ Sofiju Pekić ubili su četnici posle Pete ofanzive.

Sazvali smo sve partijce ove bolnice. Neprijatelj vrši veliku koncentraciju u Bugojnu. Ustaša Boban još je pre deset dana slao vesti da četiri jake partizanske brigade idu na jug i tražio je jedan ustaški zdrug u pomoć. Ostaviti ranjenike ne možemo i nećemo. Konje za prebacivanje svih ranjenika nećemo moći skupiti uprkos svih napora. Dakle, pošto ne mogu svi na konje, to će morati neki drugovi pešice. Treba sve snage upregnuti i ubediti ljude. To nije lak zadatak. Ranjenik je osetljiv. Dogovorili smo se da svi politički komesari istupe pred ranjenike i da im otvoreno govore. Ofanziva naših brigada mora da zastane, jer se mi zadržavamo suviše daleko, a drugovi nam moraju ostavljati jake zaštitnice. To koči našu ofanzivu. A danas je veliki dan, 23 februar, dvadeset i peta godišnjica Crvene armije. Najbolje ćemo proslaviti ovaj dan ako napregnemo sve naše snage, ako naši junaci, koji su rane zadržali u jurišu na Bihać, Novi, na prugu Beograd — Zagreb, ako upru sve svoje sile i krenu, uprkos svojih rana, ka istoku.

Sastanak je bio kratak. Slušam komandanta jednog bataljona, Mijata Lopušinu:

— Ja sam ležao u Malovanu, ispod Cincara, dve trećine butnog mišića su mi bile pretrgnute. Ustaše su prišle na stotinu metara od nas. Jedna četa Sandžaklija nas je hrabro branila, dok smo se mi povlačili. Ja sam ustao s nosila i uspeo se uz Cincar. Nema zadatka koji partizani ne mogu ostvariti...

Iz prva dva bataljona javilo se stotinu i pet ranjenika! Lekari su ih pregledali. Slučajevi preloma, zapaljenja kostiju, moraju na konje. Dobro ide i mobilizacija konjovodaca s konjima. Dođe jedna grupa od dvadesetak seljaka.

Prve grupe tih naših junaka, koji su se dobrovoljno javili da pređu preko sleđene planine Paklene sve do Prozora, polako su se kretale uz brdo. Neki su se naslanjali na štap, neki na štaku, svi su klekali. Čuo sam reči jedne devojkice iz Krajine:

— Drugovi, setimo se šta su učinili proleterci iz Srbije i Crne Gore. Mi ćemo to isto učiniti...

Vraćam se s doktorom Mijuškovićem za Duvno i on mi priča o svojim ranijim evakuacijama:

— Seoba moje bolnice je otpočela 18 februara 1942 kada je Bajo Stanišić razbio opsadu Nikšića i, evo, još uvek traje. Ja sam bio u bolnici odreda »Bijeli Pavle« u Ostrogu. Četiri puta su nas Italijani bombardovali i ništa nije bilo. Onda su im četnici predložili da nas tuku haubicom. Drugi metak je pogodio posred škole i ubio Radojicu Mijuškovića, politkoma jednog bataljona. Iste noći je otpočela evakuacija. Italijanske haubice i avioni stalno su nas tukli usled prokazivanja četnika. Uveče zanoćimo, sutra, eto, Italijana, na pokret! Najzad smo se sklonili u selo Bajce Stanišića, Višnjiće, gde smo se odmarali sedam dana, jer Italijani nisu hteli da bombarduju selo čoveka koji im je bio desna ruka... Ali, Italijani i četnici već su nadirali ka tom selu. Pređemo u Kovačke Dolove, u kuću Đoke Kovačevića, koji je poginuo u Španiji. Tu nas je tuklo šest haubica, ali bolnicu nisu pogodili. Teško je bilo povlačenje iz Poljica, uz planinu Studeno, masiv Prekožice. To je bilo koncem marta, četnici su bili na pola sata od nas. Mi smo hitno krenuli.

Nije bilo dovoljno ljudi za nosila. Jedna drugarica s probijenom butinom, kroz koju je bila provučena štrajfna, jer se gnojila rana, punih dvanaest sati je pešačila uz planinu. Došli smo u katune. Morali smo da kopamo tunele kroz sneg i kroz njih smo unosili nosila. U katunu ledena kora od pola metra. Ložili smo vatru na ledu, a plamen bi topio koru i cela vatra sve bi više tonula. Kad bi došla do dna, novu smo ložili. Tako smo u toj kolibi ostavili pet – šest bunara. Dobro sam zapamtio i prebacivanje na Durmitoru preko Velikog štulca na visini od preko 2.000 metara, 29 aprila 1942. Sve sam ja to zapisao u svoj dnevnik. Četrnaest nosila ponelo je 112 ljudi. Bila je strahovita oluja. Ranjenike smo uvezali žicom za nosila, pa ipak je vetar raskidao žicu i odneo ćebad, a ranjenik je ostao nepokriven. To je bio Vule Đuranović, politkom, koga smo nosili sve od Vinića do Igman planine, avgusta meseca 1942, gde smo ga ostavili tamošnjim partizanima ..²²

U Duvnu smo održali sastanak oko devet uveče. Prisustvovali su Božo Ljumović, Šlezinger, Mijušković i ja. Situacija je sledeća:

Ranjenici iz Eminovog Sela su krenuli, a tako isto i iz Stipanića. Mobilisali smo oko 250 konja, drugovi će moći da jašu na smenu. Kamion je dvaput preneo po 16 teških ranjenika iz Podhuma. Ako dođe 200 konja iz Livna u Podhum zadatak će biti izvršen. Ostaju još samo tifusari.

★

Terzić noćas javlja iz Livna da evakuacija iz Livanjskog i Du vanjskog Polja može trajati još nekoliko dana. Situacija se izmenila. Nemamo nikakvih vesti od Gojka Nikoliša. Drugovi rešavaju da ja odem hitno do Prozora. Sešću na motocikl iza jednog kurira.

Oznojismo se danas dobro.

SREDA, 24 FEBRUAR

Pokret. — Ranjenici su se već kretali kad smo pošli. Jedan se konj poplaši od motora, a ranjeni drug pade na kaldrmu. Konj otumara u mrak, a ranjenika podigosmo. Pao je baš na ranjenu nogu. Dok smo motorom prolazili pored kolone, ugasili smo ga i gurali sami, da ne plašimo konje. Zato smo izgubili dva sata, ali nijedan ranjenik nije pao. Ispeli smo se između Raduše i Ljubišnje na Paklenu. Motor se kliza po ledu. Prolazimo kroz useke u snegu. Do Ravnog smo pali sedam puta. Tu smo sreli jednog seljaka koji nam reče da su pre neki dan naši drugovi uhvatili ona četiri nemačka avijatičara koji su oboreni kod Podhuma. Spustili su se padobranom zajedno s mitraljezom. Pitali su seljake gde je Banja Luka i krenuli tim pravcem. Srećom seljaci su odmah obavestili vojsku. Razvila se borba i svi su bili pobijeni. Svi su Nemci, rođeni 1922! Prokleta pleme.

Nastavili smo nizbrdo. Susrećemo kamion. Ima jedno pismo za mene. Čitam ga pri svetlosti farova:

²² Vula Đuranovića su kasnije zarobili četnici i streljali.

»Drug Stari je naredio 23 februara uveče da se cela evakuacija ranjenika obustavi. Gojko.«

Znači vojna situacija nam se na ovom sektoru pogoršava. 3.500 ranjenika! Šaljemo pismo drugovima u Duvno, a ja nastavljam za Prozor. Motor nam staje. Imam još sedam kilometara. Prijatno je ići pešice, ne bije te tako vetar. Ali me užasan san hvata. Idem i spavam. Zauzstavljam se na ivici ponora. Opet spavam. Čini mi se da vidim kraj drumova mrtve drugove raznesene bombama. Još pet kilometara. Opet sam zaspao u jendeku s leve strane puta. Trljam slepoočnice, psujem sebe, stidim se, i nekako se otresoh tog strašnog sna.

Stigao sam u zoru u Prozor. Zatekao sam Gojka. Moramo čekati na dalju evakuaciju ranjenika. Legao sam oko pet izjutra. Probudio sam se u sedam. Naređeno je da idemo na kraj grada, jer je neprijateljska avijacija vrlo aktivna. I zaista oko 8.30 pojavio se prvo izviđači. Na krajevima krila i repa žuto polje i crni krst. Nemci. Znači biće bombi. Nije se dugo čekalo. Prvo tri, pa šest, devet, dvanaest bombardera počeo da kruže kao kopči nad Makljenom, pa se ustremiše na jadni Prozor, jedan po jedan, kao na egzerciru. Nebo je vedro, lepo se vide bombe kako se odvajaju kao kapljice otrova. Preko 150 bombi većeg kalibra sručilo se na Prozor. Bacali su Nemci i neke šrapnel-bombe, koje se nad zemljom, jedno 200 metara, rasprskavaju. Mi smo ceo dan ležali u jarku, na kraj grada. Tu smo primali kurire. Vrhovni štab iskopao jedan rov prekoputa svoje kuće, nedaleko od nas. Tu je samo Veljko. Drug Marko i Terzić su u Livnu, a Stari, Đido i Crni u Rami. S njima je i Veće. Posle dođe šest Italijana. I oni počeo da sipaju bombe. Oko pet vratismo se u grad. Mislili smo sve je prošlo, kad se primače jedan nemački dvomotorac i u tri navrata sruči devet bombi većeg kalibra, 150 metara od nas. Strašan zvižduk bombi.

Predveče sam detaljno razgovarao s Veljkom o situaciji na ovom sektoru:

Naš prodor prema pruži Sarajevo — Mostar počeo je silovito. Od 15 do 21 februara ubijeno je 1.580 italijanskih vojnika i 25 oficira, a zarobljeno je 956 vojnika i 18 oficira, među njima jedan pukovnik i jedan potpukovnik. Zaplenjeno je 17 topova, 16 tenkova, 139 lakih i 74 teška mitraljeza, 17 vagona hrane, 13 vagona topovske i bacačke municije, 1.700.000 puščanih metaka. Uništen je čitav 259 puk divizije »Murda«. Ovdje nisu uračunati podaci iz Jablanice.

U napadu na Prozor učestvovala je Treća divizija — Prva dalmatinska, Peta crnogorska i Deseta hercegovačka. Borba je trajala dve noći i jedan dan. Prve noći su samo Dalmatinci izvršili svoj zadatak. Zauzeli su bunkere jugozapadno od grada. Sve su Italijane pobili sekirama kojima su sekli žice, ali su imali oko 70 mrtvih i ranjenih.

Idućeg jutra Tito je uputio zapovest »Prozor noćas mora pasti — Tito«. Komanda napada na Prozor ukorila je sve štabove bataljona. Zauzimanje Prozora bilo je jedan od najboljih primera izvršenja zadatka po svaku cenu. U pitanju su bili naši ranjenici, u pitanju je bilo dalje probijanje ka dolini Neretve i ostvarenje operacijske zamisli donesene na sastanku Vrhovnog štaba u Drvaru. U ovoj bici svi štabovi brigada pošli su na

čelo svojih boraca. Sava Kovačević, komandant Pete crnogorske brigade, s Trećim bataljonom, udario je drumom od Vakufa. Jedan bunker je sprečavao ulazak u grad. Sava je naredio da se haubica dogura na stotinu metara od bunkera i otvorio je direktnu vatru. Bunker je bio uništen, a Sava je na čelu bataljona izvršio juriš i prodro tim glavnim drumom pravo u grad. Na drugom sektoru politički komesar brigade, Dragiša Ivanović, probio se s Prvim i Drugim bataljonom, a zamenik komesara, Anđro Mugoš, radnik iz Crne Gore, upao je s jednim bataljonom usred grada i naleteo na italijanski štab odbrane Prozora. Oficiri su se branili iz štaba, ubili su jednog našeg borca, ali su brzo bili savladani.

Hercegovci su napadali od istoka, jedan deo brigade udario je na sam grad, a drugi deo bio je orijentisan prema dolini Rame. On je imao da odbije eventualna italijanska pojačanja koja bi stizala u Prozor. Na čelo hercegovačke brigade stali su Vlado šegrt, Vaso Miškin – Crni, Cedo Kapor, Rade Hamović i ostali drugovi iz štaba, pa su krenuli na juriš. Mnogo je drugova izginulo, naročito prilikom probijanja kroz žičane prepreke. Prvi se probio u grad jednom jarugom Mostarski bataljon. Italijanska odbrana je bila izgrađena na periferiji, a u samom gradu nije bilo utvrđenih tačaka. Tako su naši borci počeli napad iz grada na spoljna italijanska utvrđenja. U međuvremenu je naišla italijanska kolona, koja je hitala od Rame za Prozor. Hercegovci su ih pustili u zasedu i uništili čitavu kolonu do poslednjeg čoveka. Tu su zaplenjena četiri tenka i petnaest kamiona. Italijani su bežali glavom bez obzira. Nisu hteli da se predaju već su skakali niz jedan vodopad u Ramu. U ovoj bici i Hercegovci su imali velike gubitke. Poginuo je komesar jedne čete, Asim Zupčević, iz Trebinja. Poznao sam ga još pre rata. Otac mu je jedan od najuglednijih muslimana u Trebinju. Peta crnogorska imala je 96 drugova izbačenih iz stroja.

Odmah po oslobođenju Prozora Peta crnogorska je izbila u dolinu Neretve i zauzela Ostrožac, a Deseta hercegovačka napadala je Ramu. Tu je poginuo Miloš Kukuć, komandant bataljona, rodom iz Bileće. Italijani su se utvrdili u staroj austriskoj karauli. Tek kad je krov karaule bio pogođen bacačkom minom od šest kilograma, neprijatelj se predao. Na bacaču, koji je pogodio karaulu, bili su Vlado Šegrt, Rade Hamović, a na nišanu Hercegovka Stoja. Pre toga je Vlado Šegrt uzeo na nišan jednog Italijana na 800 metara i rekao: »Sad ću ga preturiti«, i ubio ga na mestu. U Rami su Hercegovci zarobili 200 Italijana i zaplenili sedam tenkova, a dva Italijanska tenka su pobjegla železničkom prugom, u pravcu Ostrošca. Oni su naleteli pravo na kuću u kojoj se nalazio štab Pete crnogorske brigade. Sava Kovačević, Anđro Mugoša i Dragiša Ivanović istrče napolje s kuririma i napadnu tenkove. Na jedan su skočili Sava Kovačević i Anđro Mugoša. Sava je otvorio poklopac od tenka i kundakom razmrskao glavu italijanskom tenkisti. S jedne kose jedna naša jedinica tukla je takođe po tenkovima. U borbi je bio ranjen Dragiša Ivanović u ruku. I on je skakao na tenk.

Prva dalmatinska brigada je vraćena na sektor Prozora da zadržava napade Nemaca koji su jakim snagama nadirali od Vakufa ka Pro-

zoru.²³ Tu je stigla i Sedma baniska divizija. Ona je imala naporan marš od Oštrelja pa sve do Prozora. Kad je prelazila planinu Vitorog zapala je u snežnu oluju. Mnogi su se drugovi tom prilikom smrznuli. Kad je Sedma divizija zauzela položaj iznad Prozora, Nemci su već napadali. U selu Pidrišu malo je trebalo pa da zarobe štab divizije i Veljka Krajinca. Nina Maraković sa svojom brigadom odbio je na ovom sektoru Nemce. Sada položaj drže, sem Sedme divizije, još Treća krajiška i Prva dalmatinska. Borbe su sve žešće. Samo su borci Sedme divizije iscrpeni dugim borbama. Oni se žestoko tuku već dva meseca sve od Save, a veliki je problem i ishrana. Na Baniji ima hrane dosta, čete uopšte nemaju intendanta ni komoru. Svako selo hrani vojsku u prolazu. A sada se mora stvarati komora, pa intendantura, sem toga nedostaje tako jake hrane kao u Baniji. Zato su mnogi borci oboleli i ne mogu da podnose fizičke napore kao Bosanci i drugi gorštaci koji su navikli na ovu klimu i ishranu.

I Druga divizija je izvršila svoj zadatak izvanredno. Oria je dobila naređenje, posle oslobođenja Posušja i Imotskog, da pređe planinu ćabulju i izbije Drežničkim Klancem u dolinu Neretve. To je bio težak marš, po snegu. Dan je zatekao naše jedinice u Drežničkom Klancu,

²³ Prema zamisli Nemačke vrhovne komande druga faza Četvrte ofanzive, operacija »Vajs 2« trebalo je da otpočne 25 februara, ali naš prodor u dolinu Rame i Neretve ubrzao je planove neprijatelja.

Italijanski Sesti armijski korpus izveštava štab Druge armije da je posada u Prozoru izolovana i napadnuta, da se naše snage kreću ka širokom Brijegu (Deveta dalmatinska divizija) i da je opšta mobilizacija četnika objavljena 12 februara. Na kraju izveštaja veli se: »Stiglo je danas u Mostar 1.000 ljudi koji su odmah upotrebljivi u laktu Neretve, a sutra, 18 februara, biće u Mostaru raspoloživa i druga hiljada. Ostalih 3.000 milicionara Dobrovoljne antikomunističke milicije počće od sutra da pristižu u Konjic«.

General Amiko, komandant Šestog armiskog korpusa, 16 februara šalje sledeći izveštaj štabu Druge armije:

»1/260 puka nije uspeo da slomi otpor pobunjenika na potkovici Neretve. Divizija »Murde« nastojće da ga sutra izjutra, 17 februara, rastereti upotrebom formacije M.V.A.K. (u ovom slučaju italijanski naziv za četnike), kojom raspolažemo u ovom trenutku Prema sadašnjim vestima ocrtava se čak i neposredno ugrožavanje Mostara od strane znatnih partizanskih snaga . . .«

Druga armija, odnosno novi komandant general Roboti, koji je smenio Roatu, hitno upućuje fonogram nemačkom štabu za Jugostok (generalu fon Leru), 18 februara 1943:

»Pritisak partizana, koji se sve više oseća u srednjem delu doline Neretve, gde već snažno napadaju sva naša uporišta, kao i priliv drugih znatnih snaga u zoni severoistočno od Ljubuškog, nedvosmisleno ukazuju da se glavnina partizanskih snaga, pod pritiskom operacije »Vajs«, priliva u zonu gore opisanu. Dok ova komanda preduzima sve moguće mere da bi te snage zadržala i zaustavila, smatra ujedno da je potreban neposredan zahvat Nemaca radi potpunog uništenja partizana, zahvat koji bi, po mišljenju ove komande, u sadašnjoj situaciji uspeo, naročito kad bi se usmerio u leđa partizanskim snagama, i to nezavisno od sadejstva iz pravca Sarajeva, o kome je ranije bilo reči. U tom cilju ukazuje se kao celishodno da što pre započne operacija »Vajs 2« s gore navedenim zadatkom . . .«

Istovremeno general Roboti šalje italijanskoj vrhovnoj komandi ovakav telegram:

»Situacija na teritoriji Šestog armiskog korpusa, gde su već sada operacije »Vajs« uspele da potisnu glavninu partizanskih snaga, iznenada je za poslednjih 24 časa postala teška. Partizanske mase, koje se cene na 12.000 dobro naoružanih ljudi, opkolile su posadu u Prozoru koja pruža otpor. Dolina Neretve je prekinuta na mestu gde se sastaje s dolinom Drežnice, i neposredno je ugrožena rudarska oblast. Razvoj ove situacije treba verovatno dovesti u vezu i s poznatim Titovim naređenjem«.

Na kraju ovog telegrama general Roboti ističe da je organizacija »Tot« potpuno napustila rudarsku zonu.

Na dan 21 februara nemačke trupe Fogel, iz zone Bugojna, i Anaher, iz zone Sarajeva, vrše operacije kao uvod u pretstojeću drugu fazu Četvrte ofanzive, nazvanu »Vajs 2«. Ove grupe imaju zadatak da se hitno probiju u dolinu Neretve, prva preko Prozora na Ramu, a druga preko Ivan Sedla u Konjic.

TITO

Ono što bilo pod pepelom
 na dnu naših snova skriveno,
 u vatri je razbuktan

Drugi nam
 Tito,
 Tito,
 Tito.

Ona, što teklo kroz kreveta,
 svrva jedna u boju,
 pa uveliku veku: ston

Drugi nam
 Tito,
 Tito,
 Tito.

Naše bratstvo prosijava
 kroz nesete i kroz sito
 pa koga nam je nas miasa

Drugi nam
 Tito,
 Tito,
 Tito.

—BIIAC, T. 1942—

MITRALJEZA

Ostavi me Kato,
 pa Anto, pa Razo,
 al me ne ostavi
 moja mitraljeza.

Ja ću s njom da idem
 najjačim brat,
 samo nek mi pava:
 „traka! traka! trak!“

O namome vasi,
 na svei me pava.
 Kad fašista gorim,
 test mi krila dava.

Mojim gozd je topal,
 myn je test lak,
 a gde joj klikie:
 „traka! traka! trak!“

Moja mitraljeza
 ona vskume goja
 i staze do nekla
 i klame do mora;
 Odavuda tjera
 vruh vana gval
 moj uzak yvontk:
 „traka! traka! trak!“

CRIPNA VIČEZA

S. Sona, s Volga i s Usala
vino je zatiptala
pa na naše kope pala
zvezda crvena.

*
Velika je njena sila.
Sred jala se posadila,
mislak i možda napisala
zvezda plavena.

*
S. Sona, s Volga i s Usala
do jadranskog morskog vala
sve Slavene obavjela
nova Danica

*
Na kope nam sja u klistu,
u nama nam vjesta i kista
svega, svjesta crvena i čista
kao mrija.

==

CRIPNA VIČEZA

U. Teta i Staljna,
Sva zemacka sina,
nas se u mi Pakao
smest,
mi bjezamo izlo,
pa koimo svijelo
i sveto stiskamo
pest

Rod plantara mi smo,
a Gote mi misno.
Slaventica smo dremog
tost;
tka druckija koga
pa klavice i koga
opjetit namu je
pest!

U. Teta mi amu
u jadu i muci,
partizanka stogila
svest;
pa sad, kad i treba,
do suna, do neba,
svetko mi dremog
pest

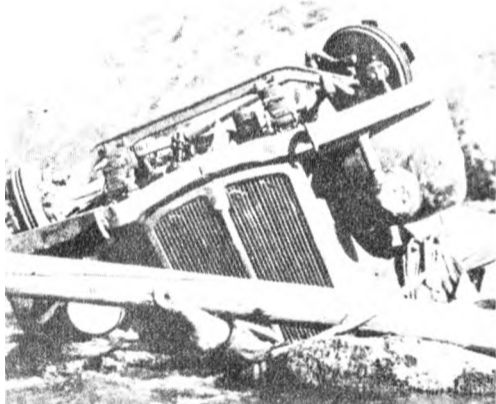
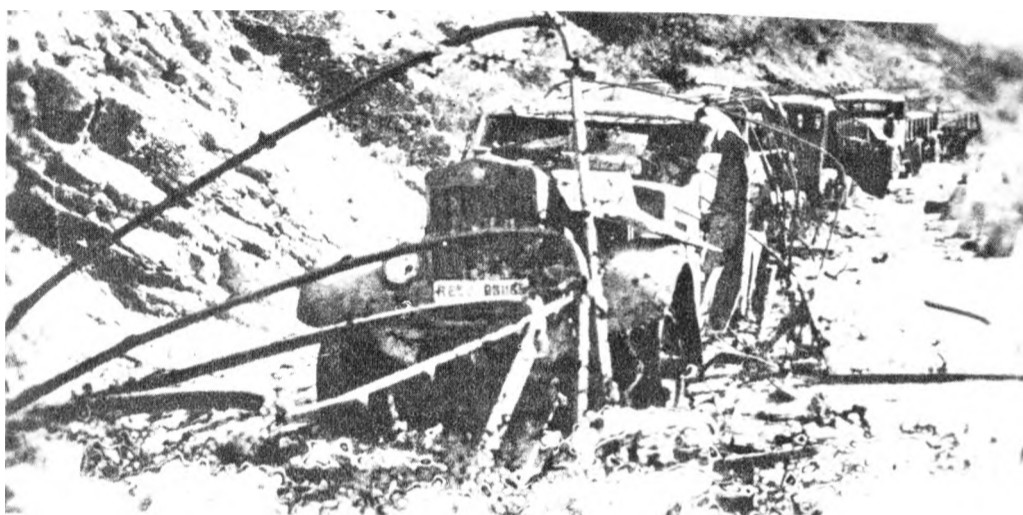
VLADIMIR NAZOR

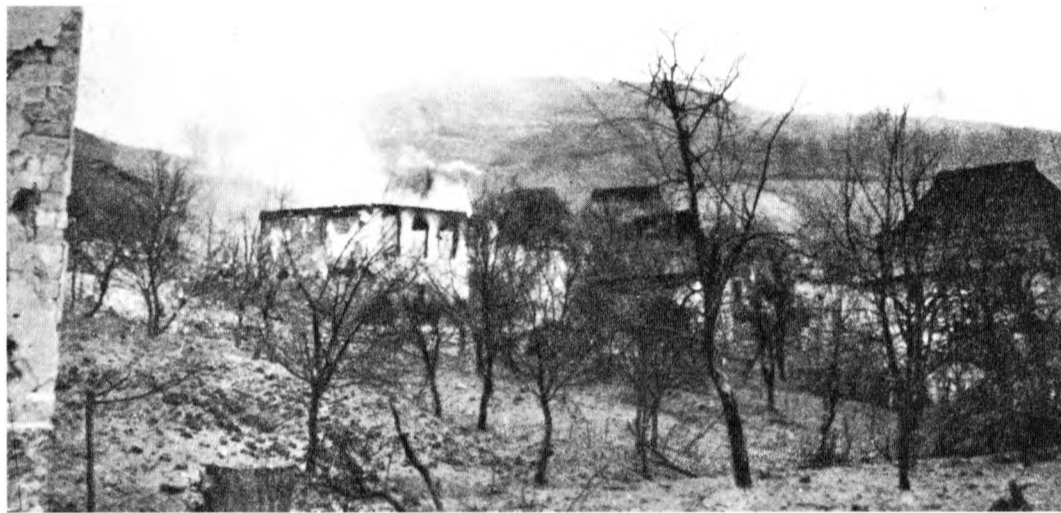
VESELIN MASLEŠA, VLADIMIR NAZOR, MILOVAN ĐILAS I PAVLE ILIO - VELJKO

RAZRUŠENA STARA AUSTRISKA KASARNA U JABLANICI U KOJOJ SE BIO ZABARAKOVAN
BATALJON ITALIJANSKE DIVIZIJE »MURĀE«. TEK KADA JE NAŠ TENKOVSKI
SLAGALIŠTE S MUNICIJOM. NEPRILICIMA SE PREDILO

NAŠ PRODOR U DOLINI NERETVE I RAME I RAZBIJANJE DIVIZIJE »MURĀE«. NA LEVOJ
OBALI NERETVE KOD DREŽNICE DRUGA PROLETERSKA BRIGADA SA ČETVRTOM CRNOGORSKOM
UNIŠTILA JE JEDNU ITALIJANSKU KOLONU KOJA JE IŠLA U POMOĆ OPKOLJENIM
ITALIJANSKIM SNAGAMA U PROZORU (slika gore); RAZBIJEN ITALIJANSKI KAMION U RAMI
(dole, levo), JEDAN OD TRINAEST ZAPLENJENIH TENKOVA (dole, desno)

TRI SLIKE BOMBARDOVANOG PROZORA

» ... TUŽNO MI IZGLEDA PROZOR.
 NI NALIK NA ONU PLANINSKU
 VAROŠICU U KOJU SAM USAO PROŠLOG
 LETA. NE MOGU DA NADEM NI JEDNU
 ČITAVU KUCU. ENO, PREKOPUTA, ČESME,
 PA KUĆE SUDSKOG GLASNIKA U KOJU SAM
 USAO ONOG JULSKOG DANA KADA SMO
 PRVI PUT OSLOBODILI PROZOR. POŽURIO
 SAM PREMA NJOJ, KAO PREMA BEOGRADU.
 ZASTAO SAM. PRAZNA, IZBIJENI PROZORI
 NA GORNJEM SPRATU. GDE LI SU LJUDI
 IZ NJE? GDE JE ONO MRSAVO DETE?

BORCI DRUGOG BATALJONA ČETVIRTE CRNOGORSKE BRIGADE. Prvi red s leva na desno: NIKOLA PEKOVIĆ, MARKO MIKOVIĆ, RATKO MITROVIĆ, POKOJNA DRAGICA ĐURAŠEVIĆ, POGINULA 1944, VUKOSAVA MICUNOVIĆ, POKOJNI SPASOJE KEKOVIC, POGINUO KOD MRATIVJA, POKOJNA ĐURĐA ĐURICKOVIĆ, POGINULA 1944, POKOJNA IKONIJA RADOVIĆ, POGINULA U PETOJ OFANZIVI. Drugi red s leva na desno: LJUBICA GRACUN, PETAR VUJOVIĆ, ZORKA MIOMANOVIĆ, POKOJNI OBREN VUJOVIĆ, POGINUO NA VILIĆA GUVNU, SAVO VUJOVIĆ, RADE MIOMANOVIĆ, BOŽO LIČINA, IZA BOŽE STOJKA DREKALOVIĆ. DVOJICI DRUGOVA IZA STOJKE NE ZNAJU SE IMENA

»Drugoga marta jedna njemačka fašistička kolona s podlom namjerom da se po svaku cijenu probije preko Vilića Guvna prema Šćitu i ugrozi naše ranjene drugove bila je u posljednjem momentu dočekana od jedinica naše junačke Četvrt crnogorske proleterse brigade. U jedno-dnevnoj, neprekidnoj i upornoj borbi Drugi bataljon ove brigade u sadejstvu jedinica Treće krajiške brigade uspio je ne samo da zaustavi ovu neprijateljsku kolonu, nego je i potpuno razbiti.

Svjesni svoje velike odgovornosti i ljubavi prema našim ranjenim borcima, naši borci Četvrt crnogorske brigade svojom krvlju i svojim životima ispunili su slavno svoju zadaću. Za ovo besprimjerno herejstvo boraca Četvrt crnogorske proleterse brigade, a naročito Drugog bataljona, izražavam im svoje priznanje i duboku zahvalnost. Neka ovaj herojski podvig boraca Četvrt crnogorske brigade i jedinica Treće krajiške brigade služi kao primjer svim našim borcima, komandirima i političkim komesarima naše Narodno - oslobodilačke vojske.

U ovim velikim sudbonosnim danima kada se ostrvljeni neprijatelj okomio na nas sa sviju strana s ciljem da uništi našu legendarnu Narodno - oslobodilačku vojsku, a u prvom redu da ugrozi naše ranjene heroje, pred svim našim borcima, komandirima i političkim komesarima postavlja se kao najveći i najsvetliji zadatak braniti svojom krvlju i životima svoje ranjene drugove.

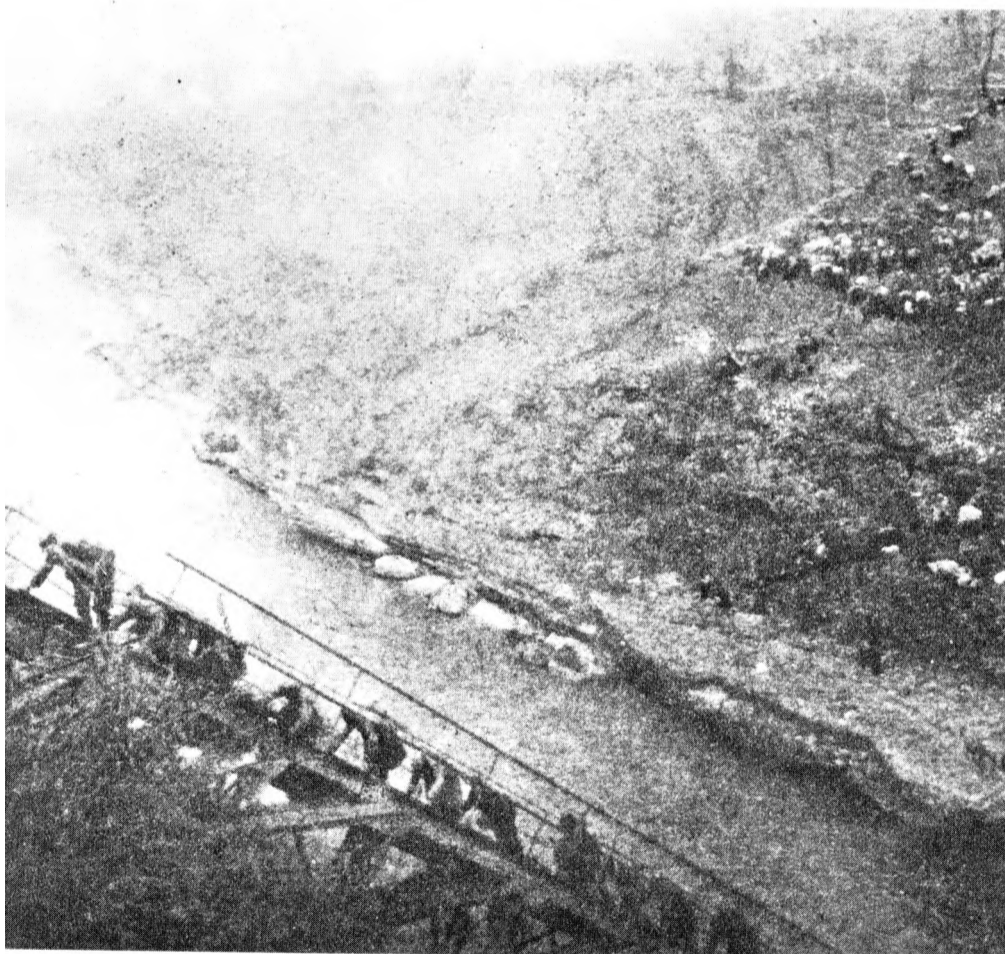
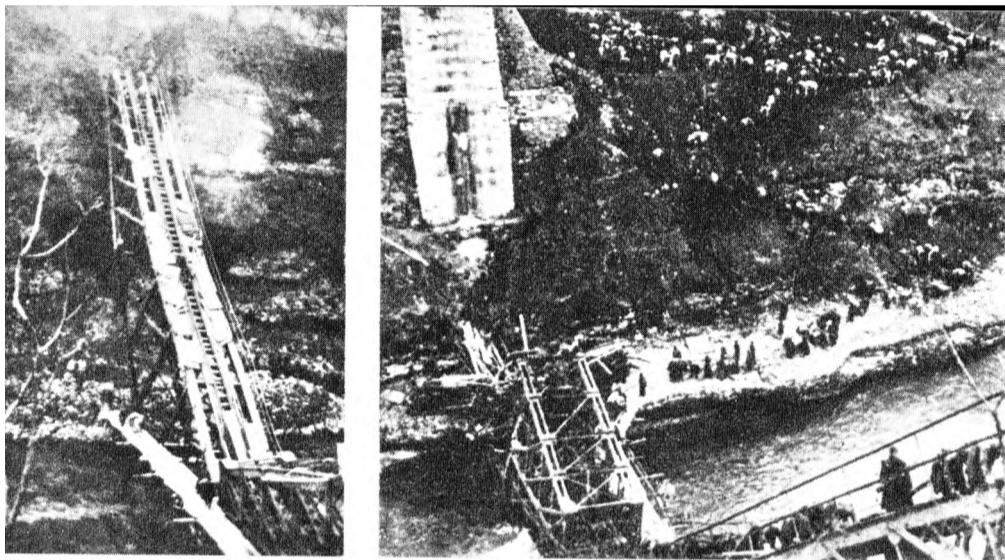
Izražavamo svoje priznanje i zahvalnost takođe komandantu Drugog bataljona Četvrt crnogorske brigade, drugu Niki Strugaru, koji je u ovoj teškoj i krvavoj borbi kao i u svim dosadašnjim bojovima pokazao veliku hrabrost, hladnokrvnost i junaštvo.

Ovaj podvig boraca naše Četvrt crnogorske brigade neka služi kao primjer i putokaz u daljim našim teškim i napornim borbama svim borcima, komandirima i političkim komesarima naše Narodno - oslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije.

Slava herojima palim za ovu svetu stvar!

3 marta 1943.

Vrhovni komandant NOV i POJ
TITO«

PORUŠENI MOST KOD JABLANICE U DOLINI NERETVE I PRELAZ NAŠIH SNAGA PREKO NJEGOVIH OSTATAKA U ČETVRTOJ OFANZIVI

sunce je izgrejalo, otopilo koru na snegu i konji su počeli propadati u sneg zajedno s tovarom. Borci su morali čitav jedan kilometar da nose brdske topove i protivtenkovce na rukama. Italijanska avijacija je otkrila kretanje naših jedinica kroz Klanac, pa ih je žestoko bombardirao do vala. Poginulo je u nekim kućama petnaest drugova, baš kad im je spreman ručak. Druga divizija je izbila u dolinu Neretve jedan dan pre nego što se predviđalo i operacije su otpočele u noći između 15 i 16 februara napadom na Drežnicu. Stanica je bila brzo likvidirana, samo se uporno branila jedna fortica, na ušću Drežnice u Neretvu. Sve tri brigade Druge divizije su pristigle kroz Drežnički Klanac. U tom je Italijanima stigla pomoć iz Mostara. Čitav dan se vodila borba s posadom fortice i tim italijanskim pojačanjem od jednog bataljona divizije »Murde«. Druga divizija uzela je položaj na širini od petnaest kilometara. Na desnom krilu bila je Druga dalmatinska, u centru Druga proleterska, a na levom krilu, u pravcu Jablanice, Četvrta crnogorska. Italijanska kolona je išla s druge strane, leve strane Neretve, a mi smo se nalazili na desnoj obali. Naši protivkolci su prvo pogodili nekoliko tanketa na čelu kolone i zaustavili je, a zatim nekoliko vozila na začelju kolone, tako da Italijani nisu mogli ni napred ni nazad. Oni su se povukli

Naša ofanziva u dolini Neretve i dalje napreduje. Na dan 18 februara u 23.30 Šesti armiski korpus šalje hitan fonogram štabu Druge armije:

»Prema dobijenim informacijama krajna posada na severu armiskog korpusa, koja počinje sa slovom P, pala je posle otpora pod pritiskom mnogobrojnih neprijateljskih snaga ...

Ponuđena je grupa od 2.000 Crnogoraca za naše operacije ...«

Druga armija pita 19 februara Šesti korpus:

»Javite hitno da li se može odmah da raspolaže s Crnogorcima ili kroz nekoliko dana, kao i mesto gde će se upotrebiti.«

Komandant Druge armije general Roboti izveštava italijansku vrhovnu komandu da ne preti samo opasnost Mostaru i rudarskoj oblasti oko njega, već čak i donjem toku Neretve. U depeši od 19 februara, XXI godine fašističke ere, kako stoji u zaglavlju, veli se:

»Situacija u dolini Neretve usled pojačanog pritiska partizana sve delikatnija. Razbijena je posada u Prozoru i neke manje posade na železničkoj pruzi. Partizani su zauzeli i Bradinu. Posade Jablanice i Konjica su izolovane i žestoko pritisnute. Partizanska opasnost sada već zahvata i Mostar i rudarsku oblast, i ne isključuje se mogućnost da posle toga zahvati i donji tok Neretve. Imajući u vidu tu eventualnost naredio sam Šestom armiskom korpusu da pristupi koncentraciji svih snaga dobrovoljne antikomunističke milicije u oblasti Mostara, da suprotstavi snažnu masu partizanskom pritisku i da ne propusti nijednu mogućnost da se odbrani rudarski bazen od eventualnih partizanskih poduhvata. Predviđena je upotreba i 2.000 Crnogoraca. Nemačka komanda obaveštena je o situaciji.«

U arhivi Draže Mihailovića, zaplenjenoj u bici na Zelengori maja 1945 godine, pronađeni su izveštaji i radiogrami štaba Draže Mihailovića tokom Četvrte ofanzive. Draža Mihailović se potpisivao sa »čiča«, »1001« i »88«, a njegov zamenik, major Zarija Ostojić, sa »čiča Branko«, »Branko«. Draža Mihailović se tada nalazio u Lipovu kraj Kolašina s »Vrhovnom komandom jugoslovenske vojske u otadžbini«, a major Ostojić kao »delegat vrhovne komande« u Kalinoviku.

Ostojić naređuje Dobrosavu Jevđeviću, pretstavniku vrhovne komande Draže Mihailovića kod Druge italijanske armije:

»Sto mi ne odgovaraš na depeše? Ja još nemam pregled situacije. Zapamti da moram po časovima svakog dana znati položaje, snage i namere komunista i Italijana, i takođe i naših delova. Jedino se tako može komandovati. Učini sve da Pantić izide na liniju: Vilenjak — Tomina Kosa — Dobra Draga — Goranci — Jastrebinika. Traži da se Italijani u Mostaru hitno pojačaju s Primorja. Ako se održi navedena linija, situacija je spasena i Mostar očuvan. Ubedi ih u ovo ... Bačoviću sam javio stanje ovde i da ti ne možeš doći i da on kreće po čičinom naređenju od Grahova ka Livnu i Jablanici. Zavedite prema potrebi preke sudove i održite moral. Spalite koju kuću od onih koji su pobjegli u šume i pozovi Hercegovce da se drže i odbrane od crvenih. Sad polažu ispit za svoje domove, Kralja i Otadžbinu ... i komunistima je teško, jer su pretrpeli neuspeh i beže s Dinare.«

Na dan 14 februara Ostojić šalje radiogram kapetanu Nikiću:

»Najhitnije po sigurnim kuririma prenesite majoru Veskoviću sledeće naređenje:

Komunisti u Lici tučeni. Njihove glavne snage povlače se ka Hercegovini i već su delom

u jedan tunel i odatle davali očajnički otpor. Tako je vođena borba čitav dan i čitavu noć. Drugog dana u zoru delovi Prvog bataljona Druge brigade prešli su Neretvu. Zamenik komandanta Druge brigade Lune Milovanović i komesar Aleksa Dejović naredili su da osam naših oruđa biju otvore na italijanskim bunkerima u fortici, a oni su seli u skelu i prebacili se s tri grupe puškomitraljezaca. Skela je tučena s dve strane, iz fortice, kao i od Italijana na levoj obali Neretve. Međutim, prva grupa se srećno prebacila, iako je sva skela bila izrešetana. Posle se prebacio čitav Prvi bataljon i napao italijansku kolonu. U međuvremenu, četvrta crnogorska je likvidirala Karaulu, nekoliko kilometara uzvodno od Drežnice. U odlučnom jurišu preko mosta, pod mitraljeskom vatrom, probio se Veljko Marinović sa šesnaest partijaca na levu obalu Neretve. Tu se predala veća grupa Italijana. Crnogorci su počeli da napreduju levom obalom Neretve ka Drežnici i stigli su u trenutku kada se Prvi bataljon Druge proleterske već prebacio i završavao borbu s Italijanima. Pod zajedničkim udarcima, Crnogoraca i Srbijanaca zarobljen je čitav bataljon 360 italijanskog puka, nekoliko tanketa i dvadesetak kamiona. Oklopni voz se bio pojavio od Mostara, ali je oteran našom bacačkom i artileriskom vatrom. Jedino se iz ove opkoljene grupe spasao njen komandant, pukovnik. On se probio do garnizona u Jablanici.

prišle desnoj obali Neretve. Momenat je da se odsudno tuku dejstvom na pravcima: Grahovo — Glamoč — Livno i Prozor — Livno — Glamoč. Od Grahova nadiru Hercegovci i Dinarci s Italijanima, a od Prozora će ići Crnogorci i Hercegovci s 4.000 Italijana od Imotskog. Neophodno zbog ove situacije da Crnogorci stignu u roku od pet dana u Konjic, gde ih čeka hrana, pola miliona metaka i osam teških bacača s jednom baterijom. Čiča načelno odobrio polazak».

Radiogram od 16 februara komandantu uloškog četničkog bataljona:

»Komunisti su se pojavili kod Prozora. Mora se sprečiti upad istih u Hercegovinu. U tom cilju prikupiti ceo Uloški bataljon najhitnije i krenuti odmah, a najdalje sutra zorom, pravcem: Ulog — Trešnjevica — obalom Neretve — selo Bijela, gde ćete se staviti pod komandu komandanta konjičke brigade i dobiti naređenje za dalji rad. Hranu i municiju dobićete po dolasku u Bijelu od italijanske komande u Konjicu. Čika Branko».

Radiogram od 17 februara Jevđeviću:

»Ovo Sta se radi tamo je skandal. Izričito zabranjujem da i jedan naš vojnik pređe na desnu obalu Neretve dok se ne prikupе Bosanci. Ne dozvoljavam da se mešaš u stvari koje ne razumeš. Ako ovako produžiš tražiću depešom od ministra da te smeni smesta, ili mene, ili tebe. Razumi: glavno je sprečiti upad u Hercegovinu do dolaska Bosanaca, a potom ofanziva. Ni sveti Petar da naredi drugo se ne može raditi. Potom dalje: Pitam da li ovde komanduje naša Vrhovna komanda ili ti s Italijanima . . . Branko».

Jevđević odgovara 18 februara majoru Zariji Ostojiću:

»Bradina zauzeta. Italijanski garnizon uništen. Molim ostavi sitnice. Radi se o našoj sudbini. Ti ne znaš kako je ovde. Trupe su pokolebane. Da nisam ovde — naopako. Zvanično Italijani javljaju da operišu tri divizije partizana. Snaga 12.000 samo na jednoj obali. . .«

Istog dana upućuje još jedan radiogram:

»Garnizon Jablanica ugrožen. Tamo je šest topova za nas i ogromna hrana. Možeš li pojačati pomoć. Ako nastaviš s raspisima protiv mene napustiću dužnost. Pozdrav Jevđević».

Jevđević o daljem toku operacija u dolini Neretve izveštava Ostojića:

»Italijani od pola noći nemaju radiovezu s Konjicom. To me zabrinjava. Vesti o pobuni bataljona Prebilovci još nisu potvrđene. To me takođe zabrinjava. Pantić je stigao . . . Italijani mi prebacuju i tvrde da su njihovi garnizoni zato uništeni što nismo održali reč da do četvrtka stignu naših pet hiljada ljudi . . . Italijanske snage oko Mostara: 4 bataljona, dve hiljade ljudi, nešto bacača i teška artilerija. Za široki Brijeg naredili evakuaciju. Nemci i organizacija „Tot“ definitivno napustili Hercegovinu. Njihov štab obećao vršiti presiju na Kreševo iz Sarajeva . . . Hrvati savršeno indiferentni, a Italijani se boje da ih pozovu na saradnju, da se ne predaju partizanima . . . Za Bajove Crnogorce sam tražio da odobre po potrebi i vozove i prolaz. Ne razumem kako će Lukašević preko Mostara za Konjic, valjda preko Nevesinja. Još do večeras živi italijanski garnizoni: Rama 400, Jablanica 500 i Konjic 600. Kod Prozora izgubili 11 tenkova, izvestan broj ljudstva. Letke sam izdao već juče. Italijanima, prema iskazu, stižu velika pojačanja. Mostar vrlo direktno ugrožen . . .«

Radulović izveštava Ostojića:

Druga proleterska tada je prešla čitava na levu obalu Neretve i nastupala u pravcu Mostarskog Polja. Italijani su je dočekali strašnom artileriskom vatrom i bombardovanjem iz aviona, šest bombi pogodilo je štab brigade i poginuo je Marko Šofranac, član politodela, seljak iz Crne Gore. Odbijeni su svi protivnapadi Italijana i četnika i Srbijanci se sada nalaze na kosama iznad Bijelog Polja, desetak kilometara od Mostara.

Crnogorci su nastavili napredovanje uz Neretvu, zauzeli Gornju i Donju Grabovicu i pošli na Jablanicu. Borba za Jablanicu bila je vrlo žestoka. Još pre napada Peko Dapčević je pozvao telefonom Jablanicu sa stanice Prenj. Na telefonu u Jablanici našao neku Crnogorku u službi Italijana. Kazao joj je:

— Ovdje Peko Dapčević, komandant južnog sektora. Pišite ultimatum koji šaljem Italijanima. Oni su opkoljeni. Neka se predaju za četiri sata, inače ćemo ih sve uništiti!

Italijani nisu odgovorili na ultimatum i napad je otpočeo. Neprijatelj je bio zbijen u dva objekta, u hotel »Jablanicu« i austrisku tvrđavu iznad varošice. Naši su jurišali na tvrđavu. Komandir čete Josif Malović uzimao je bombe od svojih vojnika i bacaio ih kroz prozor u tvrđavu. Borba je vođena tri dana. Hotel »Jablanica« se predao tek

»... U toku noći i dana do podne nije bilo borbi, a artilerija stalno gađa. Bojim se kontra - batiranja, jer su komunisti zarobili italijansku bateriju dugačku 105 mm. Prema prikupljenim podacima jačina komunista koji nas napadaju iznosi dve proleterske brigade, a cilj im je da upadnu u Hercegovinu. U borbama su odlični. Naoružani su automatskim oružjem i pikavcima. Napadaju brzo, smelo i mangupski: „Hopa Miko, hopa Seko“. To su im komande koje zbunjuju naše vojnike. Izviđamo iz vazduha i Italijani kažu da ima partizana na pravcima Široki Brijeg — Mostar — Ljubuški, ali ja se bojim upada u Južnu Hercegovinu...«

Na dan 19 februara major Zarija Ostojić šalje novo naređenje Jevđeviću u kome traži da upotrebi italijanske tenkove i avione protiv naših snaga:

»Komunističke snage na levoj obali Neretve kod Rame i Jasenjane moraju se najhitnije uništiti, napad izvršiti putem Mostar — Jablanica, za što upotrebiti tenkove. Neophodno je da avijacija saučestvuje u napadu bombardovanjem. Kad se ovo završi, pročistiti put do Jablanice. Ovaj prodor komunista za nas vrlo opasan. Neka Pantić lično rukovodi napadom i izvesti o rezultatu.«

Jevđević još istog dana odgovara:

»U vezi naređenja, naredili smo da se izvrši napad prema Jablanici. Nemoguće je izvršiti napad tenkovima, jer su svi mostovi od Bijelog Polja do naviše razrušeni. Pantić je koncentrisao sve snage da zatvori pravac do Porima ka liniji Podgrađani — Porim. Sada sam doznačio 10.000 obroka u Nevesinje. . . Pošaljite konje. Avioni bombarduju stalno partizane. Verujem u Boga i u Vas, ali je situacija vrlo teška. Pobeđićemo.«

Ostojić odgovara Jevđeviću:

»Čiča javlja: Pavlović s 2.500 ljudi na putu ka meni. Pukovniku Baju Stanišiću naredio da spremi njegove za pokret . . . Sutra kreće odavde Voja Lukačević sa 600 ljudi iz Kalinovačke 1 Brezovačke brigade . . . Preko Italijana izradi prevoz Bajovih od Gacka i Bileća. Italijane kreni na aktivan rad i podigni im moral. Traži da što jače bombarduju komuniste, jer ih to najviše rastrojava, naročito one prema Konjicu i Mostaru. Napiši letke s Milanom Santicem da dolaze Crnogorci i Bosanci i zapreti da ćemo streljati sve izdajnike i spaliti njihove kuće. Gde je Pantić? Pokreni starešine za najaktivniji rad. Podižite moral. Sigurno ćemo do nogu potući komuniste, samo izvršavajte ovo naređenje i sprečite upad na levu obalu. Bačović uzeo Grahovo, a Nemci Drvar. Komunisti se tamo predaju u masama. Pokreni Nemce i Hrvate na rad preko Italijana. Javljaš novosti. Pobjeda je naša. — Branko.«

Osamnaesti italijanski korpus istog dana izveštava štab Druge armije:

»Poštovani narodni poslanik Jevđević izvestio je usmeno načelnika našeg štaba: „Početkom 20 ovog meseca biće koncentrisano u Konjicu na Neretvi 5.000 četnika koji su pod mojom i Bačovićevom komandom. Ovo je u sporazumu s Šestim armiskim korpusom da bi se izvršila akcija protiv partizana koji stižu iz zone Imotski i zone Prozora. Imamo artileriju i bacače italijanske s italijanskom posadom.«

Major Ostojić izveštava Jevđevića 20 februara:

»Pantić i Radulović da napregnu sve snage za sprečavanje daljeg nadiranja komunista ka

kad je top bio dovučen na dvadeset metara i kad je počeo da dejstvuje. Tek trećeg dana, 23 februara u jedan sat posle podne, predala se italijanska posada iz bivše austrijske tvrđave. Borci Petog bataljona četvrte brigade pogodili su bacačem posred italijanskog slagališta municije. Nastala je eksplozija i tada se demoralisani neprijatelj predao. Četvrtom brigadom ovde je komandovao Radovan Vukanović. Zarobljeno je 740 Italijana, ubijeno 130, zadobijen veliki plen: dve haubice, dva protivkolca, šest teških mitraljeza, dvanaest puškomi tra i jeza, 700 pušaka a municije i hrane na vagone. U bici za Jablanicu, pod neprijateljskom vatrom, Niko Strugar je poveo svoj Drugi bataljon preko velikog železničkog mosta i niko nije bio ranjen. U Jablanici je zarobljen italijanski pukovnik koji je umakao iz Drežnice.

Ovaj deo ofanzive je išao po planu, ali Prva divizija nije izvršila svoj zadatak, odnosno Prva brigada, španac je na svoju ruku poslao s Ivan Sedla dva bataljona da zauzmu Konjic! A Nemci su se bez po muke ispeli na Ivan Sedlo, ovladali Bradinom i poslali pojačanje od 600 ljudi u Konjic. Da je i Prva divizija učinila svoj zadatak — naši prvi ranjenici bi bili već s one strane pruge i Neretve. Ovako je situacija otežana i nije isključeno da ćemo morati menjati čitav pravac našeg pokreta. Pogotovu što neprijatelj neobično brzo reagira. Skupio je velike snage na ovom sektoru. Onda što je za nas veoma opasno — od Bugojna je krenuo jakim snagama ka Prozoru i već je zauzeo Vakuf!

Naš desni bok, na pravcu Imotski — Široki Brijeg, štiti novoformirana Deveta dalmatinska divizija.

★

Zimlju. Traži od tetkića (Italijana) teške bacače i artileriju da pojačaju Pantića, jer će tako lakše uspeli. . . Pojačanja pristižu. Sve će biti dobro. Podižite moral. Javi šta znaš o stanju kod Konjica, Bradine, Rame, Jablanice i Ljubuškog. Neka se izviđanjem iz vazduha utvrde tačno pravci njihovog nadiranja na celom frontu i iz pozadine gde se pojačavaju. Ovo je neophodno zbog donošenja odluke za dalji rad. Javi tačnu liniju fronta na levoj obali. . . Mogu li baciti hranu i municiju iz vazduha za Voju Lukačevića? Da li glavne snage komunista idu levim krilom ili centrom njihovim? Kako je moglo preći preko Neretve 3.500 partizana za tako kratko vreme? Koliko mostova imaju? Neka ih bombarduje avijacija. Javlja se, pa i makar nepovoljne vesti. Čiča naredio da izradiš hitno da Bačović krene od Grahova za udar u pozadinu. Učini sve da se ovo ostvari najhitnije i objavi narodu da je zauzet Glamoč i da Hercegovci dolaze kući goneći komuniste.«

Jevđević je istog dana predao Osamnaestom armiskom korpusu sledeći telegram za štab Druge armije:

»Da bi se spasla situacija u Hercegovini naredili smo Bačoviću da se odmah uputi sa svojih 2.700 ljudi iz Grahova prema Livnu. Molim vas da potpomognete zadatak Bačovića dajući mu životne namirnice i eventualno italijansku pomoć, pošto on mora po svaku cenu krenuti.«

Istog dana major Zarija Ostojić šalje još jedan radiogram Jevđeviću:

»Voju Lukačevića prijavi kao potpukovnika Jovanovića. On je juče stigao u Glavatičevo, a danas će stupiti u vezu s Konjicom. Doveo je i 2.000 Bosanaca, ali ima i 1.200 muslimana. Izradi davanje oružja, municije i hrane Voji, jer ćemo mu narediti hitnu ofanzivu obema obalama Neretve, s linije Bjelašnica — Konjic — Bijela na liniju Prozor — Rama — Jablanica. Traži drsko od tetkića sve što Vojo traži, jer si održao reč i spasli smo im Konjic, a nadam se i Ramu i Jablanicu. Da bih mogao narediti napad Pantiću javi tačno situaciju na celom frontu. Razbićemo sigurno c i ne ne i pokazati ko su četnici. Razvite besomučnu propagandu za podizanje morala našima. Objavi da Bačović nastupa sa Glamoča ka Livnu. Pokreni tetkiće na ofanzivu prema mome planu. Neka se sve starešine rukovode našim geslom: S verom u Boga za Kralja i Otadžbinu. Draža nas vodi ka veličini i slobodi. Pobeda je naša. — Čika Branko.«

Jevđević Ostojiću:

»Italijanski odgovor stigao i glasi: U Konjicu je bilo svega 600 Nemaca. Polovina otišla prema Rami, saraduju potpuno s potpukovnikom Jovanovićem, daju mu hranu i municiju. . . «

Pošao sam posle s Veljkom da razgledam Prozor. Poslednja bomba je srušila zid crkve. Tu je poginuo stražar Dalmatinac. Ostao je do kraja na dužnosti. Tužno mi izgleda Prozor. Ni nalik na onu planinsku varošicu u koju sam ušao prošlog leta. Ne mogu da nađem ni jednu čitavu kuću. Eno, preko puta, česme, pa kuće sudskog glasnika u koju sam ušao onog julskog dana kad smo prvi put oslobodili Prozor. Požurio sam prema njoj kao prema Beogradu. Zastao sam. Prazna. Izbijeni prozori na gornjem spratu. Gde li su ljudi iz nje? Gde je ono mršavo dete? Da ga nisu zaklali četnici, jer su oni posle nas ovde upali zajedno s Italijanima i poklali u ovom kraju 2.700 duša.

Razgovarao sam o tim teškim danima s omladinkom Hašom, u čijoj kući stanujemo.

— Svi ćemo mi s vama! Italijani su rđavi. Napastvovali su mnoge žene i devojke. Samo ih zavedu u mrak. Upropastili su jednu majku s petoro djece. Vojska im je gladovala. Krađu sve što stignu... Narod su mrzili... Odveli su na otok Mamulu, u logor, 30 ljudi iz grada ...

Srećemo usput partizane kako teraju veliki italijanski kolut sira kao obruč, kotrljaju ga do kamiona, pa će posle na položaj. Ogromnu hranu smo zaplenili u Prozoru, bar će se sada vojska najesti. Već su sve bolnice dobile italijansku marmeladu i sir. Takav je život partizanski. Mesec dana ni zobenice, a onda odjednom belo brašno i marmelada.

Večeras treba da bude drugi napad na Konjic. Udaraju Crnogorci i Hercegovci. Biće žestoke borbe. Nemci su unutra.

Vratili smo se u našu kuću. Tu je bila za vreme borbe za Prozor hirurška ekipa, još su dušeci krvavi. Rušimo se na pod. Ali, nema sna. Svako pola sata nailaze kuriri.

ČETVRTAK, 25 FEBRUAR

Pokret. — Nema nikakvih vesti od Konjica. Krenuo sam u Duge i Uzdol da obidem ranjenike. Tamo su bataljoni pešačke grupe. Spuštam se liticom niz Ramu. Zabasao sam i moram da okomito silazim među pećine, gde se reka ruši s visine od trideset metara. Niz taj vodopad skočilo je 200 Italijana. Muslimani iz Duge, zajedno s našim vojnicima, opkolili, a oni jedan za drugim u Ramu. U jednoj pećini zbila se grupa bula s decom. Boje se aviona. Jedna žena srednjih godina sikće:

— Meni jedan četnik kaže: »Ja koljem, jer mi je sve poklano. Krv mi je pred očima!«

Započeh razgovor.

— Vama partizanima su glavni magacini, a ne gradovi. Otićete vi odavde a kuda ćemo mi! — opet će ona.

To je, nažalost, sestra mog starog druga Osmana Sabitovića.

Inače, selo Duge je naše. Tu je Osman Sabitović radio još pre rata. Iz ovog kraja skoro će se formirati brigada.

U Dugama zatičem bolnicu Treće divizije. Opet novi bolesnici, četiri stotine boraca, samo iz te divizije, boluje od trbušnog tifusa! Znači, imamo skoro 4.000 ranjenika i bolesnika. Pošao sam dalje za Uzdol. Pored mene potok. Zastao sam, skinuo pušku, revolver, umio se, prevario se i zaspao. Probudio me avion. Pošao sam brzo ka Uzdolu. Proleće je uveliko. Oru seljaci zemlju i kao da se žure da u zemlju sakriju svoje

zrno od Nemaca i Italijana. Zemlja se puši. Iza jednog stada skakuće jagnje. Vrbe su napupile.

U Uzdolu sam bio sa štabom Četvrtog bataljona pešaka. Rade ljudi vredno. Milina je videti takve drugove. Bataljon zavisi od onog ko ga vodi. Vraćao sam se po mraku. Sa mnom je išao stari musliman iz Prozora, Idriz Hodžić. Vodio je na svom konju jednu drugaricu do Uzdola, pa se sada vraća. Priča Idriz:

— Talijani nisu nikud pušćali iz žica. Danima smo jeli kuhanu kukuružu. Ponekad su pušćali djecu do sedme godine da s konjima odu do mlinova ... Svima su govorili: »Tuti komunisti, tuti macare ...« Namučili smo se mnogo. Oni bogatiji su pobjegli u Sarajevo, a raja je ostala ... Četnici su čuda pravili, a Talijani su sve to dozvoljavali... Jedan je četnik dolazio kod mene, bio je drukčiji od ostalih. Pred rastanak je opet došao: »Nesreća, nesreća, koljemo se između sebe, umjesto da se udružimo i zajedno pokoljemo Talijane ...«

Gojko je večeras otišao do Starog da vidi ima li kakve naredbe za ranjenike. Naišao do nas belogardejac, emigrant Kosov, debeli lekar koga sam video kad smo još letos ušli u Prozor. Spao mu je trbuh. Ima neke plave, ledene oči. Govori nam:

— Ja njet parčizan, mene parčizani rekverirali... Ja imam pritisak 180. Sinoć vatra 39. Ja ide u Duge. One neće biti bombardirane, tamo pijem mljeko, pljujem u plafon, pijem natrijum i lječim se... Meni dosta svega ... Ja prolećer ... Kuća pusta ... Zena dala sve za 8.000 kuna i očišla u Sarajevo... Moj finji šifonjer, moj finji radio, sve je to očišlo ... Ja hoću mira...

Posle nam poče pričati kako se pije. Taj izgubljeni lekar mnogo nam je jada zadao. Nikad nije hteo da kuva špic pre davanja injekcije.

Kad partizan dobije pegavac on samo klimne glavom:

— Vot njičevo. Vot samo pihavac!

Ovakvi lekari nam stvarno ne služe. Trebalo bi ga »demobilisati«, kako on kaže.

PETAK, 26 FEBRUAR

Pokret. — Stigao je Gojko. Naš pravac je izmenjen.²⁴ Težak udar. Srbiju ćemo kasnije videti nego što smo mislili. Dockan u noći Gojko nam saopštava:

— Konjic bismo mogli da zauzmemo. Naši su osvojili Stari grad⁵ sve bunkere, ali se Nemci životinjski brane. S njima su četnici i Italijani. To nije sve. četnici su izvršili veliku koncentraciju iznad pruge i udarili nas s leđa. Hercegovačka i sandžačka brigada vodile su krvave

²⁴ Prema podacima izveštaja upućenih generalu Literu, komandantu svih neprijateljskih trupa u Četvrtoj ofanzivi, na dan 26 februara situacija je bila sledeća:

Grupa Fogel, sastavljena od tri bataljona, jednog ustaškog divizionu i jedne nemačke baterije, posle borbi od 21 do 26 februara, usled žilavog otpora naših jedinica nije uspela da izvrši svoj zadatak, da zauzme Prozor i da se probije do Rame, pa je stavljena pod komandu 717 divizije, čiji su prvi delovi stigli kao pojačanje u Gornji Vakuf još 25 februara uveče. U izveštaju za 26 februar veli se: »Povećana upotreba teškog oružja i artilerije od strane neprijatelja.«

Grupa Anaher, sastavljena od dva nemačka bataljona, dva domobranska, jednog ustaškog i dve planinske baterije, imala je da se probije preko Ivan - Sedla u Konjic i da zatim nastavi u pravcu Mostara. Na dan 23 februara ona je uspela da zauzme Ivan - Sedlo i 24 februara uđe

borbe u Bijeloj. Četnici uporno drže položaje. Pored onih starih bradatih, doveli su decu od četrnaest i petnaest godina. Jurišaju s poklicima:

— Dole Staljin! Nećete paliti naša sela!

Izginulo ih je masa. Ali i naši stradaju. Iz Hercegovačke brigade je 120 ljudi izbačeno iz stroja. Dva bataljona su napadala grad, a tri su držala položaje izvan grada. U jednoj četi je ostalo svega 13 ljudi. Kad je trebalo ponovo vršiti juriš ta četa je bila pošteđena, ali se tih 13 ponovo javilo na juriš. Poginuo je komandant Mostarskog bataljona, junak Miloš Kovačević, a u Prvom bataljonu i komesar i komandant. Krvava će borba biti s tim banditima. Neprijatelja ne treba potcenjivati. Nemci su se u Konjicu ogorčeno branili. Mi smo bacali i tenkove u borbu, »štuke« su nam nanele velike gubitke.

Danas mi je došla do ruku Staljinova dnevna zapovest od 23 februara:

»Nemačka armija dobila je snažne udarce, ali neprijatelj još nije pobeđen. On prelazi u protivnapade, pokušava da se zadrži na odbrambenim položajima i može da pokuša i s novim avanturama. Eto, zašto nema mesta bezbrižnosti. Sovjetski narod se raduje poredama Crvene armije. Ali borci, komandiri i politički radnici dobro pamte reči druga Lenjina:

- 1) Ne opijati se poredama i ne poneti se.
- 2) Učvrstiti pobedu.
- 3) Dotući neprijatelja.«

SUBOTA, 27 FEBRUAR

Prozor. — Izdali smo danas naređenje za novi pokret. Teški ranjenici prebacuju se u Prekaju, natrag u Krajinu. Napisali smo opširno pismo svima političkim komesarima i objasnili im situaciju. Podvukli smo situaciju na severa. Stigao je kurir Leka Popović iz Glavnog štaba za Hrvatsku. Naši su povratili Koren' i, Udbinu, Lapac, Mazin, Ličko Petrovo Selo, Rakovicu. Ranjenike ćemo ostaviti negde na Srnetici.

Što se tiče naše situacije na ovom frontu, jasna je. Nećemo ići preko pruge, četnici su se koncentrisali. Morali bismo se probijati s velikim naporima. Pravac: na levo krug, pa udri neprijatelja tamo gde se ne nada! Samo brzo raditi.

NEDELA, 28 FEBRUAR

Prozor. — U teškom smo položaju. Od Vakufa Nemci i ustaše svim silama trude se da se probiju u Prozor. Nemci otpočeli novu ofanzivu u Krajini. Zauzeli su Oštrelj. Zato u osam časova dobijamo novo naređenje. Obustaviti pokret! Obustaviti mobilizaciju kola i konja! Ranje-

u Konjic, ali se u izveštaju od 24 februara veli: »Jaki noćni neprijateljski napadi s jugozapada i severoistoka prema Ivan - Sedlu delimično su suzbijeni u borbama prsa u prsa«. Zatim: »Desno krilo odbilo je neprijatelja iz Voznika. Napad s tenkovima u pravcu Konjica zaustavljen južno od Dragočaja zbog prekida na putevima koji su bili pod žestokom neprijateljskom vatrom. Jedinice raspoređene u Konjicu bile su napadnute artiljerijskom vatrom u sumrak. Stalni neprijateljski napadi, delom i sa zaplenjenim italijanskim tenkovima, bili su odbijeni. Pojačanja poslana prema Konjicu u jačini jednog bataljona raspoređena na uzvišicama s one strane puta, u teškim borbama u zoni prekida južno od Dragočaja.« U izveštaju za 26 februar govori se o našim daljim napadima na Konjic »uz potporu tenkova« i »o teškim borbama prsa u prsa«. Grupa Anaher dobila je pojačanje od tri bataljona. Opkoljene nemačke jedinice u Konjicu snabdeva avijacija: »Tokom čitavog dana avijacija je snabdevala municijom i sanitetskim materijalom jedinice koje su ubačene kod Konjica.«

nici ostaju ovde do daljeg naređenja. Odozgo od Vakufa grmi. Jasno se čuje puščana paljba. Neće ih naši propustiti. Dole, u dolini kraj drumu, leži skoro 4.000 naših ranjenih i bolesnih drugova, a od toga dobra polovina se ne može kretati sem na konju i kolima. Zamišljeni smo, ali vidimo izlaz iz situacije.

U 14.00 časova novo naređenje: Teške ranjenike preko Grahova i Srba prebaciti u Liku. Pravimo raspored. Ja bih morao ići prvi u Liku. Polazimo u grad. Sreće nas Gojko na motoru i maše rukom, opet se obustavlja pokret. A gore na Makljenu ključa. Svraćamo kod Terzića. Neprijatelj zauzeo Drvar. Ugrožena nam je veza s Likom. Izbio je i na Ovčar na Srnetici i spušta se u Glamočko Polje. Ovo je nesumnjivo ofanziva većeg stila, druga etapa. Pripremaju se za napad i od Sinja, i od Ljubuškog. Udaraju pravo na naše komunikacije, a one su izdužene: sever — jug.

U osam sati uveče dobijamo još jednu tešku vest. Nemci su izbili na Kobilu, devet kilometara vazdušne linije od Prozora. Mogu nas gađati haubicama. Srećem d-r Vajsa, šefa saniteta Sedme hrvatske divizije:

— Ljudi su nam strahovito iscrpeni. Četvorica su danas naprasno umrli. Bili su četiri dana i četiri noći na položaju, u snegu... Ne može se na položaju izveštaj napisati. Mrzne se mastilo u nalivperu.

Ponovo svraćam kod Terzića oko deset uveče. Drugovi spavaju. Malo pre smo svi zaključili: Nema ćorsokaka za nas. I ovo ćemo savladati! Terzić poručuje nekom na položaju Sedme divizije:

— Svi do jednog izginite, ali nemojte pustiti neprijatelja u dolinu. Znaete ko je dole! Drug Tito to od vas traži.

Vraćam se po mraku. Gore na planini ječi. Hoće li izdržati naši? Hoće, hoće! Tu je i slavna Prva dalmatinska, tu je Treća krajiška, drvarska brigada iz žarišta ustanka u Bosni. Tu su Banijci. Bije se jedna od najotsudnijih bitaka našeg rata. Ovde, kraj drumu u selima, mirno spava 4.000 ranjenika, naših dragih drugova.

Mi ćemo ih spasiti!

Švabe neće proći. Oni će biti zaustavljeni i daleko odbačeni.²⁵

PONEDELUK. 1 MART

Prozor. — Tri juriša su naši vršili na Kobilu, tri puta su Nemci povraćali položaj. Konačno je ostala naša. Ali situacija u osnovi nije mnogo izmenjena. Gore su Nemci. Idu kao fanatici, nadiru preko grebena, jurišaju nemilosrdno. Sigurno će opet pokušati da se probiju. To se pokazalo posle podne. Zauzeli su na našem desnom krilu Crni Vrh, jedan od ključeva naše odbrane. Pred mrak je palo i Vilića Guvno. Čitav nam front visi o dlaci. Još malo pa će nas baciti u ovu prozorsku rupu.

Teške su vesti sa severnog fronta. Posle Oštrelja pala su i Mliništa. Neprijatelj se spustio u Drvar i Mokronoge, a takođe i u Glamočko

* U nemačkom izveštaju za 28 februar veli se da je 717 nemačka divizija svojom glavnom izbila na front prema Prozoru. Njeno desno krilo s drugim bataljonom 737 puka u 20.(X) časova doprlo je do linije Karaulice. Na sektoru Konjica nemačka komanda bacila je u borbu čitava 718 diviziju.

Polje. Zato nam je sinoć i došlo naređenje o obustavi pokreta za Hrvatsku.

Ali, ima i drugačijih vesti. Stigao je major Đokić, sada načelnik štaba VII divizije, s Jablanice. Priča o herojstvu naših drugova iz II srbijske. Trebalo je preći Neretvu, a prelaz je branio jedan italijanski bunker. Naši su sa šest puškomitraljeza i dva mitraljeza držali na oku otvore na bunkeru, a politkom brigade Aleksa i zamenik komandanta Lune prvi su se navezli na brzu Neretvu splavom. Sav im je splav bio izrešetan, ali su se prebacili na onu obalu — za njima još dva bataljona bez gubitaka. I bunker je bio likvidiran.

Povrh svega sada su se pojavili i četnici kao strvinari od pravca Mostara. Bajo Stanišić napadao je prekjuče na položaje Druge dalmatinske brigade desnom obalom Neretve. Dalmatinci su ga lako odbacili.²⁶

²⁶ U ime Draže Mihailovića major Ostojić šalje 25 februara Baji Stanišiću sledeći telegram:
 »Vaš brzi dolazak s Crnogorcima u pomoć braći Hercegovcima od ogromnog je značaja i ostaće kao jedna istoriska potvrda da je bratstvo i sloga Crnogoraca i Hercegovaca nerazlučno. Hercegovina će biti večito zahvalna i vašim herojima. Za pretstojeći napad molim da se primite komande nad srednjom i levom kolonom . . . Pobeda je naša. — čika Branko.«
 Ostojić Raduloviću i Jevđeviću:
 »U toku današnjeg dana i noći poslaću vam ideju za napad za tučenje komunista u džepu Neretve. Verujem da je Voja održao liniju: Zlatar — Paklena, Barašnica — Osobac, jer danas ima tamo preko 3.000 ljudi. Napad desnom i levom obalom Neretve s vaših sadašnjih položaja treba da počne jedan dan pre Konjičke grupe. Potražite hitno pojačanje Italijana da zatvore pravce: široki Brijeg — Mostar i Ljubuški — Mostar . . .«
 Ostojić Baji Stanišiću:
 »Želim puno sreće u napadu. Nadam se potpunom uspehu. čim se načnu boljševički položaji neka kolone što više guraju napred, jer je Konjička grupa pritešnjena jačim snagama, dok joj ne pristignu pojačanja, koja su na putu. S Lukačevićem, molim, ostvarite neposrednu vezu preko Konjica, bacanje izveštaja iz aviona i kuririma, i izveštavajte o vašem napredovanju. Neka Pantić obrati pažnju na desni bok i prelaze preko Prenja, a Italijani da sigurno obezbede levi bok od Gojnića. Molim da me obaveštavate o situaciji. Zarobljenike posle kratkog saslušanja pobiti.«
 Ostojić Jevđeviću:
 »Konjička grupa danas jaka 4.000 ljudi, a sutra 5.000. Lukačević sjajno vodi borbu s glavnim snagama komunista. U Konjicu nema hrane, ni municije. Hitno danas neka bacaju hranu i municiju celog dana za 5.000 ljudi kod Konjica i u Borike, bez obzira na znake, jer Vojo drži čvrsto Konjic. Neka broj 22 hitno baci jednu radiostanicu u Konjic, kako bi Vojo imao stalnu vezu s vama tamo. Pobeda je naša.«
 Ostojić Raduloviću:
 »Želim srećan početak i pun uspeh u napadu. Bez obzira na postavljene ciljeve udirektivi za prvi dan napada, ako se uspeh postigne, gurajte što više napred, čuvajući sepočestog tučenja, kako bi što više pomogli Voji . . . Obrati pažnju na prelaze preko Prenja i levi bok leve kolone. Javlja redovno o napredovanju naših i situaciji. Bačović danas kreće ovamo. Održavajte moral! Zarobljenike, po kratkom saslušanju, pobiti. Pobeda je naša.«
 Radulović majoru Ostojiću, 26 februara:
 »U ime Boga 27 ovog meseca počinjemo napad u svanuće. Prvo artileriska priprema, zatim od 7 do 8 bombardovanje iz vazduha, a potom napad pešadije . . .«
 Jevđević javlja Ostojiću 27 februara u 22.30 časova:
 »Posle ogromne pripreme sa 18 topova, koja je trajala od 6.30 do 8.30, i bombardovanja avionskog, odredi su prešli u napad. Napreduje se polako, jer mitraljeska gnezda partizana nisu uništena. Avijacija i artilerija i dalje saraduju s našom akcijom.«
 Radulović javlja Ostojiću 27 februara u 22.30 časova:
 »Danas je preduzet napad, ali nije uspeo prema mom očekivanju. Artileriska priprema, dopunjena avionskim bombardovanjem, van je, savršena. Napad pešadije slab i očajan, borbe takoreći, nije ni bilo. Na frontu srednje kolone samo jedan neprijateljski mitraljez, a ispred leve kolone dva. Kolone nisu postigle dnevni cilj, ma da nije bilo otpora. Ja sam besan . . .«
 Jevđević Ostojiću 27 februara u ponoć:
 »S 18 topova i 18 bacača naših 5.000 nisu danas nikud makli protiv 500 partizana koji su imali jedan bacač i nekoliko mitraljeza. Naši nemaju nikako oficira, a ono što valja, s Bačovićem je. Oprostite, meni se čini da su Bajovi više frazeri nego borci, jer imaju preko 100 oficira i podoficira aktivnih.«
 Jevđević Ostojiću 28 februara 10.55 časova:

Od neobičnog je značaja hvatanje zapovesti »Glavnog štaba četničke narodne vojske za Crnu Goru i Hercegovinu« sa sedištem u Mostaru. Ovu zapovest je potpisao Bajo Stanišić, a zaplenili smo je kod nekog potporučnika Dragičevića, koji je s dva pratioca išao na položaj. Zbog aljkavosti nekog komandanta bataljona u Drugoj dalmatinskoj, četnici su pobjegli prilikom sprovođenja iz štaba brigade u štab divizije, ali njihovo naređenje je ostalo. To je jedan od najvažnijih dokumenata koji smo dosad uhvatili, ali ujedno je najbesramniji. Na kraju naređenja stoji: »London je sinoć odobrio saradnju sa 33.« U ovom dokumentu se otkriva šifra: »11 su Nemci, 22 Italijani, 33 ustaše, 44 domobrani, a 55 muslimanska milicija.«

U istoj zapovesti naređuje se četničkim snagama da nas napadnu 27 februara. Govori se i o sadejstvu nemačke avijacije.

Znali smo i ranije ko je »jugoslovenska« vlada u Londonu, ali ovo krvološtvo nas naročito boli u ovom trenutku. Ona otvoreno odobrava saradnju s Nemcima i ustašama da bi bili poklani naši ranjenici.

Sramna je uloga engleske vlade. Njena radio stanica služi za slanje ovakvih naređenja dok mi kidamo prugu koja je baš za engleske i američke snage u Africi od životne važnosti.

Ovo će još više ogorčiti naše borbe, naš narod. Tek će rat nastati kad se napijemo londonske krvi. Psi nad psima. Ali, moramo čutati. Treba stvari posmatrati dijalektički. U međunarodnim srazmerama treba gledati na situaciju. Kod nas su suprotnosti najzaoštrenije. Ali,

»Dostavljam tebi i Raduloviću bez komentara. Italijanski general dostavio je Baju Stanišiću sledeće: „Noćas u 2 časa trupe koje su stigle do linije sela Brkog, počele su u neredu da se povlače prema Gorancima. Oficiri ne mogu da ih drže. Hranu koju su dobili za tri dana pojeli su za jedan dan. Pohitajte i svojim autoritetom vratite vojsku.“»

Ostojić Raduloviću:

»Jevđević me izveštava da Voja napreduje ka Ostrošcu i Vama, a da vi tamo danas niste izbili ni na polazne položaje, a na koje ste trebali izbiti još sinoć. Na ovaj način ceo plan je upropašten, a komunisti, umesto da budu uništeni i saterani u Neretvu, pobeći će ka Prozoru nekažnjeni... Saopštiti pukovniku Stanišiću i komandantima kolona da ču ih, ako sutra ne postignu ciljeve, koje sam im dao za drugi dan napada za srednju i levu kolonu, smesta smeniti kao nesposobne sa komandantskih položaja i staviti ih pod sud za neizvršenje naređenja Vrhovne komande. Ako je tačno ovo što Jevđević piše, onda je to pravi vojnički skandal. Javi hitno situaciju, jer ovo šta se radi tamo strašno je.«

Ostojić ponovo Raduloviću:

»Poteraj sve starešine, bez obzira na položaj, u streljački stroj. Ti lično iziđi na položaj kod Joce i daj svima ubrzanje.«

Neki St. Jovičević poručuje Baju Stanišiću:

»Uzмите motku u ruke i naterajte Crnogorce da se bore, a oficirima naredite da jedan drugom ne podmeću, jer radi se o sramoti Crne Gore i Crnogoraca, o vašem obrazu i prestižu. Ovo što pišem, ne pišem napamet. Bio sam u Mostaru i bio sam kod delegata Vrhovne komande. Govori se o borbi prsa u prsa, a samo jedan čovek mrtav. Molim Vas, g. Pukovniče, ne prezajte niti od najdrakonskih mera. Verujte, da ikako fizički mogu izdržati, došao bih kod Vas, ali kao zadavola maći ne mogu 100 metara daljine, jer imam teški bronhitis na jednoj strani pluća.«

Ostojić Baju Stanišiću 28 februara:

»Gospodine pukovniče, ideja napada za uništenje komunista u džepu Neretve bazira na munjevitom radu srednje i leve kolone, koje moraju izbiti na Jablanicu i potpuno otseći oštupnicu komunistima ka Prozoru i dolinom Doljanke. U ovom cilju sam naredio da srednja i leva kolona počnu napad. Izvešten sam da juče, iako ste imali ogromnu nadmoćnost u svakom pogledu, a otpora, takoreći, nije ni bilo. Vaše kolone nisu ništa uradile. Ovo dokazuje potpunu nesposobnost komandnog osoblja i neshvatanje ideje napada.

Vi niste našli za potrebno da me o ma čemu izvestite, iako ja rukovodim, po naređenju Gospodina Ministra Vojske, celom akcijom. Bio sam stoga prinuđen da sinoć izdam neposredno naređenje komandantima srednje i leve kolone, o čemu vas izveštavam. Prava je sramota da sve Vaše mnogobrojne starešine, većinom aktivne i sa svim vojničkim školama, ne znaju kako

stiće razvoj u svetu na nivo naše zemlje. Onda će svaki naš borac slatko vraćati milo za drago tim banditima iz Londona.

Borbe s one strane Neretve bile su neobično oštre. Hercegovačka brigada imala je skoro 100 izbačenih iz stroja. I Sandžačka je bila u teškom položaju, ali se izvukla.

Danas je Prozor ponovo bio tučen iz vazduha. Ali žrtava nije bilo. Krenuo sam u grad. Po staklu i crepu prelazi kamion. U njemu pesma. To stiže Četvrta proleterska da odbrani ranjenike. Ona je napadala s Petom crnogorskom Konjic, ali je izvučena iz grada i odmah prebačena na naš front. Pitam jednu mladu partizanku iz koga su bataljona:

— Zar ne znaš? Mi smo iz slavnog Drugog bataljona!

Taj je bataljon prvi prodro u Livno. Taj je bataljon skoro sav obnovljen otkako je pošao iz Crne Gore. Sagoreo je u jurišima na bunkere.

Dolazi i Druga proleterska brigada.

Kod Terzića zatičem Koču i Fiču, Peka i Mitra. Zanimljivo je posmatrati te naše junake. Koča ćuti, peče ga Konjic, a Peko nekako samouveren. Simpatični i jedan i drugi. Zasedaju i razrađuju ratni plan. Bili su juče, u dolini Rame, na sastanku kod druga Tita, Marka, Đida, Crnog. Tu je donesena odluka kako da se probijemo iz neprijateljskog obruča. Sve naše jedinice se povlače s leve strane Neretve i ruše mostove. Udaricemo svom snagom na sever, protiv Nemaca.

Peko će udariti u centar, osvojiti Kobilu i Vilića Guvno, a Koča će

se radi. Rezervni kapetan Vojislav Lukačević, sjajno radi protivu glavnih snaga komunista, u neprekidnim danonoćnim bitkama već 10 dana, i to bez artiljerije i automatskog oruđa. Obaveštavam Vas da sam o svemu izvestio Gospodina Ministra i da ću, ako Vaše kolone danas ne postignu date im ciljeve, biti primoran da smenim sve Vaše komandante i da ih stavim pod sud zbog nesposobnosti i neizvršenja naređenja, po naređenju Gospodina Ministra . . . »

Radulović Ostojiću 1 marta:

«. . . Znam da je ovaj izveštaj nedovoljan, ali je teren vrlo težak i kurirska veza otežana. Komunisti su zarobili potporučnika Dragičevića iz Bajovog odreda i kod njega našli Bajovu zapovest za rad, te tako oni sada znaju naše namere. Ovaj potporučnik ubio je sprovednika i vratio se nazad, ali sam ga ja stavio pod ključ.«

Ostojić Raduloviću 24 februara:

»U celokupnoj prepisci ubuduće upotrebljavajte sledeće šifre: za Nemce broj 11, za Italijane broj 22, za ustaše broj 33, za domobrane broj 44.«

Ostojić Jevđeviću 28 februara:

»Dragi Jevđo, sad od tebe tražim sledeće:

1) Da se sa brojem 11 i 22 sporazumeš da se četnicima dade za čišćenje zona: Rama — Prozor — šujica — Livno — Makarska — morska obala do ušća Neretve.

2) Da broj 22 da municiju, hranu i automatsko oruđe za 20.000 četnika za ove operacije. Sa Bačovićem mi ćemo imati ustvari oko 15.000, a onih 5.000 pravo je da dignemo da obezbedimo davanje topova i bacača i pomoć avijacije za bombardovanje i izviđanje . . .

3) Da broj 22 da svojih 5.000 ljudi i obezbedi prevozna sredstva za prebacivanje naših snaga prema operativnim potrebama. Da za svaku kolonu da radiostanicu i telefonski materijal.

4) Rezultat po ovome moram da znam za tri dana zbog pripreme naređenja i promene mog komandnog mesta, negde oko Nevesinja. Ako se ovo ispuni garantujem za uspeh u najkraćem roku.

5) Major Vesković sa 2.000 Vasojevića stiže danas do mraka u Glavatičevo . . . Ako Vesković ostane duže u rezervi u Glavatičevu, za njega se mora baciti hrana i municija. Znak: 2 čaršava u vidu pravougaonika, ili tri vatre na rastojanju od 150 metara u vidu trougla. On je poneo stanicu, ali ako se veza ne uhvati, onda ću mu pokret narediti preko tebe s potpisom Salatića. Naređenje ima da se baci iz aviona na označeno mesto.

6) Uloži sve snage, preti, obećavaj, pohvaljuj, potstiči sa Vojom i pokreni na najenergičniji rad sve starešine i vojnike iz srednje i leve kolone, jer od brzine njihovog nadiranja zavisi da li ćemo potpuno uništiti boljševike u džepu Neretve ili će nam pobeći. Krivce za slab rad i kukavice kaznićemo zakonskim kaznama bez milosti, jer za uspeh naše svete stvari ja sam potpuno bezobziran. Od Bačovića sam tražio da mi javi predviđena mesta prenočišta da mu bacamo hranu i municiju. Pobjeda je naša, ako budemo hrabri i sposobni.«

s desnog krila napadati i preseći komunikaciju Vakuf — Travnik. Samo njegove dve brigade mogu da stignu tek prekosutra ujutru, a napad mora biti istovremeno. Zasada nemamo tačnih podataka o neprijatelju. Još nismo uhvatili ni jedan »jezik« — zarobljenika. Ali se računa da ima 6.000 Nemaca. Idu novim putevima, povrh kosa, napadaju noću. Težak nas posao očekuje.

— Ovo je bitka za ranjenike! — veli Koča.

— Moraćemo prvo frontalno napadati, pa onda manevar! — dodaje Peko.

Gledam naše drugove. Ovo nam je jedan od najotsudnijih dana. Velika je odluka donesena. Teško je i Koči i Peku. Frontalni napad na Nemce! Stotine naših drugova će pasti, ali se bitka za ranjenike mora dobiti.

Drugovi su dobili nalog od Tita da se vojsci politički objasni značaj bitke.

Borci Četvrte crnogorske su drugu Titu odgovorili:

— Nećemo ih pustiti, pa makar svi izginuli!²⁷

UTORAK, 2 MART

Prozor. — Čitava planina iznad Prozora grmi. Svratio sam u Ripce, sedam kilometara od grada, da obiđem teške ranjenike i pegavce. Sreo sam Mijata Vuletića. Osluškiivali smo borbu. Jasno se čuje naša »Breda«. Neprijateljski mitraljez se jače čuje, jer vetar duva prema nama. Oštrina borbe se ogleda u tome što nema mnogo pušćane paljbe. Bombe, automatsko oružje, pa juriš.

Kraj manastira u Šćitu sede ranjeni drugovi i sunčaju se. Manastir je oštećen. Dve su ga bombe udarile, a jedna od sto kilograma napravila krater širok šest metara ispred zgrade. Stari je bio u manastiru za vreme ovog bombardovanja uoči napada na Prozor. Imamo sreće. Jedna je bomba udarila u manastirski konak i probila se do prizemlja, zadržavši se na tavanici ispod koje su bili drug Tito, Crni i još nekoliko drugova iz Vrhovnog štaba — i nije eksplodirala. Bombardovanje su izvršili Italijani. A, evo, kako je do njega došlo. Na nekoliko dana uoči napada na Prozor, u manastiru se nalazio štab jedne dalmatinske brigade. To su znali i neki domobrani, koji su posle Teslića prešli u Drugu dalmatinsku. Oni su iste noći pobjegli u Prozor i obavestili Italijane da se štab Druge dalmatinske nalazi u šćitu. Dok su Italijani obavestili svoju avijaciju, dalmatinski štab je otišao, a uselio se Vrhovni štab. [nače, krivci su kažnjeni. Prilikom zauzimanja Prozora ova tri domobrana nađena su mrtva u jednom bunkeru. Poginuli su u toku borbi. Ta neeksplozirana bomba još uvek stoji u dvorištu manastira. Mijat ja smo je gledali.

Borba na planini je bila sve jača. Podne je davno prevalilo. Razgoparao sam sa ranjenicima. Gledaju planinu samouvereno. Znaju da će

²⁷ Na sastanku u maloj vođenici, u dolini Rame, 28 februara drug Tito je rekao da je laša situacija ozbiljna i izneo je svoj plan za dalje operacije. Prvo, treba porušiti mostove ta Neretvi, povući Drugu proletersku s leve obale reke, kako bi neprijatelj pomislio da smo »promenili pravac našeg nadiranja, zatim razbiti nemačke formacije severno od Prozora kako »i se uklonio pritisak na ranjenike, a onda naglo prebaciti snage u dolinu Neretve, forsirati eku, probiti četnički front i tuda prevesti ranjenike.

ih naša vojska odbraniti. Jedan Krajišnik veli:

— Mi se ovde plašimo aviona, a oni se na planini za nas tuku, dajte nam puške da im pomognemo ...

Posle sastanka krenuo sam preko doline Rame za Duge. Divna dolina. Rama ima nekako crnu boju. Izgubio sam put, mrak se već spuštao, pa sam morao da okrenem ka Prozoru preko brda. Sreo sam jednog starog muslimana. Pokazuje mi put. Pitam ga koga ima kod kuće.

— Petnaestoro siročadi. Četnici mi tri sina zaklali!

I zaplaka se starac.

U Prozoru saznajemo nove stvari. Danas nam je stvarno najodlučniji dan. Nemci su ceo dan jurišali. Jedan nepotpuni bataljon sasvim je bio ovladao Vilića Guvnom i došao na dva – tri kilometra od serpentina iznad Prozora. Drugi bataljon Četvrte crnogorske srećom je već bio krenuo i susreo se s Nemcima. Borba je bila neobično žestoka. Stalno su jurišali i jedni i drugi. Malo je ljudi poginulo od vatrenog oružja, većinom od bajoneta i noža. Posle okršaja od sedam sati naši su konačno zavladao Vilića Guvnom. Sem Crnogoraca ovde su se junački tukli i Krajišnici. Zbacili su zajedno Nemce i zavladao ovom kosom. Da je crnogorski bataljon zakasnio za jedan sat, Nemci bi bili u prozorskoj kotlini. Ubijeno je preko 100 Nemaca. I mi smo imali teške gubitke, 28 mrtvih samo Drugi bataljon. Poginula je i Đokićeva. Setih se reči one drugarice: »Mi smo iz slavnog Drugog bataljona«. Besmrtnu slavu stekao je danas ovaj bataljon. Spasao je stvarno ranjenike. Glavnu težinu borbe izdržali su stari borci. Oni su Nemce dočekivali. Na jednoj koti poginulo je četrnaest komunista. Nisu hteli da se povuku. Svi su izginuli, ali su zadržali neprijatelja, dok se naši nisu pribrali. Ne smeju se zaboraviti imena ovih četrnaest heroja.²⁸

²⁸ Jedan od učesnika istoriske bitke na Vilića Guvnu, Vukosava Mićunović, o ovoj borbi veli:

»Uveče smo napali Konjic zajedno s Petom crnogorskom brigadom. Mi smo uzeli polovinu Konjica i čitav dan unutra ostali, četnici su nas s leđa napali, ali smo mi postavili protivu njih tri puškomitraljeza i tako ih odbili. Oko podne su se pojavili tenkovi. Dok je tenk prolazio, iz njega bi se podizao Nemač ili ustaša da baci bombu u kuće u koje smo se mi bili utvrdili. Usred borbi naša komora se privukla u grad i donela nam toplu hranu. Posle su došle „Štuke“. Imale su tačne podatke u kojim se kućama mi nalazimo. Jedna bomba je pala pravo u kuću u kojoj je bila naša Druga četa, eksplodirala u podrumu, svu kuću preturila, ali niko nije poginuo. Neke drugove smo izvadili ispod ruševina, ali rana nisu imali. Kad je mrak pao hteli smo i drugi deo grada da uhvatimo, ali dođe kurir i naredi nam da se povlačimo. Išli samo jedan deo pešice, a posle kamionima. Na jednom mestu odmarali smo se dva sata. Govorio je Milo Jovičević u ime Partije:

— Iznad Prozora se mora ginuti. Situacija je takva da se mora ginuti!

Mi smo to posle preneli na partiske organizacije po četama. Pesma se orila čitavo vreme puta. U Prozoru nas sreo Krsto Popivoda, koji je ranije bio u našem bataljonu, pozdravlja se s nama i veli nam:

— Ha, sokolovi, da se pobijete dobro!

Prošli smo grad i na periferiji smo se odmorili. Svaki borac je dobio po deset bombi, dve stotine metaka na pušku i 1.200 metaka na puškomitraljez. Sem toga, za nama su išle kasete s municijom. U devet sati izjutra sudarili smo se s Nemcima. Oni su već bili navrh brda. Zapucali su na nas s razdaljine od dvadeset do trideset metara. Osuli su kao kiša. To je trajalo deset minuta. Nemci viču: „Forveri!“, kod nas nastala kolebanje, Prva i Druga četa odstupiše, ali skoči komandant bataljona Niko Strugar i povika:

— Ne odstupajte, drugovi, ne odstupajte!

Naš komandir čete, Treće čete Drugog bataljona, Dušan Strugar skoči napred s desetak ljudi i izvrši juriš na Nemce. Pored njega bio je i Dušan Keković, seljak iz Zagarača, hrabar borac. On je vikao:

— Ha, sokolovi, ha, orlovi, naprijed . . .

Kekovića pogodi nemačko zrno i on pade, pogibe još nekoliko drugova, ali Dušan Strugar

Sreo sam večeras Zogovića. Tužan je, skoro plače. Štamparija »Borbe« je zakopana. Društvo se rasturilo. Svaki otišao novim poslom. Uteših Radovana:

— Iz tigla model 1896 koji smo zakopali nići će rotacija u »Novom vremenu« ...

Neka me tuga obuzela, četrnaest komunista na Vilića Guvnu, naš tigl u zemlji... Kroz teške dane prolazimo, ali istoriske. Svaki čas treba urezati u sećanje, sve moramo zapisati.

Neka se vidi kako se bore partizani Jugoslavije.

Drug Tito je večeras napisao pohvalu Crnogorcima i Krajišnicima za ovo besmrtno delo.

Noćas, kasno, saznao sam da su Nemci izišli iz Konjica i otpočeli žestoke napade u pravcu Ostrošca i Rame. Hoće da nam na tom sektoru probiju front. Švabe neobično uporno napadaju. Na ovom sektoru se nalazi Pero četković s Petom crnogorskom i Desetom hercegovačkom. Morali smo hitno ostaviti četkoviću i dva bataljona Druge proleterske. Na ovom pravcu sem Nemaca, ima i ustaša i četnika.

SREDA, 3 MART

Prozor. — Opet idem u Uzdol, ovog puta da obiđem pešake. Na starom mestu, kraj potoka, napio sam se vode s onog kamenog izvora, umio se u potoku i zagledao se u vrbe — već su pupile — kad odjednom nalete sedam »Štuka«. Fijuk me potseti na Beograd. Tukle su brdo

nije dao položaj. Da je on tada popustio, ne bismo se više mogli srediti i Nemci bi prodrli niz Vilića Guvno u Prozor. Posle su se pribrale i ostale čete. Do četiri sata posle podne trajala je borba sve prsa u prsa. Naređuje Dušan:

— Hvataj lijevo krilo!

A Simo Barović odgovara:

— Druže komandire, nema više nikog, no su svi izginuli do mene, a ja pođoh sam!

Nemci su se ogorčeno tukli. Pogodimo nišandžiju za „šarcem“, on pada, a rukom daje znak drugom da ga smenjuje. Simo Barović je u toku ove bitke bacio preko stotinu bombi na Nemce. Sve je išao od borca do borca, kupio bombe i bacao ih. Dušan Strugar je ubio Nemca za „šarcem“, zaplenio je oružje, pa ga sve miluje. Mnogo je voleo oružje.

Usred ove bitke došao je jedan Krajišnik, komandant bataljona. Stao on mirno pred Nikom, našim komandantom, i pita:

— Kakva je situacija?

Niko nervozan, jer nam je do tada bataljon imao blizu osamdeset mrtvih i ranjenih, skoro polovina bataljona, pa mu reče:

— Meni svi izginuše!

Krajišnik pozdravi, stade mirno i reče:

— Sada ćete videti šta su Krajišnici!

Uskoro zatim naši i Krajišnici još jednom udariše na Nemce i oni su počeli da se povlače. Krajišnici su ih dočekali s boka i naneli im teške gubitke.

Mi smo raspodelili našu četvu. Ostalo je bilo svega devet boraca na položaju, osam puško-mitraljezaca i jedan „šarac“. Dušan Strugar, komesar čete Obren Vujović, Simo Barović, vodnik Ilija Vujović, zamenik komandira Luka Durašević, desetar Moma Velimirović i ja povučemo se dvadesetak metara od streljačkog stroja, razgrnemo sneg, čitav dan smo se u ledu tukli, i kod jedne bukve založimo oganj. Upirili smo vatricu i pričamo kolike smo gubitke imali: 16 mrtvih i 17 ranjenih, a ono bacač posred ognja. Mrak mi pao na oči, skočila sam i samo vičem: „Drugovi, drugovi!“ Niko ništa ne govori. Leži Dušan, leže ostali drugovi. Ja pograbim „Šarca“, koga je to posle podne Dušan zarobio od Nemaca, i ustrčim na položaj. Povičem borcima:

— Drugovi, sav komandni kadar nam je izginuo, držimo položaj!

Borci počnu bacati puškomitraljeze i zapomagati:

— Sta će nam sada životi, kad je Dušan poginuo. Neka ide sve . . .

Posle se pribremo. Kraj vatre su svi bili mrtvi sem desetara Moma Velimirovića. Držali smo položaj nas deset, koliko nas je ostalo iz Treće čete Drugog bataljona. Posle dva sata došli su Krajišnici i smenili nas.«

iznad mene. Po svoj prilici Nemci su osetili da se danas priprema naš protivnapad. Tukli su položaje koje je posela Prva divizija. Došla je na vreme. Jedno pola sata »Štuke« su zujale, pa se izgubiše. Taman sam se izvukao iz hrpe opalog lišća, kad se avioni vratiše; sem »Štuka« još pet »Dornie-a 17«. Ovog puta nisu bombardovali.

Zatekao sam štab Četvrte grupe. Održali smo sastanak. Vredno rade ljudi. Drže čak i časove iz vojne teorije. Kažem im da je glavni cilj bolnice da što pre vrati ranjenike u jedinice, ali drugovi mi vele da ranjenici sami traže da uče. Hoće da otpočnu kurs o razvoju narodno-oslobodilačke borbe. Moral ranjenika dobar. Vide ljudi jasno šta se sve za njih radi. Ali najlepša je stvar prilog lakih ranjenika teškim. Dok su laki ranjenici preko dana bili u šumi gde su se sklanjali od aviona, napravili su oko sto nosila i poslali ih svojim drugovima koji ne mogu da se kreću.

Govorio sam drugovima o naporima koje naša vojska čini za ranjenike:

— Evo, sada, za koji minut, treba da otpočne naš opšti napad... Proliće se krv opet za vas ... I bolnica je front... Neka žrtve ne budu uzaludne ... Pođimo za primerom naših drugova na položaju ...

Vraćao sam se predveče u Prozor. Makljen i okolna brda grme. Naš napad je otpočinjao. Raspored snaga je sledeći:

Levo krilo: Osmo hrvatska (Baniska) brigada, dva bataljona Treće krajiške, jedan bataljon šesnaeste hrvatske; Centar: Četvrta crnogorska, dva bataljona Treće krajiške, tri bataljona Druge proletherske, Sedma hrvatska; Desno krilo: Prva dalmatinska, Prva proletherska i Treća sandžačka. Naš zadatak je da ovladamo kotama Kobila, Crni Vrh i Oglavak.

Uveče kod Terzića saznajemo prve rezultate. Partizani ne vole da napadaju danju. Ipak napad je otpočeo u tri sata po podne, ali je pun zamah dostigao u mrak kada su zatreštale bombe. Ogorčena borba. Nemci su pokolebani usled jučerašnjeg našeg naleta, ali se bore krvnički. čute dok im ne dodeš na dvadeset metara, i onda otvore vatru.²⁹

Ržev je zauzet!

²⁹ Nemački izveštaj za 1 mart veli:

»717 divizija: Posle teških borbi divizija je doprla na liniju: Mrljevine k. 1364, Grudica — Crni Vrh — Mrčaj.

718 divizija: Izviđački napadi iz Konjica u pravcu Rame, pošto su savladali deset prepreka na drumu, naišli su na jake neprijateljske formacije koje zauzimaju uzvišice levo i desno od njega.«

Izveštaj za 2 mart:

»717 divizija: Neprijatelj napada sa zapada u pravcu k. 1081 jakim formacijama. Drugi bataljon 737 puka opkoljen u Gradini od neprijatelja koji broji 1.000 ljudi. Prvi bataljon 737 puka hitno prebačen iz Donjeg Vakufa, trebalo bi da se pobrine za oslobođenje. Odbijeni su svi neprijateljski napadi u zoni Pidriš. Napredovanje u pravcu Prozor nije išlo usled žilavog neprijateljskog otpora.«

Izveštaj za 3 mart u 21.30 časova glasi:

»717 divizija: jake neprijateljske formacije s artilerijom i protivtenkovskom artilerijom nalaze se pred zapadnim, južnim i istočnim frontom divizije. U toku čitavog dana žilave borbe. U toku 2 marta imali smo gubitke: 51 mrtav, 21 nestao, 83 ranjena, 31 smrznut. U toku noći jaki neprijateljski napadi s jugoistoka i istoka protiv levog krila, koje se povuklo na liniju k. 900 — Orlišće — k. 909. U toku je neprijateljski napad s istoka protiv Gornjeg Vakufa. Upotreбили smo naše raspoložive rezerve.«

Komandant konjičke grupe kapetan Vojislav Lukačević 1 marta upućuje sledeći izveštaj o situaciji komandantima pojedinih četničkih kolona:

»Grupa majora Kasalovića u toku današnjeg dana imala je očistiti teren od sela Idbara do

ČETVRTAK, 4 MART

Prozor. — Pobjeda se nazire. Na jednom mestu je nađeno 105 nemačkih leševa. Druga proleterska i Prva dalmatinska su na Crnom Vrh zaplenile dva brdska topa. Kad je Druga proleterska došla na položaj, Nemci su krenuli s tenkovima u napad. Prodrli su do naših artiljerijskih položaja i naše su haubice morale da otvore direktnu vatru na neprijatelja. Tek su se onda Nemci povukli. Srbijanci su vršili tri juriša, ali nisu mogli maći Nemce s jedne kose. Tek su prošle noći probili nemačke linije i počeli da ih gone. Nemci su bacili u borbu devetnaest »štuka« ali to nije moglo da zaustavi naše nadiranje. Ovde smo ubacili u borbu zaplenjene italijanske tankete. Zarobljen je jedan nemački major s dva gvozdena krsta na grudima. Neprijatelj ima velike gubitke. Ali i mi smo platili ovaj juriš. Imamo do 200 izbačenih iz stroja. Zauzeti su Kobila — Crni Vrh — Oglavak. Nemci se boje naših noćnih juriša. Nikad ne zadane gde zanoće. Danas je prebegao neprijatelju domobranski oficir Petrović s još nekim domobranskim oficirima, koje smo primili u našu vojsku.⁹⁰

Situacija na našim drugim frontovima je teška. Neprijatelj je prodro u Livno. Tamo je bilo panike. Naše pozadinske vlasti su napustile grad dva dana pre nego što su Nemci stigli. Oko 600 naših ranjenika i bolesnika trebalo je da se prebaci na Dinaru i Biokovo, ali se povlače u našem pravcu. Četnici s Italijanima nadiru s juga. Vode se borbe oko Imotskog.

Dislokacija naših bolnica je sledeća: Teški i pegavci su na liniji Ravno — Prozor, a laki s one strane druma Prozor — Rama. Ozbiljna je situacija u Zvimjači gde ima oko 500 teških i pegavaca.

Pošao sam tamo motociklom po oštrom vetru. Dvadeset i osam kilometara treba da predem. Taman sam sišao s motora ispred Zvirnjače kad nalete šest »Kapronija«. Pršti drum od mitraljeskih zrna. Neka baba, u crnom plišanom kaputu, juri preko otvorenog polja, sva izvan sebe, pravo prema kućama gde su ranjenici. Otkriče metu. Vičem joj da stane, ali ona pravo ka kućama gde su ranjenici. Opalio sam joj jedan metak iznad glave. Tada se prilepila uz zemlju kao marka. Posle se izvinjava. Veli ovo joj je prvo bombardovanje.

Selo je puno ranjenika. Neki su smešteni po košarama. Ovde je planina, visina 1.400 metara. Mraz, duva vetar kroz daske. Ranjenici su, istina pokriveni, ali je zima.

Carskog vrha. Rezultat akcije nepoznat. Jedna grupa nemačke kolone formirana zajedno s Hrvatima izbila putem od Bradine ka Konjicu. U Kiseljaku Nemci. U Gornjem Vakufu jača nemačka grupa raspršila je komuniste i uništila im tri baterije. U toku celog dana na zahtev grupe vršena mitraljiranja i bombardovanja neprijateljskih položaja. Za 2 mart traženo da italijanska avijacija bombarduje Prozor, mitraljira put Prozor — Rama; nemačka avijacija da bombarduje Sišinj Krč, Cetinsku planinu, Plasak planinu k. 1577. Mitraljiranje linije Celopek — Gaj — Kvak k. 1345, Sišinj Krč — Pogorelica planina. Danas su italijanski avioni bacali hranu i municiju. Međutim, nedovoljna količina koja je dobijena nije mogla podmiriti potrebe grupe. Traženo je da se hrana dotura, odnosno baca, prema brojnemu stanju za svaku kotu. Vojnicima skrenuti pažnju da pri nailasku aviona ne beže, no zapale vatru u trouglu razmaka 100 metara i komandanti razviju platna ... «

⁹⁰ Petrović je maja 1945 uhvaćen u Celju, osuđen na smrt i streljan.

U ovoj grupi rad zapinje. Smenismo rukovodstvo. Sastanak biroa je živ. Uviđaju ljudi grešku. Mnogi ešaloni uopšte nisu imali partiske sastanke. Svačega je bilo. Glavni intendant, bivši kafedžija, ispržio za sebe i svoje pomoćnike pedeset priganica i zalio ih vinom. Uhapsili smo ga.

Vratio sam se po mraku između vrtača, pokrivenih snegom. Jedva sam pronašao drum. I to po škripanju velikih kola, koja vuku tri para volova. U daščari kraj druma gore vatre.

— Hej, dugonja, sedi! — zove me neki dečak s Kozare. Nije mnogo zabrinut. Beži s bratom. Ne zna se za sudbinu 7.200 izbeglica u Livanjskom Polju. Jedan deo je krenuo na sever ka Grahovu, da se tim pravcem probiju.

U jednom kraju neka starica, varošanka, sedi bezvoljno, kraj nje čovek u šeširu, s kravatom, hrani konje. To je bivši sreski načelnik iz Bihaća d-r Vučić. Kažu da je dobar bio. Spašavao je Srbe. Kad smo mi ušli u Bihać, prišao nam je. A sada sepovlači snama. Sećam ga se iz Bihaća. Nosio je jednom džakkupusa spijace, aneki muse mesari smejali:

— Pazi Vučića nosi džak!

Pitam ga sada kako je. Reče mi:

— Sve ćemo dati za slobodu!³¹

★

Vratio sam se u Prozor po velikom mrazu.

Kraj kuće u koju smo se smestili čujem usklrike:

— Živeo!

To je Stari s Markom i Didom išao na front. Bitka se povoljno razvija.³²

PETAK, 5 MART

Prozor. — Baš je ovaj Hitler idiot. Misli da će nas uništiti. Jutros u pet dođe oficir iz Vrhovnog štaba Lah i saopšti nam:

— Nemci nadiru od Maiovana ka Ravnom. Došli su na Tikvice, sedam-osam kilometara od Ravnog, sasvim blizu Zvirnjače. Potrebno je izvršiti hitno evakuaciju. Nemci su izbili na Malovan preko visova Vitoroga. Ima ih oko 2.500.

Odmah treba da pođu tri kamiona za Zvimjaču. Nešto razmišljam

³¹ Vučić je nestao u Četvrtoj ofanzivi.

³² Nemački izveštaj 4 marta veli:

»Jak neprijateljski pritisak u toku čitavog dana prisilio je diviziju da se povuče. U toku noći neprijatelj je s nepoznatim snagama otpočeo marš u pravcu Travnika, izbegavajući Gornji Vakuf.«

Dalje se navode poimence položaji koje drže šest nemačkih pukova.

U izveštaju o situaciji štab četničke konjičke grupe 2 marta veli:

»U toku dana mitraljirani su ; bombardovani svi ciljevi koje je ovaj Stab tražio od 11 (Nemaca). Urgirano je kod 11 da se municija dostavi. Rečeno je da je Armija 11 bila sa divizijom 22 u vezi po ovom pitanju. Međutim, još nikakav izveštaj po ovome do ovog momenta nije primljen. Urgirano je takođe preko Jevđevića.

Pljevaljska brigada pre podne prošla kroz varoš radi ulaska u sastav desne kolone. Utisak

o Hitlerovoj ofanzivi protiv nas. Idu Nemci uporno, penju se po najvišim čukama, ali nas ne mogu uništiti. Da ne nosimo ranjenike, situacija bi bila sasvim drukčija. Oslobodili bismo i Sarajevo i Mostar. Nikad se naša vojska nije borila s ovolikim teškoćama. Video bih te naduvene Nemce kako bi se držali kad bi bili u našem položaju.

Terzić nam saopšti nov pravac. Probijaćemo se na sever preko Vranice ka Centralnoj Bosni. Žao mi je Srbije, ali šta ćemo. Upućujemo već neke bolničke ešalone u tom pravcu.

Tek što sam izišao iz štaba, a preda mnom se stvori dvomotorna »Savoja«, nije letela više od pedeset metara iznad zemlje. Skočio sam u jendek, skupio se i čekao. Lepo sam video sve one rupe na zelenkastom trupu. Dugi sekundi. Malopre je ovuda prošao jedan autobus za Zvirnjaču. Njega je »Savoja« stigla dve stotine metara od mene i počela da mitraljira. Bacila je i tri bombe. Svi su iskočili iz autobusa, niko nije ranjen, ali je kiler izbušen na tri mesta.

Polu sata kasnije otpočelo je jedno od najjačih bombardovanja Prozora. Navalile su »štuke« s »Dornie«-ima. Bačeno je preko 200 bombi, šta će ostati od tog gradića?

S nama je nemački major šteker, koga je zarobila Druga proleterska. Gonio nas je prošle zime ka Romaniji, a sada je u našim šakama. Drži se naduveno, ali priznaje:

— Vaša vojska je dobro vođena. Tito dobar strateg. Vi imate jedinstvenu komandu...

Pita otkuda nam tolika municija za haubice.

— Zaplenili smo od vaših saveznika Italijana.

— Oh, libe Italijener! — uzvikuje Prus.

Polazim u grad da pronađem 5.000 ljudi koji treba da nose jednu grupu od šest stotina teških ranjenika ka selu Cvrču na sever. Sada više ne možemo upotrebljavati ni kamione. Nema puteva. Nemam ni ljude koji će izvršiti tu mobilizaciju. U pećini nalazim Krsta Popivodu, Švabića i ostale naše drugove. Formiramo na brzu ruku jednu četvu od oko pedeset ljudi, 15 iz komande mesta, 15 kurira, a ostale našao sam u pećini. Krenulo je i nešto šofera. Ovu četvu su povelili skojevci. Među njima je i švabić.

Ali tek što su oni otišli stiglo nam je novo naređenje:

— Na levo krug! Idemo preko Neretve. Pravi se most kod Jablanice! Tamo treba slati sve ranjenike.

na prisutne je jak. Komentari kod Nemaca veoma povoljni, ali kod Hrvata i ustaša to izaziva strah, kao i težnje da 11 treba da napadne naše snage kako bi se od Konjica oterali . . .

S verom u Boga za Kralja i Otadžbinu!

Pobeda je naša!

Dražo nas vodi ka Veličini i Slobodi!

Dostavlja se prednje s molbom na znanje.

Dostavljeno:

K-tu Desne kolone,
K-tu Leve kolone.
Majoru g. Raduloviću,
Čika Branku.*

Po zapovesti komandanta,
Za naielnika Štaba potporučnik
ćir. S. Dimitrijević

Naši su zauzeli Pidriš. Neprijatelj je evakuisao Vakuf. Prva divizija je bila izbila do Sarajviliča i Bistrice, ali su Nemci vršili žestok protivnapad kod Zdinaca. Izgleda da su Nemci ubacili velika pojačanja. Prva dalmatinska ih junački tuče. Nanela je Nemcima snažan udarac, ali i sama je imala velikih gubitaka.

Čitam od Veljka pismo Osme hrvatske brigade. 50% ljudi izbačeno je iz stroja usled iznemoglosti i hladnoće. U Sedmoj brigadi osam drugova je umrlo na položaju. Jedan je danas, nedaleko od naše kuće, zastao, prostro ćebe i umro.³³

SUBOTA, 6 MART

Prozor. — Sada otpočinjemo nezapamćenu akciju u bilo kome ratu. Neprijatelj je oko nas sa svih strana. Od Vakufa Nemci, od Konjica Nemci i četnici, od Ravnog Nemci i legionari, od Duvna Italijani i četnici. Stešnjeni smo u kotlinu Rame. Pred nama je kanjon Neretve. Brza reka, široka 80 metara, s one strane litice Prenja visokog preko 2.200 metara. A svuda po čukama četnici. Ostaje nam još nebo, ali i ono je prepuno aviona od zore do mraka. Da bi situacija bila još teža — imamo preko 4.500 ranjenika i bolesnika. Sve do poslednjeg moramo ih spasti. Do Jablanice, gde se žurno pravi most, možemo ih preneti kamionima, ali kako dalje? Litica, samo kozja staza. Kola ne mogu, ali konj može. Samo gde su konji? Ovaj kraj je strahovito opljačkan, nigde nema konja. Muslimani su dali sve što su imali. A neka katolička, ustaška sela, pobegla s ono malo konja što im je od četnika preostalo, u planinu. Mi nemamo više od 300 konja, a najmanje 2.000 ljudi treba preneti na konjima. Ovih ostalih 1.700 možemo nositi. Na jedna nosila dolazi po propisu osam nosača, dve smene na svaka nosila, to jest treba nam 13.000 ljudi, a u ovom srezu poklano je od četnika skoro 3.000 muškaraca, skoro hiljadu otišlo u partizane, tako da je teško naći muškarca u čitavom selu. Eno, grupa skojevaca sa Švabićem na čelu vratila se tek jutros. Polovinu patrola nismo mogli da obavestimo da se obustavlja evakuacija u severnom pravcu. Patrole skupljale čitavu noć i dovele 5 (pet) ljudi, umesto 5.000 (pet hiljada)!

Težina našeg zadatka će se osetiti tek kada se spustimo u Jablanicu. Mnogo će naših drugova izginuti držeći otstupnicu, mnogo će izginuti jurišajući na litice Prenja da bi probili put ranjenicima. Zato treba raditi brzo i energično. Težak zadatak. Ali da se rešiti! Ima mogućnosti.

³³ Nemački izveštaj za 5 mart veli:

»717 divizija: nastavlja se jak neprijateljski pritisak s one strane drumu Gornji Vakuf — Bugojno. Nemačko zakrčenje severozapadno od Gornjeg Vakufa povuklo se na liniju: Agnid — istočni rub Pograda — Bistrice.«

Povlačenje nemačkog »zakrčenja« imalo je prilično paničan karakter, prema iskazima stanovnika Bugojna, u septembru 1943 godine. Oni videle početkom marta duge kolone nemačke motorizacije kako beže kroz Bugojno. Mnogi su kamioni bili u bekstvu napušteni.

U cilju zatvaranja fronta kod Gornjeg Vakufa 717 diviziji hitno je poslata u pomoć 369 »Vražja divizija«, koja je napadala od pravca Ravnog.

Na frontu 718 divizije (Konjic) govori se u izveštajima 4 i 5 marta 1943 o snažnim nemačkim napadima i našoj upornoj odbrani.

Samo zavisi od ljudi. Kako su kineski partizani u svom velikom maršu prešli reku Tatu...

Eto, o tome sam razmišljao dok sam išao do Uzdola da obavestim Božu Ljumovića i Krausa o promeni situacije. Setio sam se i onog vica koji sam Gojku jutros rekao:

— Iz ovog sosa samo će nas spasti zaštitnici Saniteta Sveti Kuzman i Damjan!

U Uzdolu nova briga: kako koja grupa prolazi ovim krajem ona ostavlja pegavce i tifusare za sobom. Već ih ima preko 50. Nemaju ni lekara ni hrane.

U Donjoj Vasti Četvrta pešačka grupa. Čekaju ljudi na pokret ka Jablanici. Krećem za Gračanicu, drum Prozor — Rama. Prilično je strm kanjon Rame.

Neobična je ova reka Rama. Još uvek valja mrtve Italijane. Danas ide jedan Banijac, go i bos, pored reke iz koje viri mrtav Italijan. Banijac bez predomišljanja gazi u brzak, izvlači mrtvacu, skida mu odelo, cedi ga i nosi sobom. Mnogo su Banijci pretrpeli. Stalno umiru od zime i gladi. Na položaju ih je opet nekoliko umrlo... Ali, moral im ne popušta. Sreo sam danas na drumu njihovu Sedmu brigadu. Iznemogli, iscrpeni, ali pevaju.

U Gračanici sretam Crnog i Marka. Marko mi priča kako su Tito, Đido i on svratili u jedan mlin. Tu zatekli neke Banijce. Pita Tito jednog odakle je, on odgovara. A kad Tito ode, Marko reče tom drugu:

— Znaš li da si razgovarao s Titom?

— E, baš sam strina! Kako sam ga dočekao? Sedečki!... E baš se obrukah.

Odoše Banijci niz drum ka Neretvi. I odatle ozbiljne vesti. Nemci su jutros ušli u Ostrožac, desetak kilometara od Rame, nedaleko od našeg mosta... Pero Cetković im je zabacio Desetu hercegovačku za leđa, preko Bitovnje, pa će se morati povući... Prave nam Nemci mnogo teškoća, ali i mi njima. Polomili smo im jednu od najvažnijih pruga, posle smo ih lupili kod Vakufa, teško ih osakatili u otvorenoj bici, moraju se čuditi kakvu taktiku vodimo, stvarno smelu i dobru. Sada guramo gde se ne nadaju — uz liticu pa u Hercegovinu. Tući se ionako moramo, pa onda bar lupajmo po Italijanima i četnicima, koji su gori vojnici od Nemaca. Ne znači ovo da mi izbegavamo borbu s Nemcima. Sećaće se dugo Vakufa. Ta bitka je demantovala i onaj vic koji su pravili neki drugovi: »Rusi tuku Nemce, Nemci nas, a mi — Italijane.« Ustvari, i Rusi i mi bijemo i Nemce i Italijane. Kolike muke zadajemo Nemcima priča Avdo Humo koji je ovih dana došao iz Sarajeva:

— Kad su naše divizije izbile na prugu, u Sarajevu i Mostaru je nastalo veselje. Narod više ne ferma vlast. Slobodno se šetaju građani i posle policiskog časa ..³⁴

³⁴ Drug Avdo Humo došao je iz Sarajeva kroz nemačke položaje u uniformi domobranskog oficira s jednom grupom sarajevskih radnika. Iz Sarajeva se odvezao vozom do Iliđe, a odatle je krenuo pešice ka nama. Kurir ga je doveo u selo Repovce, gde je desetak dana pre toga bio štab Koče Popovića. Međutim, u selu su drugovi primetili Nemce, Italijane i ustaše, pa su se

Vratio sam se u Prozor. Prvi put posle mnogo dana oblačno, čak i sneg promiče. Ovo nam je s jedne strane dobro, avijacija nam neće smetati, ali za ranjenike ne valja. Goli su i bos. Organizmi su im iscrpeni, pa im sada još treba grip ...

Zvirnjača još nije evakuisana. Mora se brzo raditi. Samo nema Gojka. Trebalo je da se vrati još u dva posle podne, ali ne dolazi. Najzad se javlja u ponoć. Dok je išao motorom ka Jablanici, da ispita u koje se zgrade mogu da smeste ranjenici, četnici osuli paljbu s čuka. Brzo se sa šoferom bacio u jendek. Punih osam sati fijukali su četnički meci iznad njega. Tek kad se smračilo uspeo je da se izvuče.

Most će biti gotov u ponoć. Tada će naše prve jedinice preći. Zlatnim slovima ćemo ispisati ovaj dan.³⁵

NEDELJA, 7 MART

Prozor. — Naša protivavionska odbrana popustila. Sneg se topio, sunce se probilo i dovelo avijaciju. Mislim da nijedan naš grad u tako kratkom roku nije toliko mnogo bombardovan kao Prozor. Danas je 2.000 zapaljivih bombi sasuto na mestašće koje nema više od 100 kuća.

Razgovarao sam jutros sa kapetanom Gavrilčenkom. On je Rus, a prešao je na našu stranu kod Bosanskog Novog. Prvo nam je izneo 1.000 granata za haubicu, a kad smo mi naišli komandovao je čitavoj posadi da legne. On je izišao napred i predao se:

— Zelja mi je da odem u svoju domovinu i da se tamo borim protiv Nemaca, ali, i ovde ih bijemo ...

Gavrilčenko je krupna ljudina, ima neobično mnogo vojničkog u sebi. S onim svojim žutim širokim brcima mnogo liči na Mahina u mladosti.

Gavrilčenko se dosad dobro pokazao. Neobično je precizno gađao u bici na Prozoru. Tu smo ispalili preko 1.000 zrna. Tukli smo Nemce italijanskim granatama koje smo zaplenili u Prozoru i Jablanici. Osovina Rim — Berlin! Setih se šta su Srbijanci napravili kad su zarobili oko Pidriša Nemca, majora. Svezali mu ruke, a konopac dali jednom Italijanu zarobljeniku. Posle Srbijanac pogledao u konopac i rekao:

— Osovina Rim — Berlin!

Čudni su ti Italijani. Ima ih u Prozoru 650. Čuva ih, odnosno ne čuva ih, 12 partizana. Preko dana zbog avijacije svi se Italijani razbeže po brdima. A uveče se sami vrate na večeru. Mi u čitavom Prozoru imamo vrlo malo naoružanih ljudi.

— Mogli bi vlast preuzeti u Prozoru da su vojnici! — veli Vlatko.

brzo vratili. Na Bitovnji su našli Desetu Hercegovačku. Drug Avdo Humo sišao je u Sarajevo u septembru 1942 godine da bi sredio partisku organizaciju posle velike provale koja je otpočela još u aprilu 1942 godine. Ušao je u grad, obučen kao musliman, u šalvarama, sa zelenim pojasom i šarenim kišobranom, kakve nose seljaci na Romaniji. Iz Sarajeva je ilegalno putovao u Mostar jednim našim automobilom i ponovo se vraćao u Sarajevo. Policija je doznala da je u Sarajevu, pa ga je tražila na sve strane. On se kretao u uniformi domobranskog oficira sve dok nije pošao nama.

³⁵ U nemačkom izveštaju za 6 mart veli se da je drugi bataljon 749 puka sa štabom divizije i jednom pojačanom četom stigao čak u Bugojno! Dalje se veli da 717 divizija mora držati položaje dok se potpuno ne spoji s 369 divizijom.

Došao je večeras Sabljic koji je bio s »Borbom« u Drinićima i saopštio mi tešku vest:

— Milušić i Ante poginuli su pre dva dana. Bili su poslani preko Jablanice da uhvate vezu s Dalmatinskom brigadom radi zakopavanja štamparije, ali se više nisu vratili. Poslata je druga patrola da vidi gde su oni, ali na nju su četnici otvorili jaku vatru...

Poginuo je naš »gluvač« — Milušić, Valjevac, učesnik u štrajku đaka valjevske Srednje poljoprivredne škole, jedan od najboljih kurira koje smo imali. U poslednje vreme se počeo silno da izgrađuje. I Ante je bio dobar čovek. Radnici u Drinićima predložili su ga za sekretara partiske jedinice.

Sabljić je doneo izveštaj o našem prodoru na levu obalu Neretve. Prvi su prešli Dalmatinci.⁸⁶ Druga proleterska brigada je razbila pet četničkih »brigada«. Ubijeno je oko 40 bandita. Druga dalmatinska je ubila 60, a zarobila 12 četnika. Italijani su četnicima bacili hranu i municiju padobranima, samo je to palo u naše ruke. Most na Neretvi prvo su prešla dva bataljona Druge dalmatinske, zatim čitava Druga proleterska, pa onda druga dva bataljona Dalmatinaca. Srbijanci su odmah krenuli ka selu Krstaču, uz padine Prenja, a Dalmatinci su širili mostobran. U zoru su Srbijanci ovladali Krstačom i bočnim udarom pomogli Dalmatincima da razbiju četnike kod Neretve. Srbijanci su nastavili

⁸⁶ Komandant Druge dalmatinske brigade Ljubo Vučković dobio je naređenje od druga Tita da se mora izvršiti prelaz preko Neretve po svaku cenu kod Jablanice, jer je situacija kritična i to je jedini put za probijanje naše vojske iz doline Neretve i Rame. Štab brigade odredio je Treći bataljon pod komandom Bruna Vuletića, Sinjanina, da se prebaci preko porušenog mosta na levu obalu Neretve, da tu napravi mostobran i bude prihvatnica za naše snage. Komandant bataljona uputio je jednu desetinu na čelu s desetarom Stevom Opačićem iz Plavna (Kninska Krajina), da se uzveru uz most do bunkera na drugoj strani mosta u kome su bili četnici, a glavnina bataljona da primi na sebe vatruneprijatelja, četnici su otvorili žestoku paljbu. Oni su imali dva puškomitraljeza na samojivici mosta, četnici su primetili da se Dalmatinci veru uz most, pa su i na njih počeli da pucaju. Naša desetina se pela uz srušen most pužući se rukama, bombe je držala u zubima, četnička vatra je oborila dva druga, nastala je izvesna pometnja u desetini, pa se Stevo Opačić prvi probio na čelo kolone, izverao se na vrh mosta i odatle bacio prvu bombu na četničke puškomitraljeze. Uskoro su i ostali drugovi pristigli, zasuli bombama bunker i iskočili na drugu obalu. Tu je ova desetina likvidirala čitavu štapsku četvu četničkog komandanta Bojovića i napravila prvi mostobran. Uskoro se prebacio čitav bataljon i proširio mostobran. Do ponoći je već bio gotov most i počele su ostale jedinice da se prebacuju.

Komandant konjičke grupe kapetan Vojislav Lukačević 7 marta u 23.30 časova šalje komandantima svih kolona sledeći izveštaj o situaciji:

»Situacija današnjeg dana do 23.30 časova je sledeća:

Komunisti stegnuti obručem uništavanja odlučili su da izvrše proboj kod Jablanice. U tu svrhu nekoliko odlučnih odeljenja, naoružanih velikim brojem automatskih oruđa, prebacilo se preko mosta kod Neretve. Pobili stražare i jakom automatskom vatrom branili užu mostobran koji se postepeno proširivao. Usled noći i nespremnosti naših jedinica, nastalo je i međusobno vatreno dejstvo, a potom gubljenje veze i otstupanje bez plana i komande. U toku 7 o. m. komunisti su u svojim rukama imali Krstac i dovoljnu snagu prebačenu preko Neretve i s uspehom gonili demoralisane delove leve kolone . . .«

Istog dana komandant konjičke grupe Vojislav Lukačević šalje sledeću naredbu, koja nosi broj 91:

»Slabiji komunistički delovi u toku noći 6/7 marta svojom odvažnošću i rešenošću na smrt uspele su da se prebace preko Neretve kod Jablanice, unesu paniku kod posadne trupe i stvore zabunu kod jedinica koje su uskoro počele vatreno dejstvo jedne između drugih. Za ovako nešto

nadiranje i na sedlu Štrblini ponovo probili četnički front. Sada nadiru ka Idbaru.

Na desnoj obali Neretve naši tenkovi su se probili u Karaulu, gde se nalazila jedna četnička brigada i napravili darmar. Mislili četnici da im to dolaze njihovi saveznici Italijani, pa se čak postrojili da ih pozdrave, a naši otvorili vatru po njima, šteta što te tenkove ne možemo da vučemo preko litica. I haubice ćemo morati ostaviti. Gavrilčenko sada bježe četničke položaje, drži baraž dok se mi prebacimo. Izbaciće 1.500 zrna, koliko nam je još ostalo, pa će posle haubice — u Neretvu. Manje će rđati u vodi nego u zemlji, a teže će ih i neprijatelj naći. Kako će se naši artiljerci osećati kad budu spuštali u vodu drago oružje? Ali, biće haubica i s one strane Neretve.

★

U sanitetu radi d-r Miroslav šlezinger³⁷, poznati epidemiolog iz Zagreba, Jevrejin. Kao stručnjaka — ustaše su ga uzele u službu i on im je predložio da 70 jevrejskih lekara pošalju u Bosnu da rade na suzbijanju tifusa. Ustaše su pristale na to. Tih 70 jevrejskih lekara sa svojim porodicama su možda jedini zagrebački Jevreji koji su ostali u životu. Ostali su pobijeni u Jasenovcu! Od tih 70 lekara kod nas se nalazi već 20. Prilazili su nam kad smo osvajali pojedine gradove u Bosni. Dvapat smo Pećigrad napadali da bi Šlezinger došao do nas. On nam je poručio da je to najbolji način da dođe u partizane. Najzad nam

potrebno je bilo nedovoljno vođenje računa o ljudstvu, uspavlivanje da smo nadmoćni i jači, razbaškarenost ljudstva po selima itd.

Međutim, kao da komandanti jedinica nisu bili svesni da je ovo poslednja faza borbe za uništenje boljševičke nemani kod nas. Kao da nisu bili svesni da će se dati otpor na život i smrt. Prema tome krivica za izgubljeni položaj, rastrojstvo trupa, kao i gubitak najodličnijih boraca, leži na komandantima jedinica podjednako.

Sa žaljenjem konstatujem da je ovo došlo baš onda kada je Gospodin Ministar Vojske i Morarice izrazio telegrafsku čestitku trupama na njihovom hrabrom držanju u ranijim borbama.

Znam da su moji komandanti svesni da sada u ovom porazu dokazuju koliko ih narod njihovog kraja ima ceniti i voleti. Koliko zaslužuju priznanja koja su postigli u dosadašnjim borbama.

Znam i to da će se u sutrašnjim borbama založiti lično, i svoje živote, te da komunisti mogu samo preko njihovih mrtvih tela preći preko Neretve.

Ja ću lično sa letećom brigadom napadati na ovom reonu u srce komunističke nemani. Komandanti bataljona i brigada imaju i sve svoje vojnike poneti na krilima i pomoći im.

Junaci, ja vas očekujem u Krstaču i na Neretvi.

Znam da ćete me slediti kao i dosada.

Oči celog sveta i Evrope uperene su u nas i našu borbu. Opravdano je. Dokažimo da sa pravom nosimo naziv Jugoslovenske vojske u Otadžbini.

Junaci, zakon Kralja i Otadžbine od nas traži dela i žrtve!

Živeli junaci!

S verom u Boga, za Kralja i Otadžbinu!

Draža nas vodi ka veličini i Slobodi!

Dostavljeno:

Vrhovnoj komandi.

Delegatu Vrhovne komande,

Svima komandantima brigada i bataljona,

Komandantu Limske San. Cet. odreda.*

Komandant Kapetan I klase,

Voj- S' Lukačević.

³⁷D-r Miroslav Šlezinger zarobljen na Sutjesci i streljan.

je treći napad uspeo posle pada Bihaća. Šlezinger se vredanpokazao, a tako isto i njegova ćerka. Žena mu je umrla u Petrovoj Gori na nekoliko dana pre početka ofanzive. Priča mi Šlezinger:

— Uvek je ona gledala iz Pećigrada na Petrovu Goru i govorila:
»Tamo nam je mesto«. A kada smo došli radila jeneumorno, nije pazila na svoju žuč, nije držala dijete — i umrla... Ali, milo mi je što je i mrtva poslužila partizanima.

Ranjenici na Petrovoj Gori skriveni su u bunkere, priča d-r Šlezinger, ali kad su svi bili uneseni u bunkere ostao je trag po snegu... Tada su drugovi stavili sanduk drugarice šlezinger ispred ulaza u bunker, kako bi ustaše i Nemci mislili da stoje vode samo do kovčega...

PONEDELJAK, 8 MART

Prozor. — Neprijatelj sve jače steže obruč. Ravno je palo. Tu idu Nemci i legionari, a u Duvnu su Italijani i četnici. Najhitnije moramo isprazniti celu prozorsku kotlinu. I Nemci su aktivni od Vakufa, čitav dan je tukla žestoka artileriska paljba. Nemci su opet jurišali na Treću krajišku, ali su ostavili 80 mrtvih. Sandžaklije su uništili nemački tenk od 32 tone.⁸⁸ Pogodio ga naš protivtenkovac. I danas je avijacija bila neobično aktivna. Na Prozor je bačena masa bombi. Prosto ne zna čovek šta to oni još tuku u tom gradiću. Poginuo je jedan Italijan, zarobljenik.

Večeras u sam mrak sedam nemačkih aviona napravili su pustoš u Jablanici. Privukli su se u sumrak, zasuli bombama most, gradić, prilaze, baš kada se prva kolona ranjenika kretala s Osmom baniskom brigadom. Ne znamo tačno koliko smo imali gubitaka, izgleda oko 20 mrtvih i 40 ranjenih. Most nije oštećen. Sinoć su prešle Prva proleterska brigada i Četvrta crnogorska da prošire mostobran s one strane Neretve.

Pred samu ponoć dobili smo vest da je neprijatelj krenuo od Ravnog preko Raduše. Terzić naređuje: »Hitno morate evakuisati ranjenike iz šćita i okoline«. Ima oko 200 ranjenika i 600 pegavaca. Krećem tamo zaplenjenim italijanskim kamionom. Stalno se kvvari. Pravljen je za Afriku, ima specijalnu spravu za usisavanje prašine iz motora. Ali je zapao ovde kod nas. Eto, Musolini mora da šalje na naš front materijal namenjen za afrički front. Još jedan primer za mister čerčila kako niu olakšavamo situaciju u Africi.

U šćitu sve spava. Budim komandanta i političkog komesara. Zamoreni ljudi zaspali su pre pola sata.

— Drugovi, do zore moramo sve evakuisati. Sve što može pešice neka ide da ne bi palo neprijatelju u ruke!

Ušao sam u samostan i probudio lekare.

Evakuacija brzo teče. Stojim u hodniku i gledam kako bolničarke

⁸⁸ U nemačkom izveštaju od 7 marta veli se: »Protivkolski neprijateljski metak s kote 803 otesposobio je jedan tenk.« Isto tako govori se o manevru Desete hercegovačke koja je na sektoru Konjica preko Bitovnje zagrozila nemački bok: »Grupa Anaher nalazi se u odbranbenim Parbama. Neprijatelj nadire sa zapada.« A dan kasnije Nemci javljaju da je grupa Anaher ^begla opkoljavanje sa severozapada, povukavši desno krilo posle teških borbi«. Na taj ^čin akcijom Treće divizije bilo je osigurano naše levo krilo.

iz sobe izvode pegavce. U dara zadah isparenog odela i sveže mokraće. Ti ljudi treba da idu pešice, a ne mogu sami da naprave ni pet koraka. Neki su u nesvesnom stanju. Jedan pođe pravo prema strani na kojoj je avionska bomba otrgla zid kroz čitava tri sprata, tako da se spol ja vidi unutrašnjost sobe. Kraj kamiona gužva. Neće šoferi, neće italijanski zarobljenici da unose u kamion drugove bolesne od pegavca. Boje se zaraze. Skoči doktor Stanko Martinović i počeo da unosi jednog po jednog druga.

Što više ljudi moramo spasti! U kamion je stalo 28, jedan preko drugog, ječe, stenju ... Ograda će da prsne, uvezujemo je konopcima ... Kolona pešaka već kreće. Klimaju ljudi glavama, drže ih bolničarke ispod ruke, odoše u mrak. Gledam im noge. Na svakom desetom cokule ili opanci, ostali bos i u čarapama. A noć je hladna. Potok, dole u šumi, sleden je. Ponovo me ščepa neka divljačka mržnja prema Hitleru, prema londonskim emigrantima. Ovakvi, plemeniti ljudi moraju da propadaju.

Do zore su svi pošli sem sedamdesetorice. Nije bilo dovoljno mesta u kamionima. Moraće se po njih još jednom doći.

UTORAK, 9 MART

Prozor. — Primićemo se odluci: Hoće li se ili ne uspešno svršiti prebacivanje preko Neretve? Neprijatelj je osetio naš manevar. Ljut je što smo ga nadmudrili. Mislio je — odosmo na Bugojno, pa sada hoće da nas stigne. Na čitavom severnom frontu žestoko navaljuje. Već se vodi bitka za visove Raduše koji se vide iz Prozora. Napada i od Vakufa. Juriša ponovo na Pidriš, Kobilu, na Vilića Guvno. Ali avijacija je najgora. Od svanuća je otpočela i nije prestajala do mraka. Bombarder su se spuštali do zemlje, mitraljirali svaki kamičak, a na Prozor je sručena nova masa najtežih bombi. Nijednog dana nije tučen kao danas.

Bombardovano je i selo Duge u kome je bilo preko 400 ranjenika. Selo je znatno oštećeno, ali svega je jedan drug ranjen. Naročitu su pažnju Nemci obratili na drum Prozor — Jablanica. Po ceo dan su tukli Crnu Čupriju, most na Rami kod Gračanice, ali ga nisu onespobili. Gađali su drum na serpentinama, čitave stene su se survavale na drum, ali pored svega naši šoferi su prevozili ranjenike. »Dornie 17« jurili su kamione, gađali ih bombama, mitraljirali, ali nijedan kamion nije stradao. Naš kurir Mičo lepo veli:

— Svaka bomba koja na nas padne — jedna manje u Rusiju. Pobjeda će doći brže. A da smo se predali Hitleru, bilo bi nas na Istočnom frontu, bilo bi nas jedno pola miliona u nemačkim fabrikama, opljačkali bi nas do gola... Ostali bismo večiti robovi... A naš Tito ni od čega ovako čudo stvori...

I smeje se Mičo, Sandžaklija, kome su i otac i majka i sestra partijci još od pre 6 aprila 1941!

Posle podne se situacija pogoršava. Legionari su izbili na Radušu. Neki bataljon formiran na brzu ruku od stražara komande mesta i područja iz Livna zbunio se. Ostao jedan protivtenkovski top na drumu ispod Ravnog, Livanjci se povukli u Rumboce, a čuvar slagališta granata

zapalio 200 komada. Napravila se čitava zbrka. Neki šofer još više zamuti. Doneo vest da je neprijatelj u Šćitu... Doktor Kraus uzima pušku i odlazi da vidi šta je. Donosi nam posle prave vesti. Neprijatelj nije ni u Rumbocima ni u Šćitu... Ali se spušta niz Radušu.

Dodoše Koča i Fića. Nemci su zavladao Pidrišem, Kobilom i Vilića Guvnom. Treba što pre raditi. Iznad Prozora više nema ranjenika, ali je zato velika gužva u Dugama i Lugu, selima ispod Prozora ka Rami. Peta konjička grupa je zaostala, skoro 200 ljudi, u selu Šćipe. A u Uzdolu leži 100 bolesnika bez hrane. To su pegavci koje su pojedine grupe ostavljale dok su prolazile. Dve bolničarke su pobile i ostavile ranjenike na milost i nemilost sudbine. A da bi situacija bila još teža stalno nam pristižu novi ranjenici i bolesnici. Treća divizija ima oko 400 novih ranjenika i bolesnika, iako nam je pre neki dan predala 300 ljudi. Od Sedme divizije smo primili 270 ranjenika, a večeras iznenadno na tri mesta pojavile se još 55!

Krenuo sam hitno u Uzdol i Šćipe da prebacim te drugove. Prolazim kroz Prozor. Sav gori. Nove, široke rupe pokazuju da su bacane velike bombe. Niz onu strminu ispod Duga jedva sam se spustio po mraku. U Dugama gužva. Razvaljene kuće, ranjenici se dovikuju. Doktorica Irina Knežević i Maksim Goranović mi rekoše da će do zore svi ranjenici biti evakuisani. Krećem opet uzbrdo do Kranjčića. I Peta konjička grupa odmiče. S jednog brda na drugo, u mraku, dovikujem se sa Sofijom Pekić. Od 480 konjanika, 218 se javilo da ide pešice. Idu ljudi na štakama i čujem ih u mraku kako pevaju.

U zoru sam izbio u Uzdol. Ostalo je još šezdeset bolesnika. Moša, koji je zajedno sa mnom bio ranjen u Gornjem Milanovcu 1941 godine, nije znao da su Nemci blizu. Spokojno je spavao, iako je evakuaciju morao još sinoć da počne. Italijani, zarobljenici, uprtili su ranjenike i polako krenuli. Otišao sam do Šćipa.

SREDA, 10 MART

Pokret. — Mirno sam sedeo na kamenu nedaleko od Uzdola, odmorio se desetak minuta, zapisao nekoliko reči u »Dnevnik«, — na 150 metara od mene bili su Nemci u streljačkom stroju. Čitav dan sam skupljao ranjenike oko šćipa. Svi su pošli. Predveče sam pošao da obidem još jednom Uzdol i Kranjčice, da neko slučajno nije ostao. Popovska kuća kraj crkve u Uzdolu bila je prazna, znači svi su otišli. Nastavio sam ka Kranjčićima, ispeo se na kosu, odmorio se i pisao »Dnevnik«, kada je »šarac« odjednom zapucao sasvim blizu mene. Mislio sam da su naši, mirno sam svio naliveperu, spakovao »Dnevnik« u torbu, i pošao. Meci su zujali oko mene. Tek sam tada video Nemce i skočio u šumu. U selu je jedan bataljon Treće krajiške brigade žurno tovario na konje kazane s hranom. Sve se jače paljba čula. Crvena raketa prelete preko mene. Nemci su udaljeni svega nekoliko stotina metara. Nastavio sam nizbrdo. Ranjenici su se vukli.

— Druže, ko to puca?

— Naši probaju nemačke mitraljeze! Nego se požuri na drum, čekaju nas kamioni! — sokolio sam ih.

A situacija je stvarno bila kritična. Onaj krajiški bataljon skoro je bio opkoljen. Zurio sam niz strminu, pravo niz liticu. Kamenje se pada mnom ronilo. Sreo sam još tri-četiri ranjenika. Od njih sam saznao da su i oni iz Uzdola krenuli. Vidim već drum i most. Srećem kurira Dragana iz Prve divizije:

— Požuri, za deset minuta biće spaljen most.

Na samoj poslednjoj litici niz koju se prosto šuljam, zatičem jednog slepog druga koga svodi jedna bolničarka, malo, nežno devojče, nema joj ni dvanaest godina. Neće da ostavi ranjenog druga koga vodi još sa Žumberka. Kazao sam mu da me čvrsto uhvati oko vrata, a zatim smo se šuljali niz točilo, tridesetak metara. Devojčici sam rekao da to isto radi. Tako smo sišli do mosta. Tu je stajao Veljko s jednim pionirskim vodom Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Zagrlio me je, jer je mislio da su me Nemci uhvatili. Most s krajeva već je bio razvaljen.

U gomili je stajao stari lekar Radonjić.³⁹

— Pucali su iz sela Nemci na nas!

Rekao sam mu da nije tačno. Tu je bilo mnogo teških ranjenika, koji su se spustili uz velike muke. Ne bi trebalo unositi nervozu među njih. Čekali su na kamion. Veljko mi u nekoliko reči objašnjava situaciju:

— Naši su počeli polako da se povlače, a Nemci su to osetili u podne. Jurnuli su besno. Probili su se sve do Donjih Kranjčiča. U Lugama su nam ostala tri teška ranjenika bolesna od tifusa. Nemački napad od Konjica je zaustavljen.

Kad je most već bio gotov za paljenje primetili smo da nema nafte. Odjurili su kamioni po nju. Zakačio sam se za papuču kamiona i svratio u Gračanicu gde su bili Stari, Crni i ostali drugovi. Situacija je teška. Noćas ćemo nekako ranjenike sneti do Neretve, ali kako ćemo ih prebaciti? Da li će naši moći držati položaje dok se i poslednjiranjenik ne prenese? Stari je naredio da Sedma divizija da čitavubrigadu za nošenje ranjenika. To je jedini izlaz ako želimo da ih spasemo. Marko je poslao Krstu Popivodu da pomogne prilikom prelaza preko Neretve. To je velika pomoć. Krsto je otišao da organizuje prebacivanje preko Neretve.

Zatičem Jakića, komandanta Sandžačke brigade. On je pošao da traži vezu s brigadom između Uzdola i Kranjčiča. Bio je na konju. Zaustavili ga Nemci na dva metra:

— Halt!

Oni pripucali, metak mu prohujao pored glave i okrznuo ga, ali on ipak umakao. Samo mu kapa nestala.

Produžio sam put za Gračac u automobilu Starog. Vozi Nikica Prlja. Imamo još 15 kilometara druma, pa ćemo preći na kozje staze. Još jedan oproštaj s oslobođenom teritorijom. Svi kamioni i automobili biće spaljeni. S nama je Vicko Krstulović. Njegova Deveta divizija takođe je stigla u dolinu Neretve. Posle žestokih borbi ona se morala povući preko planine Ljubuše — prema naređenju od 14 februara u

** Umro od pegavca tokom Četvrte ofanzive.

kome je dat pravac povlačenja, ako se ne bude mogao zadržati pritisak neprijatelja. S Devetom divizijom išlo je 600 ranjenika, koje smo im predali u Duvnu da ih prebace na Dinaru ili Biokovo. Prelaz preko Ljubuše bio je težak. Ljudstvo Divizije novo, dve brigade su nedavno stvorene. Ljudi su neobučeni, goli. Zatim je došao marš preko Čvrsnice, ali on nije mogao biti izveden usled velikog snega. Ipak su se Dalmatinci probili naokolo i sada drže položaje na desnoj obali Neretve. Tu su četnici na pet-šest kilometara od našeg mosta. Dolinu Rame brani Treća krajiška, Sedma krajiška i Treća sandžačka, front kod Ostrošca drži čitava Treća divizija. Prva proleterska brigada drži položaje na levoj obali Neretve, južno od Jablanice, ali večeras je smenjuju Sedma i šesnaesta baniska brigada, čitava Pekova divizija čisti nam teren s one strane Neretve.

Jablanica, nekad lepo turističko mesto, — puna ljudskih leševa, avionskih rupa, pokidane žice, probijenih krovova, konjskih trupina. Zatičem ceo Vrhovni štab. Sede drugovi na sanducima i čekaju prelaz preko mosta. Gore u kući, koju je oštetila avionska bomba, sedi Nazor.

— Kako je, družo Nazore?

— No, dobro. Samo kada ćemo poći?

Svratih posle do mosta. To je prava košnica. Kroz krš srušenog železničkog mosta, ispreturanih vagona, napravljen je mostić od dasaka. Preko njega treba da pređe 25.000 vojnika i ranjenika. Ali prilaz je očajan. I zdravom čoveku bi se zavrtoglavilo kad pogleda dole, akamoli ranjeniku. Staza je mokra, izlokana. Po njoj ranjenici mile, spuštaju se četvoronoške, Italijani se deru i vuku nosila s ranjenicima. Konji padaju s teretom, zakačinju Italijane s nosilima. Zapomaganje, krici. Sve se to ruši u vodu. Dole, huji Neretva, a po brdima, oivičenim našim i četničkim vatrama, ječe bacači. Strašna slika. Četnici su vrlo blizu našeg mosta. Nemci i ustaše jurišaju, a mi moramo da prebacimo još 700 teških i 700 pegavaca. Noćas ranjenici neće moći uopšte da idu, treba trupe prebacivati. Ide Deseta hercegovačka brigada. Ona će zajedno s dve baniske brigade da se probije preko Prenja, na Zimlje, pa u Nevesinjsko Polje. Imamo još jedan prelaz oko Ostrošca. Napravila ga Peta crnogorska. Ona će se onuda povući.

Nije isključeno da se Nemci probiju u ovu dolinu. Zato odlazim da sredim štabove i osoblje bolnica na Rami.

Teška je to dužnost. Pred samu zoru stigao sam u neke barake u Plavcu Rame gde su smešteni tifusari. Velika je nervoza među bolesnicima i ranjenicima. Disciplina popušta. Neke se bolničarke sasvim raspustile. Jedan bolesnik moli:

— Drugarice, podigni me!

— Nisi iz mog ešalona! — veli ona.

Leži bolesnik u baraci. Pitao sam bolničarku zašto neće da pomogne ranjenom drugu. Ona se zbunila. Posle plače. Stupila je u bolnicu pre tri dana, izbeglica je sa Banije. Kaže da je umorna i gladna, da se J^dva kreće.

Noćas su Đido, Koča i Vlatko krenuli s belom zastavom da pregovaraју s Nemcima oko razmene majora Stekla, koji je zarobljen kod

Vakufa. To je neki stari Hitlerovac. Za njega ćemo dobiti mnogo naših drugova. Spasit ćemo živote našima, a Hitlerovac će i ovako i onako pasti nama u ruke, jer je pobjeda naša!

ČETVRTAK, 11 MART

Jablanica. — I ovde avijacija ne da mira. Još u sedam izjutra pojaviše se izviđači, »špijuni« kako ih zovu partizani, a već oko osam »Dornije«-i i »Štuke«. Italijanski bombarderi nikog naročito ne plaše. Tuku s pet kilometara visine. Dan sam proveo na ivici grada s Pajom Savićem i Pavlom Pekićem. Priča Pavle o zarobljenim četnicima ispod Krstača. Druga proleterska je zarobila jednu grupu od sedamdeset četnika, mahom s Durmitora i Pive. Vele da su silom mobilisani. Četnici su naročito gledali da odvuku na front rodbinu partizana. Dogodilo se našem dobrom drugu Dušanu Đurđiću da se u jurišu na Krstac susreo s rođenim bratom koga su četnici mobilisali. Njegov brat je odmah ušao u jedan naš bataljon. Većina se ovih seljaka borila bez volje i mnogi su se sami predavali. Prilično je osipanje u četničkim jedinicama. Beže seljaci kućama.⁴⁰ Ali zato su se uporno tukli stari četnici, bradonje. Oni su znali da ćemo mi silom mobilisane seljake puštati, a bradonje, stare krvopije, uzimati na odgovornost za zločine. Pa kada je Druga proleterska ušla u Krstac, četnici uleteli u selo, pre nailaska partizana, pričaju seljaci, i kumili i molili da im daju nešto čime bi obrijali bradu. Nađeno je i nekoliko obrijanih bradurina, a jedan je četnik uhvaćen postrizen kao ovca. Nije stigao do kraja da se obrije.

Na ovom sektoru borila se i četvrta crnogorska brigada. Dogodio se slučaj da su neke Crnogorke, partizanke, nailazile na crnogorske kape koje su četnici u bekstvu bacali. One su te kape sklanjale u žbunje da ih ne vide Srbijanci, Dalmatinci, Banijci.

Avioni žestoko tuku Jablanicu, hoće da pogode most, ali nikako ne uspevaju. U gradu nema nikog, sem nekoliko izbeglica. Dobili smo radiogram iz Hrvatske da se najveći deo izbeglica ipak srećno prebacio iz Krajine preko Martin Broda na Kordun i Baniju, ali mnogo ih je ostalo u Livanjskom i Duvanjskom polju.

⁴⁰ Delegat Vrhovne komande Draže Mihailovića major Ostojić u nekoliko telegrama svojim komandantima na Neretvi naređuje da se streljaju prisilno mobilisani seljaci koji su odbegli iz četničkih redova. Četnički komandant Guzina 28 februara šalje ovakav izveštaj:

»S položaja su pobjegli 22 četnika iz Dabra koje smo pohvatali i vratili nazad, s tim da se tamo obrazuje sud koji će im suditi. Međutim, ja sam izvešten da je pobjeglo 30 ljudi iz Uloškog bataljona, od kojih smo 2 uhvatili i nalaze se u zatvoru. Molim za objašnjenje kako da se postupa s beguncima iz borbe.«

Major Ostojić naređuje Jevđeviću:

»Po mogućstvu uhvatiti 50 odbeglih iz Blagojevog bataljona, razoružati i streljati, a oružje dati sigurnim koji hoće da se bore s komunistima.«

Major Ostojić Baji Stanišiću:

»Radi zadržavanja begunaca molim Vas da Vi lično krenete još noćas preko Hanskog Polja za Glavatičevo, s 500 dobrih boraca. Zavedite preki sud i kolovođe streljajte na licu mesta, kao i sve sumnjive. Dok naši napreduju, ova panika kod Durmitoraca, a sada i Sandžaklija, rezultat je komunističke propagande u našim redovima. Beguncima saopštite da sam streljao 100 uhvaćenih i da isto čeka sve ostale begunce. Moral se mora povratiti po svaku cenu.«

»Srpski komitet« u Mostaru, u kome se nalazio Milan šantić, davao je četnicima podatke koje ljude treba pobiti. U jednom telegramu major Ostojić izveštava Radulovića:

»U Nevesinju pobiti sve komuniste. U Mostaru od grupe koja je ostala obrazovati trojke i pobiti sve što ne valja. Podatke tražiti od Srpskog komiteta.«

Sandžaklije i Krajišnici, posle jučerašnjeg povlačenja, zadržali su svoje pozicije, tako smo imali prošlu noć sigurnu. Jedna baniska brigada, zajedno sa Hercegovcima, imala je zadatak da se probije preko Prenja na onu stranu ka Nevesinju. Peli su se ljudi po snegu na same visove, ali su ih četnici dočekali, pa su se naši povukli. Na levoj obali Neretve četnici su prodrli u selo Glogošnicu, tri do pet kilometara od našeg mosta. Popalili su ovo selo. Beži narod u grupama. Trideset i pet muslimana, dečaka, dobežali zajedno.

U prvi mrak smo otpočeli prebacivanje ranjenika i tifusara preko mosta. Baniska brigada prenosi nosila, a takođe vodi nadzor nad šest stotina Italijana, koji isto tako nose ranjenike. Ove noći smo prebacili skoro tri stotine ljudi. Krsto Popivoda drži u svojim rukama organizaciju prelaska preko mosta. Čim se zakrči kolona na jednom mestu, hitno se mora put čistiti da ne bude zadržavanja. U ponoć se začu zvuk aviona. Citava Jablanica osvetljena je sa stotinu vatri. Nastala trka:

— Gasi vatre!

— Avioni!

Vrište Italijani:

— Mama mia!

Krkljanac. Avioni nas predoše. Kružili su oko četničkih položaja, gde su vatre čudno poredane, u cbliku slova T. Po svoj prilici ovi neobični avioni bacali su im hranu ili municiju... čitav sat je trebalo dok smo skupili Italijane i nastavili prenos ranjenika. Kad su avioni, kasnije, ponovo naišli, nije bilo toliko trke. Pošto se zora pojavila, morali smo obustaviti posao da nas avijacija ne bi napadala.

PETAK, 12 MART

Pokret. — Težina naše evakuacije sastoji se u pitanju transporta. Dovde smo se služili kamionima i oni su nam stvarno pomogli. Ali sada su nam potrebni ljudi i konji, to jest najmanje 2.000 ljudi i 800 konja. Od osam, sada smo sveli četiri nosača na jedna nosila, a najveći broj teških ranjenika premestili smo u konjanike. Naravno, odjednom ne bismo mogli dignuti sve ranjenike ovim sredstvima, već bismo ih morali prenositi u tri ture. Ako ovo ne ostvarimo, svi će dosadašnji napori biti uzaludni. Eto, danas u Lugama leži 380 teških ranjenika, ali oni kao da nisu prebačeni preko Neretve. Ako neprijatelj dođe u Jablanicu, može ih tući bacačima i artilerijom. Ljude koji bi nosili ranjenike ovde ne možemo naći. Ispod Prenja ima malo sela, a narod se razbežao. S konjima je isti slučaj. Veliki broj konja bolnice su pogubile. Nešto je izginulo prilikom bombardovanja, a nešto propalo od gladi. Greška je velika što je onih 300 konja, koje smo povelili iz Duvna, vraćeno od Prozora. Drugo, komandni kadar pojedinih bolnica bio je nemaran. Peta konjička grupa, od 140 konja koje joj je predala Prva grupa, izgubila je 80 konja. Izračunao sam da je ovih dana prešlo most najmanje 320 konja: bolnica Prve divizije 80, Druge divizije 40, Treće divizije 116, Centralna bolnica 80, a sada nema više od 40! Još pre pet dagna trebalo je stvoriti »taksi ešalon«, grupu od 200 do 250 konja koju

bi vodila odgovorna jedinica i ona bi u nekoliko puta prebacila sve ranjenike uz Neretvu.

Situacija je prilično ozbiljna. Ne ostaje nam ništa drugo nego otići do Starog i tražiti pomoć. Veljko i ja smo pošli preko mosta ka selu Krstaču do Vrhovnog štaba. Ispod nas juri Neretva, mostić nije širi od metra. Vešto je napravljen. Uz staru konstrukciju postavljeni su balvani i na njima napravljen uzan pod. Na drugoj strani penjemo se blatnjavom stazom ka selu Lugama. U pećinama, koje je plaha reka izlokala kad s proleća nadolazi, u blatu sede ranjenici, nepokretni, nemi, ispijeni, kao kipovi. Drugi leže na iskrivljenim nosilima. Tu će biti do mraka, pa će poći dalje. Nekoliko ranjenika na štakama teško se penje uz strmu stranu. Svratili smo u Luge. Tu se nalazi 380 teških ranjenika.

Pegavci su smešteni u mali tunel, odmah iza mosta, dug oko osamdeset metara. Ljudi su natrpani jedan pored drugog. Leže na nosilima među otvorenim konzervama i izmetom. Ljudi ječe, traže vodu, poneki baulja, ide ka izlazu. Bolničarke naložile u jednom delu tunela vatru i kuvaju čaj za bolesnike. Kroz tunel duva promaja, ali je vazduh vrlo težak.

Penjemo se stazicom ka Krstaču. Pored puta četnički leševi, leži mrtav bradonja, vele, da je bio komandir čete, bivši žandarmerijski narednik. Brađa mu strči.

Prošli smo Krstac, pa onda na drugi prevoj Prenja, sve do sedla Štrbine. Tu smo sreli Starog i Marka. Tito sedi na jednoj steni i čita neku depešu. Izložili smo njemu i Marku kako stoji stvar s evakuacijom. Stari veli:

— Sve ćemo dati da spasemo ranjenike, ali i sanitet se mora pokazati na visini. Evakuacija je mogla biti brža na otseku Prozor — Jablanica.

Ovde se nalaze Vicko Krstulović i Ljubiša Urošević, komandant i zamenik načelnika Devete divizije. Oni traže od Starog da Deveta divizija pođe s našom glavninom i da ne ostaje sama na desnoj obali Neretve. Stari se razmišlja:

— Ostaće nam čitav prostor Dalmacije prazan!

Ali Dalmatinci hoće da idu s nama. Stari pogleda Marka, a Marko klimnu glavom.

— Prebacite i vi svojih šest stotina ranjenika preko Neretve i posle neka pređu i jedinice! — reče Stari.

Dalmatinsku bolnicu napali su Nemci i ustaše u Zlopolju. Što je moglo ranjenika bežati to se razmirelo po okolnoj šumi, a nepokretne ranjenike su Nemci i ustaše pohvatali. Počeli su da ih kolju. Devetoricu su ubili, a šestoricu ranili. Naša dva bataljona su izvršila protivnapad i spasla ove ranjene drugove. Nemci i legionari su pobjegli.

Stari nam pri polasku reče da će Dalmatinska divizija pomoći u prenosu ranjenika. Ovo je spas. Istina, morali smo da odvojimo tolike operativne jedinice. Ali, šta ćemo, mora se!

Dok smo išli nizbrdo prema Krstaču čula se artiljerija. Malo kasnije smo ugledali Jablanicu. Prema oblacima dima videlo se da Italijani

i četnici tuku topovima Luge i most. Kako li je našim drugovima? Kako se osećaju tih 380 partizana koji ne mogu da se kreću, već leže po kućama i stenama na Neretvi, izloženi granatama?

Pojurili smo dole. Mnogo žrtava nije bilo. Poginuo je jedan politkom čete iz Banije.

Napravili smo plan za evakuaciju, čim je pao mrak otpočeli smo rad. Služba s konjima nije dobro funkcionisala. Ostalo nam je oko 170 teških ranjenika i preko 200 pegavaca. Nadajmo se, iduće noći ćemo evakuisati sve ranjenike iz Neretve.

Čelo naše kolone sve dalje tera četnike. Druga proleterska i Četvrta crnogorska probile su četničke položaje kod Bijele, četnici su na ovom pravcu potpuno razbijeni. U selu Borcima Druga proleterska zarobila je veliki broj četnika, njihova slagališta i neke štabove.⁴¹ Naš bok od pravca Mostara i Nevesinja štite Sedma baniska brigada, šesnaesta baniska brigada i Deseta hercegovačka. Ove naše snage imale su zadatak da se uspužu preko najviših visova Prenja i prebace na Žimlje, pa zatim ka Nevesinju. Sedma brigada je bila osvojila glavni vrh Prenja, ali su četnici s većim snagama izvršili protivudar i zbacili Banijce. Poginuo nam je drug Žica, zamenik politkoma Sedme brigade. Poginuo je u borbi za glavni vis Prenja i drug španović, komandant bataljona. Pošto se u ovom pravcu nećemo moći probiti, to dve baniske brigade ostaju da drže položaje prema Mostaru i Nevesinju, da nas neprijatelj ne bi iznenadio, a Hercegovci su produžili pravcem glavnog proboja, kako bi zaobišli Prenj i udarili u Nevesinjsko Polje kanjonom Neretve.

SUBOTA. 13 MART

Jablanica. — Još jedna noć bez sna. Odlučili smo da počnemo evakuaciju i po danu. Krvare nam stalno jedinice na levoj i desnoj obali Neretve braneći ranjenike. Sve novi i novi ranjenici stižu, kočimo i brzinu napredovanja naših udarnih jedinica. Nemci sa severa sve bliže nadiru ka Neretvi, a od jutros su i četnici otpočeli otsudni napad na Jablanicu. Borba se uveliko čuje. Stigla jedna grupa Italijana nosača, ali nema nosila. Otpoče da bije italijanska artilerija; haubice od 220 milimetara. Nastade neka nervoza među ljudima. Na ledini između tunela i mosta nalazi se oko tridesetak pokvarenih nosila; nekima se odvalila ručica, nekima treba samo pričvrstiti platno za motku. Sitne opravke koje se mogu svršiti za deset minuta. Pored mene se nalazi jedna ekipa. To su s alatom stolarski majstori iz Centralne bolnice, koje smo mobilisali u jednom od dalmatinskih gradova.

⁴¹ Jevđević izveštava majora Ostojića o teškoj situaciji Voje Lukačevića na čijem smo sektoru probili četnički front:

»Izveštaj avijacije i poslednji telegram sada koji je prispeo od Lukačevića:
Kureš na desnoj obali po treći put zauzeo Plasa Glavicu. Na levoj obali kolona bosansko - hercegovačka zauzela liniju Gradac — Lokožnica, potisla dva bataljona i našla dvadeset mrtvih partizana. Čuju jaku borbu iz pravca Konjica. Iz Javornika prema Bijeloj kreću se velike partizanske komore. Isto tako u pravcu Majdan — Bijela. Naši se povlače sa frontom prema Prijevlje — Bijela. Nemački generalštab daje radiogram da je zauzeo Tomislavgrad — Prozor i zonu Zvijerinja. Lukačević telegrafiše da kriza još traje. Bori se ogorčeno. Pomiče svoj front na liniju: Poubir — Turija — Bijela. Boji se za Crno Polje. Povlačim sve snage s desna i izvršicu protivnapad. Protestvujem što rdavo izveštavaš čiču o meni kad već tri nedelje ni jedem ni spavam.«

— Hajdemo, drugovi, da brzo popravimo ovih trideset nosila, pa ćemo moći spasti trideset teških ranjenika iz Luga. Bićemo gotovi za pola sata!

Njima se ne ide. Italijanske granate šaraju čitavim prostorom. Jedan od njih reče:

— Mi imamo naređenje da idemo odmah na Krstac da tamo popravljamo nosila. I mi odmah polazimo, čim prestane artilerija.

— E, neće nijedan maći, dok ne popravimo ovih trideset nosila! U pitanju je trideset života!

Ništa nije pomoglo. Morao sam pušku dići i tako ih dovesti do nosila. Priskočili su u pomoć i neki šoferi, pa su sva nosila za pola sata bila okrpljena.

Posle podne Veljko, Gojko, Krsto Popivoda, Božo Ljumović i ja sedimo u karauli i držimo sastanak, kada italijanske haubice počese ponovo da tuku. Padaju zrna blizu. Kažem Veljku da gadaju našu karaulu. Posle trećeg zrna on reče da se prebacimo u tunel. Tek što smo uskočili u tunel, zrno udari posred krova karaule. Peto zalepi ulaz i surva gomilu kamenja. U tunelu pegavci leže. Neki zapomažu, a jedna grupa rekonvalescenata peva: »Za vlast sovjetov ...«

Pokušali smo da izidemo na drugi kraj tunela, ali i tamo Italijan bije. Jedno zrno pada na jedan ulaz, a drugo na drugi. Očigledno hoće da blokiraju tunel. Utom dojurir kurir Devete divizije:

— Četnici su na levoj obali Neretve uspeli da zauzmu Gradac i kotu 157!

Gledamo na sekciju. Nisu više od 1.500 metara od Luga, sasvim blizu našeg tunela. Ranjenike i pegavce sada ne možemo iznositi. Nemamo ljudi, a artilerija neprekidno bije. Došla joj je u pomoć i avijacija. U teškom smo položaju. Očigledno je neprijatelju cilj da nas blokira u tunelu i pohvata žive. Šaljemo jednu patrolu u pravcu Luga da nas četnici baš sasvim ne bi iznenadili. Bliži se večer. Rekonvalescenti pevaju, pevaju. Artilerija prestaje. Stiže izveštaj od Jakšića: »šesnaesta brigada je uz velike napore zadržala neprijatelja i povratila izgubljene položaje ... Ali je imala preko 30 ljudi izbačenih iz stroja...«

Šesnaesta baniska brigada je danas učinila veliko delo.

Jakšić javlja značajne pojedinosti. Među četnicima je veoma slab moral. Bilečki bataljon se raspao. Dva četnika s puškomitraljezima su prešla na našu stranu, jedan od njih je prošle godine bio komandir partizanske čete.

čitavu noć su ranjenici nošeni. U zoru su 23 ostala u tunelu i 54 u Lugama. Opet je slabo funkcionisala služba s Italijanima. Moramo od njih stvoriti vojničku jedinicu.

NEDEUA, 14 MART

Jablanica. — Svratio sam u tunel rano u zoru. Odošeni su poslednji pegavci. Ostalo ih je pet. Ali za njih su Italijani kopali rake. Ispijeni, žuti drugovi, podlegli su pegavcu. Iz Neretve je iznošen i poslednji ranjenik, rudar Polovina iz Četvrtog kraljevačkog bataljona. Gledao sam prazan tunel i mrtve drugove. Neretva je savladana. Tri reči, ali koliko

mrtvih na položaju, koliko od iznemoglosti mrtvih Banijaca koji su dan-noć teglili preko kanjona. Sišao sam do Neretve, gledao tu plahu reku, gledao je i neko me zadovoljstvo obuzimalo: Neretva je savladana. Ali pobjeda još nije tu. Treba ići dalje od Neretve. Gore je strašni Prenj, najbesputnija planina u Jugoslaviji. Treba tuda proneti 4.000 ranjenika i bolesnika. Više nema kamiona. Sve se mora na rukama iznositi. Opasnost od Nemaca nije umanjena. Mi se moramo probijati između Neretve i Prenja — obroncima. Nemci nas mogu preseći kod Ostrošca, Idbara, kod Konjica. Gubitak jednog ranjenika ne znači samo gubitak jednog borca. To znači gubitak, i to nepovrativ, svega onoga što smo postigli kod Vakufa, Prozora, na Neretvi, to znači oskrnaviti naš sveti partizanski princip: boriti se do poslednjeg da ranjeni drug ne padne neprijatelju u ruke. Zato treba još više upreti.

Deveta dalmatinska divizija se noćas prebacila. Ljudi su strašno iznureni. Oni treba večeras da nose naše drugove na nosilima. Vicko, njegov politkom Jordan, Veljko i ja išli smo ka Neretvi, ka jednoj jaruzi gde je bila smeštena komora divizije, kada počne da bije artiljerija. Tukla je onu stranu Neretve, samu Jablanicu. U svoj svojoj mucu počeo sam da se smejem. Kad kod bi zrno tresnulo, iz kuće bi iskočilo nekoliko zarobljenih Italijana — s čaršavima, kokošima...

Oko podne se povraća Koča. Davno se nisam nikome obradovao ko njemu. Pre svega, na severu prema nama nalaze se dve divizije, jedna nemačka i druga legionarska, »Đavolja divizija«. Pravać njihovog nadržanja iz Livna bio je ka Splitu, ali kad smo mi kod Prozora opkolili onaj nemački puk, brzo je prebaćena čitava divizija u Bugojno. Koča, Đido, Vlatko su bili došli do Prozora i tek su tu naišli na Nemce:

— Najzad ste se setili da se predate, rekao je jedan legionar.

A drugi je dodao:

— Ovaj neće dugo nositi ove čizme.

Kad je vojnik pročitao pismo nemačkog majora — salutirao je. Našim su zavezali oči i odveli u Vakuf. Nemci imaju veliki broj kamiona: Lako je vama ratovati, kad ovog nemate! rekao je jedan nemački oficir Koči dok su čekali da se gužva na drumu rasčisti.

Koča je duhovito dodao:

— Pa hajde onda da se menjamo.

Na pregovorima je bilo svakako. Đido se čak za revolver hvatao, kad su ih Nemci predali privremeno legionarima. Važno je istaći držanje Austrijanaca i legionara. Kad bi oficiri otišli, neki vojnici Austrijanci bi pozdravljali pesnicom, a jedan je legionar rekao:

— Pizda im materina. Muče nas kao niko. Moramo se boriti u njihovim uniformama... Naredili su da pričamo da smo svi bili na Istočnom frontu. To je laž. Mene su partizani zarobili kod Livna i za kaznu sam otišao u legionare.

Posle podne se pojavi osam »štuka«. Kružile su iznad nas, ali se ustremiše na Krstac, u kome leži nekoliko stotina teških ranjenika na nosilima. Fijuču bombe i vatra iskače kad padnu. Posle nam je stigao izveštaj da je poginulo trinaest teških ranjenika, a deset je dobilo nove rane. Pored starih bolničarki Danice Kabiljo, Kose Marković, Stane Kec-

man, Savke Krajiškinje i Krinke Srbijanke, dobro se pokazale nove bolničarke, i to one koje su do juče bile izbeglice. Još u toku bombardovanja skakale su u srušene kuće i otkopavale ranjenike iz ruševina. Mnogo je pomogla i lekar ka Zora štajner.

PONEDELUK, 15 MART

Pokret. — Poslednja jedinica na desnoj obali, Treća krajiška brigada, prelazila je reku. Ranjenika više nije bilo u Neretvi. Zadatak je srušen. Mogli smo sada napustiti ovo mesto. Krenuli smo Veljko i ja polako za Krstac. Usput nailazimo na naše teške ranjenike koji su noćas umrli. Leže kraj puta. Moramo ih sahraniti. Ni imena im se ne zna. Neki su poginuli od italijanske artilerije. Italijan je tako precizno tukao da je pogadao samu stazicu koja vodi za Krstac. Na jednom je mestu noćas razneo nosila, nosače i bolničarku. Krstac raščišćen. Svi su ranjenici izneseni po kosama. Prednji deo sela teško je oštećen od sinoćnog bombardovanja. Pozvali smo štabove teških ranjenika i konjanika i rekli im da u toku noći moramo evakuisati Krstac. Krenuli smo posle Veljko i ja na Sedlo Štrbine, jer se i tu nalazi jedna veća grupa ranjenika. Kraj puta tri Italijana seku meso s konja koji je ubijen prilikom jučerašnjeg bombardovanja. Jedu živo meso, ližu krv s noža. Čudo jedno kako su ti ljudi neotporni. Svaki dan ih umire na desetine, a jedu isto što i naši ranjenici. Kako samo bezvoljno idu uzbrdo. Najstrašnija je stvar za ljudsko biće kad se opusti, kad izgubi perspektivu. Eto, takvi su ovi Italijani. Nemoćni, inertni, pa zato i tako umiru.

Zatičemo ranjenike na nosilima u šumarcima. Mnogi se žale da im bolničarke vode ne donose. Utvrdili smo da nema dovoljno nosila za sve ranjenike. Moraće se neki nositi u čebadima. Najzad se spuštamo u selo Dobrigošće. Tu ima ukupno 1.095 bolesnika od pegavca: 860 pešaka, 193 konjanika i 42 nosila. Deset dana odmora i hrane, pa bi se skoro hiljadu drugova moglo vratiti u diviziju. Rastajem se s Veljkom. On se vraća na Sedlo, a ja ću na začelje, jer u toku ove noći moramo da evakuišemo sve ranjenike i bolesnike iz ove zone. Veljko će na Sedlu ponovo formirati ranjenike u bataljone i predavati ih brigadama. Tito nam je dao za prenos ranjenika tri dalmatinske i jednu hrvatsku brigadu. Samo ćemo tako savladati zadatak. Pri silasku u Krstac srećem Osmu hrvatsku brigadu. Ona je ceo dan prenosila ranjenike. Jednog borca nose na konju:

— Ceo dan je vukao nosila, a sada je i sam pao!

Teška je ova noć. Dosta je ranjenika bilo ostalo po jarcima. Iskupio sam sve bolničke štabove i napravili smo plan. Štabovi će obići svu prostoriju i odgovorni su da nijedan ranjenik ne ostane. U ovim štabovima su naši najbolji bolnički kadrovi. Tu je i Vića⁴², stari drug iz Kraljeva, čovek bez jednog pluća, za koga su lekari rekli da će umreti još pre deset godina, a on, evo, još živi i radi kao najzdraviji čovek. On je stalno na začelju, gde je najodgovorniji posao. Pojaviše se dva Italijana i doneše jednu drugaricu:

— Sinjorina, sinjorina! — vele oni.

⁴² Poginuo u Petoj ofanzivi.

Našli devojkicu u nekom šumarku gde je bila izneta za vreme bombardovanja. Dobri ljudi. U drugoj kući izbi vatra i zamalo da se četiri teška ranjenika uguše. Neki drugi ranjenici naložili vatru u kući pa otišli, a plamen uhvatio gredu. Čitavo ovo brdo je osvetljeno našim vatrama. Stotine ognjeva osvetljavaju litice. Ovo je jedino doba kada možemo nešto toplo da skuvamo za ranjenike. Ali ove vatre nisu dugo gorele. Četnici i Italijani su se sasvim približili Jablanici. Naši su otpočeli malo-pre prepad da bismo na miru izvukli ranjenike, a italijanske haubice otvorile vatru po Krstaču i stazi koja vodi za Sedlo. Tuku tačno po našim ognjevima. Nastade trka dok ne pogasismo vatre.

Banijci i Dalmatinci odnose nosila. Prva grupa konja je prispela i krenulo je šezdeset ranjenika na konjima, konjanika kako ih zovemo. Ponoć je prošla, a konja nema da se vrata. Već je tri sata kako su otišli, a morali bi da su ovde za sat i po. Ove konje vodi jedan bataljon, sastavljen od stražara iz raznih komandi područja. Nije bilo drugog izlaza već da sam pođem uzbrdo i da vidim šta je. Stazu zakrčila nosila, ranjenici leže na zemlji, odmaraju se, kume, mole da ih pustimo da otpavaju malo, ali ne smemo gubiti ni minuta. Neprijatelj sve jače nadire. Na jednoj čistini nađoh konje. Mirno njuškaju i traže suvo lišće, a pored njih stražari spavaju. Krv mi je pala na oči. Pronašao sam komesara. Veli da pet dana i pet noći nisu ni okom trenuli, seli su da se konji malo odmore, a san ih sve prevario. Pohitali smo dole za Krstac. Odatle smo poslednje ranjenike iznosili.

Ponovo sam se uspeo na Sedlo. Veljko je sređivao poslednje bataljone. Dalmatinske brigade već su se kretale s ranjenicima. Ali, ostao je još veliki broj ranjenika. Konja nismo imali. Veljko je našao izlaz: naredio je da se stovare svi konji Baniske brigade, koja je nedaleko na položaju. Ostali su mitraljezi i municija bez konja, ali će se bar ranjenici prebaciti. Ipak je malo konja. Sem stotine bolničkih konja i ovih baniskih, trebalo bi nam još šest stotina, pa da do zore očistimo i Sedlo. Vicko Krstulović nam reče da će dati dve stotine konja od Dalmatinske divizije. Već se belilo oko nas. Odjednom javiše iz Krstača da je ostalo još pedeset ranjenika! Pronašao ih Vića. Otišla je jedna dalmatinska četa hitno po njih. Na Sedlu je ostao još priličan broj ranjenika, pa ćemo ih morati prebaciti iduće noći. Veljko, Gojko i ja ovde ćemo ostati. Samo treba što bolje kamuflirati sve ranjenike, jer će se brzo pojaviti »špijun«. I već u sedam i petnaest, eto ga! Njuška, spušta se skoro do zemlje, traži. Gleda naokolo da nas kakva vatra ne otkrije. Nije se noćas kuvalo, pa neka bolničarka može da naloži vatru da da ranjenicima nešto toplo. »Špijun« nas nije primetio. Sedimo u nekom škripu Veljko, Gojko, Savo Drljević. Veljko piše naređenja za neke grupe ranjenika, a ja mu posle prekucavam. Diram ga: »Ti si komandant tifusara, a ja sam tvoj načelnik štaba«. Posle sam pisao »Dnevnik«. Oko osam legli smo u škrip i pokušali da spavamo, ali san nije dolazio.⁴³

Nemački izveštaj za 14 mart veli:

»369 divizija:

Prema obaveštenjima partizani se povlače pred frontom divizije sa 600 ranjenih i bolesnih u pravcu jugoistoka ...

UTORAK, 16 MART

Pokret. — Razgovarao sam s Veljkom na kom se stepenu nalazi naša evakuacija. Ja sam, kao i uvek, bio optimista:

— Prešli smo Neretvu i mislim da smo na konju!

— A ja mislim da ćemo biti na konju tek kada pređemo Bijelu!

Tačno se pokazalo. Posle podne smo dobili izveštaj od Treće divizije da hitno moramo da evakuiramo ranjenike ove noći preko Brezne i Idbara sve do Bijeje, jer su Nemci na gumenim čamcima prešli Neretvu i naročito jako nadiru dolinom Idbara. Nemci su takođe zauzeli Carski Vrh s naše strane Neretve i bombardovali su Dobrigošće. Pegavci su pre toga bili razmešteni po čukama iznad sela, pa žrtava nije bilo.

Treba brzo raditi. U prvi mrak sva nosila su već krenula, ali ostalo nam je preko 250 konjanika — bez konja. Savo Drljević je naredio pa su njegovi Dalmatinci uzeli na puške ranjenike i tako ih preneli. Nama prilazi jedan ranjenik i nešto govori. Gojko ga pregleda i veli:

— Tipičan primer demencije od gladi!

Kraj potoka nalazim jednog ranjenika, mrtav, a stisnuta mu pesnica. Mi krećemo oko deset uveče. Gledam ranjenike koji leže po granju. Jedan veli:

— Druže, je l' da me nećeš ostaviti?

Na stazi srećemo desetak nosila. Nekoliko Dalmatinaca sedi kraj njih.

— Što ne nosite?

717 divizija:

Slabe neprijateljske snage, boreći se žilavo, povlače se prema jugu i jugoistoku. Verovatno se bore u cilju da dobiju u vremenu za transport ranjenika. Divizija je doprla: sa 749 pukom na liniju: kota 836 — Gračac — Mehina Jasenka, sa 737 pukom na Popovu Glavu — Kuhani, sa 738 pukom na Kruščicu — Solakova Kula. Na putu i blizu Gračaca pet prepreka i jedan most bačen u vazduh. Popravke su u toku.

738 divizija:

Neprijatelj i dalje okupira uzvišice na jugu Neretve kod Ostrošca i zapadno od Konjica, verovatno u cilju zaštite povlačenja glavnine prema jugu. Grupa Anaher doprla je na severnu obalu Neretve između Ostrošca i Kotlara savladavši slabi neprijateljski otpor.«

Nemački izveštaj za 15 mart, u 21 čas:

»SS - divizija:

Doprla je s prethodnicama do Širokog Brijega . . .

369 divizija:

Izviđačka grupa potisnula je neprijateljske zaštitnice s Rame prema jugoistoku i u sadejstvu s nemačkim vazdušnim oružjem potisnula je neprijatelja s uzvišice Carskog Vrhca.

717 divizija:

Uzvišice južne Neretve, između Ostrošca i Konjica, još su delom u neprijateljskim rukama, koji teškim oružjem tuče put za snabdevanje i železničku prugu.

Grupa Konjic zauzela je uzvišice Crlenice, savladavši žilav neprijateljski otpor.

Prema obaveštenjima od strane četnika, vode se žestoke borbe između partizana i četnika kod špiljana, gde pobunjenici navodno nastoje da pređu Neretvu prema istoku. Neprijatelj je, javlja se, s nekoliko grupa dopro već do Glavatičeva u nameri da se povuče prema istoku.

Opšti utisak: Izgleda da pobunjenici nastoje da pobegnu prema istoku i da prekinu kontakt.«

Draža Mihailović preko Radulovića saopštava Bajru Stanišiću 14 marta u 20.30 časova:

»Glavni Čiča naredio je da s vašim snagama neprekidno napadate na bokove i pozadinu komunista, praveći klinove u njihov raspored, maskirajući dva automatska oruđa svojih udarnih jedinica, kao što rade partizani. Prema ovome preduzmite brzi energični napad u cilju izbijanja na liniju: Kljuni — Poslušnik — Osobac — Velike Bare, a majoru Veskoviću naredite da udari u bok i pozadinu partizana pravcem: Crno Polje — Poslušnik i pravcem Boračka Draga — Borci, što hitnije obrazujte rezervu na prostoru Glavatičeva — Čičevo — Čemerno.

Trebinjska brigada iz sastava Veskovića nalazi se u Crnom Polju.

Baćović sutra napada pravcem: Gradina — Boračka Glava — Mala Lisina — Siljevica. Izbacujte dovoljne snage na desnu obalu Neretve i zadržite pravac ka Umoljanima zauzimajući što pre liniju Paklena — Borašnica — Velike Bare.«

— Ne možemo sami. Kad je naišla avijacija mi smo se razbežali... Ostali se još nisu vratili...

Onu kolonu koja je jutros u zoru krenula otkrila je avijacija posle podne. Devet »Dornie«—a napadalo ih je oko četiri sata u dva maha. Zasuli su ih bombama koje se rasprskavaju na pedeset metara od zemlje. Imali smo sedam ranjenih i jednog mrtvog.

Nastavljamo put dalje. Noć je vrlo hladna. Ispod jednog dlakavog crvenog čebeta ječi čovek:

— Ne ostavljajte nas, drugovi!

Zastali smo u Brezni, iako smo po planu morali da se spustimo u Idbar. Zatekli smo štab jedne dalmatinske brigade, Miliju Stanišića i Vojku Popovića. Njihovi borci strašno su iscrpeni. Jedva su vukli ranjenike. Neki su od muka plakali, a nekima je od silnih napora udarila krv i na usta i na uši. Bilo je i krupnih propusta. Dva teška ranjenika za vreme bombardovanja bila su ostavljena kraj puta, pa smo ih Gojko, Veljko i ja pronašli. Jeste propust, ali on ujedno pokazuje svu veličinu i herojstvo onih drugova koji su svoj zadatak izvršili. Tih heroja je šest stotina, a onih nesavesnih osam.

SREDA, 17 MART

Idbar. — Jutros smo iz Brezne prešli u Idbar. Ceo dan smo sedeli među ranjenicima u ovoj klisuri koja ima svega dva izlaza. Žestoka se borba vodila ceo dan oko nje. Nemci su vršili tri juriša i došli su bili na kilometar i po od nas, ali ih je Prva dalmatinska zaustavila. Našima je nestalo bombi pa su kamenjem tukli Nemce. U dva maha dolazile su »štuke«, po dvanaest komada. Strašnijeg prizora davno nisam video. Pred nama su bili naši položaji, »štuke« su se obrušavale pravo na njih. Na kamenim čukama prvo je sinuo plamen, zatim suknuo dim, a posle do nas došla eksplozija. Čitav lanac brda izgledao je kao niz vulkanskih kratera u dejstvu. Činilo nam se da niko živ neće izići, ali imali smo svega četiri ranjena. Uprkos avijaciji, preko celoga dana prolazili su ranjenici. Situacija nam je večeras ovakva: 1.700 pešaka već je na Boračkim jezerima, dakle izvan opasnosti, 1.000 pegavaca se nalazi ovde, u Idbaru, a tako isto i 190 teških i 600 konjanika. Poslali smo jedan dalmatinski bataljon s komandantom brigade da pažljivo pregleda i pokupi sve ranjenike, od štrbine pa sve dovde. Gojko je otišao na Boračka jezera, a Veljko, Ljubiša Urošević i ja ostajemo na začelju. Od Terzića smo dobili pismo o opštoj situaciji u kome se veli:

»Na sektoru Glavatičevo naši su zauzeli Glavatičevo i razbili četničke bande u tom pravcu — i nadiru desnom obalom Neretve ka Bjelemiću. Tamo je sada privremeno Druga dalmatinska brigada.

Na pravcu od Nevesinjskog Polja sektor: Tinje — Lipeta koncentrisane su glavne četničke snage: četiri vasojevičke brigade s nevesinjskim četnicima. Te četničke snage delom su razbijene na Lipeti pre dva dana — gde im je probijen front — grupisale su sve što su imale s ciljem da izvrše prodor na Glavatičevu; da nam uhvate ovu za nas vrlo važnu tačku. Mi smo onda naredili Peku da sa svoje tri brigade i hercegovačkom — svega četiri — uništi ove četničke bande i otkloni opasnost za naš desni bok kao i za

pravac nadiranja uopšte. Sigurno je da će ih Peko potući, a čim to svrši on skreće opet na svoj pravac — dolina Neretve ka istoku, dok će za Nevesinjsko Polje ići odmah cela Treća divizija.«⁴⁴

ČETVRTAK, 18 MART

Pokret. — Još u zoru krenula su nosila, konjanici, tifusari iz Idbara. Ostalo je još 150 konjanika, koji nisu imali konje. Dobili smo jutros pismo od Starog kojim traži od Veljka da se Sedma i šesnaesta baniska brigada hitno prebace na čelo kolone. Veljko i ja smo pošli s kolonom ranjenika ka štabu Treće sandžačke brigade gde se nalazio Vaso Jovanović, načelnik Prve divizije, da bismo uredili pitanje prebacivanja ovih brigada, a Ljubiša Urošević je ostao da isprati poslednju grupu ranjenika za Bijelu. Veljko i ja smo išli s ranjenicima u koloni tifusara. Ljudi su se jedva vukli uz planinu. Govorili smo im da idu kroz šumu, da ne idu čistinom, ali ništa nije pomagalo. Kod bolesnika od pegavca rastropi se čitav nervni sistem, govorili su nam lekari, pa tifusari postaju neod-

⁴⁴ Prema kazivanju druga Radovana Zogovića, koji je kao član politodela Prve brigade bio učesnik odlučne bitke na pravcu Lipeta — Tinja, ta se borba ovako razvijala.

»Kada je, kod Gornjeg Vakufa, dobijena bitka za ranjenike, Prva proleterska brigada upućena je ubrzanim maršem na Jablanicu. Put od Gornjeg Vakufa do Jablanice na Neretvi prešla je u toku jednog dana i idućeg jutra prebacila se preko Neretve i zalogorovala u Krstaču i okolnim selima. Odatle je poslije dva dana ubrzanim pokretom prešla u Idbar i Bijelu i stigla do sela Borci, na platou iznad Boračkog Jezera. Tu je, poslije jednodnevnog odmora, dobila zadatak da zauzme selo Glavatičevo na Neretvi, udaljeno od Boraca oko 15 kilometara. Glavatičevo su držali četnici i Italijani.

Od Neretve do Boračkog Jezera Prva proleterska brigada nije imala borbi. Taj teren očistile su pred njom, i pred ranjenicima koji su za njom dolazili, jedinice Druge divizije. Prva proleterska brigada bila je sada izdvojena iz sastava Prve divizije, dodijeljena štabu Druge, i imala je zadatak da se probije na čelo, među jedinice koje su razbijale i potiskivale neprijatelja prema Kalinoviku.

Prva proleterska brigada, čija su dva bataljona (Četvrti i Šesti) bili ostali kao zaštitnica od Konjica, raspoređena je za prvu bitku na novom sektoru ovako: Prvi bataljon (lovčenski) trebalo je da iz doline Neretve okrene desno, da uzgred očisti selo Čičevo i da s desne zaobiđe Glavatičevo. Drugi (crnogorski) bataljon trebalo je da pregazi Neretvu ispod Glavatičeva i da zaobiđe selo s lijeva. Treći (kragujevački) bataljon imao je zadatak da se probija cestom pravo u Glavatičevo i da se dokopa mosta na Neretvi, čitav plan napada baziran je na obavještenju da se glavnina neprijateljskih snaga nalazi u Glavatičevu. Kada se smrklo, brigada je pošla na novi zadatak. Na čelu kolone išao je Prvi, za njim Drugi, pa Treći bataljon, zatim intendantura brigade, a za njom jedan ili dva bataljona Druge dalmatinske brigade, kao rezerva. Marš između Boračkog Jezera i sela Čičeva išao je veoma brzo. Prva proleterska brigada kretala se tako brzo kad god je na njenom čelu išao Prvi bataljon, na čijem je čelu, opet, išao njegov komandant Savo Burić, hrabri, duhoviti i snalažljivi borac i komandant. Kolona je išla potpuno nepoznatim krajem, u veoma tamnoj noći, uskim putem pored same Neretve. Na visokim planinama, desno i lijevo, bili su neprijatelji. Prethodnica Prve proleterske brigade nije tačno znala gdje se nalazi selo Čičevo, a o nekoj jačoj koncentraciji neprijateljskih snaga u Čičevu nije ni slutila. I najednom, u tijesnom klancu rijeke, u tamnoj i studenoj noći, prethodnicu je dočekao plotun četničke zasljeđe. Burić je, po svom običaju, bio na čelu povorke. On je pozvao po imenu nekoliko svojih najisprobanijih i najmilijih boraca, dao je usmeni raspored bataljonu i borci su se razmijeli u mraku i stali da se pentraju uza stranu sa koje je dolazila vatra.

I tako je počela borba za Čičevo, selo u kamenitoj vrtači iznad mjesta gdje je bitka započela. Borci Prve proleterske ušli su u nju iz napornog marša, bez ikakve pretstave o položajima i snazi neprijatelja. Čuvši imena boraca koje je pozvao Burić, crnogorski četnici prepoznali su crnogorska prezimena, pa su, pojačavajući vatru, stali poimence psovati partizanske borce i podvriskivati kao metohijski i rugovski esesovci. Ubrzo je strahovita vatra ugušila i glasove ljudi, i huku rijeke — samo su odjekivala brda, ne dajući jedno drugom oduška, ne sačekujući uzajamne odjeke. Ogromna jačina vatre dolazila je od italijanskih ručnih granata koje su četnici trošili kao puščanu municiju. Uprkos svoj bombaškoj i mitraljeskoj vatri, borci Prvog bataljona Prve proleterske brigade probijali su se naprijed i odbacili neprijatelja s prvih pozicija. Zatim su likvidirali niz mitraljeskih gnijezda (jedno na kamenitoj uzvišici, kojoj se moglo prići samo odozgo, a oni su ga dosegli odozdo, popevši se jedan drugom na ramena),

govorni za pojedine svoje akte. Tek što smo došli do Visa iznad Konjica (1.152 metra), gde se nalazio Vaso Jovanović, a nalete jedan izviđač. Bacio je jednu crvenu raketu i udaljio se. Veljko i ja svratismo do Vase Jovanovića, jedno dve stotine metara od straže utabane u snegu, kad se pojaviše italijanski bombarderi. Jedna »Savoja« preletela je svega petnaest metara iznad nas. Bombarderi su se uputili pravo ka stazici koju je zakrčila kolona ranjenika, tifusara, komore. Tu je bilo preko hiljadu naših ljudi. Oni su se nalazili između dva brega, u dolini, na uzanoj stazici, nisu mogli ni levo ni desno od dubokog snega. Svaki se predmet na ovom snegu jasno raspoznavao. Italijani su se mirno spuštali do na pedeset metara iznad kolone, bacali bombe za žive ciljeve, a posle jedan po jedan tukli mitraljezom čitavu našu kolonu. Ranjenici na nosilima, tifusari i pored njih bolničarke, ležali su na stazi, nemoćni, izloženi bombama i mitraljeskim zrnima. Da bi nesreća bila još veća, baš na ovom prostoru, na koti Crni Vrh, zaglavila se čitava kolona još jutros. Kada je oko 6.15 izjutra naišla Treća dalmatinska brigada s teškim ranjenici-

iscijepali su neprijateljski raspored, zbnili i izigrali neprijatelja (idući naprijed, borci su, da bi zbnili četnike, dovikivali: »Kazneno odjeljenje — naprijed!«, »Vod za hvatanje — naprijed«, a zamjenik komesara Mirko Novović s časa na čas je komandovao: »Prenosi bliže bacače!« — i pri tome je bacao njemačke ručne bombe s držaljem, koje imaju veoma jaku eksploziju). Poslije toga borci Prve brigade ušli su iznenada u selo Čičevo. U selu su zarobili nekoliko četnika i zaplijenili nekoliko mitraljeza. Borci Lovčenskog bataljona prodrli su u Čičevo tako brzo, da četnici, bježeći iz sela u kome su se spremali za napad na naše snage koje su bile pozadi i desno od Prve brigade, na planinama kod Kule, — ni jesu imali vremena ni da pokupe mitraljeze, hljeb i rezervne cokane (tek primljene od Italijana) ni da obavijeste dva — tri svoja seoska jataka da prodiru partizani.

Nemajući jasne predstave o brojčanom stanju razbijenog i potisnutog neprijatelja, borci Prvog bataljona razdijelili su se tako da je jedna četa (ona je brojala oko 28 boraca) pošla da goni četnike uz planinu Lipetu nad Čičevom, jedna četa (koja je u bici imala gubitaka) pošla je u rezervu, a treća je ostala kao osiguranje u selu. Četa koja je gonila neprijatelja izbila je na najvišu kosu strme i visoke Lipete u samo svitanje. Tu su četnički oficiri, videvši da njihovu »vojsku« goni svega tridesetak ljudi (četnika je bilo blizu dvije hiljade), stali pozadi krda koje je uzmicalo, naperili su pištolje na bjegunce, zadržali ih i nagnali na otpor. I oni su nešto potisli četnu Prve brigade i ubili joj i ranili četiri borca. Ali Čičevu se nijesu ni primakli, a kamoli da ga ponovo zauzmu.

Kada se razdanilo, situacija je izgledala ovako: Prvi bataljon držao je selo Čičevo i vodio neprekidnu borbu s četnicima iznad sela i lijevo od njega. Na cesti od Čičeva prema Boračkom Jezeru stajala je, kako se zaustavila u maršu, u noći, intendantura Prve proleterske brigade, zakrčivši tako put pored rijeke. Iza intendanture bili su bataljoni Druge dalmatinske brigade. Drugi bataljon Prve brigade nije gazio Neretvu, nego je, zajedno s Trećim, pošao cestom pravo na Glavatičevo. Prišavši Glavatičevu, borci Trećeg bataljona izigrali su četničku stražu, ušli mirno u selo, razoružali straže, opkolili niz zgrada i pohvatali nekoliko članova četničkog prijekog suda i glavne četničke grupe za agitaciju i propagandu. Odatle je Drugi bataljon, prešavši most na Neretvi okrenuo u lijevo i brzo očistio od muslimanske milicije, koja je saradivala sa okupatorom, desnu obalu rijeke do prema Čičevu. Tako se pokazalo da su glavne četničke snage ovog sektora bile u Čičevu, a u Glavatičevu samo jača posada.

U bici oko Čičeva Prvi bataljon Prve proleterske brigade izgubio je nekoliko drugova, među njima i Radivoja Popovića, komesara čete. Popović je bio teško ranjen u desnu nogu i drugovi su ga, s potpuno prebijenom golijeni, svukli niz čitav obronak od sela Čičeva do previjališta koje je bilo kraj rijeke. Da bi se prelomljena noga manje drmala, drugovi su mu s ranjene noge skinuli cokulu. Na previjanju Popović je ne pustivši nijednog jauka kao ni dok su ga drugovi vukli niza stranu, rekao bolničarki da mu skinu cokulu s lijeve noge, da od drugova uzme desnu, koju su mu gore skinuli, pa da se obje dadu jednom bosom borcu, kojega je pomenio po imenu.

U toku dana doveden je kao pojačanje Prvom bataljonu jedan od bataljona Druge dalmatinske brigade. Ali ovaj bataljon bio je neobično iscrpljen bitkama i marševima, koje je vodio od prvog dana prelaska Neretve. Pred veče naši borci su pojačali vatru iznad Čičeva i započeli bitku za odbacivanje neprijatelja preko Lipeta. Kada je pala noć, četnika već nije bilo na prvim najvišim kosama iznad Čičeva. Na tim kosama ostavljena su osiguranja, a bataljoni Prve proleterske prebacili su se na lijevu obalu Neretve, u selo Ribari, na kratak i prijeko potreban

ma, Italijani su iz Konjica, koji vazdušnom linijom nije dalji od tri kilometra, otvorili vatru iz brdskih topova. Prve dve granate su prebacile a treća je udarila posred kolone. Od te granate poginuo je komandant jednog dalmatinskog bataljona, šest boraca i dva ranjenika na nosilima. Italijani su nastavili paljbu čitavog jutra i nastao je užas na tom prokletom Crnom Vrh. Masa nam je ranjenika izginula. Još potpune izveštaje nemamo. Više niko nije mogao da se prebaci preko tog Crnog Vrh. Ali, kao i uvek, našlo se heroja. Dalmatinac Marinović, vodnik Drugog bataljona Treće dalmatinske brigade, podigao je sa nosila tri teška ranjenika ostavljena na čistini po kojoj je tukla artilerija, natovario ih na leđa i preneo, jednog po jednog, preko brisanog prostora po kome su padale italijanske granate.

A sada su došli avioni. Posmatrao sam s Visa kako je zeleni avion sa fašističkim znacima bez žurbe sipao bombe i kosio mitraljezom. Veliki su junaci ti Musolinijevi piloti. Da ih vidim da li bi tako smeli da se spuštaju da je ovo Istočni front, da mi imamo protivavionske topove?

odmor. Poslije jednodnevnog odmora Prvi i Drugi bataljon Prve brigade dobili su zadatak da se, neprohodnim terenom iznad i lijevo od Glavatičeva, popnu na plato planine Lipete i da tamo, u saradnji s Četvrtom crnogorskom brigadom, napadnu četničke odrede. S prvim i drugim bataljonom išli su njihovi komandanti Savo Burić i Božo Božović, kao i komandant brigade Lekić. Bataljoni su se noću popeli terenom kud ljudska noga možda nikad nije prošla, ne bar noću. A kad su se pojavili na kosama koje su se iz doline Neretve činile najvišim, pokazalo se da iznad njih ima još jedna kosa visoka gotovo isto toliko. Kad je Burić ugledao ovu novu kosu, umoran i znojav, prokleo je rat onako kako crnogorski seljak kune rad koji je težak, ali bez kojega se ne može opstati — »Dabogda se u zao čas zaratilo!«

Na padini najviše planinske kose, oko velikih ognjeva, sjedjeli su četnici i grijali se, galameći. Pojavivši se sa strane odakle se neprijatelj nikako nije nadao, borci Prve brigade preplašili su četnike i otjerali ih od ognjeva s nekoliko pucnjeva, četnici su pobjegli u mrak i šipražje iznad vajara, a borci Prvog i Drugog bataljona prošli su pored vajara i zastali da se odmone na prostoru između šipraga i ognjeva. Sam Burić prišao je jednom od ognjeva, sio pored njega, izvadio duvansku kutiju, okrenuo se prema četnicima i upitao ih odakle su. Odgovorili su mu da je to pješivački četnički bataljon. Savijajući cigaretu, Burić je doviknuo Pješivcima: »Nemojte, rđe pješivačke, da se koji usudi da me gađa dok ovo popušim i dok se ogrijem!« I tek se sagao da dohvati ugarak kako bi pripalio, četnici su otvorili vatru na njega. Burić je, kao da se čudi, rekao: »Pazi gadova« — pa je doviknuo svojim drugovima da razjure četnike. Stvar se svršila veoma brzo i skoro komično, kako se to često dešavalo u bitkama između iskusnih i prekaljenih partizanskih boraca i najamničkih, tek okupljenih na mito i na prevaru četničkih jedinica. Borci Prvog i Drugog bataljona razmijeli su se u mraku, ne pucajući, ne dajući glasa, u pravcu šipraga. Četnici su ih osjetili i počelo je panično dovikivanje da se partizani približuju, da su u svakom žbunu, da hvataju za gušu i puščanu cijev — i »kraljevska vojska« se izgubila brzinom koju je dozvoljavao gusti šiprag i strmena padina planine.

Razjurivši ovu rezervnu neprijateljsku jedinicu, borci Prvog i Drugog bataljona popeli su se na drugu kosu Lipete, idući u napad na prve neprijateljeve linije, tj. na glavnu najamničkih snaga Baja Stanišića, koje su se nalazile na zapadnom dijelu platoa Lipete. Sam Stanišić bio je toga dana, iz Mostara gde mu se nalazio »štab«, došao i smjestio se u selu Bajin Do, s druge strane planine. U trenutku kad su se Prvi i Drugi bataljon Prve brigade pojavili iza leđa Stanišićevih četnika, četnici su, raspolažući s više italijanskih bacača i topova i s vrlo iskusnim italijanskim artiljercima i minometama, vršili žestoki napad na jedinice Desete hercegovačke brigade koja se, sa zapada, borila o pristup na planinski plato. Bitka je bila u kritičnom momentu, a Deseta brigada ostala je bez municije.

Borci Prvog i Drugog bataljona, prolazeći kroz neposrednu pozadinu neprijateljske borbene linije, naišli su prvo na bacačke baterije i brzo su, bez ikakva šuma, zarobili italijansku posadu i povelili je sobom, zajedno s bacačima. Idući pravo u neprijateljski borbeni raspored, borci Prve brigade kretali su se mirno, bez galame, kao da su bili četničko pojačanje, četnici su i mislili da im, u najžešćem času bitke, dolazi pojačanje, pa su stali da vrište i da mašu kapama u znak pozdrava. Partizani su im prilazili mirno, i kad su bili na odstojanju s kojeg se prelazi u juriš prsa u prsa, otvorili su strahovitu vatru iz pušaka i puškomitraljeza. Četnici u prvih nekoliko minuta nijesu mogli da shvate o čemu se radi. Pokušavali su da se pokrenu naprijed — ali ih je dočekivala vatra Desete hercegovačke brigade; pokušavali su da se pokrenu nazad — nije dozvoljavala vatra Prve proletherske brigade. Sabijajući se kao usplahireno krdo,

Prema prvim izveštajima ima poginula su od ovog bombardovanja dva druga, a više ih je ranjeno.

Još dok smo se Veljko i ja peli uzbrdo čuli smo neku vatru s one strane Idbara. Nismo znali šta je, ali nam je uskoro stiglo pismo od Ljubiše Uroševića u kome veli da se jedna grupa četnika probila i napala na ranjenike. Lešinari! I Nemci, i legionari, i ustaše, i Italijani, i avioni, i artilerija, i glad, i pegavac — a sada i četnici, najpoganiji, najpodmukliji od svijeta! Uspuzali su se uz litice Prenja da bi navalili na ranjenike. Ljubiša kaže u pismu:

»Jutros oko 8.30, oko četrdeset – pedeset četnika je izbilo na kose južno i jugo-zapadno od Idbara i jednim automatskim oruđem raspršili našu kolonu koja je sprovođila ranjenike i bolesnike. Paniku sam nekako stišao i naredio sam da se delovi Osme hrvatske brigade izbace na liticu i da odjure četnike s čuka odakle banditi tuku staze — izlaz u Idbar. Naredio sam da

četnici su se povijali pod žestokom vatrom čas desno, čas lijevo. Na kraju su okrenuli u bježnju između vatre Prve i Desete brigade, prema južnom dijelu planine. Partizani su tada natjerali četničke gazde Italijane da iz svojih bacača tuku svoje najamnike. Jedan dio boraca Prvog i Drugog bataljona dao se u gonjenje neprijatelja. U to su se nad platoon, leteći sasvim nisko, pojavili italijanski bombarderi. Partizani su iznudili od zarobljenih četnika znake za avijaciju i dali su bombarderima ispravne znake raspoznavanja. Bombarderi, leteći nad poljem bitke po kojemu su ležali i sa kojeg su bezglavo bježali četnički najamnici, kao da su nešto sumnjali i dugo su kružili nad platoon. Na kraju su zamahali krilima u znak pozdrava i otišli.

Dijelovi koji su gonili četnike prebacili su neprijatelja preko platoa Lipete i sjurili ga niz njene južne i jugoistočne obronke, prema Mostaru i Nevesinju. Gonjenje je bilo tako munjevito, da je Bajo Stanišić jedva umakao iz svoje »komande«. U sobi iz koje je pobjegao borci Prve brigade našli su na stolu njegov nedopijeni jutarnji čaj, njegov nedojedeni italijanski dvopek i, pored stola, njegov štap od bambusove trske.

Tako se završila bitka za Lipetu, Čičevo i Glavatičevo, u kojoj je Prva proleterska brigada vodila glavnu i odlučujuću riječ i u kojoj je ona, ne buduća ni sama svjesna toga, uspješno primijenila taktiku moderne vojske koja prodire dolinama rijeka i komunikacionim pravcima u neprijateljskoj pozadini, ne vodeći u prvom momentu mnogo računa o neprijatelju koji čuči na visovima i čukama, s kojih obično ubrzo biva izbačen.«

☆

O bici Lipeta — Tinja govore i dokumenti zaplenjeni u arhivi Draže Mihailovića. Posle prve faze bitke, zauzimanja Čičeva i Glavatičeva, Draža Mihailović šalje sledeće naređenje Baji Stanišiću:

»Pavle stiže sutra kod mene. Iznenađuje me da naši komandanti nisu u stanju da pruže odbranu na prihvatnim položajima, nego im je prvi prihvatni položaj kuća. Preduzmite sve da na liniji, koju sami izaberete prema situaciji, zaustavite sve napade komunističkih trupa i sprečite po svaku cenu dublji prodor komunista ka Nevesinju. Kao oslonac neka vam služe: Crvenj — Crna Gora — Velež planina. Objasnite ljudima da su pojačanja stigla i da izdrže još dan – dva kako bi bili u stanju da organizujemo napad za uništenje komunista. Tražite od Bačovića da mobilize sve snage i da vas pomogne, a da njegove kolone energičnije gone iz pozadine komuniste pomoću Nemaca. Neka Bačović najhitnije organizuje odbranu Nevesinja, koje mora čuvati po svaku cenu do dolaska Đurišića. Samo aktivnim radom i neprekidnim protivnapadima možemo zadržati jedinice u svojoj ruci. Zaustavite komuniste, izvestite hitno o situaciji.«

O slomu jedinica Baje Stanišića govori jedno naređenje koje major Ostojić upućuje Bačoviću:

»Zaprepaščen sam očajno slabim otporom trupa. Prodor ka Nevesinju. Po svaku cenu sprečite do dolaska Pavlova, koji sutra stiže. Trupe otstupile za oko 20 kilometara ka jugu. Vi i Ilić morate ovih dana da učinite krajnje napore i što bolje pomognete pukovniku Baju, kako bi se prodor ka Nevesinju po svaku cenu sprečio do dolaska Pavlova, koji sutra stiže do mene. Stupite hitno u vezu sa pukovnikom Bajom i na osloncima: Crvenj — Crna Gora — Velež planina prema stvarnoj situaciji izaberite najpogodniju liniju na kojoj se mora po svaku cenu sprečiti dublji prodor ka Nevesinju. Tražite hitno pojačanje od br. 22 (Talijana). Organizujte odbranu Nevesinja. Zahtevajte što češće bombardovanje danju i noću, a takođe neprekidno izviđanje. Javlajte situaciju.«

ti delovi uspostave vezu sa Šesnaestom brigadom i da uz njenu pomoć obezbede put i evakuaciju ostalih ranjenika i bolesnika.

Zamenik komandanta Četvrte dalmatinske brigade, koji je bio vraćen za ranjenike, javlja da su njegovi borci doneli 22 na nosilima, 25 na rukama na puškama, i trideset na konjima, ali kaže da je ostalo još oko 15 za nosila i preko 40 za konje. Ništa se ne zna o krajiškim konjima, koje si ti poslao (oko 70) kao ni za konje Treće dalmatinske brigade.«

Sem toga naredili smo Sedmoj i šesnaestoj brigadi da ponovo sav taj teren pregledaju i pretraže sve, kako ne bi nijedan ranjenik ostao.

Spuštali smo se niz Vis ka Bijeloj. Gledali smo taj prokleti Crni Vrh. Nekoliko se naših ljudi pomolilo kao crne tačke. Odmah se kroz vazduh nešto zalepršalo, na snegu iskočila crna pega, a brda se prolomila. Crne tačke su bežale, a sve nova i nova zrna su tukla Crni Vrh.

U Bijeloj su gorele vatre. Na raskrsnici su ostajali delovi bolničkih ešalona, vojne jedinice. Očekivali su svoje drugove s Crnog Vrh. Doktor Dejan je stigao sam iz grupe teških ranjenika. Jeli Žunjić, apotekarki, konj ubijen, materijal propao, konjovodac ranjen... Čitavu noć smo skupljali ešalone, sređivali jedinice, prebrojavali gubitke. Pred zoru krenuli su prvi bataljoni ranjenika.

Neprijatelji, Italijani i četnici, besno su napadali čitav dan na položaje Sedme krajiške brigade na levoj obali Neretve, kod Ostrošca: selo Ribići, selo Radešina, kota 730, severno od sela Kranjčići. Imali smo 20 izbačenih iz stroja.

★

U razgovoru komandant Treće dalmatinske brigade reče mi da je danas prebegao jedan Italijan. Hoće da se bori protiv fašizma. U ovoj brigadi ima nekoliko Italijana. Jedan je čak desetar. Naročito se ističe neki Denaro Preše, koji je prebegao iz divizije »Bergamo«. Učestvovao je u više bitaka. Na Jajcu mu se pokvario puškomitraljez, on ga je predao jednom bolničaru, zgrabio dve bombe, skočio u nemački bunker, zaplenio puškomitraljez, čitav rafal ispalio u Jajce i zapevao »Bandiera rosa«. Nova Italija se budi!

PETAK, 19 MART

Bijela. — Ovde u Bijeloj ostajemo dok se bolnica ne sredi. Danas se u ovoj dolini nalazi 200 ranjenika na nosilima, oko 800 konjanika i 1.100 pegavaca. Bio sam danas kod Koče u štabu Prve divizije. Oni su se smestili uz jedan potok. Avijacija ih je juče otkrila. Nekoliko drugova je ranjeno, a čitav prostor je izrovan avionskim bombama. Naišao sam i na nekoliko neeksplozivnih bombi. Koča mi veli da se sada nalazimo na najosetljivijoj tački prelaza obronaka Prenja. Mi smo udaljeni svega nekoliko kilometara od Konjica, do nas čak vode i dva puta, dobra za tenkove. Mi na položajima prema Konjicu imamo vrlo male snage. Na Paklenoj 70 boraca, a na koti prekoputa 120. To su dva sandžačka bataljona. Hitno je Koča naredio Osmoj banjskoj brigadi da bude u pripravnosti, jer ovde imamo preko 2.000 ranjenika i tifusara.

Kakvi su naši položaji najbolje svedoče ova dva slučaja: nemački parlamentarci za razmenu zarobljenika lepo se uputili s belom zastavom i stigli na 500 metara od štaba Prve divizije, vičući:

— Parlamentar, parlamentar...

Dva komoraša do juriše kao ljudi:

— Evo, idu Nemci i viču »Ura« ...

Štab dogradi mašinke, ali se stvar posle razjasni. A jedna druga grupa Nemaca prešla je i štab divizije, i sve bolnice, i tek ih na vrh Bijeke zaustavila jedna baniska patrola. Danas je otišla prva grupa zarobljenika na čelu s avijatičarskim majorom Milanom Adumom. Mi treba da dobijemo veći broj naših drugova, među njima i — Veru Bakotić.

Pred podne je došao Ljubiša i opisao napad četnika na ranjenike u Idbaru. Morao je da istrči s mašinkom iz kuće i da sređuje četicu koju je sastavio od kurira i lakše ranjenih drugova. U ovoj gužvi jedan drug iz štaba jednog ešalona ubio je prvo bolničarku, pa posle sebe. Nije to učinio iz panike. U toku ovih muka i marševa zaljubio se u jednu bolničarku, počeo je da zanemaruje ranjenike, bio kritikovan zbog toga, pa je iskoristio ovu priliku da svrši sa životom. Jedan ranjenik je bacio bombu pod sebe da ga četnici ne bi živog uhvatili. Četnici nisu ipak zarobili nijednog našeg ranjenika. Ubili su nekolicinu u borbi, a neki, koje su zarobili, uspeli su da pobjegnu. Bolničarke su branile kolonu, a tako isto i neki teški ranjenici. Oni su ležali na nosilima i pucali iz pušaka na četnike.

Večeras smo doznali da su Italijani prodrli u Idbar. Svi ranjenici su izvučeni. Nešto je prenela šesnaesta baniska brigada, a Sedma krajiška je pod stalnom borbom iznela stotinu ranjenika. Nosili su ih Krajišnici na leđima. Silna je ova Šolajina brigada. Borili su se kao lavovi s Italijanima i četnicima. Dobili su nagradu. Ulaze u sastav Prve proleterske divizije.

SUBOTA, 20 MART

Pokret. — Na našem levom krilu, tamo kod Visa, jaka borba. Noćas su iz Bijeke krenuli teški ranjenici (nose ih Treća i Peta dalmatinska brigada), krenuli su tifusari i najveći deo konjanika. Gojko je pošao napred do Vrhovnog štaba. Konjanici su nam najveći problem. Livanjski bataljon sa 80 konja ne može da prenese odjednom 600 ranjenika. Moraju se više puta vraćati. Ne mogu odjednom da prenesu čitav bataljon ranjenika i nastaje pometnja. Zastaje ranjenički vod, desetina, pojedinac. Pocepa se bolnička intendantura i kujna. S tifusarima je još teže. Od njih 1.100 ima oko 800 rekonvalescenata, to jest pešaka. Ta strašna bolest utiče mnogo na nervni sistem i bolesnici prosto ne razumeju šta im govoriš. U Dobrigošću, kad su Nemci bili sasvim blizu, jedna grupa pegavaca se zatvorila u neku štalu, a jedan na vratima izvadio bombu i rekao da će oni svi ostati tu, i da će baciti bombu ako mu priđe bolničarka. Jedva smo pokrenuli ovu grupu. Nemci su bili sasvim blizu.

U maršu se pegavci strahovito raspu. Oni pate i od neke manije gonjenja. Naša teškoća sastoji se još u tome što je dobar deo komandnog kadra u bolnicama pegavaca, naročito vodnici i desetari, i sam preležao

pegavac, pa ne može da kontroliše bolesnike. Zatim, jedna polovina bolničarki u bataljonima pegavaca takođe je obolela od pegavca. Zato se bataljoni razbijaju, tako se stvara taj nesrećni nered. Oboleli od pegavca, kad prebole bolest, osećaju užasnu glad, a naše rezerve hrane, koje smo zaplenili u Prozoru i Jablanici, sa svim su potrošene. Pegavci idu iz kolona, ulaze u kuće, tu traže da jedu, otimaju. Neki beže od kolone, sklanjaju se negde uza stranu, lože vatru, ležu na голу zemlju i zatičemo ih posle mrtve, smrznute. Nekoliko sam takvih drugova video dok sam se s Veljkom peo pored Paklene ka Borcima. Iz Bijele su krenuli skoro svi ranjenici. Ljubiša je ostao da pokupi zaostale.

Gledamo Veljko i ja ove naše mrtve drugove, zgrčene, zbrčkane. Imena im ne znamo, šta ćemo reći njihovim majkama, sestrama, gde su im grobovi. Sunce je otkočilo, toplo prolećno sunce, gledamo dole ispod nas krajičak Konjica, plavu Neretvu i prve grane koje su se orosile pupoljkom. Proleće je, život ključa, a ti naši drugovi ovde leže nepomični... Posmatram jednog druga, skoro dečaka, masna troroga baniska kapa sa petokrakom pala mu u vatru i nagorela. Grmi od Visa, pucjava se sve više bliži Bijeloj, a mladić mirno leži, umro je gladan i žedan. Ni grob mu se neće znati. Tužan je, pretužan naš put. Pobeda nije prazna reč. To je Jablanica, to je ovaj put preko Prenja ispresecan tifusarima, raskomadanim ranjenicima.

Stigli smo predveče u komandu mesta u Borcima. Lepa je ova dolina, nekad je tu bilo jedno od poznatih letovališta. Ovde se borio naš konjički bataljon, koji je posle postao Mostarski. Ovde su četnici izvršili »puč«, ovde je pobijeno 60 odličnih drugova, mahom radnika iz Mostara. Ovde je poginuo i robijaš iz Sremske Mitrovice, stari naš drug Pašić.

Naroda nema, četnici su sobom povukli jedan deo, a ostalo se skrilo u šume, poteralo stoku i konje. Ostalo svega nekoliko staraca i mladih ljudi. I oni su zabrinuti. Naši tifusari su ulazili u kuće i uzimali hranu. Stari je dao 140.000 kima da se narodu isplati šteta. Isto tako je naredio da se odmah formira komanda mesta.

Tu, u komandi mesta, srećem jednog partijca, koji je za sve ovo vreme ostao na terenu, čak je bio u četničkim redovima i radio. Dobijao je »Borbu«, »Proleter«, on i njegovi drugovi slušali su o našim poredama. Politički rad četnika je slab. S omladinom ništa nisu radili, sem nešto vojničkih vežbi. Na Boračkim Jezerima bio im je štab. Slušali su radio. U početku su dozvoljavali narodu da sluša London, ali kad je počeo da govori o borbi partizana — »pregorele su im baterije«. Posle toga slušali su radio samo komandanti. Širili su glasove da su četnici uhvatili Francetića. O nama su tvrdili da su nas potpuno istrebili. Zauzimanje Bihaća proglasili su četničkom pobedom. Kad smo se mi pojavili u dolini Neretve, rekli su da će nas uništiti. Ali čim su zagrmle naše haubice i tenkovi, pričali su da su nam to Nemci dali. Varali su narod na svakom koraku. Mobilisali su Crnogorce i govorili: »Napali nas Turci«. A na Borcima su im otvoreno rekli da se imaju boriti protiv partizana. Sto pedeset Drob-njaka je pobešlo s puškama. Jednom vodu četnika iz Boraka bilo je naređeno da zaustavi ovih 150 Crnogoraca. Kad su Drob-njaci naišli na zasedu poručili su da će se boriti, a Borčani su ih propustili.

Naš nalet bio je silan. Od čitave četničke Konjičke brigade i crnogorskih jedinica ostalo je svega 40 ljudi, a ostali su se razbežali.

Dugo smo razgovarali s ovim junakom. Spavali smo u njegovoj kući.

NEDELJA, 21 MART

Pokret. — Četnici i Italijani opet su pokušali da nam zarobe ranjenike. Juče posle podne, čim smo krenuli iz Bijele, oni su izbili na kose ispod Visa i otvorili paljbu u dolinu. Situacija je bila teška, ali nisu uspjeli u svojoj nameri. Ljubiša Urošević piše Veljku o tom slučaju:

»Već sam te izvestio da sam uveče razgovarao o evakuaciji s drugom Fićom i da sam tražio konje. Oko ponoći poslao sam lično i Petra Vešovića, politkoma grupe konjanika, s tačnim brojnim stanjem konjanika i ostalih ranjenika i bolesnika s tim da opet hitno traže konje. Livanjski bataljon nije se vratio na vreme sa konjima koje sprovodi, iako sam komandi naročito skrenuo pažnju da se bataljon mora što hitnije vratiti. Italijani-zarobljenici, koji nose ranjenike, nisu stigli, a četvrti bataljon Sedme krajiške brigade došao je i podigao sedam nosila tek oko šest časova kada su počele da padaju prve haubičke granate oko kuće gde sam ja ostao, a onda i po celoj dolini r. Bijele. Nosila sam sva otpremio i nešto pešaka što je bilo. Konjanici su se razbežali i većina pošla uz strmo brdo. U to vreme Treća Krajiška brigada već je prelazila na desnu obalu r. Bijele. Jedan bataljon Sedme krajiške brigade pošao je u pomoć Trećoj sandžačkoj brigadi, a Treći bataljon je bio negde na krajnjem levom krilu. Momentalno se nije znalo gde je. Nešto pre šest časova dobio sam pismo od V. Jakića da požurim s evakuacijom, jer neprijatelj „nadire i ugroziće Bijelu“. Nisam mogao da mu odgovorim, jer je kurir samo ostavio pismo i otišao.

Oko 14 časova ja sam pošao s ranjenicima. Artilerija je pratila svaki naš pokret. Ranjen mi je jedan kurir i nekoliko drugova iz Treće krajiške. Da bi gužva bila veća, banditi su pripucali s pravca kojim smo mi pošli s izvornog dela r. Bijele. Ubili su jednog konja ispod ranjenika i ranili konjovodca. Ipak je priličan broj ranjenika izbio na brdo, a neki su ostali pod brdom. Treća krajiška brigada je pošla da spase te ranjenike. Kad sam bio na brdu čula se prilično jaka vatra u dolini, ali se nadam da će svi ranjenici biti izvučeni. O ovom sam obavestio štab Prve proleterske divizije i sada se nalazim u štabu Devete divizije u Kuli... «

Četnici su uspjeli da uhvate deset naših ranjenika. Tukli su ih i mučili. Jedan naš partijac, bez noge, iščupao se iz četničkih ruku. Oni su ga prvo prebili i bacili kraj jedne svoje vatre, misleći da on, bez jedne noge, neće moći pobeći, a on je dopuzao, po mraku, do prvog žbuna, našao neku batinu i, opirući se o nju, stigao do naših položaja.

Na Boračkim Jezerima više nije ostao nijedan naš ranjenik. Ima nešto tifusara koji su se rasuli po okolnim šumama. Treća krajiška će ih pokupiti. Veljko i ja nastavljamo put ka Glavatičevu gde se nalazi glavina bolnice. Srećemo usput sve nove i nove grupice tifusara. Oči zažarene, upali obrazi. Većina leži kraj ugašenih vatri i spava. Opet smo na Neretvi. Neobična je naša zemlja. Klanci, provalije, a dole reka vijuga. Veljko mi već čitav sat objašnjava kakav je pad Neretve i kako bi posle rata trebalo izgraditi veliku električnu centralu ... Avion zundara, ali ne dižemo glavu, — Italijan. Sedimo na ivici provalije kroz koju se pro-

pinje Neretva. Imam parče hleba u torbi koje mi je dao onaj drug u čijoj smo kući sinoć spavali. Nailaze dva ranjena druga iz Prve dalmatinske. Pitaju nas za put, jedva idu. Nikad neću zaboraviti one oči kad su ugledale krišku hleba. Vele, sad imaju snage da se opet preko Prenja vrata.

Iza mosta na Glavatičevu zatekli smo Starog i Marka. Vesti od Druge i Treće divizije nema. Vode se jake borbe oko Kalinovika. U toku razgovora prekida nas Veljko. Depeša iz Krajine:

»Oslobodili smo Drvar, Petrovac, Grahovo, Dob rijin. Stežemo obruč oko Glamoča, Livna, Sanskog Mosta i Bihaća. Javite da li vam je potrebna naša intervencija radi rasterećenja«.

Radost. Glavne snage smo mi navukli na svoja leđa. Ličani su zauzeli Gračac. Vijadukt Bender je odleteo u vazduh. Čitav smisao ove Hitlerove ofanzive protiv nas je sada smešan. Krenuo je da uništi našu živu snagu i da izbije na Jadransko More, a mi smo se proširili i presekli mu obe veze s Jadranom, preko Splita i preko Dubrovnika. Razgovaram sa Starim i Markom o evakuaciji ranjenika. Uprkos svih slabosti zadatak je ispunjen, kažu oni. Od 4.500 ranjenika prebacili smo sve drugove.

Jedna etapa u ovoj ofanzivi je završena. S ponosom možemo da gledamo na minula dva meseca.⁴⁵

Dobili smo nov raspored ranjenika. Teški u Bjelemić, pegavci ovde u Ribare i Glavatičevo, a konjanici u selo Poce. Teški su u Kuli, na dva sata odavde. S nama je i Vicko Krstulović:

⁴⁵ Komandant nemačkih trupa Jugoistoka, general pukovnik fon Ler, na saslušanju kod vojnog islednika izjavio je sledeće o rezultatima Četvrte ofanzive:

»U operaciji „Vajs 1“ trebalo je partizanske snage opkoliti i kasnije stezanjem obruča potpuno uništiti na prostoriji Bihać — Bosanski Petrovac. Radi izvršenja ovog zadatka nemačke snage bile su raspoređene na sledeći način:

Glavnina snaga bila je na prostoriji Karlovac — Petrinja — Sisak, i to: 7 SS „Princ Eugen“ divizija na sektoru Karlovca i 369 pešadiska divizija s dve hrvatske planinske brigade na sektoru Sisak — Petrinja. Na sektoru Jajce — Mrkonjićgrad nalazila se 718 pešadiska divizija, a na sektoru Ogulina dve italijanske divizije. Ukupno su brojile nemačke snage od 35.000 do 40.000 ljudi, italijanske od 20.000 do 25.000 ljudi, a hrvatske oko 6.000 ljudi. Dakle snage koje su nastupale brojale su oko 70.000.

Akcija je počela 15 januara 1943 godine i trajala tri nedelje. Glavni zadatak imale su izvršiti 7 „Princ Eugen“ divizija i 718 pešadiska divizija. One su imale zadatak da brzim pokretima iz Karlovca, odnosno Jajca, izbiju na prostoriju Bihać — Bosanski Petrovac i da spreče partizanskim snagama povlačenje prema jugoistoku. 369 divizija s dve hrvatske brigade imala je za to vreme zadatak da vrši frontalni pritisak na partizanske snage od severa prema jugu. Jedna od italijanskih divizija trebalo je još u početku iz Ogulina u više kolonada izbije na komunikaciju Karlovac — Bihać, kako bi olakšala pokret 7 SS divizije.

Operacije, međutim, nisu tekle po planu. Italijanska divizija uopšte nije izbila na komunikaciju koja je gore naznačena. 7 SS divizija je sporo napredovala, tako da u Bihać nije stigla u određeno vreme. 369 divizija s hrvatskim brigadama vodila je oštre borbe s partizanima i pretrpela osetan poraz, naročito na sektoru šamarice. Jedan bataljon ove divizije bio je protivnapadom partizana razbijen, a znatan deo divizijskog fronta za dva dana potisnut nazad. Ponovo sređena i pod uticajem velikog osvajanja terena, koje su u međuvremenu postigle dve susedne divizije, mogla je i 369 divizija da se ponovo pribere. Ja sam doleteo iz Soluna na front i posetio 7 SS diviziju i 369 diviziju posle njihovog prvog vatrenog krštenja. Od nemačkih snaga imala je veće gubitke 369 divizija, a ostali gubici nisu prevazilazili 10%.

Napori i gubici sopstvenih trupa uverili su posle ove operacije nemačku vrhovnu komandu da se u borbama s partizanima radi o teškim operacijama, koje ne mogu da se sprovedu s manjim trupama. Dalje se utvrdilo da Hrvatska neće biti u stanju da sama održava siguran mir na očišćenim prostorima. Cim bi se trupe povukle, stizali bi izveštaji da u tim oblastima ide sve po starom. Tada je nemačka vrhovna komanda naredila:

— Peta dalmatinska brigada izveštava da je donela sve ranjenike u Kulu. Dva druga umrla su noseći nosila, a dvadesetorici je krv udarila na nos. Tri ranjenika su usput izdahnula.

To je najmlađa dalmatinska brigada, ali se junački drži. Gledao sam njenog političkog komesara Miliju Stanišića. Prvi je on sa svojim komandantom, Petrom Božovićem, poneo nosila, a za njim čitava brigada.

Veljko i ja smo se spustili na most da dočekamo pegavce. Posle pola noći otišli smo u kuću iz koje je Stari s drugovima već krenuo. To je kuća nekog dobrog čoveka. Doneo nam je pregršt suvih krušaka.

Legli smo kao pokošeni.

PONEDELUK, 22 MART

Glavatičevo. — Umro je Stojan Cerović na pragu Crne Gore. Jaka se borba čula u Argutu, u bolnici Druge divizije, gde je Stojan ležao. Trideset mrtvih i šezdeset ranjenih smo imali u borbi s Vasojevićima na Obiju i prilazima Kalinoviku. Stojan je pred smrt rekao:

— Londonska je vlada izgubila bitku na Neretvi... Samo mi je žao što neću doživeti propast tih izdajnika!

Izdahnuo je okrenut prema svom Durmitoru, na dva dana hoda od njega. Njegov dolazak u naše redove jeste dokaz pravilnosti naše borbe. Da se bolje radilo — više bismo ovakvih rodoljuba imali u svojim redovima. Manje bi izdajnika bilo.

Stojana Cerovića dobro je poznavala čitava naša vojska. Uvek mi je pred očima njegova slika: krupni starac s dugom bradom jaše na konju, drži u ruci dugačku toljagu i njom se poštapala dok je u sedlu. Poslednji put sam razgovarao sa Stojanom Cerovićem o Poenkarevoj ulici u Beo-

Podmlađivanje i reorganizacija divizija koje nose broj sedam stotina.

Ubrzati osposobljavanje 373 legionarske divizije i formirati treću, 372 legionarsku diviziju.

Podupreti reorganizaciju osam domobranskih pukova ubacivanjem nemačkog nastavnog osoblja i obrazovati četiri lovačke brigade od ovih pukova. Pomoći Hrvatsku i u policijskom pogledu. Poslati nekoliko nemačkih policijskih bataljona u Hrvatsku.

Neposredna posledica neuspele akcije „Vajs 1“ bilo je dovlačenje novih nemačkih snaga i novih štabova na teritoriju Jugoslavije, i to: 1 alpiska divizija dovedena je iz Južne Rusije, pošto se reorganizovala posle teških gubitaka koje je pretrpela na Istočnom frontu, i štabovi 69 rezervnog korpusa i 3 SS korpusa. Ovom akcijom nije postignut nikakav rezultat. Umesto da su bile neke jedinice iz Jugoslavije odaslane na Istočni front, ukazala se potreba dovlačenja ovih snaga.«

O drugoj fazi Četvrte ofanzive, operaciji »Vajs 2«, general fon Ler veli:

»Plan za akciju ostao je u suštini nepromenjen, ali pošto je uspelo glavnini partizanskih snaga da se izvuce iz akcije „Vajs 1“, bilo je potrebno za akciju „Vajs 2“ imati daleko veće snage nego što se predviđa. Zadržane su sve nemačke snage koje su učestvovala u akciji „Vajs 1“, a za narednu akciju potrebno je bilo dovući nove snage. Iz Srbije je bila dovedena u Sarajevo 717 rezervna divizija (kasnije 117 lovačka divizija).«

Dalje fon Ler veli kako su 369 divizija i 718 divizija bile odbačene uz osetne gubitke na sektoru Prozora, a o borbama 717 (117) divizije u pravcu Konjica kaže:

»117 lovačka divizija, koja je nadirala od Ivan - Sedla prema severozapadu, imala je od početka teške borbe i najzad je bačena natrag. Jedan njen deo morao je da se zaštiti u Konjicu, koji je bio utvrđen i zaposednut od četnika i Italijana. Nemci i četnici su se borili na jednom frontu, jedni pored drugih. Konjic je bio oslobođen iz pravca Sarajeva, ali je partizanima uspelo da se prebace preko Neretve i da se do poslednjeg čoveka povuku u severni deo Crne Gore. Oni su probili front na oteku koji su držali Italijani i četnici. Nije bilo nikakvog piana, ni zarobljenika. Nijedan partizanski ranjenik, pa čak ni poginuli nije pronađen, iako su, sudeći po našim krvavim gubicima, i partizani morali da imaju gubitke u većem broju.«

General fon Ler dalje veli da su 369 i 117 lovačka divizija imale gubitke koji su iznosili od 15% do 17%. U akciji je učestvovalo oko 80.000 vojnika, uključujući i 12.000 četnika. Nisu ubrajane italijanske divizije koje su zatvarale i obezbeđivale pojedine pravce.

gradu, o našim listovima. Cesto sam ga pre rata viđao u »Politici«. Govorio mi je:

— Joca Tanović je izdajnik. On radi za Nemce ...

Vest o Cerovićevoj smrti doneo nam je Gojko, koji je sinoć pošao sa Starim, a danas se vratio. Naši pripremaju nov udarac protiv četnika kod Kalinovika. S fronta na Nevesinju nema vesti. Stari se žalio da nije imao 48 sati nikakvih izveštaja.

UTORAK, 23 MART

Glavatičevo. — Neretva je ovde mala reka. Može se i gaziti, tako da ne treba ići preko starog, čudnog mosta. Jedna kuća na istočnoj obali spaljena. U njoj je bio štab Dražine omladine. Naše su ih jedinice tu iznenadile i u borbi su četnici izginuli. Tu je bio i nekakav rođak Mila Šantića. Govorio je našim borcima na francuskom. U njegovom odelu nađen je dnevnik pisan na francuskom jeziku. Iz njega se vidi kako ih je Draža primio negde oko Kolašina, kako su putovali od grada do grada, tačno je upisao šta su sve jeli. Ulazili su i u Nevesinje u kome su Italijani, i tu držali govore o otadžbini. Posle su krenuli na front »da bodre trupe«, a na prvom koraku, ovde u Glavatičevu, pali su u naše ruke. Ubili su žuču Božovića, iz Kragujevačkog bataljona, ali ih je osveta brzo stigla. Spaljena kuća — jedini trag borbe.

Predveče dođe vest: Nevesinje je oslobođeno. Od radosti nisam mogao da dišem. Ta izdajnička kula sada je u našim rukama. Nekako se čoveku srce nadme od ponosa što je učesnik u ovom slavnim pohodu. Istina, išao sam poslednji, ali sam gledao oko sebe i video nešto od njegove veličine.

Nikada se jači nismo osećali. Pozadi Nemci i legionari, s bokova Italijani i četnici, ispred nas kanjon Neretve i neprohodni Prenj, čije su čuke načičkane četnicima. Koliko je junaštvo bilo preći Neretvu i jurnuti uz one litice ka Krstaču, Javorku, Brezi... Zaista smo mi čelik-vojska. Tada smo se nalazili u teškom položaju. Govorilo se: Sve dok ne pređemo Neretvu i ne izbijemo na plato do Nevesinja i Kalinovika, ne možemo reći da smo spasili ranjenike. Sećam se reči Starog na sedlu Strbini:

— Dok tamo ne izbijemo ranjenici su stalno u opasnosti!

A sada je jedan zadatak ostvaren, Nevesinje je oslobođeno.

Priča nam jedan musliman, koji je doterao stoku u Glavatičevo:

— U mom selu Kljunima preko stotinu je ubijeno!

A jedan čobanin dodaje:

— Partizani ih trpaju sve po dvadeset u jame, koje su iskopale italijanske bombe bačene iz aviona!

★

Stigle su nove pojedinosti o osvajanju Nevesinja:

Posle bitke kod Čičeva, Italijani su pokušali da pomognu svojim saveznicima četnicima i poslali su u gornji deo Nevesinjskog Polja, oko Kljuna, dva svoja bataljona. Peta crnogorska vodila je žestoke borbe s četnicima na planini Crnoj Gori, a četvrta crnogorska je na levom

krilu zašla za leđa i četnicima i Italijanima. Tako se neprijateljski front raspao, zaplenjen je ogroman materijal, preko 50 mitraljeza. Italijani su poslali desetak tenkova da omoguće odstupanje ka Nevesinju, ali povlačenje Italijana i četnika pretvorilo se u bekstvo. Nevesinje je zauzeto u gonjenju. Za čitavo ovo vreme Deseta hercegovačka i Prva dalmatinska držale su položaje na Zimlju i sprečavale da neprijatelj ovim pravcem ne ugrozi Nevesinje iz Mostara.

SREDA, 24 MART

Glavatičevo. — Po mraku prešao sam Neretvu i stigao do sela Poce da održim sastanak sa štabom konjičke grupe. Posle ovog sastanka dobio sam puniju sliku evakuacije. Ova grupa ranjenika najteže se kretala, imala je skoro 600 ranjenika, a 80 konja. Ona je uvek išla poslednja, ali zato su u njoj bili naši najbolji kadrovi: Vića, Vita Pavlović, Milan Stanić, Sofija Pekić. Ova grupa ranjenika izdržala je najteže udarce neprijatelja. U Idbaru su četnici zarobili devet ranjenika, u Bijeloj dvadeset i pet. Ipak najveći deo ovih drugova izvukao se iz četničkih šaka. Boško Vuković, iako bez noge, uspeo je da umakne iz njihovih ruku.

Sada je pred nama ogroman posao. Sređuju se bataljoni, čete, desetine, vrši se kritika dosadašnjeg rada. Ukazuje Vića kako su se ljudi brzo prevaspitali tokom marša. U Livnu i Duvnu primljen je priličan broj novih bolničarki, mahom izbeglica s Banije i Korduna. Već posle Neretve, na Idbaru, u Bijeloj, najveći broj tih drugarica herojski se pokazao. Nekoliko njih štab sada predlaže za pohvalu. Lekari su uglavnom savesno vršili svoju dužnost. Samo je veliki problem sanitetski materijal. Mnogo se izgubilo od Neretve do Glavatičeva, zavoja više nema. Najvažniji problem u današnjoj situaciji jeste hrana. Rezerve iz italijanskih garnizona iz doline Neretve davno su već utrošene, u ovom kraju ne možemo skoro ništa naći, ranjenici vrlo malo dobijaju hrane, ni 150 grama brašna na dan. A da imaju sada jaku hranu, za desetak dana veliki bismo broj drugova preveli u grupu lakih ranjenika, u pešake ili bismo ih vratili u jedinice. Vrhovni štab nas je obavestio da je u Nevesinju zaplenjena prilična količina hrane. Za bolnicu je određeno 10.000 kilograma brašna i pirinča. Takođe nam je velika pomoć ukazana što je određen Miloš Radović za glavnog intendanta svih bolnica. Ovde, u ovom selu, razvija se kulturni rad među ranjenicima. Samo su uslovi rada teški. Svi ranjenici ne mogu da se smeste u kućp, mnogi spavaju pod otvorenim nebom. Zatim, ne smeju se ranjenici skupljati u velike grupe usled pegavca. Zaraza se sve više širi.

Vraćao sam se oko jedan posle pola noći iz Poca u Glavatičevo. Pro-lazio sam kraj nekog turskog groblja, na ulazu u selo, nedaleko od mosta na Neretvi. Između kamenih turbana gorela vatra, nekoliko ugljevaka, a kraj njih jedan čovek ječi. Pitam ga ko je, iz koga je bataljona, ali ovaj drug zabio nokte i zube u zemlju, grize i zapomaže. Prevrtao sam ga, dr-mao, molio, ali on je samo ječao. Odjednom je prestao. Puls mu više nije radio. Stavio sam mu kapu na lice i polako pošao preko starog mosta. Neretva je nemirno šumela. Nadolazila je od planinskih snegova. Vukao sam se kao prebijen preko Neretve.

ČETVRTAK, 25 MART

Glavatičevo. — Kalinovik je zauzet, prestonica Draže Mihailovića, italijanski garnizon koji smo mi punih sedam meseci zimi 1941 — 1942 uzaludno opsedali, gubilište tolikih naših drugova. Zabpravi čovek sav ovaj užas, ovu strašnu dolinu Neretve koju su pritisli ranjenici i pegavci.

★

Bitka za Kalinovik završena je još pre nekoliko dana. Na samim padinama Treskavice, iznad Kalinovika, sukobila se naša Prva proleterska brigada s najodabranijim četničkim snagama, vasojevičkim brigadama Pavla Đurišića, poslednjom rezervom Draže Mihailovića. Borba je bila neobično uporna, vršeni su stalno juriši i protivjuriši, ali ni jedna ni druga strana nije popuštala. Desno od Prve proleterske bila je Druga dalmatinska brigada. I ona je izdržala sve juriše četnika. Bitka je vođena po jakom mrazu i nevremenu. Najzad su četnici morali da otstupe. Naši nisu odmah prešli u gonjenje. U međuvremenu Druga srbijanska brigada bacila se s one strane Kalinovika i izbila čak negde oko sela Jelašca, na drum koji spaja Kalinovik i Foču. Tu su zarobljene dve četničke haubice. Druga proleterska je bez borbe ušla u sam Kalinovik. Tako je bitka za Kalinovik dobijena upornošću Prve proleterske i bataljona Druge dalmatinske i veštím manevrom Srbijanaca.

PETAK, 26 MART

Glavatičevo. — Dva puta sam danas bio u Ribarima među pegavcima. Tu je sada skupljeno oko 1.200 bolesnika. Ovo seoce nema više od desetak kuća, pa najveći deo bolesnika leži napolju. Prava je sreća što nas ova dva meseca služi vreme. Istina, avijacija nam je nanela mnogo žrtava, trpeo je i pokret trupa, ali da su februar i mart bili kao prošle godine, tri četvrtine ranjenika bismo izgubili samo od zime. Ovih 1.200 bolesnika uglavnom su napolju. Masa ognjišta pokazuje kako je veliki broj bolesnika.

Sada se tifusari ne vide mnogo. Razmiledi su se po šumama. Kraus mi objašnjava da oni pate od poriomanije, to jest od manije lutanja, stalno bi se kretali. Zato ih i ostaje tako mnogo kraj puta. Teškoća je i u tome što je komandni kadar u bolnici takođe preležao pegavac, pa je prosto nemoguće držati bataljon na okupu. Ne pomažu ni spiskovi, ni legitimacije. Ostaje nam jedino da svakom bolesniku stavimo mastiljavom olovkom znak na grudi. Malo ima i lekara. Svi bolesnici nisu ni pregledani. Nema prostorija, nema bolničarki, bolesnici lutaju. Ima ih među njima koji nisu bili zaraženi pegavcem. Neki su ga dobili u samoj bolnici. Kod nekih lekara postoji strah od pegavca, svaku temperaturu proglašuju pegavcem i trpaju ljude među pegavce. A zaraziti se je lako. Dok smo držali sastanak gledao sam ledinu, gmižu vaške po njoj. Tako je do na stotinu metara oko ovih kuća.

Sada se prave pokušaji da se stvori suva komora, obična soba, oblepljena hartijom, koju treba zagrejati do 75°. Onda vaška ugine. To se sada pravi tamo kod mosta. Postavili smo stražu i niko ne sme da

pređe most, dok se ne očisti od vašiju. Samo teško ide. Mnogi neće da pare odelo.

Gledam ove drugove pegavce. Stalno se nešto svađaju. Politički kome-sar po ceo dan samo raspravlja ko je kome uzeo ovo ili ono. Strahovitu glad osećaju ti ljudi. Sećam se kad sam bolovao od trbušnog tifusa 1930 godine. Ukrao sam punu teglu sulca i sve pojeo. Koštalo me još tri nedelje ležanja. Ne čudim se što ti ljudi zalaze u kuće i uzimaju sve što nađu. Eto, Fića priča pre neki dan: dva druga, rekonvalescenta, iz Prve divizije, ušla u kuću, najeli se, napunili torbu brašnom i krompirima, pa kad su pošli uhvatili kravu, tuku je štapovima po glavi, hoće i nju da ubiju i ponesu! Marijana Novosel, intendant grupe, stvarno je savesno radila svoj posao. Sada je i ona pala. U bunilu došla na kazan i traži pečene kokoške! Jadni ti naši drugovi.

Ni lekova nemamo. Nestalo je kardijaka. Ličimo na onu spartansku decu: ostavljeni smo na planini, i zdravija i otpornija će glavu izvući. A ko je kod nas zdrav i otporan? Gojka danas krv zalila i nismo mogli da je zaustavimo tri sata. Muke mučimo. Prekaljujemo se. Eto, tako sam razmišljao dok sam se vraćao iz Ribara. Po Neretvi su eksplodirale bombe. To pegavci tuku ribu. Treba im oduzeti bombe i oružje. U Dobri-gošću jedna se grupa zatvorila u podrum i nije htela da pođe s kolonom, a na vrata stao jedan drug s bombom. Bolničari su muke imali dok su ih povelj, jer su Nemci bili veoma blizu. Nije to bio jedini ovakav slučaj.

SUBOTA, 27 MART

Glavatičevo. — Živimo u ovom paklu bez ikakvih vesti. Malo mi je neobično. Reporter sam, a moram da slušam vesti od kurira i intendantata. Ali kako se čovek privikne na ove uslove života. Posla ogromno, samo kad je čovek slobodan za trenutak, oseti odjednom želju da dozna šta se radi po našim frontovima, šta je novo u Krajini, u Drinićima, na Istočnom frontu. Večeras su stigli neki intendantati iz sela Bare, koje je na putu ka Nevesinju, i vele da su Italijani i četnici prodrli u Nevesinje. Isto tako kažu da su četnici zarobili komoru od sedam konja Sedme divizije. Noćas se čula strahovita borba između Nevesinja i Mostara. Imali smo partiski sastanak u Sanitetskom oteku, kad se odozgo, s planine, iznad Čičeva, začu brza bacačka vatra praćena ručnim bombama. To se Hercegovačka i Dalmatinska brigada bore s Italijanima. Nadamo se da će posle ovog sastanka u Sanitetskom oteku red biti još bolji. Kao glavni problem postavili smo pitanje borbe protiv pegavca. Suve komore za depedikulaciju (čišćenje od vašiju) praviće se na svim sektorima, pronašli smo već neke seljake koji će nam nabaviti ćumur. Gojko radi nacrt plana za borbu protiv pegavca u svima divizijama.

NEDEUA, 28 MART

Glavatičevo. — Sedma divizija danas je streljala sedam ljudi zbog pljačke. U Osmoj brigadi streljan je jedan Čiganin, koji je naišao kraj staze na svog druga, iznurenog, pa mu skinuo sat i gurnuo ga nogom u stražnjicu misleći da će umreti. Druga grupa drugova podigla je iznurenog, odnela ga do brigade, nahranila ga, čovek se oporavio, i prepo-

znao zlikovca. Među sedmoricom streljanih nema nijednog starijeg partizana. Većina su izbeglice, prišle tokom ofanzive. Da je bolja intendatura ne bi bilo ovakvih slučajeva. Gladuju ljudi strahovito, pa svest popusti. Pitanje ishrane ranjenika i bolesnika sve je teže. Stiglo je nešto hrane iz Nevesinja, ali to je nedovoljno. Danas smo morali da izdamo hranu iz bolničkih magacina i za dve brigade Sedme divizije, koje su nosile ranjenike. Već pet dana nema nikakvih vesti o njihovom intendantu koji je otišao u Nevesinje. U brigadama Sedme divizije, koje su nosile ranjenike, buknuo je pegavac. Održali smo ponovni sastanak Sanitetskog otseka. Pitanje sanacije zarazne bolnice i suzbijanje pegavca jedan nam je od najhitnijih zadataka. Podelili smo dužnosti. Gojko, Miloš Radović i ja preći ćemo u Kalinovik da organizujemo glavnu bazu za smeštaj ranjenika i pegavaca na prostoru oko Kalinovika.

PONEDELUK, 29 MART

Pokret. — »Brat na brata udario, zato kiše nema«, priča ono nekoliko seljaka u Glavatičevu. Zemlja je suva, teško se ore, trava ne raste, jer nema vlage. Danas je kiša orosila, ali braća nisu prestala da se biju, već su, naprotiv, četnici izvukli deblji kraj u Nevesinju i bačeni zajedno s Italijanima natrag u Mostar. Dakle, i bog na nebesima vidi da nam četnici nisu braća već izdajnici, inače bi i dalje sunce sijalo. Tako sam jutros razgovarao sa domaćinom, mračnim čovekom. Nikako mi ne gleda u oči. Sin mu je u četnicima. Jedva mi je ruku pružio. Putovali smo lako do Bjelemića, starog osinog gnezda. Prošle godine u aprilu spremali smo se da udarimo na njih, ali nas omete ofanziva Italijana od Sarajeva. Bjelemić leži na visini od 1.000 metara, ispod Visočice i Treskavice. Došli smo pravo na Odžake gde su kula i konaci begova Šarevića. Tu je i velika kasarna, i škola s crvenim krovom. Bjelemić nam se sada predao bez borbe. Istina, dve stotine njihovih pušaka je u Trnovu, u miliciji. A jedan deo stoke su prebacili s one strane Sarajeva kod Visokog. Naši pažljivo postupaju prema ovom osinom gnezdu. Nijednog konja nismo mogli dobiti za prenos ranjenika, iako (prema popisu ustaša od 1941) ovde ima preko 800 konja. Ovaca imaju 6.900 komada, goveda 2.000! A jedan intendant je skupio 37 kilograma mesa! Bogat je ovaj kraj. Zivi ovde jedan hodža i drži hata u mračnoj štali i izvodi ga jednom godišnje na trku. A nama vele da nema nijednog konja za prenos ranjenih drugova iz Poca! Kad sami ne daju, nećemo im otimati.

★

Kad sam jutros polazio iz Glavatičeva, stigao nas je Gojkov kurir i sav zadihan saopštio da je dr Radoje Mijušković umro. Savladao ga je pegavac. Sećam se dobro onog sunčanog dana pre mesec i po dana kraj Duvna kad smo evakuisali konjičku grupu, pričao mi je o svom putu iz Crne Gore, o teškim evakuacijama. Bio je sav zadihan. »Slabo mi je srce«, žalio se. Ali je junački radio. Na ovim našim brdima srce je popustilo.

Razgovarali smo Kraus i ja o Mijuškoviću, pa se raspreda priča, onaj ugodni razgovor koji krati put i čini da se ne oseća zamor. Pričao mi je Kraus o svom životu lekara zdravstvene zadruge u Peckoj, u Srbiji, koji na grbači ima dve porodice i malu platu, pričao mi je o prvim danima ustanka 1941 u Srbiji. Mirne bih duše rekao da je ovaj Kraus jedan od naših najboljih lekara. Tih je, skroman, ali radi uporno. Kao junak mi je izgledao one večeri u Šćitu kad je sam krenuo u patrolu da vidi ima li neprijatelja u selu ili preksinoć na sastanku saniteta kad je rekao:

— Stanje zarazne bolnice je teško. Ja predlažem da odem tamo i saniram prilike...

Ispred samog Bjelemića sretoše nas kuriri iz Vrhovnog štaba. Nose pismo za sanitetski otek. Poslednja rečenica u pismu je:

»U bunilu, u pegavcu, Milinko Kušić, politički komesar Četvrte divizije, izvršio je samoubistvo«.

Borbeni Kušić je nestao. Izlazi mi njegova slika kako je, septembra 1941 godine, na Dulenima, kraj Kragujevca, na savetovanju svih komandanata i komesara odreda u Srbiji, govorio da će njegovi Užičani izvršiti zadatak Glavnog štaba za Srbiju i osloboditi Užice i Požegu.

UTORAK, 30 MART

Pokret. — U Bjelemiću sam se zadržao do deset pre podne. Kraus i ja smo obišli teške ranjenike. On će ovde ostati dan-dva, a ja idem u Vrhovni štab čak negde iza Kalinovika. Ovaj kraj je neobična pustinja. Klanci, urvine, a nigde kuće. Otkako sam prešao sela Argut i Dindol (čudna imena, da li su ilirskog ili turskog porekla?) više nijedne čitave kuće nisam nigde video sve dok nisam izbio do Romana, na drum Nevesinje — Kalinovik. Tu je nekad bila župa. Ostale su spaljene kuće i voćke. Prošle godine u januaru Hercegovci su uništili u borbi to ustaško gnezdo. Kad predosmo župu, posle šest sati hoda od Bjelemića, izbismo ponovo na drum! Prijatno je ići drumom. Prvi posle Jablanice. Odmorio sam se nešto više od pola sata u jednoj kući u koju se smestila apoteka, pa nastavio za Kalinovik, varoš kasarni. Još ih je pokojna Austrija sagradila, Jugoslavija doterala. Sve je sad pusto, prozori izbijeni, italijanski natpisi, ustaški natpisi, jugoslovenska tablica: »Prodaja duvana«.

— Istori ja se čita s tih natpisa. Lutao sam neko vreme između kasarni, razgledao ovaj pusti grad, nastavio još 15 kilometara do Drače gde je Vrhovni štab, — ukupno za danas 55 kilometara! Prešao sam Jelašca, onaj putić kojim smo izbili krajem juna prošle godine na putu za Treskavicu. Mrak je potpun, drum vodi kroz šumu. Jedna usamljena kuća gori. Ne zna se ko je zapalio. Tek posle osam sati uveče stigao sam u Draču. Stražar me vodi u kuću u kojoj su Stari, Đido, Marko, Crni. Nešto ćute svi. Stari me ponudi da sednem. Upita me da li sam večerao, pa posle nekoliko trenutaka reče:

— Jesi li čuo da je poginuo Pero četković? Uhvatio ga italijanski lovac na Nevesinjskom Polju, pikirao i izrešetao mitraljeskim zrnima. Ranjen je i Petar Komnenić. Ovo je ogroman gubitak za nas. Pero je bio izvanredan komandant divizije.

Drugovi su pitali kakva je situacija kod ranjenika i bolesnika. Marko je rekao da napišem sutra detaljan izveštaj.

Zatekao sam ovde i Veljka. On mi je detaljno izneo našu vojnu situaciju.

Naši su izbili na Drinu, ali je nisu mogli preći. Kod Ustikoline nismo imali sreće. Dva druga preplivala reku, zaštićena vatrom naših bacača, dograbila skelu na žici i počeli da je voze na levu obalu. Četnici su već bili ostavili teška oružja i pobjegli, ali je samo nekoliko njih nasumce pucalo. Jedan metak je pogodio u žicu, iskrivio je, točak se ukočio i skela je zastala. Sada naši pokušavaju da se prebace kod Broda i Šćepan Polja. Drina je mnogo nadošla, četnici imaju oko 2.000 ljudi na desnoj obali Drine, a u samoj Foči je 1.000 Italijana.

Vodi se diskusija kako da se pređe Drina. Veljko predlaže prelaz preko Pive i Tare. Treća divizija dobila je nalog da krene prema Gackom. A šesta bosanska brigada još se nije javila. Da li su primili, odnosno razumeli poruku: »Isa da se javi — da dođe tamo gde je primio Kočine smrznute ljude«, to jest preko Trnova do nas.

Dugo u noć se razgovor vodio, uglavnom o međunarodnoj situaciji. U Londonu se nešto kuva. Izgleda da je SSSR uputio novu protestnu notu engleskoj vladi zbog držanja izbegličke vlade. »Slobodna Jugoslavija« javlja da je predstavnik grčkih partizana ušao u grčku vladu! Videćemo šta će biti. — Razgovarali smo dugo u noć.

SREDA, 31 MART

Drača. — Napisao sam jutros izveštaj, pa sam ponovo bio kod Starog. Đido priča o našoj situaciji:

— Ovo je tek svršetak drugog čina, a u petom će biti vrhunac i rasplet!

Stari se slaže s Đidom. Duge su borbe pred nama. Prešli smo Jablanicu, četnicima smo zadali jak udarac, ali oni nisu potučeni svuda u zemlji. Moral im je nesumnjivo mnogo opao. Posle poraza kod Obija i Treskavice pobjegli su s one strane Drine. Kad pređemo u Sandžak, oni će pokušati još jednom da dadu odlučan otpor. Naša sadašnja situacija nije rđava, samo treba savladati Drinu. Ona nam je na jednoj strani, teško prohodni Maglič i Volujak ispred nas, Neretva s druge strane, a pozadi Sarajevo s dve nemačke divizije. Biće s Nemicima još mnogo bojeva. Dok je Stari ovo govorio, odjednom se kroz oblake probi nemački bombarder. Napravio je krug oko čitave ove doline i nestao.

Još dugo sam razgovarao sa Starim i Đidom. Pitali su za bolnice, kako je bilo u Idbaru i Bijeloj. Sutra se vraćam u Kalinovik.

Priča Đido kako je bilo prilikom razmene zarobljenika i o svome putu u Zagreb. Doveo je 12 drugova, među njima Ivu Frola, d-r Nikolu Nikolića i Vuka Vernića. Izvučeni su iz Jasenovca. Usput je Đido saznao mnoge zanimljive stvari. Kod Vakufa su bile tri nemačke divizije. Fon Ler, ubica Beogradana, komandant svih nemačkih trupa na Balkanu, bio je doleteo avionom u Vakuf. Tim povodom sam rekao Veljku Iliću:

— Bre, pitomac, sila si, — Fon Ler na jednoj strani a ti na drugoj.

»Vražja divizija« broji punih 20.000 ljudi. Izgleda da se kreće na sever, ka Brodu.

Priča nam Đido kako ustaške novine donose po dve strane o nama. Nemci sami priznaju da im ofanziva protiv nas nije uspela. Bio je u bioskopu, gledao žurnal o Bihaću i video jednu razrušenu kuću na kojoj piše »Ziveo Tito«. Đido mi je pokazao jedan nemački list koji izlazi u Zagrebu i koji je doneo punu stranicu o drugu Titu, zajedno sa slikom iz 1928 godine i pravim imenom. Članak je užasan i pun neistina. Stari se smeje i priča kada je bio kod Draže Mihailovića na Ravnoj Gori, 1941, da ga četnici nisu ubili, jer su mislili da je ruski oficir.

Strašna glad zahvatila je mase u Hrvatskoj. To je tema o kojoj se najviše govori u gradovima. Priča nam Đido čudne stvari — sitnice: »Da vidiš kako čudne šešire nose žene. Suknje su za pet santimetara kraće nego kad je rat izbio.« Meni se čini da smo na onom svetu, pa Đido došao sa zemlje pa nam priča.

Pored pruge Beograd — Zagreb svaki propust — bunker. Uprkos svega prevrnute kompozicije, izgoreli vagoni. Nekoliko dana pre Đidinog prolaska Baniski odred spalio je stanicu Brinjski Kut.

U jednoj kafanici u Brodu, Đido gleda dva ustaša, jedan bez noge, drugi bez ruke, kako pričaju s trećim, »čitavim«:

— Nastradasmo kod šujice.

Đido se osmehuje, a ustaša nastavlja:

— Ma ko je bio na teškom bacaču kad nam ga partizani uzeše!

»Čitavi« ustaša je častio ona dva invalida. Ima mnogo kljakavih ustaša, na svakom se koraku sreću.

Kad je Đido završio priču otišao u ribolov i doneo nekoliko pastrmki.

ČETVRTAK, 1 APRIL

Pokret. — Jedna četvrtina godine prođe. Kako vreme leti. Dve godine našeg ratovanja! Nama ne odgovara da se bavimo pogađanjem koliko će tačno godina rat trajati, ali jedno je nesumnjivo — rastu naše snage u ljutoj borbi, perspektive su nam sve šire. Kroz ove muke dočekaćemo i taj čas. Ali borba će se nastaviti, samo možda u drugom obliku. Zato, ne brojimo dane, već skupljamo snagu!

O tome sam razmišljao dok sam se vraćao s profesorom Vukom Veraićem⁴⁶ u Kalinovik preko vrtača tek poškropljenih svežom travom. Vuk, moj poznanik iz Zagreba, u čudu! Pravo iz Jasenovca dolazi na oslobođenu teritoriju usred Kalinovačkog Zagorja, u jeku ofanzive, sem toga, uoči polaska iz logora preležao je pegavac. Vuka, d-r Nikolu Nikolića, Ivu Frola i još nekoliko drugova zamenili smo za neke Nemce. Vuk mi liči na čoveka koji iz mračne sobe izleti na sunce. Počnem da mu govorim o Prvoj diviziji, onda pomislim: »Pa on ne zna ništa o Prvoj proleterskoj brigadi«, a na kraju: »Pa on ne zna ništa ni o prvim partizanskim odredima«.

Saopštio mi je jednu stvar koja me je mnogo zbolela. Ivanku Vitašević, koja je još pre rata bila toliko bolesna od srca da nije mogla ići iz sobe u sobu, ustaše su uhapsile i mučile. Sada je u bolnici, izdiše.

⁴⁶ Vuk Vernić je poginuo u Petoj ofanzivi.

Njen slučaj je najbolji primer volje, jake volje. S koliko je samo ljubavi ona pomagala izdavanje »Imperjalizma«, »Trideset dana«. Primila je smrt svog druga Vlade junački i nastavila da se bori, iako je po savetu lekara morala da leži u postelji. Skupljala je priloge, plela džempere za partizane, svijala žene oko sebe, oko svoje postelje. Kad su drugarice popadale ona se digla, naučila da vozi bicikl i sa svojom teškom srčanom manom vršila dužnost sve dok nije pala. Sada je daleko, u Zagrebu. Gledam je onako bledu, mudru. Ona zna našu snagu, zato joj smrt neće biti teška. Nećemo je zaboraviti. Čitav sat mislim o njoj, o Zagrebu pre dve godine, o njihovom stanu na Ribnjaku, gde je Ognjen Priča dolazio i prevodio »Imperijalizam«, gde smo se s Cesarcem dogovarali o izdavanju »Til Ojlenšpigla«, gde su vrlo često svraćali Đido, Vlado Popović, Mitar Bakić, Vojo Kovačević, gde smo prevodili članke za »Trideset dana«, gde su bili i uredništvo i administracija, i ekspedicija našeg časopisa. Pao je Vlado Vitasović prvog dana rata u Kerestincu, pala je sada i Ivanka, pali su obadvoje, ali uspomena na te drugove uvek će se sačuvati. Znam da bi se i oni radovali kad bi čuli, za dan-dva, da su naše brigade prešle Drinu. Bili bi ozareni kao kad smo uspeli da nadmudrimo policiju i da ekspedujemo deset hiljada primeraka »Imperijalizma« nekoliko meseci uoči rata.

PETAK, 2 APRIL

Kalinovik. — Jutros je osvanuo sneg. šta je s drugovima tifusarima u Glavatičevu i Ribarima? Da li su smešteni u kuće? Sva je sreća što nije ranije pao. Teški ranjenici, a tako isto i laki, nalaze se već pod krovom.

SUBOTA, 3 APRIL

Kalinovik. — Naš narod je prešao Albaniju, ali pravi pomor je nastao na ostrvu smrti Vidu. Naš narod, i Srbi, i Dalmatinci, i Crnogorci, i Bosanci, i Banijci, prešli su Prenj, a pomor je nastao u prokletoj dolini Neretve, — Glavatičevo, Ribari, Dudle. Danas je stigao Gojkov izveštaj o stanju u sedmoj diviziji. Vadim nekoliko odlomaka:

»... Penjući se uz planinu između sela Razići i Blace, naišao sam nasred puta u rastojanju od pola kilometra na dva leša. Prevrtao sam ih i nisam ustanovio da su ranjenici. Nisam mogao ustanoviti ni da su od nečega bili bolesni. U svakom slučaju umrli su od iznemoglosti, odnosno preteranog fizičkog napora koji je prevazišao snagu njihovog srca.

... Opšti utisak koji se dobija pri obilasku Sedme brigade: posetiocu se čini kao da se kreće kroz bolnicu. Gotovo sve zgrade zauzete su ranjenicima, rekonvalescentima i bolesnicima. Stvarno, ja uopšte nisam video borca...

... Pri susretu s jednim partizanom iz Sedme divizije vrlo je teško odlučiti da li čovek ima pred sobom jednog tifusnog rekonvalescenta ili zdravog borca. Obadva su jednako iscrpena i apatična. Jedini je znak raspoloženja — oružje ...

... Ambulanta Sedme brigade. Brojno stanje 31 - III iznosilo je 34 nepokretna bolesnika. Ovih 34 bilo je evakuisano u Bjelemić i putem su četvorica umrla, mada su jahali na konju. Mada je ambulanta bila evakuisana 31 - III, ipak se svega za 24 sata kasnije ponovo napunila, tako da je juče 1 - IV —

u trenutku mog obilaska, brojno stanje bilo sledeće: febrilnih 20, iznurenih s prolivima i otocima 48, — svega 68...

... Pegavac je u neprekidnom porastu... Depedikulacija nije imala uspeha ... Ljudstvo je veoma gusto smešteno ... Gladovanje i iznurenost organizma... propusti saniteta brigada i divizija u smislu zakašnjanja u pravilnoj dijagnozi i brznoj izolaciji u bolesti...

... Problem proliva je veoma ozbiljan, jer su poslednjih dana učestali, naročito među tifusnim rekonvalescentima...

... Otoci nogu, „otok usled gladovanja“, — usled oštećenja svih unutrašnjih organa, naročito bubrega, prouzrokovano dugotrajnim gladovanjem ...

...Prvi bataljon Sedme brigade imao je brojno stanje 29-III 180 boraca, 1 - IV 146 boraca ...

... Mišljenja sam da je Sedma divizija neupotrebljiva za ma kakve vojne zadatke, barem za vreme od tri nedelje... «

★

Setih se razgovora s doktorom Štefijem iz grupe teških:

— Retko je naći među mojim ranjenicima druga koji ima više od 20 godina!

★

Doktor Dejan:⁴⁷

— Kad sam silazio kod sela Ribara ka Neretvi, ispod jednog ćebeta drug i drugarica — zagrljeni — mrtvi. On je sav ispijen — verovatno rekonvalescent od pegavca. Ona fizički bolje stoji. Rane im nisam video.

★

Jela Žunjić, rukovodilac apotekarskog oteka Vrhovnog štaba, dobila je danas pegavac. Preneli smo je u drugu sobu.

★

Večeras smo čuli da su oslobođeni: Gacko, Aftovac, i Dabarsko Polje. Bajo Stanišić umakao u poslednjem trenutku. Oko samog Gacka nije bilo nekih naročitih borbi. Tamo su Deseta hercegovačka, Četvrta crnogorska i Prva dalmatinska. Hercegovački četnici se žešće tuku nego crnogorski!

S Drine nema vesti.

NEDEUA, 4 APRIL

Kalinovik. — Sreo sam na drumu jednog starog, pogrbljenog Hercegovca iz okoline Nevesinja. Razgovaraš s njime, ali vidiš da je na pola puta. Priča mi da je četnički vođa Petar Samardžić prilikom poslednjeg prodora u Nevesinje svojom rukom ubio sedam četnika koji nisu hteli da se bore protiv nas. Sada je ta grupa nevesinjskih četnika pobešla u Blagaj, kraj Mostara. Ima ih nešto više od hiljade. Draža Mihailović ih je upregao u kola izdaje. Pre svega, Italijani plaćaju sva-

⁴⁷Dejan Popović, lekar iz Beograda, poginuo u Petoj ofanzivi.

kom četniku hiljadu kuna, komandantu bataljona 3.000, a komandantu odreda ili brigade 5.000 kuna. Naravno, svi četnici — redovi nisu dobijali platu, komandanti su dobar deo tih para trpali sebi u džep pod izgovorom da to ide »za sirotinju«. To najbolje pokazuje ovaj dokument koji mi je čika Janko dao da prepisem:

»NEVESINJSKA BRIGADA

Pov. br. 5
1 januar 1943 god.
Položaj

Komandantu 6 posadnog bataljona

Italijanska komanda u Nevesinju namerava da isplati platu legalizovanim četnicima za mesec januar 1943 g. lično u ruke svakom posebno. Ovo je novi dokaz da Talijani hoće da uđu u naše redove i da među našim četnicima prave razdor te da ih kompromituju. Ovo se ne sme dozvoliti u cilju našeg pokreta. Na osnovu gore izloženog naređujem komandantima bataljona da na zgodan način i preko poverljivih četnika upozore sve legalizovane četnike da od Talijana ne primaju platu, već da im kažu da su oni dobrovoljno ovlastili svoje komandante bataljona da u njihovo ime prime novac i isti predaju za prehranu sirotinje u nevesinjskom srezu.

Treba da se Talijanima skrene pažnja da je ovo jedini put i način da se suzbije krađa usled slabe godine i nestašice hrane u srezu nevesinjskom. Dalje ih treba upozoriti da će se na taj način onemogućiti komunistička propaganda koja ide za tim da se četnici prikažu kao neprijatelji narodni koji se o narodu ne brinu kao što su se prošle godine brinuli partizani, dakle svi treba da odbiju da prime platu s navedenim motivacijama tim pre što je vojvoda Jevđević odredio s glavnom talijanskom komandom da se novac isplaćuje na ruke komandantima bataljona. Bez odobrenja naše komande prema tome ne smeju pojedini četnici primati nikakav novac od Talijana. Oni koji to i pored ove zabrane budu činili, biće najstrožije kažnjeni i brisani iz naših redova i označeni kao izdajnici narodni u službi Talijana.

Ovo naređenje odmah po pročitavanju spaliti, da ne dođe u ruke onih koji to ne treba da znaju.

S verom u Boga za kralja i otadžbinu.

Komandant — kapetan
VI. Zečević.«

Sam komandant nevesinjskog bataljona primao je, prema spisku koji je nađen kod Nevesinja: 335.000 kuna mesečno!

Čika Janko je pokazao te spiskove jednom odborniku iz Jelašca, a ovaj se sve krsti i veli:

— Da nisam vidio svojim očima ne bih vjerovao.

★

Nisu Italijani samo pare sipali. Davali su oni četnicima brašno, žito, šećer, a ovi su to delili svojim agentima. A seljak je oko Kalinovika na niskom stupnju svesti; trovao ga garnizon decenijama, sem toga dve godine rata, pa su mnogi i popustili.

Sada se ovde oko Kalinovika nalaze dva četnička bataljona, zagorski i miljevinski, svaki od po 300 ljudi. Raspršeni su, sede oko svojih kuća, u katinima, mrznu se, ali slušaju svog komandanta, Neđu Banjanina, i ne predaju se.

— Predali bismo se mi, — vele seljaci, ali će doći četnici s Nemcima i Italijanima pa će nas sve popaliti!

★

Đido mi je rekao da smo dobili obaveštenja da su izbeglice u Londonu otvorile kredit Italijanima i plaćaju sve italijanske okupacione troškove u našoj zemlji.

★

U okolini Kalinovika zarobljen je radiotelegrafista Draže Mihailovića. Rekao nam je da se Draža stalno nalazio u jednom selu kraj Kolašina. S njime je bilo i 25 engleskih oficira! Tu je i jedan Amerikanac, inače poreklom Jugosloven.

On je jednom prilikom u svadi rekao majoru Lalatoviću:

— Vidim da sam došao na pogrešno mesto. Vi se ne borite protiv okupatora, već s okupatorom protiv partizana!

Bio je kažnjen s mesec dana zatvora. Inače, izgleda poslala ga je američka vlada da je izveštava o prilikama kod nas.

Šta bi on rekao da ima ova dokumenta u svojim rukama:

»Izveštaj komandantu konjičke četničke grupe

Prema vašem naređenju od 3 marta ja sa svojom četom trebao sam da zaposednem selo Lisičiće istog dana. A pošto je bilo nemoguće da ja sa svojih 40 četnika otidem u naređeno selo pošto su partizani još u okolini tog sela, ja sam ipak hteo da produžim u selo Lisičiće pa mi nisu dozvolili Nemci sada se nalazim u selu Tabiću zajedno sa Nemcima i domobranima to sada ne znam šta da radim...

Komandir I čete
V Foč. bataljona,
Voja P. Maleš«

Na poledini:

»Ostanite gde ste, pa kada Nemci pođu, pođite za njima i otidite za Lisičiće.

4 mart 1943

Komandir, kapetan Ikl.
Nik. Đurić«

★

Trebovanje za niže navedenu količinu municije, koju smo primili za četnike II Durm. brigade iz količine bačene avionom i to...

5 - III -1943
u G. Paprasko

S verom u Boga. Draža nas vodi ka veličini i slobodi...

K - t, kapetan II kl.,
Iv. Ružić

★

»STAB KONJIČKE GRUPE

O. br. 69
5 mart 1943 u 8 č.
Konjic

Komandantima kolona ove grupe

Komunisti do 24 časa 4 o.m. držali su sledeće položaje:..
Naša desna kolona u toku jučerašnjeg dana vodila je preko celog dana borbe s komunistima..
11 (Nemci) imao je nameru za Mostar. Njegov đeneral iz Sarajeva kazao: „prvo komuniste, potom četnike ..

Kom. kap. I klase
Voj. S. Lukačević«

PONEDELUK, 5 APRIL

Kalinovik. — Kraus i ja smo danas obišli Jažiće, zaraznu bolnicu, i Vlaholje — bolnicu Prve divizije. Vraćali smo se po mečavi u Kalinovik. S nama je bio i intendant bolnice Prve divizije Fočak Hadži-Vuković.⁴⁸ Bio je u Omladinskoj fočanskoj četi, najboljoj četi Trećeg bataljona. Herojski se bori već, evo, više od godine dana. Sedam ih je izginulo. Na Obiju su imali žestoku borbu, tri su juriša odbili, a om sami su četiri puta jurišali. Ovaj drug je doznao za svog oca da je živ u Foči. Ali muslimana u tom gradu više nema. Mi smo ostavili skoro 3.500 muslimanskih žena i dece, četnici su navalili i sve ih poklali, sem jedno pedesetak. Tako veli ovaj drug.

Crnu sudbinu je namenio Draža drugim narodima u Jugoslaviji — a naročito muslimanima, kao što se to vidi iz ovog dokumenta:

»Štab br. 457

Pov. br. kl.
10-11-1943 g.

Komandantu IV bataljona Baju Pivljaninu

Postupajte i dalje prema već izdatom naređenju. Hvatajte i ubijajte sve muslimane, žene i decu. Držite i dalje svoj određeni položaj i sporazumno s Radom Leovcem i ostalim četnicima držite patrole i zasede. Hvatajte tu gubu i sve ubijajte, to je naređenje naših najviših starešina, i to moramo izvršavati.

⁴⁸ Hadži - Vuković je poginuo sa još sedam drugova iz Fočanske omladinske čete na Sutjesci, u Petoj of anzi vi, u jurišu na Nemce.

Radite i samo radite ovih dana, to je naša svetinja ovih dana.
 Radite i držite zasede i ubijajte sve što vam dođe do ruke.
 Sada nastaje čišćenje do kraja.
 S verom u Boga za kralja i otadžbinu.

Komandant — poručnik
 Jovan S. Jelovac

Pečat:
 Komanda jugoslovenske vojske
 u otadžbini
 Gorski štab br. 457

(IV bt. Pljevaljske brigade — bat. Bajo Pivljanin. Poručnik Jelovac komandant Pljevaljske četničke brigade).«

★

U drugom naređenju četničkom bataljonu, od 28 decembra 1942

godine, Jelovac veli:

»... Ceo pokret naređen je od Vrhovne komande, te će u ovoj akciji učestvovati vrlo velike četničke snage. Bojazan od okupatora za ovaj pokret je sasvim neznatan, pošto je postignut sporazum s Guvernerom Crne Gore o zajedničkom čišćenju komunističko - ustaških bandi na području do Drine.«

U jednom naređenju Draže Mihailovića govori se »o značaju nošenja brade«:

»Brada je za četnike simbol junaštva, a zatim ona deluje zastrašujuće na naše neprijatelje.«

★

Reče mi Avdo Humo da su četnici Derikonje na Romanij i uhvatili još proleto radnika Duvadžiju, kurira Glavnog štaba Bosne i Hercegovine, odličnog druga iz Sarajeva, koji je kao kurir dolazio u Užice 1941 godine. Natakli ga živog na kolac. Umro je posle 24 sata u strašnim mukama.

■

Na jednom pismu videli smo šta je to slovo Z, o kome radio London toliko govori svako veče: staviti te ovog, te onog, pod slovo Z. Nacrtana je kama, a iznad nje, kao drška stoji slovo Z. Tako naši saveznici iz Londona! Preko svoje radiostanice prenose četničke smrtne presude.

Čuo sam nedavno da će u inostranstvu na više jezika izaći zbirka dokumenata o četničkoj izdaji.

UTORAK, 6 APRIL

Kalinovik. — U jednoj kući s desne strane mosta bio je čtab četničke »Vrhovne komande jugoslovenske vojske u otadžbini«, tu je otsedao Draža kad je ovamo dolazio, tu mu je stalno sedeo i njegov pomoćnik čika Branko, alias elegantni i napuderisani vazduhoplovni generalštabni

major Zarija Ostojić. Gledao sam tu kuću, po ovom snegu i izmaglici, i mislio na 5 april 1941, jedan dan uoči rata, kada je Zarija Ostojić svratio iz kancelarije do mene, na kafu, u moj stan u Zemunu. Poznavali smo se od 1937 iz Makarske. Posle smo se vidali na Avali, jednom na Kopaoniku. Vlado Popović je pred rat radio po vojnoj liniji i tražio je da ga povežem s oficirima koje poznajem. Pokušavao sam da govorim s Ostojićem o politici, ali on je imao stav tipičnog jugoslovenskog oficira. Pričao mi je o 27 martu, kako je ispratio Pavla i Olgu do grčke granice, pričao mi je da je držao govore na Terazijama, 27 marta, smeškao se nekako ponosito. Bio je vešt, nije hteo da se izjašnjava otvoreno protiv komunizma, ali je, izgovarajući reč »komunista«, ličio na Vujkovića, jer je unosio puno mržnje. Grdio je Hrvate najgorim rečima. Kad sam mu rekao da će se narod boriti protiv Nemaca, on je slegnuo ramenima: »Oficiri su glavno...« Pitao sam ga o raspoloženju u vojsci za otpor. On je bio uveren da nas Nemci neće napasti, jer nova vlada nije otkazala Trojni pakt. Sutradan ujutru su »štuke« bile nad Beogradom, a Zarija Ostojić je umakao s ministrima na brzim bombarderima. Vratio se engleskom podmornicom s majorom Lalatovićem i narednikom Veljkom Dragičevićem (koji je ostao kod nas), iskrcao se u Crnoj Gori, bio u Užicu i, najzad, dokopao se Ravne Gore. Od njegovog dolaska otpočeli su napadi četnika na nas. On je bio prenosilac volje izbeglica iz Londona.

Odavde, iz ove kuće, kako sam saznao, slata su naređenja za operacije Bačovićevih četnika u Lici, ovde su kovane zavere s Italijanima. Voleo bih sada videti Zariju Ostojića kako govori o otadžbini.

Ovde u Kalinoviku strahovito je mučen i na kraju streljan učitelj Grbić, koji je uhvaćen negde na Romaniji. On se probio do nas u Vrbicu juna meseca, pa se posle vratio na Romaniju. Junački se držao. Pred streljanje je uzviknuo:

— Živeo naš Staljin! Mi ćemo pobediti uprkos svega što vi činite!

To mi je pričao drug Sveto Jakšić koji je čitavo vreme bio u Kalinoviku. Dva naša druga — proletera, jedan od njih se zvao Radovanić, krila su se mesec i po dana u kući predsednika opštine šćepana Klarića. Bili su u rupi pod podom, a gore je dolazio Zarija Ostojić i jeo pečeno jagnje, »akšamluk«, koje mu je priređivao okretni šćepan. A kad su četnici počeli da beže iz Kalinovika, šćepan je sa dva druga presreo haubice, ispalio nekoliko metaka i uzviknuo: »Eto, partizana«. Četnici su zajedno s »čika - Brankom« ostavili haubice i ravni drum do Foče i lomatali se preko brda. šćepan je ostao kraj haubica s municijom i predao ih Drugoj brigadi.

Šćepan, žustar čovek, neverovatno mišićava lica, priča o ubistvu Mila Eleza, bivšeg komandanta jednog našeg bataljona. Njega je odveo iz Foče u čelebić Spasoje Dakić, razbojnik iz sela Crne Gore, s one strane štuoca. Taj Dakić učinio je još jednu stvar. Kod njega su pobjegli Aterton, general Novaković, Irac i onaj jugoslovenski oficir. Dakić je, priča šćepan, pobio Engleze i uzeo im pare. S Novakovićem se ne zna šta je bilo. Kod Dakića su primećene engleske funte i zlato, pa je velika riba pojela malu. Draža je pozvao Dakića u Kolašin zajedno

s funtama i zlatom. Dakić je otišao u štapsku četvu Pavla Đurišića, a zlato je zadržao Draža.

Priča Stari — kad je bio na Ravnoj Gori — tamo nemaju mnogo poverenja jedan u drugoga. Draža je hteo da dà novac nekom oficiru i pozvao je jednog podoficira koji je ležao potrbuške na krevetu. Taj je čovek na leđima imao — sanduk s novcem. Valjda su u tom sanduku držali i ona dva miliona dinara koje su Nemci poslali Draži preko Ljotića, kako nam je Martinović po dolasku s Ravne Gore pričao.

Inače stara banda je na okupu — sem Ostojića i Lalatovića tu je i Dragiša Vasić. Tu je i onaj zlikovac, potpukovnik Pavlović, koji je streljao 17 drugarica u Ljigu, koji je direktno predao 350 drugova Nemcima u Valjevu! Sećam se Ljuljaka, oktobra 1941, kad smo mi i četnici hteli da izdamo zajednički proglas povodom pokolja u Kragujevcu. Bio sam u četničkom štabu više dana, sastavili smo tekst, komandant tog sektora, neki kapetan Stojanović, već se složio da ga izdamo, potpisao ga, ali je rekao da će ipak pitati Ravnu Goru. Javio se Pavlović, čitan mu je letak. Prvo je tražio da se izbací Nedićevo ime i da se ne spominje da je izdajnik, a na kraju je zabranio čitav letak. Stojanović je slegnuo ramenima, spustio slušalicu i rekao: »Da potpišemo samo četnici i partizani, bez naznake s kog sektora«. Taj zajednički letak nije izišao, jer su nas četnici dva dana kasnije napali!

SREDA, 7 APRIL 1943

Kalinovik. — Naši su prešli Drinu! Veliki je podvig ostvarila naša vojska. Forsirala je nabujalu reku, strahovito brzu, bez ikakvih tehničkih sredstava, pod neprijateljskom vatrom. Nikakvih podrobnih podataka o tome nemamo. Slabo se čuje preko telefona. Ali, na južnom frontu situacija se pogoršala. Četnici ponovo upali u Nevesinje. Čak su pokušali prodor ka Kifinom Selu, ali su odbijeni. Moramo jednom raspršiti tu bandu. I ovi četnici u okolini se razobadali. Ne predaju se, već se povezuju, dogovaraju. Slali su kurire na Romaniju kod Derikonje. Trebalo bi već prevrnuti ćurak! Ali samo čime?

U Kalinoviku imamo svega nekoliko stražara, mladih i bolesnih drugova iz Šesnaeste baniske brigade. Dok se Foča ne likvidira, nećemo moći odvajati nikakve snage za ovaj sektor. Komandir jedne četničke čete iz okoline Kalinovika, koji je odmah prešao na našu stranu sa čitavom četom i tri puškomitraljeza veli da sada u zagorskom bataljonu nema više od 200 ljudi. Razbacani su oko svojih sela i imaju šest automatskih oruđa. Reče mi da se dobro drži Obrad Govedarica — Bugarin, bivši komandant Obaljskog bataljona, koji nas je sreo ispred Jelašca prošlog leta. Održao se čitavo vreme na ovoj teritoriji uprkos četnika. A sad je u Desetoj hercegovačkoj.

Gojko se javlja iz Bjelemača. Tamo neki očekuju prepad ustaša — milicionara od Rakitnice i Umoljana, ali meni se čini da se ti milicionari neće usuditi da napadnu.

Stanje naše bolnice sve je teže. Među pegavcima u Glavatičevu smrtnost je sve veća. Za deset dana umrla su sto dvadeset i četiri druga. Od toga 30 rekonvalescenata. Sada plaćamo Prenj. Osim toga, hrana je

vrlo slaba. U Glavatičevu i Bjelemiću ne može se naći ništa, a problem slanja hrane iz Kalinovika do Glavatičeva je težak. U Glavatičevu ima oko 750 bolesnika, stalno novi pristižu. Pegavac se širi. 75% lekara je obolelo! 73 bolničarke leže! Priliv je jak i iz divizija. Za tri dana bolnica tifusara u Jažićima, ovde kod Kalinovika, narasla je na 320 bolesnika. S depedikulacijom ne ide baš najbolje, naročito u divizijama. Stalno su ljudi u pokretu. U Kalinoviku, Jažićima, Jelašcu, izgradili smo suve komore. Hermetički zatvorimo zidanu seljačku sobu, sve rupe i otvore zalepimo hartijom. Spolja se uzida jedna peć, šporet, pored toga stavimo u sobu mangale s ćumom (kante sa velikim brojem rupa) i onda grejemo. Vaške sve pocrkaju, sem onih koje padnu na zemlju, jer je tu hladniji sloj vazduha. Kad bi ljudi savesno vršili depedikulaciju — šišali sve dlake na telu, skidali rublje, — uspeh bi bio veći.

Grupa teških stigla je na Bjelemić. Ona se svela na 115 ranjenika; jedan deo je prešao u konjanike, a dosta ih je umrlo.

Konjička grupa je sada narasla na 850 ljudi! Oko 500 se nalazi u Jelašcu i Boriji, a ostalih 350 su u pokretu od Glavatičeva ka Romanu.

Danas sam bio na partiskom sastanku u Jelašcu. Strašne stvari se dešavaju. Kad sam došao ovde mobilisali smo i skupili 69 konja — organizovali nabavku sena, a danas se politički komesar vratio s 12 konja. 57 konja je izgubio! To je M. J. I ranije je bio kritikovan zbog takvog stava — pa ništa. Zbog tog njihovog nehata nama ranjenici daleko zaostaju — umiru od gladi u Glavatičevu! Zajedno s ovim M. krivicu snosi i M. iz Bihaća. Oni su napravili još jedan propust — u Romanima jedan drug umro, a ostali ranjenici ga izbace napolje. Neko mu još skine čizme i kaput. Tako ga dan zateče. Selo se zgranulo. Pitaju seljanke S.P.:

— Da prosiš jer vi tako sa svim svojim mrtvacima?

Nažalost, oba ova druga su partijci.

Danas smo odredili novu ekipu za skupljanje konja. U Mrežici i Miljevini su nađena svega tri konja. M. sam poslao u ekipu. Kazao sam mu:

— Imaš da pronadeš onoliko konja — koliko si izgubio.

Do mraka je bilo — 59 konja! Kad hoće može da radi.

U Grajsiloviću imamo 129 drugova kojima su bolesna pluća i pate od drugih internih bolesti. Od ovih 129 drugova, 34 su partijci. Poslali smo im dve krave muzare, jer je mleko najvažnija hrana za plućne bolesnike.

Takvo je stanje na našem bolničkom frontu. U jeku je ofanziva protiv vašiju. Ili će one nas, ili ćemo mi njih!

ČETVRTAK, 8 APRIL

Kalinovik. — Večeras, u prvi mrak, po raskvašenom snegu umaršira Treća krajiška brigada, pevajući. Ide čak od Konjica, Bijele. Naša draga bolnička zaštitnica. I pored svih muka i gladi, pevaju Krajišnici. Meni srce zaigra. Setih se dobrog sela Drinića, iz koga je 400 momaka i devojaka otišlo u partizane, setih se Bogdana, Mila Banjca, ĐiJe, setih se Drinića kao rođene kuće. *

Krajišnici se prvo pobrinuše za konje, pa za mitraljeze, bacače. Posle izribaše sobe i tek onda uđoše. Gledam ove zdrave momke, otresite, čiste. Na jednoj strani zavrta harmonika, a dole, kod kasarne, zaori se krajiška pesma s onim prelivima tipičnim za Krajinu, koji izazivaju sliku Prekaje, Drvara, Grmeča, Kozare. Damosmo iz bolničkog magacina 300 kilograma mesa za ovu vojsku koja nas brani od Vakufa, a sada ide na juriš preko Drine. Rano u zoru prolomi se opet krajiška pesma. Odoše Krajišnici iz ovog pustog grada kasarni i pegavca.

PETAK, 9 APRIL 1943

Kalinovik. — Vode se borbe oko Foče. Crni vrh je u našim rukama. Naši su prodrli u sam grad između Drine i Čeotine. Pre šest izjutra bio sam na telefonu i od Terzića tražio obaveštenja. Još jedna odlična vest. Došla je do nas šesta bosanska brigada, usput je pobila mnoge četničke komandante. S njom ide i Majevička brigada. U Istočnoj Bosni čitava divizija. Šesta brigada ostavila je na Majevidici jedan odred. Prilikom prelaza pruge Sarajevo — Višegrad uništila je kod Renovice jednu grupu nemačkih kamiona i motocikla. Zarobila je sedam nemačkih oficira i podoficira. Zarobljenici su dovedeni u Kalinovik. Jedan od njih skinuo kapu. Gledam, unutra, u kapi, marka — na mađarskom jeziku. Kapa izrađena u Pešti. Gledam danas sanduk s lekovima, na njemu nešto piše francuski. Godine 1940 to je bio sanduk s belgiskim bombama. To je dopalo Nemcima u ruke, a mi im oteli. Nažalost, svi im u Evropi ne otimaju kao mi, čitava Evropa radi za Nemačku: belgiske bombe, mađarske kape. A sve se to sručilo na Ruse, ali bez uspeha. ŠIB javlja šta je postignuto u zimskoj ofanzivi:

Ubijeno 850.000 Nemaca; zarobljeno 343.575!

Zaplenjeno: 1.490 aviona, 4.670 tenkova, 15.860 topova, 9.835 minobacača, 30.000 mitraljeza, 123.000 automobila.

SUBOTA, 10 APRIL 1943

Kalinovik. — Stigle su nove vesti iz Crne Gore. Naši su izbili na Ravno, u Župu Pivsku, i nadiru ka Goliji. Prema rečima kurira, već je dva put stigla veza iz Crne Gore. Tamo su se već formirale naše čete. Samo u srezu šavničkom četnici su pobili veliki deo našeg kadra. Ubijeno je sedamdeset drugova iz Šavnika s Bogdanom Puticom, mojim poznanikom još iz 1940 godine, kad sam proveo nekoliko dana na Crnom Jezeru, ispod Durmitora. Bili su se probili do Bjelemića, ali su se vratili. Nisu uspeli da se prebace preko Neretve. Posle su ih četnici skoro sve pobili.

Četnici pričaju narodu da ustaše i partizani idu zajedno, da sve kolju. Treba narod obavestiti. Zato s Momom Poleksićem na čelu kreće jedna grupa drugova iz Sreza šavničkog; svako je selo zastupljeno. Slična grupa ide i za Srez kolašinski.

U četničkoj pozadini je prilično vrenje. To svedoči i ovaj dokument koji smo zaplenili u Gacku:

»NAREDBA BR. 97

KOMANDANTA GLAVNE NACIONALNE KOMANDE ZA DAN 27 MART

Komunističke snage, gonjene od Njemačkih i Italijanskih trupa i pritješnjene snažnim naletom naših nacionalnih snaga u dolini Neretve našle su jedinog spasa da se probijanjem fronta izvuku iz strašne — po njih — situacije. Da ne budu svi pohvatani u dolini Neretve probili su se kod Zijemlja (kod Nevesinja) i snažnim naletom utopljenika koji se davi, ne prezajući od žrtava, uspjeli su da primoraju naše trupe na povlačenje...

Dalje se veli o merama koje se preduzimaju protiv naroda:

- 1) U Nikšiću će se formirati Prijeki vojni sud, koji će po kratkom postupku kažnjavati sve one, koji se ogreše o propise vojnog kaznenog zakonika.
- 2) Stupanje u redove dobrovoljaca nije samo dobrovoljno već i obavezno.
- 3) Svaki rad uperen protiv interesa nacionalnog pokreta ima se zakonskim mjerama suzbiti. Krvave tekovine nacionalnog pokreta, mir i spokojstvo, moraju se po svaku cijenu očuvati.
- 4) Svako neizvršenje naređenja i samovoljno otstupanje s položaja biće kažnjeno smrću.
- 5) Pronošenje neistinitih i alarmantnih vijesti, kao i svako potpomaganje komunističke akcije — kazniće se smrću.

Gornje naređenje ima se bezuslovno izvršavati.

Dostavljeno:
svim kom. odreda i bataljona
Pečat: Glavna nacionalna komanda Cetinje.«

Komandant, đeneral
Blažo M. Đukanović

★

Tako ban Zetske Banovine, koga je postavio Slobodan Jovanović, 27 marta — i ova je naredba slučajno izdata 27 marta. Pored bana Slobodanovog naredbu izdaje i Pircio Biroli!
Made in England!

NEDEUA, 11 APRIL

Kalinovik. — Ovde u Kalinoviku nalazi se naša tenkovska četa. Razgovarao sam danas o njihovim borbama, a kasnije mi je ovo nešto dopunio i Vlado Šegrt. Prve tenkove u našem ratu zarobili smo od Nemaca u Srbiji. Prva četiri zadobijena su 1941 godine u Milanovcu (tu sam i ja bio), u Ljuboviji, Kosjeriću i Bajinoj Bašti. Ovde sam sreo Jovana Miličevića, koji je učestvovao u prvoj akciji s tenkovima u našem ratu, u zajedničkom napadu partizana i četnika na Kraljevo, sredinom oktobra 1941. U prvom tenku od 32 tone išao je Slovenac Acika, u drugom tenku od 18 tona bio je Jovan, a u trećem od 18 tona — jedan četnik. Nemci su bili potpuno iznenađeni. Iako su tenkovi imali male crvene zastave, i natpis »Živeo Staljin«, nemačka patrola na ulazu u grad izišla je iz bunkera, digla rampu i pustila tenkove. Četnik je ostao u zaštitnici. Slovenac Acika je došao usred grada i iz topa opalio u izlog jedne kafane gde je sedela grupa nemačkih oficira. Naši tenkovi su bili u gradu sat i po.

— Strašna je panika uhvatila Nemce, — priča Miličević. — šišali

smo ih po ulicama. Sećam se da sam video u jednoj kafani, od čijeg sam natpisa kroz otvor na tenku mogao pročitati samo jedan deo,

» ... leksandra«, nemačke oficire kako piju pivo. Raspalio sam iz mitraljeza i oni su popadali.

Teški tenk je opalio 17 do 18 granata iz topa, a zatim se povukao s drugim tenkovima. Ovaj napad trebalo je izvesti uz sadejstvo pešadije, ali usled nekog nesporazuma do toga nije došlo.

Onaj tenk od 18 tona učestvovao je na proslavi 7 novembra 1941 u Užicu i tukao se s četnicima kod Ljubovije s dosta uspeha. U velikoj nemačkoj ofanzivi u jesen 1941 propali su nam ti tenkovi. Sećam se jednog koji je ostao izvan same čajetine na putu za Palisad.

★

Dugo bez tenkova nismo bili. Baš u isto vreme kad smo izgubili tenkove u Srbiji, Vlado Šegrt i Sava Kovačević razbili su sa jednom četom čitav italijanski puk, i zarobili tri tenka. O tome mi je pričao Vlado šegrt u Kalinoviku:

— Kada su glavne crnogorske snage udarile na Pljevi ja, Sava Kovačević i ostali drugovi, među kojima sam bio i ja, počeli smo da dižemo Hercegovinu. Zadatak težak posle ustaških pokolja aprila — maja 1941 i žestokih borbi koje su zatim došle. Stigli su Italijani i pretstavili se kao spasioci! Petokolonaši su ovo iskoristili i mase umrtvili. Sa Grahovskom i Lastvanskom četom Sava i ja smo bili na putu Viluse — Klobuci kad su Italijani, jedan motorizovani puk, pokušali da se probiju iz Bileća na jug. Desilo se da smo se Sava, ja, Simo Babić i jedan stari seljak našli sami na drumu. Sava naredi da se brzo drum pregradi i kad puk stane da se otvori vatra. A Simo Babić poslat je kao kurir da pozove Grahovsku i Lastvansku čet. Otvorim vatru, a Talijani počnu da iskaču iz kamiona i prihvataju borbu. Na drugom kraju ih tuče Sava, a onaj stari seljak leži 20 metara iza mene i viče: »Nemoj preblizu«. Borba je trajala već više sati. Kad su videli Talijani da sam sâm, počnu da me opkoljavaju. Pokušali su s boka da prebace puškomitraljez. Kad god bi se ukazao šljem s puškomitraljezom, ja bih posred šljema, šestoricu sam tako svalio. Ne bih dobro prošao da ne naiđoše četrdeset i četiri druga iz Lastvanske i Grahovačke čete. Oni zapucaše, Talijani se uskomešaše, a ja i Sava iskočismo na drum. Talijani leže u streljačkom stroju. Ja pritrčim prvom, zgrabih mu pušku, a on viknu: — »Bono komunisto! Pistolo!« I predade mi pištolj. I ostali pobacaše puške. Tako mi se predade preko stotinu. Ja pođoh iza okuke kad me dočeka s pedeset metara jaka vatra. Valjda mi je desetak metaka prošlo između nogu.

U tom nalježe jedan talijanski tenk. Ja, čile Kovačević i Simo Babić, koji su stigli s Grahovskom četom, skočismo na tenk. Talijan opali metak iznutra, ali nas promaši. Odmah zatim nam se predade. U tom dođe Sava s jednim pukovnikom. Zgrabio ga za grudi, sve mu je iskidao kajiševе i naterao ga da pođe naprijed. S tim jednim tenkom zarobili smo još dva. U ovoj bici, prvog decembra, zarobili smo sedam kamiona, tri tenka i mnogo oružja. Oduševio se narod. Naiđe i onaj starac koji je bio iza mene. — »Ako je Miloš Obilić rađao, on je ovog rodio!« —

veli mi on. Plijen nijesmo mogli sav da prikupimo, jer smo morali hitno da krenemo za Klobuke, gde je naišla jedna talijanska motorizovana kolona iz Dubrovnika u pomoć ovom puku. Nas šezdeset smo ih razbili i zaplijenili 29 motocikla ... Poslije dva dana uz pomoć ova tri tenka zauzeli smo Lastvu.

★

Priča Vlado o drugim borbama u tom periodu:

— Lijepa nam je akcija na Moski, na drumu Trebinje — Bileća. Taj se kraj još nije bio digao. Nas 44 druga došli smo krišom u selo, na sam Badnji dan. Kiša pada. Jedan mali dječak, nema mu ni dvanaest godina, reče mi: »Čeraju hranu Talijani, danas će proći u jedan«. Znao mali, jer su Talijani svake nedelje prolazili istog dana. Mi zauzeli busiju. Četrdeset i četiri druga sa šest puškomi trai jeza. Na pet minuta prije jedan — naiđe sedam kamiona. Ispred njih sto Talijana pjevaju, a s lijeve strane pobočnica od 200 ljudi. Idu mirno, pjevaju neku pjesmu: »Duče, duče ...« Mi ti ospi po njima. Nasta borba. Kratka. Stočetmaest zarobljena, 32 ranjena, a mnogo mrtvih. Zapljenili 23 puškomitraljeza, 4 »Brede«, 35 metara sira, 10 metara šećera, dva kamiona milihbrota. To je Musolini slao svakom talijanskom vojniku s natpisom: »Srećna nova godina — Musolini«. Treba sada sve to prenijeti. Mi ti sjednemo u kamione, postavimo talijanske šofere, ja prvi u jedan luksuzni automobil, pa pravo ka manastiru Dobričevu. Seljaci nam vele da ne idemo, ima Talijana, njihove straže krstare drumom, a mi ti pravo drumom. Talijani se razbježe. a mi jedan i po kilometar od Bileće okrenemo na sporedni put i prenesemo sav plijen.

★

Sve ovo Vlado priča mirno, kao da je reč o sasvim običnim stvarima. Kakav je to čovek svedoče i ove njegove reči:

— Kad smo išli na Gacko, aprila 1943, ja ti sjednem na motor i dvadeset kilometara ispred vojske uletim u Fojnicu. Četnici se svi razbježali, a oko mene se iskupio narod. Djeca mi viču: »Evo tu Zekana«. I dovedu mi mog Zekana koga sam na Borču zarobio od hodže Delalića. Četnici su mi ga preoteli kad je nosio ranjenike prošlog ljeta. Hvalio se vojvoda Popović da sam mrtav i kao dokaz pokazivao mog Zekana.

Mislim da ispričam Marku i Đidi ovaj slučaj osvajanja Fojnice motociklom. Ogromna bi šteta bila da ludo izgubimo Vladu Šegrta. On je izvanredan primer narodnog junaka našega rata. Iznikao je iz Hercegovine, seljački sin, i sam je seljak. Malo pre mi je pričao s isto toliko žara o košnicama, kao o tenkovima:

— Po sedamdeset kila davala mi je jedna... A, vala, kad se rat završi, tražićemo od vlasti da zabrane ispašu na planini između Stoca i Grahova, jer stoka popase svu kadulju, a od nje ti je najbolji hercegovački med.

Vlado je komunist od 1931 godine. Uzeo je pušku od prvog dana. Ita-

lijani su u Hercegovini prvo njegovu kuću uništili. Dve stotine šezdeset granata su potrošili dok su pogodili njegovu kuću, kao da su znali da tuku glavu buntovne Hercegovine.

— Za Hercegovačku brigadu Vlado je bog! — veli mi kasnije Humo.

Vlado Šegrt je u jurišima uvek prvi. Sećam se prošle godine kako mi je pričao o osvajanju Borča. Potsetio sam ga na to. A on otpoče razgovor o Dukici Graovcu, koji je za Severnu Hercegovinu značio ono što je Vlado bio za Južnu Hercegovinu. Dukica Graovac bio je vođa ustanka u Nevesinjskom polju. Već 25 juna 1941 s crvenom zastavom, na kojoj je pisalo »Živeo Staljin«, probio se on u Nevesinje. A nedelju dana kasnije pod Dukičinom komandom ubijen je ustaški krvolok Mijo Babić. Njegova mašinka, poklon Pavelića Miji Babiću, bila je kod Vlade šegrta, a sada je kod Špire Srzentića. Dukica je išao iz borbe u borbu i njegov je ugled rastao ukoliko su pop Perišić i Samardžić zalazili sve dublje u izdaju.

Dukica je pao u jurišu na Borač. Bio je ranjen u nogu i nije se hteo povući. Pucao je stalno, do kraja borbe. Posle je dugo bolovao. Umro je iznenadno od povrede arterije. Da su lekari bili brži, spasli bi ga. Ovako smo izgubili jednog od najboljih naših boraca, tipičnog pretstavnika seljačkih buna, puntara, u čemu ima mnogo sličnosti sa Vladom Šegrtom i Savom Kovačevićem. Otuda i to njihovo specifično junaštvo. Samo je Dukica bio iskusniji, imao je preko 45 godina.

Jedan lekar je poneo Dukičinu pušku iz Izgora, gde je Dukica umro. Na njoj, pored srpa i čekića s petokrakom, stoji datum: »25-VI-1941« i ime Dukice Graovca. Slavni dan naše istorije: tri dana posle rusko-nemačkog rata Nevesinje je bilo oslobođeno! Tu sam pušku uzeo da se sačuva za naš muzej. To je druga nevesinjska puška.⁴⁹

★

Da nastavim o tenkovima. Istovremeno kad su Hercegovci zaplenili ova tri tenka, Ličani s Vladom četkovićem, početkom 1942, zarobili su neke italijanske tankete oko Lapca — Korenice.

★

Sava Kovačević je 1943 opet zaplenjivao italijanske tenkove. Treća divizija je u borbama između Prozora i Jablanice zaplenila 14 italijanskih tenkova. Jedan je zarobio sam Sava Kovačević u Ostrošcu.

Cim je tih 14 tenkova bilo zaplenjeno formirana je Prva partizanska četa bornih kola u koju su ušli dobrovoljci: Vlado Sekulić, komandir, Milorad Nedić, Živko Papo, Štuka, Božidar Vlahović, Veso Bošković, i tri Italijana koji su se dobrovoljno javili: Nino, Mario i Marino. Ovi su drugovi vozači, a mitraljesci su bili Mirko Juričević, Burić, Leo Bruk, Jevto Radulović i Vlado Kovač.

Ova Prva partizanska četa bornih kola imala je sedam akcija: dve na Karaulu, dve na Jablanicu, dve na Konjic i jednu kod Vakufa. Najuspe-

Pušku sam predao Dukičinom komesaru Miliji Stanišiću, ali, izgleda, da je propala u ratu.

lija je bila na Karaulu. Peko je naredio četi da napadne Karaulu, devet kilometara južno od Jablanice, gde se nalazio jedan četnički bataljon. Naša dva tenka su mirno prošla četničku stražu i upala među četnike koji su primali ručak. Nastala je panika.

Božidar Vlahović priča:

— Ja sam htio da ih gazim gusenicama, ali nisam uspeo. Četrdeset i tri četnika smo ubili.

Italijan Mario pametnije je postupio. Zaustavio je tenk i onda osuo vatru. Rezultat je bio bolji. Kad tenk stoji vatra je preciznija, jer se mitraljez ne klati.

Ovde je nastradao četnički bataljon »Bajo Pivljanin«.

★

Božidar Vlahović je opet napravio junački podvig kod Pidriša. Jur-
nuo je svojim tenkom na jedan nemački položaj na koji je pre toga Dru-
ga proleterska brigada tri puta bezuspešno jurišala. Nemci su počeli da
beže, naši su zauzeli kotu i jakom vatrom zasuli Nemce, koji su bili na
brisanom prostoru. Oko pedeset ih je poginulo.

★

Tri napada naši su vršili tenkovima na Konjic. Ali nijedan nije doneo
željene rezultate. Jedan nam se tenk prevrnuo, jedan smo izgubili; uga-
sio mu se motor. Mačak - Milorad Nedić, metalac iz Kragujevca, likvidirao
je dva bunkera, a motor mu se ugasio pred samim trećim bunkerom.
Mitraljezac Leo iskočio da traži pomoć. Međutim, drugi tenkovi nisu do-
lazili da izvuku Mačka. Najzad je on sam iskočio iz tenka i, uprkos mi-
traljeza i bombi, upalio motor, ponovo uskočio u tenk i počeo da se
vraća. Jedno parče bombe okrznulo ga je po licu. Tenk je opet zastao,
motor se ugasio, i opet je morao da iskače napolje i da ga pali.

Među tenkistima sedi i jedan krupan Crnogorac, Ljubo Pejović.

— A šta si ti radio?

— Ja sam autom dogonio benzin sve do prvih linija. Ali tenk nisam
mogao da vozim, jer ne mogu da stanem u tu talijansku kutiju!

★

Kad smo napuštali Jablanicu i naši tenkovi su podelili sudbinu hau-
bica, kamiona. Bačeni su u Neretvu.

— Zao nam ih je bilo kao palih drugova! — veli komandir Vlado
Sekulić.

★

Hrvati su kod Perjasice zarobili jedan tenk u oktobru 1942. Druga
lička brigada je običnim koljem skinula gusenicu. Bio sam tamo i o
tome detaljno pisao oktobra 1942.

★

Junački je podvig naših tenkista na Kupresu 28 decembra 1942. U jednoj tanketi, koja je bila ustaška (zarobili su je u Livnu borci Drugog bataljona četvrte crnogorske brigade), sa vozačem Vesom Boškovićem krenulo je sedam drugova. Na ulazu u grad dočekala ih je strašna vatra i prepreke od balvana. Oklop tankete bio je slab i vozač je ranjen, a tako isto i svih sedam drugova. Oni su hrabro nastavljali borbu, bacali bombe kroz poklopac, otvarali vatru iz mitraljeza i šest puškomitraljeza. Ustaše su jurišale na tanketu i vikale: »Pohvatajmo ih žive«, a Petar Vojvodić je otvorio poklopac i odgovorio bacajući bombe: »Naprijed, proleterii!« Jedan metak je Petru odbio prst. Parče granate je bilo oštetilo motor. Ipak su naši drugovi izišli iz tankete, očistili bunkere na samom ulazu u grad, spasli sve oružje, sem jednog teškog mitraljeza koji su onesposobili, zarobili u jednoj kući četiri ustaše, a zatim se vratili na naše položaje.

★

Jednu tanketu smo zarobili u Jajcu, septembra 1942, ali su je Nemci povratili posle nekoliko dana.

★

Ovoliko sam prikupio podataka o našim tenkovima. Mislim da je ovo daleko od potpune slike. Možda su drugovi u Sloveniji, Slavoniji, Sremu, Makedoniji, Srbiji 1942 — 1943 ispisali nove stranice u istoriji naših tenkova.

Ovo je samo jedan početak te istorije. Možda će do kraja rata ta istorija narasti do debele knjige. Biće još puno tenkova. Ali smelost i veština Vlade Šegrta, Save Kovačevića, ličkih partizana na Perjasici, ostaće kao najlepší primer junaštva našeg naroda koji se goloruk hvatao u koštac s dve fašističke imperije.

PONEDELJAK, 12 APRIL

Kalinovik. — Dvadeset i pet drugova nam je ostalo mrtvih na Morinama između Nevesinja i Kalinovika. To su sve rekonvalescenti iz bolnice Devete divizije. Morali su hitno da krenu iz Nevesinjskog Polja, jer je pretila opasnost od četnika. Noću, na planini, uhvatila ih je vejavica. Ostajali su sinovi sunčane Dalmacije po hladnoj hercegovačkoj planini. Nekolicinu su s konja skinuli mrtve, ukočene od mraza.

Došao je d-r Beljakov, šef saniteta Devete divizije, da nas o tome izvesti. Dvadeset i pet drugova! Utvrđene gradove smo u jurišima zauzimali, a toliko žrtava nismo imali. Olujina izbila iznenada, a ranjenici su bili slabo obučeni.

Okolo podne, kad kuriri obično prestaju da dolaze, otišao sam jedno pola kilometra od kuće, legao na mladu travu i gledao dugo seljaka kako ore drvenom ralicom. Odnokud naiđe jedan naš drug, ispijen, bled, odelo mu skupljeno od parenja, vidi se da ide iz bolnice. Zagledao se u jednu susednu njivicu, juče zasejanu, spustio se na kolena i počeo da provlači ruke kroz rastresitu zemlju. Vadio je jedno po jedno zrno ječma i gutao

ga, a zatim se opet saginjao nad njivu.

Glad je velika u bolnicama. Smanjen je obrok brašna za ranjenike na 150 grama.

UTORAK, 13 APRIL

Kalinovik. — Naišao je Vicko Krstulović. Ispričao nam je kako je Nevesinje po treći put oslobođeno. Pobijeno je preko stotinu četnika. Sada su opet naši u gradu. Bačović sa svojom brigadom povukao se u Mostar. U njegovim redovima ima vrlo malo Hercegovaca. Njegova brigada se sastoji od Rogatičana. Dosada se prepolovila. Među ubijenim četnicima nalaze se i dva oficira, jedan od njih je komandant bataljona. Kod njega je nađeno pismo Bačovića puno psovki. »Hercegovci su govna. Majčina im. Samo sede po rupama, obrijali brade i čekaju da se predaju partizanima ...« Sada se Bačović nalazi u Mostaru, hrane ga Italijani pa će ga opet baciti na nas.

SREDA, 14 APRIL

Kalinovik. — Danas sam doznao pojedinosti o prelazu preko Drine. Pričao mi je Veljko Ilić na osnovu jedne reportaže Zogovića. Retko smo na kome mestu pokazali toliko hrabrosti i upornosti kao na Drini. Prva proleterska se prebacila kod Ustikoline. Posle priprema prvo je prešao puškomitraljezac Ante Raštegorac, omladinac, radnik iz Zlosela kraj Kupresa.⁵⁰ Sandolinu je napravio jedan Dalmatinac, koji je prebacio ovog druga. Kad su ga pitali da li može da se prebaci, on je rekao: »Ča može? Mora se!« Puškomitraljezac je odmah osuo paljbu, a kada mu je došlo splavom pojačanje od 27 drugova iz Prvog lovcenskog bataljona s komandnirom Treće čete Jankom Ćirovićem na čelu, jurnuli su gore na

⁵⁰ O prelasku preko Drine Ante Raštegorac, puškomitraljezac Prve proleterske, priča: »Nekoliko dana mi smo pokušavali da pređemo Drinu. Dosta drugova nam je poginulo, ali Drina nije bila savladana. Poslije nekoliko dana opet je pred nas postavljeno da se Drina mora preći. Sredstva za prelaz bila su loša. Morali smo da pravimo splavove od kuća koje su Nijemci porušili bombardujući nas, u toku naših priprema za prelaz preko Drine. Čuli smo da nam je drug Tito lično naredio da moramo preći za nekoliko dana, splavovi su bili gotovi i dan prelaska bio je određen.

Dobrovoljci koji su se javili da pređu bili su skupljeni na jednom mjestu. Tu su im posljednja uputstva dali komandant brigade Španac i komesar Plavi. Kad je sve već bilo gotovo, kad su govori komesara i komandanta bili završeni, ja sam se javio Špancu:

— Mi imamo jednu sandolinu koju smo našli u Ustikolini i mogli bismo je upotrebiti za prvi prevoz. Drugovi koji bi išli u njoj morali bi imati dosta bombi i jedan puškomitraljez, otvoriti paklenu vatru na neprijatelja i privući na sebe svu pažnju, kako bi se splavovi lakše prebacili, jer oni idu sporo, pa može na njima biti dosta gubitaka.

Španac se složio s ovim i pitao ko hoće da ide prvi sandolinom. Ja sam se javio i rekao da će sa mnom ići još jedan drug. Španac je pitao ko je taj drug, a ja sam se okrenuo prema svom dobrom drugu Voji Kadijeviću, seljaku iz Dalmacije, mome vjernom pomoćniku na „šarcu“. Vojo me je zagrlilo i rekao: „Hoću s tobom, Anto, i u smrt!“, pa smo se tu pred svima još jednom zagrlili i poljubili. Mi smo dobili 32 bombe, pa smo pošli ka Drini. Noć je bila tamna, što nam je mnogo pomoglo pri prebacivanju. Sandolina nas je čekala, drugovi koji su išli odmah za nama na splavovima gledali su nas tužna pogleda, jer su mislili da mi više nikada nećemo biti među njima.

Evo nas na samoj Drini. Uzeli smo po dvije talijanske bombe, repove stavili u zube, „šarac“ preko prsiju, otkočen. Sandolina je pošla pravo na bunker, koji su bili poseli četnici. Oni su otvorili vatru iz mitraljeza na našu sandolinu, oštetili joj prednji dio, ali mi smo udarili o drugu obalu i već su poletjele bombe na četnički bunker. Dvojicu četnika tu smo ubili, a treći je s mitraljezom pobjegao.

Na drugoj smo strani. Drina nije više prepreka. Ona je po naređenju druga Tita savladana, naš „šarac“ u noći sije metke i ne dozvoljava prilaz četnicima do brunkerja. S druge obale

kosu. Položaje od Goražda do Foče držalo je 4.000 Italijana i pet četničkih brigada. Naših 27 boraca zauzeli su prve položaje na kojima su bili četnici. Ovi su digli ruke uvis i počeli da odbacuju oružje. Ali kad je njihov komandant video koliko je malo naših, naredio je protivjuriš. Situacija je bila teška. Naši su počeli polako da odstupaju, braneći se bombama koje su zaplenili tokom borbe. U tom otsudnom trenutku prešli su delovi Treće fočanske omladinske čete iz Trećeg bataljona i spasli situaciju. Naši su opet jurnuli, potukli četnike. Ovde su poginuli omladinci: Tufo Saračević, Blažo Crvenko. U međuvremenu su došla naša pojačanja, splavovi su proradili i prva kosa je bila u našim rukama. Četnici su pobjegli i ostavili same Italijane, poručujući im: »Bacite vi komuniste u Drinu!« Iduće noći su bile borbe na drugoj liniji. Italijani su za svaki streljački stroj izgradili kamene bunkere. Naši su vršili više juriša na tih devet redova bunkera, ali ih nisu mogli zauzeti. Tek kada je ta pozicija manevrom običena, linija je popustila. U ovim borbama prvo su se probili Prvi i Drugi crnogorski bataljon.

Treća krajiška brigada je već bila izbila na Ifsar i udarila s leđa na Italijane. Tako je izvojevana jedna od naših velikih pobjeda. Jedan puk italijanske divizije »Taurinense« potpuno je razbijen. Italijani su bežali glavom bez obzira. Prvo su naši borci zaticali čebad, pa ruksake, zatim pelerine, šešire s peruškama, pa najzad karte za kockanje i Sveto pismo, i, na kraju, oružje. Italijani su pobjegli iz čajniča koje su bili solidno utvrdili, — svaki mitraljez bio je u kamenu, — i bežali su sve do Pljevalja. Naši su zaplenili šest brdskih topova, masu drugog oružja, dvanaest radiostanica, čitavu komoru, 1.200 čebadi, zastavu jednog puka. Velike količine hrane su nađene u samom čajniču i preko tri vagona soli.

Junački je prešla i Druga dalmatinska kod Foče. Tu je mnogo po-

čujem kako nas drugovi pozdravljaju iz mašinki i parabeluma. To je bila velika počast pozdravljati nekog iz ovog oružja, jer je za njega bilo malo municije, i nabavljala se samo u borbama s Nijemcima. Vojo i ja smo zaposjeli dva bunkera i za nas je nastala gadna situacija. „Šarac“ je zastao, ja sam doviknuo Voju, a četnici to čuli, pa nam poručuju:

— Sada ste gotovi!

Mi njima odgovaramo:

— Čekaju vas naše bombe!

Bacali smo bombu po bombu, ali i one počele da nestaju. Drugove na splavovima Drina odnijela pet stotina do osam stotina metara od nas. Nama je ostala svega jedna bomba, nju smo čuvali kad bude najteže, četnici su to primjetili i jedan je pošao pravo ka nama da nas žive pohvata. Bacio sam na njega bombu, on je pao, a s lijeve strane začuli su se naši mitraljezi. To je bio spas za nas i znak da ćemo sigurno očuvati mostobran. Vojo i ja smo iskočili iz bunkera, zagrlili se i vikali:

— Naprijed, proleter!

Naši su već uskakali u četničke bunkere. Janko Cirović je uhvatio dva živa četnika. S njime je bilo još dosta drugova s puškomitraljezima. Krenuli smo za njima na Krčino Brdo i u tome jurišu likvidirali smo prve bunkere Talijana i četnika, ali nas je bilo malo da bismo mogli sve kontrolisati i četnici su došli na naše desno krilo. Prebacivanje je bilo mnogo otežano, jer su se splavovi napili vode, pa su tonuli. Ali, drugovi su opravili džemiju, koju su Italijani oštetili, pa se s njom počele da prebacuju veće grupe drugova. Borbe na Krčinom Brdu bile su sve žešće, pa smo Bato Šćepanović i ja pošli u prethodnicu. On je nosio „Brno“, a ja mog milog „šarca“. Zašli smo Talijanima za leđa, jednoj grupi s četiri teške brede i tri lake. Oni od straha nisu smjeli u prvi mah vatru da otvore, samo su polijegali i glave krili. Poslije su pucali i mene u glavu ranili, a takođe je ranjen i Bato. Oko mene je palo i nekoliko talijanskih bombi. Tu sam ostao ranjen sve dok me Mileva Šćepanović nije izvukla zajedno s mojim „šarcem“. Naši su posjeli ove talijanske bunkere, a četnici im prišli, pa misle da su u njima još uvijek Talijani i viču im: „Brato Talijano, ovde četniko“, a naši mitraljesci otvore vatru po gadovima i tu mnogi izgiboše, među njima i jedan kapetan.«

mogla pionirska četa Vrhovnog štaba. Tito je pohvalio Drugu dalmatinsku. I Prva proleterska je dobila pohvalu. Osveti Lekić Konjic. Dobar je to drug. Mnogo vole borci komandanta Prve brigade, Lekića. Kažu, kad je video šta su njegovi borci osvojili, rekao je: »da smo ranije znali da su se Italijani i četnici ovako utvrdili, ne bih slao drugove na juriš«.

Titova dnevna zapovest upućena Drugoj dalmatinskoj glasi:

»U ime Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije izražavam priznanje i zahvalnost borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima Druge dalmatinske brigade Druge divizije za odlično izvršenu zadaću prilikom organiziranja prebacivanja preko Drine.

Tu ste se sinovi Dalmacije pokazali kao dostojni potomci vaših slavnih predaka, slobodarskih sinova plavog Jadrana.«

Kad je Nator čuo za pohvalu Drugoj dalmatinskoj, od radosti je počeo da igra po sobi. Njegov proglas Dalmatincima pročitao je više puta preko »Slobodne Jugoslavije«.

ČETVRTAK, 15 APRIL

Kalinović. — Danas se iz Istočne Bosne iznenada pojavio Uglješa Danilović, »mladi inženjer, vođa bosanskih partizana«, kako je nazvan u pozdravu Antifašističkog omladinskog kongresa u Moskvi prošle godine. Nismo se videli ravno godinu dana. S Uglješom je bio i Avdo. Pozvao sam ih u Sanitetski otek. Sve do ponoći smo razgovarali.

Šesta istočno - bosanska brigada uporno se borila tokom minule godine. Stvorena je i Majevička brigada, postignuti su lepi uspesi, a sa Sremcima u Istočnoj Bosni imamo preko 3.000 prekaljenih boraca.

Evo šta priča Uglješa:

»Položaj Šeste istočno - bosanske brigade bio je vrlo težak poslije prelaska naših snaga u Zapadnu Bosnu u junu 1942. Ona je ostala sama sa oko 500 boraca na terenu Istočne Bosne. Nismo imali veze s Vrhovnim štabom i našom glavninom. Od maja do oktobra 1942 manevrisali smo od Romanije do Semberije. Okupatorske snage u garnizonima bile su velike, a svud okolo četnici. Ofanzive na nas bile su stalne, zajedničke, švapsko - ustaške. Održali smo se samo zahvaljujući junaštvu naših boraca, pokretljivosti brigade i raspoloženju naroda koji nas je i pored straha od Njemaca i četnika, svugde primao i pomagao. Poslije velike njemačke ofanzive na ščekoviće (prostor gde smo se najviše zadržavali) u kojoj su učestvovali njemačke jedinice iz Sarajeva, Tuzle i ustaške iz Zvomika i Kladnja, odlučili smo da se probijemo ka našoj glavnini. Pokušaj preko Romanije nije uspio. Vratili smo se u ščekoviće i krenuli na Majevicu. Tamo je trebalo da ocjenimo da li ćemo se tamo zadržati ili se probijati preko Trebave u Zapadnu Bosnu. Iako ogromna većina majevičkih četnika nije bila spremna da se bori protiv nas, odlučili smo se za probijanje u Zapadnu Bosnu zbog velikih njemačko-ustaških snaga u Bijeljini, Tuzli i Brčkom, a naročito zbog približavanja zime. Ali ni taj pokušaj nije uspio. Ozrenski i trebavski četnici s jedne strane, a Njemci i domobrani s druge strane, spremali su nam klopku pri prelazu rijeke Bosne. Vratili smo se na Majevicu. Tempo je krenuo ilegalno preko Tuzle za Vrhovni štab, a mi sa dva bataljona, Prvim i Trećim, u Semberiju. Jedan bataljon,

Majevički, ostavili smo na Majevidi. Vojska je bila gola i bosa, a usled dugih marševa i slabe hrane jako iscrpna.

Ali situacija na Majevidi izmjenila se do našeg povratka. Četnici nas dosad nisu napadali zato što majevički seljaci nisu htjeli da se bore protiv partizana, jer su im bila svježa sjećanja na Majevički partizanski odred i na njegov štab, na Irca i Španca. Sad, međutim, četnici, kapetan Račić i Leko Damjanović, uspjeli su da okupe jedan broj zlikovaca i da mobilišu oko 800 četnika za napad na nas. Napali su nas iznenada u selu Bukovici. Borba je bila kratka i naši gubici bili su mali. Iako su četnici bili gotovo triput brojniji od nas, dvoboj je ostao nerješen. Mi smo prešli u susjedno selo, a četnici se povukli ka Trbutu da prikupe nove snage. Cijenili smo da bi bilo nepametno prihvatiti na tom terenu borbu s ujedinjenim četničkim, njemačkim i ustaškim snagama pri ovako malom broju naših boraca. Radi povezivanja sa srijemskim partizanima, a i radi snabdjevanja i predaha, odlučili smo da sa dva bataljona pređemo u Srijem.

Krenuli smo sa dva bataljona u jačini oko 300 boraca. Prešli smo Savu sa pet čamaca kod sela Brodca noću. Prije zore bili smo u Bosutskim šumama i tu smo zatekli prvu srijemsku partizansku čet, Bosutsku čet. Poslije tri-četiri dana naš Prvi bataljon napao je ustaški garnizon u Vrbanji, a Treći je napao Švabe u Kuzminu. Obje akcije su uspjele. Neprijatelju su naneseni veći gubici, a zadobili smo i plijena. Ustaše u Vrbanji zatvorile su se u osnovnu školu i radi djece naši borci nisu htjeli da tuku samu zgradu. U međuvremenu uhvatili smo vezu sa odredom na Fruškoj Gori. Baš onaj dan kad je naš delegat stigao na Frušku Goru, došlo je obavještenje da Njemci spremaju akciju koja sutradan počinje. Štab odreda s oko tri stotine boraca sa Fruške Gore u toku noći prebacio se u Bosutske šume. Tu su se sjedinili srijemski i bosanski borci. Oduševljenje je bilo veliko. Dok smo se mi taj dan odmarali u Bosutskoj šumi, Njemci su čitav dan lupali artiljerijom po praznoj Fruškoj Gori. Poslije odmora krenuli smo sa svima jedinicama opet na Frušku Goru.

Između 16 i 18 oktobra, ne sjećam se tačno datuma, nedaleko od Jamene, naši su taman bili zasjeli kraj nekog napuštenog dvorca, poklali svinje, kad oko tri poslije podne patrole javiše da nailaze Njemci na biciklima. To su bile dvije čete 718 njemačke divizije. Naši su se razvili u strijelce i poslije žestoke borbe od tri sata potpuno razbili ove dvije čete. Nađeno je oko 80 do 100 njemačkih leševa. Zaplijenjen je veliki ratni plijen: jedan ispravan i dva pokvarena bacača sa 180 mina, 5 lakih mitraljeza, 80 pušaka, 20.000 metaka i čitava komora. Njemci su se tako proveli da sutradan nisu smjeli da ponove napad, iako je to bila predviđena akcija za čišćenje šume. To je bila sreća, jer su se naši u toku noći udaljili od toga mjesta svega nekoliko kilometara; bili su umorni, a osim toga nosili su 20 ranjenika (imali smo u toj borbi 15 mrtvih). Tek prekosutra su došli Njemci i počeli da tuku topovima i bacačima. Mi smo bili četiri sata od mjesta borbe na otvorenom polju u šipražju, naokolo su bili naši stražari u — njemačkim uniformama. U mrak pređemo Bosut. Ranjenike smo prevozili kolima, a pred nama je bilo utvrđeno ustaško selo. Morali smo kroz njega proći jer nam se žurilo u Frušku Goru. Mi odredimo 20 drugova u njemačkim uniformama koji sjednu u kola s ranjenicima i pravo u ustaško selo. Ustaše ih presretnu: »Ne idite dalje, partizani su oko sela!« Jedan naš drug im opsuje njemački, ošine konje i „Njemci“ prođu kroz selo. Pred zoru stigne kolona na prugu Beograd — Zagreb kod Bačinaca. Primjetimo na pruži vojnike. Čujemo da su došle dvije kompanije Njemaca, ali nismo imali kud. Natrag, nikako, ostali bismo na ledini usred dana. Naredimo juriš. Šest stotina ljudi uz strahovitu galamu prelete preko pruge zajedno s ranjenicima u kolima, a ustaše, —

nisu to bili Njemci, — razbježaše se misleći da navaljuje deset hiljada partizana. Zadanili smo u šumarcima Fruške Gore. Kad je naša prethodnica naišla na drum Erdevik — llok, ustaška patrola, koja je bila u zasjedi, umakne. Kad naidu kola s ranjenicima i plijenom, pojave se njemački tenkovi. Tu smo jedva spasli ranjenike. Jedan nam je na kolima ostao. Izgubili smo i nešto plijena. Najzad se dokopasmo Fruške Gore. Tu smo ostali do 5 ili 6 novembra. Narod nas je sjajno dočekaao. Okolna sela sama su donosila hranu. Hrana je bila takva da smo se za petnaest dana tako oporavili da nas je teško bilo prepoznati. Stizala su po puna kola kolača. Srijemski seljaci prihvatili su sa velikom ljubavi naše borce.

Petnaest dana odmora upotrebili smo na sređivanje naših jedinica koje su čitava dva mjeseca bile u neprekidnom maršu. Kad su se prikupile sve jedinice Fruškogorskog odreda, krenuli smo zajednički u Bosnu. Sa 1.200 boraca, koliko nas je tada bilo, mogli smo da preduzmemo čišćenje Majevice. Prebacili smo se na istom mjestu u Bosutske šume na prolazu zvanom Lisnik. Primakli smo se Bosni u pravo vrijeme. Četnici pod komandom Dražinih oficira vršili su „čišćenje“ Semberije od partizana. Pljačkana su sela, ubijani članovi partizanskih porodica, paljene partizanske kuće. Naš bataljon, koji je bio ostao na terenu Bosne pod rukovodstvom Cvijetina Mijatovića, razbio je jednu četničku grupu kod sela Trnova, ali se i sam morao poslije toga povući. Cijelom Semberijom vladao je užasan strah i ljudi su okretali poglede preko Save u Bosutske šume i na Frušku Goru, gdje su se nalazili njihovi sinovi i branioći.

Prije našeg dolaska na Savu prebacio se drug Pero Kosorić, zamjenik komandanta brigade, da nam obezbjedi prelaz. Prelaz smo izvršili u toku noći s 15 malih čamaca, koje su vozili, kao i prošli put, hrabri omladinci iz Brodca. Četnici su takođe bili stigli do samog Brodca. Pojava naših jedinica zapanjila je četnike, čiji su komandiri ranije proturali vijesti da smo mi svi uništeni u Srijemu. A sada se među njima pronosile vijesti da nas ima dvanaest hiljada. Neprijateljsko raspoloženje semberskih sela još je više pojačalo strah kod četnika da se neće živi izvući. Nastala je divlja bježanija. Naše jedinice nisu ih mogle dostizati, iako je marš bio ubrzan. Zaticali smo pune kazane i ostavljene opljačkane stvari. Poslije dan marša dohvatili smo se majevičkih obronaka, a na četnike još nismo naišli. Narod Semberije odahnuo je. To je bio početak četničkog poraza na Majevici. Poslije dva-tri manja okršaja, — iz jednog od njih Račić se jedva izvukao, — nastalo je osipanje četničkih jedinica.

Da bi zadržali to osipanje, četnički oficiri zatražili su pomoć od četnika sa Trebave. Došlo ih je oko 800 s popom Dimi trijem Stefanovićem na čelu. Da bi nam pružili efikasniji otpor, oni su se koncentrisali u selu Maleševcu. Naše jedinice su ih opkolile i do nogu potukle. U toku noći smo čitavo selo opkolili, postavili mitraljeze na svakom izlazu i u zoru otvorili vatru. Preko 350 je zarobljeno, a preko 180 izginulo. Zarobljeno je dosta puškomitraljeza, nekoliko teških mitraljeza, bacača i veća količina municije. Tu je izginulo nekoliko četničkih komandanata. Na stotine prisilno mobilisanih seljaka prešlo je dobrovoljno u naše redove, a isto tako nekoliko stotina omladinaca iz Semberije. Mi smo pristupili stvaranju nove brigade, Majevičke.

Naši drugovi Srijemci stvorili su Prvu vojvođansku brigadu. Svakim danom stizali su sve novi dobrovoljci iz Srijema, tako da smo ubrzo stvorili i Drugu vojvođansku brigadu.“

* Poslednja tri stava drug Danilović mi je dopunio 1946 godine, jer 1943 nismo stigli da dovršimo razgovor.

PETAK, 16 APRIL

Pokret. — Uglješa, Ferid i ja pošli smo za Govzu do Marka. Rano zorom krenuli smo preko Vlahovnja i Borija. Kod ruševina begovske kule u Borijama zastao je Ferid Čengiđ. Gleda srušenu kulu na čijim je temeljima neki seljak napravio sebi kućerak, gleda groblje s razbacanim muslimanskim znacima, gleda staru, debelu krušku.

— Ovo mi je očevina! Tu sam se rodio! Ovde mi djed leži, pod ovom smo kruškom akšamlučili.

U Borijama više nema nijednog muslimana. Poslednji je otišao 1914, Feridov otac, jedan od poslednjih potomaka Smail-age Čengiđ. Ti begovi Čengiđi imali su svoje kule u Jelašcu, Borijama i Vikovićima. Sultan im je kule snižavao, jer su mnogo visoke bile, — gledali begovi jedan drugog. Bilo je to u doba bega Gradašćevića.

Krenuo Ferid kao malo dete iz Borija. »Njegov đed je bio ovdje kralj, paša. Imao je zlata koliko je čoek težak«, priča nam kasnije jedan starac-musliman u s. Drače. Propali su svi begovi Čengiđi. Mali Ferid je morao na zanat, da sam zarađuje, postao je tipograf. Kao takav bio je hapšen, mučen, otišao na pet godina robije. Iz Mitrovice je pred rat izišao. A na Vidovdan, 1941 godine, uhvaćen je zajedno sa Starim Krajiškim, Đurom Pucarom, u štampariji PK u Sarajevu. Stari je umakao, a Ferid je bio osuđen na smrt. Bio je u konclogoru na putu za Jasenovac, ali smo ga zamenili u novembru 1941. O tome mi je detaljno pričao februara 1942 u Foči.

Eto, o tome smo razgovarali i bez umora stigli u Govzu.

Marko mi reče da završim svoj posao u sanitetu i da se vratim za novi raspored.

★

Situacija na frontovima nepromenjena. Glavni deo Foče smo zauzeli, samo Italijani i četnici drže onaj deo preko četine, kod kasarni. Tu na kosi, napravili su neobično jako utvrđenje. Prilaz je moguć samo s jedne strane, širine 150 metara. Italijani su sagradili zid, visok dva metra. Naši bi mogli razbiti zid haubicama, ali bi kroz taj uzani otvor mogao da uđe samo jedan bataljon. Dve stotine ljudi bi se uhvatilo u koštac sa 750 Italijana i četnika! Velike bismo gubitke imali. Zato je rešeno da se Foča blokira i da čekamo predaju.

Preko 2.000 Vasojevića pokušalo je da oslobodi svoje saveznike Italijane. Zauzeli su Čelebić, prodrli sve do Bunova i doveli u težak položaj naše snage, ali mi smo preduzeli protivmere, kako reče Crni.

Prema Crnoj Gori naše jedinice su izbile do Pive. Krstac je u našim rukama.

Pred mrak Ferid i ja smo se vratili. Posle šest sati pešačenja stigismo u Kalinovik. Skoro 50 km. prevalismo danas.

SUBOTA, 17 APRIL

Kalinovik. — Juče sam Marku i Crnom izložio stanje u Sanitetu. Kao jedina mera — jeste učvršćenje partiske organizacije. Biće određen je-

^{1a} Draža Mihailović tada se nalazio u italijanskom garnizonu u Foči, kako je na suđenju u Beogradu potvrdio Vojislav Lukačević.

dan polit-odel od tri iskusna druga koji će stvari postaviti na svoje mesto. S druge strane izrečeno je nekoliko kazni. Ona bolničarka koja je krala ranjenike za vreme bombardovanja na Visu osuđena je na smrt. Stvoren je sud i on već ima posla. Onaj komandant M. i politički komesar M. J. koji su od 69 konja izgubili 57 smenjeni su sa dužnosti i poslani su u jedinicu na prevaspitanje. Partiska je kazna — isključenje! Ima još dosta kazni. Ovo je jedini pravilan način. Najbolji naši borci dolaze u bolnice, oni koji prvi u jurišima padaju. Znači, u bolnici ima kadrova, i to odličnih kadrova. Samo je problem rukovodstva. Čim se ono učvrsti, onda će stanje u bolnicama biti bolje. Marko je rekao da će dati u tom pogledu znatnu pomoć bolnici. Poslaće tri iskusna druga. Inače, preneo sam Krausu Markovo mišljenje da, uprkos svih propusta, ipak sanitet obavlja svoj zadatak. Evakuacija se vrši. Sutra ujutru s Pavlom Pekićem vraćam se u Govzu gde je Vrhovni štab.

NEDEUA, 18 APRIL

Pokret. — Proleće je sasvim ovladalo i ovde na visini od 1.200 metara. Lako smo Pavle i ja stigli po lepom vremenu do Govze. Trebalo nam je šest sati. Pavle traga za zločincima koji su prošle godine ubili našeg lekara Rusa i neke bolničarke oko sela Jabuke, u pravcu Jahorine. Iz »Dnevnika« sam mu izvadio podatke o tom zločinu.

U Govzi smo zatekli dobre vesti. Vasojevići su razbijeni do nogu na Čelebiću. Imali su preko 150 mrtvih. Tako je propao i ovaj njihov pokušaj. Oni su prvo bili potisli Treću sandžacku i Drugu dalmatinsku do Humića i Bakića. Peko je bacio u borbu Drugu proletersku. Drugi bataljon (Grebici) imao je teške borbe na Humiću. Tu je poginulo trinaest naših proletera, četnike je vodio Pavle Đurišić. Sada se povukao preko Uzlupa na Pivu. Izgleda da je ovo poslednji otpor četnika. Sedma krajiška brigada im se bila daleko zabacila za leđa, pa je i to jedan od uzroka njihovog sloma.

Naš drug Vojo Leković, za koga smo čuli da je poginuo na Pivi u junu prošle godine, živ je i zdrav. S jednim delom Prijepoljskog bataljona prebacio se s Pive u Sandžak u junu 1942 i održao se sve do danas. Vršili su i akcije. Sada su se njegove patrole povezale s našim brigadama.⁵³

⁵³ O zlatarskoj gerili drug Vojo Leković priča:

»Okupacijom naše zemlje Zlatar je potpao pod vlast ustaša, kada je najveći deo Sandžaka pripao takozvanoj Nezavisnoj državi Hrvatskoj. Kao i u drugim krajevima, ustaše su i u Sandžaku još od prvih dana počele da sprovode teror.

Na Zlataru su prve puške zapucale na sam llandan 1941 kada su ustaše povele jednu grupu seljaka, sprovodeći ih preko Kozomara za Novu Varoš. Na Kozomari su ih sačekali naši drugovi, koje su predvodili Mirko Čuković i Momir Bošković. U borbi koja nije dugo trajala ustaše su razbijene, a naši ljudi oslobođeni. Otada pa sve do potpunog oslobođenja 1944 godine. Zlatar nijednog dana nije bio bez partizana — gerilaca. U vremenu kada su snage partizana bile potisnute iz Srbije, one su naišle na slobodnu teritoriju koju su im već bili obezbedili zlatarski partizani. Tu su formirani i prvi bataljoni naše Prve proleterske brigade. Zlatar je bio utočište, a Nova Varoš sedište ostataka naših snaga, kada je Prva proleterska brigada sa drugom Titom krenula u Istočnu Bosnu. Tu, opkoljene sa sve četiri strane, naše snage ostale su od novembra 1941 do februara meseca 1942, vodeći svakodnevno uporne i krvave bojeve sa Italijanima, nedićevcima i četnicima Draže Mihailovića. Na dan 4 februara naše snage bile su nabačene na masiv Zlatara i prebačene preko Lima. Od tog vremena počinje život zlatarske

Sedeo sam s Đidom i Markom. Đido je bio u lovu pre neko jutro i ubio srndača u stenama iznad Govze. Mislio sam da ću sada ovde ostanti, ali mi posle Marko reče da novonastala situacija zahteva da ostanem u Sanitetskom oteku još deset dana. Gojko je bolestan. Ima pegavac i zapaljenje pluća. A tamo kod Glavatičeva, gde su pegavci, pojavili se četnici, pa je naređena hitna evakuacija. Na ovom zadatku radiće i Veljko-Pavle Ulić, prijatelj iz Jablanice i Idbara.

PONEDELJAK, 19 APRIL

Pokret. — Hajde opet uzbrdo do Kalinovika. Pošao sam sam, održao sastanak kod lakih ranjenika u Jeleču, stigao do Jelašca na sastanak štaba Konjičke grupe, a uveče sam bio u Kalinoviku. Kraus je otišao zbog evakuacije u Glavatičevo. Prema izveštaju koji imamo, napad na ranjenike izvršilo je dvadeset do trideset četnika. Napali su naše pegavce, ali mrtvih nismo imali. Evakuacija se vrši normalno. Jedan bataljon Šeste bosanske brigade pošao je da obezbedi ranjenike. On je baš

gerile, koja se i dalje formira i nastavlja borbu ne prekidajući je nikako tokom čitavog rata. U tim borbama Nova Varoš menjala je gospodara preko 40 puta.

Kada su naše snage bile daleko odbačene u Bosnu i Liku, zlatarska gerila uporno je nastavljala borbu, održavala tesne veze sa masama, koje su je izdašno pomagale i stalno slale sve nove i nove ljude za popunjavanje redova gerile.

S proleća 1942 godine, kada su naše snage prebačene preko Drine, iz zlatarskih bataljona odvojeno je 50 boraca i upućeno na Zlatar da produži mobilizaciju i nastavi borbu protiv Italijana i četnika. Ovu grupu predvodili su drug Moša Bošković i Slobodan Nikaćević. Usamljeni, nemajući nikakvih vesti ni iz Srbije niti od glavnine naših snaga, oni su nastavljali borbu i ta grupa se sukobila s četnicima pri prelazu Lima, kojom prilikom naša gerila gubi zamenika komandanta Bataljona druga Radenka Karačića.

Povratak naših boraca na Zlatar narod je dočekao s velikom radošću. Četnici su, da bi paralisali akciju naših gerilaca, smestili svoj glavni štab u Novu Varoš, na čijem je čelu stajao potpukovnik Glišić, dok je sam Draža Mihailović sedeo na Zlataru u letnjakovcima Minića i Borisavljevića sve dok tamo nisu prešli gerilci i dok nisu otpočele njihove prve akcije. U junu mesecu i ja sam se probio s Pive na Zlatar.

Četnici iz Srbije nastojali su da se što čvršće povežu sa četnicima iz Crne Gore i Bosne. Iste napore činili su i četnici iz Crne Gore. U tome cilju krenuo je i sam organizator vasojevičkih četnika, Milutin Jelić, bivši direktor podgoričke gimnazije, na sastanak sa četničkim štabom u Novoj Varoši odakle je imao nameru da produži za Beograd na poziv Nedića. Saznavši za to, naša gerila postavila je zasedu u 21jebu na Zlataru i živog uhvatila Milutina Jelića i njegovog pratioca, žandarmerijskog kapetana Durutovića. Evo kako se taj događaj odigrao:

U to vreme bilo je u Novoj Varoši oko 4.000 četnika. Sva sela u okolini bila su preplavljena četnicima, koji su logorovali u seoskim naseljima pod Zlatarom. Naša gerila nalazila se u selu Draževićima i Bistrici. Seljaci su nas pažljivo krili i izdašno pomagali. Mi smo postavili zasedu na samom 21jebu, jer smo znali da tuda svakodnevno prolaze mnoge kolone četnika. Prethodno su nas seljaci bili obavestili da tuda treba da prođe jedan visoki četnički funkcioner. Nama je bilo stalo da uhvatimo nekog od istaknutijih četničkih vođa. Nismo dugo čekali. U jednom trenutku pojavila se kolona četnika u našem pravcu. Pokret četnika običan kao i svakog dana. Kolona je bila prilično velika. Da je napadnemo s uspehom nismo mogli, jer je nas svega šestorica bilo u zasedi. Imali smo samo jedan puškomitraljez. Naš je glavni zadatak bio da uhvatimo četničkog vođu, koji je toga dana ovim pravcem morao da prođe. Prvo je pored nas prošla jedna prethodnica od jedno 50 četnika. Ondaje na kraćem otstojanju iza njih naišao jedan krupan postariji čovek u civilu, u pratnji jednog oficira u jugoslovenskoj uniformi s kapetanskim epoletama. Na rastojanju od 60—70 metara za ovom dvojicom išla je nova kolona četnika. Put je vodio kroz stene i bio je vrlo uzak, tako da stazom nije mogao da ide više nego po jedan čovek. Sem toga put je bio krivudav. Mi smo odmah rešili da ovu dvojicu u sredini kolone zadržimo i odvedemo, ne stupajući u borbu s ostalim četnicima. Kad su naišli pored nas, iznenada smo ispalili pred njih. Jedan drug rekao je: „Stoji" i oni su stali. Kapetan Durutović odmah je klekao za jedan kamen i uzeo karabin na gotovs. Mi smo takođe uzeli puške na gotovs i zatražili im legitimacije. Cim je kolona, koja je išla za njima, čula kako je naš drug rekao: „Stoj", ona je za trenutak zastala i povukla se nazad. Zadržani debeli gospodin počeo je da se buni. Pitao je ko smo i zašto ga zaustavljamo, kao i da li znamo

ovih dana ušao u Umoljane. Pretilo je to ustaško gnezdo našim ranjenicima u Bjelemiću. Govorilo se da će nam ranjenike čak poklati. Šesta je ušla u Umoljane bez borbe, ali nova uzbuna. Umoljani su blizu Sarajeva, četiri sata hoda. Uznemirili se Nemci. Evo ceo dan njihovi izviđači nad Kalinovikom, valjda hoće da vide koncentrišemo li snage.

UTORAK, 20 APRIL

Kalinovik. — Vratio se Humo s Vladom Šegrtom iz Hercegovine. Zadržali su se večeras u Kalinoviku, pa će sutra za Vrhovni štab. Zadovoljni su situacijom. Oko tri stotine boraca dobrovoljno se javilo za Desetu hercegovačku brigadu, najvećim delom iz Stoca. Tamo su bila prodrli dva bataljona: Drugi i Peti pod komandom Rada Hamovića i Čeda Kapora. Oslobođeno je Dabarsko Polje, Ljubinje, Divin, Fatnica, Plana i Davidovići. Za četrnaest dana imali su četrnaest akcija. Zaplenjeno je preko pedeset puškomitraljeza. Napadan je i sam Stolac, ali, usled pojačanja koja je neprijatelj dobio, nismo uspeli da ga zauzmemo. Narod je odu-

ko je on. Mi smo mu odgovorili da smo iz četničkog odreda Vuka Kalijatića, da smo u zasedi sa zadatkom da zadržimo svakoga ko bude ovuda prolazio i da ga odvedemo do Kalijatića, koji se nalazi tu u neposrednoj blizini. Ovo je zbog toga, rekli smo, što ovuda često prolaze i partizani s četničkim kokardama, pa se ne veru je nikome. Oni su se i dalje bunili i rekli nam da je njihova prethodnica pred nama. Mi smo im na to odgovorili da je ceo kraj blokiran i da smo i tu prethodnicu odveli Kalijatiću, pa ako su oni zaista četnici biće pušteni. Jelić je na kraju popustio, ali kapetan Durutović nije nikako pristajao da ide sa nama i nije hteo da odloži oružje. U međuvremenu dvojica naših drugova odvojili su se da izvide šta je sa drugom kolonom, ali se ona već bila vratila natrag. Onda smo oteli pušku kapetanu Durutoviću i povelili smo ih obojicu dublje u šumu, govoreći im da ih vodimo pred Kalijatića. Usput nas je Milutin Jelić grdio, govoreći da će nas naučiti pameti, da mi nismo nikakvi vojnici i kakvi smo mi četnici kad ne znamo ko je Milutin Jelić. Mi smo mu kratko odgovorili da vršimo samo svoju dužnost. Konačno smo im morali zapretiti da ćemo ih ubiti ako budu vikali, jer nam je naredeno da bude najveća tišina. Morali smo da budemo predostrožni, jer je svega nekoliko stotina metara od nas bio četnički logor u selu, a i prethodnica, koja je išla na malom odstojanju pred njima, mogla nas je lako čuti i napasti. Tako smo ih zaveli duboko u šumu do jedne pećine. I tu nam je Jelić održao dobru pridiku što tako postupamo s njime, još uvek verujući da smo mi četnici. Kad smo već bili duboko u šumi, onda smo im rekli da smo partizani. Pre toga, u razgovoru, Jelić nam je rekao da smo vrlo glupi, da su to neopravdane mere predostrožnosti, da mi čekajući komuniste u zasedi odvodimo njih četnike i tom prilikom je dodao da se on već 20 godina bori protiv komunista. Prilikom pretresa kod Jelića smo našli pismo od Nedića, kojim ga ovaj poziva u Beograd na sastanak. U to vreme se govorilo da Sandžak i jedan deo Crne Gore — Vasojevići treba da potpadnu pod upravu Nedićevu. Posle kratkog saslušanja streljali smo ih.

Ova naša akcija izazvala je još veći pritisak četnika na narod, ali je izazvala i razdor među četnicima jer se posumnjalo da ih je možda neka grupa četnika ubila. Odmah posle toga došlo je do ubistva majora Ignjatovića, jer se posumnjalo da je može biti i on bio umešan u ovu stvar. To je učinilo da su se četnici Draže Mihailovića po tome pitanju pocepali. Jedan njihov deo vratio se zbog toga u Srbiju, drugi deo je prišao organizaciji sandžačkih četnika, dok je treća grupa četnika ostala na Kokinom Brodu, u selu Vranešima, koja je nametnula danak seljacima. Ta grupa razapela je šatore u selu Vranešima kod Uvea. Bio je to jedan Nedićev konjički eskadron, kojim je komandovao jedan konjički poručnik iz Čačka, zvani »Migula«. Ova grupa napasala je svoje konje po mladom prolećnom žitu, a na svaku seosku kuću razrezali su koliko treba da daje kajmaka, mesa, slanine, suve pršute itd.

U ovom vremenu, kad god bi mi silazili u sela, seljaci su nas lepo dočekivali i izdašno pomagali, žaleći se pri tom na četnike, ali su nam uvek govorili: »Nemojte se tući sa četnicima jer će nam popaliti sela.«

Jedne večeri, kad smo se nalazili u neposrednoj blizini četnika u dubravi Srndeci Do. četnici su pravili terevenku. Svirala im je harmonika. Jedna grupa naših drugova, koja je to slušala, odlučila je da ih napadne. Mladi Andreja Rvović zakleo se pred drugovima da će im oru harmoniku oteti po svaku cenu. Iduće večeri već je bio organizovan napad. Četnici tek što su se bili raspoređili posle udobne večere. Pod šatorom njihovog komandira »Migule« svirala je harmonika i čula se pesma. Odjedanput su zapraštale naše bombe i zatreštali naši puškomitraljezi. U napadu je učestvovalo svega 6 partizana. Među četnicima zavladao je strahovita panika.

ševljeno dočekao partizane. Hamović i Kapor došli su u vezu s bataljonom »Sloboda«. Jedan deo ovog bataljona, koji se održao čitavu godinu dana među 12.000 hercegovačkih četnika, probio se do naših položaja još za vreme operacija u dolini Neretve. Sada su Kapor i Hamović došli u vezu s njegovim drugim delom kod Dabra. »Sloboda« je vršila akcije na pruži Mostar — Gruž i dvaputa je napadala na zatvore u Lastvi i Djedićima gde su ležali zatvoreni naši drugovi. Četnici vrše užasan teror. Ko god pređe na našu stranu zapale mu kuću, a porodicu šalju u logor. Ali, neprekidno, iz raznih delova Hercegovine, stižu pojedine grupice naših gerilaca. Iz okoline Ljubinja krenula je jedna grupa od sedamnaest partijaca, mahom bivših žandarma, koji su se punu godinu dana borili protiv četnika i Italijana. Išli su slobodno drumom, jer su čuli za dolazak naših bataljona. Četnici su im napravili zasedu i pobili ih svih sedamnaest. U Trebinju i Bileći uticaj Partije neobično je jak. Broj partijaca u ova dva sreza iznosi preko dve stotine. Nažalost, u martu ove godine, uoči našeg prelaska Neretve, otpočela je velika provala. Četnici su uhap-

Počeli su da beže goli i bosu na sve strane, ostavljajući za sobom sve u logoru, pa čak i oružje. Borba jedva da je trajala desetak minuta, a bojište je ostalo potpuno čisto bez ijednog živog četnika. Nekoliko konja ležalo je pobijeno, šatori prilično pocepani, — ali harmonika pod šatorom. Tu smo došli do dobrog plena u spremi i naoružanju.

Naredni dan seljaci sela Vraneša očekivali su sa velikom strepnjom. Očekivali su da će selo biti spaljeno. Međutim, kako je naš napad bio iznenađan i silovit, četnici su pretpostavljali da su ih napale velike snage, i, umesto da sutradan organizuju odmazdu i popale selo, oni suse još zorom prebacili preko Uvea i pobjegli u Srbiju. Tako je selo Vraneša spaseno, a naši su gerilci u šumi do sela proveli još nekoliko dana čuvajući selo.

Ova akcija imala je veliko dejstvo na narod čitavog Zlatara. Narod je video kako se partizani obračunavaju s četnicima usred teritorije koju oni drže. To je narodu ulilo više vere u partizane. Veza naše gerile sa narodom bila je svakodnevna. Seljaci su hranili gerilu, donoseći joj najlepše što imaju. Međutim, ni četnici nisu sedeli skrštenih ruku. Oni su se takođe još više aktivisali i počeli da vrše jači pritisak na narod, da organizuju seoske četničke čete i na taj način u selima zatvore vrata partizanima, četnici su masu ljudi streljali i klali, a hapsane su im bile prepune. Mladenu Čukoviću, Mihailu Boškoviću, Miji Rajiču, Vukomanu Kolašincu, Stevi Živkoviću i drugima, posle tri meseca ljuštila se s tela parčad kože kao dlan velika — toliko su bili isprebijani. Pojedini od ovih ljudi dobili su 50 — 150 batina. Ali ni ovakva mučenja nisu pokolebala naše ljude. Oni su gerilce sve više pomagali.

Vesti koje je gerila dobijala iz Nove Varoši trebalo je dati najširim masama na čitanje. Zato se postavio pred gerilu zadatak da nađe način za izdavanje vesti i šire obaveštavanje masa. U tom cilju trebalo je pre svega nabaviti pisaću mašinu i kancelariski materijal, i to po svaku cenu. Zbog toga je štab gerilaca odlučio da zapleni pisaću mašinu koju su imali četnici u selu Radojini. Pala je odluka da u akciju za otimanje mašine pođu četiri druga. Teško je bilo izvršiti u to vreme napad, jer su četnici držali sva sela. Ući kao partizan u selo značilo bi odmah primiti borbu. Mi smo se odlučili da upadnemo u selo na jedan drugi način. Određena četiri druga obukli smo u druge uniforme. Jedan od drugova imao je i oficirske epolete. Usred dana, u podne, drugovi su ušli pravo u selo, pevajući četničke pesme, noseći čuturu i pucajući iz pušaka. Seljaci nisu bili iznenađeni, a ni četnici u selu, jer je to bio običaj četnički. Naša četiri druga došla su pravo pred seosku opštinu i ušli odmah u zgradu. Pretsednik opštine, četnik Miloš Đajić, dočekao ih je vrlo ljubazno. Ušavši u zgradu naši drugovi nadali su odmah dreku na pretsednika opštine da je nedićevac i da nije za Dražu. Drug u oficirskoj uniformi rekao mu je da je Dražin oficir i da su došli da pregledaju njegov rad. Pretsednik se pravdao da je on samo onako nedićevac, a da je inače Dražin četnik, i on i njegovi ljudi. Drugovi su ga uzgred pitali gde se može dobro da jede, a on im je pokazao partizanske kuće i pri tom rekao koje treba spaliti, a koje ljude pobiti. Onda su naši drugovi izvršili pretres u opštini, pregledali sva akta, našli u njima naređenja za rekviziciju, pokupili kancelariski materijal, pečate i pisaću mašinu. Sve su to dali jednom četniku iz sela da nosi za njima i on je sve što su uzeli doneo čak do šume. Svršivši zadatak, naši drugovi su se pevajući kroz selo uputili pravo u šumu. Već sutradan pojavili su se prvi leci izrađeni na ovom materijalu i tek tada je bilo jasno četnicima, kada su poznali kancelariski materijal i slova njihove mašine, da su partizani bili u selu i odneli sve to.

Posle ove akcije četnici su preduzeli velike potere i vršili masovna hapšenja, prebijanje i kažnjavanje seljaka. U danima poterà naročito su se isticali četnici meštani, kojima je bio na čelu poručnik Vuk Kalijatić. On je imao svoju takozvanu prateću četu, sastavljenu od

sili preko dve stotine ljudi i najveći deo su pobili. A pre toga rad se sve više razvijao. Bile su izdavane vesti dva puta nedeljno, održavana veza s Dubrovnikom, Trebinjem.^{5*}

Priča Vlado šta su četnici radili kad smo mi izbili u dolinu Neretve. Jednostavno su pokupili seljake, odveli u italijanske garnizone, pa u vozove. Iz Sreza trebinjskog povelili su pet do šest stotina ljudi. Govorili su im: »Idemo na ustaše«. A kad su otpočele borbe, veliki broj seljaka je pobjegao. Vraćali su se kućama i pričali: »U partizana iza svakog grma bije mitraljez, a i žene su junaci, svaka je komandir.«

samih zlikovaca i velikog broja bivših žandarma. Dvojica od njih stalno su išli sa njim i premlaćivali ljude. Najveći razbojnik među njima, Neki Milisav Roljević, nosio je stalno jednu veliku batinu, na kojoj je bilo napisano: »Sveti Ilija«. Kad bi ga seljaci susreli, poznali i govorili: »Ti si Roljević«, — on im je odgovarao: »Ne, ja sam Gromović«. Drugi batinaš zvao se Boričić. Ova dvojica bili su Kalijatovićeve telohranitelji i znali su jednom čoveku udariti po 150 batina. Ovakvo izudarane seljake narod je odnosio na ponjavama kući. Zbog toga je naša gerila odlučila da jednostavno ukrade ovu dvojicu batinaša i da ih posle likvidira. I zaista već četiri dana posle ove odluke batinaš Roljević doveden je živ u štab gerile, dok je Boričić poginuo u borbi. Četnici su odmah pisali gerili i ponudili za Roljevića da će pustiti iz zatvora sve pohapšene ljude, a nudili su i novac.

Ovakve i slične akcije gerila je nastavljala, ali je u toku tih akcija imala i gubitaka, tako da je u septembru mesecu 1942 na Zlataru ostala svega jedna polovina gerilaca. Ipak se nije stajalo. Uporedo se razvijala i naročita politička aktivnost. Održavane su dnevne i noćne konferencije sa seljacima i omladinom. Dešavalo se da se ilegalno na pojedine noćne konferencije skupi po 70 — 100 omladinaca i omladinki, na kojima su im naši drugovi govorili o situaciji i obavestavali ih o četničkoj izdaji.

Kolika je bila ljubav našeg naroda prema borcima iz narodno — oslobodilačkog pokreta i prema zlatarskoj gerili najbolje se to vidi kroz odnos dece prema gerili. Mali čobančići — redovno i odrasli ljudi — uvek su u svojoj torbici pored svog parčeta hleba za užinu nosili i parče za gerilu. Ovi omladinci bili su i najbolji naši obavestajci, izviđači i osmatrači četničkog kretanja i četničkih zločina. Dešavalo se u masi slučajeva da su deca čiji su roditelji bili izraziti četnici, čak i zlikovci, bila prisno i svakodnevno povezana s našom gerilom. Sela Bistrica i Draževci naročito su se u tome isticala. Iako su to bila velika sela, uvek se u prste znalo ko simpatiše četnike, a ko im otvoreno služi. Isto tako i četnici su znali koji su ljudi najviše povezani sa gerilom i koji je svakodnevno pomažu. Tako se ispod samog Zlatara u selu Bistrici zaseok Kulina zvao Mala Moskva. Kuća Petra Ljujića, starog četnika još iz doba 1912 godine, bila je gerilska stanica, u kojoj su se gerilci redovno nalazili, dogovarali, primali zadatke i kretali u akcije. I na drugoj strani, po svima drugim zaseocima, bilo je takvih ljudi kao što je bio Petar Ljujić.

Kod izvođenja naših akcija ginuli su i naši ljudi, ali je smrt svakog našeg čoveka ostavljala dubok utisak na selu. Dešavalo se, kad bi se spuštali u sela, da zatičemo čitave porodice kako iskreno plaču za gerilcima. To što smo tada videi i, nećemo nikada moći dobro opisati. U kućama su naši ljudi dočekivani kao najrođeniji, iznosilo se pred njih sve što je najbolje bilo u kući, a uvek pri rastanku žene su nam govorile: »Kumimo vas bogom čuvajte se!« Osećala se jedna opšta briga, teška briga za nas gerilce. Za to su i četnici znali i zbog toga je četnička komanda donela odluku da najsvirepijim sredstvima učini tome kraj. Da bi odvojili narod od gerile četnici su na prevoju Kozomara, na mestu Razbojištu, zaklali iz sela Bistrice 12 najviđenijih domaćina. Zaklani su Petar Ljujić, Miljenko Stojić, Ivan Dulanović, Pavle Kolašinac, Živko Dragaš, Andrija Glavonjić, Luka Bučevac. Radomir Knežević, Martinović, Mladenović i još dva ugledna domaćina iz toga sela, a selo Draževici i Bistrica spaljeni su. Gerila je doznala ko je ove ljude predložio za klanje i odlučila je da toga zlikovca uhvati i kazni. To je bio Mirko Glavonjić, delovođa opštine bistričke, poznati italijanski špijun. Ali nije bilo lako doći

u Mirko-je Mirko stanovao u opštini, a odmah do opštine bila je smeštena četa italijanske milicije. Nekoliko pokušaja da dođemo do Mirka završilo se borbom bez uspeha. Mirko je zbog toga sve više besneo i sprovodio sve teži teror. Na kraju je mladi borac, drug Milojko

⁵⁴ U arhivi Draže Mihailovića mogu se naći neki podaci koji govore o stanju u Hercegovini zimi 1942 — 1943 godine. Jevđević izveštava Dražu Mihailovića: »U Dužima ima oko 50 zatvorenika — odmetnika i komunista iz poslednje pobune. Uputite odmah Kovačevića i Dukića da povedu postupak, jer je hitno . . .«. Salatić izveštava Dražu Mihailovića: »Trojicu komunista nismo likvidirali iz razloga što je Jevđević tražio da ih pošaljemo u Nevesinje da se tamo likvidiraju. To mu je potrebno iz meni nepoznatih razloga, ali ih je tražio po svaku cenu. Iz njihovih izjava ne može se ništa dokučiti sem onog što smo javili. Saslušanja su vršena na najdrastičniji način, ali ništa nije pomoglo, jer su isti idealni komunisti, koji ginu za ideju, ali ne odaju ništa.«

U Mostaru izvanredno raspoloženje. To je stvarno jedan od naših najboljih gradova. Veliki broj Mostaraca hoće da pređe u partizane. Jedna grupa od osamdeset drugova bila je pošla preko Veleža i naišla je na jednu dalmatinsku brigadu. Mostarci se javili i pitali ko je, a neko hteo da napravi šalu, pa vikne: »četnici!« Mostarci počnu da se povlače, a Dalmatinci pomisle da su stvarno četnici, pa otvore vatru na njih. Posle se probilo nekoliko Mostaraca i ispričalo šta se desilo. Mnogo Vlado hvali Mostarski bataljon. Kaže da je to jedan od najboljih bataljona naše vojske. Još u borbama na reci Bosni, prilikom zauzimanja Žepča, ovaj se bataljon naročito istakao i dobio je Titovu pohvalu. U Prozoru je odigrao odlučujuću ulogu.

Prilikom prodiranja u Nevesinjsko Polje u borbama na Zimlju i Porimu Mostarci su se smelo borili. Tri noći su jurišali na utvrđene italijanske položaje, koji su štitili prilaze samom Mostaru. Italijani su doveli

Drulović — Čiča, tražio da se ta stvar preda njemu i on će zadatak izvršiti. I zaista drug Miloško sa još dvojicom drugova bacio se sav na taj posao. Čvrsto rešen da izvrši zadatak, on ga je ozbiljno studirao. Jednog dana njih trojica odluče da pođu u samo selo i zadane u zidinama koje su se nalazile između opštinske zgrade i zgrade u kojoj je bila kasarna italijanske milicije. Od milicije opštinska zgrada bila je udaljena svega 50 metara. Odmah ispod opštinske zgrade nalazila se Mirkova njiva zasejana kukuruzom, na kojoj je kopao Mirko sa još jednim brojem ljudi koji su mu silom došli na mobu. Gledajući kako kopaju, drug Miloško je čekao da kopači izbiju na vrh njive odakle će moći najsigurnije da gađa Mirka. Njegov je plan bio dobar. Kad su kopači izišli na vrh postata (red kukuruza), Miloško je sa drugovima istrčao i otvorio odmah vatru na Mirka. Tako je likvidiran ovaj zlikovac i špijun.

Cetnički teror nije prestajao, on je sve više besneo, a zima se približavala. Pred gerilom se ozbiljno postavljalo pitanje zimovanja. U selu se nikako nije moglo ostati i dalje raditi. Mogli su se gerilci zabazirati u pojedine kuće i tako prezimiti, ali je trebalo raditi, štab gerile doneo je odluku da se zimuje kolektivno i da se ne prestaje s akcijama. Bilo je rešeno da se u Zlataru podignu zemunice (bajte). Za taj posao određen je naš stari drug Radisav Ljujić — Pećinar. On je odmah napravio plan i počeo podizanje zimovnika. Trebalo je obezbediti i hranu. U predviđanju se išlo sve do lekova i najsitnijih stvari. Međutim, sneg je pao iznenada i tek što su bile gotove zemunice mi smo se morali povući daleko u planinu. Dalje je bilo rešeno da u zemunice gerilci moraju ući čisti, to jest presvučeni i očišćeni od vašiju. Zbog toga smo raspoređeni u manje grupe pošli po selima da se pripremimo za zimovanje. Za snabdevanje zemunica hranom seljaci su nam dali mnogo više nego što smo mogli očekivati. Pekli su specijalno za nas rakiju, pekmez, mieli pšenično brašno, sušili meso, odvajali jabuke, med i nabavili nam šećer. Ivo Radović nabavio nam je i dva šporeta i preneo ih na svom kljusetu sve do zimovnika. Tako smo ipak osigurali ono što nam je bilo najnužnije za prvo vreme u zimovniku. Međutim, naša gerila imala je i zadatak da se po svaku cenu još pre zime poveže sa partizanima u Srbiji. Zbog toga je odlučeno da Milan Radišić sa još dvojicom drugova pođe preko Uvea u selo Petra Stambolića, jer smo saznali da njegova kuća ima vezu s partizanima u Srbiji. Ali, vršeci taj zadatak, naši drugovi bili su pohvatani na spavanju u selu Stitkovu i sprovedeni u Beograd u logor na Banjici gde su dva druga streljana, dok je Radišić odveden u internaciju u Nemačku. Istog dana kad smo primili vesti o Radišiću, a to smo saznali već drugog dana, poginula su nam još četiri druga. Poginuo je Nebojša Cuković sa još tri mladića. Izginuli su u borbi, opkoljeni u jednoj kući, do koje su bili sišli da se očiste i presvuku. Tako se Zlatarska gerila samo u roku od dva dana smanjila za 7 drugova. Ovo je još više ohrabrilо četnike koji su počeli da blokiraju sela i vrše detaljan pregled svake zgrade i kotara.

Naš zimovnik bio je smeštena samoj ivici Zlatara, na obronku više sela Draževića, na jednoj strmoj steni iznad Đokovića kuća. Mi smo sa toga položaja imali potpun pregled čitavog sela. Odozdo iz sela čuli smo i ljude kad kašlju i petlove kad pevaju. Naši osmatrači mogli su odatle redovno da prate svako kretanje četnika. U samom selu seljaci su, u dogovoru sa nama, istavljali znake koji su nam pokazivali kad treba biti oprezan, a kad je ozbiljna situacija za samo selo i za nas. Vezu sa selom održavali smo neposredno, spuštajući se niz strmu liticu iznad Đokovića kuća. Kad je bio sneg, svaki naš trag otkrivao se već sutradan. Međutim, stari Đoković i njegov brat Sava svako jutro, rano, izgonili su u tome pravcu stoku, išli po našoj prtini i na taj način maskirali naše silaženje u selo, tako da niko nije mogao pretpostaviti da se tuda mogao neko spuštati u selo. Nikola i Jefto Drčević svakodnevno su isterivali koze i kresali šumu samo da bi sa nama održavali vezu i obavestavali nas.

Pogibija sedam naših drugova i život u zimovniku imali su i svog naročitog dejstva. Zato je štab gerile morao da vodi i brigu o sadržaju našeg života. Sneg je bio dubok i sada

sve snage koje su imali da brane ove položaje, treće noći ukopali su skoro čitavu diviziju. Napadala je Deseta hercegovačka brigada zajedno s Prvom dalmatinskom. Prve noći su Mostarci upali u italijanske položaje među čitav italijanski puk, i zaplenili nekih desetak topova, ogromnu količinu oružja, svaki je borac uzeo po italijansku mašinku, ali su u zoru Italijani doveli pojačanja i s jakim snagama bacili naše natrag. Priča Vlado da je u ovim borbama poginuo Novica Domazet. Bio je veliki junak. Likvidirao je italijanski bunker, ali nije hteo da se sagne pred Italijanima, već je bacao bombe stojeći. Tu je i poginuo. Kad je njegova četa videla da je komandir pao, jumula, je i ovladala čitavim tim položajem. Iz jedne čete, kojoj je komandir mostarski radnik, musliman, Laća, ostala su posle ove borbe svega tri druga zdrava. Ostali su bili većinom ranjeni, ali nijedan nije prekinuo borbu.

U Mostarskom bataljonu borci mnogo paze jedan na drugog. Imaju

se više nije moglo ići onako lako u akcije kao pre, pa se prešlo na učenje. Nabavili smo potreban materijal i počeli su kursevi. Izučavala se »Istorija Svesavezne komunističke partije (boljševika)« i prva sveska Marksovog »Kapitala«. Osim toga napravljene su skice zemljišta i plan odbrane, ukoliko bi nas na ovome mestu pronašli Italijani i četnici i izvršili napad na nas. Mi smo u zimovniku kuvali hranu i mesili hleb. Sve smo to radili iznad samog sela, a ipak se nije smelo saznati ni videti da smo mi tamo. Zato su se morala tražiti naročita drva koja ne dime. Sa tih drva skidana je kora i onda su tek ložena.

U zimovniku smo ostali sve do Božića. Vezu sa selom imali smo svakodnevno. Jedan broj seljaka u selu tačno je znao gde se mi nalazimo. Ti seljaci su takođe pratili i šta četnici znaju o nama. Tako nam je jedna naša grupa, koja se bila spustila u selo Bisticu, donela jednog dana pred Božić vest da četnici tačno znaju gde se mi nalazimo i da nam Pavle Kolašinac poručuje da moramo menjati mesto našeg zimovanja. Ova poruka ozbiljno je zabrinula gerilce. Kuda usred zime, kada je sneg do pojasa? Trebalo je ne samo menjati zimovnik, nego i prikriti svaki trag kuda smo otišli. Done ta je odluka da se postupi sasvim suprotno nego što se je do tada činilo, to jest umesto da ostanemo na ivici Zlatara, da pođemo duboko u šumu, u najneprohodniji deo, gde goroseče ne mogu doći i da tamo napravimo novi zimovnik. Za taj posao određeno je osam drugova. Po našem proračunu za izradu novog zimovnika trebalo je najmanje osam, a najviše dvanaest dana. Određeni drugovi sutradan krenuli su već na posao. Sobom su poneli hranu i sve ostalo što im je bilo potrebno. Posle dva dana, tačno na Badnje večer, drugovi su se ponovo vratili u bazu i rekli da je novi zimovnik pripremljen i da u njega može stati do četrdeset ljudi.

U našem dosadašnjem zimovniku pored učenja organizovane su i redovne kulturne večeri, na kojima se pevalo, recitovalo itd. Božićna priredba bila je naročito sadržajna, jer smo očekivali i goste. U goste su nam došli Đokovići, Sava i njegov stariji brat. Doneli su nam mnogo stvari, koje su nam poslali seljaci. Na sam Božić došli su nam i drugi neočekivani gosti. To su bile dve devojke iz bratstva Dulana, koje su sa punim torbama ceo dan pešačile po Zlataru i tražile nas, dok pred večer nisu naišle na našu stražu i tako došle u naš zimovnik. Obe su se bile skoro skoćanjile od zime. Zbog toga je naša priredba počela pre nego što smo predvideli, jer su se gosti morali vratiti natrag u toku noći.

Božićni dani protekli su u pripremanju seobe u novi zimovnik. Prvog dana posle Božića počela je seoba. Trebalo je sobom poneti sve stvari, ali se moralo nastojati da se tragovi sakriju. Umesto da se pustimo u selo i iz sela krenemo prtinom seljaka u planinu, krenuli smo neposredno preko planine zato što je iste večeri za nama padao sneg i pokrio naše tragove. Sutradan nas je primila naša nova kuća. Osećanje je bilo dosta neprijatno. Nalazili smo se duboko u planini, ne vidimo selo, ne čujemo nikoga. Međutim, naše su patrole stalno svakodnevno odlazile u selo. Dva - tri dana posle našeg preseljenja zatutnjalo je i čule su se strahovite eksplozije po Zlataru. Naš stari zimovnik opkoljavan je sa sve četiri strane. Tukli su ga italijanski topovi i bacači, a četnici su mu se prikradali sa sviju strana. Tek pošto je ispaljeno bezbroj topovskih granata i bacačkih mina usudili su se četnici i Italijani da priđu našem zimovniku. Našli su ga praznog. Oni su zimovnik upalili, i vratili se zatim u selo i onda počeli da zlostavljaju i prebijaju seljake. Naša patrola, koja je još iste večeri sišla u selo, unela je veliko veselje među seljake, jer su četnici bili razglasili da su nas sve opkolili i pobili, a zimovnik upalili.

Novi teror doveo nam je i nove drugove. Naš se broj povećavao. Kasno jedne noći završili su naši znaci. To su bili znaci s kojima smo se mi gerilci raspoznavali i za koje su znali i naši najbolji ljudi. Naš stražar dao je uzbunu, jer je znao da smo svi na okupu i da niko od naših ne daje znak. Na znake je odgovoreno znacima. Pred nas je izbio Radovan Ljujić sa Vukom Rajičem i još jednim drugom, koga smo kasnije zvali Novogorac.

oni jednu grupu bombaša, većinom mostarskih radnika: Rifu Frenju, Vasu Masla, Mladena Balordu, Mehu Trbonju, ćimbu. Kad neko od njih bude ranjen, ne puštaju ga u bolnicu, već ga bataljon vodi i sam leči.

SREDA, 21 APRIL

Pokret. — Zorom smo krenuli Cika Janko, Vlado Šegrt, Humo i ja za Govzu. Tamo smo bili oko podne, bio sam kod Marka i Đide jedan sat, pa sam odmah pošao natrag za Kalinovik gde sam stigao pred ponoć. Treba evakuaciju ubrzati, jer su se Nemci nešto uskomešali. »Vražja divizija« juče je krenula iz Goražda ka Ustikolini da pomogne Italijanima u Foči, ali je odbijena. Danas je opet pošla iz Goražda za Cajniče.

Moraćemo što pre sakupiti ranjenike. Otegli su se od Bjelema do Vrbniče. Sada ćemo ih podeliti u tri dela: svi pešaci idu za Sandžak; teški i konjanici za Pivu; tifusari u Vrbnicu. Najmanje deset dana biće nam potrebno dok se ovaj pokret ostvari. Nastradaće pegavci. Kod tih

Naš život u novom zimovniku dobio je i svoj potpuniji sadržaj. Tamo smo mogli naglas pevati i dešavalo se da smo po dva i više sati pevali partizanske pesme ne prestajući. Kurs se vodio i dalje i učilo se. Iz sela su nam dolazili glasovi kako četnici sve više vrše teror. Jedna grupa naših drugova, koja se bila spustila u Radoinje, donela nam je vest da četnici listom seku zabrane partizanskih porodica. Žene su govorile da im je to teže nego kad im kuće pale. Četnici su grdili, psovali i pretili kako će isprebijati svepartizane. Doneta je odluka 2 februara da se pošalje jedna grupa gerilaca, dobro naoružanih, da rastera četničke bande koje seku zabrane. Zadatak je i izvršen. Grupu je predvodio naš komandant Slobodan Nikačević - Kiko. Oni su čekali u zasedi do 11 časova. Do toga vremena četnici su se skupljali. Nisu bili pod oružjem, već su to bili seljaci - četnici, koji su došli sa sekirama da seku zabrane i da drvo voze kući. Kad su počeli seču, naši su drugovi ispali pred njih i rasterali ih, a umlatiti su samo organizatora Zdravka Bjelića. Takve su direktive i bile — samo Zdravka Bjelića.

Četnicima je po svaku cenu bilo stalo da nas pronađu. I 24 februara pronašli su nas i izvršili napad na naš novi zimovnik. Mi smo se izvukli bez gubitaka, ali je ovim prestao naš život u zimovniku. U planini je još uvek bio veliki sneg, dok je po selima bio šarotak (sneg tu i tamo). Mi smo se podelili u manje grupe, od 4 — 5 ljudi, i tako nastavili da živimo održavajući međusobno vezu. Mart je bio bez snega, ali jako mrazovit i hladan. Spavalo se ispod drveća, često bez vatre, jer se nije smelo ložiti da se ne otkrijemo. Na dan 29 marta jedna naša grupa od 12 drugova, dobro naoružana i sa dva puškomitraljeza, krenula je u akciju u Radoinje. Te iste noći stigla je i jedna grupa od 500 četnika, koji su išli na Drinu, jer se baš tih dana čula strahovita tutnjava sa Neretve. Ovi četnici išli su u pomoć Nemcima Italijanima. To je bila Četvrta neprijateljska ofanziva na glavninu partizanskih snaga. Naši drugovi zadani su na Kozomaru iznad Radoinje, ali su bili primećeni i napadnuti od strane četnika, kojom su prilikom poginula tri gerilca, a dvojica su ranjena. Poginuli su Dobrosav Rajić, Vlastimir Purić i Milan Stiković. Pao je novi sneg, koji je omogućio četnicima bolju i efikasniju poteru, jer se po tragu moglo pratiti svako naše kretanje. Već posle dva dana četnici su nas našli u našem novom logoru. Ponovo je otpočela borba s njima. To je bilo u Donjem Zlataru na Ivici, kojom je prilikom poginuo naš komesar drug Rodoljub Stevović. U ovom susretu mi smo četnike razbili i sterali u selo, ali njihov pritisak nije popuštao. U ovoj borbi ranjen sam i ja. Ranjeni drugovi predstavljali su naročiti teret, jer su borbe i pokreti bili svakodnevnici. I baš onda kad nam je bilo najteže, kada je situacija izgledala bezizlazna — bilo je to u drugoj polovini aprila, sneg se uveliko topio i na samom Zlataru — jedne večeri, kad smo se u grupi spuštali u selo, u prvi sumrak spazili smo na Ivici jednog čoveka koji nam je išao u susret sa puškom o ramenu. Očigledno je bilo da je taj čovek znao gde se nalazimo. Sa nama su bili i ranjenici. Komandant drug Kikosklonio je ranjenike i pošao napred da se sretne s tim čovekom. Kad mu se primakao bliže prepoznao je u njemu Sava Đokovića, koji je nosio pušku i flašu u ruci. Kiko mu je dao znak da priđe, a on je na to iz sveg glasa povikao: »Drugovi, naši su prešli Drinu, četnici su razbijeni, povlače se, hajdemo uselo, zovu vas seljaci.« To je bio jedan od najpotresnijih momenata za nas, događaj koji se nikada neće zaboraviti, jer su nam dani pre toga bili najteži. I zaista, topovi koji su počeli da grme još pre mesec dana i čiju smo pucnjavu mi sa radošću i nadom pratili, čuli su se sve bliže. Tutnjava je dopirala jasno do naših ušiju. Istina je, dakle, naši su prešli Drinu.

Tako su delovi Prve proleterske divizije izbili na Kamnu Goru, više Prijepolja. Stigli su nam i kuriri. Doneli su pisma u kojima nam javlja Mirko Čuković da su saznali da smo mi živi, da treba da se prebacimo preko Lima i dođemo u njihov sastav. Štab gerile odlučio je odmah da se jedna desetina prebaci i uhvati vezu s glavnom, a da ostali ostanu i dalje nastave borbu i vrše mobilizaciju do novog naređenja. U tome je otpočela Peta neprijateljska ofanziva.

drugova svaki pokret povećava smrtnost. Eto, u Glavatičevu, posle marša preko Prenja, smrtnost je bila 7,8%, a u Jažićima, gde su bolesnici na miru ležali, svega 3,6%. Sem toga, u pokretu se epidemija širi.

Ciča Janko se pokunjio. Izjeo je grdnu vatru kod Staroga zbog onog streljanja onog Crnogorca – proletera u Kalinoviku. Strogo se pazilo kako postupamo prema narodu, da nema pljačke ni sličnih stvari. A jedan Crnogorac, poznat kao nedisciplinovan, navalio na jednu devojku u kući njene majke. Nastala vriska, cika. Skupili se partizani oko kuće. Protesti sa svih strana. A Ciča čuo, dojurio do kuće, uplakana majka mu ispričala šta je bilo, a Ciča onog Crnogorca odmah razoružao, pa ga pred svima odvukao do pravoslavne crkve i iz mašinke ga streljao!

Marko veli: »Moša to čini u prvom oslobođenom mestu, gde smo došli posle 1942 i onih četničkih optužbi da smo ubijali bez suda, i to su baš njega optuživali za to, iako on s time nije imao mnogo veze«.

Ciča mi veli da se kaje što je to učinio, ali hteo je da sprovede pravdu i kazni izgrednika.

ČETVRTAK, 22 APRIL

Kalinovik. — Juče su nam napravili prvu posetu italijanski lovci — »prđavci« kako ih zovu partizani. To su novi modeli, oblik im je sličan »Brege«-u, imaju njegovu okretnost, ali je to moderna mašina, građena tokom ovog rata: brzina preko 500 kilometara na sat. Ti su avioni ubili Petra četkovića. Okretni su kao đavoli. »Oko bukve jure čoveka«, veli jedan kurir. Na putu od Nevesinja ranili su juče jednu dobru drugaricu, mitraljirali su Jažiće i ubili jednog seljaka. Sumnjiva je ta njihova delatnost u ovom kraju.

Uskomešali su se i oni četnici koji sede kraj svojih kuća u šumarcima. Danas je stigao do Jelašca partizan Ante Majić. On je s još dva druga iz intendanture Druge dalmatinske brigade bio došao preko Drine u selo Đeđevo da prebaci neke stvari. Krenuo je s jednim drugom da traži konje, ali su ih u jednoj kući savladali i razoružali četnici. Prevarili su ih, jer su bili stavili na kape petokrake. Posle su ih vodili u četnički štab negde u Zakmuru. Tu ih je ispitivao neki bradonja s kokardom. Obadvojicu su tukli i mučili. Iz tog štaba četnici su ih odvukli u planinu četiri sata hoda, do neke pećine. Tu je Majić skočio, branio se, ali su ga četnici ipak uhvatili i bacili u jamu. Stropoštavao se punih dvadeset metara. Zadržao se nad samim ponorom. Četnici su za njim bacili dve bombe i otisnuli nekoliko stena. Nekoliko časova kasnije Majić se izvukao iz pećine i posle lutanja od pet sati stigao u Jelašca više mrtav nego živ. Sav je isprebijan.

Predveče smo Veljko i ja krenuli pešice za Miljevinu, jer je tu glavni čvor naše evakuacije. Glavatičevo je sada evakuisano. Idu teški ranjenici za Bjelečić. A Miljevina je glavna raskrsnica, odakle će se odvajati teški za Pivu, pegavci za Vrbnicu. Pred ponoć smo stigli do Drače na dvadeset pet kilometara od Kalinovika, kod čika Deve, magacionera Vrhovnog štaba. Pošto sam veći deo puta prespavao hodajući, klateći se s jedne strane druma na drugu, to smo odlučili da ovde prenoćimo, a zorom da krenemo za Miljevinu.

Doznadosmo da su delovi »Vražje divizije« imali osetne gubitke u poslednjim borbama. Dočekali je Crnogorci iz Prve proleterske. Stotinu legionara mrtvih, 7 Nemaca zarobljeno, zaplenjeno: 4 bacača s 300 mina, 2 laka mitraljeza sa 17.000 metaka, 50 konja.

PETAK, 23 APRIL

Pokret. — Još jedan zločin hitlerovaca. Iz ovog kraja seljaci, većinom muslimani, odlaze u Sarajevo radi šverca. To koriste i špijuni. Oni su obavestili Nemce da se u Jeleču, maloj kasabi s gusto nabijenim kućama, nalaze naši ranjenici. I jutros, taman kad smo Veljko i ja došli na poslednju kosu ispred Jeleča, pojavila su se tri nemačka bombardera. Prva je bomba pala iznad samog sela. Pri drugom naletu Švabe su bile tačnije.

Veljko i ja smo se pogledali. Dole, u tim kućama leži preko 300 naših teških ranjenika, koji mogu samo na konjima da se kreću. Juče je Veljko bio naredio da se Jeleč isprazni, ali pokret nije bio izvršen do jutros.

Opet su nemački bombarderi naleteli. Sada su tukli teškim bombama. Jeleč je u rupi, između visokih stena. Sve je to prekriveno dimom. Samo se vidi kako poneka bula u dimijama i s nekim prnjama u rukama izleti uzbrdo. Setih se zarobljenog domobranskog majora Aduma kad je pričao da u Sarajevu postoji pilotska škola. Sam je on gledao »Štuke« kod Bijele i govorio: »Ovo su početnici, a ono tamo majstori«.

Sada su nemačke zveri našle baš naše ranjenike kao metu za svoje bombe. Srećom što je prva bomba promašila, udarila je iznad sela, pa se veliki deo ranjenika izvukao iz kuća i na rukama počeo da baulja uza stranu.

Kad je ovo bombardovanje prošlo, došli smo pred prve kuće Jeleča. Nismo bili vazdušnom linijom ni 100 metara od tkačnice, glavne zgrade u selu, kad opet naleteše Nemci. Jedan »Dornie« se spustio na nekoliko stotina metara i ispred nas otkači bombe. Polegali smo. Računao sam da bije ove kuće ispred kojih smo ležali, ali bombe koso preleteše preko nas i sručiše se dole u selo. Svega su tri eksplodirale. U tom opet nalete »Dornie« koji je bombe spustio. Svaki mu se delić vidi; od njegovog naleta zapljusnu nas vazduh. Otvorio je zatim sve mitraljeze i tukao kosu po kojoj su mileli naši ranjenici bez nogu, ruku. Svuda oko nas je sunce, zelenilo, proleće, glupo je poginuti od aviona u dubokoj po zadini.

Danas su poginula četiri ranjenika, a šest je ranjeno. Šest građana je takođe poginulo. Pravi Veliki petak!

Predveče smo stigli u Miljevinu. Ceo dan smo mislili na drugove iz Jeleča.

SUBOTA, 24 APRIL

Miljevina. — Ovde avijacija ceo dan dejstvuje. Tuče naše položaje oko Foče, bombarduje naš most kod Broda, gađa čak i ova sela ovde. Naročito su se okomili na most kod Broda na Drini. Tu smo napravili

lep pontonski most. Juče su ga ceo dan tukli Nemci i Italijani. Bačeno je preko 300 bombi. Nemci su pikirali i promašivali. Mnogo im smetaju visoka brda. Pred mrak je došao jedan veliki Italijan i bacio iz horizontalnog leta desetak bombi koje su bile vezane jedna za drugu. Lanac je zakačio most i veza preko Drine bila je prekinuta. Reka je nadošla, teško se diže nov most. Ali, uspećemo. Partizanski sistem se primenjuje u građenju mosta: jako čelično uže zategnuto je od obale, a za to uže se pričvršćuju balvani. Gradi se još jedan most kod Bastasa.

Još su jedno čudo ostvarili partizani. Od Miljevine do Broda ide šumska pruga. Veljko je ošacovao da bi nam mnogo pomogla. Od Miljevine do Broda ima devet kilometara, puta nema, ali zato se pruga može osposobiti. Za dva dana automobilska četa je popravila prugu i sutra treba saobraćaj da otpočne. Prvo će se prebaciti konjanici, pa teški, oko 500 drugova. Ima Veljko ideja. On je prvi predlagao opravku pruge Oštrelj — Mlinište.

Tužne mi stvari priča Sofija Pekić o tifusarima. Za vreme bombardovanja u Jeleču nisu hteli da idu iz sela, iako su bombe padale:

— Čekamo male ruske avione. Oni će nas odneti! — pričali su oni.

Teška je to bolest. Utiče na nervni sistem. Eto, jedan pegavičar u Jažićima ukrao kokošku, doneo u sobu među drugove, stavio je pored sebe na slamu — da mu nosi jaja.

Gojko i Boško Đuričković takođe imaju pegavac. Danas smo pošli da ih posetimo. Smešteni su u tunelu na Drini. Gojka su preneli baš uoči našeg dolaska. Videli smo Boška. Veli da se dobro osećaju i jedan i drugi. Temperatura je popustila. Napravili smo oporavilište za naše kadrove s one strane Drine u pravcu čelebića.

NEDEUA, 25 APRIL

Miljevina. — Kraj crkve u Miljevini, navrh brda, pod tek olistalim bukvama, slavi narod Uskrs. Jedno dvadesetak ljudi sedi pod drvetom, u sredini činije s kajmakom, ulojanjena pita, a flaše s rakijom kruže naokolo. Tu je i uskršnje jaje. Potucah se, s pop Vladom. Njegovo je bilo jače. Na pozdrav: »Hristos voskrese!«, skoro svako odgovara: »Dogodine u slobodi!« Jedan deo prisutnih ćuti. Flaša se redi, a pogled mi jednako ide do groblja, tu blizu, gde je baš skoro upadljivo okićen grob Vojina Zelovića, žandarmeriskog narednika »komandira Prve miljevačke čete, koji pade za kralja i otadžbinu«, kako piše na krstu. Mi smo ga streljali u aprilu 1942. Zločin: kad smo napadali Borač, Zelović s još jednom grupom četnika napravio izdaju. Nisu navaljivali na ustaše na tom sektoru, zato nam je kod Mjedenika od bočne vatre poginulo 28 drugova. A posle su propustili ustašku glavninu da se provuče. Baš te ustaše iz Borača najviše su počinili jada narodu ovog kraja. U Jeleču, Jažićima, deca su vađena iz majčine utrobe i nabijana na bajonet. A četnici propustili ustaše, jer su imali sporazum s njima.

Krv se nije zaboravila. U šumama još ima Miljevčana, onih najgorih, koji su prošlog leta ubili Stevu Singera i Momu Kočovića. Pop Vlado pokušava da nagovori starije ljude da se »oni vrate«.

— Zaboravimo šta je bilo! — reče pop Vlada.

Cute. Samo rakija ide od ruke do ruke. Setih se one narodne: »U rakiji je spas«. Pozdravih se. Iza mene pod ovlaženim bukvama neko se pijano smeje.

PONEDELJAK, 26 APRIL

Miljevina. — Veljko je krenuo da vidi kako stoji s mostom na Drini, a ja sedim kod tunela i obavljam svakodnevni posao: taj bataljon ranjenika neka se smesti tu i tu, hranu tamo poslati, dolaze drugovi koji su preboleli pegavac, dolaze za raspored. Dvadeset i četiri sata moram misliti o tim pitanjima. A u meni novinarska dušica, nije navikla da baš sva 24 sata misli o suvim komorama, kardijacima za srce, nepravilnostima intendanata. Proleće je. Stvari se razvijaju u svetu, zaželeo sam se da sednem kraj radioaparata, da čujem šta je na Istočnom frontu, šta je u Tunisu, ali ne može se. Dolaze pegavci, komandant grupe teških, problem lekova je veliki. Ipak, krv nije voda. Radimo Sofija Pekić i ja, na desetak metara od nas leži ispod drveta Petar Vešović, a d-r Dejan Popović ide k nama, pa više u šali iz daljine:

— Englezi se iskricali na Kritu, Grčkoj i Siciliji!

Već treći put čujem ovu vest u bolnici, pa samo uzalud čovek pravi dalje kombinacije.

— Ja mislim prvo na Krit i Siciliju, pa posle u Grčku! — odgovorio sam kroz smeh i odmah prelazim na posao s Dejanom: »Jedan vagon 15 nosila, dva vagona 30 nosila — dve ture za noć 60 ranjenika«.

A Petar Vešović načuljio uši, digao se bez reči i neprimetno od nas sjurio se u tunel da traži muštuluk od ranjenika. Kažu da se na vagon peo, govor držao, a ranjenici bacali kape uvis i vikali: »Živeli saveznici«.

Trebalo bi jednom prestati s ovakvim šalama. Naši će ranjenici iz sveg srca vikati »Živeli saveznici«, ali kad se drugi front zaista otvori. Oni su svesni da je to ubrzanje pobede, skraćivanje i ovih muka našeg naroda.

UTORAK, 27 APRIL

Miljevina. — Proleće je, krupne vesti stižu sa svih strana. Jedna englesno - američka misija spustila se padobranima u Brinje u Lici. Još se ne zna da li je upućena nama ili četnicima. Trebalo bi tražiti da dođe i treći član englesko-sovjetsko-američke koalicije.

Četnici prelazili drum između Rozana i Kalinovika, a čika Janko naredio mobilizaciju svog garnizona, čak je i Kraus išao u patrolu. Uveče ništa novo.

Jedan Crnogorac iz pratnje u logoru zarobljenika — poznat kao si- ledžija — napao jednu devojkicu, naperio pušku na Voju Dimitrijevića, opalio jedan metak, razvio bombu, jedva ga razoružali... Čika Janko reagirao na svoj način... Stari se strašno ljutio ...

SREDA, 28 APRIL

Miljevina. — Danas smo dobili parole CK SKP(b) za 1 maj. Produbljuje se englesko-sovjetsko-američka koalicija. Pozdravljaju se savezničke trupe koje uništavaju u Africi fašističke snage.

U Štabu bolnice broj jedan radi drugarica Nevenka, žena srednjih godina. Sedi ona danas pored mene i s dve devojke čepa platno za zavoj. Posle razgovaramo. Vadi jednu fotografiju i pokazuje: gospodska bašta, pletene stolice, karirani čaršavi, voće na stolu. Nevenka u elegantnoj haljini, kraj nje jedna devojka s dugim onduliranim viticama, manikiranim noktima. Pita me da li znam ko je ta devojka, a onda mi pokazuje na bolničarku koja hitro čepa platno za zavoj. To je njena ćerka, ali bez ondulacije i manikira. Šest meseci života među partizanima učinili su svoje.

— Ja obožavam Crnogorce, oličenje junaštva. Kod nas, na našem imanju na Vijencu, kraj Jajca, bio je štab Četvrte crnogorske brigade. Oduševile smo se. Ostavili smo sve imanje i nas četiri, ja i tri ćerke, pošle smo u borbu.

U niskoj seljačkoj sobi, u kojoj spavamo Veljko i ja, imamo još jednog gosta, malu Draginju, dete koje neverovatno liči na moju Milicu. Nisam je samo zbog toga gledao. To dete čim se probudi počne da plače, pa se uhvati za ogradu kolenke i samo se ljulja dok opet ne zaspi.

Otac te male Draginje bio je u četničkoj fočanskoj brigadi na Konjicu, odveli su ga tamo komandiri Draže Mihailovića i o njemu nema više glasa. Gleda Veljko Draginju, igra se s njom i veli joj:

— Mala, mala, ti nećeš biti kao tvoj tata. Za tebe se mi borimo. Uživaj, srećna si što ne znaš šta je tvoj otac učinio!

Draginjina majka svako jutro nam donese suvih krušaka, malo mleka ili neku drugu ponudu.

Naša »kancelarija« nalazi se pod vedrim nebom, ispod jednog drveta. Kad treba napisati kakvo naređenje, ja uzimam pisaću mašinu u krilo pa kucam. Ali kad pišem »Dnevnik«, onda moram da legnem na zemlju. Gledao to Vita Cvetković, član Sanitetskog oteka, koji je mnogo pomagao pri evakuaciji. To je tih, miran čovek, partijac od pre rata, po zanimanju stolarski radnik. Kad sam bio poslednji put kod Marka govorio sam:

— Glavna je stvar u ovoj našoj evakuaciji upornost. Za ove naše partizanske uslove sama specijalnost ne pomaže mnogo. Dobro je znati osnovne principe, ali bitno je biti savestan do krajnje mere. Eto, Vita je stolar po zanimanju, ali tako je sproveo u svojoj grupi depedikulaciju, čišćenje od vašiju, da se epidemija kod njega smanjuje. Ali on pazi da se i najsitniji posao savesno izvrši. Pregleda da li koja vaška ostaje u odelu, posle gleda da li su drugovi ošišani, pa čak i da li su umiveni, da nijedna vaška ne ostane i onda epidemija ne može da se širi.

Danas me Vita iznenadio. Pojavio se s jednim stolom i stolicom. Stavio to on od nekih dasaka:

— Evo ti da se ne mučiš kad pišeš Dnevnik!

Pričali smo večeras dugo o Pomoravskom — Drugom šumadiskom odredu, u kome se Vita borio u leto 1941. Taj naš slavni odred imao je teške borbe i njegovi borci najvećim delom su izginuli. Vita se seća drugova iz Jagodine, čuprije, iz pomoravskih sela, a ja ga savetujem da zapiše te činjenice, jer će se izgubiti, izginuće i ovo nekoliko preži-

velih drugova iz Odreda. Koliko ogromno istoriskog materijala propada kod nas. Iz Prvog šumadiskog odreda, koji je za prva dva meseca akcija u srcu Šumadije 1941 godine samo u zasedama pobio 700 Nemaca, ostala su živa svega dva-tri druga. Slavna dela Milana Blagojevića i čiča-Milana Ilića pokriće zaborav, kao da se nisu dogodila pre dve godine, nego pre sto i pedeset godina. Evo, ja pišem ovaj »Dnevnik«, a stalno mislim šta sam sve propustio. Ni dvadeseti deo onog što se oko mene dešava ne stignem da pribeležim. Vidim mnoge od tih stvari, a kad uzmem svesku, umoran sam ili naiđe neki drugi posao, pa napišem nešto na brzinu, i to je sve.

ČETVRTAK, 29 APRIL

Miljevinci. — Nema veće radosti u ovom našem ratu nego se iznenada sresti s drugom koji je davno otišao na težak, odgovoran i opasan zadatak. Tako sam se jutros osećao kad je iznenada došao pravo iz gerile, iz Crne Gore, Vojo Nikolić, stara junačina iz aule Pravnog fakulteta. S njim je stigao sin generala Krste Popovića, Nikola. Umorni, gladni, naišli su pravo na mene i Veljka.

Izljubili smo se, ispitali brzo ko je živ, ko je poginuo, a posle smo slušali kako nam Voja govori o situaciji u Crnoj Gori. Ona se stalno popravlja u našu korist, ali potpuni prelom u masama još nije nastupio. Četnici su u velikom delu masa raskrinkani, narod pozdravlja naš dolazak, ali još čeka. Boji se okupatora i četnika, i misli da smo mi samo na prolazu; boji se da ne bude kao prošle godine — mi držimo sva sela, a neprijatelj gradove odakle ispada i pali! Zato, misli Vojo, treba osvojiti nekoliko jakih gradova i prelom bi nastupio. Takođe, moramo prestati s onim greškama koje smo naročito ispoljili prošle godine — streljanja bez političkih objašnjenja. Narod već sada govori: »Drugi su to partizani. Nisu to oni od prošle godine.« četnička propaganda je te naše propuste iskoristila, zloupotrebila, naduvala pomoću falsifikata. Sami su vadili ljude iz grobova, unakazivali im tela, govoreći da smo to mi radili. Ali narod nije izgubio veru u našu Partiju, veli Voja Nikolić:

— Mene nisu mnogo jurili. Narod je govorio da sam stari komunista, da nisam onaj mladi jamar...

Četnici su stvorili čisto policisku upravu za uništavanje naših ljudi. Za jedanaest meseci četničke vladavine oko 1.200 ljudi je streljano, a preko 10.000 odvedeno u logore, od toga 6.000 boraca. Da bi onemogućili kontakt naroda s nama i da bi se obezbedili od ponovnog ustanka, četnici su mnoga udaljenija sela, a naročito ona sela koja su nas aktivno pomagala, raselili i uterali u okupatorske blokove. Ima veliki broj pojava organizovanog otpora, pa čak i oružanog otpora, kao što je to bio slučaj u Piperima, Vrbici, Gornjem Polju i drugim mestima. Teror četnika i italijanskih fašista naročito se povećao od januara meseca, otkada je otpočela nemačko - italijansko - četničko - ustaška ofanziva. Na neke krajeve, gde je naš uticaj bio veliki, kao što je bio Srez nikšički, četnici su napravili pravu hajku. U svakom većem mestu smeštene su italijanske i četničke jedinice, koje zajednički pljačkaju, hapse i premlaćuju

narod. Partizanskim porodicama sve je uništeno, pošto su one prethodno pohapšene. Nisu ostavili ni decu. Nikolu Nikolića, starog 90 godina, koji već šest godina leži nepomično u postelji, četnici su na kolima odvukli u Nikšić, »da ne bi održavao vezu s partizanima«. Desetogodišnju Janicu Pavlović, zbog održavanja veze s partizanima, četnici su uhapsili, dobro je istukli, držali je čitava 24 sata u zatvoru i, kad im nije htela ništa priznati, izveli je na streljanje. Nisu se usudili da je streljaju, nego su pucali preko nje, ali mala Janica ipak nije priznala. I pored sveg ovakvog terora, četnici nisu uspjeli da zastraše narod, niti da ubiju njegovu veru u pobjedu. Naše prisustvo u narodu značilo je mnogo, iako nismo u dovoljnoj meri iskoristili raspoloženje naroda za oružanu borbu protiv okupatora i četnika (bilo je samo sitnih akcija).

Veliki broj naših drugova, koji je ostao na radu u pozadini, pohvatan je i pobijen. U Srezu šavničkom ostao je samo još Obrad Cicmil sa jedanaest drugova na planini Pivskoj. U Okrugu beranskom stradao je takođe veliki broj drugova, naročito u Srezu kolašinskom. Na tom terenu radili su čitavo vreme Đoko Pajković, Savo Joksimović i Mirko Krdžić. Oni su uspjeli da se povežu s muslimanskim masama, koje su ih u nekim krajevima aktivno pomagale. U Okrugu podgoričkom nalazili su se najčešće Radoje Dakić, Jagoš Uskoković i Iko Mirković. Oni su za čitavo vreme održavali vezu sa gradovima u kojima postoje naše organizacije, koje štampaju i rasturaju radio vesti »Slobodne Jugoslavije«. U Okrugu cetinjskom nalaze se Veljko Mićunović i Vojo Biljanović, koji takođe održavaju čvrst kontakt sa Cetinjem u kome se vesti »Slobodne Jugoslavije« umnožavaju svakodnevno u 600 primeraka, dok preko 3.000 ljudi daje prilog za Narodnooslobodilački front.

Četnici su računali da će pre početka ofanzive uspeti da nas unište, ali u tome nisu uspjeli. Uprkos sveg terora, narod im organizovano sve više daje otpor, a broj gerilaca se u poslednje vreme stalno povećava. Javili su nam pred sam polazak da su naše pozadinske jedinice oslobodile šavnik i žabljak. U svima krajevima Crne Gore operišu naše pozadinske jedinice. Pre nekoliko dana presekle su prugu Nikšić — Bileća i uništile dva neprijateljska kamiona.

Posle poraza četnika na Neretvi u njihovim redovima nastupilo je pravo rasulo. Posle prvih sukoba s partizanima stizali su dezerteri koji su pričali fantastične priče o našoj vojsci. Simo Eraković, komandant jednog četničkog bataljona, stigao je bežeći ispred partizana za jednu noć od Neyesinja do na granicu Crne Gore. U prolazu je rekao nekim našim prijateljima: »S nama je gotovo, sva sila italijanska i svi četnici iz Jugoslavije ne mogu zaustaviti partizane. Sa njima se ne može boriti.« Očigledno da velika većina četnika neće da se bori. Među njima se nalazi veliki broj naših simpatizera. Oni su većinom sa automatskim oružjima. Kad smo ovamo prolazili prošli smo kroz njihove položaje. Bilo ih je oko 2.000. Provodili su nas »četnici«, dali su nam hranu i cigarete za put. Jedva čekaju da ih partizani napadnu, pa da beže.

Četnici i federalisti su se svađali oko vlasti. Italijani su ih naterali da se izmire. Podelili su Crnu Goru. Jednu polovinu dali su Krstu Popoviću pod upravu, a drugu četnicima. Granica im je korito reke Zete. Krsto

Popović nije se usudio da izvede svoju vojsku na Neretvu, on ju je postavio na granicu Crne Gore prema Hercegovini, pod parolom da će se braniti od svakoga, bilo to četnici ili partizani. Kad je polazila na položaj njegova vojska je pevala: »Ova vojska što se kreće, na Rusiju pucat neće!«, i: »'ajde, Peko, 'ajde rise, 'ajde malo požuri se!«

Zanimljiv je razgovor sa Nikolom Popovićem. Njegov je otac vođa federalista, a Nikola je jedanaest meseci bio u »komitama«. Pre nekoliko nedelja poginuo je mlađi Nikolin brat, borac Prve proleTERSKE, na Neretvi.

— Moj stari je Italijanima poslednji adut! — veli Nikola. — Ako četnici budu razbijeni, okupator će zelenašima dati vlast. Stari je iz duše neprijatelj ove borbe... Okupator je složio i bjelaše — četnike, i zelenaše — federaliste. Sluge su mu i sada ostali...

— Jesi li se direktno obraćao svom ocu i pitao ga zašto ide linijom izdaje?

— Tri pisma smo mu slali. Poslednje nije hteo ni da otvori, samo je rekao drugarici, koja mtf je donela pismo, da će je uhapsiti ako mu još jednom pokuša da donese pismo od nas. Nema od njega ništa. Kad mu dva sina, kćer i žena nisu mogli ništa, on ostaje izdajnik. Nema pregovora s njima. Samo preko puške može se s njima govoriti. Dajte mi dva bataljona, pa ćemo ih čerati sve do Cetinja.

Uporan je Nikola. Sin borac, otac izdajnik!

■*

Po odlasku Voje i Nikole dobio sam jedan broj »Glasa Crnogorca« od 15 aprila gde se na čitavoj strani donosi izveštaj o pogrebu poručnika Ljubomira Martinovića, zamenika komandanta »Kombinovane nacionalne brigade«, koji je poginuo kod Nevesinja 6 aprila.

Prvi je na pogrebu govorio bivši podban i član Glavnog »nacionalnog« odbora Dušan Vlahović. Evo šta on kaže:

»Vi koji iskreno želite dobro svome narodu i Ljuba volite, ne plačite. On neće nikad među nama umrijeti jer je svojom žarkom nacionalnom vatrom palio anacionalni ološ, čiji mizerni ostatci u svom bezumlju, izgleda, po Cetinju likuju, a ne znaju jadnici da ovo nije mrtvački sprovod, već nacionalno slavlje, kroz koje se ide u slobodu. Vi bezumnici, kojih je Cetinje prepuno, postidite se pred ovom nacionalnom veličinom i pokajte se ako je u vašim opakim dušama ostalo i trunke čovječnosti, jer makar koliko ideal bio veliki, za koji je Ljubo pao, ipak je žrtva prevelika.«

Ovi izdajnici se busaju u grudi, govore o nacionalnoj veličini, »ljubavi prema otadžbini«, u prisustvu izaslanika »Nj. E. Guvernera«. A ovom »sivom tiču« Martinoviću na pogrebu učestvuje i četa italijanskih vojnika pod oružjem:

»Na čelu povorke nošeni su mnogobrojni vijenci, iza kojih je stupalo 900 đaka iz sviju cetinjskih škola, dvije čete nacionalne omladine u stroju, jedna četa italijanskih vojnika pod oružjem, hor Cetinjske bogoslovije, pjevačko društvo »Njegoš«, cetinjsko sveštenstvo: Iza kovčega pokrivenog nacionalnom zastavom i svježim cvijećem, išli su ožalošćena porodica, članovi Glavnog

nacionalnog odbora za izaslanicima Nj. E. Guvernera, komandanta divizije i komandanta karabiniera, koji su prethodno izjavili saučešće ožalošćenoj porodici, a zatim se kretalo, u povorci, više hiljada građanstva oba pola.«

Najkrvoločniji je govor nekog popa Petra Uskokovića:

»Jedan znatan dio toga Cetinja, nemirno šapuće one nenarodne lozinke i anarhističke krilatice. Potcijenjuje svete žrtve tvoje i tvojih drugova. Našim idejama i akciji daje nevjeran karakter. Narodnu slogu razbija. Unosi smutnju u nacionalne redove, inače prorijeđene, ali uvijek snažne i odvažne. Sramno podriva temelje zdrave i srećne narodne budućnosti. Ti taktičari rade neumorno u destruktivnom pravcu, uvijek po direktivama tih vođa podzemlja. Osjećamo ih, neka znaju. Znamo ih ko su! Poznajemo njihova nedjela dobro. Doći će red i na tu crvenu rezervu i na te pozadince, čijeg se nepoštenog rada sramimo. Ali narodna pravda je dostižna i neumoljiva. Na pomolu je čas kad će se i te kukavice trijebiti iz ubave narodne gradine. Nazvao sam ih kukavicama, jer da imaju dostojanstva i muškosti iskočili bi iz žice i svrstali se u krvavo kolo onih tamo lješinara, gdje bi ih u borbi za svetu narodnu stvar nanizali na naše bajonete i prekinuli već jednom sa tim starim i zavedenim grešnicima. Jer bi tako omogućili nacionalnim duhovima da se slobodno razvijaju, svetosavskim duhom dišu, da se omladina otrese tih otrova najopakije društvene zaraze komunizma, te svojski se založimo na pozitivnom narodnom poslu.

Oče i majko, trgni mladež, jer je već dvanaesti čas. Vрати omladinu na narodni put. Vi mlade usijane glave, znajte da vam nije mjesta među ovim dobrim svijetom, koji po pravilnom instinktu, pozivu srca, glasu savjesti i uma, zna šta hoće i kojom se linijom ide u zagrljaj zore vedrijih dana: Dosta više, „Prepuna je mješina grijeha!“ Vi izandali i omatufeli starci, koje srce vuče Mošinom jatuu, uvucite se u svoje jazbine, podvizavajte se grijeshnici, jer ste dvostruko krivi: Odgovorni za svoje šuplje glave, odgovorni za razvrat i bespuće svoje, a ničije djece! Pokajnički moličete oproštaj, jer je kazna narodna na pragu za svačiji netačni rad.

Dug prema ovoj izgubljenoj mladosti, glas Ljubove vrele krvi, ljubav prema svome narodu i njegovim stremljenjima, poziva nas da uputimo ovaj posljednji savjet, ovu zadnju opomenu. Jer, „u krvi će nam vjere zaplivati, biće bolja koja ne potone“, a naša zastava neće potonuti. Jer sa nama je Bog, sa nama je pravda!«

★

»U krvi će nam vjere zaplivati, biće bolja koja ne potone« nije prazno hvalisanje. Majku popa Blaža Markovića, verskog referenta Prve proleterske brigade, četnici su isekli sekirama!

★

Đido mi je poslao da prepisem u dnevnik domaći zadatak neke Slavice Đoković, učenice trećeg razreda osnovne škole.

»Nezavisna Crna Gora.

Naša se država zove Crna Gora. U njoj žive Crnogorci, po svima njima upravlja njegova ekšelencija Pirei Biroli, opunomoćeni guverner za Crnu Goru. Crnogorci su braća, jer govore jednim istim jezikom i imaju iste obi-

čaje. Svi su odani guverneru i državi za koju se zajednički bore. Naša država se nalazi između Jadranskog Mora, Hrvatske, Srbije i Albanije. Država je radi lakše uprave podijeljena na srezove, a srezovi na opštine. Guverner se stara da u državi bude dosta škola, dobri drumovi, željeznice kao i bolnice za njegu bolesnika. Brine se da stari siromašni ljudi dobiju pomoć; zapovijeda sreskim načelstvima. Stara se o svemu kako bi narod u državi što bolje napredovao i bolje živio.«

Eto šta pop Uskoković i njemu slični nateruju Crnogorčad da uče u »nacionalističkim« školama, a on o tom svom »nacionalnom« radu na kraju govora veli:

»Vile će se grabit' u vjekove,
Da nam vjence dostojne sapletu.«

★

Još nekoliko zrnaca iz Crne Gore:

U Nikšiću je prošle godine bacio bombu među italijanske oficire Lujo Davičo, poznati baletmajstor, a ne Mirko ili Jaša Davičo, braća Oskara Daviča, kako se bilo pročulo. Da je Lujo imao kragujevčanku pobio bi skoro sva 32 oficira, ovako je, italijanskom bombom, ubio svega dvojicu. Posle je uhvaćen i streljan. U toj kafani bio je zaposlen kao keiner.

Luja poznajem iz Beograda. Pisao sam o njemu u »Politici«. Osvetlao je ime naših Jevreja.

★

U Crnoj Gori i Boki bilo je do januara sedam italijanskih divizija. Sada ih je ostalo svega dve i po. Moraće sinjor Musolini poslati i malo veće snage. Treba nam haubica, mitraljeza. Nećemo na njih dugo čekati.

★

Kao i u Srbiji, tako su i u Crnoj Gori četnici zaveli sistem batinanja.

PETAK, 30 APRIL

Miljevina. — Italijani i četnici su otpočeli nove napade s više strana. Navaljuju na Nevesinje, na Gacko, krenula je jedna kolona i od Nikšića. Izgleda da je naš plan da ne branimo Hercegovinu.

Peka Dapčevića dočekao je na Žabljaku Obrad Cicmil s jednom grupom gerilaca. Bilo je i nekoliko stotina ljudi i žena. Pojavio se i Marko Vujačić.

Naše snage su se povukle iz Nevesinja. Naređena je evakuacija bolnice iz Bjelemeća. Tamo ima oko 300 teških pegavaca. Takođe se teški ranjenici i konjanici brzo prebacuju za Pivu.

★

Poput vaših sestri u Sovjetskom Savezu, koje daju nadčovečanske žrtve za spas svoje otadžbine, za spas onih prava koja su žene u Sovjetskom Savezu dobile posle stogodišnjeg ropstva pod kapitalističkim jarmom, i vi ste u ovoj dosadašnjoj borbi u najvećoj mjeri pokazale da ste pravovremeno shvatile gdje je vaše pravo mjesto u današnjoj teškoj i nejednakoj borbi za slobodu i nezavisnost naših naroda. Vi ste pokazale da se znate boriti s puškom u ruci na frontu, isto tako kao što se borite u pozadini za zbrinjavanje naše Narodno-oslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske. Naša Narodna vojska se ponosi time što se u njenim redovima bori veliki broj žena. Narodi Jugoslavije mogu da se ponose time što su žene u Jugoslaviji stale u prve redove narodno-oslobodilačke borbe. Dignite se sve kao jedna, da još više pomognete ovu veliku pravednu borbu sa naskim okupatorima i njihovim domaćim izdajničkim slugama. Organizujte u pozadini snabdevanje sa svim što je potrebno vašim sinovima, kćerima, braći i muževima na frontu.

Omladino Jugoslavije!

Velika Oktobarska Proleterska Revolucija stvorila je omladini Sovjetskog Saveza uslove za srećan i kulturni život. Kroz 25 godina omladina Sovjetskog Saveza nalazila se u prvim redovima izgrađnje velike Socijalističke Zemlje, u izgrađnji svoje Socijalističke Domovine u kojoj je ona živjela najsrećnijim životom, imajući sve ono čemu je čovječanstvo stotinama i stotinama godina težilo. Danas, u ovim teškim i sudbonosnim danima, milijuni i milijuni Sovjetske omladine u redovima Crvene Armije i pozadini, u fabrikama i kolhozima, čine čudesa svojim heroizmom i samopregorom, da odbrane tekovine velike Proleterske Revolucije, da odbrane svoju socijalističku Domovinu, koja ju je učinila najsrećnijom omladinom svijeta.

I ti, omladino Jugoslavije, omladino Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Dalmacije i Vojvodine, Makedonije, Slovenije, Crne Gore itd. ustala si u ovim teškim sudbonosnim danima, kada je naski okupator ugrozio ne samo tvoju slobodu već i tvoj opstanak, i danas u prvim redovima naše Narodno-oslobodilačke, partizanske i dobrovoljačke vojske vodiš tešku i krvavu borbu za slobodu i nezavisnost svoga naroda, za tvoju bolju i srećniju budućnost. Narodi Jugoslavije mogu da se ponose svojom omladinom. Vi ste u dosadašnjoj borbi pokazali zaista divne primjere heroizma i samoodricanja. Pa ipak, svi omladinci i omladinke Jugoslavije nisu u vašim borbenim redovima. Mnogi se još kolebaju i ne imaju dovoljno snage da dođu na put onih slavni boraca omladina, koji se već 17 mjeseci bore sa naskim okupatorima i njihovim izdajničkim slugama.

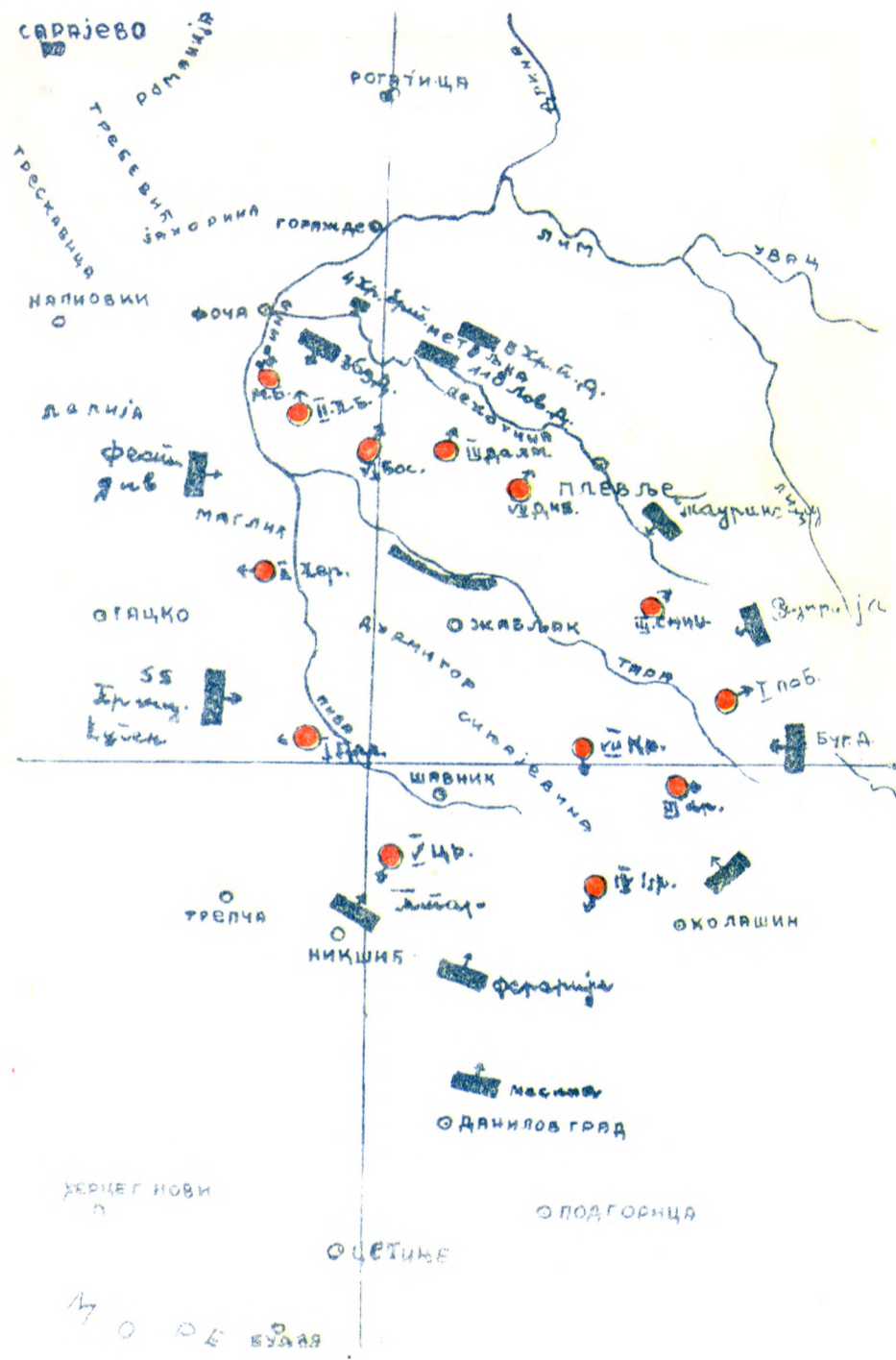
Omladino! Digni se svaki kao jedan i stupi u redove naše Narodno-oslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske. Stupi u pozadini u redove onih, koji se, isto tako kao i oni sa puškom u ruci bore da pomognu našim borecima na frontu. Slavan je put kojim je pošla omladina Jugoslavije i samo tim putem vi ćete doći do svoje bolje i srećnije budućnosti.

Povodom 25-godišnjice velike Oktobarske Revolucije naši narodi i Narodno-oslobodilačka partizanska i dobrovoljačka vojska upućuju svoje plamenite pozdrave narodima Sovjetskog Saveza, čvrsto riješen da zajedno sa njima ustraju do konačne pobjede u borbi protiv fašističkih osvajača i njihovih slugu.

- Da živi 25-godišnjica Velike Proleterske Oktobarske Revolucije!
- Da živi Sovjetski Savez, zemlja socijalizma i nada svih угujetenih!
- Da živi herojska i nepobjediva Crvena Armija!
- Da živi herojska Boljševička partija SKP (b)!
- Da živi genijalni vođa i strateg, drug Staljin!
- Da žive naši veliki saveznici Sovjetski Savez, Amerika i Engleska!
- Da živi jedinstvo svih naroda Jugoslavije u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika!
- Da živi Narodno-oslobodilačka partizanska i dobrovoljačka vojska!
- Da živi Komunistička partija Jugoslavije, organizator borbe za slobodu i nezavisnost naroda Jugoslavije!
- Da živi pobjeda nad fašističkim osvajačima!

— SMRT FAŠIZMU — SLOBODA NARODU!

CENTRALNI KOMITET
KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE

RASPORED NAŠIH I NEPRIJATELJSKIH JEDINICA U PETOJ OFANZIVI
 (Nacrtao na kraju Pete ofanzive Ljubiša Urošević. Usled slabog lepka prilikom nalepljivanja crteža u Dnevnik oko je izbila žuta boja)

ПАРТИЗАНИ???

Избјегли и присилно одведени сеља

»ЗА ВРИЈЕМЕ ПРЕЛАЗА ПРЕКО ГРМЕЧА РАЗОРУЖАЛЕ СУ ВОЂЕ БОЛЕСНЕ И ИЗГЛАДЊЕЛЕ И ПРЕПУСТИЛИ ИХ ЊИХОВОЈ СУДБИНИ.«

То нам је причао један Ваш друг, који је прибјегао, а многи други су то потврдили. Ми знамо, а и Ви си можете замислити шта се је догодило са тим јадницима. Они су јадно умирали од рана и патњи, ако им смрт од глади не би раније прекинула њихове патње.

Ви сте сами већ слично доживјели и чули.

ВИ ВИДИТЕ, КОЛИКО ЈЕ ВАШИМ ВОЂАМА И КОМЕСАРИМА СТАЛО ДО ВАШЕГ ЖИВОТА! НИМАЛО, АКО САМО МОГУ НА ТАЈ НАЧИН ДА СПАСУ СВОЈ ВЛАСТИТИ!

КОЗАРКА И ГРМЕЧ, то су двије од многих других ријечи које Ваше вође и комесари нерало чују. Оне подсјећају на Вашу безбројну браћу, која су умрла од глади, жеђи и зиме, или су пали као жртва пјегавца. Многи су од силних мука полудили. Они су пили воду, гдје је није ни било. Они су припаљивали међусобно цигарете, а нису међутим ни једну имали у устима.

ХОЋЕТЕ ЛИ И ВИ ДА ЈЕДНОМ УГИНЕТЕ НА ПУТУ КАО ПСИ?

За Вас нема чак ни лијечника, а ако се надида који лијечник нађе, онда је то сретан случај.

Недавно је један Ваш комесар рекао: »НАША БОЛНИЦА ЈЕ СЛАМАРИЦА, А НАШ ЛИЈЕК ЈЕ БУКОВА КОРА«. Са таквим говорима могу се господа комесари и вође лако разметати. Они није

Najzad doznadosmo za sudbinu generala Novakovića. Kad je pobjegao iz Foče s onim Englezima, nekako se povezao s federalistima Krsta Popovića. Njegova uloga u nestanku Atertona još nije jasna. Zna se samo toliko da su Novakovića federalisti preneli kroz četničke redove na nosilima kao ranjenika.

★

Bosanci su danas kod Foče oborili jedan dvomotorni nemački bombarder.

•/•

Večeras sam doznao za govor Jaroslavskog, koji je prenosio radio Moskva. Dobili smo priznanje od koga čoveku lice gori od sreće. Pozdravlja narodnooslobodilačku armiju Jugoslavije!

Sutra ćemo čuti Staljina. Veljko je otišao u Vrhovni štab da čuje njegovu zapovest. Doznajem da je Jaroslavski izjavio da će naredni dani, nedelje ili meseci, doneti događaje od velikog značaja. Mi ćemo ih dočekati spremni. Samo da nam je da najzad smestimo ovu našu »strategisku rezervu«, kako Veljko veli. Stvarno, naši ranjenici za kratko vreme moći će dati dve brigade!

SUBOTA, i MAJ

Miljevina. — »Prvi maj iduće godine proslavićemo u Beogradu«, to je rekao drug Tito sinoć na sastanku drugova koji se održao u Vrhovnom štabu, žao mi je što nisam mogao prisustvovati tom sastanku. Setio sam se prošlog Prvog maja. Sada ga dočekujemo u jeku evakuacije ranjenika. Posla preko guše. Veljko je došao posle podne iz Vrhovnog štaba i doneo mi izvode iz Staljinove dnevne zapovesti Crvenoj armiji povodom Prvog maja.

»Sovjetski narodi poverili su svoju sudbinu Crvenoj armiji i nisu se prevarili u svojim nadama. Sovjetski borci grudima zaštićavaju otadžbinu i evo već skoro dve godine brane čast i nezavisnost naroda Sovjetskog Saveza.

Za vreme zimske kampanje 1942 — 1943 godine Crvena armija je nanela hitlerovskim trupama ozbiljne poraze, uništila je ogromnu količinu ljudske snage i tehnike neprijatelja, opkolila i likvidirala dve armije neprijatelja kod Staljingrada, zarobila preko 300.000 neprijateljskih vojnika i oficira i oslobodila od nemačkog jarma stotine sovjetskih gradova i hiljade sela.

Zimska kampanja je pokazala da je porasla ofanzivna snaga Crvene armije. Naše trupe nisu samo isterale Nemce s teritorije koju su oni zaposeli 1942 godine, nego su zauzele niz gradova i rejlona, koji su se nalazili u rukama neprijatelja već godinu i po dana. Nemci nisu imali snage da zadrže ofanzivu Crvene armije. Čak za protivofanzivu na uskom sektoru fronta u rejonu Harkova, hitlerovska komanda bila je prinuđena da prebaci preko trideset novih divizija iz Zapadne Evrope. Nemci su računali da će opkoliti sovjetske trupe u rejonu Harkova i prirediti našim trupama „nemački Staljingrad“. Međutim, taj pokušaj hitlerovaca da se revanširaju za Staljingrad doživeo je slom.

Istovremeno pobedonosne trupe naših saveznika razbile su italijansko-

nemačke trupe u oblasti Libije i Tripolisa, očistile su ove krajeve od neprijatelja i sada nastavljaju da ih tuku u rejonu Tunisa, a junačka englesko - američka avijacija nanosi razorne udarce ratnim industriskim centrima Nemačke i Italije, nagoveštavajući otvaranje drugog fronta u Evropi protiv italijansko-nemačkih fašista.

Na taj način, udarac po neprijatelju s istoka od strane Crvene armije prvi put se za vreme rata slio s udarcima sa zapada od strane trupa naših saveznika u jedinstveni opšti udarac.

Sve su te okolnosti zajedno uzdrmale iz temelja hitlerovačku ratnu mašinu, promenile su tok svetskog rata i stvorile preduslove za pobedu nad hitlerovskom Nemačkom.

Usled toga neprijatelj je prisiljen da prizna pogoršanje svog položaja i počeo da kuka o ratnoj krizi. Istina, neprijatelj nastoji da sakrije svoj kritični položaj larmom o „totalnoj“ mobilizaciji. Ali nikakva larma ne može da odstrani činjenicu da fašistički tabor stvarno preživljava ozbiljnu krizu. Pre svega, kriza u logoru fašista izražava se u tome što je neprijatelj prisiljen da se otvoreno odrekne svog prvobitnog plana munjevitog rata. U neprijateljskom taboru nije više sada u modi da se govori o munjevitom ratu — bahato brbljanje o munjevitom ratu zamenjeno je tužnim naricanjem o neizbežnosti dugotrajnog rata. Ako se nemačko - fašistička komanda ranije hvalisala taktikom munjevite ofanzive, ta je taktika sada odbačena i nemački fašisti ne hvališu se više time da su oni proveli ili da nameravaju da provedu munjevitu ofanzivu, nego time da su vešto umakli od obuhvatnog udarca engleskih trupa u Severnoj Africi ili od opkoljavanja od strane sovjetskih trupa u rejonu Demjanska. Fašistička štampa se šareni hvalisavim saopštenjima, da je nemačkim trupama pošlo za rukom da pobegnu s fronta i da izbegnu novi Staljingrad na ovom ili onom sektoru Istočnog fronta ili fronta u Tunisu. Kao što se vidi hitlerovski stratezi nemaju više čime da se hvališu.

Drugo, kriza u logoru fašista izražava se u tome što fašisti sve češće počinju da govore o miru. Ako bi se sudilo prema saopštenjima inostrane štampe, može se doći do zaključka da bi Nemci hteli da postignu mir s Engleskom i Sjedinjenim Američkim Državama pod uslovom da one napuste Sovjetski Savez, ili obrnuto, oni bi hteli da postignu mir sa Sovjetskim Savezom pod uslovom da on napusti Englesku i Sjedinjene Američke Države. Samo do srži kostiju verolomni nemački imperijalisti imaju drskosti da mere saveznike na svoj metar, pretpostavljajući da će neki od saveznika pasti na udicu. Jasno je da Nemci ne brbljaju o miru, jer im dobro ide. Brbljanje o miru u logoru fašista govori samo o tome da oni preživljavaju tešku krizu. Ali o kakvom miru može da bude govora s imperijalističkim razbojnicima iz nemačko-fašističkog tabora, koji su krvlju zalili Evropu i prekrili je vešalima? Zar nije jasno da samo potpuno razbijanje hitlerovske vojske i bezuslovna kapitulacija hitlerovske Nemačke mogu da dovedu Evropu do mira? Ne brbljaju li nemački fašisti o miru zbog toga što osećaju približavanje skore katastrofe?

Nemačko-italijanski fašistički tabor preživljava tešku krizu i stoji pred katastrofom.

Naravno, to ne znači da je katastrofa hitlerovske Nemačke već nastupila. Ne, to ne znači. Hitlerovska Nemačka i njena vojska su uzdrmane i preživljavaju krizu, ali one još nisu razbijene. Naivno bi bilo misliti da će katastrofa doći sama po sebi. Potrebna su još dva - tri takva moćna udarca sa zapada i istoka, kakve je hitlerovska vojska dobila za poslednjih pet - šest meseci, pa da katastrofa hitlerovske vojske postane činjenicom.

Stoga narode Sovjetskog Saveza i njihovu Crvenu armiju, a tako isto i naše saveznike i njihovu vojsku, očekuje još žestoka i teška borba za pot-

punu pobjedu nad hitlerovskim izrodima. Ova će borba od njih zahtevati velikih žrtava, ogromnu izdržljivost i železnu istrajnost. Oni moraju mobilisati sve svoje snage i mogućnosti, da razbiju neprijatelja i da na taj način prokrče put ka miru.«

Sinoć se radio nije dobro čuo, pa je ova zapovest tek jutros uhvaćena.

NEDEUA, 2 MAJ

Miljevina. — Otkako sam primljen u Partiju nisam bio zadovoljniji. Nov zadatak sam dobio. Prilikom evakuacije stekli smo dragoceno iskustvo o radu našeg saniteta, a sad sve to treba pretvoriti u delo. Učvrstiti partisku organizaciju, stvoriti je gde ne postoji, to je najnužniji problem, to je lek našeg saniteta. Dobro smo uvideli šta nam nedostaje, sada to treba popraviti, treba »pustiti mašinu u pokret«, kako kaže Crni. Zajedno sa mnom radiće Judita Alargić, radnica iz Novog Sada, vredna i pametna devojka. Ona ima dosta iskustva u organizacionim pitanjima.

Završio se tako period »komando van ja« u sanitetu, kako reče Veljko. Sada treba ljude ubeđivati, podizati. A od ovog posla nema plemenitijeg. U ovim teškim, surovim danima, na ovakvim poslovima od savjesnosti ili nesavjesnosti jednog čoveka može da strada stotinu ranjenika. Mora čovek biti oštar, u nekim izuzetnim situacijama i pušku da digne da bi se disciplina održala. Ali opasno je zadržati ove metode kad se situacija izmeni, kad uslovi postanu drukčiji, tada ta oštrina samo razara ljude, škodi mnogo. Treba ljude podizati.

PONEDEUAK, 3 MAJ

Miljevina. — Italijani prave ofanzive na nas. Ha, ha, ha! Vidi se, generali su negde, daleko u Italiji, vukli crvenom olovkom po geografskim kartama srazmere 1:500.000, određivali su »erste Kolonne, zweite Kolonne...«, ali »planmässig« ne ide. Napadaju od Nevesinja ka Gackom, napadaju od Nikšića, a jutros su od Goražda s 14 tenkova izbili u Ustikolinu i idu ka Foči. Na ovom prostoru Miljevina — Rataji nalazi se oko 800 pegavaca i drugih bolesnika, a sve dovde vodi odličan put. Jadni naši drugovi. Od Bjelemića su prešli naporan put, pa sada opet pokret. Mogu Italijani s tenkovima da se ušetaju među ranjenike. Na dvadeset kilometara su od nas. Zato smo otpočeli evakuaciju. Teška je to stvar evakuisati bolesnika s temperaturom od 40 stepeni, i to pešice.

Taman smo mi kod glavne bolničke zgrade diskutovali s d-r Stankom Martinovićem, koga smo predložili da uđe u Sanitetski otek zbog svoje požrtvovanosti, kad naiđe Veljko, nasmejan:

— Kod Javorka naši su do nogu potukli Italijane. Hiljadu zarobljenih i mrtvih neprijateljskih vojnika. Zaplenjeno 40 bacača, 70 mitraljeza, 4 topa. U ovoj akciji su učestvovali Četvrta i Peta crnogorska brigada, dva bataljona Druge proleterske i grupa crnogorskih gerilaca s Veljkom Zekovićem i Veljkom Mićunovićem na čelu.

Sada nam je srce na mestu. Teške ranjenike ćemo preneti vozom do Broda, a rekonvalescenti će pešice. Judita i ja smo ostavili naš zada-

tak, jer nema hitnijeg posla od evakuacije ranjenika. Čitavu noć sam proveo kraj mosta na Brodu i železničke stanice. Dočekivao sam ranjenike i slao ih dalje. Kad je bilo malo zatišja ulazio sam u sobicu u kojoj je telefon, sedao na kraj kreveta, na kome je telefonist spavao, i, pri svetlosti gasne lampe, pisao »Dnevnik«. Zato je ovako iskidan.

Teška se nesreća noćas dogodila. Sudar vozova. Jedna bolničarka poginula je, a dve ranjene. Vagoneti idu sami nizbrdo, kočice se rukom. Kamenje palo na prugu, ispred samog Broda, vagoneti stali, a za njima nailazila druga dva vagona. Politkom ovog bolničkog bataljona, Mijuško, hteo svetlosnim znacima da da vagonetima signal da stanu, ali dockan. Kakve sve muke naši ranjenici neće doživeti!

UTORAK, 4 MAJ

Bastasi. — Žabari se osmelili pa se ispeli na stenu iznad Broda. Evakuacija se nije prekidala. Ni naši pegavci ih se ne boje. Posle su tukli artilerijom Brod. Pionirska četa Vrhovnog štaba se razvila u strelce, i Italijani su se povukli. Evakuacija se mirno nastavlja.

Prešao sam preko mosta na Drini. Lep most. Na ulazu podignut slavoluk i na njemu piše: »Živeo Prvi maj«. Prelaz preko Drine zaista je dostojan napor u čast velikog praznika.

Naišao sam u Bastasima na inženjera Volodu, šefa Tehničkog oteka Vrhovnog štaba. On je bio na Drini za vreme prelaza Druge divizije. I on je sam iznenađen dovitljivošću partizana. Njemu je kao inženjeru, stručnjaku, izgledalo nemoguće preći reku pomoću takvih primitivnih sredstava.

šta sve nisu naši ljudi preuzimali da savladaju brzu, nabujalu reku. Prvo je Voloda zamislio originalan plan. Na nekom zavijutku Drine ukopao bi se stub, ili iskoristilo neko drvo, za njega vezao čeličan konopac dug 100 metara, a za konopac splav u obliku trougla. Za dva suprotna ugla spiava bili bi vezani konopci pomoću kojih bi se upravljalo splavom. Tehnički to izgleda ovako (vidi gornji crtež).

Naši pioniri sem tog čeličnog konopca nisu imali nikakvog drugog sredstva. Dalmatinci su krenuli na neku planinu metar pod snegom, da dovuku balvane, »čitav dan su pominjali Gospu, da su ih s one strane četnici dobro čuli«, kaže Voloda. Vikali su im četnici: »Dalmatinci, pravite li mlin?«

Onda je splav bio gotov, uže zategnuto. Sav se taj posao svršio pod četničkim kuršumima. Sada je trebalo preći. Moralo se preneti uže na drugu obalu, bez toga čitav posao nije vredeo. Kad su Peko i Jovo Kapa

FAKSIMIL IZ DNEVNIKA

pitali ko će da se javi, istupile su dve čete. Izabrana su dva Dalmatinca. Uzeli su konopac, za kraj, obmotali se njime i skočili u vodu.

— Kao iz topa da su poleteli! — veli Voloda. — Tako ih je voda brzo ponela. Začas su im nestale glave!

Drina je bila nadošla. Brzina četrnaest kilometara na sat. Jedva su pioniri izvukli ova dva Dalmatinca. Pokušaj nije uspeo.

Na sektoru od Broda do Šćepan Polja trebalo je da pređu Druga dalmatinska, Druga proleterska i Treća sandžačka. Kod Broda, Druga proleterska takođe je natčovečanske pokušaje pravila da bi savladala reku. Drugovi su hteli da naprave splav širi od Drine, da ga na jednoj obali učvrste, a zatim da ga zaglave. Voloda im je govorio da je to nemoguće. Drina je nadošla. 250 tonametra bio je pritisak na splav, i on je prsnuo kao šibica. Osam drugova smo izgubili u ovim pokušajima. Poginuo i Aleksa Dejović, politkom Druge brigade. Udarila ga italijanska granata. Proleterci su bili uporni. Hteli su splav da zaglave za ostatke mosta i da tako pređu na drugu stranu. Opet svlači građu, gradi splav i — ništa.

Za svaku drugu vojsku, sem Crvene armije, izgledalo bi da je Drina nesavladljiva, ali samo za našu ne!

Treća sandžačka je pronašla nekog spiavara Rada, tamo negde ispod Belena, koji se ponudio da pređe Drinu. Rade je čovek srednjih godina i dobro poznaje tok reke.

— Pitao sam ga kako se odlučio da prelazi Drinu na splavu na tako opasnom mestu! — kaže Voloda.

— Za našu vojsku sve ću dati! — odgovorio je Rade. — Sem toga, kad sam bio mlad moja djevojka je živjela s one strane rijeke. Prelazio sam joj svako veče na splavu!

Evo kako list Druge dalmatinske opisuje Rada u članku druga S.Fejića, zamenika politkoma Drugog bataljona:

»Visok, koštunjav, oštih crta, samosvjesnih pokreta i nastupa. On, oličenje našeg naroda, koji nije pokleknuo, oličenje njegove neustrašivosti, borbenosti, poštenja i bistrine, oličenje njegove ljubavi za slobodu — on je prešao nabujalu Drinu.«

I jednog jutra, posle čitave noći stražarenja, kad su se četnici povukli iz bunkera pored same obale na brda, gde su preko dana jeli i pili, jer su mislili da se mi nećemo usuditi danju da prelazimo. Rade je prešao na prvom splavu sa šest drugova iz Druge čete Drugog bataljona sa komandiriom Radom Šunjićem, poznatim borcem.

— Nekim čudom spustila se bila magla nad samu reku, tako da četnici nisu odozgo mogli ništa da primete! — kaže Voloda. — Mi smo sedeli na drugoj obali i posmatrali kao u pozorištu. Istovremeno smo otvorili vatru iz sveg našeg teškog oružja, dva topa, desetak teških i lakih bacača. Jedna od prvih granata pogodila je posred četničkog štaba i pobila nekoliko četničkih oficira. Uskoro se prebacio čitav bataljon Druge dalmatinske. Četnici su odgovarali samo ponekim metkom. Kad je dalmatinski bataljon bio već pri vrhu uvale kroz koju se peo, četnici su izvršili prvi ozbiljniji protivjuriš. Kao osice su se spustili na

naše i razvila se borba prsa u prsa bombama. Naši artiljeri i bacači pratili su naš bataljon i odmah su otvorili vatru na četnike. Napad je bio slomljen. Posle dalmatinskog bataljona prebačen je jedan sandžački, pa posle ostale snage.

Rade je prevozio neprestano 36 sati; nije prekidao posao ni kad je bio ranjen u ruku.⁵⁵ Posle je došao s druge obale njegov stric, pa su proradila dva spiava. Tako je bila savladana Drina na našem sektoru.

Prva divizija kod Ustikoline takođe je pokušavala da se prebaci na drugu stranu svim sredstvima. Pravljeni su splavovi - bunkereri, ali su borci prešli pomoću običnih splavova uz pomoć domaćih spiavara.

⁵⁵ Rada spiavara zaklali su četnici u Petoj ofanzivi. Pri povratku Druge divizije na ovaj sektor iz Istočne Bosne, u avgustu 1943, Peko Dapčević i Mitar Bakić pronašli su Radovu ženu. Dali su joj jednu kravu i nekoliko zlatnika.

PETA OFANZIVA

SREDA, 5 MAJ

Pokret. — Italijanski ispad kod Foče sada je jasan. Cilj im je bio da izvuku svoj opkoljeni garnizon. To im je uspelo. Ali na njihovo mesto u Foču su došli Nemci — »Vražja divizija«. Značajno. Nemci posle mesec i po dana neaktivnosti opet prelaze u napad. Možda je ovo samo obezbeđenje pruge Sarajevo — Višegrad, a možda i nešto drugo znači! Vršer operacije i u pravcu čajniča. U Sandžaku su se pojavile neke nemačke vojne misije. U svakom slučaju pred novom smo vojnom situacijom, pred novom ofanzivom. I neprijatelj se pribrao. Drugi front je blizu. Hitler neće trpeti jednu smelu i mnogobrojnu armiju koja mu stoji iza leđa na najglavnijim komunikacijama Balkana. Biće trke!

ČETVRTAK, 6 MAJ

Po drugi put u Crnoj Gori. — Skoro tačno posle godinu dana opet sam stupio u Crnu Goru, opet uz Sokolac na Pivu. Naše jedinice su već odavno u Crnoj Gori. Posao u bolnici dosta me je otrgao od događaja. Ipak nazirem situaciju u Crnoj Gori. Durmitor i Piva su mnogo pretrpeli od Vasojevića. Iz prvih razgovora sa seljacima vidi se da oni osećaju da smo im doneli slobodu. Ali s druge strane vidi se jedna druga stvar. Nigde nema očitijeg primera kako fašizam razjeda narod kao u Crnoj Gori. Na crnogorskom primeru postalo nam je jasno kako je Hitler porobio nemački narod. Ta fašistička mašina stvorila je užas, okrnjila je crnogorsko čojstvo i junaštvo. Ovdje na Rudinama dobro se držao pop Jovo Radović. Italijani i četnici svim sredstvima su pokušavali da pokore Crnogorce. Najborbeniji deo su streljali, 800 ljudi, a 12.000 ljudi, prema Pekovim podacima, bacili u logore. S druge strane su Latini pokušali da potkupe narod. Zasuli su Crnu Goru hranom. Jedan četnik je imao pravo da dobije odjednom tri sledovanja šećera, brašna, zejtina. U Nikšiću su dućani bili bolje sortirani nego pre rata. Jednom seljaku

traže naši pedeset kilograma mesa, a on daje pedeset kilograma brašna! Italijanima je prodavao meso, od njih kupovao makarone i brašno.

U Rudinama jedan seljak daje Sofiji Pekić pola litre zejtina! Ovo su sve tehnička pitanja. Osnovno je ovo: gde nije bilo jedinstva naroda, gde su četnici ostvarili bratoubilački rat na račun okupatora — narodnooslobodilačka borba je malaksavala. Eto, primera Crne Gore, nekad ponositog stenja!

Uprkos svih tih mahinacija narod se održao, sačuvao je svoju čast. Kad je Sedma krajiška preko Tepaca izbila na durmitorski plato, dočekala ju je jedna bivša četnička četa — postrojena. Komandir je podneo raport i rekao da pristupa partizanima. Gerilci iz ovog kraja bili su oslobodili Zabljak, šavnik i čitav niz okolnih sela, tako da su četnički magacini ostali nedirnuti. U Zabljaku je Peko držao govor pred osam stotina duša, mahom žena, skoro sve su bile u žalosti. Četnici su ovde ubili masu ljudi. Ali već se sada oseća izvesno zatezanje. Seljačke su mase umorne u Crnoj Gori. Ne ide im se u borbu. Više bi volele kod kuće, pa uz makarone. Nemaju perspektive. Ne vide jasno koliko nam je blizu pobjeda. čekaju.

PETAK, 7 MAJ

Rudine. — Već drugi dan Judita i ja radimo u bolnici na Rudinama, koja sada nosi naziv Bolnica broj jedan. Pojedini sastanci traju po šest do sedam sati. Jedno od osnovnih pitanja jeste ishrana ranjenika. To smo postavili kao prvi i najvažniji deo rada. Hrana znači brzo izlječenje ranjenika, znači brzi povratak u jedinice, a to je osnovni zadatak bolnice. Već tri dana ovi najteži ranjenici nisu dobili ni trunke hleba. Ima i nekoliko pegavaca. Oni su uzeli jedne opanke, skuvali ih i pojeli. Uobičajena je pojava da ranjenici koji mogu da se kreću u određeni sat izlaze s komesarom i bolničarkama u obližnju šumu i na okolne ledine i beru trave, koje posle jedu.

Dobar je utisak ostavio Nikola Vujović, seljak iz okoline Vukova, kraj Nikšića, zdrava ljudina, s ogromnim grubim rukama. Njegov otac, sedamdesetogodišnji Marko Vujović, poginuo je u borbi s Nemcima kod Zabrđana, kada je Peta crnogorska brigada prošlog leta išla za Bosansku Krajinu. Veli Nikola:

— Mi komunisti moramo prvi gladovati. U nas gledaju svi borci, pa kako mi, tako i oni. K'o što smo u jurišu prvi, tako i ovde moramo oti prvi.

SUBOTA, 8 MAJ

Rudine. — Završili smo jutros rad u Bolnici broj jedan na Rudinama. Dobri ljudi ima ovde. Sreli smo druga Sćepanovića koji je bio somandant bataljona u jednoj dalmatinskoj brigadi. Njegovo prisustvo mnogo je podiglo moral čitavog jednog bolničkog bataljona. Posle sastanka on nam govori o gladi:

— Išao sam bio iz Kifinog Sela ka Morinama. Prolazim pored jedne >grade i čujem vreći koza kao da je zmija ujela. Potrčim da spasem

životinju, a kad sam stigao imao sam šta da vidim. Jedan naš tifusar legao pod kozu pa je sisa ...

Sišli smo pred podne do Šćepan Polja, pa smo prešli Pivu mostićem kod Kruševa. Ovde se sada smesti J Vrhovni štab. Baš je danas završeno savetovanje Vrhovnog štaba kome su prisustvovali i svi komandanti divizija. Izrađen je plan naših daljih operacija, ukoliko nas ne omete neprijatelj. Pre svega Druga divizija, zajedno s Prvom divizijom, treba da zauzme Kolašin, a zatim Mateševo, Andrijevicu i da izbije na Čakor. Prva divizija, posle toga, ako neprijatelj izvrši ispad iz Berana, da napadne Bijelo Polje i da se izvrši, najzad, zajednički napad na Berane. Likvidiranjem Plava i Gusinja spojili bi se s albanskim partizanima. Dva naša bataljona trebalo bi da odu u Albaniju u goste našim ratnim drugovima Albancima koji se vrlo dobro bore. Treća divizija bi obezbeđivala bok od Nikšića i Gacka. Koča, Peko i Radovan Vukanović otišli su razdragani na izvršenje ovih zadataka.

★

Pitanje ranjenika je veliki problem. Oni koče operacije naših jedinica. Da nemamo ranjenika daleko bi već sada bili. Više od četiri sata Judita i ja smo podnosili izveštaj Marku i Crnom o stanju u bolnicama. Posle su nam oni dali detaljne direktive za masu pitanja. Od konkretnih zadataka Marko je podvukao: pitanje ishrane u bolnicama, borba protiv pegavca, sahranjivanje drugova koji umiru u toku pokreta, podizanje stručnog sanitetskog osoblja, pravilna raspodela tog osoblja.

Oko ponoći polazimo na spavanje. Došao izveštaj da se i d-r Kraus razboleo od pegavca. Ja hoću da legnem u drugi ugao sobe, da ne bih slučajno preneo pegavac na Marka i Crnog, a Marko mi veli:

— Lezi ovde pored mene!

Ležem na pod, stavljam torbu s Dnevnikom pod glavu i zavlačim lice u kragnu mog debelog suknenog kaputa. Odmah sam zaspao.

★

Zatekao sam i Vlatka — našeg pregovarača u pogledu zamene s Nemcima. Baš se sada vratio s poslednjeg svog pustolovnog putešestvija. Uspeo je da oslobodi Hertu, drugaricu Starog. Uspeo je da se probije do slavonskih partizana. Oni su izdržali tešku ofanzivu veoma uspešno uprkos svim teškoćama. Svu vojsku i dobar deo oslobođene teritorije očuvali su. Marijan je bio teško ranjen od avionske bombe. Tri dana je ležao neprevijen u šumi, ali je ipak ostao živ. Pegavac i kod njih hara. Imaju preko 600 drugova bolesnih od pegavca.

NEDEUA, 9 MAJ

Šćepan Polje. — Od šest izjutra pa sve do sedam uveče radili smo neprekidno. Primili smo dva lekara u Partiju. Hrabri i požrtvovani pokazali su se tokom ove ofanzive. Kako je bilo pogrešno sektašenje onoga druga u Glamočkom Polju: »Lekari su gospoda«. Dobra je škola ovaj naš rat. Ljudi ginu brzo, ali se još brže uzdižu.

Ovaj bataljon teških ranjenika dobro radi. Ranjenici su previjeni, umiveni, bolničarke vredne, pa od ono oskudnih sredstava za ishranu kuvaju ukusna jela. Beru žaru, srijemuš. Ranjenici samo traže radio-vesti. Lepo su proveli Prvi maj. Na jednoj obali reke su ranjenici, a na drugoj jedan bataljon Druge proleterske brigade. Zapalili vatre i na jednoj i na drugoj obali. Zapevali ranjenici, zapevali borci. Razvila se utakmica ko će lepše pevati, i pobedili ranjenici.

PONEDELUK, 10 MAJ

Šćepan Polje. — Pešačili smo punih šest sati do čelebića. Zatekli smo Vitu u Sanitetskom otketu. On je sam vodio sve poslove, pošto Gojko i Kraus još uvek leže. Vatra im je popustila. Razgovarali smo s njima o našim dosadašnjim iskustvima u bolnici, slažu se u svemu. Judita i ja imaćemo još dosta posla, postoji u ovoj bolnici trinaest bataljona i treba ih sve običi. Ovo su sve pokretni bolesnici i ranjenici. Ali će se broj znatno smanjiti. Biće za koji dan svega šest bataljona, jer drugovi ozdravljaju. Ukupni broj ranjenika i bolesnika u čitavoj Centralnoj bolnici pre tri dana iznosio je 3.100 drugova.

UTORAK, 11 MAJ

Čelebić. — Ceo dan smo bili zagnjuren u bolničke stvari. Ovo je posao koji zahteva sva dvadeset i četiri sata. Mora se neprekidno misliti o njima, i noću se budim i zapisujem ponešto što sam u toku dana uočio, a zaboravio da iznesem na sastanku.

Susreo sam dvojicu tifusara. Otimali seljacima hranu. Ja imodržao bukvicu, pa ih pitam odakle su, a jedan od njih reče:

— Iz Banije!

Ali meni nešto sumnjivo. Nije im naglasak banijski. Pritegnem ih ja, dok jedan ne priznade:

— Ja sam Užičanin, ali neću to da priznam da ne bih brukao Užičane, pa, eto, rekoh da sam Banijac. Odande je najviše tifusara.

Od jada sam počeo da se smejem:

— To je, Ero, čisti rasizam... I da više to nisi radio, niti da otimaš seljaku, niti da stavljaš teret svojih grešaka na drugoga.

SREDA, 12 MAJ

Čelebić. — Bili smo danas na sastanku u bolnici kojom rukovodi jedna drugarica. Masa grešaka u organizacionim pitanjima, prenela sve sektore rada iz vojske u bolnicu, kao da ranjenicima nije jedini i glavni cilj da što pre ozdrave. Ranjenici gladuju, žito počelo da stiže iz Sandžaka, ali ova drugarica nije organizovala mlevenje. Govori ona o borbi protiv pegavca, o merama koje su preduzete, mislio bi čovek sve je kod nje u redu, a vidim joj na vratu vašku kako mili.

ČETVRTAK, 13 MAJ

Čelebić. — Razgovaramo Judita i ja večeras posle svršenih sastanaka kako je dosta lako uočiti nepravilnost, ali je teško naučiti ljude da pravilno rade. Treba tu ogromno strpljenje, treba imati takta, upornosti.

Dok mi ovo govorimo dođe nam j jдно pismo od Crnog u pravi čas. Sreo jednu devojku kako luta po Pivi. Izbačena je već iz četiri brigade zbog prostitucije. Prišla nam je kad smo oslobodili neku bosansku kasabu. Mlada je, nema ni osamnaest godina. Na prvi pogled »neizlečiv« tip. Ali Crni, po svom sistemu svršavanja »sitnih poslova«, napisao nam pismo o ovoj devojci, izneo ko je, šta je, da je jednom čak bila osuđena na smrt zbog prostitucije, a na kraju veli da joj damo još jednom prilike da se popravi. Razgovarali smo dugo s ovom devojkom. Postavili smo je za bolničarku – pomoćnicu u Trećem bataljonu.

PETAK, 14 MAJ

Čelebić. — Stvarno radimo dan i noć. Ali umor ne osećamo — naročito posle današnjeg dana. Ima divnih ljudi u ovoj našoj bolnici. To nam je pokazao sastanak u Trećem bataljonu; komandant Miljuša Jovanović, a politički komesar Tošo Obradović. Ranjenici previjeni, umiveni, vašiju nemaju. Ishrana redovna. Zito se stalno melje, hleba svaki dan. Već je četrdeset ranjenika vraćeno u jedinice. Oporavili su se. Još će trideset u najskorije vreme biti poslato. Eto, ovako se rešavaju problemi. Ranjenici iz ovog bataljona ne idu po okolnim kućama da uzimaju hranu od seljaka. Treba rešiti problem intendanture, pa neće biti ni krađe. Sami seljaci dolaze u štab bataljona i donose poklone ranjenicima. Iz drugih sela dolaze seljaci i pitaju štab ovog bataljona šta da rade da krađe kod njih prestanu!

★

Pojedini bataljoni su prosto podivljali po pitanju suzbijanja krađa. Ne vide ljudi problem — i rešavaju ga policiskim merama. Bolnica VII baniske divizije osudila na smrt tri rekonvalescenta od pegavca radi krađe i — streljala! Kad smo Judita i ja išli za Čelebić sreli smo dva Banijca — vezana u žice, sasvim isprebijana — jedan je u tuči pao u vatru i osmudio kosu. Slala ih je baniska bolnica štabu bolnice broj 3. Odvezali smo ljude. Da batine ne leče — najbolji je dokaz to što su ta dva Banijca zajedno sa stražarom koji ih je sprovodio odmah istog dana ukrali u štabu bolnice 3 — 15 kila brašna!

Utoliko izgleda veći i svetliji primer pravilnog rada u III bataljonu.

★

Posle podne smo imali jedan od najvažnijih sastanaka otkako radimo u bolnicama. Držali smo ga sa Sanitetskim otkom punih sedam sati u sobi Gojka i Krausa. Oni su mogli da prate tok diskusije. Rezultati su dobri. Preneli smo ono što su nam Marko i Crni naložili. Drugovi su pravilno shvatili svoje nove zadatke.

Jednu smo stvar naročito, principijelno, podvukli. Odnos partije i vojske, odnos raznih organizacija i ustanova u narodno – oslobodilačkoj borbi. U Sanitetskom otku nije postojala jasna slika šta je partija, a šta je vojska. Brkalo se. Partija ne može nikom da zapovedi — sem partijcu. Partija ne može da naredi S.O. to i to. Ona može da predloži,

da savetuje — da preko partijaca u S.O. sprovede izvesne stvari. Takođe se brkaju pojmovi — bolnice, Komanda mesta. Bolnica ne može da sudi po krivičnim delima — ona je ustanova da leči ljude, a može da podnosi prijave K.M., koja će stvar dalje sprovoditi našim vojnim sudovima. Ta pojava se ne ogleda samo u bolnici. Poslala bolnica po našem savetu neke bolničarke koje su krale s prijavom K.M., a Kovačević, »instruktor Komande područja« odgovorio:

— Neka im sama bolnica sudi. Mi nemamo ni zatvora, ni ljude koji će sprovesti ove bolničarke do Vrhovnog štaba.

Morao sam i njemu istu stvar objašnjavati.

★

Sada nekoliko reči o samom sastanku Sanitetskog oteka. Prvo smo Judita i ja u opštim crtama govorili o nedostacima našeg Saniteta, o perspektivama naše vojske, o potrebi da Sanitet dostigne našu vojsku. Konstatovali smo da partiska organizacija nije postojala u Sanitetskom oteku, da ga Partija nije vodila, da nije imala uvid u rad, da se sam Sanitetski otek nije osećao kao rukovodeće telo.

Zatim smo podelili rad na sektore po kojima će pojedini drugovi odgovarati pred Partijom.

1) Pitanje lekarskih kadrova: Dvadeset lekara je u ovoj ofanzivi poginulo, umrlo ili nestalo. Pratiti razvitak lekara, pravilno ih raspodeliti po bolnicama i divizijama. Utvrditi broj stručnih i nestručnih bolničarki, odmah otpočeti kurseve, izvršiti pravilnu raspodelu. Podizati lekare i politički i stručno. Onemogućiti onaj sektaški stav: »To su gospoda koja su nam sada potrebna, dok mi ne izgradimo naše kadrove«.

2) Epidemiologija: Higijenske pokretne ekipe za bolnice, vojsku i narod. Pegavac nestaje, spremi se za trbušni tifus i dizenteriju. Pravilnik za suve komore. Pravilnik za izolaciju zaraznih bolesnika.

3) Trupni sanitet: Povezati se sa sanitetima u divizijama, jer se pokazalo da smo najveće teškoće imali baš zbog odsutnosti veze između Sanitetskog oteka i trupnog saniteta. Izraditi pravilnik o slanju i vraćanju ranjenika i bolesnika iz divizija u centralnu bolnicu i obratno. Zatim, pitanje kadrova u trupnom sanitetu i pravilnik o raspodeli lekova.

4) Ishrana: Najveću pažnju obratiti na ovo pitanje. Najviše ranjenici i bolesnici umiru od iscrpenosti, od gladi.

5) Transport: Jedan od važnih sektora. Odmah da se stvori ekipa od 150 konja za prenos ranjenika, koja će se u relativnom zatišju upotrebiti za prenos hrane.

6) Apotekarstvo.

7) Političko - prosvetno - kulturni rad.

Na sastanku su bili: Gojko, Vita, Kraus i Stanko Martinović, kao članovi Sanitetskog oteka, i Voja Đukanović i Ljuba Mikić, kao referenti Sanitetskog oteka.

SUBOTA, 15 MAJ

čelebić. — Večeras su došli do nas Krcun Penezić i Vlado Rolović. Savetuju nas da što pre rasteretimo ovaj kraj od ranjenika, jer se ovde

moraju smestiti jedinice Druge proleterske. »Vražja divizija« sve je aktivnija. Vrše duboke prodore novim metodama. Biraju jaruge, zaobilaze naše položaje i upadaju u dubinu naše teritorije. Pojedini Nemci vrebaju naše puškomitraljesce, pa im se satima prikradaju. Tri su nam puškomitraljesca ubijena izbliza nemačkim »Valterima«. Sve pokazuje da se Nemci ozbiljno spremaju na velike borbe. Druga proleterska je izvršila nekoliko protivudara i pokazala Nemcima da su ovde proleter.

Gojko danas razdoktori doktora Gerasimova, belogardejskog emigranta, koji je od pre devet meseci u partizanima. To je veoma čudan, nesavestan, nastran čovek. Evo liste njegovih zločina:

1) U s. Drače ostavio 35 teških internih bolesnika, a sam krenuo napred s pet konja, ženom, detetom i dva pratioca. Nije se zaustavio u Brodu, gde mu je naređeno da se zadrži, već je otišao dalje, a bolesnici su daleko iza njega išli peške, bez hrane.

2) Ranije, u Argutu, odbio da dà tih pet konja za ranjenike.

3) U Livanjskom Polju skinuo ranjenika s kamiona i stavio svoju ranjenu kučku.

4) Proneverio dvadeset osam hiljada dinara partizanskog novca.

5) Nije u čelebiću previo ranjenike šest dana.

I tako dalje. On je govorljiv čovek. Kad mu se nešto primeti, on se brani:

— Ko, zar ja? Pa ja sam bio počastvovan do sada stalno, sve sam pohvale dobijao ...

Pred ranjenicima je otkrivao svoju belogardejsku dušu:

— Zašto mi, intelektualci, da nosimo srp i čekić na kapi. Mi treba da nosimo na petokrakoj knjigu!

Ovde je s nama večeras bio i d-r Stanko Martinović. Kakva suprotnost Gerasimovu! To je stvarno naš najpožrtvovaniji lekar. Pre neki dan vodio je ranjenike put Belena, a četnici zapucaju s jedne strane. Stanko zgrabi svoju mašinku i trčećim korakom krene ka brdu odakle su četnici napadali, pucajući neprekidno na njih. U pomoć su mu priskočile bolničarke i neki lakši ranjenici. Četnici su se razbežali, a Stanko, bolničarke i ranjenici gonili ih uz brdo, sve dok nisu došli do njihovog skloništa. Pronašli su tu dosta kajmaka i druge hrane, pa su se s tim vratili koloni ranjenika. D-r Stanko Martinović je jedini naš lekar koji ima tačan spisak svih svojih bolesnika. On je vodio pegavce iz Krajine. Ozdravilo je 955 bolesnika, a umrlo je od Mliništa (15 februar) pa do 15 maja 480 drugova. To je spisak pegavaca samo kod d-r Stanka. Drugi iekari nisu vodili ovakvu statistiku. Svakog od njih ima ime, mesto u kome je umro i gde je sahranjen.¹

¹ D - r Stanko Martinović je u Petoj ofanzivi ostao kraj svojih ranjenika i podelio s njima sudbinu. Nemci su najveći deo ranjenika pobili. To je bila jedna grupa od sto pedeset teških ranjenika koji su bili skriveni na Pivi. D - r Gerasimov se predao Nemcima tokom Pete ofanzive i postao je provokator. U logoru na Sajmištu u Beogradu prokazivao je funkcije naših ranjenika. Uхватili smo ga u Dalmaciji u leto 1944 godine.

NEDELJA, 16 MAJ

Čelebić. — Stari Jošan Bulajić, sanitetski major u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, postao je komunist kada je prešao šezdesetu godinu. Zaplakao se od radosti kad su mu drugovi to juče saopštili. Rekao je:

— Kad su prošli put bili četnici sasvim blizu nas, kad je izgledalo da ćemo izginuti, samo me je jedno tištalo: »Poginuću, a nisam postao komunist«.

Danas smo Judita i ja bili na sastanku njegove jedinice štaba Bolnice br. 3. Ovaj stari, iskusni lekar rekao nam je nekoliko tačnih stvari:

— Prvo, više smo imali u toku ovog marša smrtnih slučajeva od iznurenosti nego od bolesti... Drugo, polovina od onih koji su izišli iz zarazne bolnice nisu preležali pegavac, iako su ubeđeni u to, nego su imali jak nazeb ili običnu temperaturu od iznurenosti. Kad smo otpuštali rekonvalescente u jedinice utvrdili smo 440 takvih slučajeva.

Bili smo na sastanku intendanture. Nije znala da organizuje posao. Evo primera: U čajniču je štab Prve divizije ostavio za Centralnu bolnicu: 4.000 kilograma brašna, 1.250 kilograma kukuruza, 2.000 makarona, 1.500 pasulja, a u bolnicu je stiglo: 1.000 kilograma brašna, 548 kukuruza, 355 makarona, 180 pasulja.

Istina, nije bilo dovoljno konja za prenos. Poslednji tovar od deset konja uhvatili su četnici i opljačkali, zatim sva se ova hrana morala prenositi iz udaljenosti od jednog do dva dana hoda. Ispitivali smo rad intendanture. Hranu koju bolnica nije stigla da odnese dobila je vojska, tako bar stvari nisu propale. Utvrdili smo da krađe hrane nije bilo, već jedino da je postojala slaba organizacija u prenosu hrane.

PONEDELUK, 17 MAJ

Čelebić. — Po kiši smo pošli na sastanak Četvrtog i Šestog bataljona. Oblaci do zemlje, a odjednom se pojavi nemački izviđač. Provlači se jarugama kao ptica. Sumnjivo je ovo izviđanje. Sasvim su nas zaokupile ove bolničke brige, pa smo izgubili iz vida šta se dešava kod nas i u svetu. Doznali smo da saveznička ofanziva neobično uspešno napreduje u Tunisu.

★

Ova dva bataljona pegavaca u teškom su stanju. Branje trave, »paša« kako se kaže u bolnici, ovde je obavezna stvar. Imaju određeni sat, od devet do deset, kada svi idu u šumu. Žalosno je gledati dobre drugove kako ih je upropastio pegavac. Dolazi Ivo Novaković:

— Slušaj, Vlado, jedan seljak ima ovde odličan kiseo kupus. Dao sam mu cebe, hoćeš li da tebi malo donesem?

Ne smem ga grubo odbiti, bolesnik je:

— Ma, Ivo, ko jede kupus krajem maja. Sve se to pokvarilo.

— A, ne, ne, odličan je kupus. Ja sam poveo celu svoju četetu, znaš, komandir sam, i začas smo razgrabili čitavu kacu. Seljak nam je dao drage volje.

★

Kadrovi su nam veliki problem. Eto, u ova dva bataljona svi rukovodeći drugovi preležali su pegavac. Kod nekih su ostale teže posledice kao kod Ive. Otuda ogromne teškoće u radu. Ivu smo uverili da mu je potreban odmor.

>

UTORAK, 18 MAJ

Pokret. — Sastanak u Bolnici broj 3 otpočeli smo u pet i trideset. Naročito smo podvukli potrebu podizanja ljudi. Moramo se probiti s onakvim kadrovima kakve imamo u bolnici. Ne možemo očekivati 100, 200, 300 izgrađenih drugova iz vojske, koji će napraviti »čudo« u bolnici. U njoj samoj ima masa materijala, samo treba vaspitavati, podizati ljude. Pošto smo završili posao na Celebiću, to smo Jučlita, Vita i ja pošli za Šćepan Polje.

★

Četnici su napali jednu grupu naših bolesnika kad su išli za Meljak. Jedan je drug poginuo, a jedan je ranjen. Svega je nekoliko bolesnika imalo oružje, ali su odbili napad četnika. Izdajnici znaju da se Nemci pripremaju, pa udaraju mučki.

I na drugim mestima pripucavaju u leđa. Sedeli smo Judita, Vita i ja, na putu za šćepan Polje, na steni, iznad Uzlupa, šalili se; ja sam predlagao da Judita ide u prethodnicu, Vita u začelje, a ja da budem glavnina, ako nas četnici napadnu, ne sluteći da su nekoliko sati pre toga, baš na tom istom mestu, četnici pucali u jednog našeg kurira. Sreli smo ga nekoliko sati kasnije i ispričao nam je šta mu se dogodilo.

★

Punih osam sati smo putovali do šćepan Polja, uskim putem, kroz šumu iznad Tare. Ožedneli smo prilično i ispod Zlatnog Bora naišli smo na jake izvore. Legao sam na kamen, zamočio lice u hladnu vodu i slatko se napio. Ovo je jedno od najlepših uživanja u našem ratu, piti čistu vodu.

Odmorili smo se tu, kraj vode, i otpočeli zanimljivu diskusiju o kadrovima. Znatne gubitke smo dosada pretrpeli, a kakvi nas sve zadaci čekaju. Danas - sutra moraćemo čitavu zemlju preuzeti na svoja pleća, a kadrova nemamo ni danas dovoljno. Treba organizovati železnice, snabdevanje, škole, stotinu drugih stvari. Ovo u bolnici nije ništa prema onom što nas očekuje.

— Neće biti mira ni po završetku rata, tek će onda biti posla! — veli Vita.

U Šćepan Polje smo stigli u pet i po i odmah smo otpočeli sastanak sa štabom bolnice pegavaca. Raška Popovića, člana štaba, drugovi oštro kritikuju. Dok smo raspravljali Raškov slučaj dva puta su prošle bolničarke i pronele mrtve drugove. Oni su toliko omršavili da su postali

kost i koža. Pod teretom njihovog tela nosila se uopšte ne ugibaju. Samo po kaputu na nosilima poznaje se da to sahranjuju druga koji je umro.

Završili smo sastanak u ponoć. Posle osamnaest i po sati marša i rada legli smo u vlažnu travu, u ruševine muslimanskog sela Huma, prema Šćepan Polju, glavnoj bolnici pegavaca.

SREDA, 19 MAJ

Pokret. — Nastavili smo posao od pet izjutra, pa sve do podne. Izgleda da će se srediti prilike u ovom štabu. Ljudi se jutros potpuno otkravili. Istupaju i iskreno ukazuju na svoje propuste i greške. Jedan drug kritikuje sebe, suze mu u očima i svečano daje obećanje da će biti još budniji, još uporniji. Kad je završen sastanak, drugovi nam ne daju da krenemo. Svaki hoće da govori, svaki bi hteo da ukaže na svoje slabosti. Divni ljudi. Ovog ima samo u Rusa i kod nas.

Obišli smo odeljenje najtežih bolesnika. Oni su smešteni u staru austrisku karaulu. Zastao sam. To nisu ljudi, već živi kosturi. Jedan stvor, čudno iskrivljenog lica, puza po zemlji i nešto bunca. Razumem jedva: »Avion, avion«. To je, rekoše, d-r Rudan. Prosto ne verujem. Pre neki dan to je bio žustar, hitar Dalmatinac. Sada je pegavac. Umro je nekoliko sati po našem odlasku.

Dok sam prelazio most na Pivi, pade mi na pamet da su svi drugovi koji su prisustvovali sastanku, sem Raška Popovića, preležali pegavac poslednjih nedelja. A na svoja pleća primili su ogroman zadatak, evakuaciju 1.800 pegavaca, stalno u pokretu, bez krova nad glavom, bez konja, nosila, bez hrane. Pravili su neki od njih propuste, ali kad se čitava evakuacija osmotri u celini treba im odati dužno priznanje.

Svratili smo do grupe teških ranjenika na Šćepan Polju. Svi su umiveni, odela su im isparena, čak imaju i ponešto hleba. Redovno se previjaju. Ide mašina, kako kaže Crni, samo je treba pokrenuti, ljudima pomoći, pa je dobro.

Ovde smo doznali da je major Vojislav Đokić poginuo od avionske bombe, negde oko Miljevine. Udario ga sitan geler, kao zrno pšenice, ispod oka i prodro kroz lobanju. Izdahnuo je posle dva dana. Ovih dana mu je i sin poginuo. Đokić je stari oficir, još 1910 godine bio je proizveden za potporučnika. Iz vojske je, kao major, bio uklonjen 1933, jer je bio optužen u mariborskom procesu. Kad je izbio ustanak 1941 odmah je pošao u borbu. Bio je vrlo uporan, niko ga od naših drugova nije poznavao, ali se on od prvog dana izjašnjavao za partizane. Odlazio je iz Sarajeva čak u Crnu Goru, na Pivu, i pisao letke, zvao narod u borbu. Posle se vratio na Jahorinu i tu je, zajedno s Borom Kovačevićem - Šćepanom i Radom Hamovićem, organizovao Jahorinski odred. Bio je komandant Odreda sve do aprila 1942, kada je otpočela Treća ofanziva. Nekako u to vreme postao je i član Vrhovnog štaba. Odlično se slagao s nama, mladima. Poginuo je kao načelnik štaba Sedme divizije. Pored njega pao je i d-r Vajs, sanitetski referent Sedme divizije. Dobar lekar.

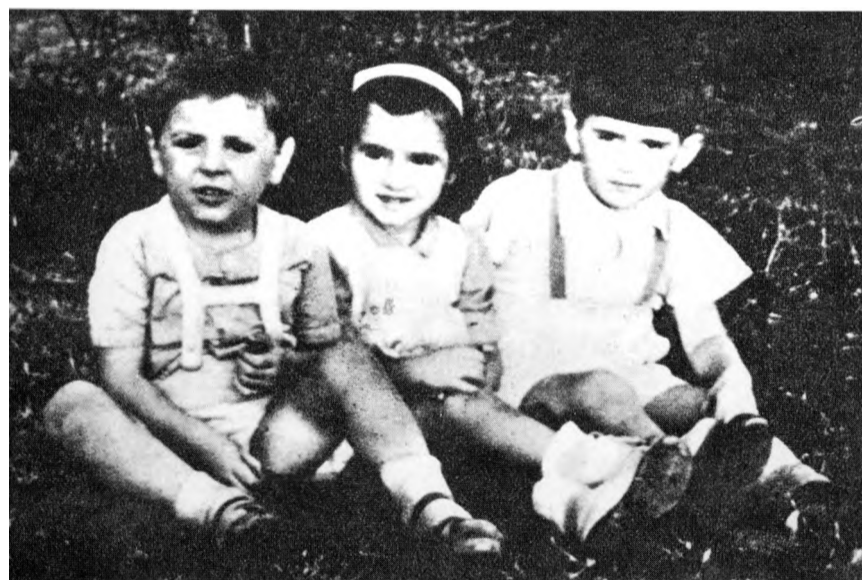
Judita, Vita i ja krenuli smo za Rudine, gde se nalazi naša poslednja bolnica. Hteli smo, prvo, da svratimo u Liječevinu, gde su bili Crni i Đido. Odmorili smo se ispod zadužbine hercega šćepana. Dole pod nama

PAVLE ILIĆ - VELJKO DIKTIRA VLADIMIRU DEDJERU IZVEŠTAJ ZA VRHOVNI ŠTAB
U BIJELOJ, 19 MARTA 1943

MITAR BAKIĆ I OLGA DEDIJER, FEBRUARA 1943

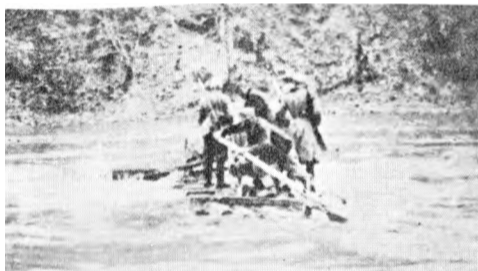

MILICA DEDIJER SA SVOJIM DRUGOVIMA U OKUPIRANOM BEOGRADU, 19 MARTA 1943

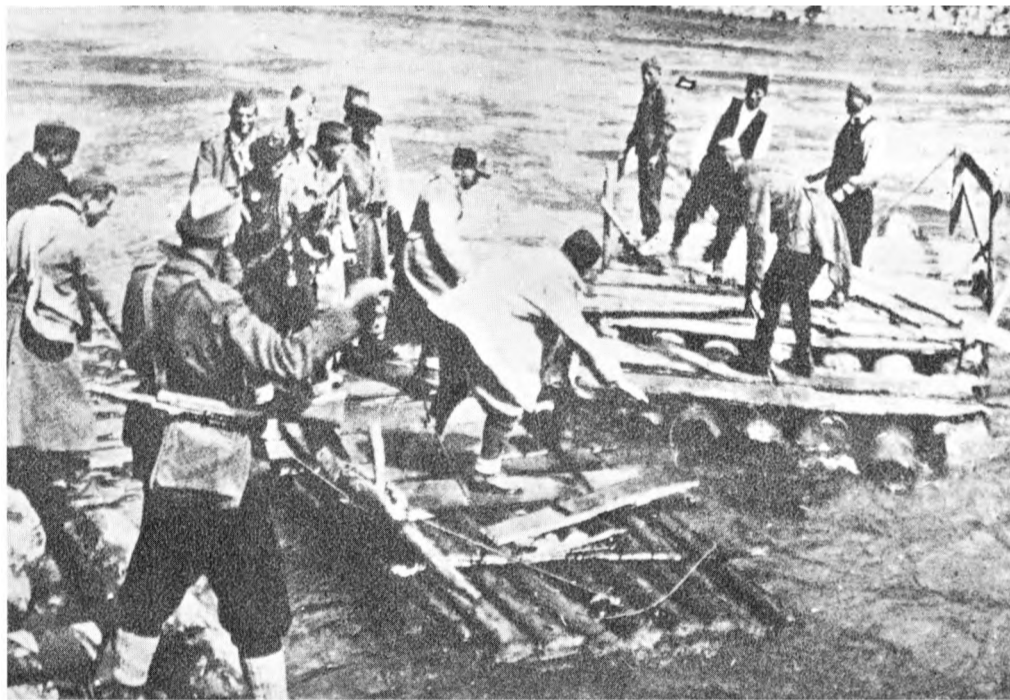

»DRUG TITO JE NAREADIO DA
NASA GLAVNINA POVEDE 4.000
RANJENIKA IZ KRAJINE, LIKE I
KORDUNA, BANJE I DALMACIJE,
KAKO NE BI PALI U RUKU
NEPRIJATELJU. NASA VOJSKA I
NAS NAROD DALI SU SVE OD
SEBE DA BI SE RANJENICI
SPASLI.«

Slike gore i levo: »/ JEDNOG JUTRA POSLE
CITAVE NOCI STRAZARCENJA, KAD SU SE
CETNICI POVUKLI IZ BUNKERA
PORED SAME OBALE NA BRDA, GDE SU
PREKO DANA JELI I PILI MISLEĆI DA SE MI
NEĆEMO USUDITI DANJU DA PRELAZIMO DRINU,
RADE SPLAVAR PREŠAO JE NA PRVOM SPLAVU S/A
SEST DRUGOVA IZ DRUGE CETE DRUGOG
BATALJONA DRUGE DALMATINSKE BRIGADE,
S KOMANDIROM RADOM SUNJICEM, POZNATIM
BORCEM.«

ŠTAB DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE PRELAZI DRINU IZMEĐU BRODA I ŠECPAN POLJA
KRAJNJI NA LEVOM SPLAVU PEKO DAPCEVIC, PORED NJEGA CEDA MINDEROVIC I MITAR
BAKIC U BELOM KAPUTU. U SREDINI DRUGOG SPLAVA RADE, SPLAVAR IZ BELENA ON JE
PREVOZIO NASU VOJSKU NEPRESTANO 36 ČASOVA. NIJE PREKIDAO POSAO NI KAD JE BIO
RANJEN U RUKU. POSLE JE DOŠAO S DRUGE OBALE NJEGOV STRIC, PA SU PRORADILA DVA
SPLAVA, TAKO JE BILA SAVLADANA DRINA NA SEKTORU DRUGE DIVIZIJE.

CRNO JEZERO ISPOD MEĐEDA U MASIVU DURMITORA » . . . stalno mi je pred očima slika Crnog Jezera s ogromnim hrbtom Međeda, koji se strmo diže odmah iznad vode, sav obrastao u džinovske tamno - zelene smreke . . . Razmišljao sam o danima, koji su davno minuli, o onom vremenu, tamo pre pet godina, kada sam s Olgom boravio ovde na Žabi jaku . . . « Dole levo OLGA DEDIJER

OLGA DEDIĆ. NJENA
POSLEDNJA FOTOGRAFIJA
PRED ODLAZAK
U PARTIZANE

IVO FLOR (levo)
I. VLADIMIR DEDIĆ
U PETOJ OFANZIVI

VELJKO CERIC - PAVLE (desno)
I VLADIMIR DEDJER U PETOJ OFANZIVI

JEDNA NAŠA KOLONA IZNAD NIKŠIČA

CRNOGORKE IZ GORNJE MORACE NOSE RANJENIKE

TOP »KRNJO« DESETE HERCEGOVAČKE
BRIGADE

IVAN MILUTINOVIC GOVORI NA
NARODNOM ZBORU U BERANIMA,
OKTOBRA 1943

Tara i Piva — Drina. Divan kraj, sve zeleno ali pusto. Totalni rat. Prekoputa spaljeni Hum. Vetar nam donosi nekakav smrad, možda bačen drob, možda leži nesahranjeni četnik, možda mrtvi tifusar. Gledam u oštri greben Vučeva, u tamnoplavo nebo iznad njega, i počeh da govorim Juditi i Viti kako lep život vodimo, ponosita čela idemo kroz sve ove užase. Kao orlovi na visinama. Pušku nosimo u ruci, ali skupo to plaćamo. Svakog dana ode poneko. Srećni smo, uprkos svega, u proleće treće godine velikog rata.

Stigli smo u Liječevinu. Tu se održava partiski kurs. Tokom ove ofanzive, između marševa, uče naši drugovi vredno marksizam-lenjinizam. Ovo je već drugi kurs. Đido, Crni i Krsto Popivoda drže predavanja. Da vidimo tu vojsku koja bi usred ovih napora, marševa, bombardovanja, pegavca, našla vremena za učenje. A da nam nije teorije, da je ne proučavamo tako uporno, ne bismo ovo ni izdržali, ne bismo ovo ni stvorili. Ona je izvor naše snage, ona nam ukazuje da ćemo pobediti ako budemo pravilno radili, ona nam ukazuje da će pobeda u velikom ratu biti na našoj strani.

Zavidim drugovima koji su na kursu. Ovaj rad u bolnici mi je sve misli zauzeo. Tek ovde saznajemo pojedinosti velike savezničke pobede u Tunisu. Stara žica novinarska u meni ponovo kuca.

ČETVRTAK, 20 MAJ

Pokret. — Kurs će se završiti za koji dan, pa ćemo Judita i ja zajedno s Đidom i Crnim za Vrhovni štab, jer ćemo naš posao na Rudinama završiti za dva-tri dana. Rad u bolnicama otrgao me je od svih stvari i problema izvan bolnice. Tek sam ovde saznao pojedinosti velike savezničke pobede u Tunisu. Nemci i Italijani su bačeni u more. Doznadosmo od Crnog važnu stvar. Englezi nas najzad priznaju. Jedna se misija spustila u Liku a jedna treba da dođe kod nas.

Na ovom kursu našao sam mnoge stare drugove. Gledam jednog druga s leđa kako čisti čizme i pitam se ko bi to mogao biti što tako uporno doteruje obuću usred ove planine? Kad se okrenuo, poznao sam moga kuma i starog prijatelja Nešu-Nenada Petrovića. Zagrlili smo se. On je zamenik političkog komesara jednog bataljona u Majevičkoj brigadi. Nismo se videli više od tri godine. Zajedno smo stanovali u Beogradu 1937 i 1938 godine. Razgovaramo o drugovima, o starim uspomnama, o Ivici Marušiću, koji je postao legendarni krajiški junak — Ratko.

Posle podne smo pošli za Rudine. Gore, na čistini, nalete iznad nas nemački izviđač. Nije bio više od trideset metara. Srećom, nije nas primetio. Preko Tare čuje se jaka borba. »Vražja divizija« krenula je od Foče i izbila na položaje ispred čelebića. Tamo se nalaze samo lakši ranjenici i bolesnici — pešaci. Svi teži ranjenici već su prebačeni na Pivu. Tako nam je bio naredio Terzić.

Još nam nije jasna ova vojna situacija. Od Crnog smo čuli da su Nemci ušli iznenada u Kolašin. Draža Mihailović je ranije krenuo ka Sjenici. A vojvoda Pavle Đurišić se odvezao s Nemcima. Seo je u njihov tenk i otišao. Naše drugove iz zatvora u Kolašinu izveli su na čistinu

izvan grada i otvorili vatru iz mitraljeza. Od 400 drugova dosad je do nas stiglo 14! Ali najveći deo izgleda da se spasio. Nemci nadiru i od Nevesinja ka Gackom i Nikšiću. Terzić u pismu veli da im je cilj izbijanje na Jadransko More, kako bi sprečili savezničku invaziju. Đido veli da im je osnovni zadatak da nas unište. Narod je izbegao u planine. Deseta hercegovačka je hitno pošla ka Gackom. Mitar i Peko su izdali letak narodu Crne Gore i Hercegovine i pozivaju ga da ustaje protiv Nemaca.

PETAK, 21 MAJ

Rudine. — Nemci su navalili od Foče. Prodrli su do samog Čelebića. Čuje se jaka borba. Očekujemo Prvu diviziju da sredi stanje na ovom frontu. Ona treba da stigne sutra posle podne. Evakuisanje ranjenika ide sve brže. Danas posle podne novo iznenađenje. Jedna nemačka jedinica probila se od Gackog dolinom Sutjeske i iznenada se prebacila preko Drine gumenim čamcima između Čelikovog Polja i Bastasa. Bez zadržavanja je jurnula ka Humu i Šćepan Polju, gde smo mi imali oko 300 tifusara, od kojih 140 teških. Tu je bio samo jedan bataljon Druge proleterske. Nemci su na juriš zauzeli kasarnu kraj mosta u kojoj su bili smešteni najteži bolesnici. Jedan bataljon Druge proleterske, srećom, našao se tu i zadržao Nemce. Rukovodstvo bolnice se odlično pokazalo. Izvuklo je sve bolesnike. Nije bio uzaludan onaj sastanak. Naročito se dobro držao Vojvodić, zamenik komesara Prvog bataljona četvrte brigade.

★

Obilazili smo danas bolnice. Ranjenici nam govore:

— Dobro je, drugovi! čisto je, previjaju nas, čitamo, pevamo, ali samo nema dovoljno hrane.

Održali smo sastanak. Ranjenicima se mogao povisiti obrok hleba. Dosada su dobij ali po 150 grama na dan, a u magacinu ima rezerve da se daje svakom ranjeniku po 300 grama na dan za deset dana. Sem toga, sa Žabljaka treba da stigne još 10.000 kilograma brašna. Intendanti su kažnjeni.

★

Došao na Rudine čika Boca Lazović, intendant, stariji drug, ima blizu 55 godina. Šeta se po Rudinama, dok svuda naokolo grmi. Pitam ga kakva posla ima.

— Iz Sandžaka su pošle ovce za Rudine, pa kad stignu, stvorićemo farmu. Krajem juna ćemo strići ovce, a ja sam došao da organizujem radionicu sukna ...

— Dakle ovaca još nema, a strići će se krajem juna, pa od te vune hoćeš da praviš sukno! — šalio sam se s čika Bocom.

On uopšte nije bio obavešten o situaciji. Posle i sam veli da ima malo izgleda i da postriže ovce, akamoli da dočeka prvo sukno.

Ceo dan su nas preletale eskadrile bombardera, po 10, 15, jednom izbrojasmo 27 aviona. U daljini detonacije. Nemci preduzimaju veću ofanzivu. Još nemam podataka o širini njihovih pokreta. Uostalom čim stignemo na Zabljak, situacija će nam biti jasna.

SUBOTA, 22 MAJ

Rudine. — Danas održavamo poslednji sastanak u Bolnici broj 1, završavamo svoj posao. Tri meseca i pet dana proveo sam u ovoj sredini, naročito poslednje tri nedelje dobro sam upoznao stanje u bolnici. Razmišljam o ovoj našoj evakuaciji. Nikad niko nije preduzimao takav poduhvat: 4.000 ranjenika i bolesnika preneti od Like i Krajine za Pivu. Ogroman trud smo uložili. Bitke smo vodili isključivo za ranjenike. Prozorska bitka imala je taj karakter. Braneći stare ranjenike sticali smo nove. Samo Sedma baniska brigada imala je u bici za Prozor 470 izbačenih iz stroja. U brigadi je posle bitke ostalo svega 330 drugova. Pegavac nas je kosio. Sedma baniska divizija i Deveta dalmatinska nastradale su mnogo noseći ranjenike. Sećam se drugova iz Pete dalmatinske brigade koji su mrtvi padali pod nosilima, sećam kako je jednog dana krv oblila dvadeset i dva druga iz ove brigade dok su nosili ranjenike. U Baniskoj diviziji skoro 80% ljudstva bilo je obolelo od pegavca. Velike je napore uložila naša vojska boreći se za svoj visoki princip: ne ostavljati ranjenog druga! Kad smo polazili iz Krajine, Tito je naredio da se svi ranjenici ponesu, čak i oni iz Banije. Hteli smo da olakšamo položaj našim jedinicama u Lici i Krajini.

Ova evakuacija nam je donela dragocena iskustva:

Nikako ne praviti centralne bolnice. Decentralizovati bolnice po svaku cenu. Neka svaka divizija vodi svoje ranjenike, sem onih najtežih. Njih ostavljati na najsigurnijem mestu slobodne teritorije, a pošto nema kod nas sigurnih mesta, to praviti tajne bolnice u bunkerima. Naš centralni sanitet tom pitanju mora da posveti punu pažnju. U Hrvatskoj i Sloveniji imaju drugovi već prilično iskustva u ovom problemu. U Petrovoj Gori tokom ove ofanzive neprijatelj nije uspeo da pronade bolnice.

U ovoj novoj of anzi vi nećemo uspeti da prebacujemo Centralnu bolnicu kao u minuloj ofanzivi. Neprijatelj zna naše stanje. On je uporan. Sećam se reči onog zarobljenog nemačkog majora: »Mi proučavamo vaš način ratovanja«. I, evo, u ovoj ofanzivi Nemci sasvim drukčije ratuju. Ne napreduju samo komunikacijama, ispred glavnine šalju pokretne udarne grupe koje izbijaju tamo gde im se ranije ne bismo nadali. Tako su jutros dolinom Sutjeske izbili na Drinu, brzo je prešli, i napali bolnicu kod šćepan Polja. Naši ranjenici su u ozbiljnom položaju. Ova ofanziva će biti najteža od sviju. Zato je jedini izlaz, po mom mišljenju, decentralizovati bolnicu, sve lakše i srednje ranjenike predati divizijama; bolje će se hraniti, neće se pegavac tako prenositi, a za teške ranjenike praviti bunkere i tu ih skrivati. Nemci će svuda prodreti, nikakvi planinski masivi ne pomažu. Ne možemo mi držati nedeljama jednu te istu liniju fronta. Nestaće nam i municije i hrane.

Drugo, postoji raskorak između razvoja naše vojske i saniteta. Vojska se pretvara u potpuno regularnu armiju, a sanitet je još uvek partizanski. U jednoj bici mi sada imamo po nekoliko stotina ranjenih. Sanitet nije u stanju da odjednom pravilno prihvati ovoliki broj ranjenika jer su objektivne teškoće zaista velike. Uprkos svega, evakuacija je uspela, najveći broj ranjenika vraćen je u brigade. Ostalo je danas svega 1.500 ranjenika, od toga 750 teških. Veliki broj ranjenika i bolesnika ozdravio je i vraćen je u jedinice. Sedmoj diviziji vraćeno je 800 boraca. Moraju se uzeti u obzir i objektivne teškoće. Naš Centralni sanitet je na početku ofanzive odjednom morao da primi sve ranjenike iz Like, s Banije, s Korduna. Mi nismo imali toliki broj kadrova, ni lekara, ni bolničarki za tako mnogo ranjenika. Zatim, nijedna grana naše vojske ne zavisi toliko od materijalnih uslova kao sanitet. Nema sigurnih bolnica, nema dovoljno osoblja, bez lekova smo, u šumi, u stalnom pokretu.

Bilo je i propusta u bolnici, bilo je teških propusta, ali ti slučajevi blede pred bezbrojnim primerima svetlog, herojskog rada mase drugova, d-r Stanka Martinovića, Viće - Rada Vilotijevića, bolničarke Milese, čitave legije malih seljanki iz Banije, Like, Krajine. One su u bolnicu primljene kao izbeglice, pa se u početku nisu znale snalaziti, a tokom vremena, u pokretu, u marševima, pod bombardovanjem, u borbi s četnicima za odbranu ranjenika, one su se čeličile, izgrađivale da bi danas postale heroji naše bolnice.

Prošle noći Đido zakuca na prozor kuće u kojoj sam spavao. Odmah sam mu poznao glas. Kursisti su došli na Rudine, jer su u njihovo selo stigli pegavci iz ščepan Polja. Nemci su danas ceo dan pokušavali da pređu preko mosta na Ščepan Polju, koji mi nismo stigli da porušimo usled njihovog brzog naleta.

Đido i Crni su naredili da se svi ranjenici iz Rudina odnesu u šumu, jer postoji opasnost bombardovanja ovog sela. Pretpostavka je bila tačna. Došlo je devet »štuka« i počele su da tuku periferiju sela, zatim kotu Soko i kose iznad ščepan Polja. Mislili su da se tu nalaze naši artiljerijski položaji. Posle Nemaca došli su ustaše u nekim starim aparatima. Oni su bacali bombe za žive ciljeve po ivici sela. Ranili su naša dva najbolja konja, »Svinju« Crnoga i kobilu Pavla Pekića. Posle ručka pojavio se jedan Italijan, brzi, laki bombarder. On je mitraljirao šume oko Rudina. Zrna su padala oko nas. Primetio je neko stado u blizini, ali Đido i Crni nisu prekidali ispitivanje kursista već su se samo oko bukve okretali kako je Italijan mitraljirao. Crni, Đido, Pavle Pekić, Tošo Vujašinović i ja posle smo se ispeli na Soko da posmatramo borbu koja se vodi ispod nas. Izvanredan vidik. Oko Bastasa su nemačke baterije brdskih topova. Crni je proračunavao s kolike nas daljine Nemci tuku. Druga proleterska nije nikako dozvoljavala Nemcima da pređu Taru i prodru na Planinu Pivsku. Sreli smo danas Sredoja Uroševića s dva bataljona Druge proleterske koji dolaze sa sektora Šavnik — Nikšić.

Čuje se jaka borba i od Celebića. Predveče smo doznali da je Prva proleterska brigada, posle marša od 17 sati, stigla na Celebić u trenutku

kad su Nemci opkoljavali Majevičku brigadu. Izgleda da su bosanski ranjenici zarobljeni, a tako isto i komora. Prvi izveštaji govore da su proleterci spasli Majevičane. Ali prelaz preko mosta kod Uzlupa nije više siguran, jer ga Nemci stalno tuku artilerijom. Uspeli su se na prve kose iznad Huma, oko Zlatnog Bora, i odatle nas ugrožavaju.

NEDELJA, 23 MAJ

Pokret. — Još nije ni svanulo kad smo pošli za Zabljak. Polazimo za Vrhovni štab. Krenuli smo u dva izjutra da bismo do sunca prešli čistinu na Planini Pivskoj. Posle pet sati marša izbili smo do Sušičkog Kanjona, i slatko zaspali kraj jezera. Probudila nas je kiša. Malo kasnije naiđe Veljko Mićunović, koji je prošlu godinu proveo kao gerilac u okolini Cetinja. Govorio nam je o teroru četnika. Mnogi su se naši prijatelji povukli u strahu od četničke kame. Cetinje se dobro drži. Gerilce je ustvari Cetinje hranilo. Odatle se hrana slala krišom na teren.

Peli smo se ka selu Crnoj Gori, ispod štuoca, kad nas sustigoše kuriri iz Vrhovnog štaba. Judita i ja dobili smo jedno pismo od CK u kome je bila detaljno razrađena linija rada u sanitetu. Odmah smo pismo poslali po kuririma Viti i Gojku. Crni mi reče da 25 maja treba da stigne do nas engleska vojna misija. Spustiće se padobranima na Zabljak.

Kad smo se ispeli na sam Štulac preko 2.000 metara, pojavio se nemački bombarderi. Tukli su Zabljak, čitava se planina prolamala. Avioni su kružili oko naših glava i pikirali među doline. Sreli smo neke seljake koji nam vele da je Zabljak i juče žestoko bombardovan. Pojavilo se dvadeset i sedam bombardera i na ovo mestašce od dvadesetak kuća bacili su preko dve stotine velikih bombi. Po mraku smo izbili na Crno Jezero i smestili se u kabine kraj jezera. Gledam na daskama potpise četnika Draže Mihailovića i nekih Italijana. Mnogo se ovaj kraj izmenio od 1938 i 1940 godine, kada sam kraj ovog jezera provodio nedelje pod svojim malim šatorom.

PONEDELUK, 24 MAJ*

Crno Jezero. — Zatekao sam staro društvo na okupu. Prvi put posle oktobra 1942 na Oštrelju opet smo svi zajedno. Zna se — Zoran i ja čitavo smo vreme zajedno, čitali smo dnevnike... On je sjajno opisao svoje lično raspoloženje u mnogim teškim situacijama ... Biće od njega

* Usled opasnosti da neprijatelj ne iskoristi podatke zabeležene u Dnevniku, u slučaju ako mu padne u ruke, to tok Pete ofanzive nisam odmah upisivao u Dnevnik, već u mali kalendar sa šiframa i posebnim znacima. Po probijanju obruča 14 juna, uneo sam u Dnevnik ove zabeleške, dopunjavajući ih naknadnim podacima koje sam prepisao iz operacijskih dnevnika Druge i Sedme divizije (oba ova operacijska dnevnika kasnije su propala). Isto tako, odmah posle Pete ofanzive, u razgovoru s drugom Zujovićem, Rankovićem, Đilasom, Pavlom Ilićem — Veljkom, Terzićem, Kočom Popovićem, Pekom Dapčevićem, Mitrom Bakićem, Pavlom Jakićem, Đurom Kladarinom, Jovom Vukotićem, Ljubišom Uroševićem, prikupio sam prilično materijala o pojedinim fazama Pete ofanzive. Prilikom pripreme »Dnevnika« za štampu tačnost datuma pojedinih operacija kontrolisao sam uz pomoć drugova Koče Popovića i Ljube Đurića, koji su sačuvali zabeleške (dnevnike) o pojedinim operacijama svojih jedinica tokom rata. Tako isto čitav niz činjenica su mi dopunili drugovi Đilas, Peko Dapčević, Mitar Bakić, Cvjetin Mijatović, Radovan Vukanović i Jovo Kapičić.

dobar književnik... Vrhovni štab se nalazi na samom jezeru. Stari i Marko su kraj Malog Jezera, blizu utoka Malog Jezera u Veliko. Juče su Nemci mitraljirali naš logor. Jedan metak prošao je kroz gornji levi džep kaputa Branke Savić. Ošteti joj je legitimaciju na dva prsta od srca.

Posle podne smo Judita i ja bili kod Marka i podneli mu usmeni izveštaj. Kazao je da spremimo i pismeni izveštaj. Kad sam prolazio, posle toga, pored šatora druga Starog, on me viknu:

— Hej, ti, znaš li da si još uvek pod mojom komandom? Hodi gore na razgovor!

Reče mi Stari da se uvode činovi. Postajemo regulama vojska. Prva tri generala biće Savo Orović, pokojni major Vojislav Đokić i Dalmatinac Škorpik. Dobiće činove i lekari.

— Bruke moje, — velim ja. — Pošao sam pre Olge u rat za čitavu godinu dana, pa kad se vratimo kući do Milice — Olga kapetan, a ja običan redov!

— Ništa, dobićeš i ti kaplarski čin! — odgovori mi Stari.

Stari me je zvao da se pripremim za doček Engleza. Treba da prevodim razgovor između Starog i Engleza. Jedna engleska misija se spustila u Lici i sada je kod Glavnog štaba za Hrvatsku. Druga se nalazi negde u Istočnoj Bosni, pala je oko Zvomika, a treća treba da stigne 25 maja do nas. Englezi su bacili prvu misiju na prazno, »da se poveže s borbenim grupama koje se bore protiv okupatora«. Padobranci su pali na oslobođenu teritoriju, koja je prilično velika u Hrvatskoj, pa je tako misija došla do nas. Ona je obavestila radiostanicom englesku komandu o prilikama u Jugoslaviji, o našoj snazi (o tome su mogle da izveštavaju i engleske misije kod Draže Mihailovića, naročito tokom ove ofanzive), pa su Englezi ponudili jednu misiju kod Vrhovnog štaba. Čika Janko je određen da pripremi doček gostiju. Ima on mnogo iskustva za te stvari. Čitavu zimu — februara 1942 čekao je baš ovde na Zabljaku — Ruse. Spremio je velike vatre na jednom polju blizu Zabljaka.

Govori mi Stari posle o bolnicama:

— Marko me je stalno izveštavao o vašem radu. Zadovoljan sam rezultatima koje je postigao naš sanitet u toku prošle ofanzive.

Setih se decembra 1941 kad sam sedeo pred CK-a na optuženičkoj klupi, posle naše bruke kod Pribojske Banje. Sprao sam donekle onaj propust.

Posle me pita:

— A šta ti misliš o raspuštanju Kominterne?

Nisam mogao odmah da odgovorim. Razmišljao sam o tome, istina, ali me pitanje iznenadilo. Stari nastavi:

— To će Hitleru izbiti oružje iz ruku. Pod tom parolom on je vezivao izvesne krugove za sebe... Uostalom same kompartije sada će pokazati više inicijative.

Još mi Stari reče da će naš CK dati svoju izjavu po tom pitanju.

Ja dođoh sebi:

— Mislim da će ova odluka izbiti oružje izvesnim petokolonaškim elementima u samoj Engleskoj i Americi...

Nemci vrše ofanzivu širokih razmera. Još sedmog maja dobili smo od Arsa važan radiogram. Od jednog zarobljenog nemačkog kurira doznao je da Nemci sprovode veliku koncentraciju protiv nas na prostoru Duvno — Široki Brijeg — Vakuf — Prozor. Ta koncentracija je završena 15 maja i Nemci su krenuli na nas s tog pravca, a tako isto i sa svih ostalih strana: od Foče, Pljevalja, Bijelog Polja, Kolašina, Nikšića, Gackog i Kalinovika. Arso i Lola su pošli s Petom divizijom nama u pomoć i treba da udare Nemcima u leđa. Samo se Arso žali da su jedinice vrlo umorne i da su nastradale od pegavca.

Nemci su napravili veliki obuhvat sa svih strana, doveli su potpuno nove divizije i nadiru iz nekoliko pravaca u gustim kolonama.³ Primjenjuju novu taktiku. Na pojedinim mestima razvijaju se u male kolone, pojavljuju se našim jedinicama iza leđa, šalju dresirane pse da nas otkriju, posedaju sve istaknutije kote, odmah se ukopavaju, prave zasede. Snabdevaju se avionima, sem toga su izvršili masovnu mobilizaciju civilnog stanovništva. Zgrabe seljaku konja, a seljak pođe da bi spasao svog konja. Na nekim mestima jedan Nemačkin goni ispred sebe deset civila, a oni na plećima vuku municiju, hranu. Izgleda da je na desetine hiljada ljudi tako mobilisano čak iz Sarajeva, Metohije, da budu nemačka komora. Sada su nas Nemci zaokružili sa svih strana, ali partizani su opkoljeni još od 6 aprila 1941 godine, kada su Nemci prodrli u Jugoslaviju.

Naše su namere da probijemo obruč na severu, jer na tom sektoru, izgleda, ima najmanje neprijateljskih snaga. Prva i Druga divizija treba da se bace na taj sektor i potpuno rašire naš prodor. Prva divizija je sve do nedavno bila na južnom sektoru, u pravcu Prijepolja, Bijelog Polja i Mojkovca. Imala je žestoke borbe s Nemcima. Ostupala je plan-ski, korak po korak, držala jednu poziciju izvesno vreme, nanosila neprijatelju velike gubitke, a zatim prelazila na drugu, pripremljenu poziciju. Zapadno od Prve proleterske, na Sinjajevini i severno od Kolašina, na sličan način su usporavale nadiranje Nemaca četvrta crnogorska i Druga dalmatinska brigada.⁴

Po naređenju druga Tita Prva divizija (Prva proleterska i Treća krajiška) hitno su posiate na severni front u cilju probijanja ka Foči. Proleterci su stigli u pravi čas. Nemci su bili prodrli sve do Čelebića i zarobili bolnicu Majevičke brigade. Pravo iz marša koji je trajao skoro dvadeset časova, Prva proleterska je stupila u borbu, razbila

³ Prema iskazu generala fon Lera Nemci su u Petoj ofanzivi doveli, sem svojih divizija koje su učestvovala u Četvrtoj ofanzivi, još: Prvu alpsku diviziju i 104 lovačku diviziju. Italijani su bacili u ofanzivu pet divizija, a Bugari jednu. Fon Ler veli da je u Petoj ofanzivi učestvovalo preko 120.000 neprijateljskih vojnika.

⁴ U nemačkim izveštajima o borbama na južnom sektoru veli se 17 maja: »Pokreti se izvode po planu. Komunisti se brane delom na frontu 1 alpske divizije sa žestinom.« 18 maj: »Snažne neprijateljske snage opkolile su našu kampgrupu južno od Lipova. U toku su protivmere.« Dalje se govori o žestokim borbama na sektoru jugoistočno od Boana. Nemačka komanda je verovala da demo izvršiti proboj obruča u pravcu jugoistoka i 19 maja javlja: »Tito je najavio napad na Sandžak i razmešta svoje snage prema jugu za proboj prema jugoistoku. Osigurava koncentracije pomoću jakih snaga koje stoje nasuprot 1 alpskoj diviziji.«

Nemce, odrobila bosansku bolnicu i komoru, i počela da goni neprijatelja. Jedan deo Prve brigade u zajednici s Trećom krajiškom, šestom bosanskom i Majevičkom razbio je Nemce u pravcu Foče. Treća krajiška je opkolila pet grupa Nemaca i potpuno uništila četiri. Ubijeno je preko dvestotine Nemaca. Krajišnici su mrtve Nemce umetrali sve po osam na gomilu i tako ih ostavili. Neka se zna da ih je pobila slavna brigada iz Drvara. U kontra napadu srčano su se tukle šesta bosanska brigada i Majevička. Njihovi rukovodioci držali su im govore pre ovog napada »da sada ratuju rame uz rame s proleterima i da ovo nije više ganjanje s legijom po Istočnoj Bosni«. Bosanci su uporno jurišali i imali su prilično velike gubitke, ali su svoj zadatak izvršili.

Na ovom sektoru izgleda da je bila čitava nemačka divizija. Ona je sada odbačena u pravcu Foče.⁵ Nekoliko bataljona Prve proleterske brigade gonilo je Nemce u pravcu Zlatnog Bora i Huma, to jest ka sastavu Pive i Tare. Prvi, Drugi i četvrti bataljon Prve proleterske opkolili su jednu grupu Nemaca na jednoj uzvišici, obrasloj šumom, oko koje je bio čist prostor, pašnjaci. Na tom prostoru od nekoliko stotina kvadratnih metara bila se ukopala grupa od 250 do 300 Nemaca. Vršeno je nekoliko juriša, borbe su se vodile na otstojanju od 70 do 100 metara, ali Nemci su uporno branili svoje pozicije. Ovde su poginuli mnogi naši dobri drugovi, teško je ranjen i Vujo Zogović, zamenik komandira čete Prvog bataljona. Kad je mrak pao, komandant Prvog lovčenskog bataljona, Savo Mašković, pročitao je naredenje druga Tita da se Nemci moraju odbaciti na severnom frontu. U dva sata ujutru pošlo se na juriš. Nemci su konačno bili uništeni do poslednjeg čoveka. Zaplenjena su dva teška mitraljeza i veliki broj »šaraca«. Istovremeno je Treća krajiška nedaleko od ovog položaja likvidirala druge grupe opkoljenih Nemaca. Neki delovi Prve proleterske pošli su odmah u pravcu Huma. Dok je Drugi bataljon izlazio na jedan brežuljak, oko koga se i s jedne i s druge strane pružala čistina, sudario se s Nemcima lice u lice. Ova nemačka pojačanja išla su u pomoć onim grupama koje smo mi likvidirali. Razvila se žestoka borba. Ni jedna ni druga strana nije htela da se povlači, jer bi morala ići preko čistine. U strahovitoj borbi izginuo je veliki broj Nemaca, ali naš Drugi bataljon imao je trideset mrtvih. I na drugim sektorima vodile su se borbe s nemačkim pojačanjima. Jedna bacačka mina udarila je u štab Kraljevačkog bataljona. Nekoliko drugova je poginulo i ranjeno. Tako da je naimenovan novi štab bataljona. Od boraca koji su došli iz Srbije, u Kraljevačkom bataljonu ostalo je svega šesnaest drugova, a u Rudarskoj četi svega jedan. To ne znači da su svi ostali izginuli. Kraljevački bataljon dao je veliki broj

⁵ U izveštaj u od 24 maja generala Li tersa, neposrednog komandanta svih neprijateljskih trupa u Petoj ofanzivi govori se o ovom našem protivudaru: »Jaki neprijateljski napad u pravcu Foče (po svoj prilici četiri komunističke brigade) očevidno u cilju da se probiju na frontu 118 lovačke divizije«. Na dan 25 maja izveštaj javlja: »Nastavlja se jak neprijateljski pritisak na frontu 118 lovačke divizije i 4 hrvatske brigade na sektoru jugoistočno od Foče.« Dalje se kaže da je Brandenburški puk sa sektora Bioča poslat kao pomoć na ovaj front. Izveštaj od 26 maja javlja da je »grupa potpukovnika Gertlera preuzela nove odbrambene pozicije«. Nemačka komanda pokušava dejstvom avijacije da uspori nadiranje naših jedinica. Na sektoru prema Foči nemačka avijacija je 26 maja, uprkos kišovitoj i oblačnoj vremenu, izvršila 75 borbenih akcija.

rukovodilaca za druge bataljone i brigade. Bivši komandant Kraljevačkog bataljona, Pavle Jakšić, sada je komandant Sedme baniske divizije.

★

Stari veli da treba što pre da krenemo s Pive, samo nas mnogo za- država dolazak engleske misije. Da nju ne čekamo, mi bismo pošli još pre nekoliko dana.

UTORAK, 25 MAJ

labi jak. — Sreće nemamo. Kad nam treba sunce — kiša pada. Zato večeras ne dodoše Englezi. Marko i Đido sede kraj obale i pecaju ribu. Bogami izvadiše nekoliko većih komada. Mi smo u našim šatorima kraj velikog jezera. Po ceo dan ležimo — napolju je kiša, a i umorni smo. Radimo izveštaj. Nadamo se da ćemo ga svršiti za dva dana. Posle toga ćemo na neki nov posao. Već se prave planovi. Ja bih u neki polit — odel. Uopšte nisam bio u vojsci — jer je ono krajem 1941 bilo sasvim nešto drugo. Samo da mi Nemci ne pokvare planove. Eto, to je glavna tema našega razgovora.

SREDA, 26 MAJ

Zabljak. — Stigli su jutros Koča, Peko i Mitar. Naš plan je izme- njen. Iako je Koča bio prodro do Foče, morao se povući iz dva razloga. Nemačka pojačanja su udarila u naš bok, preko Čeotine, sterala s polo- žaja Treću dalmatinsku brigadu i ugrozila leđa našim jedinicama. Drugo, iz izveštaja koji su pronađem kod jednog zarobljenog nemačkog kurira vidi se da Nemci imaju velike snage u Foči i da bi probijanje u tom pravcu išlo vrlo teško. Naš je plan bio da se prebacimo preko Drine kod Broda, preko našeg pontonskog mosta, ali ga Nemci još uvek drže. Zato je danas donesena nova odluka. Ostaje nam rezervni pravac za probijanje — preko reke Pive. Ovaj plato, Planina Pivska, kako je zove narod ovog kraja, liči na mrtvački sanduk. Treba čoveku čitav dan da pređe preko kanjona Pive. Ovi masivi samo otežavaju naš položaj, jer ne možemo manevrisati. A neprijatelju je baš cilj da nas ovde nabaci, izmrcvari, pa da nas posle uništi glađu i blokadom. Moramo Pivu napu- štati što pre. Svaki je sat skup. Ali, ne možemo da krenemo odavde dok ne dođe engleska vojna misija. Stari je još 18 maja poslao naređenje Ljubi Đuriću da zaposedne Vučevo, jer ovaj položaj štiti neke prelaze preko reke Pive.

★

Razgovaram s Pekom o Crnoj Gori.

U prvom periodu narod nas je odlično dočekao, naročito u srezu šavničkom. Mislili su da ćemo na Vasojeviće i da smo samo ovuda na prolazu. Protiv Vasojevića ljudi bi rado išli. Vrlo lako smo mobilisali priličan broj novih partizana. Oni su se odlično borili i nisu ništa zao- stajali za starim borcima. Ipak, u osnovi, crnogorski seljak je protiv nas na bazi — da se ne bori. On još nema perspektive. Kad bi bio uve-

ren da ćemo brzo pobediti — mislim svi saveznici — imali bismo novi 14 juli. Ovako je zamoren i ne ide mu se u borbu, jer joj ne vidi kraja! Imamo primera da su seljaci čuvali pod najtežim terorom naše ilegalce, a sada su ti isti ljudi pobjegli u šumu — jer se boje da ih ne mobilišemo! Nijedan narod nije uživao takve povlastice od fašizma — kao Crnogorci. Četnici su pravi rak — razjeli su crnogorsko čojstvo i junaštvo... Ipak, da nisu Nemci navalili, da smo uzeli Vasojeviće, situacija bi bila drukčija. Pravilnim političkim radom spasli bismo znatan deo Crne Gore. Ovoga puta smo veoma pravilno postupili. Nijednog čoveka nismo stregali! Najgore mi je od svega što su Crnogorci veoma slabo reagirali na nemačka zverstva. Ubili su im četnici čojstvo i junaštvo.

★

Peko je popularan u Crnoj Gori. Save Kovačevića se boje, a Peka vole. Evo dve pesmice o njemu:

*Nije Bosna Pavelića
Nego Peka Dapčevića.*

*Ova puška moja mila
U Pekove ruke bila.*

★

četnički komandant kod Žabljaka bio je kapetan Berginec. Kad smo mi naišli, ostao je i predao čitav magacin. Sada je sa sobom poveo ženu i dva deteta. Savetovali smo mu da ih ostavi u Crnoj Gori (žena mu je Crnogorka), jer je pred nama dalek put. Jedno dete ima svega nekoliko meseci.

★

U četničkoj menzi u Zabljaku, odmah do komandanta brigada Bojovića, imao je počasno mesto senator X. Kad smo došli u Žabljak, dočekao nas je, jer je inače, bio naš pristalica od početka ustanka.

Na zboru posle Milutina i Peka u Žabljaku, uzima on reč:

— Ako sam u džamiji bio, turčio se nisam!

Ovo nam je nauk. Od terora mnogi ljudi na izgled pokleknu, a ustvari se ništa nisu promenili.

★

Od 700 mobilisanih u Crnoj Gori — posle početka nemačke ofanzive, ostalo nam je svega 100 ljudi.

★

Peko priča o vojnim operacijama.

Uoči prvog maja četvrta crnogorska brigada, Peta crnogorska i dva bataljona Druge proleterske uništili su jedan puk italijanske divizije »Ferare«. Italijani se plašili da ćemo napasti Nikšić, pa su uputili jedan

puk na položaje kod Javorka. Utvrdili su se po svim propisima, iskopali rovove, napravili bunkere, a doveli su tu i nekoliko hiljada četnika, koji su im služili kao zastor. Pred ove položaje prvo je stigao Sava Kovačević i hteo na njih da udari. Peko se nije složio da treba napadati s tako malim snagama, a Sava mu je odgovorio:

— Ma nisam znao. Peko, da si i ti od onih komandanata koji broje vojnike!

Peko se nije složio da se izvrši napad ni kad je došla Četvrta crnogorska, jer je bilo potrebno najmanje još dva bataljona da bi se čitava operacija mogla uspešno da završi. Tek kad su stigla dva bataljona Druge proleterske, napad je otpočeo u samo svitanje Prvog maja.

Uoči napada upućen je pozdrav našem Centralnom komitetu u kome su borci poručili: »Obavezujemo se da ćemo proslaviti Prvi maj pobedom i uništenjem neprijateljskog garnizona na Javorku. Na taj način mi ćemo ispuniti svoju dužnost prema svojoj Partiji, prema svome narodu, ako i ovaj Prvi maj provedemo u ljutim bojevima protiv okupatora i njihovih slugu.«

U žestokom naletu naše jedinice razbile su četnike, koji su štitili Italijane, a zatim se razvila borba oko samog garnizona. Bitka je bila završena na sam Prvi maj ogromnom pobedom. Sve su se naše jedinice istakle. Sava Kovačević je sa svojim kuririma sve dečacima od dvanaest, petnaest godina, izvršio juriš među Italijane i klicao: »Ha, Dragane, ne izdaj me«, »Ha, Mišo, ne iznevjeri me«. Sava i njegovi kuriri su pobili preko šezdeset Italijana. Čitav italijanski puk bio je potpuno uništen. Zaplenjen je veliki ratni materijal, nekoliko tenkova. Zaplenjeno je preko 400 mula. Mitar Bakić je pronašao spisak italijanskih jedinica s tačnim brojem vojnika na položaju kod Javorka, pa su posle brojali zarobljenike i mrtve Italijane i utvrdili da sa spiska nedostaje svega desetak Italijana, među njima i komandant garnizona, koji je uspeo da umakne u Nikšić. U ovoj bici su učestvovali i naši gerilci iz Crne Gore s Veljkom Zekovićem i Veljkom Mićunovićem na čelu. Oni su sačekali jednu manju grupicu Italijana koja je bežala ka Nikšiću i sve ih pobili.

Odmah posle bitke na Javorku dobili smo izveštaj da se kod Bioča, dvanaest kilometara od Podgorice nalazi jedan ojačani italijanski bataljon. Peko je poslao dva bataljona četvrte brigade i dva bataljona Pete brigade pod komandom Nika Strugara i Dragiše Ivanovića da unište ovu italijansku skupinu. Usput su naše jedinice razbile piperske i zečanske četnike, koji su pokušali da brane Italijane, a zatim u naletu su potpuno razbili italijanski garnizon u Bioču. Zarobljeno je preko 400 Italijana, a pored ostalog materijala zaplenjeno je desetak brdskih topova, masa bacača i drugog materijala. Sve ovo oružje i svi zarobljeni Italijani prebačeni su preko Piperá na prostor šavnik — Nikšić.

U poslednjim borbama Italijani su se pokazali potpuno nemoćni prema nama. Tukli smo ih kako smo hteli i u dolini Neretve, tučemo ih i sada kako hoćemo i u Crnoj Gori, ali njima ništa ne smeta da šire preko listova svojih ustaških saveznika ovakve članke o svom »heroizmu« :

»ZAKRUŽENI PARTIZANI U CRNOJ GORI

Talijanske postrojbe onemogućile partizanski prodor u Albaniju.

Stižu nam nove vijesti iz krajeva gdje hrabri vojnici sila Osovine nastavlja bez prestanka zadavati teške udarce partizanskim skupinama koje na svaki način nastoje uštrcati boljševički otrov mirnom stanovništvu Balkana.

Ostatci komunističkih horda, izmakavši zaokruživanje osovinskih četa, kasnije su se spojili sa crnogorskim pobunjenicima. Nekoliko odmetničkih bojna, sakupivši se u dolini Pive pod zapovjedništvom nekog Save Misara Kovačevića, imalo je zadatak da se probije u mjesto Nikšić, kako bi iz njega krenuli na osvajanje zetske doline.

Trebalo se odmah suprotstaviti pogibelji i zaustaviti neprijatelja, prije nego glavnina savezničkih četa zauzme svoje postave. Ovaj težak zadatak povjeren je jednoj Talijanskoj bojni i njezinim dvijema bitnicama, koje su imale zadatak na svaki način spriječiti prolaz odmetnicima preko klanca Javorova.

Oko 3.000 partizana tokom dva dana i dvije noći žestoko napadaju, ali sve uzalud: Talijanska se bojna odlučno bori, čvrsto ukopana i utvrđena na kamenitom klancu.

Nekoliko dana kasnije jedna komunistička divizija pod zapovjedništvom Peka Dapčevića smještena u području sjeveroistočno od Podgorice pokazuje veliku volju da po svaku cijenu provali tok rijeke Morače, da si prokrči put prema jugozapadu i tako ostvari nacrt partizanskih postrojbi, da što prije dostignu Albaniju. Ali i ovdje je jedna taktična Talijanska skupina, brojčano mnogo manja od neprijatelja, uspjela nakon vrlo žestokih borbi zagospodariti položajem i onemogućiti partizansku osnovu, nakon što je komunističkoj diviziji zadala krvave gubitke.

Junačko ponašanje Talijanskih odjela na tom odsjeku omogućilo je velikim Talijanskim i osovinskim snagama postrojiti mnogo prikladnije svoje redove i tako do kraja razviti djelatnost, koja je još u području Crne Gore.

Zakruženi sa svih strana od junaka osovinskih četa koje se bore u uskoj saradnji i s visokim drugarskim duhom, komunistički partizani Crne Gore osuđeni su na potpunu propast. (HDU)«

Nemci u ovoj ofanzivi bacaju na stotine hiljada letaka. Prosto se u svakom grmu nađe po neki letak izbačen zajedno s bombama. To su stari nemački trikovi, razni »ausvajzi«, pozivi na predaju. Oni naročito bacaju mnogo letaka za naše ranjenike. Znaju da imamo hiljade ranjenika, pa pokušavaju da ih demorališu. Mi ove nemačke letke skupljamo na sve strane. Potrebni su našim borcima, neki ih upotrebljavaju kao pisaću hartiju i na poledini vode svoje beleške, a neki koriste ovu finu, tanku hartiju za savijanje cigareta. A ako smo željni šale onda čitamo te letke i smejemo se glupostima friceva. Evo jednog takvog letka:

»PARTIZANI ???

Izbjegli i prisilno odvedeni seljaci.

„Za vrijeme prelaza preko Grmeča razoružale su vođe bolesne i izgladnjele i prepustile ih njihovoj sudbini!“

To nam je pričao jedan Vaš drug, koji je prebjegao, a mnogi su to potvrdili. Mi znamo, a i vi svi možete zamisliti šta se je dogodilo sa tim jadnicima. Oni su jadno umirali od rana i patnji, ako im smrt od gladi ne bi radije prekratila njihove patnje.

Vi ste sami već slično doživjeli i čuli.
*Vi vidite koliko je vašim vodama i komesarima stalo do Vašeg života!
 Ni malo. Ako samo mogu na taj način da spasu svoj vlastiti!*
 Kozara i Grmeč, to su dvije od mnogih drugih riječi, koje Vaši vođe i komesari nerado čuju. One potsjećaju na vašu bezbrojnu braću koja su umrla od gladi, žeđi i zime, ili su pali kao žrtva pjegavca. Mnogi su od silnih muka poludjeli. Oni su pili vodu, gdje je nije bilo. Oni su pripaljivali međusobno cigarete, a nisu međutim nijedne imali u ustima.
Hoćete li i vi da jednom uginete na putu kao psi?!
 Za vas nema čak ni lijekova, ako se katkada koji liječnik nađe, onda je to sretan slučaj.
 Nedavno je jedan Vaš komesar rekao: „*Naša bolnica je slamarica, a naš lijek je bukova kora.*“ Sa takvim govorima mogu se gospoda komesari i vođe lako razmetati. Oni nisu... «

ČETVRTAK, 27 MAJ

Zabljak. — Kiša sipi već drugi dan, a mi sedimo pod šatorom s Obradom Cicmilom i Tošom Vujasinovićem. Obrad Cicmil se krio skoro godinu dana na Planini Pivskoj, otkako smo se mi povukli iz Crne Gore. Najviše se zadržavao u selu Nedajnu. Preko proleća, leti i u jesen s još jedanaest drugova bio je u šumi, a kad sneg padne silazio je u selo, jer bi ga tragovi odali. U jednoj kući u Nedajnu proveo je trideset dana. Nekoliko porodica je znalo da se tu kriju partizani, ali ih niko nije prošpijao. Četnici su dolazili, opkoljavali selo, saslušavali, babe, decu, udarali kolektivnu kaznu na čitavo selo, ali se nije našlo izdajice.

Priča Obrad Cicmil da je u Baru veliki logor u kome se nalazi preko hiljadu naših ljudi. Partija i omladina stalno rade u tom logoru. Unutar logora izdaju se naši ilegalni listovi. Izišlo je nekoliko brojeva »Naše borbe«. I radio aparat bio je potajno instaliran, pa je svaka naša pobjeda, koju je javljala »Slobodna Jugoslavija«, burno pozdravljena u čitavom logoru.

★

Arsova Senka ostavila je dvoje dece još prošle godine u Piperima, u Arsovoj kući, ispod Ljutog Krša. Senka je pošla da vidi svoju decu, maršovala je dva dana i dve noći, i taman kad se spuštala u Pipere, kad je ugledala kuću, primetila je italijanske vojnike kafeo se primiču kući — i morala je odmah da se vrati, ne videvši decu. ^f

★

Obrad Cicmil nam prenosi razgovor s jednim seljakom s Pive. Pitao taj seljak jednog četnika zašto se Draža Mihailović bori za račun okupatora, a četnik mu odgovorio:

— Jok, mi baš štetimo okupatoru. Navlačimo njegovu avijaciju na partizane, pa je tako manje aviona na Istočnom frontu i u Africi!

★

Peko priča da se Treća divizija junački bori na sektoru Nikšić — šavnik i Gacko — Goransko. Na ovim pravcima Nemci nadiru ogrom-

nim masama. Izgleda da napadaju dve nemačke divizije. Prvi napad su Nemci otpočeli od Nikšića preko Gornjeg Polja ka Javorku. Na ovom sektoru položaj uporno brane već skoro deset dana Prva dalmatinska brigada i delovi Desete hercegovačke. Protiv Pete crnogorske brigade, koja drži sektor Nikšić — Šavnik, Nemci su bacili u borbu i velike tenkove koji nose naziv »Panteri«. Kod Lukova, ispred Nikšića, na Komandirovom Brdu, kod Krnovske Glavice, Crnogorci su naneli Nemcima velike gubitke. Ovo su možda dosad najžešće bitke u toku ove ofanzive. Kad su naišli nemački tenkovi tipa »Panter«, naša artiljerija otvorila je vatru iz protivtenkovaca od 47 milimetara. Tenk je imao oklop, pa su se granate odbijale od njega. Sava je počeo da grdi artiljerce, pa je sam seo za top. Drugim metkom pogodio je posred tenka, granata je skliznula i Sava je video da se ne može boriti na ovaj način protiv »Pantera«, pa je potapšao topdžije po ramenu i naredio:

— Uništavajmo ove topove!

Glavnina Desete hercegovačke brigade se bori na pravcu Gacka. Još uoči nemačke ofanzive preko petnaest kurira pojedinih narodnooslobodilačkih odbora provlačilo se kroz nemačke linije i donosilo izveštaje o velikim koncentracijama Nemaca. Kolone od po nekoliko stotina kamiona stalno su išle od Mostara. Deseta hercegovačka vršila napade noću, a Nemci danju. Jednom prilikom ona je prodrla sve do Avtovca, ali Nemci su ubacivali nove i nove snage u pravcu Lebršnika, zatim napadali frontalno ka Župi Pivskoj i, najzad, otpočeli obuhvat preko Golije. S dva hercegovačka bataljona Vlado Šegrt je otišao da pomogne Savi Kovačeviću, a na sektor prema Gacku došla je u pomoć Sedma krajiška.®

Voja Leković je bio čitavu zimu sa gerilcima na Zlataru. Ta grupa se odlično pokazala. Nije imala ni 60 ljudi, ali je stalno vršila akcije. Poginulo je skoro 20 drugova. Narod je u tom kraju stalno bio uza njih. Mali čobani bi išli po šumama i donosili svoje pesmice o partizanima. Jedna od najznačajnijih akcija jeste likvidacija poznatog petokolonaša Jelića i jednog njegovog pomoćnika. Oni su išli Nediću iz Crne Gore. Ispod Zlatara presrela ih je jedna naša patrola preobučena u četnička odela:

— U ovom kraju ima partizana i mi ćemo vas sprovesti, rekli su Jeliću.

On nije ništa sumnjao. Ali kad su naši odmakli od druma, i stigli u štab, Jeliću je jasno bilo gde se nalazi.

PETAK, 2• MAJ

Zabljak. — Noćas u 0.30 buka četvoromotornih »Halifaksa« trгла nas je iz sna i objavila da stiže engleska misija. Ležao sam budan dugo i razmišljao o značaju današnjeg dana.

Nesumnjivo da ovaj dolazak, makar samo vojne misije, predstavlja našu krupnu pobjedu. Upornim našim stavom, istrajnom borbom protiv

* U nemačkim izveštajima govori se o nizu upornih borbi na sektoru Treće divizije. Na dan 26 maja se napominje da je divizija »Princ Eugen« odbila »jak neprijateljski napad na sektoru Savnika«.

okupatora, izvojevali smo dolazak prve savezničke misije. Istina, za ove dve godine ogromne nepravde su nam činjene. Koliko je podlosti napravila izbeglička vlada u Londonu, kako smo se teško osećali kad je radio London govorio o »Robin Hudu«, »drugom vojskovođi ovog rata posle Timošenka«, a u stvari najvećem hohštapleru svih vremena, — prema kome je Staviski običan šegrt.

Takav stav londonske stanice, navodio je mnoge od nas — čak i mene — na ono baš što neprijatelj želi: cepanje antifašističkog fronta. Identifikovali smo stav izbegličke vlade sa stavom engleske vlade.

Utoliko je od većeg značaja dolazak engleske misije baš danas, to je priznanje faktičnog stanja, priznanje naše snage, priznanje da smo mi činilac u borbi ujedinjenih nacija protiv fašizma.

Englezi su ljudi realisti. Oni nam šalju misiju u trenutku kada smo izvojevali i vojničku pobjedu nad četnicima. Draža Mihailović je mogao pretstavljati u njihovim očima izvesnu snagu kada je držao Crnu Goru, Hercegovinu, deo Bosne i Sandžak. Sada je on potučen. Nema više snaga ni na papiru. A situacija se brzo razvija. Balkan će uskoro postati poprište borbi — drugi front će se brzo otvoriti, negde blizu. Zato Englezi baš šalju misiju nama — šalju onoj snazi koja im je dosada pomagala i koja im može stvarno neobično efikasno pomoći u borbi protiv osovine. Realisti ljudi. I mi treba da budemo realisti. Sitni gresi prošlosti da nam ne zaslepe oči — da od drveta ne vidimo šumu. Učvršćenje i proširenje englesko - sovjetsko - američkog saveza. I Komin-tema je raspuštena da bi se baš taj savez ojačao, da bi se neprijatelju argumenat »komunističkog bauka« izbio iz ruku.

★

Oko deset izjutra prođuše Englezi pored nas, njih šestorica. Dočekao ih je Veljko Ilić na Negobučskom Polju. Vreme je bilo vrlo rđavo, vetar je duvao brzinom od 70 kilometara na sat. Srećom niko se nije povredio. Kad se spustio jedan od vođa delegacije, kapetan Diken, zagrlio ga jedan drug iz Pratećeg bataljona i rekao mu:

— Dobro nam došli saveznici!

Seljaci su usput izlazili, donosili im hleb, mleko i govorili im:

— Dobro nam došli. Davno smo vas očekivali.

Zvali su me kod Starog koji me je predstavio Englezima. Jedan od njih kapetan Stjuart (rođen u Sarajevu, otac engleski konzul) na srpskom reče:

— A, Dedijer, dopisnik »Politike« iz Londona. Vaš brat dobro radi u Americi.

Prvi put sam čuo o mom bratu Stevanu posle 1939 godine. Obradovao sam se.

★

U ovoj misiji se nalaze:

1) Kapetan Stjuart, 42 godine, inženjer, Kanađanin, odlično govori srpski i mađarski, rođen u Sarajevu, gde mu je otac bio konzul.

2) Kapetan Diken, 31 godinu, docent u Oksfordu, govori francuski, italijanski, nemački i španski, lični Cerčilov prijatelj.

3) Džon Starčević, Hrvat, iseljenik u Kanadi, 38 godina, pretstavio se kao član kanadske KP.

4) Valter Roten, 20 godina, telegrafist, Englez.

5) Kembel, marinski narednik, 23 godine, Irac.

6) Rouz, telegrafist, Jevrejin iz Palestine.

★

Englezi izjavljuju da su veoma zadovoljni dočekom — dirnuo ih onaj drug koji ih je zagrlio.

★

Nemci nas žestoko stežu. Izbili su na Sinjajevinu, idu ka Lever Tari, a šćepan Polje, Kruševo i Uzlup su stalno pod njihovom vatrom, nadiru ka šavniku, a najgore od svega je što hoće da nam potpuno zatvore jedan od poslednjih izlaza s Pive, kod Mratinja. Danas su oni iznenada izbili na Goransko i Krstac. U gustim kolonama probili su se preko Lebršnika, zatim, direktno, u Župu Pivsku i, najzad, preko Golije, u dolinu Komarnice. Naše jedinice na ovom frontu, delovi Desete hercegovačke i Sedma krajiška brigada, jedva su uspele da se povuku, da ih mnogobrojne nemačke kolone ne otseku i ne opkole. Hercegovci i Bosanci sada su prešli na Planinu Pivsku i hitaju ka Mratinju. Nemci nadiru u više talasa. Sve njihovo ljudstvo odlično je uhranjeno, maršuju vrlo lako po ovim našim planinama, a avijacija im stalno baca municiju, hranu, čim se jedna jedinica zamori, druga je smenjuje, tako da napad ne prestaje ni danju ni noću. Sem toga, Nemci su pokupili na desetine hiljada konja zajedno s konjovodcima iz veoma udaljenih krajeva, pokupili su sve što su stigli, i sav taj narod gone pred sobom, da im služi kao samardžija, kao komora. Na taj način Nemci su postigli da i oni budu pokretljivi kao i mi, da ne moraju da zavise samo od komunikacija, već mogu da se kreću po svima brdima i čukama. Nama mnogo smeta iscrpenost naših boraca. Ima jedinica koje već mesecima krvare, iz jedne bitke ulaze u drugu. U poslednje vreme hrana je vrlo slaba; meso na vodi bez soli, i ništa više. Evo, gledam po sebi. Ne krećem se u poslednje vreme mnogo, parče mršavog mesa nam je jedina hrana, hleb vrlo retko vidimo, pa sam toliko iznemogao da jedva idem. A kako li je našim borcima, s marša u borbu, iz borbe u novi marš, pa tako nedeljama.

Naš položaj je ozbiljan ne samo zato što su Nemci zauzeli Krstac i Goransko, već i zato što su pokušali i sa severa da ugroze glavni pravac našeg probijanja. Iz Mratinja jedini put za proboj vodi preko Vučeva, visokog obronka Maglića. Stari je još 18 maja poslao telefonsko naređenje štabu Drinske grupe (Druga proleterska. Šesta bosanska i Majevička brigada) da prebaci izvesne snage radi obezbeđenja Vučeva. Na dan 23 maja Stari je ponovo izdao naređenje da se Vučevo zapo-

Zatoheta
Najbolje uspešno izvršeno na Srdj na
e sub vrata us opre. Hene uspešno
nag uspešno izvršeno.
Lokalno: 23. 11. 1943

Abchrift *G. J. J. J.*
Fernschreiben

Nach mehrerer erfolgter völliger Schließung des Kessels
werden Kommandanten zum Teil versuchen, durch die Front durchzu-
brechen.
Befehl: Kein wehrfähiger Mann verlässt den Kessel lebend.
Frauen untersuchen, ob nicht verkleidete Männer.
Befh.d.St.Tr.1.33./13
Nr.2687/43 gsh. vob
29. Mai 1943

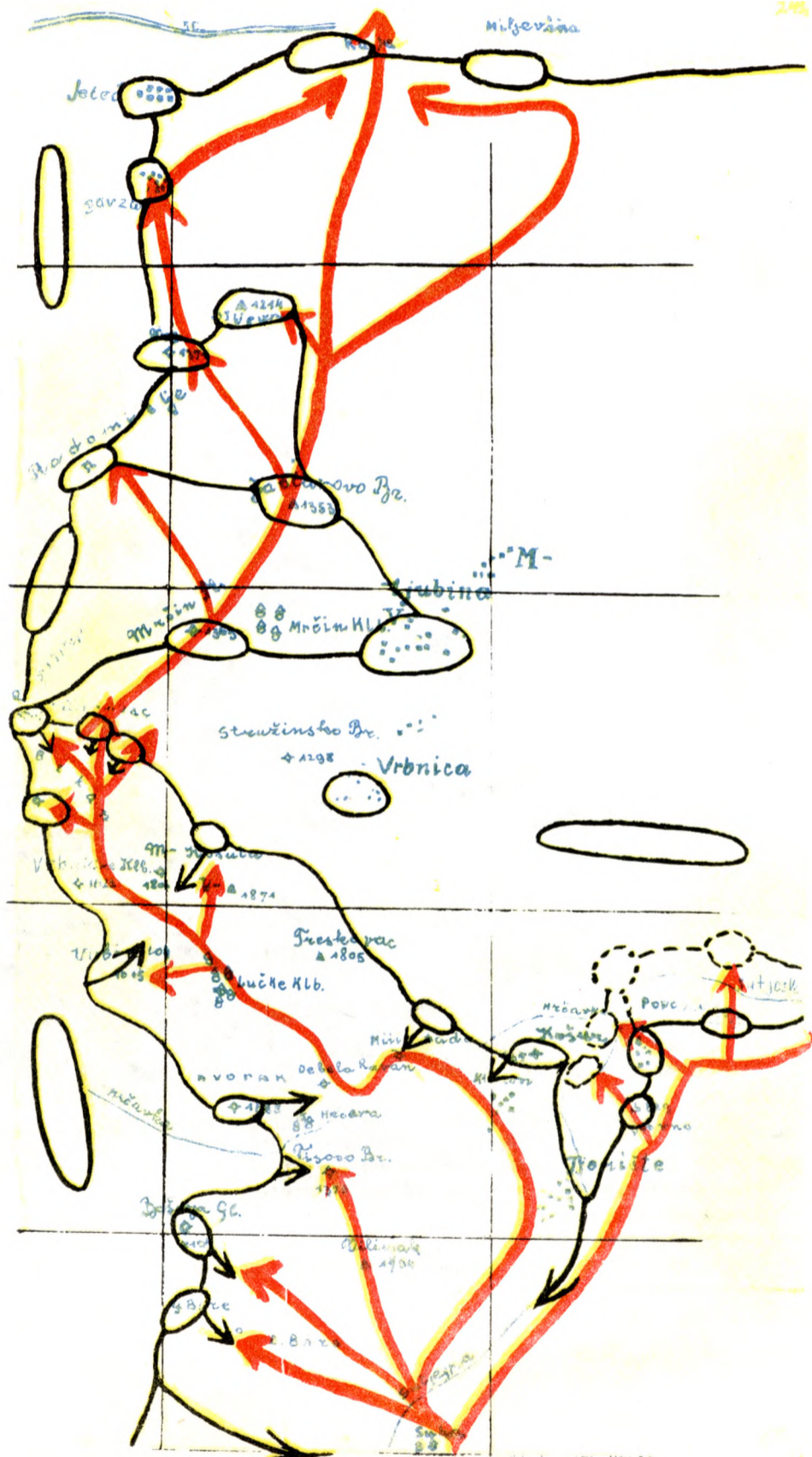
- Nachrichtlich: 1./ Pz.Jg.Abt. Gajmice
3./ Art.Rgt. 389 an der Straße Subisai
2./ Pz. Btl. 369 Gotovina
Komp. Sauter Boljanici
1./ Art.Rgt. 369 Gotovina
Oberleutnant Zimmermann.

Für die Richtigkeit
der Abchrift:
G. J. J. J.
Hauptmann.

... dass, trotz ...
...
...

FAKSIMIL STRANE IZ DNEVNIKA
SA NALEPUENIM NEMACKIM
ORIGINALNIM DOKUMENTIMA

FAKSIMIL
STRANE
IZ DNEVNIKA

Ovi, koji su žrtvovani samo tuđim interesima, optužuju!

Oni optužuju izdajicu Tim i engleske agente, kojima je uspjelo njemu doći i koji imaju zadaću da vas nahuškaju na besmislenu borbu protiv braće i da od vas stvore sluge koji će tuđim interesima služiti!

Pomoć, koja vam je obećana od strane engleza, izostat će, kao što je i do sada uvijek izostala! Oni nemaju ni namjeru, a ni ne mogu da vam pruže stvarnu pomoć!

Ako bi oni pokušali, ma gdje to bilo, da se iskrcaju sa slabim snagama, da nadju bandite, koji su plaćeni iz inozemstva i koji u mraku ptave svoje krvave poslove, kao i glupe sljedbenike, — tada će oni kao i svugdje biti protjerani od jake Njemačke vojske i uništeni!

*

Ne su nam reće gosem samu sasagu,
 o nima sud nju juo janyje. I zapovjednik je
 samna nena juo upojen juo.
 Najop olusa je juo nerturno jagoćen juo
 je je goćen. Zauvno je je je juo gan jegan.
 Cijeno je goćen je kaupt.
 *
 Osvjeće su sam sasagu je naita osvobodila
 opaa goćen osveta!

sedne većim snagama, jer je ono osnovna tačka našeg proboja a? Ljubo Đurić je odmah uputio jednu četu koja se ispela na Vučevo i izvestila da nema neprijatelja. Kasnije je Ljubo poslao dva bataljona pod komandom Sredoja Uroševića. Kada su se Grebići, Drugi (čačanski) bataljon, peli na poslednju kosu Vučeva dočekali su ih Nemci. Razvila se žestoka borba i Srbijanci su, najzad, uspeali da zbacе Nemce u kanjon Sutjeske. Izgleda da i Nemci uviđaju važnost Vučeva, pa hoće da njime ovladaju po svaku cenu. Ova dva bataljona Druge brigade su prešla Vučevo, ostavila na njemu izvesnu zaštitnicu, spustila se u kanjon Sutjeske, prešla ovu plahu reku i sada se nalaze s one strane Sutjeske, i ispituju raspored neprijateljskih snaga. Nemci su juče izvršili ponovo napad na Vučevo, baš kada je izlazila glavnina Druge proleterske i Šeste bosanske na ovaj položaj. Naše izmorene jedinice morale su odmah na juriš i uspele su da zbacе Nemce s Vučeva. Zarobljeno je oko četrdeset Nemaca, a zahvaćeno je i prilično hrane. Jedu Srbijanci i Bosanci nemački puter i čokoladu.

★

Naš pokret je naređen za večeras u osam sati. Bio sam kod Marka i primao naređenje za pokret, kada poljski telefon zazvoni. Marko mi dade slušalicu. Poznao sam tih Olgin glas i mnogo se obradovao. Ona večeras stiže na Žabljak da primi sanitetski materijal. Nismo se videli od Božića. Ona stalno na frontu sa svojom hirurškom ekipom, a ja poslednji u koloni. Marko mi je dozvolio da pričekam Olgu ovde na Zabljaku i da posle krenem za Sušičko Jezero, gde će Vrhovni štab zastati jedan dan.

SUBOTA, 29 MAJ

Preko štuoca. — Stajao sam naslonjen na debelu smreku, u potpunom mraku, na stazi koja vodi od Crnog Jezera ka Pitominama i čekao Olgu. Naša kolona davno je već otišla, nije se više čuo ni tupi zvuk konjskih potkova pri udaru o kamen. U očekivanju razmišljao sam o danima koji su davno minuli, o onom vremenu, tamo pre pet godina, kad sam s Olgom boravio ovde na Zabljaku, kad sam prolazio baš ovom stazicom, vraćajući se po mraku s Jezera na Žabljak. Oko mene je potpuna pomrčina, ali stalno mi je pred očima slika Crnog Jezera s ogromnim hrptom Međeda, koji se strmo diže odmah iznad vode, sav obrastao u džinovske tamnozelenе smreke. Pokušao sam kroz pomrčinu da nazrem onu slomljenu smreku, koju je grom srušio. Stajala je

* General fon Ler u svom iskazu o toku i rezultatima Pete ofanzive smatra jednim od osnovnih propusta generala Litersa, neposrednog komandanta svih neprijateljskih trupa u Petoj ofanzivi, što nije uspeo da na vreme zatvori Vučevo. General fon Ler veli:

*118 lovačka divizija imala je zadatak da zaposedne taj položaj. Jedan njen bataljon, usled teškoća snabdevanja, dobio je dozvolu od šefa operacija, generala Litersa, da zaposedne samo greben planine i postavio je kod glavnog prolaza samo stražu, a glavnina bataljona nalazila se s one strane Sutjeske. Kasnije, kad je očigledno postalo da tuda ide glavni pravac probijanja partizanskih snaga, greška je bila primećena i Liters je odmah naredio da čitav bataljon zaposedne prolaz. To se nije moglo izvesti, jer su partizani već stvorili mostobran na toj planini i koncentričnim napadima prešli u ofanzivu. Potisnuli su bataljon i 118 lovačka divizija bila je primorana da formira novi front na Sutješci.

kraj same stazice, kora joj je bila otpala, počela je da truli, pa su noću pojedini istruleli komadi svetleli kao oči neke zveri. Nisam je video, po svoj prilici zub vremena ju je dovršio. Razmišljao sam o svim tim sitnicama tako živo, da sam odjednom počeo da zovem Olgu, kao što sam je dovikivao tih julskih dana 1938 godine kad sam se vraćao s Jezera.

Iz dubine šume, tamo od Žabljaka, ona mi se odazvala. Tako smo se sreli prvi put posle pet punih meseci. Olga je došla s Gojkom, pozdravili smo se, pa smo zajedno pošli na žabljak. To nekad malo mestance s dvadesetak - tridesetak kuća, sada je bilo puno kratera od avionskih bombi. Razgovarali smo s Gojkom i Olginim bolničarkama pa smo još pre zore krenuli preko Štuoca za Sušičko Jezero. Tim istim putem išli smo Olga i ja za Sušicu, Nedajno, Rudine, Šćepan Polje, Foču, pre pet godina kad smo bili na Durmitoru. Olga se smejala kako se to dogodilo da opet idemo tim istim putem, samo sada s oružjem, usred ovog velikog i krvavog rata. Gledao sam Olgin revolver koji je dobila od Peka posle bitke na Jablanici, gledao sam malu bombu »kragujevčanku«, koju je nosila obešenu o pojasu. Velika promena dogodila se od našeg poslednjeg puta preko štuoca, još veća se promena dogodila s Olgom za poslednjih pet meseci. Nikad mi se, kao sada, gledajući Olgu, nije učinila očiglednija ta velika istina da je naša vojska izvanredna škola. Olga je mirno pričala o hirurškoj ekipi, o pojedinim drugaricama, o ranjenicima, o bitkama na Drini, Kalinoviku. Gledao sam je tako i razmišljao kako u ovom našem ratu ljudi brzo uče, kako ljudi brzo rastu. Ranije, pre rata, bile su potrebne godine da se čovek otrgne od onog starog, da pođe smelo novim putem. A sada u ratu to je brži proces, za nekoliko nedelja, za mesec - dva nastupa promena, duboka, istinska promena.

Kad smo se spustili u Sušicu, Olgu i njenu drugaricu ostavio sam kraj Jezera, a ja sam pošao do našeg logora. Većina drugova spavala je dubokim snom. Vlatko mi reče da je put preko štuoca po noći i kiši bio neverovatno naporan. Englezi su se naročito namučili. Oni su u Egiptu imali specijalne kurseve za izdržljivost, ali ove naše planine prosto su ih prve noći srušile. Zoran mi je ostavio ručak, parče hleba i komad kivanog mesa. Otišao sam do Jezera i to podelio s Olgom i njenom drugaricom. Ovde, blizu, jeli smo i pre pet godina, potsetio sam Olgu.

Posle se ona pozdravila. Morala je stići svoju diviziju na Pišču. Vratio sam se u naš logor, gde mi je Zoran pod šatorom sačuvao mesto za spavanje.

Večeras nisu stigli nikakvi izveštaji s frontova. Samo je preko »Slobodne Jugoslavije« poslata sledeća poruka Arsu:

»Đido u teškoj situaciji. Neka Arso odmah krene kuda je Koča prošle godine došao.«

Dido — to smo svi. Arso se nalazi u centralnoj Bosni s Petom divizijom Bosanskog korpusa i treba sa severa da udari Nemcima u leđa.⁸

NEDEUA, 30 MAJ

Sušičko jezero. — Kiša sipi polako, prava dosadna jesenja kiša. Čika Janko se smestio kraj jedne stene, razapeo šatorsko krilo, kao strehu, ali voda stalno protiče između stene i krila. Ljuti se zbog toga, a ljuti se i što je izgubio dve partije šaha sa mnom. Stari iz svog šatora veli:

— Igrao sam s njim jednom u Lepoglavi, pa se mnogo ljutio kad sam ga pobedio!

Naredne tri partije čika Janko je dobio. Taman sam predlagao kako bismo mogli da otpočnemo šahovski turnir pod imenom »Peta ofanziva«, a radiotelegrafisti doneše izveštaj od Treće divizije. Nemci su jakim snagama prodrli u Šavnik, trideset tenkova na čelu. Naši su se povukli s tih položaja posle teških borbi, ali nisu imali velikih gubitaka. Žabljak je ponovo bombardovan. Bacane su bombe od pet stotina kilograma. Mitraljiran je Motički Gaj, a isto tako i obala Jezera gde je bio naš logor.

★

Milija Stanišić, Vjera Kovačević i još jedan drug određeni su da pomažu sanitetskom oteku tokom ove ofanzive. Broj ranjenika se povećao i iznosi blizu 1.700. Teških ranjenika imamo 160. Razgovarao sam s Markom o našim bolnicama. On mi saopšti jednu vest koja me je

⁸ Nemački ratni izveštaj za 29 maj, pored ostalog, veli i ovo:

»Pregled neprijateljske situacije uglavnom nepromenjen. Jak neprijateljski otpor nasuprot naših pokreta zasada samo na sektoru jugozapadno od šavnika, ispred SS divizije, i na sektoru severozapadno od Celebića, ispred 118 lovačke divizije. S upotpunjavanjem praznine između 118 i 369 divizije eliminisana je mogućnost jednog proboja preko Ceotine u pravcu severa. 118 divizija desnim krilom dostigla je sektor Pive. Čišćenje teritorije jugozapadno i južno od Čureva. Neprijatelj se još uvek nalazi na sektoru kote 1591.

Grupa potpukovnika Gertlera napadajući dostigla je Bastasi, kota 1440, i sektor istočno, severoistočno od pomenute tačke. Jak neprijateljski otpor.

369 divizija. Izviđački odred i Brandenburški puk brane sektor ceotine, neposredno južno i jugozapadno od mosta kod Hronca, kota 684, Jabuka.

Divizija „Taurinense“: ništa novo.

Kampfgrupa brigadnog generala fon Ludvigera: ništa novo.

Prva alpinska divizija: ništa novo.

Popodnevni izveštaj za 29 maj javlja:

»Posle okupacije šavnika i usled pritiska naših frontova na severu i istoku izgleda da neprijatelj koncentriše glavnu snagu na sektoru Žabljak. Po svoj prilici ima nameru da se probije prema zapadu.

Divizija SS: 29 maja u 12 časova zauzet Šavnik nasuprot neprijatelju, koji se žestoko brani. Neprijatelj se brani još uvek na koti 1184.

118 lovačka divizija: situacija nepromenjena.

Zatvaranje svih prolaza Pive.

369 divizija: Plan: izviđanje u pravcu juga i zapada.

Divizija „Taurinense“ i Kampfgrupa brigadnog generala fon Ludvigera: Plan: pomicanje napred ispred postavljene linije obruča. Izviđanje preko Tare u pravcu zapada.

1 alpinska divizija: ništa novo.

Italijani: Grupe pod komandom crnogorske armije i divizije „Ferara“ dostigle su liniju Mrtvo — Duboko (12 kilometara severozapadno od Lijeve Rijeke) — 1673 Soonik — 1085 — Granica. Nedostaju ostale pojedinosti. Divizija „Venecija“ najavljuje početak čišćenja na sektoru Bare.

Avijacija: Glavna tačka napada bili su Gradac i Žabljak. Pogođeni su neprijateljski položaj i tovarne kolone i pričinjene su velike štete. Ukupno 66 akcija.

mного rastužila. Naš Vida poginuo je na Tari. On je bio jedan od najboljih ljudi u bolnici. Stalno je bio u začelju ranjeničke kolone, sve od Prozora. Iako je čovek bez jednog pluća — »još pre dvanaest godina morao je po svima lekarskim propisima da umre« — on je uporno, partizanski, sprovodio ranjenike, brinuo se za njih kao otac. Dosledno je ostvarivao rečenicu Crnog: »Partizan ne može da bude bolestan«. Vića je bio dobar komunist. Kad je početkom maja sektor intendanture podbacio, kada se pokazalo da stotine drugova u bolnici sporo ozdravljaju, zato što intendantura nije organizovana kako treba, odmah se primio tog u tom trenutku najodgovornijeg i najvažnijeg zadatka našeg saniteta. Još mi je u džepu jedno njegovo pismo, koje je poslao partiskim rukovodiocima intendanture u svima našim bolnicama:

»U intendanturi, kao što vidite, nema promena. Naša Partija je sada pravilno ocenila pitanje intendanture kao najvažnije u bolnicama i poslala druga Lacmanovića i mene da pomognemo da se ono sredi. Ali uzalud će biti naš dolazak, ako vi svi sa svoje strane ne pružite pomoć i tako pomognemo ozdravljenju stotine naših boraca. To je pred nas postavila naša Partija i to se mora ostvariti.«

Vića je poginuo na svom zadatku. Trebalo je hitno preneti neku hranu i so iz Sandžaka za Pivu, gde su ranjenici ponova počeli da gladuju. Vića je krenuo sam da izvrši taj zadatak. Pri povratku napali su ga četnici. Most na Uzlu pu bio je porušen, morali su da gaze Taru. I baš kad je preplivavao reku, pogodio je četnički metak ovog našeg dobrog druga. Čapajevska smrt.

Mi smo se mnogo pazili. Na nekoliko dana pre njegove pogibije sedeli smo u Čelebiću: Judita, tekstilna radnica, Vita, stolar, ja, novinar, i Vića, student i dopisnik »Politike« iz okoline Kraljeva (»gde sam ja 1930 i 1931 godine redovno obilazio sela i dizao narod«, pričao je Vića).

— Pazi kako smo se skupili, — rekoh. Judita — industrijski proletarijat, Vita — sitnozanatlijski elemenat...

— A ti lumpenproletarijat — novinar! — reče Vića.

— A ti narodnjak koji je išao po selima oko Kraljeva i dizao narod na bunu! — brzo mu odgovorih.

Nasmejali smo se ovoj šali. To je bilo naše poslednje kratko veselje, ugrabljeno između časova napornog rada u bolnici.

★

Koča je noćas krenuo za svoju diviziju. Razgovarali smo malo pred polazak. Njegova divizija prelazi preko Pive za Vučevo i Sutjesku. Sme- njuje je Sedma divizija na položaju Šćepan Polje — Rudine — Uzlu pu.

U borbama kod Foče, prvog dana, naši su zarobili dva topa, čitavu komoru i arhivu jednog puka. Usled kontranapada Nemaca uspe- li smo da izvučemo samo arhivu. Tu je nađen jedan veoma važan dokumenat, nemačka poverljiva brošura o četnicima, izdata 5 maja. Njen je zadatak neposredna politička priprema nemačkih oficirskih kadrova za akciju protiv nas.

Na dvadeset kucanih strana Nemci su vrlo realistički ocrtali situa-

ciju, sem gluposti kao analize Srbina (»avanturiste, hrabrog čoveka«) i uvoda u brošuru u kome se govori o »istoriskoj ulozi Nemaca na Balkanu koji su jedini u stanju da uvedu Srbe u nov poredak«.

Uz ovu brošuru priložene su tri mape: nacionalni sastav Jugoslavije, dislokacija četničkih jedinica i, treća mapa, s naznačenim mestima gde su se Englezi spuštali padobranima u štabove pojedinih četničkih jedinica, gde su pripremljeni aerodromi za ateriranje aviona i bacanje materijala padobranima i, najzad, mesta na jadranskoj obali gde su dolazili engleski sumareni.

Glavni cilj ove brošure jeste — žalosni bilans i osuda italijanske politike s gledišta interesa Nemačke. Njihova politika je bila pogrešna kad su mislili da će postići nešto sa srpskim elementom — jedini metod jeste onaj koji je nemačka oružana sila primenila u Srbiji. Tu dolazi analiza Srbina i zaključak da jedino Nemačka sa svojim sistemom može da obuhvati taj elemenat u evropski poredak.

U brošuri se nalazi detaljan prikaz četničkih snaga, gde se nalaze, kakvi su komandanti, legalne i ilegalne organizacije, na koji način saraduju s Italijanima. Cilj ove brošure jeste da se baš u ovoj ofanzivi protiv nas — odredi stav ostalim četničkim grupacijama.

Nemci vrše izdvajanje četničkih grupa. Prave između njih razlike i podvlače da je Rade Radić, komandant svih četničkih snaga u Bosni, lojalan saradnik Nemaca i ustaša. On je pristalica teorije »Bosna Bosancima«, ne prima rado Dražine oficire.

Dalje se veli da stepen naše organizacije vojske i pozadine nadmašuje četničku upravu. Italijani su verovali da će u Crnoj Gori i Hercegovini ta četnička uprava biti bolja, ali to je pogrešno, zaključuju Nemci. Na kraju se veli o upornosti naše vojske: »Nekoliko nemačkih divizija uspelo je samo delimično da izvrši postavljene zadatke u razbijanju partizana«.

Nemci vele, dalje, da se četnički teror pojačao posle krupnih poraza u borbi s partizanima. Državnička nesposobnost četnika ogleda se najbolje u tome što posle vladavine od skoro godinu dana u Crnoj Gori ništa nisu uspeli da postignu i cela im se organizacija raspala čim su se pojavili partizani.

PONEDELUK, 31 MAJ

Podmilogora. — Sinoć smo visili o koncu. Samo je još petnaestak minuta trebalo pa da se Nemci spuste s planinskih masiva iznad Martinja i da zatvore pretposlednji izlaz s Pive. Nemci su nadirali preko Štirna za Javorak, (ovo je Pivski Javorak, a ne Nikšićki) i njime skoro ovladali, kad su Solajini junaci, dva bataljona Sedme krajiške brigade pod komandom Rada Marijanca, izbili na greben petnaest minuta pre Nemaca i odbacili ih u žestokoj borbi prsa u prsa. Junački se bori Sedma krajiška brigada. Janj i okolina dali su masu boraca našoj vojsci; svete se oni danas po čitavoj Jugoslaviji što im je okupator šest puta palio selo. Za poslednjih pet meseci Janjani su se lepo razvijali. Nikad se neće zaboraviti ni njihova plemenitost tokom prelaska preko Konjica. Bez ikakvog naređenja, oni su u Bijeloj stotinu naših ranjenika preneli na svojim puškama i spasli ih od četnika.

Sedmoj krajiškoj brigadi idu u pomoć Deseta hercegovačka i Četvrta

proleterska. Već su prešle Mratinje i penju se na masiv Volujak — Maglič. Biće žestoke borbe. Tamo je neka »Kroatiše Fest Divizion«.

★

Nemci su i juče očajnički pokušavali da zaposednu Vučevo. Čitav nemački bataljon, opremljen za borbu u brdskim terenima, uspeo se uz kanjon Sutjeske ka Vučevu. Uspuzali su se na Koritnik uz pomoć konopaca. Ove položaje su držali delovi šeste bosanske i Majevičke brigade, jer je Druga proleterska brigada produžila ka Sutjesci u pravcu Suhe da obezbedi prolaz našim jedinicama. U tom trenutku pridolazili su iz kanjona Pive bataljoni Prve proleterske brigade. Drugovi su bili iscrpeni i kad je došlo naređenje da pohitaju u pomoć Bosancima na koje su Nemci neobično uporno navaljivali, proleterci su krenuli u napad bez ikakvog odmora. Preko čistine ispred nemačkih »šaraca« borci Prve brigade nisu mogli da jurišaju, već su uporno koračali ka Nemcima, izmanevrisali ih i počeli da ih gone. Čitav nemački bataljon bio je nateran na ivicu kanjona Sutjeske zajedno s komorom. Ni tu se Nemci nisu mogli zadržati, već su bačeni dole. Mnogi su se pokrkljali niz urvine, a jedan deo se razbežao po vučevskim šumama i sada ih naši hvataju jednog po jednog. Zaplenjeno je prilično oružja, kao i nešto hrane. Ova hrana je došla u pravi čas. Na Vučevu naše jedinice nemaju otkud da se snabdevaju. Druga proleterska je počela da kolje mazge i konje. Poslednjeg vola dala je Prvoj proleterskoj dok se pela uz Vučevo.

Večeras je stigao izveštaj da je Drinska grupa, odnosno šesta bosanska i Majevička brigada izvršila napad čitavom širinom Sutjeske, od Čureva ka Popovom mostu. Bosanci su nastavili jutros da gone Nemce posle jučerašnjih poraza neprijatelja na Koritniku. U ovoj borbi se naročito istakla Šesta bosanska brigada. Ona je forsirala Sutjesku i izbila na drugu obalu i zarobila tridesetak Nemaca. Ali oko deset sati pre podne Nemci su doveli jaka pojačanja i posle žestoke borbe Bosanci su se morali povući preko Sutjeske. Imali su prilične gubitke.⁹

★

• Nemački ratni izveštaj za 30 maj:
 »Usled opasnosti da neprijatelj ne bi učinio proboj preko Pive u pravcu zapada namera-
 vano napredovanje na Žabljak biće zasada obustavljeno. Upućena je zaštita na sektor ispred
 738 puka u cilju uništenja neprijateljskih snaga koje se nalaze na istočnoj obali Pive.
 Divizija SS: Mostovi preko Pive kod Šavnika, Duži, tačka 574 i Krstac u našim rukama.
 118 lovačka divizija: »Jagdkomandosi« 738 puka, poslani da dostignu i zatvore prelaz Pive,
 sukobili su se s neprijateljem kod Javorka i na Vučevu, visoravni južno od čureva.
 Italijani: s jakim komandosima dostigli su naređeni sektor ne nailazeći na neprijatelja,
 očistili su i dostigli prvu liniju.«
 Nemački ratni izveštaj za 31 maj pored ostalog veli i ovo:
 »Pojačanje neprijateljskih snaga južno od prevlake Piva — Drina — Sutješka.
 118 lovačka divizija: Neprijatelj je bacio svoje snage preko kote 1804 (pet kilometara jugo-
 zapadno od čureva), na kotu 1712—1284 i napadajući prema zapadu, dostigao je Suhu (zapadno,
 jugozapadno od kote 1804). Od strane 738 puka u toku je napad koji dolazi sa sektora Tjentište
 i Slano Brdo (4 kilometra jugozapadno od Suhe) za čišćenje i zatvaranje sektora Sutjeske.
 369 divizija: 369 izviđački odred prešao je četinu u pravcu juga da zatvori liniju 1263 —
 Sule — Sehovo Brdo u saradnji s jednim delom 7 hrvatskog puka, a s druge strane sa 369
 pukom.
 Kampfgrupa brigadnog generala fon Ludvigera: Plan: Napad u vezi s 1 alpinskom divizijom
 na putu Đurđevića Tara — Šavnik za stezanje obruča za opkoljavanje.
 1 alpinska divizija: Divizija s desnim bokom poslana prema severozapadu i dostigla je, ne
 nailazeći na neprijatelja, liniju: kota 1863 (24 kilometra severozapadno od Kolašina) — 2041 —
 Starac — Korita.

Mi smo sinoć prešli iz Sušice. Nešto posle ponoći došli smo u Podmilogoru. Smestili smo se u neku školu. Sedeo sam sve do zore i pričao s engleskom misijom. Engleski kapetan govori da će rat biti veoma oštar, da su Nemci neobično aktivni sa svojim podmornicama.

Veli kako je Engleska bila nespremna kad je ušla u rat. Njegova četa za vreme Denkerka imala je svega 70 pušaka i nijedan mitraljez. Prilikom prvih napada nemačke avijacije na London, posle tri sata je prestala paljba protivavionskih topova, jer nije bilo municije. Nemci su se posle spuštali do krovova Londona i radili šta su hteli.

Razgovor se prenese na Ameriku. Englez prilično otvoreno kritikuje američku politiku, naročito u Evropi.

— Oni su već odredili svog gaulajtera za Evropu po svršetku rata. To će biti Lagvardija, a odredili su i gaulajtera za Jugoslaviju.

★

Ceo dan smo proveli u šumi. Od kiše je sve vlažno, ali se nebo razvedrilo i odmah su se pojavili nemački izviđači, spuštali su se sve do vrhova drveća. U podne su otkrili našu kujnu i taman smo Judita i ja stajali kraj kazana, kad nas zasuše mitraljeskom vatrom. Nikog nisu ranili, samo su jedan kazan probušili, pa je sva čorba istekla.

Uveče poče kiša. Nismo mogli spavati u šumi. Smestili smo se kod nekog čiča Marka. U kući nas gledaju zbunjeno.

— Gde su Nijemci? — pitaju nas.

Čuli su za zverstva hitlerovaca.

Predveče sam objašnjavao engleskoj misiji kakve sve imamo trave u našim šumama koje se mogu dobro upotrebiti kao hrana. Mlado bukovo lišće jede se kao osnovno varivo, a kao salata su dobri kiseljak i srijemuš. Ovo se naročito slatko jede uz meso bez hleba i soli. Kapetan Stjuart probao je i bukov list i srijemuš i kiseljak.

UTORAK, 1 JUNI

Podmilogora. — Protivudar koji su naši spremali Nemcima od pravca Stabna doneo nam je veliku pobedu. Četvrta crnogorska zajedno s Desetom hercegovačkom potukla je jutros rano do nogu delove »Kroatiše fest divizion«¹⁰ kod Budnja. Sedma krajiška je bočno napadala. Napad je trebalo još sinoć izvesti, ali su se tri bataljona četvrte brigade u noći bez vodiča izgubila u mraku u šumi. Hercegovci su sinoć odbili na svom sektoru napade Nemaca, ali napad na Bmjevo nije uspeo. Vršili su ga jedan bataljon Sedme krajiške i jedan bataljon četvrte brigade.

Ovaj uspeh kod Budnja doneo nam je veliku radost. Posle ove pobeđe naše jedinice su napredovale punih deset kilometara. U bici na samom Budnju učestvovala su tri bataljona Četvrte brigade i dva bataljona Hercegovaca. Borba je bila žestoka, po noći, tamnoj da se prst pred okom nije video. Golim rukama su se naši hvatali s Nemcima u koštac.

Italijani: Smena nemačkih snaga na liniji Starac — šavnik.

Avijacija: 29 akcija bombardovanja i mitraljiranja koncentracija na sektoru tabljak — Martinj* — Šavnik s dobrim uspehom.

¹⁰ Podatak netačan. Prema nemačkom izveštaju od 30 maja naše jedinice su se na ovom sektoru sukobile s delovima 738 nemačkog puka.

Tri protivnapada su Nemci vršili, ali posle trećeg juriša morali su se povući. Nađeno je preko 60 mrtvih Nemaca, među kojima i više oficira. Zaplenjeno je oko 20 komada automatskog oružja. Ni naši gubici nisu mali: 15 mrtvih i 20 ranjenih. Naši progone sada Nemce i već su opkolili jednu grupu od 200 Švaba na levoj obali Vrbniče. Ova naša grupa ima nameru da napada dalje preko Miloševića za Goransko.

★

Na sektoru Sutjeske nastavljaju se žestoke borbe. Nemci su sve do sada slobodno održavali svoje komunikacije kroz klisuru Sutjeske. Prolazili su od Gacka preko čemernog, Suhe i Tjentišta ka čurevu i dolini Drine. Druga proleterska brigada, odnosno njen Prvi bataljon, presekla je ovu komunikaciju. Čitav Prvi bataljon nalazio se kod Suhe i pustio jednu nemačku kolonu s komorom da gotovo sva uđe u zasedu. Komandant bataljona je po dogovoru morao prvi da otvori vatru, ali kad su Nemci bili na deset metara od njega mašinka nije htela da mu opali, a dva nemačka oficira koji su išli na čelu kolone sa sekcijama u rukama, dograbili su revolvere i alarmirali čitavu kolonu. Komandant bataljona je skočio posle toga na Nemce, za njim nekoliko boraca, tako da naši puškomitraljezi nisu mogli da dejstvuju jer bi pobili i naše drugove. Uprkos ove neprilike Nemci su razbijeni i zadobijen je priličan plen. Ovaj bataljon je u toku 31 maja imao susret s još jednom nemačkom kolonom i razbio je.

Prva proleterska brigada je poslala svoj Šesti bataljon da smeni Prvi bataljon Druge brigade koji odlazi preko Sutjeske. Inače, čitava Druga brigada sada se nalazi s one strane Sutjeske. Drugi bataljon je poseo Bare, važnu kotu koja štiti most kod Suhe, a ostali bataljoni su oko Košura. Jedan bataljon Druge proleterske pre nego što je prešao Sutjesku napadao je Borovno, poslednju nemačku poziciju na desnoj obali Sutjeske.

Prva proleterska brigada, zajedno s Trećom krajiškom i Bosancima priprema napad na nemačke položaje na levoj obali Sutjeske od Tjentišta pa sve do ušća u Drinu.

★

Vratili su se Milentije i Švabić iz Crne Gore. Milentije kaže da se naša par tiska organizacija u Crnoj Gori za poslednju godinu dana junački borila, uprkos toga što na prvi pogled izgleda da nije pokazala neke vidni je rezultate. Ali, mnogo znači sama činjenica da se ipak održala u uslovima strahovitog terora koji su zaveli četnici. Milentije računa da je u toj borbi za minulih devet meseci izginulo od tri stotine do tri stotine pedeset partijaca. Milentije ukazuje na izvanredan kvalitet partijaca u Crnoj Gori.

Milentije je bio neko vreme sa Savom Kovačevićem. O njemu priča:

— Sava je prilično načitan čovek, on poznaje i teoriju. Treba videti kako piše zapovesti za pojedine akcije. Uvek će podvući njihov politički značaj, pa tek onda preći na čisto vojni deo.

Švabić govori o borbama oko Šavnika, o junaštvu Pete crnogorske brigade, o zverstvima koja čine Nemci. Peta brigada je zaplenila neko tajno naređenje nemačkog generala Riblera, koji komanduje 118 divizijom. U tome se naređenju, veli švabić, nalaze i ove rečenice:

»Svakog partizana na koga se naiđe — streljati. Ako daju slične izjave, onda grupno saslušavati. Ako se uhvati neki funkcioner, slati ga višoj komandi, saslušati i streljati... U slučaju da je stanovništvo prema Nemcima neprijateljski raspoloženo — postupiti sa svom brutalnošću i surovošću. Ako je prijateljski naklonjeno, upregnuti ga u borbu protiv partizana... Uništavati u selima sve, kako bi se potkopala ekonomska baza partizana, zagaditi sve vode, a oko nezagađenih voda postaviti nemačku stražu, kako se tim vodama ne bi moglo služiti stanovništvo i partizani...«

Dakle, borba na život i smrt. Hoće Hitler po svaku cenu da nas uništi: »Uništavati sve«, »zagadivati vode«. Nikad protiv sebe nismo imali tako surovog i upornog neprijatelja. Ali, platiće nam za sva ova zverstva Hitler i njegov general Ribler.¹¹

Večeras nam zamalo nije poginuo Stari, kad smo polazili iz Podmilogore u pravcu Mratinja. Besni borba s Nemcima preko Pive. Čuju se bombe, čuju se i puške. Naša kolona nije bila prešla ni osam stotina metara od sela, kada iz neposredne blizine, s nekih tridesetak metara, zviznu metak. Prošao je sasvim blizu kolone kojoj su bili na čelu Stari, zatim dva engleska kapetana, pa Crni, Marko i ja. Bacili smo se na zemlju, a Stari govori kapetanu Stjuartu:

— Eto kako se Draža bori. Nemci nadiru na nas sa svih strana, a njegovi ljudi nam prave zasede kao lešinari!

Ova četnička zaseda, na pola sata pre našeg dolaska, napala je jednu četu Pratećeg bataljona koja je sprovodila komoru. Ubijen je jedan drug iz Hrvatskog Primorja, a Srbijanac Tika ranjen je u butinu. Ovu četničku grupu organizovao je Anto Jokanović,¹² komandant četničkog bataljona.

SREDA, 2 JUNI

Barni Do. — U samu zoru stigli smo do Barnog Dola. Stari s Đidom i Markom otišao je u pravcu Mratinja, a mi smo dobili naređenje da se ovde zadržimo do dalje naredbe. Na ivici šume rupe od avionskih bombi. Poslednjih dana Nemci su tukli čitav ovaj prostor, spuštali su se u kanjon Pive pokušavajući da unište viseći most kod Mratinja. Tokom ove ofanzive Nemci nastoje da unište i našu komoru, da nam pobiju konje kako ih ne bismo mogli upotrebljavati za prenos topova, municije, za prenos naših ranjenika. Iz pionirske čete Vrhovnog štaba ubijeno je dvadeset konja. Izviđački avioni silaze sasvim nisko i ubijaju konje iz mitraljeza. Ceo dan smo se mrzili na kiši, ništa nismo jeli od

¹¹ Jedinice Jugoslovenske armije zarobile su generala Riblera maja 1945 godine.

¹² Anto Jokanović se predao kasnije našim vlastima i 1945 živeo u svom selu na Pivi.

sinoć, a pred mrak opet dođoše nemački avioni. Lete vrlo nisko nad samom šumom i biju nasumce iz mitraljeza. Predveče smo svratili do Starog i Đida. Oni su u jednoj pećini pronašli 500 kilograma žita, meda, nekoliko tovara mesa, ali je Stari rekao da se to ne dira, već da se vrati vlasnicima, seljacima koji su tu hranu sklonili ispred Italijana i Nemaca.

Po mraku smo silazili ka Mratinju, gazili smo blatnjav, razriveni putić, silazili smo skoro vertikalno u taj bunar — Mratinje. Pored nas je prolazila komora jedne dalmatinske brigade. Konji su se na pojedinim okukama rušili zajedno sa tovarom po nekoliko metara dok se ne bi zaustavili o neko stablo. Komordžije su se spuštale niz liticu, skidale stvari s konja, izvlačili jednu po jednu, a zatim i samog konja. Ispod nas huči Piva, a oko nje mnogobrojne vatre.

Prešli smo uzani mostić koji smo mi napravili još prošle godine pomoću čeličnih konopaca. Milentije, Judita i ja hranimo se s trećom četom. Došli smo na kazan i rekli su nam da smo zakasnili.

Pošto nismo večerali hteli smo da se bar ogrejemo na vatri pored koje su sedeli Italijani. To je bila velika vatra, kakvu samo Italijani znaju da lože. Oni ne slažu granje po širini, nego prave visoku kupu, pa se oganj brzo razgara. Ali nas Italijani izguraše i to dosta nemilosrdno. Oni su je naložili. Mi se smejemo. Posle dobiše večeru — mi ih gledamo gladni. Četa u kojoj se mi hranimo, sve je razdelila. Čudni smo ti mi ljudi partizani. Rob ti jede, a ti ga gladan gledaš. Naložili smo svoju vatru, podigli šatore i zaspali pored brze Pive. Probudio nas je oko ponoći švabić i rekao da naša ofanziva u pravcu Miloševića dobro napreduje.¹³

ČETVRTAK, / JUNI

Mratinje. — Kiša šiba stalno. Nema naređenja za pokret. Teško je sedeti besposlen u ovakvim ofanzivama, ali Marko nam je rekao da čekamo, pa ćemo naknadno dobiti raspored. Naše društvo je veliko: Milentije, Judita, Švabić, Ljubinka, Milinko Đurović, Zoran i ja. U prvoj pećini iznad mosta, kad se pođe stazicom ka selu Mratinju, održava se savetovanje Vrhovnog štaba. Došao sam posle sastanka u tu pećinu. Polovina ulaza je zagrađena kamenim zidom da geleri slučajno ne bi prodrli unutra, a na gornjem delu otvora razapeto je šatorsko krilo da štiti od kiše.

Stari objašnjava kapetanu Stjuartu našu vojnu situaciju. Danas je na savetovanju odluka donesena. Prva i Druga divizija imaju zadatak da probiju neprijateljski obruč na Sutjesci i Zelengori i da udare u pozadinu neprijatelja. Sam prodor bi se posle račvao u dva pravca: Prva divizija bi imala da likvidira Goražde i da se prebaci preko pruge

¹³ Nemački ratni izveštaj za 2 juni veli, pored ostalog i ovo:
 »Avijatička izviđanja nisu ustanovila nikakve neprijateljske pokrete nasektoru Slano Brdo — Suha — Tjentište.
 Prva alpinska divizija: Desno krilo i delovi 99 puka, ostavljajući osiguranja nadosadašnjim položajima na sektoru Šavnika, probili su se napred.
 Avijacija: 87 akcija.«

Sarajevo — Višegrad. S njom će ići Crni. Druga divizija s Vrhovnim štabom išla bi preko Treskavice na Bradinu. Treća i Sedma divizija i Sandžačka brigada će ostati s ranjenicima. Teški ranjenici će biti sklonjeni u pećine na Pivi ili na Planinu Ljubušu, a lakši ranjenici će poći s divizijama dalje u Sandžak. Đido je određen da u ime Vrhovnog štaba koordinira operacije Treće i Sedme divizije. S Đidom ostaje i čitav AVNOJ.

Marko mi posle reče da se Pokrajinski komitet za Crnu Goru vraća kroz nemačke linije na svoj teren.

Večeras se situacija na našem levom krilu iznad Mratinja opet pogoršala. Nemci se veoma uporno bore. Imaju po tri, četiri linije. Kad smo ih razbili kod Budnja, oni su odmah ubacili sveže jedinice i sa te strane opet navalili. Jedna četa Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba hitno je morala da ide na položaj.

Stanje na ovom sektoru je sledeće:

Posle pobeđe kod Budnja i opkoljavanja Nemaca kod Vrbniče imali smo nameru da pređemo Vrbnicu i gonimo neprijatelja ka Goranskom i Pivskom Manastiru. Ovaj zadatak dobila su dva bataljona četvrte brigade i dva bataljona Desete, a Sedma krajiška, s jednim bataljonom Četvrte brigade da likvidira opkoljene Nemce kod Vrbniče. Jedan bataljon Hercegovaca trebalo je preko Panosa da izbije iznad Goranskog i da neprijatelju zađe s leđa. Ostatak Desete brigade obezbeđivao je pravac Izgori — čemerno kod Smrekovca i Katinog Kuka. Naši bataljoni su već pošli na izvršenje ovog zadatka, kad je stigao izveštaj da su Nemci dobili pojačanje od Ravna i čemerna. Njihovi prednji delovi već su izbili u Stabna, tako da hercegovački bataljon nije uspeo da pređe Panos. Naređeno je hitno povlačenje jedinica koje su imale zadatak da pređu Vrbnicu. Deseta hercegovačka ostaje na položaju Stabna — Smrekovac, a Četvrta brigada je na levoj obali Vrbniče.

Naše jedinice su strahovito iscrpene. Došao jedan ranjeni Hercegovac s položaja pa mi priča kako teku borbe na ovom sektoru. Četvrti i peti bataljon Hercegovačke brigade dobili su zadatak da zatvore nadiranjje Nemaca, pa su se peli puna četiri sata uz jednu kosu koja je duga svega dva kilometra. Naročito su Hercegovci davali uporan otpor Nemcima na Krvavom Brdu. Tu je poginulo preko četrdeset naših drugova. Na Katinom Kuku, iznad doline Vrbniče, poginuo je Vlado Tomanović, zamenik Vlade Šegrt. Nemci su divlje napadali, Vlado Tomanović je naredio protivjuriš i podigao bataljone u napad, ali Nemci su zadržali svoje položaje. Bataljoni su bili iscrpeni, gladni. Već četrdeset dana, veli ovaj Hercegovac, jedu samo meso i piju vodu. Od aprila meseca Deseta hercegovačka brigada imala je preko 400 ljudi izbačenih iz stroja. Vlado Tomanović je po drugi put krenuo bataljone, pošao je prvi na njihovom čelu s revolverom u ruci. Pored njega je pala bacačka mina i teško ga ranila u kuk.

— Jesi li teško ranjen? — pitali su ga drugovi.

— Jesam, smrtno! Samo naši bataljoni se u neredu povlače!

Vlado je bio hitno operisan. Olga je izvršila operaciju, ali sve je bilo kasno. Gasna gangrena se bila razvila. Vladu sam poznavao s univerziteta u Beogradu. Do rata bio je sudija u Senti. Mađari su ga 10 aprila 1941 uhvatili i izveli na streljanje zajedno sa svima Srbima koje su u gradu uhvatili. Vlado je uspeo da pobegne sa streljanja i došao je u Srbiju. U oslobođenom čačku smo se našli. Kad su se naše jedinice povukle iz čačka i Užica, Vlado je prešao u Hercegovinu, gde se brzo istakao. Postao je komandant bataljona, potukao je do nogu 56 italijanski puk kod Bileće, a posle toga postao je komandant Južnohercegovačkog odreda. Ostavio je drugaricu u čačku.

★

Na glavnom pravcu našeg prodora Sutjeska — Zelengora vode se uporne borbe.¹⁴ Drinska grupa i Prva proleterska hoće po svaku cenu da prošire naš mostrobran na Sutjesci. Druga proleterska brigada sa dva bataljona izvršila je napad na Košur, brdo koje se diže iznad Tjentiškog Polja i dominira velikim prostorom. Na Košuru su se Nemci ukopali. Srbijanci su vršili juriš za jurišom i nisu mogli da isteraju Nemce iz bunkera. Naši teški bacači bili su ostali na desnoj obali Sutjeske. Imali smo 9 mrtvih i 15 ranjenih. Prva proleterska i Treća krajiška smenile su Majevičku i Šestu brigadu i sada pokušavaju da zbace Nemce s desne obale Sutjeske. Oni drže Borovno, Mrkalje, Popov Most i još neke položaje. Ako ih očistimo s ovih položaja u planu je forsiranje Sutjeske kako bi se tuda probila glavnina naših jedinica. Nemci stalno dovode sve nova pojačanja, jer osećaju gde će pasti glavni udar.

PETAK, 4 JUNI

Pokret. — Kiša, glad. Penjemo se uz Vučevo iz Mratinja. Ne mogu ništa da nosim osim puške, municije i Dnevnika. Ostavio sam ruksak i sve ostale stvari. Teško se penjemo ka Prepeličju. Pored nas idu neki delovi četvrte crnogorske brigade. Idu borci i zastaju svakih petnaest minuta. Lica izmučena, ali skoro svakom na leđima novo nemačko šatorsko krilo. To je plen s Budnja. Na samom Prepeličju Olga sedi na kamenu. Čula je da se i ja penjem, pa me je sačekala. Dala mi je na poklon jedno nemačko šatorsko krilo i svoju poslednju konzervu

¹⁴ Nemački ratni izveštaj 3 juna veli, pored ostalog:

»U Prevlaci Piva — Drina — Sutjeska neprijatelj je dobio pojačanja tako da sada broji 2.000 do 3.000 ljudi. Prirast daljih snaga je u toku.

Divizija SS: Mostobran kod šavnika predan je 2 puku divizije „Venecija“.

118 lovačka divizija: usled nedostatka municije jaki neprijateljski napadi bili su odbijeni delom tek u bliskim borbama. Dalji napadi na položaj Suha i na sektoru Tjentište odbijeni su.

Kampfgrupa brigadnog generala Ludvigera: Uspostavljen je mostobran, a nije se naišlo na neprijatelja na liniji neposredno istočno od kote 1407 (11 kilometara istočno od Žabi jaka) — Krš — Slivanjsko. Napravljene su splavovi kod tačke 606 i mostić sevemo od tačke 670 (12 kilometara zapadno od Sahovića) za zajedničke napade s Prvom alpskom divizijom na put Đurđevića Tara — Savnik.

Avijacija: Operacije 1 juna: Bombardovanje i mitraljiranje sektora Hum — Tjentište — dolina Pive koncentracija i poljskih položaja neprijatelja izvršeno je s dobrim rezultatima. Pogoden je most na Pivi dva kilometra južno od Huma; 48 ratnih operacija, 10 izviđačkih, većinom oružanih, tri puta sledovanje za 118 lovačku diviziju i SS diviziju i jedan prenos ranjenika. Drugog juna: usled lošeg vremena bile su samo izviđačke akcije.«

takođe zaplenjenu od Nemaca. Bila je u Mratinju pre neki dan za vreme nemačkog bombardovanja:

— Mi smo radile u jednom potoku, a dve bombe su pale iznad jedne i druge obale. Sasvim smo bile zasute zemljom, ali sreću smo imale...

U Prepeličju smo ostali do šest sati. Nebo se nešto razvedrilo i odmah se pojavio nemački izviđač. Ide pravo preko nas. Nastavili smo put sve do ponoći. Po jakoj kiši podigli smo šator. Dva sata sna, pa dalje. Kiša je sve jača. Ulazimo u šumu iznad Mrkalj Klada. Cana, Judita i ja razapinjemo mokra šatorska krila, ložimo malu vatru pod samim šatorom da bi se osušila krila iznutra, pa onda ložimo veliku vatru ispred šatora da se grejemo. Sve ovo radimo po pljusk. Cana naložila veliku vatru, plamen liznu i pregore konopac kojim je šator bio pričvršćen za jedno stablo, pa se čitav šator sruši. Ponovo smo morali da ga razapinjemo.

Izgleda da ćemo sasvim napustiti Mratinje posle odluke da se razdvajamo od Treće i Sedme divizije. Druga divizija je prvo imala zadatak da, kao prethodnica, izbije preko Izgora za Zelengoru. četvrta crnogorska bi preko Smrekovca izbila na Trnovačke Kolibe, a Druga dalmatinska preko Mratinja, Presjeka na Tmovačko Jezero. Nemci su bili brži. Zauzeli su Smrekovac, četvrta crnogorska se spustila u Mratinje, a Druga dalmatinska usled velikog snega nije uspela da pređe preko Presjeka i zato je druga divizija promenila pravac. Ona će ići kuda i Prva divizija.

Treća krajiška i delovi Prve vodili su uporne borbe s Nemcima u dolini Sutjeske, ali dosad većih uspeha nismo imali. Nemci stalno dovode pojačanja.

Prema izveštajima koje imamo slobodan je samo jedan prolaz preko Sutjeske, kod Suhe. Inače, čitava obala Sutjeske je u njihovim rukama.¹⁸

SUBOTA, 5 JUNI

Mrkalj Klada. — Otpavao sam malo. Koča i Peko su došli na savetovanje kod Starog. Sede pod šatorskim krilom, kiša ih neprestano šiba. Većaju. Kad su završili sastanak pred podne prišao sam Peku. Pitam ga šta da zapišem u »Dnevnik«. On se smeje:

— Piši: probićemo se!... I tačka!

Probićemo se! Ali je težak zadatak pred nama. Prva divizija je

¹⁸ Nemački ratni izveštaj za 4 juni kaže, pored ostalog, i ovo:

»Još uvek pljusak, tako da vodostaj ugrožava mostove i mostiće na Sutješci. Upotreba avijacije jako otežana usled lošeg vremena. Nastavlja se neprijateljski pritisak na kampgrupu potpukovnika Gertlera na sektoru Tjentište i na položajima sektora Suha. Pokušaj neprijatelja da otvori prolaz u dolinu Sutjeske, u cilju povlačenja na sever, nije uspeo usled žestokog otpora naših trupa. Povlačenje neprijateljskih opkoljenih snaga preko Suhe u pravcu zapada sprečila odbrana u dolini zapadno od Suhe.

Divizija SS i 118 lovačka divizija: Neprijatelj nadire prema severu i severozapadu.

369 divizija i divizija „Taurinense“: Unutrašnja krila obeju divizija, pomaknuta napred na sektoru Veloda nisu naišla na neprijatelja. Na sektoru Popov Do naišlo se na neprijateljski grob od 58 leševa. Neprijatelj se povukao s dugom kolonom ranjenika.

Italijani: Delovi divizije „Ferera“ poseli su liniju zatvaranja Katun — Potrk (12 kilometara istočno i jugoistočno od Boana).«

imala niz operacija na sektoru Sutjeske. Danas smo pokušali da likvidiramo nemačke položaje na desnoj obali Sutjeske Borovno — Mrkalje, pa da se probijemo preko Sutjeske kod Popovog Mosta, ali nismo u potpunosti uspeli, iako smo zaplenili 12 »šaraca«. U napad su ovog puta pošle Prva proleterska i Treća krajiška brigada. Drugi bataljon je ovde izdržao najžešće borbe. Mi smo u prvom napadu potisli Nemce s niza položaja, zauzeli smo njihove rovove, ali su oni s novim snagama izvršili protivjuriš i oteli nam te pozicije. Prva brigada je zatim izvršila ponova juriš, zbacila Nemce sa Borovnog i doprla do samog mosta kod Popovog Mosta, ali nije uspela njime da ovlada. Ovde se naročito istakla Omladinska fočanska četa u Trećem bataljonu. Ona je izgubila sedam drugova. Poginuli su zamenik komandira Božo Hadžić — Vuković, Aco Visocki, desetar Božo Pejović, vodnik Lojo Rašid. Aco Visocki bio je skoro dečak u Foči. Radio je u tehničar Agitpropa i među prvima se javio u Omladinsku četetu. A sada je pao nedaleko od svoje Foče. Tamo mu je majka i mlađi brat. Borovno nećemo moći držati usled vatre s one strane Sutjeske, s Košura.

Danas je izvršen drugi napad na Košur. U napadu su učestvovala Druga proleterska i Šesta bosanska. Međutim, ni ovog puta nismo mogli da oteramo Nemce s ovog položaja. Duboko su se ukopali.

Hitler je preduzeo sve da nas uništi. Juče je uhvaćen sledeći dokument:

»DEPEŠA

Posle uspešno izvršenog potpunog zatvaranja u obruč — komunisti će delimično pokušati da se probiju. Zato se izdaje ova

Z A P O V E S T

Nijedan muškarac sposoban za borbu ne sme živ izaći iz obruča. Žene pretresti da nisu preobučeni muškarci.«

Dokumenat je potpisan 29 maja 1943.¹⁸

Dakle, borba na život i smrt. Uostalom, Nemci nikad nisu drukčije postupali prema nama. Ni mi milosti nemamo prema njima.

NEDEUA, 6 JUNI

Mrkalj Klada. — Bliži se otsudni čas. Danas je održan sastanak Vrhovnog štaba i donesena je definitivna odluka o pravcu proboja. Možemo početi svakog časa. Nama je jedini prolaz Suha — most kod stare

¹⁸ Nemački ratni izveštaj za 5 juni veli:

»Pregled neprijateljske situacije uglavnom nepromenjen. Usled rđavog vremena pogoršale se veze i snabdevanje naših trupa. Most na Drini, u blizini Foče, uništen u potpunosti. Usled odrona zemlje severno od Uloga, put je prekinut.

Divizija SS i 118 lovačka divizija: Kampgrupe su odbile neprijatelja prema severu, dostižući liniju 4 kilometra jugozapadno od Mratinja, severno od kote 2181 — Trnovsko Jezero, severno od kote 2298.

1 alpinska divizija: Izviđanjem na sektoru severno od Šavnika utvrđeno je da postoje na sektoru Poda (8 kilometara severno, severoistočno od Šavnika) slabe neprijateljske snage, a na sektoru Komarnice jake neprijateljske snage, po svoj prilici zaštitnice, koje štite glavni pokret neprijatelja prema istoku.«

austrijske karaule na Sutjesci, baš na onom mestu odakle Sutjeska izlazi iz svoje klisure, bolje reći kanjona dubokog preko hiljadu metara. Ovaj kanjon od pravca Gacka i Čemerna sada brani Šesti bataljon Prve proleterske brigade. Nemci ne mogu da se probiju Sutjeskom do Suhe, ali imaju jaku artiljeriju u Grabu i Podgradu i neprestano tuku Suhu. Severozapadno od Suhe vodi jedna uzana stazica, uklesana u stenu, za Zelengoru, preko Bara. Ta stazica se skoro vertikalno diže uvis, jer se na rastojanju od dva i po kilometra penje za devet stotina metara. Druga dalmatinska brigada dobila je naređenje da posedne ovaj položaj pre Nemaca. Bare su jedan mali, uzani plato, koji brani prilaz Suhoj.

Od Suhe mi imamo pet – šest kilometara obale Sutjeske u našim rukama, sve do Tjentiškog Polja. U selu Tjentištu su Nemci. Oni drže i ruševine dva turska hana, koje su utvrdili. Dalje njihov front ide na Košur koji dominira ne samo levom obalom Sutjeske, već i jednim delom desne obale, Mrkaljima i Borovnom. I treći put smo danas napadali Košur: Šesta bosanska i Sedma krajiška. I ovog puta nismo uspeli da ga zauzmemo, nije bilo povezanosti. Sedma krajiška je ušla u borbu pravo s marša.

Danas je Stari doneo odluku da moramo zakopati sve naše teško oružje kako bismo se lakše probijali. Bataljoni Druge brigade javljaju da Nemci dovode stalno pojačanja. Oni su po dubini izgradili čitav niz utvrđenja kroz koja se treba probijati. Mi treba da radimo brzo, da kroz probijenu nemačku liniju hitro prođemo, jer će nas Nemci ponovo zatvoriti. A komora u našim marševima najviše usporava kretanje. Jedan konj padne na ovim uzanim stazama pa se čitava kolona zadržava. Odluka je teška. Moramo ostavljati naše topove, teške mitraljeze, koje smo krvlju otimali. I arhiva ide u zemlju. Srce puca, toliko smo krvi dali za te brđane, protivkolce, bacače, a sada moraju da se zakopavaju. Bolje je to nego slučajno Nemcima da padnu u ruke. Hercegovci moraju da zakopavaju svoga »Krnju« i »Zelenka«. To su dva topčića, jedan je tipa »Pito«, a drugi nemački protivkolac. Dobili su ih od Koče Popovića posle drugog oslobođenja Jajca. Učestvovali su »Krnjo« i »Zelenko« u mnogim bojama. Kad su bili u Hercegovini pre mesec dana, narod im je počeo da peva pesme. A sada i oni moraju pod zemlju. Konje, koji ostanu slobodni od teškog oružja, ubićemo i pojesti. Danas je kod nas zaklana mazga.

Pred mrak krenusmo na Dragaš Sedlo. Proboj otpočinje. Nebo se malo razvedrilo i odmah se pojavilo dvanaest »štuka«. Tukle su kanjon Sutjeske neobično uporno. Posle otpoče artiljerijski dvoboj. Pucaju naši brđani, a svakom od nas ti pucnji čine se tako tužni, jer znamo da oni poslednji put bacaju vatru na neprijatelja.¹⁷

¹⁷ Nemački ratni izveštaj za 6 juni, pored ostalog, kaže i ovo:

»6 juna nije bilo nikakvih napada na kampgrupu potpukovnika Gertlera. Neprijatelj je usled naše uspele odbrane, verovatno jako oslabljen u svojim mogućnostima za napad. Okupacijom prolaza na Pivi jugoistočno od Mratinja, pomoću jedinica SS divizije oduzet je neprijatelju najvažniji put za snabdevanje. Mogu se očekivati dalji pokušaji probijanja. Divizija SS i 118 lovačka divizija: 2 izviđački odred 118, nastavljajući napad prema sektoru jedan kilometar jugoistočno od kote 1490 uspostavio je vezu s levim krilom Kampfgrupe majora Anakera. Divizija „Taurinense“ upućena je na zapad i posešće sektor na Tari, dodeljen za 8 juni. I alpinska i „Ferara“ upućene su da naredni sektor zatvore 7 juna.«

PONEDELUK, 7 JUNI

Ispod Maglica. — Zastali smo ispod Dragaš Sedla odakle se neobično lepo vidi vrh Maglica. Bio sam sa Starim i Englezima dok je pored nas prolazio Treći bataljon (Kragujevački) Prve proleterske. Žurili su se ka Sutjesci gde je otišla čitava brigada. Gledam svoje stare drugove Kragujevčane, gledam ih dobro, ali tek svakog desetog mogu da poznam. Već pune dve godine oni se bore po čitavoj Jugoslaviji, ginu jedan po jedan. Zato sam sreo toliko mnogo nepoznatih lica.

Englezima palo u oči kako gotovo svaki borac u ovom bataljonu ima bilo nemačku pušku, bilo nemačko šatorsko krilo ili nemačku uniformu. Kapetan Stjuart veli Starome:

— Mnogo je Nemaca pobijeno dok je ovo oružje zaplenjeno ...

— Eto, vidite, tokom ove ofanzive, naši borci su skoro sasvim promenili naoružanje i uniforme. U Četvrtoj ofanzivi su imali najviše italijanskog naoružanja, a sada nemačkog, jer se s Nemcima sada vode najžešće borbe! — govorio sam Englezu.

Odmiču Kragujevčani uzbrdo, korak po korak, svi su drugovi iscrpeni, ali idu uporno, bez zastaj kivan ja, ka Sutjesci, da probiju обруč surovih, dobro uranjenih i odmornih Prusa.

Gleda ovu našu vojsku narednik Starčević, član engleske misije, pa mi reče:

— Mi ovo nismo očekivali. Slušali smo vijesti da se borite protiv Nijemaca, ali nismo verovali da su to takve borbe, da Nijemci moraju tolike divizije da upotrebljavaju protiv vas ...

Prva brigada nastavi na Sutjesku, a mi ostadosmo u šumi. Svako je izabrao po neku bukvu, čiča Janko mi iznosi svoje mišljenje o Crnoj Gori i Bosni:

— Draža Mihailović je demoralisao crnogorske mase, a Bosna se zakrvavila s okupatorom. On je kolje, pali, davi, a ona se ne da.

Posle naiđe Treća krajiška brigada, još otresiti ja vojska nego Kragujevčani. Otkako sam ih video poslednji put sasvim su izmenili izgled. Oni su skoro kompletno obučeni u nemačke uniforme, samo po krajiškim kožnim kapama čovek može da pogodi da je to brigada iz Drvara. Snabdeli su se ovim nemačkim uniformama još na Zlatnom Boru kada su opkolili pet grupa Nemaca i uništili ih.

Naša radiostanica i danas je montirana. Stigao je radiogram od Đide:

»S one strane Tare, u Sandžaku, su Nemci.«

Stari donosi odluku da treća i sedma divizija s ranjenicima pođu za nama. Nemci su se već spustili u Mratinje, pa je ostao preko Pive još samo prelaz kod Kruševa, ali on je stalno pod vatrom nemačkih topova. Prva divizija je ostavila za sobom dva gumena čamca, pa će oni moći da posluže Trećoj i Sedmoj diviziji u slučaju ako most bude porušen.

Druga dalmatinska je izbila u pravi čas na Donje i Gornje Bare. Tek što su Dalmatinci zauzeli položaje i malo se odmorili, pojavili su se

Nemci na Gornjim Barama. Razvila se žestoka borba. Istovremeno je nemačka artilerija otvorila jak baraž na čitavu prostoriju Bara. Oko katuna na Donjim Barama, gde se nalazio štab brigade, padalo je po trideset granata u minutu. Jedna granata je pala posred staje u kojoj je bio štab brigade. Srećom, pre toga je jedna granata udarila u neposrednu blizinu štaba, pa su drugovi krenuli iz te zgrade. Ranjen je komandant brigade Ljubo Vučković. Nemci neprekidno dovode pojačanja i uspeali su da ovladaju Gornjim Barama. Dalmatinci su izvršili protivjuriš, povratili Gornje Bare, ali su ih Nemci ponovo zbacili. Borba se vodi prsa u prsa. Nemci su nastavili napade i pošto je noć došla. Gledaju da zaobiđu naše pozicije, pa su puštali pojačanja konopcima niz litice. Ali Dalmatinci ponavljaju slavne dane s Jablanice i Drine. Stari je naredio da Majevička brigada pođe na Bare kao pojačanje. Isto tako treba Prva proleterska brigada da pomogne Dalmatincima, dejstvom na Boščiju Glavu, kako bi udarila Nemcima u leđa.

I kod Suhe, kroz kanjon Sutjeske, u pravcu Graba, ogorčene su se borbe vodile u toku jučerašnjeg dana. Šesti bataljon je odbio tri napada Nemaca i ubio ih preko stotinu. Zaplenjeno je dvanaest automatskih oruđa. I ovde Nemci uporno nasrću. I ovde su pokušali da se spuste konopcima niz litice i zađu našima za leđa. četvrta crnogorska brigada je danas smenila Prvu proletersku na ovom sektoru.

Pošto naš treći napad na Košur nije uspeo, to ćemo morati prolaziti kroz Tjentiško Polje pod vatrom s Košura.

Posle podne oko četiri sata odjednom se začuo »šarac« iza naših leđa, taman kad su naišli Koča, Peko i Mitar. Stari pita Peka kako su Nemci mogli da izbiju na ovom pravcu, kad je tamo bila Deseta hercegovačka. Međutim, Hercegovci su već bili krenuli, a Nemci su jednu manju alpinsku jedinicu poslali na sam vrh Maglića. Videli smo ih i običnim okom. Nemci su se popeli na ovaj naš vrh i odatle nasumce otvorili vatru. Poslat je jedan bataljon Treće krajiške za svaku eventualnost.¹⁸

Pred mrak počeli smo da se spuštamo. Stigao je izveštaj Hercego-

¹⁸ Nemački ratni izveštaj za 7 juni veli:

»Pokret neprijatelja na sektoru Mratinja u pravcu ćureva, Tjentišta i Suhe ukazuje na dalje pokušaje proboja prema severozapadu. Pokret od Mratinja preko Pive u pravcu jugoistoka naznačuje da neprijatelj učvršćuje svoje snage na sektoru Durmitora nasuprot 1 alpinskoj diviziji.

Kampgrupa potpukovnika Gertlera: samo živa izviđačka delatnost neprijatelja. Pokret neprijatelja može doneti potpunu promenu. Neprijatelj se ukopava na istočnoj obali Pive, nasuprot desnog krila divizije SS. Neprijatelj je pred 1 alpinskom obustavio pokret nadiranja. Težište neprijateljskih snaga je na sektoru Zabljak i na sektoru 2477 (6 kilometara jugozapadno od Žabi jaka). Dalje jake neprijateljske snage su na sektoru kote 2260 i duž istočne obale jednog potoka istočno od Bavani sve do Komarnice (6 — 10 kilometara severno, severoistočno od Savnika).

Divizija SS i 118 lovačka divizija: Sukob s jakim neprijateljskim snagama na jedan kilometar od kote 1713. Neprijatelj s teškim gubicima (200 mrtvih) odbijen prema istoku. Izviđački odred 118 divizije napreduje prema istoku, upravo prema jugoistoku i dostigao je kotu 1710 (Boščija Glava), a nije naišao na neprijatelja. Dve čete 1/750, ispred desnog krila grupe Gertlera, savladale su neprijateljski otpor zauzevši uzvišice istočno od kote 1781 i deo potoka neposredno jugozapadno od Todevca. Izvidnice su se sukobile s 200 pobunjenika. Uspele vazdušne akcije nad neprijateljem na sektoru Mratinje, Tjentište, Suha.

1 alpinska divizija: S podređenim bugarskim 61 pešadiskim pukom dostignuta je glavna linija severno od kote 1635 (9 kilometara istočno i severoistočno od Žabljaka) — 1455 — 1359 — 1529 — Motički Gaj, jugoistočno od kote 2477, istočno od 266 — 1800 — 1740.

Avijacija: 27 ratnih akcija i jedan prenos ranjenika.«

vaca da su Nemci na vrh Maglica dovukli jedan protivkolac. Morali su ga u delovima izvući pomoću konopaca.

Došli smo najzad pred samu Suhu. Tu su naše jedinice, bolnice, komore. Jedna avionska bomba bi stotine ljudi pobila u ovoj rupi. Prve vatre su se ložile, konji i mazge su klati, trebalo je brzo spremi topli obrok. Sreo sam i Olgu. Danas je poginuo njen konj od avionske bombe. Doviknula mi je da ide gore na položaj kod Bara, gde se sprema naš protivudar. Mi smo došli na most kod Suhe. Sutjeska huči. Rekao sam Marku, koji je išao ispred mene:

— Ko preživi sutrašnji dan, živeće sto i jednu godinu!

UTORAK, 8 JUNI

Kazani. — Po prelasku Sutjeske nismo dugo maršovali. Kolona se zaustavila posle nekoliko kilometara. Rasedlali smo konje i podigli šatore u gustoj šumi, na strmom bregu. Probudile su nas nemačke haubice koje su tukle čitavu dolinu Sutjeske. Popeo sam se oko podne do Starog i Marka, koji su se smestili ispod samog vrha.

Druga dalmatinska nastavlja žestoke borbe na Barama. Nemci su stalno vršili juriše s Gornjih Bara u pravcu Donjih. U jednom trenutku jedno nemačko odeljenje bilo je probilo naše položaje i došlo na nekoliko stotina metara do ulaza u Suhu gde se nalazio samo štab brigade s nekoliko kurira. Srećom, tu je bio jedan teški mitraljez, pa su Nemci bili odbijeni. Druga divizija je juče izdala naređenje štabu Druge dalmatinske da se ovi položaji moraju očuvati po svaku cenu dok ne stignu pojačanja. Dalmatinci su imali ogromne gubitke prilikom izvršenja ovog zadatka. Samo iz Drugog bataljona izbačeno je iz stroja 128 drugova. Komandant ovog bataljona, Dušan Filipović, i komesar, Đuro Bošković,¹⁹ izvestili su štab Brigade da su izgubili dve trećine svoga ljudstva i u tom izveštaju vele:

»Nemci nadiru sve jačim snagama i sve upornije, mi smo izgubili dve trećine svoga ljudstva, ali računajte na nas kao da smo u punom sastavu!«

Usled toga što naš protivnapad na Barama — Druga dalmatinska, Majevička i Prva proleterska — nije na vreme izvršen, promenjen je pravac Druge divizije i Vrhovnog štaba. Nećemo ići preko Bara na Zelengoru, već ćemo uzeti pravac za Prvom divizijom. Stigao je izveštaj da je Prva već uhvatila kontakt s Drugom proleterskom brigadom iznad reke Hračavke. Lune Radovanović, zamenik komandanta Druge brigade, pronašao je jednu stazicu odmah na ulazu u Tjentiško Polje koja se od- vaja levo, ka Ozrenu i Milinkladama, a zaklonjena *fs* šumom, tako da je tuda prošla čitava Prva divizija. Istina, Nemci stalno biju s Košura i razvalina u Tjentištu, ali se može proći bez većih gubitaka. Put vodi dalje pored Krekova, Ozrena na Milinklade, pa dole u Hračavku. Borbi skoro nije bilo tokom ovog marša. Treći bataljon je odbio slabiji nemački napad od pravca Košura, ali Nemci stalno dovode nova pojačanja. Prodrli su na Boščiju Glavu i odatle zasipali mitraljezima stazicu

¹⁹ Majora Đura Boškovića mučki su ubili četnici 1945 godine.

koja vodi uz Debelu Ravan ka Lučkim Kolibama. Zamalo što nisu ovladali i Tisovim Brdom, ali naši su bili brži. Drugi crnogorski bataljon brzo je poseo ovaj položaj. Tako Prva divizija nije uspela da prodre do Bara i pomogne Drugoj dalmatinskoj.

★

Haubice udaraju blizu nas. Stari nam objašnjava gde će koje zrno pasti, a posle kaže:

— Sutra će biti mnogo i aviona i topova. Nemci stalno bacaju pojačanja na Zelengoru.

Marko sedi na jednom panju i govori o ovoj ofanzivi:

— Nikad u teškoj situaciji nismo bili. Mnogo ćemo kadrova sada izgubiti ... I to baš u ovoj situaciji. Treba samo preći ovu prepreku, izići čitav iz ove ofanzive, pa će sve poći nabolje. Situacija se i na međunarodnom planu znatno poboljšava. U naše najšire mase prodreće misao da je kraj rata blizu, uslovi za mobilizaciju biće veoma povoljni. Samo treba sačuvati kadrove koje smo za ove dve godine s toliko krvi izgradili, a sada se nalaze u smrtnoj opasnosti da budu uništeni!

Marko mi reče da je general Aleksander, komandant engleskih snaga na Bliskom Istoku, poslao sledeću poruku našem Vrhovnom štabu, koju nismo mogli u potpunosti da dešifrujemo:

»Držite se. Drugi front nije sam... Stoga će vaša borba biti još od većeg značaja narednih meseci...«

Poruka je upućena »Vrhovnom vodi Jugoslavije« ...

★

Stari se šeta od jednog stabla do drugog. Mi nismo poslednji u ovom našem prodoru. Iza nas su Treća i Sedma divizija. Još 5 juna dobila je Sedma divizija naređenje da s AVNOJ-em, Nazorom i jednim delom ranjenika hitno pođe za nama. Danas im je Stari poslao radiogram da je kod nas situacija vrlo teška, da oni sviju svoja krila i odmah krenu. Ali radiostanica Sedme divizije danas ne daje nikakav odgovor. Pojavio se radiotelegrafist Veljko Dragičević. On je postavio radiostanicu malo niže na bregu. Veli da veze nema, a da je sve pokušao! Stari se šeta gore-dole i govori:

— Dve i po hiljade ljudi je u pitanju. Ne možemo ih ostaviti. A ni mi ne možemo dalje držati ove položaje, jer smo svi u opasnosti.

Jedan kurir je poslat čak na Vučevo gde je štab Sedme divizije. Taj drug je pešačio već dvadeset sati, a niko drugi ne zna put sem njega. Brzo je krenuo s naređenjem, kad ga Stari zaustavi:

— Dajte mu one dve moje konzerve!

U razgovoru s Terzićem doznajem tačno kakva je situacija Treće divizije koja je na visoravni Pive s velikim brojem teških ranjenika.

Đido je poslao 6 juna radiogram da su Nemci u Sandžaku i predlaže da i on krene za nama. Odgovoreno mu je da odmah pođe. On je ipak

još jednom pokušao da se probije preko Tare, kaže mi Terzić, ali je danas poslao ovaj radiogram:

»Situacija vrlo teška. Neprijatelj poseo obe obale Tare. Ako nam probijanje ne uspe, borićemo se herojski do poslednjeg.«

Znači Treća divizija će stići kasno. Nemci će potpuno zatvoriti обруč. Moraće se probijati.

★

Još je bilo vidno kad smo pošli ka Tjentištu. Prolazimo pored Majevičke brigade. Ona se strahovito istrošila u ovoj ofanzivi. Ostala je svega jedna četvrtina boraca. To su mahom mladići od šesnaest - sedamnaest godina, iznureni, gladni. Sa jednog konjskog kostura kraj staze oglodan je i poslednji komadić mesa. I konjsko je meso sada velika retkost.

Išli smo iz klisure Sutjeske i krenuli Lunetovom stazicom. Još nije mrak sasvim pao. Tamo stoji brdo Košur. A skoro tačno u dan pre jednu godinu, u toku treće ofanzive, ovuda smo prolazili gladni, umorni. Logorovali smo na Košuru i tada nas je Stari pozvao:

— Ko je gladan neka dođe, ovo je brdo puno jagoda.

Sada su tamo Nemci.

Odjednom su sinule dve varnice iz tamnog Košura. Nekoliko sekundi kasnije prohujale su preko nas dve granate i udarile u kanjon prepun vojske, nekoliko stotina metara iza nas. Posmatram Košur. Ovog puta sinula su četiri svetla. Granate se srušile bliže. Nemci su sve više skrčivali vatru. Najzad nas zasu zemlja, pogodili su našu kolonu. Tito je bio na čelu. Poginuo je na začelju jedan drug iz Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. U tom je stiglo naređenje da se prebacimo u jarugu ispred nas. Topovi su začutali.

Kiša osu, moradosmo se vratiti s jedne staze, jer rekoše ne mogu tuda konji. Idemo drugim putem; ne smemo da pisnemo jer su položaji blizu. Vatra se ne sme paliti. Kolona zastaje. Prolaze minuti. Iza nas su naše jedinice koje moraju hitno na položaj. Tu je i IV crnogorska. Rušimo konje zajedno s tovarom niz liticu samo da bi se kolona krenula. Mrak je. Gubimo put. Čika Janko i ja po kiši ležerno u blato i rukama pipamo put ne bi li naišli trag. Jedva jednom pronađosmo put. Već sviće. Gledam preko Milinklada. Naši su otišli napred. Nemam više snage. Jedan mi partizan veli:

— Požuri, jer kad se sasvim razdani Nemci ovuda biju mitraljezom ...

Pređoh jedva i Milinklade. Silazim niz brdo u dolinu Hrčavke. Druga proleterska loži vatre. Puna dolina vojske. Perem cipele, pantalone, ruke, lice u potoku, četiri sata. Još je izmaglica nad nama, a pojavio se nemački izviđači. Izviđaju Milinklade i našu dolinu.

SREDA, 9 JUNI

Ispod Milinklada. — Tek što sam oka sklopio — zatreštale su bombe. Prekoputa nas, na pedeset metara, izviđač je bacio bombe za žive ciljeve na bataljon četvrte brigade. Parčad su sekla grane iznad nas, ali kolona

Crnogoraca se nije prekidala, već bi samo ubrzali korak. I niko nije bio ranjen. Posle su došle »Štuke« — devet komada. Tuku Milinklade i dolinu Hrčavke. U jedanaest su se pojavili i bombarderi »Dornie«. Nezgodna su bombardo van ja u šumi. Bombe se rasprskavaju o grane i šrapnel tuče sa svih strana. Ležimo u jednoj vlažnoj jaruzi, potok nam kvasi noge, samo pogledamo na sat kada će se ovaj strašni dan završiti.

Posle podne donesoše pismo za čika Janka i Vlatka. Obadvojica preblediše:

— Stari je ranjen, Englez poginuo ...

Čitav Prateći bataljon odmah je pošao gore, jer je Marko javljao da su oni bez zaštite a Nemci su blizu.

Bombe su neprekidno padale oko nas. Odjednom čujem da neko zove:

— Druže Vlado, Dedijeru ...

Sva raščupana, crvena u licu, bez daha, trčala je bolničarka Ruška iz Olgine hirurške ekipe:

— Druže Vlado, Olga vas zove da je iznesete. Ona je teško ranjena ...

Čika Janko mi je rekao da mogu da pođem. Ruška je došla k sebi.

— Bomba je pala posred hirurške ekipe. Olgji je rame odvaljeno.

Divna je naša doktorka. Rekla nam je: »Idite vi, ostavite me, nemojte da vas Nemci uhvate zbog mene...« Samo joj je krivo što je sav sanitetski materijal propao ... *

Peli smo se brzo uz Milinklade. Silazili su ranjenici u masama. Ruška mi reče da je jutros preko stotinu drugova iz Četvrte brigade poginulo i ranjeno navrh brda, gde ih je avijacija otkrila na jednoj čistini.

Ponovo su naleteli bombarderi. Ranjenici su silazili u grupama niz Milinklade. »Štuke« su sletale do samih vrhova drveća i spuštale bombe. Posle njih su doletali mali izviđači i počeli da bacaju bombe za žive ciljeve. Odjednom nas huka motora zagluši i Ruška i ja padosmo na zemlju. Oko nas je palo sedam - osam bombi. Smrad baruta nas je zagušio. Bio je potpuni mrak. Kad se dim malo razišao, video sam kako pored nas leži jedan drug iz Šeste bosanske brigade, mladić krupnih crnih očiju. Obe noge su mu bile odnesene. Krv je kuljala i kao potočić odnosila mlado bukovo lišće koje je eksplozija stresla. Nismo mu mogli pomoći. On je polako umirao.²⁰ Mahnuo mi je rukom i prošaputao:

— Živeo Staljin!

Nastavio sam uzbrdo. Pod jednim hrastom, dvadesetak metara iznad nas, sedela je Olga. Citavo rame joj je bilo zavijeno. Krv je probijala zavoj. Gledala me svojim dubokim crnim očima i pokušavala da se nasmeje:

— Ne boj se! Istina, rana je teška.

Bolničarke su joj bile podvezale rame gumenim crevom, ali ona ga je skinula, lakše joj je bilo, pa je polako pošla nizbrdo. Pridržavale su je dve drugarice. Koračala je sama niz strminu, jer konj nije mogao da se spušta. Tako smo joj pomogli sve dok nije sišla u dolinu Hrčavke.

Mrak je već padao, bombarderi su ponovo došli, istresli bombe, pa

²⁰ Ovaj drug se zvao Kozomara. Istog dana je izdahnuo. Partizan je od 1941. Po zanimanju je radnik, iz Sarajeva.

je nastala toliko željena tišina. Svud po dolini Hrčavke pojavile su se vatre. Sedeo sam pored Olge i hranio je toplom čorbom, koju mi je dala neka naša jedinica. Olga Milošević se pojavila s jednom injekcijom protiv tetanusa. Danas je nemačka bomba udarila posred naše apoteke. Uništila je sve lekove, samo je pukim slučajem ostala čitava ova jedna injekcija. Olga je primila injekciju. U tom je niz brdo silazio Stari, a za njim Marko. Starom je ruka bila u zavoju. Zastao je pored nas i pitao:

— Kako si, Olga, jesi li teško ranjena?

Posle je krenuo s Markom preko Hrčavke, uzbrdo, uz Debelu Ravan.

*

Danas su Nemci hteli po svaku cenu da ovladaju Milinkladama i preseku naše snage. Pre napada avijacija je neobično žestoko dejstvovala na tom sektoru. Još rano od zore, u razmacima, naietali su izviđači i bombarderi. Gotovo čitavo brdo je preorano bombama. Nemci su tukli sistematski. Prvi talas je bacio bombe na prvu stotinu metara, i tako redom. Stari, Marko, Englezi i ostali drugovi nalazili su se nekoliko stotina metara od položaja u jednoj retkoj šumi. Između jednog i drugog vazdušnog napada komandant Četvrte crnogorske brigade Vako Đurović bio je došao do druga Tita i dobio naređenje za raspored svoje jedinice. Tek što je odmakao pojavio se novi roj bombardera. U šumi nije bilo nikakvog zaklona. Svako je ostao na mestu gde se zatekao. Bombe su padale tako blizu da su eksplozije prosto odbacivale naše drugove od zemlje.

Kad se dim razišao, engleski kapetan Bil Stjuart, jedan od šefova savezničke misije, ležao je mrtav. On je za vreme bombardovanja stajao iza jedne bukve i parče ga je pogodilo u glavu. Drugi šef engleske misije, kapetan Diken, bio je ranjen. Poginuo je i Đuro Vujanović, pratilac druga Tita, stari španski partizan, koji je vojevao dvadeset i dva meseca u pozadini Frankovih trupa u Španiji. Poginulo je i nekoliko drugova iz Pratećeg bataljona. Drug Tito se podigao. Iz njegovog rukava tekla je krv. Jedno parče bombe udarilo ga u levu mišiću. On uopšte nije skidao kaput, niti je ranu previjao već je samo proturio ruku kroz maramu svezanu oko vrata. Jedno drugo parče udarilo bi Tita u glavu, ali pored glave ležao je njegov pas »Luks«.

Kad su delovi našeg Pratećeg bataljona stigli na Milinklade, Nemci su već bili zaustavljeni. Jedan bataljon hercegovačke brigade s Vladom Šegrtom već je držao položaje.²¹

²¹ Iz nemačkog izveštaja od 9 juna vidi se da Nemci hitno bacaju pojačanja da bi zatvorili naš proboj.

»Neprijatelj, pojačan zapadno od Sutjeske, prima preko Tjentišta nova pojačanja s istoka i jugoistoka. Mogu se očekivati novi pokušaji proboja prema jugozapadu.

Divizija SS i 118 lovačka divizija: Neprijatelj je odbijen preko Mratinja prema severu, te je dostignut sektor kote 1287. U napredovanju prema severu prekoračena je linija 2113 i 1531. Desno krilo SS divizije biće oslobođeno čim divizija „Ferara“ stigne na naznačeni sektor. Ono će biti prebačeno kamionima preko Avtovca i čemerna za upotrebu kod Kampfgrupe Anaker. III/738 u maršu preko čemernog za pojačanje desnog krila. III/738 artiljerijski odred i opkoljeni odredi lovaca 369 divizije su u napredovanju sa sektora Jeletč prema jugu odbili slabog neprijatelja kod Vrbniče (4 kilometra severozapadno od Todevca) i učvrstili se na sektoru Treska-

Olga mi je govorila da su mnogi dobri drugovi danas izginuli na Milinkladama:

— Teško je ranjen i Vako, komandant naše brigade!

Bilo je već vreme za pokret. Olga je dobila konja, ali nije mogla preći Hrčavku jašući. Konj bi se mogao poplašiti, pa bi pala u vodu. Stajao sam na obali i razmišljao kako Olgu da prenesem preko vode. Odjednom se pojavio Mičo Janković, zamenik komandanta Pratećeg bataljona:

— Zajedno ćemo preneti Olgu!

Tako smo prešli na drugu stranu Hrčavke i krenuli uz Debelu Ravan. Staza je neobično uzana, a ispod nje ambis. Na nekoliko mesta bili smo primorani da Olgu skidamo s konja. Morao sam tražiti put po mrklom mraku, mašući ispred sebe jednim ugarkom. Olga je na mnogo mesta išla sama, pa se posle opet, kada je posustala, pela na konja. Puna tri sata smo se tako peli kroz mrkli mrak.

Dosta posle pola noći izbili smo na jednu visoravan i zatekli neke naše brigade i bolnice kako spavaju. Vikao sam kroz noć i pitao gde je bolnica četvrte brigade, ali drugovi su spavali kao okamenjeni od silnog umora. Išao sam ka zatuljenim vatrama, dozivao iz sveg glasa, ali niko se nije javljao, sve je to od umora popadalo i tvrdo spavalo. Najzad od jednog ognja, koji još nije bio sasvim ugašen, diže se jedan visok čovek i zapita me:

— Šta hoćeš, druže?

To je bio Boro Kovačević. Nisam ga odmah poznao. Kad je čuo da vodim Olgu, pošao je sa mnom i pomogao mi da je spustimo na zemlju. Ona se prislonila uz jednu bukvu, a Boro i ja smo sedeli pored nje i polako razgovarali. Boro je govorio o »Klimu Samginu«, o danima uoči rata 1939 godine. Pun sat smo tako razgovarali. Neko počeo da budi vojsku i ranjenike, nastala vreva, počele konji da se tovore i kolona pođe napred. Boro mi reče pri rastanku:

— Rado bih poslije rata ponovo prevodio »Klima Samgina«.

ČETVRTAK, 10 JUNI

Pod Ljubinim Grobom. — Zora nas je zatekla ispred Lučkih Koliba kad smo se peli uz brdo Katunišće, za koje sam mislio da nema kraja. Sunce je već uveliko bilo otkočilo kad smo se ispeni na visoravan. Iza nas je bila duga kolona. Olga je bila umorna i taman smo je skinuli s konja i postavili ispod jedne bukve na pregršt grančica i lišća, kad

vac — Košuta. Nasuprot im je neprijatelj. Dalje neprijateljske snage su na koti 1795 (6 kilometara zapadno od Todevca).

369 divizija: delovi III/369 su u Jeleču, ostatak pukovske grupe dostigao je Foču.

1 alpinska divizija: Bugarski 61 pešadski puk (na levom krilu) s centralnom grupom dostigao je šumu odmah severozapadno od Paleža (3 kilometra severno, severoistočno od Zabljaka). Ovde su još, po svoj prilici, jake neprijateljske snage. 1 alpinska divizija odbacila je neprijatelja s kote 1635 (14 kilometara jugozapadno od Zabljaka). O napredovanju divizije „Ferara“, usled nedostatka radioveze, još nema nikakvih vesti.

Avijacija: Bombardovanje i mitraljiranje s dobrim rezultatima, planinskih pozicija, koir centracija trupa i druma na sektoru Tjentište — Popov Most — Hum. Uništen je most na Pivi u blizini Kruševa. Ukupno 96 avcija.«

je došlo naređenje da hitno produžimo. Išli smo još kilometar – dva i tu je rečeno da stanemo, u nekoj strmoj jaruzi kroz koju je proticao potok. Oko nas, i s jedne i s druge strane, čula se borba. U toku prošle noći Nemci su doveli velika pojačanja i sada svom snagom napadaju Košutu i Ljubin Grob, dva dominirajuća položaja koji štite naš pravac probijanja. Po neko zrno preleti preko nas. Olga leži ispod jednog drveta i moli me da legnem pored nje. Dole, u potoku, ispod nas, počеше neki drugovi da lože vatru. Diže se dugi, tanki dim, visoko iznad drveća. Ljudi su bili gladni i bacali su živo meso na vatru. Ništa nije pomagala ni vika, ni pretnje, oni su i dalje ložili vatre. U jedanaest sati pojavise se avioni i počеше da spuštaju bombu za bombom posred jaruge u kojoj smo mi bili. Oni drugovi kraj vatara razbežaše se kud koji. Dim, izmešan s ljutim zadahom baruta i kiselim mirisom zguljenog drveta, obavi čitavu šumu. Bombe su padale oko nas, geleri su sekli grane. Izvukao sam torbu s mojim Dnevnikom i zaštićavao Olgi glavu u želji da je to sačuva od gelera. Krupno kamenje preskakalo je preko nas. Kako su bombe padale uza stranu, kamenje je odbacivano uvis, a zatim se kotrljalo niz strmu jarugu. Pune tri četvrti sata trajalo je bombardovanje. Kad je i poslednji avion minuo, kad se sve utišalo — čuli smo jauke ranjenih oko nas. Tri druga su poginula za susednim bukvama. Jednom je glavu smrskao veliki kamen koji se valjao nizbrdo.

Za sve vreme bombardovanja Olga me je držala za ruku, a kad je prestalo, rekla mi je:

— Biće dobro!

Oko podne se paljba s naše desne strane sve jače čula. Neki borci Majevičke brigade počеше da prolaze između ranjenika, govoreći da se Nemci sve više bliže. Uz pomoć bolničarki stavili smo Olgu opet na konja i povukli se nekoliko stotina metara ka završetku jaruge. Sreo sam tu Mirka Filipovića, komesara Majevičke brigade, i on mi reče da se žestoke borbe vode oko Ljubinog Groba i Košute. Nemci hoće da uzmu ova dva dominantna visa i da nam potpuno preseku put. Između Košute i Ljubinog Groba nema više od dva i po kilometra.

Pred mrak je ponovo naletela avijacija. »Štuke« su prosto brisale zemlju. Za njima su se spuštali »Dornie«-i. Valjda nije bilo parčeta zemlje između Košute i Ljubinog Groba koje nije bilo zasuto gelerima. Čitava stabla bacana su u vazduh iščupana iz korena. Pošto su sve bombe bile izbačene počelo je ono strašno mitraljiranje kada čovek prosto broji svaki metak u rafalu koji mu izgleda da se nikad neće svršiti. Na kraju, kad su i sve metke ispucali, Nemci su se spustili sasvim nisko, Promaljali glave iz aparata i dizali po hitlerovački ruku uvis.

Došla je noć i mogli smo krenuti. Na raskršću koje vodi ka Vrbničkim Kolibama sreo sam Staroga. Ruka mu je bila uvijena. Pitao me je za Olgu. I danas je Stari bio izložen velikoj opasnosti. Bombe su padale oko njega. Reče mi da je Sedma divizija uspela da se prebaci preko Sutjeske i da su Nazor i Ribar blizu. Stari je izdavao naređenja. Za noćasnji pokret, potpisao neke naredbe, a posle ponovo počē da govori o jučerašnjem bombardovanju:

— Đuro Vujović i kapetan Stjuart su stajali i dobili gelere posred

glave. A prokleti avioni išli su kao pomamni, jedan za drugim u brazdu. Svaki su metar zemlje na Milinkladama zasuli bombama...

★

Večeras smo se zadržali puna dva sata u štabu Druge divizije. Govorilo se o današnjim borbama. Nemačka komanda ubrzano ubacuje sve nove jedinice na ovaj pravac s ciljem da onemogući naš proboj. U toku čitavog dana Nemci su pokušavali da ovladaju Ljubinim Grobom i Košutom. Stari je odredio da Ljubin Grob brane Četvrta crnogorska i Deseta hercegovačka, a Košutu Druga proleterska brigada. Nemci su naročito uporno napadali na Ljubin Grob. Preko dvadeset bombardera tuklo je najvišu kotu Ljubinog Groba na kojoj se nalazila jedna četa Trećeg bataljona Četvrte crnogorske brigade. Crnogorci se nisu hteli da povlače, talas za talasom bombardera je tukao bombama Ljubin Grob i tako je čitava četa Crnogoraca izginula ne otstupivši s ovog položaja koji je štitio prolaz Vrhovnom štabu, mnogim našim brigadama i ranjenicima. Ljubin Grob je zaposela jedna druga četa i odbila nove napade nemačke pešadije. Pred sam mrak Nemci su bili ovladali jednim delom Ljubinog Groba, ali su se morali kasnije povući, jer, izgleda, da su i oni imali krvave gubitke. I Druga proleterska je čitavog dana odbijala juriš za jurišem Nemaca na Košutu. Srbijanci su uspeli danas da obore mitraljeskom vatrom jedan nemački avion. To je delo Dragojla Stojića, najboljeg artiljera u brigadi. Prva divizija je ispred nas. Ona je juče krenula preko Lučkih Koliba i sprečila Nemce da posednu položaje koje smo mi danas branili. Prva divizija je u toku jučerašnjeg dana probila nemački obruč na liniji Videž — Planik — Kota 1642 — Strma Stena na kojoj se nalaze nemačka mitraljeska gnezda.²² Naši su obuhvatom pošli na Nemce, ali su morali da jurišaju na kotu 1632. To su bile žestoke borbe. Štab Prve divizije je posmatrao ovu bitku iz blizine. Naši bombaši su smelo dejstvovali i najzad se pojavila naša crvena zastava na kamentoj koti, put je bio otvoren. Nemci su pokušali protivnapad, ali su bili odbijeni. Video se naš bombaš kako spušta ruku niz liticu i baca bombu među Nemce. Dole su se Nemci kotrljali niz liticu. Nemci su odmah reagirali. Predveče se videla jaka kolona sa Zelengore. Zaposela je Orlovačku i Kozje Strane, namestila topove i počela da bije našu bolnicu,

²² U nemačkom ratnom izveštaju za 10 juni veli se:

»Divizija SS i 118 lovačka divizija: Kampfgrupa Anaker dostigla je kotu 1784 (Plješ) savladavši neprijateljski otpor; nastavlja napade na kotu 1386. Izviđački odred 118 brani kotu 1710 od neprijateljskih napada i sektor severno od nje. 11/738 dostigla je u 16 časova sektor 2 kilometra jugozapadno od kote 2014 (Kozja Strana) i dalje napada prema severoistoku, da bi neprijatelj ispraznio dominirajuće kote.

Kampfgrupa Gertler, uprkos žestokog neprijateljskog otpora, zauzela je kote odmah južno i severozapadno od Krekova.

Divizija „Taurinense“: U sastavu s desnim krilom 118 lovačke divizije dostignut je sektor Tare do kote 1622 (9 kilometara severozapadno od Sabljaka). Svi rečni prolazi su u našim rukama. Pokušaj neprijateljskog proboja na sektoru 512 (15 kilometara severozapadno od Zabljaka) osujećen.

I alpinska divizija: Situacija Bugara nepromenjena. Desno krilo alpinske divizije odbilo je neprijateljski napad na kotu 2103. U protivnapadu neprijatelj je odbačen sve do kote 1732. Levo krilo, uprkos žestokog neprijateljskog otpora, zauzelo je sektor odmah južno i 2 kilometra zapadno od Nedajna (12 kilometara severozapadno od Žabi jaka).«

baš ovde, kod Ljubinog Groba, ali ona je ugasila vatre i izdržala bombardovanje. Prva divizija je nastavila prodiranje ka Balinovcu.

Junački se danas pokazala Četvrta crnogorska. Jakšićeva Sedma divizija stigla je bila prošle noći na Sutjesku, a Nemci su već bili zaposeli Suhu. Banijci su morali da gaze reku. Izgladneli, iznureni, nenaviknuti na brze vode, teško su nastradali prilikom prelaza. Samo se iz Sedme brigade udavilo 25 drugova u nabujaloj Sutjesci. Kada je danas Jakšić prešao reku sigurno bi bio razbijen da Peti bataljon Četvrte crnogorske, s komandantom Boškom Jankovićem i političkim komesarom Dokom Novoselom, nije držao Tisovo Brdo, tako da se Jakšić tim pravcem izvukao. Ovaj crnogorski bataljon imao je prilične gubitke, 14 mrtvih i 26 ranjenih, ali položaj je održan i Sedma divizija, zajedno s Nazorom, Ribarom, mojim prijateljem Zoranom, stigla je do nas.

Noćas je Stari odredio da idemo u dve kolone: Četvrta crnogorska, Sedma krajiška, Deseta hercegovačka, Majevička i Vrhovni štab s Pekom preko Mrčin Koliba na Balinovac, a Jovo Vukotić s Drugom proleterskom, Šestom bosanskom i Drugom dalmatinskom preko Vrbničkih Koliba. Bilo je skoro jedanaest kad smo krenuli.

PETAK, 11 JUNI

Oko Mrčin Koliba. — Čitavu noć, po mrklom mraku, neprekidno smo išli. U ranu zoru Stari je naredio da se zaustavimo u ovom potoku blizu Mrčin Koliba. Olga je išla odmah iza naše kolone s bolnicom Četvrte brigade. Videli smo se rano izjutra. Na nekim mestima, noćas, njen je konj padao, pa je jedan deo puta prešla pešice. Dok smo razgovarali prišao mi je Vita i pozvao me ustranu.

— Evo, imam parče goveđeg mesa. To sam od juče ujutru čuvao za Olgu...

Olga je nastavila dalje put s Četvrtom brigadom. Nije previjena otkako je bila ranjena. A mi smo ostali pri dnu potoka. Stari oko podne diže se i pođe na položaj sa štabom Druge divizije, a nama naredi da se ovde zadržimo. Jutros je zaklana poslednja mazga i u jedan sat je trebalo da dobijemo po komad kivanog mesa. Stajali smo u dugom redu ispred kazana. Gledao sam ispijena lica drugova, kad odjednom Nemci otvoriše vatru iz »šarca«. Bili su gore, na kosi, nekoliko stotina metara od nas. Drug Marko je naredio da se povučemo desnom kosom, meci su fijukali.

Izbili smo na kosu, vatra je bila još žešća, pa smo se preko čistine prebacili u jednu šumicu. Marko je izdao naređenje da ovde zastanemo. Nedaleko od nas ležao je jedan Nemač mrtav. Pogodio ga naš metak posred čela. Ugojena ljudina.

S nama su u grupi Ribar i Nazor. Nazorov ljubimac, Italijan Mario, pobegao zajedno s Nazorovim rukopisom za dnevnik. Nemci su sasvim blizu i, ako im Mario kaže da je ovde Vrhovni štab, sve će učiniti da nas unište. Marko je formirao desetine. Mene je postavio za desetara, a borci su mi: Ribar, Nazor, Mladen Iveković, Judita, Zoran Zujović, Vlatko Velebit i drugi.

Pošli smo dalje i susreli se s bolnicom Četvrte brigade. Na otvorenom prostoru tu se pomešalo nekoliko naših jedinica. Srećom, nema avija-

cije. Na sebe je sve privukla Prva divizija. Sreo sam Olgu i doktora Pavlečića. Kaže mi da je zadovoljan Olginom ranom. Danas je previjena.

Stigli su izveštaji o borbama na našem sektoru. Čitav ovaj kraj je prošaran nemačkim jedinicama. Mnoge od njih razbila je Prva divizija, ali nemačka pojačanja stalno stižu i povezuju neprijateljske razbijene delove.

Druga proleterska je u spletu šumskih pruga iznad Vrbničke Reke u kratkoj, ali neobično oštroj borbi, potukla Nemce. Zaplenjeno je nekoliko »šaraca«. Nemci su izvršili protivjuriš, ali su ih Srbijanci u borbi prsa u prsa konačno suzbili. Čitava se šuma orila od poklika proletera. Druga proleterska, zajedno s Drugom dalmatinskom i bosanskim brigadama, tukla se danas s Nemcima na Gružinskom Brdu i na Grepču, a delovi Četvrte crnogorske brigade i Sedma krajiška razbili su do nogu Nemce na Balinovcu.

Kad je mrak potpuno pao naložili smo vatru. Ali Marko je izdao naređenje da vatre mogu da gore svega četvrt sata, da ne bi otkrivale naše položaje. Vlatko i Judita počeli su da skupljaju granje, Mladen Iveković je tražio vodu, a ja, kao desetar, otišao sam da primim sledovanje — jedan konjski but. Vatru smo ugasili, ostala je samo žar, sekao sam malim perorezom ovo žilavo, lepljivo, gadno meso na deset parčadi. Posle sam ga bacio na žar i skoro poluživo strpao u usta zajedno s komadićima ugljvlja. Napio sam se iza toga žute blatnjave vode, koju je Iveković doneo iz susedne bare.

★

Dan ranije na ovim položajima Prva brigada je odnela najznačajniju pobedu našeg proboja. Nemci su držali položaje: Balinovac — Bavan — Kota 1592 — kota 1417, i još neke manje kote. Posle borbi kod Lučkih Koliba juče izjutra, Prva divizija se našla pred ovim nemačkim zidom. Naše kolone, zajedno s bolnicom, bile su došle na nekoliko stotina metara od nemačkih rovova, utvrđenih kamenom, i »šarci« su osuli vatru. Prvi put u svojoj istoriji Prva proleterska brigada je razvila svih svojih pet bataljona, jedan pored drugog, i u zoru krenula u juriš. Pre napada Španac Lekić održao je govor u kome je istakao značaj ove bitke i rekao:

— Za dva sata mi ćemo pobediti!

Naši borci su morali da zauzimaju položaj za položajem. Nemci su utvrdili čitav niz čuka i kako su ih naši saterali s jednog položaja, oni su se povlačili na drugi i nastavljali borbu. Mi nismo imali nikakvog teškog oružja, već samo »šarce« i puškomitraljeze. Brzo padaju Bavan, kota 1417, a na samom Balinovcu naši uspevaju da udare Nemce i s boka. Izgleda da su ovde bila dva nemačka bataljona i oba su potpuno razbijena. Više se Nemci nisu povlačili s položaja na položaj, već su počeli da beže, ostavljajući municiju, hranu. Prva brigada je izbila na planinu Mrčin. Posle kratkog predaha naše jedinice su dobile naređenje da krenu napred s ciljem da zauzmu polazne položaje za proboj druma Kalinovik

— Foča, ujedno da pošalju izviđačke delove i ispituju situaciju. Prva proleterska je pošla u pravcu Rataja za glavni proboj. Treća krajiška je

išla levim krilom na Pliješ i položaje prema Govzi i Jeleču, a Šesta bosanska i Majevička su išle desnim krilom.²³

Dok su naše jedinice hitale da razbiju novi nemački obruč na putu Kalinovik — Foča, štab divizije dobio je obaveštenje da sa zapada stižu velika nemačka pojačanja. Treća krajiška brigada je morala s Pliješa da skinе svoje snage zbog žestokih borbi kod Govze, a u međuvremenu su izbili Nemci od Konjskih Voda. Njihova prethodnica udarila je pravo na štab Treće krajiške brigade i zarobila konja komandanta Karanovića. U tom času Karanović nije imao oko sebe nijednu jedinicu, pa je skupio sve kurire i kuvare, i izvršio juriš na Nemce, odrobivši svoga konja.

Erni i Koča, koji su se nalazili sa štabom kod Mokrog Dola, susreli su Nika Strugara s nekoliko bataljona Četvrte crnogorske brigade i brzo su ih poslali da zatvore ove položaje kako bismo se mi mogli probiti.

SUBOTA, 12 JUNI

Kod Jablanovog Brda. — Danas su dovedeni u Vrhovni štab prvi nemački zarobljenici. Poslao ih je štab Prve divizije. Stoji kod bukve Nemač iz Berlina, narednik, plava, dobro razvijena ljudina. Stari pljačkaš, na glavi mu ožiljak koji je dobio kad su Nemci 1940 godine nasrnuli na Francusku. Došao je engleski kapetan Diken s Vlatkom i gleda Nemca koji se drži drsko:

— Znam da ćete me ubiti, samo brzo ... Šus u glavu, pa gotovo! ... Šta čekate?

Onda se ljuti na svog oficira:

— Nikad me ne biste zarobili. Ali, oficir je pobjegao, a mene nije obavestio...

Nemač gleda prezrivo šta mi jedemo, — parče konjskog mesa.

— Mi imamo svakog dana belog hleba, kobasica, putera, a vi konjsko meso!

Ne samo da ovo govori, nego nam se još smeje. Ja sam skočio:

— Lako je vama da jedete kobasice i puter iz čitave Evrope, kad ste to opljačkali... Ali mi vam ovde to u Jugoslaviji ne damo ...

Pita ga Vlatko ima li gladi u Nemačkoj, a Prus odgovara:

— Hitler je obezbedio moju porodicu. Ona danas više prima nego kad sam ja bio zaposlen pre rata ...

²³ U svom ratnom izveštaju od 11 juna nemačka komanda priznaje naš proboj na sektoru Balinovca, ali podvlači da se hitna pojačanja šalju kamionima čak iz Pljevalja za Jeleč, glavnu tačku našeg proboja neprijateljskog obruča na putu Foča — Kalinovnik. Izveštaj veli:

»Neprijatelj dobija dalja pojačanja s istoka preko FIVE i upotrebom jakih snaga ponavlja pokušaje proboja prema severozapadu. Posle dugih i naizmeničnih borbi neprijatelj je uspeo da izvrši lokalni proboj na frontu kampgrupe 369 divizije.

Divizija SS i 118 lovačka divizija: Savladavši neprijateljski otpor, grupa Anaker je zauzela Suhu.

Kampgrupa 369 divizije: Mere su u toku za uništenje opkoljenih neprijateljskih snaga. Kao pojačanje kampgrupi 369 divizije delovi pukovske grupe biće transportovani automobilima sa sektora Pljevlja u Jeleč. Uzastopni napadi avijacije na neprijateljske snage ispred 369 divizije.

Divizija „Taurinense“: Usled znatnih neprijateljskih koncentracija Polje — Nikovići (9 kilometara jugoistočno od Polja) pojačano je desno krilo.

1 alpinska divizija: Pošto je odbijen jak neprijateljski napad, desno krilo je zauzelo kotu 1947 i Crnu Goru (12, odnosno 11 kilometara severozapadno od Zabljaka). Levo krilo, napadajući, zauzelo je Nedajno i kotu 1476 zapadno od toga mesta.

Divizija „Ferara“: Dostignut je sektor Dnunac: Plan: Dalji napadi levog krila i alpinske divizije i divizije „Ferara“ sve do linije Nikovići 1397.«

Ovaj Nemač je narednik u »Vražjoj diviziji«. U njegovom džepu nađeno je pismo nekog Vilka Falkonija zajedno s dokumentima. Otvorio sam nemačku vojničku knjižicu i u njoj našao indeks Beogradskog univerziteta sa slikom Vilka Falkonija. Do 1941 godine Falkoni je studirao tehniku u Beogradu, a zatim je otišao u Dubrovnik. Totalna Hitlerova mobilizacija dovela ga je u vojnički logor štokerau kraj Beča, a odatle je s »Vražjom divizijom« došao na naš Durmitor, na naš Maglie.

Pročitao sam pismo Vilka Falkonija koje je nađeno kod Nemca i rešio sam da ga prepisem u svoj Dnevnik kao dokumenat ove velike ofanzive, jer se iz tog pisma može dobiti slika tuposti, zaslepljenosti i života bez perspektive fašističkih vojnika. Pismo je upućeno nekoj Emi-čući:

»Negde u Crnoj Gori

Draga ćuća

Nakon dugog vremena evo javljam ti se sa bojnog polja, ali bolje rečeno sa bojnih Crnogorskih planina, koje smo pešice pregazili, budući da se autom ne može, te smo ih ostavili na našoj granici, to jest kod Foče na Drini. Iz tvoje ponosne Bosne, to jest Doboja krenuli smo preko Sarajeva do Goražda, koje stoje na Drini t.j. na granici. Posle smo otišli na Srbiju preko Drine i tu učinili red u muslimanskim krajevima. Završivši ovde zadaću, pošli smo natrag u Foču i odanle krenuli preko tih nesretnih planina za Crnu Goru, tamo negdje oko Durmitora, gdje se nalaze glavne partizanske skupine, koje su prebjegle iz Hrvatske.

E, draga ćuća, nikada nisam u životu proživjeo težih muka. Prošao sam Bosnom, no mi nikada nije bilo tako teško. Što ti misliš, tri dana i noći marširati po tim prokletim planinama sa strojnicom na ramenu. Kiše, snijeg i bura te prati, a ti padaš u crnoj noći kao Isus pod križom. Izvana si mokar, a iznutra oznojen, noge ti klecaju od napora i umora. Prokleo sam tada onaj čas kad sam se rodio. Mnogo ih nije moglo izdržati, te su ostali u pozadini, a zatim su bili otpremljeni u bolnicu. Ja sam izgledao kao smrt na dopustu. Nije ni čudo, sa tolikim teretom uspinjati se po visovima u ovakvom vremenu, bez odmora, budući da smo se morali žuriti u pomoć drugovima, koji su bili opkoljeni od partizana tamo negdje ispod Durmitora u Crnoj Gori. Onako umorni morali smo se boriti i protiv pojedinih grupa partizana koje su pokušale zaustaviti naš marš. No, ipak uspjeli smo, prešli smo granicu i stigli na određeno mjesto. Kod te akcije sudjeluje ukupno šest naših divizija, od toga pet njemačkih i naša »Vražja divizija«.

Započela je glavna navala. Devet štuka aviona počeli su bombardirati neprijateljske položaje. E, da ti je bilo vidjeti ovaj prizor. Štuke su se sunovraćale pedeset metara nad partizanskim položajima i obasipale ih bombama i strojnicama. A kad su oni završili počeli su gravati teški topovi. To je bio pravi rat. Mnogo sam bio preživjeo u tvojoj Bosni, ali nešto ovakvog još nikada. Ne mogu vjerno opisati ovaj prizor, jer to se treba doživjeti, a istom onda predočiti pravu sliku. Poslije artiljerije stupili smo mi u akciju. Nemoj misliti da su bili partizani skupljeni na jednom položaju. Ne, oni su se raširili u pojasu oko 40 kilometara, a prostor i planine omogućuju im zgodan položaj. Za svaki komad prostora morali smo se boriti. Bilo je slučajeva gdje nisi smio promoliti glavu iz štelunga, a već bi neprijateljska strojnica štekala oko glave. U tom bi slučaju neprijatelja zaokružili i onda juriš na život i smrt. Bila je borba prsa u prsa, no ja sam stajao u štelungu i branio sa strojnicom leđa. Ginulo se, ali što vrijedi ljudski život? Ništa. Nekoliko

su puta jurišali na naše strojnice i tada si morao biti hladnokrvan. Jednom morao sam mijenjati cijev, jer se već ugrijala, kad moj drugi strojničar opazi kako se prema nama vuku po prilici deset partizana. Pustim strojnicu, uzmem pištolj i granatu i čekamo mimo ja i drug. Kad su došli na dvadeset metara, bacimo granate i stanemo pucati iz pištolja, čuo sam jauke i eksploziju. Išao sam poslije pogledati učinak i vidjeo gdje leži njih šestorica, dok su ostali odmaglili.

Život teče dalje. „Puba“ još živi! Akcija traje već peti dan, hranu i municiju bacaju nam avioni! Vatra ne prestaje! Danas je prvi dan što imam malo odmora. Ušli smo u jedno selo i to u kuću u kojoj su bili partizanski ranjenici. Svugde su krvavi tragovi, no to nas ne smeta. Naložili smo vatru i pečemo svinjče. Uh, što se veselim toplom ručku nakon toliko dana. Ima i rakije. Vani pljušti kiša, grmi i sa neba i sa zemlje. Upravo sam onako valjano potegao. Pred kućom stoje topovi i gruvaju, a ja? Sjedim za stolom i pišem negdašnjoj dragoj „ćući“ ove retke, da vidi kako je ni u najtežim časovima nisam zaboravio. Kraj mene na prozoru stoji spremna strojnica, i od časa na čas gledam na položaje naprijed, da me tko ne iznenadi.

Htio bih da dođu te zvijeri baš sam im dobre volje. Rakija me ugrijala!

Moraš znati da je fronta jedan kilometar naprijed, sada se čuju same strojnice i bacači granata. Umoran sam, ali spavati ne smijem. Spavao sam tek četiri sata ujutro, a sada je jedanaest. Zamolio sam častnika, te mi dao malo papira, jer hoću, da se usred tog pakla sjetim tebe.

Teško ako ćemo se ikad vidjeti. Jer svakog časa mogu završiti svoj okrutni život, pun raznih događaja.

Ali što ja to sentimentaliram u času dok oko mene bjesni borba za siromašni ljudski život pun zlobe i himbe. To je igra života. Ususret novim događajima, ususret životu... ili smrti?

Mnogo te se sjeća i ne zaboravlja

Tvoj nekadašnji „Puba“«.

Vilko Falkoni, student iz Dubrovnika, koji je ukaljao čast našeg slavnog univerziteta u Beogradu, pošao je u susret — partizanskom metku. Nemač veli da mu je Falkoni pismo predao ujutro onog dana kada je poginuo.

Pročitao sam još jednom Falkonijevo pismo i zagledao se preko visova ka Zelengori. Na jednoj koti videla se jasno velika hitlerovska zastava s kukastim krstom. Nemci su je postavili kraj svog bunkera da ih avijacija ne bi tukla. Kukasti krst na Zelengori! I Vilko Falkoni je doprineo da se ta sramna zastava tu pobode. Zažalio sam što izdajicu nisam mogao svojom rukom ubiti.

★

Pobeda je na vidiku. Vodeći stalne borbe Prva proleterska brigada probila se do drumca Kalinovik — Foča.²⁴ Treća krajiška je i dalje u že-

²⁴ Puškomitraljezac Prvog bataljona Prve proleterske brigade Ante Raštegovac, o proboju kod Đalinovca i o bici kod Rataja i Miljevine priča:

»Juriš na Balinovac trebalo je izvršiti u noći. Prikupljenim bataljonima Prve proleterske brigade održao je govor komandant Spanac, osvrćući se na značaj te bitke i govoreći nam istinu o situaciji u kojoj se nalazimo. Posle toga je izdato naređenje da se sva naša komora rasformira, jer teren koji treba da pređemo u toku noći teško je prohodan za ljude, akamoli za konje. Sve teško oružje je zakopano, konji poklani, kazani ostavljeni, suvišno oružje rasklopljeno i razbacano. Krenuli smo na put i mnogo se namučili. Održavanje veze bilo je moguće samo na

stokim borbama s Nemcima u pravcu Govze. Prelaz treba da se vrši u tri kolone: Preko Rataja ide Prva proleterska, Treća krajiška je dobila zadatak da likvidira Govzu, Jeleč i Drače, gde se nalazio veliki nemački magacin. U desnoj koloni, Sedma krajiška, Šesta bosanska i Majevička, imaju kanjonom Bistrice da izbiju desno od Miljevine. Prva proleterska je kod Rataja razbila Nemce do nogu. Čitav jedan bataljon Nemaca i legionara je poražen. Oni su se bili utvrdili u kuli begova Čengića u Ratajima, ali su je proleter i na juriš zauzeli. Nemci su bacili tenkove u borbu i izvukli su ostatak ovog bataljona uz zaštitu tenkovske vatre. Prva proleterska posle toga izbila je na drum Kalinovik — Foča. Nemcima su nekoliko sati kasnije stigla jaka pojačanja iz pravca Foče. Preko dvadeset kamiona s tri tenka na čelu pokušali su da zadrže naše nadiranje. Prva proleterska je izvršila juriš bombama na kolonu, uništila kamione s nemačkom vojskom, a tenkovi su se povukli. Prva proleterska je odmah uzela položaje prema Foči i odbijala stalno nemačke napade. Desna kolona (šesta bosanska, Majevička i Sedma krajiška brigada) vodila je borbe s Nemcima koji su pošli u nekoliko kolona od Foče da udare s boka glavninu naših snaga. Šesta bosanska brigada zadržavala je u selu Trebičini Nemce čitav dan, a uveče prešla drum Kalinovik — Foča kod Rataja, gde je Prva proleterska napravila prodor.

Treća krajiška nije uspela da se probije svojim pravcem, sem manjih delova. Ali su Krajišnici vodili junačke borbe. Zauzeli su Vis, pobili masu

taj način što se drug držao za druga, nizbrdice su strašne, po nekoliko metara čovek poleti dok se zaustavi.

Sve su te teškoće bile savladane. U streljačkom stroju bili su svi sposobni, svi koji mogu pušku nositi. Ali kad smo se primakli mestu gde je trebalo vršiti juriš, već je bilo svanulo. Kad smo se prikupili, čule sa se reči našeg komandanta španca:

— Prvi bataljon u strelce, pravo! Drugi, na levo krilo Prvog! Treći, na desno krilo Prvog! Uhvaćena je veza i s Trećom krajiškom! Juriš!

Mi smo potčali preko jedne otvorene ravnice, bez ikakvih zaklona. Ja sam osećao da moramo ispuniti naređenje druga Tita i ovdje se probiti. Nemci su nas iz svojih bunkera opazili i otvorili vatru iz „šaraca“. Naš bataljon je jurio i prve bombe su već bile u nemačkim bunkerima. Ispred samih bunkera Nemci su nam ubili Miloša Pranovića, teško ranili Doka Ikovića, Boža Priju, Milana Caričića. Poginulo je tu još dosta drugova, ali mi nismo zastajali već upali u same bunkere i pobili Nemce.

U trenutku probijanja Đoko Vukićević našao se među tri Nemca koji su jurili na njega s tri strane, ali on je svu trojicu pobio svojom mašinkom, koju je zaplenio od ustaša. S nama u streljačkom stroju pri probiju bili su Savo Mašković i Krsto Bajić, komandant i komesar Prvog bataljona. Nemce smo na Balinovcu žestoko razbili. Zauzimali smo bunker po bunker i oni su počeli da beže, ostavljajući za sobom sve što su imali da bi lakše bežali. Tu smo pronašli masu municije, naročito za brđane i minobacače, ali nismo je uzimali, jer smo i naše topove i bacače bili zakopali.

Posle dva dana borbi s razbijenim Nemcima, koji su se kretali u manjim grupicama, do deset - dvadeset ljudi, otpočela je borba za prelaz druma Kalinovik — Foča. Naša čitava brigada krenula je uveče u napad na selo Rataj u kome su se Nemci utvrdili, naročito u kuli. Borba se vodila tri do četiri sata. Nemci su imali veliki garnizon. Mi smo morali osvajati kuću po kuću i to bombama, jer bacača nismo imali. Nemci su, najzad, popustili i pobjegli u pravcu Foče. Pre toga su zapalili veliki magacin s hranom, spremom i oružjem. Izgorelo je preko dve stotine bicikla.

Tada smo se sreli s prvim seljacima. Naroda nismo videli sve od Pive. Seljaci su se krstili kad su nas videli i govorili:

— Kako živi izađoste! Mislili smo da vas je milion, nijedan živ neće izići, toliko je mnogo topova, tenkova, aviona otišlo protiv vas. Gore su se tresle danima i noćima kad vas je Švabo bombardovao, a vi sve to izdržaste i probiste se!

Odmah je narod počeo od veselja da kolje volove, ovce, da nam sprema pite.

Okolo deset i po pre podne, kad su se naši drugovi raskomtili, da se malo odmoro, začula se od Foče huka. Dolazila su tri nemačka tenka, deset motocikla, neki kamioni i luksuzni automobili. Naši izviđači su nas o ovome obavestili, odmah je svaki dohvatio oružje: Pustili smo

Nemaca, jer su Nemci, u nameri da zatvore naš prodor, bacali od pravca Kalinovika talas za talasom pešadije.

★

Naša kolona vodila je danas niz žestokih borbi. Stari je uputio Četvrtu crnogorsku za Radomišlj i Pliješ, gde su svi napadi nemačkih pojačanja odbijeni. I tu je izginulo takođe mnogo Nemaca. Tako nam se situacija znatno popravila. Dva »pikavca«, nemačka izviđača, oborena su puščanom vatrom. Jedan su oborili Dalmatinci, a drugi Treća krajiška.²⁵

NEDELJA, 13 JUNI

Ispred Rataja. — Lomatali smo se čitavu noć s komorom. Za sedam sati marša nismo prešli više od pet kilometara. Noć je bila potpuno tamna, konji su padali. Zora nas je zatekla u jednom potoku. Sreo sam Olgu. Bolničarke su joj nabavile malo kiselog mleka, pa se bolje osećala. Legli smo u jednu rupu široku pet metara. Tu je juče pala avionska bomba. Ali odmah zatim dođe naređenje da treba danas preći drum Kalinovic — Foča. Gusta magla nas štiti od avijacije. Maršovali smo tako sat i po i naiđosmo na prve kuće sela Rataji. Ovde je nekako top-

Nemce u klopku. Osuli smo na njih vatru, sve gorepomenuto zarobili, sem tenkova koji su uspeli da pobjegnu. Nemci su u isto vreme nadirali od Kalinovika da zatvore prodor, ali ih je dočekala Treća krajiška i pomlatila.

Toga dana su Nemci bili odbijeni i s jedne i s druge strane, ali sutradan ujutru došle su „Stuke“ i „Dornie“-i, i puno drugih aeroplana, i počeli da bombarduju ovu okolinu. Međutim, naš bataljon se poslužio lukavstvom. Dan ranije zarobili smo nemačku ratnu zastavu i, kad bi „štuke“ pikirale na stotinu metara iznad naših položaja, mi smo mahali zastavom, a one bi se vraćale i ne bi bacale bombe misleći da smo Nemci. Te večeri su se prebacivale ostale naše jedinice preko druma Kalinovic — Foča zajedno s bolnicama. Nemci su to predvideli pa su sutradan ujutru krenuli s pešadijom i tenkovima protiv nas. Mi smo držali jednu čuku, a Nemci drugu. Nismo bili jedni od drugih više od sto metara. Lepo vidim nemačkog oficira, onu njegovu kapu, kako se podigne s pištoljom u ruci i viče:

— Forverc, forverc!

Švabe poskaču i jurnu preko livadice, a mi ih pustimo da priđu, pa onda ospi po njima, a oni se sve valjali po zelenoj travi. Imali smo dosta municije za naše „šarce“, koju smo zaplenili od Nemaca u borbama za drum. Ali, i mi smo imali gubitaka. Poginuo je moj pomoćnik Milo Prlja. To je bio moj drugi pomoćnik koji je poginuo u Petoj ofanzivi. Vojo Kovačević, koji je prešao sa mnom Drinu, bio je teško ranjen na Zlatnom Boru i propao je negde u bolnicama. Milo je bio krenuo da donese municije, ja mu velim: „Čekaj“, a on iskoči iz zaklona i polete preko jedne livadice. Nemci ga preseku „šarcem“⁴ posred stomaka. Dobio je šest - sedam metaka u trbuh i na mestu je ostao mrtav. Jedan mu je brat poginuo na Ivan Sedlu, a drugi mu je teško bio ranjen na Balinovcu.

Nemci su hteli po svaku cenu da preseku naše jedinice koje još nisu bile prešle put Kalinovic — Foča, pa su doveli tenkove da nas zbace s naših položaja. Nemački tenk se bio postavio na jednu okuku i samo čekao. Mi nismo imali protivkolaca, ostali su zakopani čak kod Lučkih Koliba, a Nemač samo čeka. Kad god bi neki naš „šarac“ otvorio vatru, Nemač bi ga odmah protivkolcem iz tenka. Uništili su nam tako nekoliko mitraljeskih gnezda, poginulo je dosta drugova, teško su ranjeni Vuksan Đukić, Mileva Sćepanović, ali svejedno, nismo popustili. Tog istog dana po 15 do 20 aviona bombardovalo je naše položaje, tenkovi su tukli, švapski oficiri kretali svoje vojnike na juriš, mlatarali ispred njih revolverom i vikali: „Forverc“, ali uvek se našao po neki naš „šarac“ da ih zaustavi. U toku dve noći i dva dana sve su naše jedinice bile prebačene. Naš zadatak bio je završen. Stiglo je naređenje, mi smo krenuli. Na ovim položajima ostalo je iz našeg bataljona dvadeset i pet mrtvih drugova.«

²⁵ Nemački ratni izveštaj za 12 juni priznaje naše dalje prodore:

»Neprijateljske snage, koje su se probile, uspele su da dalje napreduju prema severu. Grupa 369 divizije nalazi se, usled nadiranja 11/369 i 11/724, na odbrani sektora Pliješ. Ista divizija ima za zadatak da zaustavi neprijatelja svim svojim raspoloživim snagama i da ga uništi. Avijacija: 10 juna je bilo ukupno 68 akcija.«

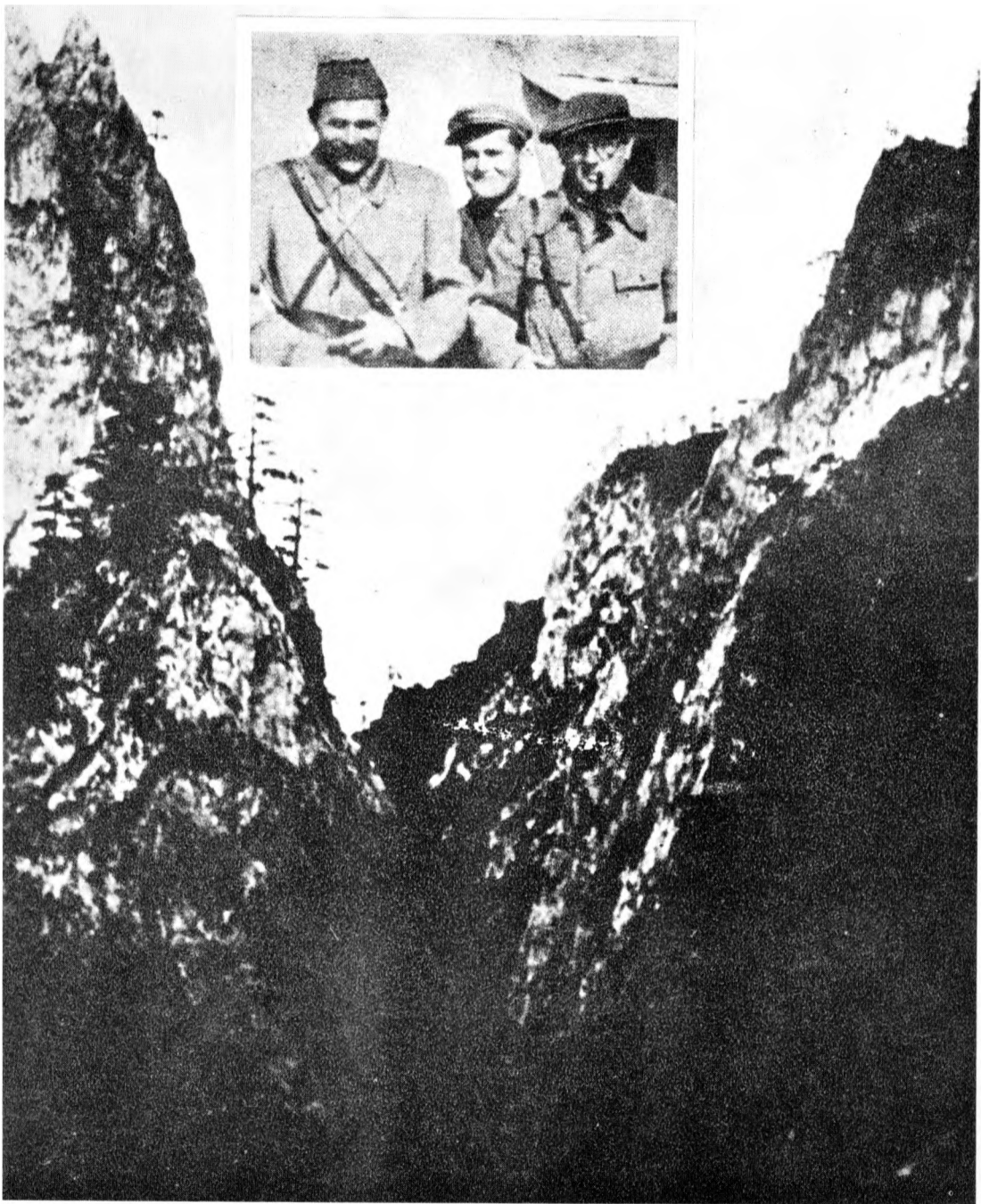
DRUG TITO I DRUG RIBAR U PETOJ OFANZIVI

KRAGUJEVACKI BATALJON NA PRILAZIMA SUTJESCI 7 JUNA 1943

TREĆA KRAJŠKA BRIGADA NA PRILAZIMA SUTJESCI 7 JUNA 1943

KANJON SUTJESKE KOD SUHE
Gore: SAVA KOVAČEVIĆ, JEDAN OD NJEGOVIH KURIRA I VESO MASLESA

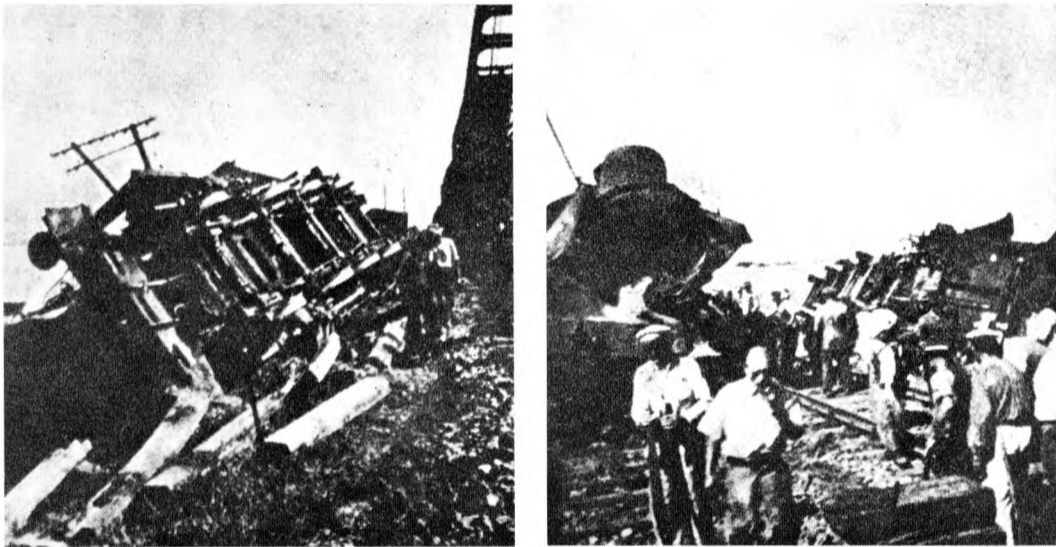
S R E M

SREMSKI
PARTIZANI
ŠALJU ZITO
U BOSNU

NEMCI I USTAŠE
RUŠILI SU
TORNJEVE NA
CRKVAMA U SREMU
DA NE BI SLUŽILI
KAO NASE
OSMATRAČNICE

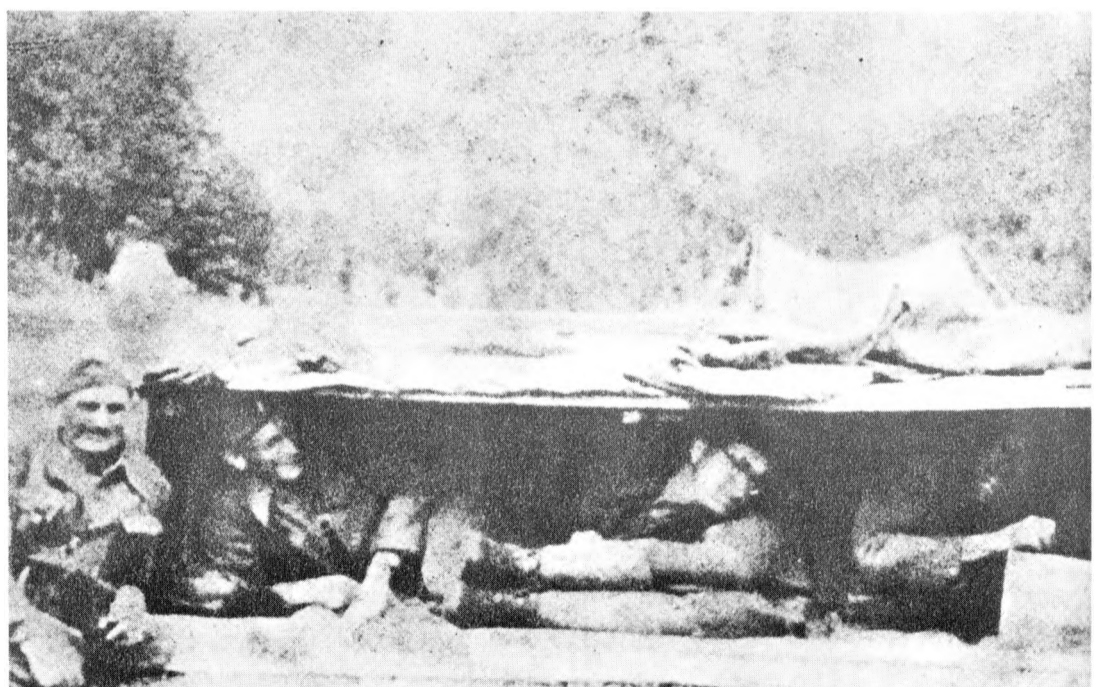
MESTO »KOD VAGONA« GDE SU MNOGI FASISTICKI VOZOVI BAČENI U VAZDUH

BORCI DRUGE PROLETERSKE BRIGADE SE ODMARAJU

DVA MALA KURIRA KRAJIŠNIKA

PARTIZANI SLUŠAJU RADIOVESTI

SLOVENACKI KOMUNISTI VILI I ANCKA JAGER, SLOVENIJA

SLAVNI KURIR STABA DRUGE DALMATINSKE BRIGADE NEDELJKO PETROVIĆ IZ SELEŠĆA I DOŠAO KAO MESIŽER
TITU DONEO 8. JUNA 1943. PORUKU: »NIJEMCI NADIRU SVE JAČIM SNAGAMA IZ OBIŠĆE NEKOLIKO KILOMETARA
OD OMIŠA, ALI RAČUNAJTE NA NAS KAO DA SMO U PUNOM STROJU.«

Petrović je poginuo kao komesar Treće čete Četvrtog bataljona Druge dalmatinske brigade 12. juna 1943.
Posle smrti druga Tita njegov brat Vice, tezak iz Omiša, posetio je Titov grob u Jasenovcu.

»Heroju Titu u krvavom boju
Kao da smo u punom stroju
Moj pokojni brat poruku je dao
I u Drugoj dalmatinskoj mitav je dao.«

lije, oseća se da u blizini žive ljudi. Male muslimanske kućice su puste. Razvaljeni plotovi oko baštica, ugažene leje luka. Sunce poče da se probija kroz maglu i Stari izdade naređenje da se naš pokret obustavi. Nalazili smo se u neposrednoj blizini Rataja. Zoran i ja smo sišli u klisuru Otaše, oprali se u bistrom potoku. Pojaviše se »Štuke«, pa za njima »pikavci«. Čitava prostorija bila je žestoko bombardovana. Uskoro se pridružiše haubice. Očigledno Nemci pokušavaju svim silama da zatvore prodor koji im je napravila Prva proleterska brigada i kojim treba da prođu sve naše jedinice. S one strane puta Kalinovik — Foča, sem Prve proleterske, nalaze se već delovi Treće krajiške, Šesta bosanska, Majevička, Druga proleterska, Četvrta crnogorska, Sedma krajiška. Još nisu prešle bolnice, Sedma divizija, Deseta hercegovačka, Druga dalmatinska i Vrhovni štab.

Pred mrak novi talas bombardera smeni one koji su od jutros, čim se magla podigla, zasipali ova dva - tri kvadratna kilometra. Kad je bombardovanje prestalo, Stari je naredio da se spremimo za pokret. Veli da će se noćas sve naše jedinice prebaciti kroz ovaj prodor. Prva proleterska odbija sve napade Nemaca od Foče. Kaže Stari da nam je avijacija danas nanela velike gubitke. Magla se naglo digla, a naše kolone se zakrčile na mostu preko Bistrice, pa je mnogo drugova poginulo. Kad smo krenuli videli smo mnoge mrtve, izginule borce. Nedaleko od mosta, u jednoj useci u kamenu, petnaestak leševa. Kažu drugovi da se ova grupa bila sklonila u ovaj zaklon kada je otpočelo bombardovanje. Jedan nemački »pikavac« se nisko spustio, malo se nakrivio, da bi uzeo bolji nišan, pa ih sve pobio mitraljeskom vatrom.

Prelazimo Bisticu preko železničkog mosta. Na samom prilazu mostu potpuno oglodan konjski kostur. Kako je ko prolazio, tako je skidao nožem meso. Izgleda da će se naši poslednji delovi prebaciti za jedan sat.

Na drumu nemački tenk od 22 tone, razbijen. Gadni crni krst se sija. Nije ovo jedini uspeh boraca Druge proleterske. Još je jedan ovakav tenk uništen njihovim protivkolcem. I njihovoj brigadi bila je izdata zapovest da se sve teško oružje zakopa, ali artiljerac Dragojlo Stojić nikako nije hteo da se rastane od svog protivkolca. Nosio ga je preko svih vrleti krišom. Kad smo izbili na drum Kalinovik — Foča dočekala su nas dva nemačka tenka. Dragojlo Stojić je privukao svoj top²⁸ u šipražje kraj druma i čekao neprijatelja. Imao je svega tri granate. Nemca je pustio da priđe do na petnaestak metara i tek onda opalio da ne bi trošio uzalud municiju. Tako je uništio jedan, a zatim drugi tenk. To nam je omogućilo da se prebacujemo preko ovog mosta. Inače bi prelaz bio znatno otežan. Morali bismo da tražimo druge prolaze.

²⁸ Ovaj protivkolac od 47 milimetara Druga proleterska brigada dobila je na poklon od Druge krajiške brigade u leto 1942 godine. S tim protivkolcem drug Stojić uništavao je kasnije još mnoge neprijateljske tenkove. Ovaj protivkolac učestvovao je i u bici u Prijepolju, u decembru 1943, kad su Nemci, uz pomoć četnika Vojislava Lukačevića i muslimanske milicije, opkolili Drugu brigadu i Sumadisku brigadu, koja je baš tih dana stigla iz Srbije. Verni protivkolac je tukao dok mu se nije rasprsla cev. Borci Druge proleterske nisu hteli da ostavljaju drago oružje, već su postolje topa izvukli i ono se do kraja rata nalazilo u Drugoj proleterskoj brigadi.

Prolazi engleski kapetan Diken pored uništenog tenka i veli:

— Dobro ste gađali!

Idemo kraj Miljevine. Sećam se dana kada sam s Veljkom živeo u ovom selu, u kući male Draginje. šta li je s njima?

Haubice nas neprestano tuku i s jedne i s druge strane. Ali je vatra neprecizna. Mnogo granata i ne eksplodira. Iz sela se čuju zvuci nalik na pucanj. To poneki gladni partizan na svoju ruku otvara napuštenu kuću. Puca daska.

Od Foče se čuje jaka borba. Tamo se bori Prva proleterska i država Nemce dok ne prođu sve naše jedinice.²⁷

PONEDEUAK, 14 JUNI

Tekušići. — Osećamo se mnogo lakše. Glavnu prepreku smo prešli. Kad smo se probili preko drumca Foča — Kalinovik, gde su Nemci mogli da dovode pojačanja, sada će biti mnogo lakše. Ali, Nemci nas ne napuštaju. Oni su kao pobesneli psi. Krivo im je što smo se probili, pa šalju avijaciju od ranog jutra. Sedeo sam sa Zoranom ispod jedne šljive kraj sela, — jeli smo crni luk, — kada naleteše tri »pikavca«. Prvo su bacali bombe na kosu prekoputa nas, pa onda predoše na našu. Pade nekoliko bombi na dvadesetak metara. Ja sedim ispod šljive, a jedan veći geler lupi u debelu granu iznad mene, odbi se i pogodi me pljoštimice posred čela. Izgubio je brzinu, inače ove redove ne bih pisao.

Posle podne oko tri sata začula se paljba sasvim blizu. To su Nemci bili prodrli preko Nozdre i Budnja. Jedna četa Pratećeg bataljona bila je na položaju, ali se morade da povuče pred daleko nadmoćnijim neprijateljem. Meci zuje naokolo. Pade vodnik Dušan Karanović. U jednoj štali vriška. To kuka žena kapetana Bergineca, bivšeg četničkog komandanta Žabljaka, koji nam se predao. On je bio primljen u našu vojsku i u ovu ofanzivu poveo je ženu i dete. On nije bio dorastao za ove napore koje je naša vojska izdržala. Kad je video da zakopavamo bacače, demoralisao se. Govorio je: »Ovo je naša propast«. Nije imao perspektive, opustio se, pa kada je video da Nemci nadiru pokušao je da se ubije. Njegova žena je opazila kako je odvrnuo bombu, pa je zaplakala. Ona je hrabra žena, mnogo se napatila na putu, obe

²⁷ Nemački izveštaj od 13 juna veli da je general Liters, komandant svih neprijateljskih trupa u Petoj ofanzivi, »lično intervenisao na niestu proboja«, ali priznaje da su naše snage uspele da se probiju. U svom iskazu general fon Ler veli da su u otsudnim bitkama Sutješka — Zelengora — drum Kalinovik — Foča »dve nemačke divizije, 118 lovačka i 369 divizija, zajedno sa svojim rezervama, bile pregažene«.

General fon Ler dalje veli:

»Posle napuštanja Vučeva, 118 divizija, uz pomoć pojačanja koja su stizala s njenog sopstvenog područja, kao i uz pomoć pojačanja od susednih divizija, prebačenih kamionima iz Goražda i Kalinovika, uspele su da obrazuju front na Sut ješci. Posle teških odbranbenih borbi ovaj front bio je probijen. Uz pomoć velikog broja pristiglih rezervi (od 369 divizije je stigao jedan ojačani puk), uspelo je još jednom, na slobodnom prostoru, severno od Jeleča — Miljevina da se izgradi front. Borbe su bile izvanredno oštre. Svi su komandanti javljali, slažući se svi u tome, da njihove trupe vode najteže borbe u toku čitavog rata. Jedan besni napad partizana, koji je uglavnom pogodio drugi bataljon 369 divizije, probio je i ovaj front kod Jeleča i Miljevine. Sve protivničke snage provukle su se kroz ovaj front i iščezle u brdima prema severu. Nemačke trupe su bile suviše izmorene i iscrpene da bi mogle još nešto da preduzmu, a rezervi više nije bilo. Preostale trupe se nisu mogle dalje upotrebljavati bez obnove i privođenja rezervi. Pored toga one bi se morale ponovo pregrupisati za napad na partizane.

su joj noge otečene od porođaja. Jedva smo Berginecu oteli bombu i natovarili ga na konja. U međuvremenu su Nemci stigli sasvim blizu. Prateći bataljon se povlačio kroz jednu jarugu. Zatekli smo nedaleko Starog i Marka. Oni su napravili nov raspored Pratećeg bataljona i Nemci su najzad bili zaustavljeni. Paljba se utišala. Sedeo sam pored Starog i Marka na jednoj steni, kad se pojavi jedan nemački »špijun«. On je išao napred, a za njim je letelo pet »Štuka«. Kad su došli nad našu dolinu počeo da bacaju bombe. Ovde smo izdržali jedno od najstrašnijih bombardovanja ove ofanzive. Jedan deo naše komore je nastradao. Jozo i Nikita su bili zatrpani u podrumu jedne srušene kuće.

Pred mrak smo krenuli za selo Cmetu. Iznad samog ovog sela bombarderi su večeras iznenadili Desetu hercegovačku brigadu. Poginulo je sedam drugova. U tom malom muslimanskom selu ni žive duše. Kuće napuštene, stvari sasvim razbacane. U jednoj kući ječe ranjeni Hercegovci. Nemamo zavoja da im zaustavimo krv. Bolničarka čepa neke stare, prljave dimije i stavlja ih na rane.

Legli smo pod jedan orah. Doznao sam da je kapetan Berginec ipak uspeo da ostvari svoju nameru. Prilikom bombardovanja danas posle podne u onoj dolini, kad niko nije obraćao pažnju na njega, izvadio je revolver i ubio se. Zenu smo mu smestili u jednu muslimansku kuću. Ne može uopšte dalje da se kreće.²⁸

UTORAK. 15 JUNI

Duge Njive. — Zavukli smo se posle marša od šest sati u ovu šumu i nadamo se da nas avijacija neće naći. Stigao sam među poslednjim — snaga me skoro sasvim izdala. Bombarderi i danas uporno kruže tražeći nas. Spavao sam blizu Starog i Marka. Starom rana nije dobro. Sva mu je mišica poplavila, ima temperaturu, leži u jednoj maloj uvali. Veli mi da je izmenjen pravac našeg pokreta. Idemo svi u Istočnu Bosnu, a Deseta hercegovačka brigada odlazi za Hercegovinu. Stari mi još reče da ćemo po dolasku u Istočnu Bosnu divizije uputiti u razne pravce, uglavnom svaka divizija treba da ode na svoj teren, kako bi se ustanak planski širio u svim krajevima. Marko je zvao lekare da pregledaju Starog.

Marko mi reče da je kod Miljevine poginuo Boro Kovačević, naš stari drug. Uoči pogibije sedeli smo Olga, on i ja i dugo pričali. Poginuo je i Nina Maraković, komandant Sedme baniske brigade. Obojica su nastradali od avijacije prilikom prelaska preko drumu Kalinovik — Foča.

Došli su Peko i Mitar s Brankom Spasićem. Pričaju kako su prešli drum Kalinovik — Foča. Oko deset sati pre podne oni su došli na sam drum, kad se odjednom ispred njih stvorio jedan veliki tenk. Peko, Mitar, Branko Spasić i još dva druga zaklonili su se za jednu debelu vrbu, a tenk se zaustavio ispred njih na petnaestak metara. Iz tenka

²⁸ Drugarica Berginec ostala je u toj kudi neko vreme, a zatim je pala u šake muslimanskoj miliciji. Bila je mučena na najgroznije načine, ali je ipak uspeła da se izvuče. Priključila se prvoj partizanskoj jedinici. U borbama je učestvovala sve do leta 1944 godine, kada je dobila naređenje da s ranjenicima pređe u Italiju. U jesen 1944 godine bila je rukovodilac jedne naše škole za bolničarke u blizini Barija.

izišli su jedan Namac i jedan ustaša, gledali naokolo, pa su ponovo ušli u tenk. Okrenuli su topovsku cev pravo prema vrbi. Ustaša je odvio bombu i bacio je u potok, Peko i Mitar su iskoristili dim koji se od bombe podigao, i skočili su u potok sa svim ostalim drugovima. Mitar se prevrnuo u vodu. Ispao mu je pištolj pa je morao da se vraća, ali srećom tenk je bio na drumu, deset metara iznad potoka, pa tenkisti nisu videli Mitra.

Marko mi je dozvolio da pređem u štab Peka i Mitra »da bih opisao prelazak preko pruge Sarajevo — Beograd«, kako sam ja formulisao. Marko je mislio da je dobro da odem u drugu diviziju da bih bio bliže Olgi. Peko mi je dao da uzjašem konja. To mi je bilo prvi put da u ove dve ofanzive jašem na konju. Išli smo sami kroz šumu za selo Smljeće. U selu puno naroda, muslimani, štab još nije došao, pa je Peko rekao da se ovde zadržimo. Ulazimo u jednu kuću, a u njoj dva Banijca i jedan Dalmatinac spremaju večeru za sebe. Zaklali čitavo tele i strpali u kazan. Pegavci.

Peko ih pita šta tu rade, a oni vele:

— Ubio avion tele, a mi ga našli!

Peko ih je grdio, govorio kako brukaju našu vojsku, a oni jadnici se pokunjili. Reče im Peko da se jave Četvrtoj brigadi, dade im pravac, oni pođuše, a Peko ih zaustavi:

— Uzmite ovo meso!

SREDA, 16 JUNI

U jaruzi pod Jahorinom. — Sedeo sam ceo dan s Pekom na nekim stenama pokraj kojih teče potok, kupao se, prao veš. Pred nama se ispružila Jahorina. Noćas ćemo je preći. Peko mi pokazuje pismo koje je Sedma divizija uputila Petom bataljonu Četvrte crnogorske brigade:

»Na našem putu iz Crne Gore za Istočnu Bosnu probijajući se pod najtežim okolnostima kroz neprijateljske linije, vi ste nas prihvatili u najtežem momentu na rijeci Hrčavki. Vaše junačko držanje i drugarska pažnja prema našoj diviziji potstiče sve naše borce i rukovodioce da u ime naše divizije izrazimo zahvalnost.«

Situacija je uglavnom mirna. Izgleda da smo se konačno otkačili od neprijatelja. Ni avijacija više ne djeluje. Samo su nas tražili izviđači, ali naši su se dobro sklonili u šumu.

Izdana je zapovest za prelaz preko pruge. Prva divizija će je preći na sektoru Renovica — Potprača, a mi na sektoru Pale — Stambolčić. Sedma divizija ide na Podgrab.

Kad je pala noć jahali smo preko Jahorine. Divne su njene široke šume. Spuštamo se u Mrkodol. Tu zatičemo Vrhovni štab. Drugovi nisu ništa jeli već četrdeset osam sati, jer se komora bila izgubila. Legli smo oko dva, a već u četiri morali smo ustajati, — izviđač je preleto preko nas!

ČETVRTAK, 17 JUNI

Mrkodol. — U ovoj istoj kući, u kojoj se mi nalazimo, bio je pre neki dan četnički vojvoda Bačović s još šest ljudi. Izgleda da je među njima bio i čika Branko, alias Zarija Ostojić. Krenuli su za Romaniju. Od seljaka doznajemo za situaciju na pruži. Nemci su doveli pojačanja u Podgrab gde se nalazi priličan magacin. Još sinoć su zauzeli položaj Krvaricu, Kik i Pastorak koji štite Podgrab. Ovo je mesto i raskrsnica za Goražde i Foču. Prugom često saobraćaju »panceri«, oklopni vozovi.

Pošli smo pred mrak za Sjetlinu, ali umesto dva sata išli smo pet! Od Podgraba i Renovice čula se borba. Oko dva sata došli smo do prvih kuća Sjetline. Jedan crnogorski bataljon se već bio prebacio kad je Stari doneo odluku da se ove noći ne prelazi pruga. Stari se nalazi u šumi, sat hoda od Sjetline, a Peko je ostao na istom mestu. Kiša je počela da pada, najbolja naša protivavionska odbrana.

PETAK, 18 JUNI

Kod Sjetline. — Druga proleTERSka brigada se kod Stambolčića sasvim prebacila, prešla je i neka bolnica. Sedma divizija nije uspela da zauzme Podgrab. Da bi nesreća bila još veća, Jakšić i njegov komesar Kladarin ranjeni su od bacača. Kladarinova rana je teža.

Marko je s jednog visa lepo osmotrio Stambolčić i jedinice Druge proleTERSke. Sve u svemu, neprijatelj ima malo snaga na pruži i izgleda da ćemo je lako preći.

Predveče smo krenuli. Kiša je ojačala. Oko osam bili smo na pruži. Nekoliko stotina metara ispred pruge zatičemo Jakšića i Kladarina. Leže na zemlji pokriveni šatorskim krilima, odmaraju se malo.

Baš kada smo Peko i ja bili ispred pruge, preko jednog visokog gvozdrenog mosta polako se pojavio farovi oklopnog voza iz pravca Sarajeva i odjednom stadoše. I jedna i druga strana brega bila je prepuna vojske i ranjenika, a dole ispod samog mosta jedna grupa Dalmatinaca naložila vatru! Tek što smo Peko i ja pošli ispod mosta i zašli u šumu, zatreštao je mitraljez. Srećom, svega jedan rafal.

Uzanom stazom peli smo se gore. Kiša je šibala. Peko mi reče:

— Kakve li strašne muke podnose naši ranjenici.

Setih se Olge.

Posle smo išli kroz neko šiblje. Jedva smo se probijali. U šumi se ne vidi ni prst pred okom. Pešačili smo još dva sata, pa dođosmo do jedne kolibe gde se smestio štab četvrte crnogorske brigade. Unutra gužva — svi hoće da se suše.

Prugu nismo rušili, jer eksploziva nismo imali, čitav prelaz, bar Druge divizije, ličio mi je na provlačenje, probijanje kroz neprijateljske položaje — iako ustvari neprijatelja na ovoj komunikaciji nije ni bilo

— a trebalo je ovo da bude ofanzivna akcija. Nije ni čudo. Posle probijanja kroz ove strašne nemačke redove — nije lako preorijentisati taktiku, čak i u glavama komandnog osoblja.

SUBOTA, 19 JUNI

Babici. — Pošli smo dalje već oko pet izjutra. Prelaz je uglavnom izvršen bez većih teškoća. Ostao je samo jedan deo Pratećeg bataljona s one strane pruge, među njima i Nikita Bakov i 17 drugova. Presreli ih tenkovi.

U jednoj kolibi zatekli smo štab Druge dalmatinske brigade. Tu smo se malo odmorili. Neko reče da prolazi Nazor, Peko skoči i naredi da se stari pesnik uvede unutra. Nazor je bio sav prokisao, drhtao je stalno. Peko zamoli drugove da naprave mesta, podloži vatru, posadi Nazora na stolicu i poče da mu skida cipele i vlažne čarape. Mitar nađe neku toplu kašu. Nazor je gutao jelo, a u očima su mu se videle suze. Očigledno je bio dirnut Pekovom pažnjom.

Dobro se drži Nazor. Kroz najveće patnje lako je prolazio. I sada je vedar:

— Prođosmo! To se i očekivalo ...

Peko mi u drugom uglu veli:

— Vredi nam Nazor mnogo... Skoro mu je sedamdeset godina i kako lepo ovo sve podnosi...

★

Kad sam izišao napolje — sreo sam Olgu. Bila je na konju, ćutala, pokisla. U licu se mnogo izmenila.

— Moramo hitno amputirati ruku! — rekao mi je doktor Pavletić.

U onoj istoj sobi, iz koje je Nazor s Pekom malo pre izišao, počesmo da vršimo pripreme za operaciju. Bolničarka je mela sobu. Ja sam bio napolju i pravio nosila, jer posle operacije Olga neće moći da produži na konju. U toj mračnoj, prljavoj sobici, svrši se ta grozna operacija. Olga nije ni reči progovorila. Kad sam ušao unutra, zamolila je da legnem pored nje:

— Neću moći više da budem hirurg, ali ću biti dečji lekar...

Doktor Pavletić je u drugom uglu slegnuo ramenima:

— Dobro će biti!

Ali video sam da ne govori istinu. Olga mu reče:

— Nešto si se mnogo žurio! Da mi je samo da ovu noć provedem pod krovom, evo već deseti dan kako spavamo napolju...

Nije imala sreće, jer uđe Ratko Sofijanić, zamenik komandanta Druge dalmatinske brigade, i reče mi:

— Čuje se borba sasvim blizu, meci već padaju oko kuće. Trebalo bi Olgu što pre evakuisati. Ja na položaju imam samo jednu četvu.

Smestili smo je na nosila. Dvanaest gladnih ljudi iz Druge dalmatinske su je poneli po blatnjavom putiću. Iznad nas je kružio izviđač. Morali smo zastajkivati pod drvećem. Ljudi su gundali. Držao sam revolver spreman u džepu, jer mi jedan reče:

— Ja sam silom mobilisan ...

Posle dva sata stigismo do sela Babića gde se nalazio jedan deo Vrhovnog štaba i štab Druge divizije. Pored Olge su dve bolničarke, a ja sam se popeo do štaba divizije da dobijem dalji pravac. Tu je bila i Marija Lompar, koju sam unapred poslao da obezbedi nosače za dalje.

Peko mi je odredio dvanaest drugova iz Prateće čete divizije da nose Olgu. Pričekao sam da oni ručaju, pa da krenemo. Bilo je oko pet sati kad smo pošli nizbrdo ka Olgi. Ja sam bio na čelu. Kad smo došli na ledinu ispod sela zapraštali su mitraljezi iznad naših glava. Pojurio sam ka potoku gde je bila Olga. Odjednom se prolomi bacač pored mene, osetih nešto toplo po obrazu, od silnog zaleta kako sam trčao nizbrdo i od eksplozije preturih se preko glave i tresnuh u neki potočić. Ostala mi je u glavi slika Olginih nosila prekrivenih belim čebetom, koja sam trenutak pre eksplozije video kako brzo prodoše niz potok. To su je oni drugovi Dalmatinci proneli. Hladna voda me je osvestila. Podigao sam se. Sve je ključalo oko mene. Bacači su udarali, mitraljezi sekli svuda naokolo. Sjurio sam se u potok, ali Olge nije bilo. Njena nosila se nisu videla. Pored mene su projurili stari Ribar, Vicko Krstulović sa decom i drugaricom, čika Janko. Pošao sam uz susednu padinu. Mitraljezi su sekli granje iznad nas. Ribarev beli konj bio je odlična meta. Vicko je muku mučio s decom. Nije mogao obadvoje dece da nosi uzbrdo. Uzeo sam malog Vibora iz njegovih ruku. Mališan je vrištao, ja sam ga poljubio da ne plače. Dete je još više zavrištalo, obraz mu je bio krvav. Tada sam primetio da sam ranjen u glavu. Moja krv je umrljala Vibora i dete se uplašilo. Mitraljezi su nas tukli sve dok nismo prešli greben. Odjednom sam počeo da malaksavam. Doktorica Stanojka Đurić mi je previla ranu:

— Izgleda da ti je rana duboka! — rekla mi je.

Čika Janko mi je dao svog konja, krv mi je iz rane neprekidno tekla. Pomogli su mi drugovi da dođem do štaba Druge dalmatinske brigade. Jedan kurir Druge proleterske došao je i javio mi da je Olga izvučena iz onog potoka. Dalmatinci su je bili sklonili u jednu vodenicu nekoliko stotina metara od mesta gde sam je poslednji put video, a posle je naišao Ljubo Đurić i naredio da se prenese u bolnicu Druge brigade.

NEDEUA, 20 JUNI

Pokret. — Prešao sam u Medakoviće. Temperatura me je mučila, 39 stepeni. Mitar me oko podne pozva ustranu. Vidim da hoće nešto da mi kaže:

— Olgi je vrlo teško. Daćemo ti konja. Idi odmah do nje.

Predao mi je pismo koje napisao Krcun: »... drugarica Olga je na samrti...«, a zatim rekao:

— Znao sam ja to još juče. Amputacija je zakasnila. Doktor Pavletić je rekao da je u 95% slučajeva smrt sigurna ...

Dva puna sata išao sam s Gojkom Nikolišem na konju. Susreli smo Drugu proletersku. Olgu su nosili na nosilima uz Romaniju. Bila je sasvim svesna:

— Juče je bilo strašno. Čula sam da si ranjen. Jesi li uzeo injekciju protiv tetanusa?

I morao sam da primim injekciju. Posle je došla Stanojka Đurić da Olgi da kamfor- injekciju, ali Olga je odbila:

— Nemoj, Stanojka, trošiti dragoceni lek. Čuvaj ga za drugove kojima će spasti život!

Drugovi su spustili nosila da se malo odmore. Olga me pozvala pored sebe:

— Čuvaj Milicu. Lepo je vaspitavaj. Neka bude lekar u vojsci. Kad dođeš kući, kaži joj da se ugleda na svoju Mamu ...

To su bile njene poslednje reči. Trebalo je naći nove drugove koji će nositi nosila. Pošao sam do komandanta bataljona. Olga je umrla posle desetak minuta, svesna do poslednjeg trenutka.

★

Stajao sam na ivici Romanije. u stenama, na stazi koja vodi od Stojna — Medakovića za Mokro. Noć je već pala, vetar je hujao i svijao ogromne smreke. Kopali smo grob za Olgu šakama, noževima, jer ašova nismo imali. Sa mnom je bio jedan vod, zaštitnica naše kolone. Svi ostali otišli su napred. Do sela imamo dva sata, a u njemu su već verovatno Nemci. Olga je ležala uvijena u belo čebe. Njena crna kosa pokrivala je skoro celo lice. Vetar je sve jače svijao smreke, a rudar Laza, rodom iz Šekovića, borac iz Srbije još iz 1941 godine, grabio je šakama zemlju:

— Vlado, dodosmo do kamena ...

Poslednje pregršti zemlje vadio je jedan drug koga je Olga operisala:

— Meni je život spasla; svi smo je voleli...

Položili smo je u plitki grob, poslagali busenje, navaljali kamenje, napravili mogilu, osam metara od izlaska staze na Romaniju, pored same litice na jugoistok. Skinuli smo kape Saša Božović, Stanojka Đurić, tri druga iz ovog voda i ja.

— Slava drugarici Olgi! — uzviknuo je Lazo, a za njim mi svi ostali.

Krenuli smo u tamnu šumu, sustigli jedan bataljon Druge proleterske brigade, u mraku, čuteći, gazili smo kroz gustu, močvarnu šumu. Poginula je Olga za svoj narod. Poginula je kao član naše Partije. Stezao sam u ruci njen sat koji sam poneo za Milicu. Potekoše mi suze, jedna, dve — čitav potok. Imao sam i zašta plakati.

PONEDELJAK, 21 JUNI

Pokret. — Ispred Mokrog ustaše su opalile dva - tri rafala iz mitraljeza; svi smo bez borbe prešli drum Sarajevo — Zvornik. Išao sam s Drogom proleterskom brigadom, pa sam posle krenuo za Šahbegoviće, gde se nalazio Vrhovni štab i štab Druge divizije. Ustaše su negde u blizini pripucale, susreo sam pet-šest Dalmatinaca, gladnih, iznemoglih, koji su bili izgubili jedinicu. Pošli smo zajedno. Preko jedne čistine morao sam vaditi revolver, jer su, vele ti ljudi, ustaše bile s one strane. Niko nas nije primetio. Maršovao sam čitavo pre podne, korak po korak, susreo sam štab Prve dalmatinske brigade. Bogdan Novović mi je dao parče hleba i vode. Imao sam temperaturu 39.5 stepeni, rana mi je krvarila. Posle dvadeset i četiri sata pešačenja došao sam do Šahbegovića. Previše me je doktor Dulić, onaj isti lekar koji me je previjao i u Srbiji, oktobra 1941, kad sam prvi put bio ranjen.

Posle petnaest minuta došao je kurir od Marka, koji me je zvao da

odmah dođem do njega. Održavan je sastanak o jednom važnom pitanju. Treba regulisati ishranu vojske. Pri svakoj brigadi određuje se jedan poverenik Vrhovnog štaba, bez čijeg se odobrenja ne može izvršiti nikakva nabavka hrane. U sela smeju da silaze samo intendant i za to ovlašćena lica.

Pola sata posle toga sastanka, krenuli smo dalje, za Žunove. U ovom kraju boravili smo u januaru 1942 godine. Sećao sam se pojedinih uvala. Počeo sam da zaostajem za kolonom, pa mi je Peko dao konja. Priča mi o prelazu druma Sarajevo — Rogatica — Zvornik. Uglavnom je dobro završen. Još nije stigao onaj deo Pratećeg bataljona koji su tenkovi otkleli na pruži Sarajevo — Višegrad.

Prva divizija je na putu za drum presrela neke nemačke kamione s komorom i zaplenila nekoliko stotina konzervi i veću količinu dvopeka. Drum preko Romanije prošla je bez teškoća. Sada ćemo preći u punu ofanzivu, kaže Peko.

Dobili smo vesti od Treće divizije. Poginuo je Sava Kovačević prilikom proboja na Sutjesci. Stigli su Gligo Mandić, komandant Prve dalmatinske brigade, Dragiša Ivanović, politički komesar Pete crnogorske brigade i pop Vlado Zečević. S njima se probilo nekoliko bataljona iz Pete crnogorske i Prve dalmatinske. Treća sandžacka je krenula za Sandžak. Milutin i Đido izgleda da su s jednom grupom boraca pošli za Crnu Goru. Nuriya Pozderac je poginuo. Simo Milošević ranjen. Vesa Masleša nestao.

UTORAK, 22 JUNI

Žunovi. — Stigli smo u ovo selo pred samu zoru. Peko i Mitar su mi našli jednu postelju da legnem. Zaspiti nisam mogao posle 48 sati marša, vatra me je i dalje držala, a i neobično je ležati u postelji. Nisam je video od Priluka, to jest od februara ove godine. Naše jedinice su raspoređene po susjednim selima. Prvi odmor posle teške ofanzive. Vršiti se sređivanje jedinica, prebrojava se automatsko oružje.

Pred podne me je Dulić ponovo previo pa sam seo s Pekom i on mi je na sekciji pokazao kako je teklo probijanje Treće divizije. Evo šta su Gligo Mandić i pop Vlado Zečević izjavili pred Vrhovnim štabom (tom sastanku prisustvovao je i Peko):

Treća divizija na osnovu naređenja Vrhovnog štaba krenula je s Pive 8 juna uveče. Pokušano je još jednom da se napravi most preko Tare blizu ušća Sušice, ali su Italijani i ustaše jakim vatrom naterali Prvu dalmatinsku da se povuče. Ranjenike smo nekoliko puta prenosili tamo-amo od Pive ka Tari i od Tare ka Pivi. Naređenje je bilo da treba hitati. Štogod se ranjenika moglo da stavi na konje, stavljeno je. U tom trenutku bilo je 1.500 ranjenika i oko 500 osoblja. Jedan deo teških ranjenika nije se mogao preneti i ostavljen je skriven u kanjonu Sušice zajedno s hranom i osobljem.

Nemci su pravili nečuvena zverstva. Sva su sela palili. Kad su naše jedinice prelazile Pivu za njima se nebo sijalo od požara.²⁹ Prvo je Prva

²⁹ Prva alpinska nemačka divizija i italijanska divizija »Ferara« tokom Pete ofanzive popalile su sva sela na Planini Pivskoj i pobile veliki broj ljudi, žena i dece. Prema kazivanju popa Jovana Radovića, iz Rudina, tokom Pete ofanzive u Srežu šavničkom neprijatelj je popalio 15.000 zgrada, staja i kućera. Od žabljaka pa sve do Sćepan Polja nijedna kuća ni zgrada

dalmatinska prešla ispod Kruševa, a za njom Peta crnogorska, Sandžačka je bila u zaštitnici. Prelaz je bio neobično naporan. Kozja stazica uz Vučevo bila je pod stalnom artileriskom vatrom. Most je avijacija bila oštetila. Mi smo svukli most skoro jedan sat od starog mesta da bismo izbegli artilerisku vatru. I pored svega imali smo veliki broj gubitaka prilikom prelaza.

Devetog juna u noći prelazak je bio završen. Toga dana na Vučevu neprijatelj je žestoko delovao i avijacijom i artilerijom. Izginulo je mnogo ranjenika.³⁰ Tom prilikom je teže ranjen u nogu Nurija Pozderac. Oko podne naleteo je veći broj aviona i sručio bombe na Petu brigadu, bolnice, kolonu sa zbegom. Nurija je ležao između tri bukve i virila mu je samo noga, geler ga zakačio u petu i smrskao je. Iako je odmah bio previjen krvoliptanje se nije moglo zaustaviti. Umro je 11 juna. Nurija se odlično držao. Rekao je pred smrt:

— Proklet da si, Hitleru! Sto Nurija da ubiješ, rat ćeš izgubiti!

Prvi se prebacio preko reke Sutjeske Gligo Mandić s tri bataljona Prve dalmatinske i jednim bataljonom Pete crnogorske 11 juna uveče. On se privukao do reke neopaženo i taman je sazvaio komandni kadar na savetovanje, kada je jedan nemački policiski pas preplivao reku i

nije ostala čitava. Narod se bio sklonio u zbegove, ali sve one koje su Nemci i Italijani otkrili, na mestu su poubijali. Na Planini Pivskoj i Župi Pivskoj pobijeno je za poslednja dva dana Pete ofanzive 1.620 duša. U Župi Pivskoj Italijani i Nemci su zapalili niz kuća pošto su u njih zatvarali narod. Na jednom mestu izgorelo je 70 duša. Pop Jovan Radović je sa svojim prijateljem Markom Vujačićem, po nalogu naših vlasti, ostao bio na Pivi za vreme Pete ofanzive. On se s Markom Vujačićem bio sklonio u jednu pećinu gde je izdržao 14 dana i 14 noći. Italijani su otkrili tu pećinu i bacili u nju bombe, ali je pop Radović s Markom Vujačićem ipak ostao u životu. Evo, šta on priča o pokolju našeg naroda na Pivi i mnogobrojnim zbegovima:

»Kad su naišli Italijani i Nemci narod je počeo da se sklanja u pećine oko Tare i Pive. Najveći se zbijeg sklonio u Pivu, s onu stranu od Kruševa, dva sata hoda uzdovno. Tu je narod nekoliko dana prenosio naše ranjenike i iznemogle. Nekoliko stotina ranjenih i islabljenih drugova tu je bilo sklonjeno. Kad su naišli Njemci i Italijani, oni su pretražili svaki grm. Petnaest hiljada vojnika bilo je stiglo na Planinu Pivsku, pa su se hvatali za ruke i prevrtali svaku stopu. Tako su otkrili zbijeg i ranjene drugove u pećinama pored Pive. Sve živo što su uhvatili, pobili su. Naročito su Italijani bili okrutni. Jednu ranjenu drugaricu silovalo je trideset Italijana, pa su je posle ubili. Svega se nekoliko naših ranjenih drugova spasio od ovoga pokolja, među njima je bio i drug Spaso Drakić. Nekoliko stotina duša tu je pobijeno.

Marko Vujačić i ja riješili smo bili da se skrijemo u jednu pećinu. Marko Vujačić nije htio ovog puta da ostane u pozadini sve dok mu drug Đilas nije napismeno dao da mora da ostane. Moj zet Gale Rajičević, lovac, našao nam je pećinu, pa smo se niz konop u nju spustili. Pećina je bila duboka dvanaest do petnaest metara. Ponijeli smo i nešto hrane, dva košetića mesa, dvoje pleća, dvije i po kile hljeba, kilo sira i kilo i četvrt meda. Gale je rekao da će svakog dana dolaziti pred pećinu i javljati nam se. Međutim, on nikako nije dolazio, a dan za danom je prolazio. Jednog dana čujemo kloparanje vojničkih cokula na ulazu u pećinu, a potom italijanske glasove. »Bandito, bandito, partizano«, viču oni i počnu da bacaju kamenje u pećinu. Mi se brzo zaklonimo za jednu stijenu na dnu pećine i dobro bi što to učinismo, jer Italijani počеше da bacaju bombe, da pucaju iz mitraljeza. Jedno dvadeset minuta to činijahu, pa poslije otidoše. Mislili su da su sve živo pobili na dnu pećine. Mi smo poslije toga čekali da se Gale javi, ali njega nije bilo. Mislili smo da su ga Italijani ubili, pa da ćemo ostati živi zakopani na dnu ove pećine. Vodu koju smo sa sobom ponijeli davno smo bili popili i počela je da nas muči strašna žeđ. Dan za danom je prolazio, resica se sa sluzokožom sastala i da nam nije bilo meda — ne bi živu glavu iznijeli. Svaki je razgovor bio umukao, samo bi Marko s vremena na vreme šapnuo: »Moli se Bogu, pope. To je spasio svetog Jovana u pustinji«. Posljednjih dana smo sasvim ućutali, samo je Marko imao snage i čitao očenaš iza očenaša. Tek četrnaesti dan kako smo bili spuštteni u pećinu čujemo iz daleka tužlice, a uskoro se zatim pojavi i Gale. Ja mu se javih, dođoše i drugi ljudi, spustiše užad i jedva izidosmo napolje. Kad osjetismo svjež vazduh, i ja i Marko smo se onesvjestili«.

³⁰ Narodni heroj Danilo Jauković nalazio se u Sutješci kao ranjenik. On je uspeo da se na štakama izvuče iz nemačkog obruča. Drug Jauković je tokom rata vodio dnevnik i na osnovu tih svojih zabeležaka evo kako on opisuje Petu ofanzivu:

zalajao. Naši su bili otkriveni i Nemci su sasuli strahovitu vatru. Nastala je kratka zabuna. Gligo je odmah naredio juriš. Prelaz preko Sutjeske bio je neobično težak. Uprkos žestoke nemačke vatre, uprkos brze Sutjeske koja je odnela 38 boraca, većinom drugarica, Prva dalmatinska je probila nemačke položaje i razbila Nemce na polju kod Tjentišta, zarobivši nemačku komoru od 200 konja. Ali borci, umesto da gone razbijene Nemce, pojurili su u šatore da nađu hranu, jer su mnogo patili od gladi. Utom je mrak pao i više se ništa nije znalo šta se dešava. U međuvremenu Nemci su se pribrali i jurnuli na naše i razbili ih. Ukupno u ovom prodoru ova četiri bataljona imala su 64 mrtva i 9 ranjenih. Jedan deo bataljona kasnije se prikupio na Vrbničkim kolibama.

— Bilo je odlučeno da se druga grupa probije u noći između 12 i 13 juna. Kad smo krenuli, — kaže pop Vlado, — tukla nas neobično jako artilerija. Padala su zrna posred kolone. Nemci su pokušali da nam spreče prilaz Sutjesci i vodila se žestoka borba čitav dan. U mrak se stižala. Kad smo naišli na Sutjesku, Nemaca nije bilo na ivici druge obale. Pomoću jednog čeličnog konopca, koji nam je izgleda ostavio Jakšić, prebacili smo se na drugu obalu. Prethodnice su nam bile četiri bataljona Pete brigade, jedan bataljon Prve dalmatinske i jedan Desete

»Zbog situacije na frontovima u drugoj polovini maja 1943 premjestili su nas na Rudine u Pivi, gdje su smješteni svi teški ranjenici. Citava Centralna bolnica prikuplja se na istom mjestu. U jednoj maloj sobici leži nas jedanaest ranjenika. Pribijeni smo jedan uz drugoga tako da između nas nema prolaza. Postelja uopšte nema. Nosila su smještena na patos i to je sve što imamo. Tanko šatorsko krilo od koga su napravljena nosila priljepilo se uz patos. Pokrivača takođe nemamo izuzev ko ima šinjel, a jastuk — vojnička torbica.

Prvi janje se vrši obično jedanput nedeljno, jer nedostaje zavoja. Gnoj iz rana curi kroz inače tanke zavoje i strašni zadah nas prosto guši. No drugog izlaza nema, nepomični smo i ne možemo izići iz ovog zagušljivog prostora na čisti zrak. No ipak kod nas u svako doba vlada opšte raspoloženje, veselje i pjesma. Na sve teškoće smo već navikli i vjerujemo da će se i ovo prebroditi. Naročito se interesujemo za situaciju na našem i na Istočnom frontu. Vijesti čitamo skoro svakog dana.

Nekoliko dana kasnije Prva proleterska divizija prebacila se na lijevu obalu r. Tare gdje se zadržala na položaju. Neprijateljska artilerija postavljena na Celebiće tukla je neprestano ne samo položaje naših jedinica nego i selo gdje smo se mi nalazili. Neprijateljski avioni su nam redovni gosti. Već su otpočeli bombardovati selo, i bilo je neophodno što prije izvršiti evakuaciju bolnice. Bolnica je dobila naređenje za evakuaciju u pravcu Nikovića. Tifusari, lakši ranjenici i ranjenici iz konjaničkog bataljona već su pošli. Prvi bataljon teških ranjenika ostaje i dalje jer momentano nema mogućnosti da se izvrši prenos. Hirurg našeg bataljona vrši detaljan pregled svih nas da bi sve što je moguće otpustio iz ovog bataljona za konjički bataljon i na taj način se naš bataljon smanjio. I oni koji jedva mogu na štake, sa amputiranom nogom, upućuju se, jer drugog izlaza nema. Cine se svi naporu da se izade iz takve situacije.

Aktivnost neprijateljske avijacije, artilerije i minobacača toliko se povećala da ni mi nismo mogli više ostati. Kuće su skoro sve porušene i ranjenici, čak i oni koji se nisu mogli kretati, pokušavaju da iziđu, da ne bi goreli u zapaljenim zgradama.

Nas jedanaest teških ranjenika u ovoj sobi ostajemo posljednji, jer nas nije imao ko nositi. S nama ostaju još nekoliko bolničarke/ a ostalo je sve evakuisano. Spavali smo napolju, a o hrani i vodi nije bilo ni govora. Sutradan rano u zoru uputili su nam jednu grupu zarobljenih Italijana da nas prenesu do s. Jerinića. Ovaj put bio nam je veoma težak, jer zbog rdavog puta i malog broja onih koji su nas nosili padali su i oni i mi zajedno sa nosilima. U s. Jerinićima ostali smo deset dana. Neprijateljska avijacija i artilerija više ne smeta, samo što su grupe razbijenih četnika, pod rukovodstvom četničkog komandanta Dragutina Bojovića, koji se još krio u šumi, s vremena na vrijeme, vršile napade na pojedine ranjenike i bolničarke i ubijali ih.

Front nam se sa svake strane sve više približava. Neprijatelj je zaposjeo desnu obalu r. Tare, sa istočne strane stigli su do Zabljaka, a sa juga ovladali Volujakom i Magličem. Selo Mratinje sve je u plamenu. Neprijatelj je njime ovladao. Naša Treća divizija kao zaštitnica vodi veoma tešku borbu. Svjesni smo da je i mi ranjenici dovodimo u takav položaj, jer ona hoće po svaku cijenu da nas spasi od neprijatelja, koji nam se sve više približava. Šestoga juna komesar našeg bataljona drug Bata dolazi i saopštava nam kakva je situacija. Rekao nam je da je u pitanju ne samo naša bolnica nego i Treća divizija ukoliko se ne bude mogla probiti u drugom pravcu. Prošle noći bilo je savetovanje na kome je donesena odluka da se svi ranjenici koji uopšte

hercegovačke. Mostarski bataljon, a Sandžačka brigada bila je u zaštiti.

Pop Vlado je izjavio da je Sava Kovačević mislio da je Gligo Mandić razbio Nemce, pa veli da je Sava rekao:

— Vidjeste li kako smo ih sinoć fino razbili, pa ih sada nigde nema ...

Đido je bio mišljenja da nas Nemci čekaju na svojim položajima, malo dublje od Sutjeske.

— Mi smo se peli — izjavio je pop Vlado — sa zadatkom da se probijemo preko Ozrena i Vilenjaka. Kad smo krenuli, primetili smo nemačku raketu i čuli mitraljez pa smo poslali patrolu. Ona se nije vratila i mi smo nastavili. Izbili smo skoro na sam vrh i seli na sedlo. Tada se otvorila borba. Trajala je jedno pola sata. Prateća četa štaba divizije pošla je napred i naišla na nemački bunker. Nemci su zasuli mitraljezom, a četa se povukla. Sava, Đido i Radovan Vukanović su skočili, pozvali četu i jurnuli na bunker, koji je bio svega pet-šest metara od njih. Sava je odmah pao pogođen u glavu. Bunker je likvidiran. Pored Save poginuo je i njegov sinovac Dragan koji ga je stalno pratio. Borba se nastavljala. Počela je strahovita paljba. I topovi i bacači stupili su u dejstvo. Naša teška oruđa su došla u prvi borbeni red. Neprijatelj je tako majstorski

mogu da hodaju priključe jedinicama, da se sva teška oruđa zakopaju i unište i da se prebacimo na desnu obalu r. Tare u pravcu s. Bobova gdje su neprijateljske snage bile još male. U tom slučaju nepokretne ranjenike treba ostaviti u pećine duž r. Tare i r. Pive, preko pozadinskih radnika snabdijevati ih hranom, pomagati i čekati dok prođe neprijatelj. Bili smo svjesni teške situacije u kojoj se nalazi naša vojska i mi sami. Vidjeli smo da naši drugovi čine sve da nas spasu. Mi koji smo mogli pomoću štaka da se krećemo pošli smo u pravcu najbližih jedinica. Nekoliko sati treba nam da pređemo po dva - tri kilometra.

Produžio sam preko Nikovića za Nedajno odakle sam mislio da nastavim u pravcu Durmitora gdje se nalazila na položaju moja brigada. Čitav dan išao sam i u samu noć stigao u Nedajno, a čitav taj put iznosio je nekih sedam kilometara. U selu nije bilo nigdje nikoga. Stanovništvo je pobjeglo u šume, a selo sve spaljeno i porušeno od bombardovanja. Pošto sam saznao da će tim pravcem naići uskoro dijelovi moje brigade naložio sam vatru na putu i legao kraj vatre i čekao. Oko 11 časova probudiše me. Bio je to radni vod mog bataljona. Smjestili su me, donijeli nešto za jelo i nakupili nekih čebadi te sam se te večeri dobro odmorio.

Sutra dan, sedmoga juna, neprijateljski su avioni ponovo izvršili bombardovanje. Nekoliko drugova je poginulo a više njih ranjeno i poslednje preostale kuće bile su porušene. Oko pola dana stiže naređenje da se vratimo natrag jer treba izvršiti prelaz preko r. Tare i produžiti u pravcu Sandžaka. Vršene su pripreme i pravile se skele (splavovi) za prelaz preko Tare. Međutim, nekoliko časova kasnije odustalo se od te namjere, jer se italijanska divizija prebacila iz Pljevalja i na tom sektoru zaposjeda desnu obalu r. Tare. Jedini izlaz ostaje pravac r. Piva — Vučevo — Sutjeska — Zelengora. Pokret je izvršen i, praćeni strašnom kišom, stigli smo kasno u noć u s. Jeriniće. Zbog blizine neprijateljskog položaja i dejstva artiljerije nijesmo mogli ložiti vatre. Sutradan krećemo u pravcu Rudine. Već sam dobio i konja, ali jahati ne mogu zbog rana, jedino mogu da sjedim na konju. Nijesmo dugo putovali, jer nas je spriječila neprijateljska avijacija. Rudine su ponovo bombardovane. Tom prilikom poginulo je mnogo drugova.

Na dan 9 juna oko 18 časova izvršili smo pokret niz kanjon r. Pive u pravcu Ljesišta. Ojedanput našli smo se na otvorenom prostoru i bolnice i intendanture i razni neboraćki dijelovi. Krećemo se, jer se ne možemo zadržavati zbog sve jačeg dejstva artiljerijske vatre i avijacije. Poslije svakog mitraljiranja ostaje mrtvih i ranjenih drugova. Niz strmih kanjona teško se može ostati na konju. Padamo neprestano, ali zahvaljujući dobrim bolničarkama ponovo nas stavljaju na konje i produžujemo. Neprijateljska artiljerija od Sčepan Polja tuče neprestano jednu tačku na putu koja se ne može obići. Istina s vremena na vrijeme postoji prekid vatre i ko tada naiđe može izbjeći da ne pogine. Nailazim na taj dio puta. Prelazimo preko gomile mrtvih drugova. U istom momentu pade jedna granata u neposrednoj blizini. Svega na nekoliko koraka ispred mene pogibe Radule Vukičević, moj školski drug i drug iz borbe.

Kasno u noć stigismo na rijeku Pivu. Prešli smo je ali dalje nijesmo mogli produžiti, jer se dalje nije vidjelo. Bilo je veoma mračno i hladno, ali ni ovoga puta nijesmo mogli ložiti vatru.

Na dan 10 juna rano polazimo u pravcu Vučeva. Duga kolona ranjenika i bolesnika ne prekida se. Neprijateljska artiljerija jednako tuče. Duž puta svugdje nailazimo na tijela mrtvih drugova. Na Vučevu ostajemo čitav dan. Nekoliko neprijateljskih eskadrila neprestano bombarduje. Artiljerija ne prestaje. Ostajemo i preko noći na istom mjestu. U gustoj šumi naložili

bio postavio orada da je svaki metar bio tučen. Ovde je ranjen Simo Milošević. Usled malog prostora, a velikog broja ljudstva, neprijatelj nam je nanosio ogromne gubitke. Za to vreme mi smo vršili više puta juriše, ali bez mnogo uspeha. Na juriš su vodili svi odgovorni drugovi. Otuda su žrtve baš među komandnim kadrom bile osetne. Pošto su svi pokušaji prodora na ovom delu fronta propali, štab grupe i divizije je doneo odluku da se proboj izvrši levo od Ozrena u pravcu Tisovog Brda. U tom smislu su izdata naređenja i upućeni kuriri. Proboj treba da vrše dva sandžačka bataljona, koji su se već nalazili na tom delu položaja kao rezerva i zaštita, a za njima štabovi i Mostarski bataljon. Međutim, ni ovaj prodor nije uspeo. Na jednom položaju nemački bunker su bili razmaknuti i tu je prošlo preko 500 boraca i ranjenika, koji su srećno stigli sve do Romanije. Pop Vlado je bio s Dragišom Ivanovićem u jednoj od tih grupa. Đido, Milutin i Radovan Vukanović s nešto snaga krenuli su put Crne Gore. Pop Vlado i Dragiša Ivanović posle su sreli Gligu Mandića, koji je bio okupio neke delove Prve dalmatinske brigade.

Pop Vlado još kaže da su put za probijanje nalazili po leševima naših drugova. Skoro svaki je imao veliku rupu na glavi. To su Nemci ubijali naše iznemogle i ranjene drugove koji su zaostajali iza kolona prilikom

smo vatru, i zamoreni legli na zemlju i spavamo. Odjedanput bolničarke sa nas zgrabiše šatorska krila, šinjele, čebad i poniješe da sakriju vatru od neprijateljskih aviona koji su letjeli iznad nas. Vatra se brzo ugasila i tako smo ostali da čekamo zoru.

Tek što je svanulo duge kolone kreću preko Vučeva u pravcu Sutjeske. Nas ima mnogo ranjenika, tifusara i rekonvalescenata. Sve to treba urediti i organizovano voditi, no to ide veoma teško. Nekoliko sati smo putovali, kad odjedanput dođosmo do samog položaja, bili smo izgubili put i krenuli u drugom pravcu. Niko ne zna put, a nemamo putovođe. Zbog neprijateljske avijacije kretanje je otežano, jer su sve kolone isprekidane, a tifusare inače ne može čovjek urediti pod najpovoljnijim uslovima. Pođne je prošlo, a mi se nalazimo na putu koji vodi za Tjentište. Umorni smo i gladni. Vode takođe nemamo, ali s vremena na vrijeme nailazimo na snijeg i tako gasimo žeđ. Naišli smo na jedan izvor ali nam ljekari zabranjuju da pijemo i bili su u pravu. Tu na nekoliko koraka oko izvora ležali su mrtvi drugovi od čije se krvi rumenila zemlja. Verovatno da su poginuli od artiljerije, jer je čitavo to polje bilo preorano granatama. Jednom drugu bila je razbijena lobanja kao da je rasječena, a u neposrednoj blizini mozak kao dvije polulopte.

Spuštamo se polako ka Tjentištu. Put je vrlo strm i blatnjav. Bilo nam je neobično teško. Konji nam se spotiču, padaju u blato i mi zajedno sa njima. Najzad smo zastali. Dalje se nije moglo, jer ispred nas nije prošla još nijedna boračka jedinica. Veoma je hladno i kiša neprestano pada. Vatre ne možemo da ložimo zbog blizine neprijateljskog fronta.

Oko 18 časova prolazi pored nas bataljon Pete crnogorske brigade. Malo kasnije za njim ide sanitet i intendantura brigade. Bataljoni su već prošli na određene položaje, a ostali su se dijelovi zadržali i čekaju.

Žestoke borbe vode se na sektoru Tjentište — čurevo. Dejstvo neprijateljske artiljerije je vrlo jako. Više ni mi nismo ostavljeni na miru. Oko nas neprestano padaju granate. Mi se nalazimo na mjestu gdje se ne može naći nikakvog zaklona. Borba je trajala čitavu noć s nesmanjenom žestinom. Tek što je svanulo naiđoše bataljoni Treće sandžačke brigade. Bio sam neobično srećan što ću vidjeti i moj Peti bataljon koji sam napustio već više od mjesec dana.

U toku čitavog juna vršena je priprema za pokret. Rekli su nam da ćemo se u toku noći spustiti Sutjeski. Oko 20 časova krenuli smo u pravcu Sutjeske. Spuštali smo se čitavu noć besputnim terenom, kuda do sada čovjek nije išao. Nađosmo neku rižu kuda se ranije spuštala siječna šuma, ali mi drugog puta nijesmo imali. Jahali smo na konjima i bezbroj puta smo se preturali i konji i mi. Mnogi drugovi su jahali na konju obratno, držeći se za rep da bi se nekako održali. Bolničarke su nam mnogo pomogle. Zora Pejanović, koja je išla sa mnom, bila je primjerna u tom pogledu. Tako je požrtvovano i nesebično radila da je podnosila više napora i teškoća od nas. A 13 juna u 4 sata izjutra stigli smo na Sutjesku. Veliki broj drugova već je bio prešao. Prelaz je bio vrlo težak jer je voda bila veoma hladna, brza i jaka i jedino je bio prelaz omogućen ako se veća grupa drugova čvrsto uhvati za ruke i zajedno pođu. Pošto smo priješli rijeku, svi neboraćki dijelovi, Centralna bolnica, intendantura, brigadne i divizijska, smjestili smo se svi u jednu veliku dolinu gdje se čekalo dalje naređenje. Ne znamo stanje na položaju. Naši rukovodioci su pošli da se povežu s drugovima na položaju, ali ni njih još nema. Mi produžujemo naprijed. Stigli smo do položaja na kom su se nalazili bataljoni Pete crnogorske brigade.

ranijih proboja. U jednoj šumi zatekao je jednog lekara iz Nikšića, koga smo baš uoči ofanzive zamenili. Sedeo je na panju, spuštene kose, potpuno nepomičan. Od gladi i napora svest mu se bila pomračila.

Kad su došli blizu pruge Sarajevo — Višegrad pravac nadiranja naše glavnine odredili su po detonacijama avionskih bombi. Znali su da nas stalno prati nemačka avijacija. Prilikom prelaska železničke pruge presekli su ih tenkovi i blindirani vozovi. Na ovu stranu su prešla dva bataljona Pete crnogorske brigade i dva bataljona Prve dalmatinske, dok je po jedan bataljon obe brigade ostao s one strane. S njima ima oko 500 duša iz zbege, iz raznih bolnica. Iza popa Vlade prešla je jedna grupa od 250 ranjenika. Oni su krenuli pravo na Vrbnicu i niko ih nije zaustavljao. Muslimanska milicija u Govzi i okolnim selima držala se rđavo. Ubijala je naše drugove, a neke je predavala Njemcima. Četnici su isto radili.

Tu smo se zadržali. Borba je bjesnila. Satima se nije prekidala vatra i dejstvo artiljerije, avijacije, mitraljeza, minobacača i ručnih bombi; bilo se pretvorilo sve u jednu strašnu huku, tako da se nije moglo čuti dejstvo pojedinog oružja. No i pored svega toga veliki umor, iscrpljenost i nespavanje savladalo nas je. Ležali smo spokojno na travi i spavali. Probudili su nas drugovi. Bilo je kasno poslije podne. Primicala se noć. Govorili su nam drugovi da su se znatni dijelovi probili, da je mnogo drugova izginulo, da je poginuo komandant divizije Sava Kovačević. No uskoro su se prve njemačke patrole primicale do prvih ranjenika i ubijale ih. Gledamo Njemce na nekoliko stotina metara od nas. Riješili smo da odmah pođemo, samo da ne padnemo živi neprijatelju u ruke. Sanitetski materijal što smo još imali izdijelili smo, jer smo znali da nećemo više imati niti ljekara niti bolničkog osoblja. Malo je bilo izgleda da se može izaći živ, no ipak krećemo da ne padnemo živi u ruke neprijatelju. Konje ostavljamo i na štakama se vučemo što dalje od Njemaca. Prelazimo natrag preko Sutjeske i dohvatamo se prve šume. Na putu nalazimo jednog vola i rešavamo da ga zakoljemo. Sva je sreća bila u tome što je bio mali i slab te smo uspjeli da ga oborimo, imali smo samo jedan džepni nož i njime ga zaklasmo. Kad smo mislili da je već zaklan, on se podigao na noge. Ponovo smo nas 10—15 skočili na njega oborili ga i načupane trave stavili u usta da bi ga što pre umrtvili. Brzo smo isjekli meso i jeli smo ga onako svježe, ni kuvano ni pečeno, jer nijesmo smjeli ložiti vatru. Uzeli smo još nekoliko kilograma kao rezervu i produžili. Nijesmo mnogo odmakli, legli smo i odmarali se.

Idućeg dana produžujemo kroz gustu šumu duž reke Perućice. Nailazimo na drugu Mila Peruničića koji je išao sa jednom grupom u istom pravcu. Sad je naša grupa ukupno brojila 46 ljudi. Istina svega nekoliko drugova imalo je puške i pištolje, dok se ostalo sve kretalo bez oružja, pošto su to bili ranjenici. Rane ne previjamo, jer smo pogubili zavoje, ali smo našli novo rešenje. Čist bukovi list stavljamo na rane koje gnoje, držimo ga po nekoliko dana.

Na dan 15 juna poslije podne, prolazeći kroz neprijateljske položaje, naišli smo na jednog nemačkog i jednog italijanskog vojnika. Uхватili smo ih i vodili za sobom nekoliko dana dok smo se odmakli od neprijateljskog položaja, a potom smo ih strijeljali.

Na dan 17 juna izašli smo na Vučevo gdje smo bili već sigurni od neprijatelja. U jednoj dubokoj dolini naložili smo vatru i dobro se ogrijali.

Sunce se nalazilo na zalasku i mi smo se našli iznad Mratinja. Putem koji vodi od Mratinja za Vučevo kretala se neprijateljska kolona, te nam je bilo onemogućeno da se spustimo tim putem u Mratinje. Istovremeno izgledalo nam je i suviše daleko da se vraćamo preko Volujaka, te smo riješili da se spustimo jednim besputnim i skoro neprolaznim terenom. Put je bio veoma strm, tako da nijesmo mogli uopšte hodati nego smo sjedeći sašli do Mratinja, prošli kroz neprijateljski logor i produžili dalje. Sa hranom slabo stojimo, upravo nemamo ništa, sem velike rezerve crijemuše koje drugarice nose u maramama, a drugovi u opasačima.

Pivski kraj Njemci i Italijani potpuno su spalili. Gusti oblaci dima spuštaju se polako i ispunjavaju kanjone Tare i Pive, a vatre na zgarištima popaljenih kuća još tinjaju i liče kao električno svetlo u velikom gradu.

Poslije dugog puta umorni i iscrpljeni, glađu, hladnoćom i nespavanjem, stižemo preko planine Golije u Stukeljnu Poljanu. Tamo sino našli druga Ivana Milutinovića i rukovodioce Crne Gore i Boke. Svi drugovi koji nisu uspjeli da pređu Sutjesku ovdje se okupljaju gdje se organizuju jedinice za produženje borbe.

OFANZIVA ZA OSLOBOĐENJE ISTOČNE BOSNE

SREDA, 23 JUNI

Žunovi. — Ovo je selo delom četničko. Po seoskim sokacima nalazim iscepane listove »Ravne Gore«. Juče je ovde Bačević bio zakazao zbor, ali mu mi pokvarismo račun. Ta bitanga — komandant »četničkog korpusa« — prešao je na sedam dana pre nas preko Jahorine za Istočnu Bosnu. U Mrkodolu smo bili u istoj kući u kojoj su oni otseli. Bilo ih je svega sedam — seljaci nam pričaju da je među njima bio i neki »čiča Branko«. To bi trebalo da je Zarija Ostojić. Neki seljaci pričaju da je među njima bio i Draža Mihailović. Ali to nije tačno — gde li su mu onih 25 engleskih oficira. Prema podacima kojim mi raspolažemo, on se posle našeg proboja krio u Đurđevim Stupovima, a posle je pošao put Javora, Golije. Baš u vreme naše ofanzive nedićevski major Keserović prešao je kod Draže sa 700 svojih ljudi, kako mi reče pop Vlado. Ti četnici su pričali:

— Idemo u Crnu Goru da se obučemo, pa ćemo posle na more da dočekamo kralja Petra.

Posle su psovali što se neobučeni vraćaju.

Ovaj zločinac Bečović počeo je da nam hvata kurire i ubija.

Brigade se sređuju. Četvrta crnogorska ima svega 18 puškomitraljeza i »šaraca«, a kada je otpočeo proboj na Sutjesci imala je 89 komada automatskog oruđa. Bio je predlog da se bataljoni Pete crnogorske priključe Četvrtoj crnogorskoj, ali je Stari naredio da se Peta crnogorska ne ukida, već da se pričeka dok se ne prikupe svi njeni delovi. Rukovodioci Pete poslali su dirljivo pismo Starome zahvaljujući na njegovoj odluci.

ČETVRTAK, 24 JUNI

innovi. — Jutros rano dođe kod Peka ovo pismo upućeno Titu:

»Komandantu Narodnooslobodilačke vojske

Druže komandante,

Ukoliko pretstoji vaš napad na Olovo, osjećam se dužnim da Vas izvjestim o neprijateljskoj snazi na raspoloženju, zaslugama pojedinca, gledajući na časnu borbu Narodno – oslobodioca.

U Olovu se nalazi svega 80 — 100 naoružanih domaćih legionara — muslimana. Naoružani su s tri laka mitraljeza, a ostali s puškama, većinom obršavke. Ova posada Olova stoji pod komandom zloglasnog krvnika, branitelja Kladnja Avdage Hosića i njegovog zamenika u Olovu Ismeta Mašića. Bunkera oko Olova ima 40 od kojih su samo 12 — 15 noću popunjeni, a ostali uvijek prazni...

Ujedno vas izveštavam o imenima ustaša najvećih narodnih zlikovaca koji su Pasku Luku (u krševima na pruži) natopili krvlju od 300 naših nedužnih staraca, žena i djece, a to su: Karlo Hekl, Krivalić Hošim, Mašić Ismet, Slijagić Ismet, Dragutin zv. Karlo Veličić, Omer Mećava, Nurija Konić, Hemić Ibrahim, Drgemendžić Avdo, Kankdžija Mehmed, Đogić Bego, Fočić Fadil, Drgemendžić Mustafa, Gledić Sulejman, Stanko Mandić, Petar Bakić, Milan Maksimović, Ibro Bujogralija, Merdon Zahid, Merdon Mušin, Jurić Ulrih i žena mu Franciska i Ilija Dunđer, pa i komandir žandarmerijske stanice.

U Olovu je potrebno uništiti sve pilane, jer punom parom stalno rade za okupatora...

Podatke o najkrvoločnijem zvjerstvu Istočne Bosne Kladnju! Nemam toliko hartije koja bi na se mogla primiti, nego vam ukratko mogu najsve-srdnije reći da je to ustaško gnijezdo spalilo sva sela Kladanjskog sreza i poklalo na hiljade najčestitijeg našeg naroda, pa je potrebno i sa tom Paveličevom zlikovačkom bandom i sa njihovim gnijezdom Kladnjem isto učiniti, a sa njihovim zloglasnim braniteljem i najvećim krvolokom svih vremena Avdagom Hosićem postupiti gore nego sa Đurom Vitezom Francetićem. Ovo vam napisah kao najveći prijatelj Narodno – oslobodilačkog pokreta i borbe, drugarski vas pozdravljajući

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Živio savez Rusa, Engleza i Amerikanaca. Živio drug Staljin, živio drug Tito.

22-VI-1943

Drug A.A.¹

★

Želja će se ispuniti rodoljubu. Naši večeras udaraju na Olovo.

★

O nama intelektualcima kruže priče među komandantima da smo izjelice i kukavice. Na žalost N. N. danas daje štofa tim nepravednim optužbama. Dobili smo ručak, a Peko naredi da se kazan ostavi za kurira koji je bio otišao da kroz nemačke i ustaške redove uspostavi vezu s Vrhovnim štabom. Ostrugati kazan uvek je najslade, jer je tu najviše masti ostalo. Svi smo se povukli u šumu, da nas avioni ne bi videli,

¹ Pravo ime druga A. A. nisam zapisao u Dnevnik bojeći se da ne padne u ruke neprijatelja. Međutim, u toku rata izgubio sam zabelešku sa njegovim imenom.

pa je poneko i zadremao. A N. N. se krišom privukao do kazana, osmotrio levo-desno da vidi da li neko gleda, pa se predvostručio preko ivice kazana i počeo obema šakama da grabi mast. Radio je vrlo prepredeno, bez kašike, da ne bi struganjem privukao na sebe pažnju.

Ali komandir Pekove prateće čete, otresiti seljak iz Grmnice, primetio je šta se radi. U svom gnevu što »intelektualac« N. N. krade hranu namenjenu kuriru, koji je stavio glavu u torbu za sve nas, polako se prikrao N. N.-u, koji, zauzet lizanjem u dubinama kazana, nije ni slutio šta mu se sprema. Teška seljačka noga pogodila je »intelektualca« N. N. pravo u guzicu, tako da se on zaglavio u kazanu. A gromka psovka komandira prateće čete — sve nas je trgla iz dremeža. Prizor je bio užasan:

»Intelektualac« N. N. toliko je bio zabijen u kazan, da je u njemu zaglavio svoju krupnu crnu glavu i široka pleća. A preplašen od iznenadnog udarca, skočio je s kazanom na leđima i nasumice udario od bukve do bukve.

PETAK, 25 JUNI

Olovo. — Skoro bez metka su naši ušli u Olovo. Milicija je pobegla. Olovo, lepo mesto, ima puno novih vila, stanova inženjera i vlasnika strugare, ali još više zapuštenih muslimanskih kuća. Ustaše su znale da dolazimo pa su evakuisali jedan deo magacina. Čak su bili naredili stanovništvu da se seli, zatekli smo pun voz stvari. Sve smo ih vratili vlasnicima.

Vrhovni štab je izdao oštra uputstva protiv pljačke. Borci su gladni, pa uzimaju šta stignu. Ali se stvari već sređuju. No desio se jedan nemio slučaj. Poznati intelektualac I., koji ima inače visoku funkciju, ušao u jednu kuću, dograbio karlicu s mlekom i počeo da pije. Stara seljanka, baba četvero unučadi bez oca i majke, počela da zapomaže. Naišla jedna proleterska patrola i uhapsila I.-a. Još po bradi imao je kajmak s mleka koje je oteo nejakoj deci.

Kaznili smo ga ukorom. Njegova krivica je utoliko teža, jer je funkcioner.

— Nemojte da se ostvari ona narodna: Od glave riba smrdi! — reče jedan drug u diskusiji povodom ovog slučaja.

SUBOTA, 26 JUNI

Olovo. — Dobar deo pruge ka Zavidovićima uništili smo. Ozbiljan udarac smo zadali okupatoru. Odavde je on izvlačio ogromne količine drvene građe. Razgovaramo o tome i Peko veli:

— Rusi i mi smo jedini koji ratujemo, Englezi čute...

S najvećim nestrpljenjem otvaramo radioaparatus. Nigde novosti. Pritajilo se, uoči bure, ali Peko ne veruje da će Englezi skoro otvoriti drugi front.

— Pokušaće neku manju operaciju, ali to neće biti drugi front, neće to biti operacija velikog stila koja će privući krupne nemačke snage!

— veli on.

Očekujemo od saveznika prvu pošiljku sanitetskog materijala i dinamita. U Brateljevićima treba da se spuste avioni.

Odlučeno je da se Kladanj napadne u noći između 27 i 28 juna. Biće to velika proba za naše brigade posle ofanzive.

NEDEUA, 27 JUNI

Pokret. — Peko je više puta razgovarao s engleskom misijom o Balkanu. Kaže mu kapetan Diken kako Engleska i Amerika imaju zajednički stav prema Balkanu, iako Amerikanci forsiraju neke svoje ljude.

Dalje Diken priča da je jedna sovjetska vojna delegacija, dolazeći u London, naišla na neki javašluk. Englezi se izvinjavaju, a jedan sovjetski oficir veli:

— Ništa, ništa, tako je i kod nas bilo pre revolucije.

U podne smo krenuli prema Kladnju. Šest sati smo jahali trasiranim putem. Stigli smo u sami mrak. Prve puške su već pripucavale. U napadu učestvuju Druga proleterska, Druga dalmatinska i četvrta crnogorska. Srbijanci napadaju preko Brateljevića, Dalmatinci od Kovačevića, a Crnogorci od Vučinića i Ravnog. U toku ovog rata Kladanj je napadan više puta. Četnici su, u leto i jesen 1941, kad nas u Bosni još nisu počeli da napadaju, uvek ometali da se ovaj Kupres Istočne Bosne zauzme. Naši su dopirali do prvih kuća, pa su se vraćali, jer su četnici udarali na drugu stranu i palili sela muslimana koji su bili u našim jedinicama. Vođa ustaša u Kladnju Avdaga Hosić dobio je titulu viteza Zvonimirove krune, a Kladanj »Poglavnikovu Zlatnu kolajnu«.

PONEDELJAK, 28 JUNI

Kladanj. — »Počasna Poglavnikova bojna viteza Hosića« morala je da popusti pred našim brigadama. Već oko ponoći Dalmatinci su se probili u grad. A oko tri izjutra neprijatelj je prestao da daje otpor. Najveći je deo umakao, verovatno kroz šume put Tuzle. Borba je bila neobično žestoka, imali smo 13 mrtvih i 30 ranjenih, ali zauzeli smo Kladanj, najveće ustaško uporište u Istočnoj Bosni.

Ali ova pobjeda znači za nas nešto mnogo više. U ofanzivi s Njemcima imali smo prilične gubitke. Sada se osećamo kao ranjenik posle prebolele rane. Živu snagu smo sačuvali, ali ljudi su iscrpeni; naše teško oružje smo zakopali, treba se opet naoružati.

Kladanj za jedinice na našem sektoru znači krupan prelom. Zakućalo je živo staro partizansko srce, u jurišu se zaorio usklik: »Ura, proleteri!«, kao u dolini Rame i Neretve, kao na Čelebiću, Vučevu i Balinovcu. I opet će naše brigade biti jake kao uoči ofanzive. Svetićemo stotruko smrt naših najboljih drugova, u strašnim partizanskim jurišima lomićemo neprijatelja, na hiljade novih boraca će nam dolaziti, nije daleko dan kada ćemo biti i mnogobrojniji i silniji nego pre.

Još jedan problem sada savladujemo. Majevička brigada je u ofanzivi izgubila ravno dve trećine ljudstva. Neki drugovi sada se pitaju kako će se vratiti na Majevicu ovako prepolovljeni, ovako iscrpeni. Vra-

tičemo se pobednosno! U borbu smo pošli da se borimo i ginemo. Slavna dela su postigli Majevičani. I oni su uzeli učešća u razbijanju najžešće Hitlerove ofanzive koja nam je donela toliku slavu u zemlji i toliki prestiž u inostranstvu. Dali su Majevičani dve trećine svojih ljudi, dali su ih slavno, o njima će naš narod vekovima pevati. Oni će biti samo potstrek za novu mobilizaciju, za hiljade novih boraca koji nas na Maje-
vici čekaju. I ovoga puta će narod viđati naše rane, kao posle tolikih ofanziva, iz potkresanog stabla bujaće nove snažne grane.

★

Kladanj je tipična bosanska kasaba utonula u zelenilo, ispresecana potocima. Sreće nas jedan stari musliman, na glavi mu šajkača. Premunurio se. Malo savio prste pa pozdravlja. Liči taj pozdrav i na pesnicu, ali može da liči i na četnički pozdrav. Inače većina muškaraca je pobjegla. Smestili smo se u jednu kuću iz koje je domaćin umakao nekoliko sati ranije, ali tek što smo ušli unutra pojaviše se avioni. Bacili su nekoliko bombi u grad pa odoše. Nije ovo prvi put da avioni tuku Kladanj. Pre izvesnog vremena jave ustaše Nemcima da se u okolini Kladnja pojavila veća grupa partizana. Nemci pošalju avione. Piloti opaze u Kladnju pijacu, pomisle da su partizani ušli u Kladanj i počnu da bacaju bombe po narodu. Bilo je oko 40 mrtvih. Tek što smo napustili varoš i sklonili se u neki šljivik na kraj grada, kad opet dodoše »pikavci«. Na kuću, u kojoj smo bili, bacili su desetak malih bombi. Tri su pogodile samu kuću, ali je nisu mnogo oštetile.

UTORAK, 29 JUNI

Kladanj. — Stalno me vatre muče. Imam parče bacača u glavi. Naprsila mi je kost. Danas mi vatra prestaje, a Peko mi reče:

— E, dobro je što ti je vatra stala. Oni doktori mi rekoše pre neki dan da je tvoje stanje ozbiljno. Boje se meningitisa!

Večeras mi vatra opet skoči — 38.5.

Prolazio sam danas pored jedne srušene kuće u Kladnju. Pogled mi pao na ruševine, vidim vire plave korice Srpske književne zadruge. Počeo sam da razgrčem cigle i izvadio sam »Lovčeve zapise« od Turgenjeva. Obrisao sam korice, ispravio neke savijene listove drage knjige. Kako je ona tu dospela? Na njoj nije bilo nikakvog imena. Valjda je neki ustaša, pljačkajući okolna mesta, zgrabio i ovu knjigu. Otišao sam na periferiju Kladnja gde se štab Druge divizije sklanjao preko dana usled opasnosti od bombardovanja. Legao sam u jedan šanac, stavio bagremovo granje da mi sunce ne smeta rani, pa sam otvorio »Lovčeve zapise«. Nisam ni osetio kad se veče primaklo.

SREDA, 30 JUNI

Kladanj. — Hitler je ponovo u svom zvaničnom izveštaju objavio da nas je uništio. Ovo je već drugi put u toku ove godine. Prvi put je javio 30 marta. Naša »Slobodna Jugoslavija« Hitleru je odgovorila da se i ovog puta prevario. Njegove divizije »Vražja«, 118 lovačka i »Princ Eugen« izgubile su 50% svog ljudstva. Neprijatelj je imao deset do dvanaest

hiljada mrtvih i ranjenih, a naši gubici, prema prvim izveštajima, iznose 2.000 mrtvih i ranjenih. Nemamo još nikakvih vesti od Đida i Milutina.

Hitler buči po čitavom svetu da nas je uništio, a mi smo prešli u ofanzivu u Istočnoj Bosni i oslobađamo grad za gradom. Na našem sektoru oslobođeni su Kladanj i Olovo, a danas je stigao izveštaj Prve divizije o izvanrednim uspesima i na njihovom sektoru: Han Pijesak, Vlasenica, Srebrenica, Bratunac, Drinjača. Nikakve Hitlerove ofanzive ne mogu da sputaju borbu naših naroda. Na jedan njegov udarac, mi odgovaramo dvostruko, na njegovu ofanzivu, mi odgovaramo našom, još silnijom ofanzivom!

Stigle su pojedinosti o ovim bitkama Prve divizije. Napad na Han Pijesak trebalo je da otpočne u noći, ali naše izvidnice su izbile pred grad još u podne i prime tile da se neprijatelj nalazi baš pred ručkom i da su neki vojnici napustili položaj. Stoga je napad odmah otpočeo. U kratkoj, ali žestokoj borbi, neprijatelj je bio razbijen. Zadobijen je priličan plen.

Odmah posle Han Pijeska preduzet je napad na Vlasenicu. To je veliki garnizon i izgledalo je da će borba biti vrlo teška. Bosanske i vojvođanske jedinice više puta su napadale Vlasenicu, ali napadi su propadali usled otpora koji je dolazio s položaja zvanog Orlovača. To je niz bunkera ispred neke kasarne. Proleterci su primenili drugu taktiku. Kad se utvrđenje ne može frontalno zauzeti, onda ga treba zaobići, blokirati, pa nastaviti nadiranje bez zadržavanja. Tako je i učinjeno. Manevar je potpuno uspeo. Grad je branila neka petnaesta domobranska pukovnija. Njen komandant smatrao je da mu ne možemo ništa, pa je mirno sedeo u garnizonu. Zarobili smo ga. Zaplenjena su i dva topa, prvi naši topovi posle Sutjeske. Domobranci i ustaše počeli su da beže iz grada glavom bez obzira, pa ih je izginuo veliki broj. Najmanje šest stotina je pobijeno i ranjeno. Proleterci su pronašli u gradu i 900 kilograma masti. Zanimljiva je istorija te masti. Nju su pre mesec i po dana poslali Sremci preko Save u Bosnu za naše ranjenike. Mast je prenesena u šekoviše, ali kad su pre nekoliko nedelja Nemci i ustaše vršili ofanzivu na Šekoviće, uspele su da je zaplene. Sada je Prva proleeterska brigada konačno odrobila ovu sremsku mast.

Prva divizija nastavlja svoje napredovanje. Zauzela je Srebrenicu, Bratunac i Drinjaču i opet izbila na granicu Srbije.

— 2uti se naša pšenica tamo preko Drine! — veli jedan kurir.

Opet se prave planovi za Srbiju. Prva divizija treba da ostane kraj Drine za svaki slučaj. U njen sastav treba da uđe Druga proleeterska brigada, a Treća krajiška dolazi u Drugu diviziju.

★

Danas su navratili do štaba Druge divizije Zoran i Zina. Pitaju me »kako je moj razbijeni globus«. Kažem da je dobro, samo me temperatura još stidno drži. Dogovorili smo se da se nađemo na Terazijama prvi dan po svršetku rata. Ako neko ne stigne, mislićemo na njega.

★

Na Majevicu je stigao Vlada Ribnikar s Miladom Rajter, Đordem Kunom, Slavkom Parentom, Branom Perović i još nekim drugovima iz Beograda. Doznaćemo od njih šta je u Beogradu. Ali svaka pomisao na Beograd izaziva u meni tugu. Izgledaće nam kao groblje, na svakom koraku prisećaćemo se nekog druga koji je pao.

Bilo je javljeno da će doći i Dragoljub Jovanović, ali se nije pojavio. Šteta. Vele drugovi koji su došli iz Beograda da se krije po gradu pre-rušen kao žena.

Prvi put jedan engleski avion bacio nam je nešto malo sanitetskog materijala i eksploziva da rušimo pruge. Sanitetski materijal je poslat bez reda. Mnoge nam stvari nisu potrebne, ali našli smo i korisnih.

ČETVRTAK, 1 JULI

Kladanj. — Dobio sam pismo od druga Marka. Veli mi da se vratim u Vrhovni štab i ponovo organizujem radioslužbu, pošto zbog rane ne bih mogao preuzeti kakav teži posao. Treba pratiti događaje u svetu. Pozdravio sam se s Pekom i Mitrom. Pred polazak govorili smo o poslednjoj nemačkoj ofanzivi. Cilj nemačke ofanzive, veli Peko, bio je uništenje naših snaga, a zatim izbijanje na more kako bi sprečili eventualno iskrcavanje savezničkih trupa. Naše jedinice borile su se izvanredno, ali su bile zamorene. Nije bilo nikakvog zaziranja od Nemaca. Nekoliko puta su najbolje nemačke jedinice u frontalnoj borbi, prsa u prsa, bile do nogu potučene, kod Celebića, iznad Šavnika, kod Budnja.

PETAK, 2 JULI

Kladanj. — Nalazimo se u Plahoviću, predgrađu Kladnja. Stanujemo u jednoj napuštenoj muslimanskoj kući. Preko dana drugovi izlaze u stene, odmah pored sela, da nas avijacija ne bi iznenadila. Temperatura me je danas mučila, pa sam ležao na slami u ovoj pustoju kućici. Pred podne utrča u sobu Tepavčević:

— Prva divizija javlja da su se Đido, Radovan Vukanović i ostali drugovi probili! Dolaze kod nas sutra!

★

Kod Starog se nalaze Sremci. Stigli su komandant Glavnog štaba za Vojvodinu Aćim Grulović i politički komesar Slobodan Bajić. Načelnik štaba biće Savo Orović. Stanje u Sremu je odlično. Uprkos svih ofanziva, narodni ustanak u Sremu sve se više širi. Već postoje dve sremske brigade, a da ima oružja bilo bi još mnogo boraca. U čitavom Sremu nema nijednog četnika, zbog čega se ustanak tako dobro i razvija. Nisu uspjeli da razjedine narod.

Razgovarao sam sa Starim o razvoju ustanka u Sremu. Geografski uslovi su neobično teški za partizansku borbu. Pokrajina ravna kao dlan, oivičena dvema velikim rekama, presečena duplom železničkom prugom, nema mnogo šuma. Stari veli da je Srem najbolji primer kako geografski elemenat ne igra prvostepenu ulogu u razvitku ustanka. Osnovno je uporan politički rad, raspoloženje masa i borbeno rukovodstvo, pa će se onda narod i tući, do poslednjeg.

U Sremu su formirane dve brigade, a sada će se stvoriti i Vojvođanska divizija.² Stari reče da će se formirati i Istočno - bosanska divizija. Već su određeni komandanti i komesari ovih divizija.

★

Ovde su Crni, Koča i Veljko Ilić. Razgovarali smo čitavo veče o Petoj ofanzivi. Ponovo smo prešli dan po dan, gledali na sekciju i tačno utvrdili pojedine datume i bitke. Sada imam mnogo povezaniju sliku čitave ove ofanzive. Crni i Veljko podvlače da je potpuno pogrešno mišljenje (Terzić) da je Prva divizija prilikom proboja pokazivala ten-

⁸ O razvoju ustanka u Sremu, kao i ostalim delovima Vojvodine drug Jovan Veselinov veli:

»U Vojvodini je počeo narodni otpor protiv okupatora i domaćih izdajnika skoro u isto vreme kada i u ostalim krajevima naše zemlje. Već u julu mesecu 1941 godine izvršene su prve partizanske akcije u Banatu. Pokrajinski komitet KPJ u Vojvodini na čelu sa drugom Žarkom Zrenjaninom otpočeo je sa stvaranjem partizanskih odreda odmah posle napada Hitlerove Nemačke na SSSR. Pored druga Zrenjanina naročito su se isticali drugovi Svetozar Marković, Sonja Marinković, Rada Čirpanov, Stevica Jovanović, Koča Kolarov, Servo Mihajl, Doka Zličić i mnogi drugi.

22 juna u celom Banatu otpočelo je masovno hapšenje. Odvođeni su svi poznati borci za narodna prava. Za jedan dan samo u severnom Banatu uhapšeno je preko 300 lica. Videvši masovno hapšenje i progone rodoljuba mnogi su se sklonili u ilegalstvo. Prvih dana jula doneto je rešenje da se organizuju partizanski odredi. Odredi su osnovani u veličini ojačanih desetina, da u početku deluju odvojeno, a kasnije da se spoje u veću jedinicu za izvođenje značajnih akcija. Prve akcije bile su napadi na manje neprijateljske patrole i istaknute straže. Izvršeno je niz napada na železničke straže i straže kod mostova i drugih objekata. U prvoj polovini jula 1941 godine otpočela je u Banatu velika akcija paljevine neprijateljskog žita. Akcija je dostigla pun razvoj u drugoj polovini meseca. Velike količine žita i nekoliko vršalica izgorele su u okolini Petrovgrada i Kikinde. Tih dana Mokrinjski i Kikindski odred su izvršili niz diverzija na prugama. Na pruzi Kikinda — Žombolja u dva maha dignut je u vazduh voz sa nemačkim vojnicima. Tu je došlo do žestokih borbi s nemačkim trupama. U samom početku borbe pao je komandir odreda. Komesar ovog odreda bio je Uglješa Terzin. Tom prilikom poginuo je i mladi, daroviti omladinac, talentovani vajar Vlada Bogaroški.

U južnom Banatu formirane su diverzantske trojke. Trojka Save Pandurova izvršila je za dve nedelje više diverzija na pruži skoro bez ikakvog diverzantskog materijala.

Kumanačko - melenački odred je izvršio napad na melenačku opštinu i stražaru u Crnoj Bari. Ovaj odred ojačan preostalim borcima Kikindskog i Mokrinjskog odreda likvidirao je mnoge narodne izdajnike i ljoticевce i izvršio napad na policijsku kasarnu u Bašaidu.

Severobanatski partizanski odred, koji je brojao oko 160 boraca, napao je fabriku kudelje u Nemačkoj Crnji i rumunsku graničnu karaulu. Tom prilikom je zapaljeno i izgorelo kudelje s preko 10.000 katastarskih jutara. U rumunskoj karauli ubijeno je oko dvadesetak fašističkih vojnika i zaplenjena sva njihova ratna sprema.

Decembra 1941 i januara 1942 godine bilo je u Bačkoj stalnih i teških sukoba s okupatorom. Naročito se isticao Žabaljski odred, koji je imao nekoliko sukoba s mađarskim honvedima. Đorđe Zličić i Košta šokica ubili su u Novom Sadu na ulici čuvenog agenta Kelču. Žabaljski odred i ostali drugovi koji su bili naoružani imali su nameru da se prebace u Srem, ali im to nije uspelo, pošto im je bilo otežano da se kreću po bačkoj ravnici. Tako je okupator uspeo da razbije ovaj mali, hrabri bački partizanski odred.

U Banatu i Bačkoj posle velikog poleta pokreta u 1941 godini i početkom 1942 godine došlo je do znatnog zastoja u februaru i martu 1942 godine, kada je okupator, koristeći objektivne terenske teškoće, uspeo da razbije naše partizanske jedinice u Banatu i Bačkoj i da onemogućiti njihovo prebacivanje u Srem. Jedna veća grupa partizana, koja je već bila krenula za Srem, razbijena je u okolini Velikog Bečkereka. Tu je poginuo Žarko Milankov, poljoprivredni radnik, koji se bio istakao u godinama pred rat svojim odlučnim anti-fašističkim stavom. Jedan deo drugova, koji su ovde bili razbijeni, sklonili su se po selima, u Melencima, Kumanima, Mokrinu i drugim mestima. U toku zime 1941 i 1942 godine gestapovac Špiler organizovao je hajke protiv ovih drugova i veliki broj je bio pronađen i pobijen. Samo jednom prilikom streljano je 93 Kumovčana.

Drug Žarko Zrenjanin, koji je rukovodio borbom u čitavoj Vojvodini, posle razbijanja severobanatskih odreda kod Bečkereka povukao se u južni Banat, gde se bio održao jedan manji odred. On je radio s tim odredom, održao je politički kurs s njima u toku zime 1941 i 1942 godine, a u leto 1942 godine nastavilo se manjim akcijama. U oktobru 1942 godine velike neprijateljske snage opkolile su druga Zrenjanina u selu Pavlišu nedaleko od Vršca i tu je

denciju da se probije za svoj račun. Druga divizija se morala takođe pod borbom probijati, jer je neprijatelj stalno bacao rezerve u borbu.

Koča veli da je Prva proleterska brigada u probijanju odigrala istorijsku ulogu, naročito u bici na Balinovcu i prilikom prelaza drumu Foča — Kalinovik.

Nemci su Petu ofanzivu neverovatno pažljivo pripremili. Primenili su novu taktiku, nadirali su u nekoliko kolona, držali važne strategiske pozicije i apsolutno ih se nije ticalo da li smo im mi za leđima. Nemci su bili veoma pokretni, snabdevali su se avionima kao i hiljadama konja. Mi smo zakasnili u proboju. Moje je mišljenje da smo s Pive trebali

poginuo. Mali južnobanatski odred održao se i posle pogibije druga Uče. Naročitu pomoć odredu ukazivali su seljaci iz sela Kusića. Ovaj odred se stalno održao uprkos najžešćih progona. Jedno vreme morao je da se skloni čak u Rumuniju. Postojanje ovog odreda imalo je priličan značaj za narod toga kraja. Osećao je narod da je odred tu, da nije uništen.

Odmah posle 22 juna u Fruškoj Gori i Sremu bile su dve manje grupe omladinaca - partizana. Jedna od ovih grupa na čelu s narodnim herojem Boškom Palkovljevićem pomogla je političkim robijašima iz Sremske Mitrovice da pobjegnu sa robije. Obe omladinske grupe i odbegli politički robijaši ušli su u Sremski partizanski odred.

švapsko - ustaški teror besneo je po Sremu i narod je počeo da uviđa da je jedini izlaz u oružanoj borbi protiv neprijatelja. Vodstvo narodnooslobodilačkog pokreta naročito je veliku pažnju posvećivalo selu na koje je okupator nasrtao sa svih strana. Još 1941 godine pokrenuta su dva lista »Istina« i »Naša borba«, koji su prvenstveno bili namenjeni selu. U fruškogorskim selima stvarani su narodnooslobodilački odbori i partizanske desetine. U prvo vreme nije bilo veze sa Vrhovnim štabom. Ovu vezu je uspostavio slavni kurir Pinki. Tada je rukovodstvo u Sremu dobilo direktivu od Vrhovnog štaba kako da organizuje partizanski rat i kakve vrste akcija treba forsirati.

U toku 1941 godine u Sremu nije bilo značajnijih akcija, sem bekstva robijaša i malih okršaja s neprijateljskim patrolama. Pravi narodni ustanak u Sremu počeo je da se razvija u proleće 1942 godine. Otskočnu tačku u razvoju ustanka u Sremu pretstavlja borba protiv prekrštavanja Srba i protiv Paveličeve mobilizacije Srba u fašističku vojsku. Naše rukovodstvo u Sremu uhvatilo se za ova dva pitanja i na tim parolama mobilisalo srpske mase u Sremu. Na Paveličevu mobilizaciju odgovoreno je parolom: »Pušku pa u Frušku!« Odlučno se ustalo u zaštitu naroda od Paveličevog pokrštavanja i mobilizacije i istovremeno otpočelo s nizom oružanih akcija protiv ustaša i okupatora. Po cenu velikih žrtava izvršene su krupnije akcije — napad na žandarmerijsku stanicu u Martincima i Krušedolu. Ovim akcijama rukovodio je narodni heroj Stanko Paunović, jedan od organizatora narodnog ustanka u Sremu, koji je više od 12 godina proveo u Mitrovačkoj i Lepoglavskoj tamnici. Drug Paunović bio je komesar štaba partizanskih sremskih odreda.

U aprilu 1942 godine u Sremu je već postojao jak odred i uskoro zatim dolazi do prve Paveličeve ofanzive protiv fruškogorskih partizana o kojoj je bilo izdato specijalno Paveličevo saopštenje broj 1. U ofanzivi su sremski partizani imali prilično gubitaka, ali su uspeali da se održe. Posle ove ofanzive u Frušku Goru su dolazili novi borci iz svih krajeva Srema, među kojima je bilo dosta radnika iz Zemuna.

U maju 1942 godine postojala su dva odreda — Fruškogorski i Podunavski. Stvorena je i mala oslobođena teritorija na desnoj strani železničke pruge Beograd — Zagreb. U Fruškogorskom odredu, pored druga Stanka Paunovića i Slobodana Bajića, od rukovodilaca isticao se i drug Marko Peruničić — Kamenjar, kasnije proslavljeni komandant Šesnaeste vojvodanske divizije.

Tj leto 1942 godine otpočela je velika borba za žetvu u Sremu. Iz Fruške Gore spustilo se više desetina partizana u tzv. Ravni Srem, tj. u Rumski, Staropazovački i Mitrovički srez. Tako je u čitavom Sremu otpočela akcija, koja je imala za cilj da spreči okupatoru da izveze žito iz Srema. Sa vršalica su uzimani kaj i ševi, a neprijateljske vršalice su spaljivane. Neprijateljsko žito spaljivano je u krstinama. U izvršenju ovog zadatka neprijatelj je potcenio naše snage, pa je upućivao manje skupine vojnika od 30 — 40 u jedno selo. To su iskoristili naši odredi i počeli su da razoružavaju jednu po jednu ustašku postaju, čitav niz tih postaja je razoružan i naši odredi u Sremu su na taj način naoružali veliki broj novih boraca. Borba za žetvu na taj način bila je završena našim uspehom. Ugled partizana silno je porastao u narodu.

Neprijatelj je na sve načine nastojao da uništi naše snage u Sremu. Došli su u Srem nemački tenkovi, uzalud krstarili po ravnici, ali partizane nisu mogli uništiti. Svake noći su gorele krstine pšenice s jednog kraja Srema do drugog. Partizani su dolazili čak u neposrednu blizinu Zemuna. Narod Srema na sve moguće načine pomagao je partizanima da izbegnu najteže udarce, koje je neprijatelj mislio da im nanese. U selima na tomjevima crkava stajale su seljačke straže

ranije da se povučemo — i to u raznim pravcima... Mi smo pokušavali da Nemce razbijemo na jednom pravcu, ali su oni svuda imali trostruki obruč, pa su prodore brzo zatvarali i dovodili rezerve iz duboke pozadine. Nemci su tri puta pokušavali da opkole naše snage, ali uvek na jednom pravcu. Izgleda da su nas namerno puštali u obruč da bi nas što sigurnije uništili, ali se pokazalo posle da, usled velike upornosti naših jedinica, nisu stizali da zatvore obruč i da nas unište. Tako se treći pokušaj opkoljavanja ispred drumu Foča — Kalinovik svršio potpunim razbijanjem njihovih snaga.

i motrile da li nailazi kaznena ekspedicija. Zvona bi odmah zazvonila ako bi se videla neprijateljska vojska i narod i partizani bi se sklanjali u kukuruze ili »baze«. Bili su ugovoreni specijalni znaci da bi se znalo iz kog pravca nailaze tenkovi. Kasnije je neprijatelj doznao na koji se način narod i partizani obavestavaju o kretanju njegovih trupa, pa je počeo da ruši crkvene tornjeve.

Posle uspešnih akcija u leto 1942 godine Sremski odredi su naglo porasli, a broj dobrovoljaca, koji su želeli da stupe u odred, bio je sve veći. Sve te dobrovoljce odred nije mogao da primi, jer nije bilo dovoljno oružja, a i sremski je teren takav da na njemu u ono vreme nisu mogle operisati veće partizanske jedinice. Postavljalo se pitanje Sta da se radi sa dobrovoljcima i sa odredima preko zime. Zato se tražila, veza sa Bosnom kako bi se mogli tamo prebaciti dobrovoljci, a i deo sremskih oružanih snaga. S jeseni 1942 godine prešla je u Srem Sesta bosanska brigada, što je imalo veliki značaj za razvoj ustanka i za učvršćivanje bratstva i jedinstva naših naroda, šesta brigada i sremske jedinice izvele su nekoliko većih akcija protiv krupnijih nemačkih formacija na terenu bosanskih šuma. Posle ovih akcija Sesta bosanska i dve veće jedinice sremskih partizana prešle su u Istočnu Bosnu. Jedan dobro naoružan sremski bataljon uključio se u Šestu bosansku brigadu.

Tokom zime 1942 — 1943 godine stalno su slati novi borci iz Srema u Bosnu, kao i znatne količine hrane i ostalih namirnica. Sremski seljaci kolima su vukli hranu danima čak i iz najudaljenijih sela. Surduka i Belegiša, pored neprijateljskih bunkera i straža sve do Save odakle se hrana prebacivala partizanima u Bosnu.

Jedinice, koje su ostale u Sremu, izvodile su i preko zime akcije u sremskoj ravnici. Naročito su značajne bile akcije protiv Švaba u Deču i Paveličevih ustaša u Pećincima. Ovi napadi izvršeni su usred zime, kada je zemlja bila pokrivena snegom, a mesta na koja su vršeni napadi bila su na 30 kilometara udaljena od šume. Naročito su bile česte akcije na železničku prugu. Neprijatelj je bio učvrstio čitavu prugu, podigao veliki broj bunkera, nije dozvoljavao seljacima da seju kukuruz u blizini pruge, ali vozovi su stalno leteli u vazduh. Pruga je najviše rušena kod Indije i Pazove, Kraljevaca i Dobrinaca, Martinaca i Kuzmina. Na ovim mestima stalno su ležali uništeni vagoni. I seljaci su ova mesta i prozvali »Kod vagona«. Bilo je slučajeva da su partizani za mesec dana na pruži od Indije do Batajnice digli preko 30 vozova u vazduh.

Od jeseni 1942 godine bilo je u ravnom Sremu skoro stalno oslobođeno preko 30 sela. U tim selima stvarane su razne radionice, koje su snabdevale našu vojsku raznim potrebama. Bilo je radionica za popravku oružja, obučarskih i krojačkih radionica i drugih. U Sremu su se pravile specijalne partizanske bombe. Prve bombe u Sremu pravljene su 1942 godine. To su bile »Spanske bombe na fitilj«. Drugi Mika, partizan iz Krčedina, usavršio je ovu bombu time što je napravio kapislu, tako da se nove bombe nisu razlikovale od fabričkih. Ali, na prvoj bombi drugi Mika je isuviše malo ostavio rastojanja između kapisle i eksploziva i bomba mu je odnela glavu. Njegovi pomoćnici nastavili su njegov rad, napravili veće otstojanje između kapisle i eksploziva i uskoro se proizvodilo na stotine sremskih bombi, koje su imale neobično iako dejstvo.

U selu Mihaljevcima bila je radionica u kojoj su diverzanti pravili paklene mašine, a u selu Karlovčici bila je radionica za popravku oružja. Mesto gde se nalazila radionica za popravku oružja zvali su seljaci i partizani Kragujevac, po vojno - tehničkom zavodu u Kragujevcu.

S proleća 1943 godine formirana je u Istočnoj Bosni Prva vojvodanska brigada. Ona je bila sastavljena od boraca koji su prešli u Bosnu u jesen 1942 godine i novih dobrovoljaca, koji su stalno stizali u Bosnu. Kratko vreme posle ovoga formirane su Druga i Treća brigada, a kad je Crvena armija prešla našu granicu bilo je devet vojvodanskih brigada, koje su skoro isključivo bile sastavljene od Sremaca. Neke od tih brigada borile su se po Bosni, Crnoj Gori, Srbiji i učestvovala u oslobođenju Beograda.

Na jedinice, koje su se nalazile u Sremu, neprijatelj je vršio vrlo često ofanzive. Naročito su žestoko bila napadana naša oslobođena sela. Neprijatelj je odlučno, u velikom broju na kamionima i tenkovima noću prilazio našim selima, blokirao ih i tražio partizane i političke radnike. Ali, neprijatelj nije mogao ni u jednom slučaju da nanese znatnije udarce našim jedinicama niti da otkrije aktiviste narodnooslobodilačkog pokreta. Ovo se može objasniti samo

SUBOTA, 3 JULI

Kladanj. — Izišao sam danas iz kuće i naslonio se na zid da me sunce greje, kad se odjednom pojavi Đido s puškom u ruci. Odelo mu je bilo na više mesta iscepano, na nogama je imao opanke, ali je fizički dosta dobro izgledao. S Đidom je došao i Radovan Vukanović.

Đido je gledao zavoj na mojoj glavi, a ja ga zapitah:

— Šta je s Vesom, Mitrom, Mahinom, Simom?

Vesa se izgubio. Bio je preživio onaj 13 juni kada se Treća divizija probijala, ali se posle izgubio idući noću kad je krenuo s Đidom.

time što u Sremu nije bilo u sprskom narodu izdajnika, nije bilo ni četnika, ni ljotičevaca, ni nedičevaca. Sav je narod bio okupljen oko partizana, pomagao ih i čuvao. Nebrojani su primeri herojstva sremskih seljaka, običnih ljudi, koji su spasavali na stotine partizana. S proleća 1943 godine — išao sam s grupom od 18 političkih i vojnih rukovodilaca iz Srema u Slavoniju na savetovanje. Drugovi su zanočili u selu Kuzminu. U zoru probudio ih je domaćin i saopštio da je selo blokirano. Nikakvih baza, bunkera nije bilo i drugovi su odlučili da prime borbu u selu, jer drugog izlaza nije bilo. Ali, neprijatelj je bio toliko nadmoćniji, a okolo je bila svuda gola ravnica da bi se teško ko živ izvukao. Tada je naišao jedan stariji seljak, koji je pozvao partizane da dođu u njegovu kuću.

— Sta bude vama, biće i meni! — rekao je on.

Predložio je drugovima da se popnu na tavan, a on će čuvati stražu. Njegova ćerka stalno je obavestavala gde se kreću ustaše i Švabe. Oko sela je bilo nekoliko stotina Švaba i ustaša a još veći broj njih pretresali su kuću po kuću. Najzad su došli do zgrade u kojoj su se nalazili naši drugovi. Jedan ustaški oficir naredio je jednom vojniku da se popne na tavan, a on je pregledao susedne ambare. Drugovi su spremali bombe i mašinke. Ustaša je stavio nogu na lotre i rekao:

— Nije Ivo lud da ide na svaki tavan!

Drugovi su ga na tavanu dobro čuli kad je ovo kazao. Uskoro zatim naišao je oficir i Ivo mu je raportirao da na tavanu nema ništa. Tako je prošla blokada, a stari domaćin odmah je počeo da seče meso i priprema večeru za 18 drugova. Tog poštenog starog seljaka, kakvih je u Sremu bilo na hiljade, nikada do tada ni posle nisam video.

Navešćemo još jedan primer herojstva seljaka iz pozadine u Sremu. U Vojki postoji neki čika Aca. On je čovek u godinama i nije bio za vojne jedinice, ali je zato svestrano pomagao partizanima. U njegovu kuću stalno su svraćali partizani, kuriri i politički radnici koji su prelazili preko pruge. Jednog dana trebalo je hitno, po danu, preneti dva džaka eksploziva, koji je sledeće noći trebalo prebaciti u Banat. Kod svih rampi na pruzi bili su švapski bunkereri sa jakom stražom. Čika Aca je rešio da metne oba džaka eksploziva u svoja kola i da pored eksploziva stavi plug i drljaču kako bi Švabe pomislile da on ide da seje žito. Kad su mu drugovi rekli da pazi, jer bi mogao da nastrada pošto će proći pored švapskog bunkera, čika Aca je odgovorio:

— A šta mi mogu! Mogu da me skinu s kola i streljaju. I to je sve.

Samo zahvaljujući odanosti i junaštvu hiljada takvih bezimnih heroja, narodnooslobodilački pokret u Sremu uspešno se razvijao.

Mnogi su rodoljubi u Sremu padali živi u ruke neprijatelju prilikom blokade sela, ali skoro svi su se oni herojski držali pred neprijateljem. Jednoga dana 1943 godine neprijatelj je blokirao selo Prhovo. Među ostalima koji su bili uhvaćeni živi nalazila se i drugarica Rajka iz istog sela. Švabe su je strahovito mučile u njenom dvorištu i na kraju su joj rekli da će je ostaviti živu ako pođe na rad u Nemačku. Rajka im je odgovorila da nikako neće raditi za neprijatelja. Kad su banditi uperili pušku u nju da je streljaju ona je kliknula: »Smrt fašizmu — Sloboda narodu!«

Velika ofanziva na Frušku Goru bila je u avgustu 1942 godine, kada su Nemci i ustaše posle neuspele ofanzive u aprilu iste godine imali ozbiljnu nameru da potpuno unište sremske partizane. Mala Fruška Gora bila je sa svih strana blokirana. Čak je i mađarska vojska sa malim brodićima na Dunavu učestovala u ovoj ofanzivi. Podunavski odred, koji se nalazio u okolini Sremskih Karlovaca, davao je preko dana otpor i uspeo je preko noći da se izvuče u kukuruze skoro bez ikakvih gubitaka. Fruškogorski odred, koji se nalazio u zapadnijem delu Fruške Gore, vodio je tih dana borbu s neprijateljem i naneo mu teške gubitke. Posle trodnevne borbe i ovaj odred je bio primoran da se povuče u kukuruze, ali je u tim borbama poginulo nekoliko naših najboljih rukovodilaca, među njima i narodni heroj Stanko Panunović — Veljko.

Navešćemo još jedan primer junačkih podviga sremskih partizana.

U leto 1943 godine Nemci su doveli specijalnu policiju u Srem da lakše otmu žito od seljaka i da čuvaju švapska žita, koja su partizani palili. Jedna grupa partizana od 16 drugova otišla je noću na prugu da sačeka voz i da ga uništi. Ne znajući ko se nalazi u vozu partizani su stavili minu i lokomotiva je odletela u vazduh. Odjednom iz vagona su počeli da iskaču neki

Mahin je takođe nestao,* Simo Milošević bio je ranjen u butinu 13 juna prilikom proboja. Sklonio se kod nekih seljaka u Vrbnicu. Pri ponovnom prelasku preko Sutjeske Đido je pronašao Simu u Vrbnici. S njime je zajedno bio i Goran Kovačić. Oni nisu hteli da napuste Vrbnicu. Goran Kovačić je govorio da je najbolje zadržati se u selu neko vreme, dok se operacije ne stišaju. Simo je poslao jedno pismo svojoj drugarici Olgji u kome traži da mu pošalje zavoja, jer u Vrbnici nema ničega.

Đido mi je doneo pismo od Dragice Končar. To je jedna mlada devojka iz Krajine. Bila je politički komesar u grupi teških ranjenika. Odlično se pokazala u bolnici. Sada je ranjena i leži u Vrbnici. Napisala mi je pismo u kome veli da je u selu sama, da nema zavoja, da zna da može biti ubijena svakog časa, ali da se ničega ne boji. Na kraju pisma šalje pozdrave drugu Titu i »našoj hrabroj Komunističkoj partiji, koja nas je uvek učila da junački ginemo«. Dugo sam gledao poslednji redak nečitkih slova, ispisanih drhtavom rukom: »Primi drugarski pozdrav od mlade komunistkinje Dragice Končar«.⁴

Doktor Šlezinger je nestao.⁵ Poginuo je i Moma Stanojlović, politički komesar kragujevačkog bataljona Prve proleterske, koji je poslednjih dana Pete ofanzive naimenovan za zamenika komandanta Treće sandžačke brigade. On je ranjen u rame prilikom proboja, a kasnije je poginuo. To je bio jedan od najhrabrijih oficira bivše jugoslovenske vojske. Prvi put smo se sreli u septembru 1941 godine na Dulenima kraj Kragujevca kada je bio komandant Trećeg bataljona Kragujevačkog odreda. Kad sam napustio Kragujevački odred preporučio sam ga za komandanta Odreda. Bio je neobično hrabar. U Dulenima su njegov bataljon napali nedićevci. Po gustoj magli primakli su se logoru i sa desetak

Svapski vojnici - policajci, koji su baš bili upućeni da čuvaju žetvu u Sremu. Ali veliku većinu od njih uhvatila je panika i nisu znali šta da rade, iako je u tom vozu bilo oko 1000 vojnika - policajaca. Naši su otvorili vatru na Švabe i veliki broj potukli, a zarobili nekoliko bandita i toliko ratnog materijala i sprema koliko su mogli da ponesu oni i zarobljene Švabe. Tako je ova policija bila razbijena i delimično uništena još pre nego što je uspela da stigne u mesta koja su joj bila određena.

Ustanak se sve više razvijao, na hiljade seljaka samo je čekalo oružje pa da pođe u partizane, oslobođena teritorija se širila — bilo je oslobođeno 40 sela. Okružni narodno - oslobodilački odbor od 15 članova radio je marljivo, u svakom selu postojao je mesni narodnooslobodilački odboi i predstavljao je pravu narodnu vlast. Narod nije hteo da ide u sud u gradove, već je dolazio pred narodnooslobodilački odbor i bivao zadovoljan presudom.

Osnivanje Glavnog štaba za Vojvodinu značilo je krupan korak u razvoju ustanka. Eto takvo je stanje bilo u Vojvodini do sredine leta 1943 godine.«

* Posle proboja 13 juna naš drug Mahin se odvojio s jednom grupom boraca i pošao uz Sutjesku ka Hercegovini. U selu Čemernu zarobili su ga četnici i počeli da skaču oko njega. Jedan četnik je vikao: »Pazite, ruskog Jevrejina u partizanskoj kapi«. Međutim, Mahin je uspeo posle dva dana da pobegne od četnika uz pomoć nekih seljaka partizana. Probio se do Banjana, gde je živio zimi 1941 — 1942 godine. Tako je drug Mahin dvaput bio zarobljavan od četnika u ovom ratu i oba puta je uspeo da se izvuče.

⁴ Dragicu Končar sreo sam u jednoj bolnici u Bariju u Italiji, u junu mesecu 1944 godine. Ona je uspela da se spase u selu Vrbnici, prebolela je ranu i pridružila se našim brigadama. Bila je referent saniteta u jednoj brigadi u Crnoj Gori, pa je u leto 1944 s jednom grupom ranjenika prešla u Italiju.

⁵ Miroslav Šlezinger, poznati epidemiolog, ostao je na obali Sutjeske pored svoje ćerke koja je bolovala od pegavca. Tu su ga Nemci uhvatili. Za sudbinu njegovu ništa se nije čulo. Prema nekim glasovima ubijen je na licu mesta zajedno s ćerkom, a prema drugim vestima odveden je u logor kraj Banje Luke i tu streljan.

metara otvorili vatru. Momi je tada jedan metak prosvirio kroz kapu. Nekoliko dana kasnije nedićevci su izvršili drugi napad na naš logor u Adžinim Livadama. Opet su se privukli po magli. Moma je s drugovima izvršio protivjuriš i jedan metak mu je razbio kundak od puške. Moma nije bio samo hrabar čovek, već i neobično disciplinovan drug. On je bio prvi oficir bivše jugoslovenske vojske koji je postao politički komesar.

Još reče Đido da je nestao na putu od Pive do Sutjeske stari Bačo Stejić, koji je učestvovao u atentatu na kralja Aleksandra na Vidovdan 1921 godine. Stari Bačo pobjegao je 1941 godine s grupom naših drugova iz kaznenog zavoda u Sremskoj Mitrovici i čitavo vreme je učestvovao u borbi.

Đido i Radovan Vukanović produžili su do Starog, Marka i Crnog, a predveče su došli na spavanje u selo. Đido i Radovan su bili umorni pa su mi ukratko izneli kako je tekao proboj naše zaštitnice 13 juna na Sutjesci. Radovan veli da su 12 juna posle podne, uoči proboja, dobili poslednji radiogram od Vrhovnog štaba, baš uoči našeg proboja na putu Kalinovik — Foča:

»Kod nas situacija teška. Skrenite ka izvornom delu Neretve. Mi ćemo vam od Kalinovika poslati izviđačke delove. U slučaju da dođete u tešku situaciju, probijaćete se u manjim jedinicama.«

— Još pre toga mi smo bili doneli odluku da, u slučaju da naš proboj ne uspe, nastavimo probijanje s manjim jedinicama, a izvorni deo Neretve, tamo oko Borča, bio je određen kao sabirno mesto, — kaže Radovan.

Dok smo silazili od Dragaš Sedla i približavali se Sutjesci, neprijatelj je bio osetio naš pokret i hitno je prebacio izvesne svoje snage na desnu obalu Sutjeske. S tim nemačkim snagama vodili smo u toku 12 juna uporne borbe. Sem toga, Nemci su koncentrisali velika pojačanja s drugih sektora. Naši borci su bili prilično iznureni. Pojedini bataljoni nisu bili bez borbe nijedan dan od 15 maja. Usled borbi u toku 12 juna pojedini bataljoni nisu mogli da stignu na vreme za prelaz preko Sutjeske, pa se kolona nije formirala onim redom kako je u zapovesti bilo naznačeno. Sutjeska je pređena u zoru 13 juna pomoću čeličnog užeta koje je ostavila Sedma baniska divizija, jer je Suha bila u rukama Nemaca. Prvi položaj iznad Sutjeske neprijatelj nije bio zaposeo i čelo naše kolone bilo je stiglo sve do sela Krekovi, kad je neprijatelj iz pripremljenih bunkera osuo vatru. Izgleda da su Nemci planski pustili naše jedinice da uđu u njihovu zasedu. Iz nemačkih bunkera vatra je otvorena kad su naši drugovi bili na dvadeset metara od njih. Razvila se ogorčena borba, bilo je naređeno da se teška oruđa dovedu u prvu borbenu liniju, kako bi paralisala dejstvo nemačkih bacača i brđana koji su tukli neobično precizno. Posle pola sata borbe poginuo je Sava Kovačević ispred samih nemačkih bunkera na Ozrenu. On je primetio jedan nemački bunker i taman je povikao: »Naprijed, drugovi, pred vama je vaš komandant!«, potrčao sa svojim kuririma nekoliko metara, a zrno iz nemačkog bunkera pogodilo ga je posred čela. Pored njega je poginuo i njegov sinovac Dragan. Đido je bio petnaestak metara udesno od Save i odmah

je dotrčao do njega da mu iznese oružje. Borba je nastavljena svom žestinom. Na mestu gde je Sava poginuo palo je na desetine naših drugova. To je bio brisani prostor. Posle smo se povukli ulevo i tu sreli Dragišu Ivanovića.⁶ Rešeno je da se snage pregrupišu i izvrše novi pokušaji prodora preko Hrčavke. U slučaju da ovi pokušaji ne uspeju, odlučeno je da se naše jedinice u manjim grupama probiju kroz nemačke linije, a novo sabirno mesto je naznačeno oko Trnavskih Jezera ili Izgora.

U toku 13 juna nijedan bataljon nije uspeo da se probije preko Hrčavke, usled dobro izgrađenih nemačkih položaja. Ali, u toku noći nekoliko bataljona s Dragišom Ivanovićem se probilo i kasnije spojilo s Gligom Mandićem. Đido, Milutin, Radovan Vukanović, Mitra, Vesa Masleša, Miša Pavićević, Gajo Vojvodić, Raja Nedeljković i jedna veća grupa rukovodilaca pokušali su da se probiju ka Gornjim Barama. Oni su išli kosama, kroz šumu, dok su sve grebene bili poseli Nemci. Ispod jednog takvog grebena, iza jedne okuke, naši drugovi su se našli lice u lice s dva nemačka vojnika. Nisu hteli da pucaju, jer su nemačka odeljenja bila na grebenu, pedesetak metara iznad njih. Ova dva nemačka vojnika toliko su bila preplašena, da od straha nisu smeli ni da viču. U borbi, koja je nastala prsa u prsa, Đido je jednog Nemca ubio hladnim oružjem, a drugog je ubio Raja Nedeljković. U toku noći nastavljen je marš i pređena su oba puta koji vode od Suhe za Bare. U zoru, 14 juna, nalazili su se ispod Bara, a ispod njih je bila Sutjeska. Drugovi su se sklonili u šumarke ispod stene na kojoj je logorovaio jedno jače nemačko odeljenje. Tu su čitav dan predanili. Lepo su čuli razgovore Nemaca, videli su kako su Nemci uhvatili dva partizana, kako su ih mučili i kako su ih najzad sa stene bacili u provaliju. Nemci su slali patrole da ispituju šumarak u kome su se drugovi nalazili. Radovan Vukanović i Obrad Cicmil bili su poslani u izvidnicu. Nemci su dolazili na pedeset metara do naših drugova, koji su s naperenim puškama čekali neprijatelja da se sasvim približi pa da otvore vatru. U tom šumarku bilo je skriveno preko dve stotine naših drugova. Radovan Vukanović u ovoj situaciji pocepao je svoj dnevnik kako ne bi neprijatelju pao u ruke. To su uradili i ostali drugovi. Srećom, Nemci ih nisu otkrili.

Čim je pao mrak, u noći između 14 i 15 juna, kolona je krenula da se prebaci preko Sutješke, na putu za Izgore, odmah ispod mosta kod Suhe. Ovaj most je bio u rukama Nemaca. Noć je bila potpuno mračna. Kad su drugovi bili nasred Sutjeske, Nemci su otvorili na njih vatru sa svih strana. Prilikom prelaska Sutjeske drugovi su se držali za ruke da ih voda ne bi odnela. Vesa Masleša bio je pored Mitre. Nekoliko trenutaka pre nego što su Nemci pripucali, Mitra mu je šapnula: »Sećaš li se, Veso, Bihaća, kad si rekao da je herojsko doba partizana prošlo i da više neće biti ofanziva«.

Kad su Nemci otvorili vatru nekoliko drugova je palo. Đidi i Radovanu se učinilo da je tu pao i Vesa Masleša, jer su čuli kako je jedno

⁶ Posle rata, u leto 1948, obišli smo s drugom Đilasom Sutjesku i Krekove. Tu smo utvrdili da je na Krekovima bilo oko pedesetak nemačkih bunkera. Treća divizija bila je očistila skoro sve te bunke, osim jednog ili dva. Sava Kovačević je poginuo pred poslednjim bunkerom. Da je taj bunker bio uzet, proboj bi možda uspeo, jer dalje nije bilo nikakvih nemačkih utvrđenja.

telo pljesnulo u vodu posle prvih nemačkih rafala. Đido je prvi istrčao na drugu obalu, povikao: »Napred, drugovi!« i bacio bombu u nemačku zasedu. Noć je bila tako tamna da su drugovi izgubili vezu jedan s drugim. U mrklom mraku su se izmešali s Nemcima, pa nisu smeli da pucaju da ne bi ubili nekog svog. Radovan Vukanović je u mraku najšao na nemački »šarac« koji je nastavljao da dejstvuje između njegovih nogu. On je lupio Nemca po lobanji i nastavio da se probija. Dok se puzao uz jednu stenu primetio je jednog druga. To je bio Milutin. Tu na Sutjesci drugovi su se razbili u nekoliko grupa. U toku 15 juna pokušavali su da se probiju kroz prašumu u Perućici u pravcu Izgora, ali su Nemci već bili zaposeli kose i nekoliko grupa se moralo vratiti. Đido, Mitra i još nekoliko drugova naišli su na jednu nemačku zasedu i bili su primorani da izmene pravac. I Milutin i Radovan su se morali vratiti. Zavukli su se u gusto lišće i tu proveli čitav dan. Tu su naišli na jednog konja, zaklali ga i najeli se živog mesa. Sutradan su tek uspeli da se probiju u pravcu Izgora. Toga dana neprijatelj je povukao sve svoje jedinice s okolnih položaja. Đido se takođe probio do Izgora. Usput, na jednoj steni pod njim se odronio kamen. Tako se Đido survao niz jedno točilo i prevrtao niz kamenje punih trideset metara. Srećom, nije bio ozbiljnije povređen.

U Izgorima se bilo okupilo nekoliko stotina naših boraca. Na savetovanju bilo je odlučeno da Milutin prikupi sve naše ljude i krene s njima u Crnu Goru, a Đido i Radovan Vukanović da odu do Vrhovnog štaba i podnesu izveštaj o situaciji. Posle nekoliko dana, s jednom grupom od četrdeset drugova, Đido i Radovan su krenuli. Nemci su bili napustili Sutjesku, ali su se pojavili četnici, koji su ubijali naše ranjenike, tražili zakopano oružje, kupili konje i stoku. Naša kolona je prošla pored Sutjeske, Đido je pokušao da nađe leš Vese Masleše na onom mestu ispod mosta kod Suhe, ali ga nije mogao naći. Pored reke su ležali leševi naših drugova koje su Nemci pobili. Lica su bila crna, koža se odlepila od prstiju, a na mnogim lobanjama videle su se rupe od kuršuma iz nemačkih pištolja. Nailazili su na grupe od po petnaest do dvadeset ranjenika kako leže jedan pored drugog. Oni su tu pali kako su ih Nemci streljali.

Usput su sretali i pojedine naše ranjenike koji su izmakli ispred nemačkih pištolja i četničkih kama. Doznali su da je drug Luka Vučinić, komesar čete u Petoj brigadi, ostao živ, a otac mu je bio obavešten da je poginuo. Luka je bio teško ranjen i pao je nedaleko od Save Kovačevića. Drugovi su mislili da je mrtav, pa su ga prekrili šatorskim krilom i ostavili. Nemci su posle došli na to mesto, ubijali iz pištolja naše ranjenike, ali Luku su nekako mimoišli. On je, posle, u noći, došao k sebi i otpuzao do Sutjeske. Tu je naišao na jednu bolničarku koja ga je pazila punih deset dana, pronašla je i neku kravu, muzla je svaku noć, pa se tako Luka otrgnuo od rana.⁷

⁷ Drug Luka Vučinić je danas major Jugoslovenske armije. U Petoj ofanzivi borio se kao politički komesar čete. Zajedno s njime na Sutjesci bila je čitava njegova porodica: otac Vučina, majka Ljubica, braća Branko i Spaso, sestre Branka i Anka, stric Marko i strina Hilda. Svi su mu članovi porodice izneli po ranu iz ovog rata i svi nose spomenice iz 1941 godine, dok su

Pronađen je bio i Savin grob. Seljaci iz Vrbniče su zakopali Savu na istom mestu gde je i poginuo.

Đido se vrlo brzo prebacio do Istočne Bosne. Odmah je naišao u selima na staru partizansku vezu. Uprkos svih napora Nemaca, ustaša i četnika, uprkos svih žestokih ofanziva, ipak nisu mogli da unište u narodu našu organizaciju. Mladi seljaci sprovodili su Đidinu grupu od

stric Marko i strina Hilda poginuli u Petoj ofanzivi. O proboju na Sutjeski Luka Vučinić, pored ostalog, veli i ovo:

»Na dan 12 juna vodili smo uporne borbe s neprijateljem na prilazima Sutjeske, ispod Vučeva. Nijemci su na pedeset metara od naših položaja, a dvije stotine metara od naše Centralne bolnice. Borba se vodi za ranjenike, za iznemogle, a i za same nas koji smo zdravi.

Kad je nastupilo kratko zatišje neko mi reče da se pozadi nas, na nekoliko stotina metara, nalaze moji roditelji. Pošao sam da ih potražim, svuda naokolo su ležali naši mrtvi i ranjeni. Nađem oca Vučinu, majku Ljubicu i malog brata, dječaka, Spasu, gdje su se sklonili za jednu debelu bukvu. Ugledavši me. Ljubica me zapita:

— A zar si još živ?

Pitam je:

— Gdje su ostali?

— Jadna, omrčena strina Hilda teško je ranjena u desni kuk od granate i sa stricom Markom se nalazila u toj uvali.

Vučina dodade:

— Jučer mi jedan iz Crnaca reče da je Branko ranjen u obe ruke, ne znam samo da li lakše ili teže? Za Branku i Anku ne umijem ti ništa reći, a sigurno da su poginule, pošto ni ti ne znaš ništa o njima.

Vučina me pozva malo na stranu i prišapnu:

— Marko je riješio da ubije Hildu da je Nijemci živu ne bi uhvatili!

Pitam roditelje jesu li gladni, a oni vele da nisu. Ljubica vadi iz bluze jedan mali zavežljaj i utiskuje mi ga u džep.

— Eto ti ta mrvica šećera!

Vraćam joj zavežljaj:

— To neka ostane Spasu.

Kroz sve neprijateljske ofanzive majka je prošla s nama. Poslije Treće ofanzive kod nje se uvijek mogla naći mrvica šećera, jer je to čuvala za teške dane, za malog Spasu, kad iznemogne od gladi.

Svega sam nekoliko minuta kod njih i čuh poklik: „Ustaj, pokret“. Znao sam da roditelji moraju proći brisanim prostorom puna dva kilometra, koji je tučen svom neprijateljskom vatrom. Pozdravim se s njima. Najžalije mi je bilo maloga Spase i pomislih uzeti ga sobom i odvesti u jedinicu, ali istog trenutka sjetih se roditelja. Mislio sam, ukoliko ga odvedem, da će oni izgubiti i ono malo energije koja im je još ostala, a možda će mali Spaso biti potstrek i volja ukoliko ne poginu od kuršuma, da savladaju naporni pretstojeći put. Tako je i bilo.

Produžio sam da vidim strinu Hildu, jer mi Vučina reče da me je mnogo tražila i želila da me vidi. U uvali sam je ugledao, baš kad je Marko s još jednim drugom penjao na konja. Pogledao sam je u lice, ali skoro da je nisam poznao. Njene lijepe i nježne crte su bile iščezle. Izgubila je mnogo krvi. Primijetila me je i pozvala k sebi:

— Moj Luka, nemoj me živu ostaviti da padnem Nijemcima u ruke i ne dozvoli da me muče.

☆

Sutradan ujutro počeo je proboj. Pao sam teško ranjen, drugovi su mislili da sam poginuo, pa su oca Vučinu o tome obavijestili i izjavili mu saučešće. Nijemci su prodrli ka našoj bolnici, bližili su se teško ranjenoj strini Hildi i njen vjerni drug Marko ispunio je njenu molbu. Ona je, srećom, u tom trenutku spavala, prislonio je pušku na slijepočnicu i tako je oslobodio muka da ne padne Nijemcima u ruke. I sam Marko poslije nekoliko dana gine od četničke ruke.

☆

Kad sam se od roditelja vratio u jedinicu došlo je naređenje štaba brigade da naš bataljon treba da pođe u pravcu Sutjeske usiljenim maršem i da pritekne ranjenicima u pomoć. Njih su napale manje grupe Nijemaca, koji su se uvukli u našu pozadinu. Od četiri časa poslije podne do devet na večer, vodila se besprekidna borba na padinama iznad Sutjeske. Drugovi su ginuli, padali su ranjeni. Mi smo uspješno izvršili zadatak ne dozvolivši neprijatelju da nas na tome mjestu presiječe.

Kasno u noć dobija se naređenje da prije zore Četvrti bataljon mora preći Sutjesku i frontalno napasti neprijatelja, razbiti ga i napraviti koridor, da bi se omogućio prelaz. Obaviješten je svaki borac o pretstojećem zadatku. Legli smo umorni i u blatu zaspali. Nijesu to sati bili za

sela do sela, davali im hranu, tako da su se drugovi brzo pojavili na Glasincu. Đido je čuo da se tu nalazi neki poručnik Đokić, komandant Rogatičke četničke brigade. Došao je s njime u dodir i čak su se sastali. Đokić je bio u engleskoj uniformi. Đokić je nameravao da pobije Đidu i ostale drugove, ali u tome nije uspeo. Đido je nastavio put ka Vrhovnom štabu. Na Glasincu su drugovi patili od gladi. Đido je jednog dana

odmor, jer i spavajući si mislio na pokret: „Diži se*, „Ustaj!“, „Ne prekini vezu!*, „Odmijeni me u mitraljezu, puškomi trai jezu!“, „Daj mi neki metak, ja imam samo deset do petnaest“. Organizam iscrpljen i u napetom stanju. Došao je i čas pokreta. Išlo se, padalo se u blato, stalni povici: „Nema veze!*, „Čelo stoji!“. Kada se stiglo na samu rijeku Sutjesku nije bilo više od pola bataljona. Veza se prekinula, a mnogi su juče i poginuli. Tu i tamo u našoj blizini čuli su se rafali „šarca“, poneki prasak bombe. Tišina. Glas iz rijeke: „Spašavajte!“ Zora se primiče. Uхватimo se za ruke i usjelo nam je da nečujno pređemo na drugu stranu. Vremena za čekanje nijesmo imali, prešli smo oko 200 metara preko ravnice i zora je počela da sviče, čim smo se uhvatili brda počeli su češći rafali i zvijukanje metaka. Znači da bataljoni Pete crnogorske brigade stupaju u akciju. Spremni smo i mi i od patrole dolaze glasovi: „Neprijatelj je pred nama“. Već je zora, može se ugledati čovjek na nekoliko metara. Produžili smo dalje u streljačkom stroju, ali još ne nailazimo na neprijatelja i on ne otvara vatru. Ali poslije prevaljenih 40 — 50 metara najedanput uraganska vatra sa svih strana. Lukavi i podmukli neprijatelj namjerno nas je propustio tako blizu. Komanda pada: „Zemlji!“, a posle nekoliko sekunada: „Juriš, juriš, drugovi, ura!“.

S jedne strane pored mene stajao je Vuksan Mijatović, puškomitraljezac, jedan od najhrabrijih u našoj četi, pa možda i u bataljonu. S druge strane Rule Asanović s lakim bacačem i njegov pomoćnik, koji je poginuo nakon nekoliko minuta. Pomiješali smo se s neprijateljem i borba se vodi na nekoliko metara svuda oko nas. U tom momentu dobio sam metak ispod pazuha i puška mi je ispala iz ruku. Pomislio sam da moram da padnem, ali ispred mene i Vuksana nalazio se Nijemac sa kacigom i tako sam zaboravio na ranu i povikao na Vuksana. „Pucaj, pucaj!“ Vuksan je iz svoga puškomitraljeza iz stojećeg stava s ruku pucao na Nijemce. Ispred mene su i dalje Nijemci. Ja sam pucao iz svoga pištolja. Možda sam ispalio 5 — 6 metaka, dok nijesu zazvijukale sa strane dvije njemačke ručne oombe, u vidu drške. Bombe su tresnule, dobio sam nekoliko rana po leđima i truhu. Prevrnuo sam se nekoliko puta, pokušao sam da ustanem, previjajući se i puzeći po zemlji, dok nije naišao dr Mito Savičević, referent divizije.

— Imaš li zavoj? — pitao me je i previo mi neku od rana.

Nakon toga dobio sam jake bolove u stomaku i počelo je da mi se muti. Prije nego što sam zaspao, zapravo onesvjestio se, zamotao sam oko ruke gajtan sa pištoljem i više se ništa ne sjećam. Poslije su mi pripovijedali drugovi, da su u toku dana nailazili pored mene, ali su mislili, da sam mrtav, pa čak me i drugarica Dara Milačić pokrila šatorskim krilom kao mrtvog. Zaista, pronio se glas da sam mrtav i izjavljivalo se mojim roditeljima saučešće.

Poslije podne probudio sam se i podigao ruku, ali moga pištolja nije bilo. Podigao sam glavu i vidio Nijemce s kacigama i to sasvim blizu. Oborio sam opet glavu, misleći, da li da pokušam da bježim ili ne. Više se ničega nisam mogao sjetiti. Ali u prvi sumrak došao sam ponovo k sebi i okolo sebe vidio lješ do lješa mojih drugova. U mraku puzio sam niz brdo do Sutjeske. Došao sam do same obale, koja se nekoliko metara strmo spuštala, pa onda dolazi rijeka. Ovaj dio obale bio je obrastao žbunjem. Tu sam zatekao nekoliko boraca koji su razgovarali kuda da krenu. Među njima bio je i jedan borac iz mog bataljona, Milan Erak, iz Duvna, danas kapetan naše Armije. On me je prepoznao:

— Komesare, zar si živ?

Ja inu kažem da pričekamo do sutra, pa ćemo vidjeti kuda ćemo poći. Kad je svanulo ja nisam mogao nikud da maknem. Nije me toliko mučila rana u grudima, koliko rana u truhu. Bila mi je oštećena mokraćna cijev, pa sam se sav bio naduo. Riješili smo da se skrijemo u grm i da pričekamo dok mi ne bude bolje. Milan je pošao da pronađe kakvog konja i brzo se vratio s dva konja i jednom kravom. Svezao ih je u jedan grm, nekih pedesetak metara od nas. Namjestio me je da legnem i pitao da li bih htio varenike. Bio je pomuzao kravu u čuturu. Ništa nisam mogao da okusim već sam stalno pio vodu koju mi je Milan zahvaćao iz Sutjeske. Iduće jutro, dok je Milan stajao pored mene, odjednom povika:

— Čuti, komesare, ne povračaj, eto Nijemaca. Eno ubiše tamo kod smreke jednog ranjenika, eno ubiše drugog. Utišaj se, molim te lijepo ...

To su Nijemci ubijali naše ranjenike. Tako su prošla četiri dana i četiri noći dok su Nijemci bili na okolnim položajima. Peti dan uveče pođe Milan da vidi šta je s konjima i kravom. Vratio se i žalosnim glasom rekao:

— Konja nam nema, samo je krava tu!

Nastupila je jaka reakcija i klonulost u mome organizmu. Samo sam vodu pio. Došao je deveti dan, a mi smo stalno bili na istom mjestu. Milan me je neprekidno pazio. Toga dana su naišla na nas dva četnika iz okoline. Išli su po razbojištu, skupljali oružje, ubijali naše ranjenike. Došli su i do našeg grma, sve nam se smiju. Svaki od njih nosio je po tri puške na

ubio zeca u trku s otstojanja od 200 metara, a odmah zatim još jednog, pa su tako utolili glad.

★

Druga divizija dobila je nalog da s ove prostorijske krene na sever i prekine prugu Tuzla — Doboj, a posle, eventualno, da napadne Tuzlu,

ramenu, divno naše oružje koje smo mi od Nijemaca zarobili, a oni ga sada otimaju od naših ranjenika. Sva sreća što se s druge strane rijeke začu nekakav glas, a oni skočiše pa odmah pobjegoše.

Deseti dan smo riješili da promjenimo mjesto. Meni je trbuh bio splasnio, mokraća je odilazila, pa sam se bolje osjećao. Pošli smo ka selu Izgorima, do koga ima dva sata hoda za zdrava čovjeka. Prešli smo jedno pet stotina metara i ja padoh. Više nisam mogao ni korak da napravim. Zovnuo sam Eraka, koji je išao ispred mene. Rekoh mu da ja više ne mogu i da on ide. Ali Milan nije htio da me napusti. Onda sam mu rekao da se skrrije s kravom u grm iznad puta kako ne bi poginuo sa mnom zajedno, ako me četnici zateknu na putu. Legao sam tu i zaspao. Neko me je snažno trzao za kaput. Mislio sam da su četnici, da hoće da me ubiju, pa sam samo mahnuo rukom, da ne želim s njima da razgovaram. Ali kad sam podigao glavu prepoznao sam drugarice Iku Perović i Jagodu Bogičević, koje su bile borci u Četvrtom bataljonu Pete brigade, kao i ja.

Drugarice su mi rekly da su se probile s bataljonom sve do pruge Višegrad — Sarajevo, ali da su ih tu dočekali njemački tenkovi i panceri, pa je jedan dio bataljona bio odsječen. Poslije toga one su se riješile da se vrate u Crnu Goru. Drugarica Jagoda je nosila ruku u zavoju, jer je bila ranjena na pruzi. One su rekly da se u Vrbnici nalazi jedna grupa partizana, Bosanaca, pa je Milan Erak otišao da im se pridruži, a Ika i Jagoda su meni pomogle da dođem do Izgora. Išli smo dva i po sata. Erak nam je ostavio i kravu. U Izgorima nas je sklonio poštteni mlinar Gligorije Maksimović, koji je i dandani živ. On nas je očinski pazio. Skrio nas je u jednu pećinu iznad svoje kuće. Dolazio je po tri četiri puta na dan i pokazivao rukom:

— Eno, tamo ubiše jednog, u onom kraju sela drugog!

I tako svakog dana. Četnici su svaki dan hvatali po nekoliko naših ranjenih drugova koji su se izvlačili s bojišta na Sutjesci. Mi smo proveli 15 dana kod Gligorija pa smo pošli dalje, jer sam se bio malo oporavio. Gligorije nam je napunio torbicu sirom i hljebom i rekao nam je koja sela moramo izbjegavati.

Tako smo putovali dok nismo naišli na selo Ledenice. Navratimo tamo da se napijemo vode, jer su nam usta bila suva. Tu zateknemo jednog mladića od petnaestak godina, koji nam poče pričati da je put slobodan, da mu je brat partizan. Pokazivao nam je leševe naših pobijenih drugova i govorio da su poginuli u borbi s četnicima. Nama se to učinilo sumnjivo. Odjednom je zapjevao:

— Oj, četnici, crni vrani!

Skočio je odmah za pušku drugarice Ike. To je bio ugovoreni četnički znak i odmah iskočiše dva bandita s bradama, od kojih je jedan bio Branko Adžić. Počeli su da nas psuju:

— Pogani izrodi! Mošina kopilad . . .

Na našu sreću skupiše se seljaci iz okolnih kuća i, dok je Branko bio pošao do jedne kuće, jedna starica mi prošaputa:

— Jadna djeco moja, pobiće vas, ovo su izdajnici!

Počeše seljaci da viču da nas ne treba ubijati, a četnici se poslužiše lukavstvom. Reče Branko Adžić:

— Neka ih, neka idu. Nećemo im ništa. Neka samo pođu ovim putem ka Župi.

On nije smio da nas ubije u selu, nego je htio da izidemo izvan sela. Mi smo prozreli njegovo lukavstvo i čim smo izišli iz sela, skrili smo se u jedan grm kraj puta. Nekoliko minuta kasnije Adžić sa svoja dva pratioca protrčao je pored nas putem ka župi.

Sedam dana smo putovali planinama dok se nismo povezali s našim drugovima. Mene su smjestili kod jednog našeg pozadinskog radnika, pa sam se ubrzo izliječio. Posle sam upućen na rad u Podgorički srez.

Pet dana po dolasku u Srez podgorički na rad, drug Luka Vučinić opet je bio ranjen. Prateća četa Baja Stanišića otkrila ga je u Piperima na neoslobođenoj teritoriji zajedno s drugom Vojom Todorovičem i još nekoliko drugova i drugarica. U borbi koja je nastala Luka je bio teško ranjen u koleno i nije mogao da se kreće. Tu je ranjeno još nekoliko drugova i drugarica. Četnici su počeli po tragu krvi da traže naše ranjenike, našli su jednu drugaricu i ubili je, ali Luku, srećom nisu našli. Pored njega je stalno bio drug Vojo Todorović i stalno mu govorio da ga neće napustiti, već da će zajedno poginuti, ako do toga dođe. Četnici su se žurili, jer su pratili Baju Stanišića pa nisu detaljno pregledali teren, ali sutradan je došlo nekoliko stotina Italijana i sav teren pretražili. Dolazili su na nekoliko metara do grma gde su bili Luka i Vojo, ali ih nisu pronašli. Posle je drug Vučinić bio prenesen u jednu pećinu, gde su ga naši omladinci negovali. Kasnije je ozdravio i ponovo pristupio našim vojnim jedinicama.

ako uslovi budu zreli za tu akciju. Iz Zvornika jedan domobranski pukovnik nam nudi pregovore, hoće da se preda zajedno s celim garnizonom. Ali, izgleda, da je ovo samo njegov trik kako bi dobio u vremenu dok mu ne stigne pomoć od Nemaca. Dobili smo vesti o novim koncentracijama Nemaca u okolini Tuzle. Hoće Hitler da nas uništi ne znam već po koji put. Pre neki dan je nemačka komanda objavila u svom dnevnom ratnom izveštaju da nas je uništila u Crnoj Gori, pa će sada morati nove kominikeje da izmišlja.

NEDEUA, 4 JULI

Kladanj. — Arso, Lola, Vlado Popović pojavili se danas. Slatko se izgrlismo. Zdravi, jaki. Mi pored njih prave senke. Lola mi kroz zagrljaj reče da su krajiške jedinice, koje su nam pošle u pomoć sa severa, napravile veliki uspeh. Peta divizija je razrušila prugu Sarajevo — Brod na dužini od trideset kilometara i zauzela rudnik Kakanj, najveći rudnik uglja u Paveličevoj državi. Davao je 120 vagona uglja dnevno. Zenica će morati da uspori rad. Paveličeve železnice su izgubile svog glavnog snabdevača ugljem.

Arso je pun zdravlja. Čudi se kako smo mi svi toliko oslabili. Reče da je Peta divizija sada dobro. Inače je i ona mnogo propatila od pegavca. Pitam Arsu kako je bilo u Sloveniji. Veli da je jedinstvo naroda primerno. Naših trideset vojnih rukovodilaca, koji su otišli u Sloveniju s Arsom, dobro su se pokazali.

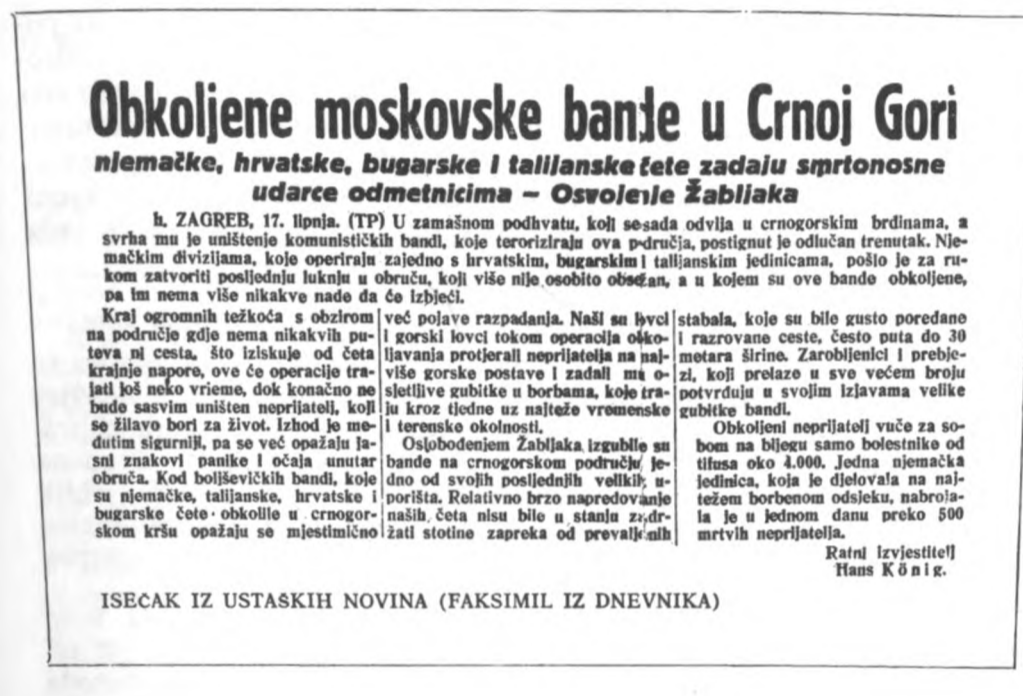
Vlado Popović mi gleda ranu. Kaže da mi temperatura dolazi od gelera koji je verovatno u glavi. I dok geler ne izvadim neću se osloboditi vatre. Vlado je doneo ustaške novine iz kojih vadim ovaj isečak o Petoj ofanzivi:

»OBKOUENE MOSKOVSKKE BANDE U CRNOJ GORI

njemačke, hrvatske, bugarske i talijanske čete zadaju smrtonosne udarce odmetnicima — Osvojenje Zabljaka

x. ZAGREB, 17 lipnja. (TP) U zamašnom podhvat, koji se sada odvija u crnogorskim brdima, a svrha mu je uništenje komunističkih bandi, koje teroriziraju ova područja, postignut je odlučan trenutak. Njemačkim divizijama koje operiraju zajedno s hrvatskim, bugarskim i talijanskim jedinicama, pošlo je za rukom zatvoriti poslednju luknju u obruču, koji više nije osobito obsežan, a u kojem su ove bande obkoljene, pa im nema više nikakve nade da će izbeći.

Kraj ogromnih teškoća s obzirom na područje gdje nema nikakvih puteva ni cesta, što iziskuje od četa krajnje napore, ove će operacije trajati još neko vreme, dok konačno ne bude sasvim uništen neprijatelj, koji se žilavo bori za život. Izhod je međutim sigurniji, pa se već opažaju jasni znakovi panike i očaja unutar obruča. Kod boljševičkih bandi, koje su njemačke, talijanske, hrvatske i bugarske čete obkolile u crnogorskom kršu opažaju se mjestimično već pojave razpadanja. Naši su lovci i gorski lovci tokom operacija obkoljavanja protjerali neprijatelja na najviše gorske postave i zadali mu osjetljive gubitke u borbama, koje traju kroz tjedne uz najteže vremenske i terenske okolnosti.

Oslobodenjem Žabljaka izgubile su bande na crnogorskom području jedno od svojih posljednjih velikih uporišta. Relativno brzo napredovanje naših četa nisu bile u stanju zadržati stotine zapreka od prevaljenih stabala, koje su gusto poredane i razrovane ceste, često puta do 30 metara širine. Zarobljenici i prebjeci, koji prilaze u sve većem broju potvrđuju u svojim izjavama velike gubitke bandi.

Obkoljeni neprijatelj vuče za sobom na bijegu samo bolesnike od tifusa oko 4.000. Jedna njemačka jedinica, koja je djelovala na najtežem borbenom odsjeku, nabrojala je u jednom danu preko 500 mrtvih neprijatelja.

Ratni izvijestitelj
Hans Kenig.

PONEDELUK, 5 JULI

Kladanj. — Opet nam Nemci ne daju mira. Prvo je jutros naletelo desetak aviona. Bilo nam je odmah jasno da su operacije u toku. Tek što su se avioni udaljili, čula se paljba u samoj varošici. To su dva velika njemačka tenka ušla u Kladanj. Do nas nisu mogla da prodru, jer samo uzani sokaci vode iz grada do ovog predgrađa. Tenkovi su se zadržali u gradu sve do podne, pa su se posle povukli. Naše jedinice su bile otsekle pešadiju od tenkova, tako da Nemci nisu mogli da zaposednu Kladanj pri prvom naletu.

Oko tri posle podne krenuli smo za Bratjeviće. Pred mrak smo stigli u ovo selo. Ono je bilo bombardovano prošle noći. Nemci su u poslednje vreme uznemireni zato što poneki engleski avion dolazi do nas pa nam baca municiju i sanitetski materijal. Da bi engleski avion znao gde da baci teret, mi obično pravimo znakove od vatre. Zato Nemci

noću šalju bombardere da motre ima li gde vatri. Prošle noći zapalile su se neke kuće u Brateljevićima, a Nemci, videći požar, pomisle da su znaci za Engleze, pa počnu da bombarduju jedno selo.

U Brateljevićima se nismo dugo zadržali. U jedanaest noću naređen je pokret preko Konjuh Planine. Danas mi je Veljko Ilić dao svoga konja, jer me je temperatura toliko iscrpla da se jedva krećem. Konj je prilično star, ne vidi na jedno oko, nema ni uzde, pa ga gonim nogama. Ako treba da ide levo ja ga desnom nogom čvrknem po njušci. Marko je odredio jednog druga iz Prve dalmatinske brigade da mi usput pomaže. Marš je bio neobično naporan, išli smo niz urvine, po stazicama kojima već davno nije prošao ni pešak, akamoli konjanik. Najgore su grane. Svakog časa može da te lupe po glavi. Vlado Popović je jahao ispred mene i uvek bi mi doviknuo: »Grana!«, da bih se na vreme sagnuo. Posle devet sati stigli smo u selo Milenkoviće, odnosno u zaselak koji se zove šubašići. Vlado Popović mi je izmerio temperaturu. Preko 39 stepeni... Lepo je sada žive ti, i doživeti osvetu nad fašizmom, pronaći one zverijatičare koji su 9 juna na Milinkladama ubili Olgu. To me je stalno zaokupljalo u ovoj vatri.

UTORAK, 6 JULI

Milenkovići. — Stari je naredio da preko dana niko ne sme da ostane u selu kako nas avijacija ne bi iznenadila. Zavukli smo se u neke stene iznad sela. Temperatura mi je malo popustila, pa sam pisao »Dnevnik« o prošloj noći. Seta me stalno guši. Posle se ponovo podigla, ležao sam na jednoj steni, na jakom suncu, i u bunilu sam razumeo tek poneku reč druga Marjana Lekića koji mi je govorio da je bio učitelj na Magliču nekoliko godina i da je lečio tuberkulozu lekovitim biljem. Veli da je znao 63 trave koje čovek može da jede, pa kad je bio politički komesar bataljona uvek je svojim borcima mogao da pokaže najhranljivije gorske trave. Da li ima trave za sepsu? U bunilu mi izlaze slike operacionog stola i lekara u belim mantilima. Sanjam da sam na Krimu i lekari mi vade četnički geler iz noge i nemački geler iz glave. Predveče me je probudio Lola i pomogao mi da sidem do sela. Slušao sam posle preko engleske radiostanice poslednje vesti. Hitler je otpočeo žestoku ofanzivu kod Kurska. Kad je mrak potpuno pao krenuli smo dalje.

SREDA, 7 JULI

Glavešina. — Nemci će poludeti — nigde ne mogu da nas nađu. Juri »Vražja divizija«, ali udara u prazno. Čitavu noć smo išli i taman se smestili pred jednu kuću u selu Glavešini, kad nas orosi dobra kiša. Digli smo se bunovni posle posla sata teškog sna i tražili gde bismo se mogli skloniti. S drugog kraja sela dotrčao je telegrafist Veljko i predao nam radiogram Prve divizije. Koča je zauzeo Zvornik izvanrednim manevrom. Mi smo imali svega nekoliko mrtvih drugova, a ustaše preko hiljadu ljudi izbačenih iz stroja. U neprijateljskim redovima nastala je panika, pa su preko zvoničkog mosta u buljucima bežali na srbijansku

obalu, dok ih je Prva proleterska dočekala koncentričnom mitraljeskom i bacačkom vatrom.⁸ Ova vest je izazvala veliku radost.

ČETVRTAK, 8 JULI

Metilj (Riječica). — Naš Fića je poginuo, poginuo je na pragu Srbije, gledajući u žutu srbijansku pšenicu, poginuo je na domaku Srbije on, koji je uvek govorio: »Lepo je biti Srbin, ali teško«. Izlazio je iz Zvomika kada ga je belogardejski metak pogodio. Išao je na čelu jedne naše manje kolone, pa kad su naišli drugovi mislili su da mu je pozlilo, rana se na prvi pogled nije videla. Unutrašnje krvoliptanje izazvalo je smrt. Tako je Prva divizija izgubila svog politkoma Fiću, obučarskog radnika iz Beograda, koji je uvek hrabro gledao neprijatelju u oči. Godine 1940 uhvaćen je na jednom brodu na Dunavu s koferom ilegalnog materijala. Vujković i Kosmajac su ga mučili, prebijali da im kaže ko mu je dao taj materijal. A kofer mu je bio predao Marko. Fića je stavio do znanja dželatima da želi da im nešto saopšti. Oni su mu izvadili krpu iz usta, a on im je mirno rekao:

— Ja sam komunist i neću ništa da vam kažem!

Kad je buknuo ustanak u Srbiji Fića je bio član Glavnog štaba za Srbiju. Sećam se dobro njegovog govora u Dulenima, kraj Kragujevca,

⁸ Ante Raštegorec učestvovao je u bici za Zvomik kao puškomitraljezac Prvog lovcenskog bataljona Prve proleterske brigade. Evo šta on kaže o toj borbi:

»Više dana smo se pripremali za napad na Zvomik vodeći borbe s ustaškim bandama i milicionarima na prilazu gradu. Tek treće veče, kad smo već izgubili nadu da ćemo napadati Zvomik, došla je zapovest da krenemo na grad. Naš bataljon dobio je zadatak da likvidira skoro najveće neprijateljsko utvrđenje na brdu Zmajevac, koje je bilo opasano nizom dubokih rovova i bunkera povezanih saobraćajnicama. Pošli smo u devet sati uveče, a napad je morao početi tačno u ponoć. Naređenje je izvršeno u određeno vreme. Treći, kragujevački bataljon, napadao je pored puta pravo na grad a Sesti, beogradski bataljon, i Drugi, crnogorski, jurišali su na staru tursku kulu. Ustaše su postavile teške bacače i brdske topove i otvorile žestoku vatru. Naš bataljon je neprijatelja potpuno iznenadio. Privukli smo se bunkerima na desetak metara, tako da smo mogli lako bombe da bacimo u njihove rovove i bunke. Prvi je bombu bacio Sulejman Omeragić, a za njim Janko Čerović, Blažo Popivoda, Milija Đukić i Dalmatinac Car. Ova grupa s Carem na čelu odmah je uskočila u ustaške rovove i bunke i razvila se borba prsa u prsa hladnim oružjem. Tu je teško ranjen Car i mnogo dobrih drugova iz našeg bataljona, kao i iz Prve vojvođanske brigade, koja je takođe napadala Zmajevac. Tako smo zauzeli Zmajevac. Delovi našeg Drugog i Šestog bataljona već su bili likvidirali Kamene Zidine, gde su zarobili ustaške teške bacače i brdske topove, a Treći bataljon i preostali delovi šestog bataljona prodrli su u sam grad. Tako je sva spoljna odbrana grada bila likvidirana, a bili smo zaposeli i sve strateške tačke koje dominiraju Zvomikom.

Ustaše su bile zbijene u malom delu grada ispred mosta i tu su potpuno izgubile glavu. Počeli su jedan po jedan da se prebacuju preko mosta u Srbiju, ali su ih naši mitraljezi dočekivali. Već je svanulo, naši bataljoni su sve jače stezali obruč oko ustaša i oni su odlučili da u grupi, odjednom, prebegnu preko mosta. Kad su oni naleteli svom širinom preko mosta, mi smo otvorili vatru iz svih naših oruđa, a tako isto i iz topova i bacača koje smo zaplenili od ustaša. Zagrmelo je sa svih strana. Nikad takve vatre nisam čuo u životu. Moj dobri „šarac“ je za nepun sat ispalio 4.500 metaka, čitava jedna desetina mi je nizala redenike, a moj „Sarab“ se toliko ugrijao da ga nisam mogao dotaći, sem za kundak i obarač. Ustaše su s mosta padale kao vreće. Na samom mostu i oko mosta pobijeno je za taj sat 700 do 800 ustaša. Mali broj je uspeo da pobjegne preko mosta i odmah su se sklanjali u jendek kraj drumu, koji je usečen u stenu na srbijanskoj obali. Naš komandant je naredio da se bacačima bježe u stenu iznad ustaša, pa su tu izginuli od glera i komada razbijene stene. U Zvomiku smo zaplenili velika slagališta municije, pa smo tukli do mile volje. Tako je oslobođen Zvomik.

Posle podne su došli nemački avioni, dvanaest komada. Žestoko su bombardovali čitav grad, a uskoro su zatim otvorili vatru sa srbijanske strane ruski belogardejci i četnici. Od njihove vatre su nam poginula dva dobra druga iz Centralne Bosne, takozvani Pmjavorci. Oni su došli u našu brigadu u zimu 1942—1943 i brzo su se razvili u odlične borbe.

Uveče je naš bataljon s Drugim i četvrtim bataljonom izišao na položaje kod Capardi, jer je „Vražja divizija“ počela da nadire od pravca Tuzle.«

kada je Kragujevački odred polagao zakletvu. Držao je u ruci zastavu i rekao:

— Kucnuo je čas da se možemo pod ovom zastavom boriti s oružjem...

Fića je mnogo pazio na ljude. Kako je samo pomagao ranjenike. On je lično obezbedio jednu pošiljku od preko 12.000 kilograma žita iz Sandžaka za naše bolnice između četvrte i Pete ofanzive.

Sada nam i njega ubiše.

Kladanj je opet u našim rukama. Nemci su ga napustili i ostavili u gradu neke ustaše, a Sedma divizija je poslala jedan bataljon i grad je brzo očišćen. Zato smo danas pošli po danu za Kladanj. Kako je lako danju putovati. Prešli smo put za polovinu vremena manje nego kad smo noću išli. Zanoćili smo u Bratejjevićima. Nemamo radioaparata i slušamo vesti na radiostanici engleske vojne misije koja je s nama. Vatra me je opet stegla, preko 39 stepeni, ali sam odjurio do Starog, Đide, Marka i Crnog da im javim radosnu vest:

— Saveznici se iskrkali na Siciliji!

Svi su se uzбудili. Brzo je izvađena geografska karta Sredozemlja. Počela je diskusija. Đido je razmatrao pravce nadiranja saveznika. Marko je rekao da će Italija za dva meseca od danas biti izbačena iz stroja. Crni podvlači da ovo ne znači da je otvoren drugi front. Stari je pozvao englesku misiju na večeru i nazdravio je pobedi savezničkog oružja. Legli smo u dvanaest sati, a ustali smo već u dva.

PETAK, 9 JULI

Kladanj. — Opet smo došli u naše stare kuće u Plahovićima, na periferiji Kladnja. Englezi su spustili još pre nekoliko meseci jednu grupu od tri padobranca južno od Majevice, pa su se oni povezali s našim partizanima u Šekovićima. Ta grupa je sada stigla do glavne engleske misije koja stalno ide s Vrhovnim štabom.

SUBOTA, 10 JULI

Kladanj. — I Bugari su se tukli protiv nas na Durmitoru. O tome piše ustaški »Hrvatski narod« od 6 jula:

»BUGARSKI VOJNICI NA DURMITORU

Prvo uspješno sudjelovanje bugarskih vojnika u borbi protiv boljševizma pozdravio je cijeli bugarski narod

(Od našeg redovitog dopisnika)

SOFIJA, 6. srpnja. Ovdje je odlikovan bugarski general Asen Nikolov nje-mačkim željeznim križem prvoga stupnja. Ovo je odličje došlo nakon uspješne suradnje jedne bugarske pukovnije kod težkih planinskih borba u Crnoj Gori. Bugarsko je novinstvo s najvećom pažnjom bilježilo tok ove borbe, a s posebnom radošću je iztaknuta činjenica, da se uz državne zastave ostalih

naroda, na Durmitoru zavijorila i bugarska državna zastava nakon osvojenja najvišeg vrha.

Ratni izvjestitelji, kako bugarski tako i njemački, napisali su nekoliko reportaža iz razdoblja borbenih djelatnosti, kada su bugarski vojnici nastupili protiv Titovih „brigada“. Bugarska je pukovnija na mjesto borbe došla nakon pet dana napornoga puta iz Srbije, a sastavljena je bila uglavnom iz pričuvnih godišta. Borbenost Bugara došla je do punog izraza. Ovo je vriedno iztaknuti kao vrlo značajnu činjenicu, obzirom na promičbu u neprijateljskim taborima, gdje je sada ovo ratno krštenje bugarske pukovnije izazvalo najveći bies.«

Međutim, Bugari su se dobro držali. Pop Vlado priča da je stari potpukovnik Knežević (koji je posle Pete ofanzive ostao u Sandžaku kao gerilac, gde je proveo i zimu 1942 — 1943) poslao jedan izveštaj u kome veli da su Bugari veoma dobri. Kad naiđu na narod sklanjaju ga sami u šumu i vele: »Bratke, bratke, u šumu, idu Nemci«. Ni od koga ne traže propusnicu, ne ubijaju, ne pale.

O našem uspešnom probijanju u Petoj ofanzivi čuje se i u inostranstvu. To je posledica velikih pobeda koje smo izvojevali u poslednjim ofanzivama. Radio Njujork prenosi pisanje nemačke štampe o našem upornom otporu. Sinoć sam slušao Radio Njujork, emisiju »Glas Amerike«.

A evo šta je juče kazao nemački radio u emisiji za Nemačku:

Gorski karakter Crne Gore otežava operacije i napreže trupe do maksimuma. Jedinice SS stoje nasuprot fanatika najvećeg lukavstva koji su navikli na gorsko ratovanje. Neprijatelj ima preimućstvo što pri odbrani koristi pogodnost terena. S malo pušaka on može da kontroliše veliko područje s odabranih uzvišica, dok je sam dobro sakriven iza stenja. Ovaj protivnik bori se žestoko i lukavo. Dva mitraljeza i eksploziv brane gnezda koja se mogu primetiti samo iz neposredne blizine. Naši brdski lovci najelitnijih SS trupa padaju pod vatrom neviđenog neprijatelja. Od granata bačenih iz blizine ostaju praznine u našim redovima. Neprijatelju pomažu nevidljivost i lukavstvo. Njegovi vojnici se ne predaju.«

NEDEUA, 11 JULI

Pokret. — Jutros rano posetili su nas avioni i bacili nekoliko bombi. Pred podne, oko jedanaest sati, opet dođoše. Ovog puta je bombardovanje bilo ozbiljnije. Sklonili smo se u neke stene iznad samog sela. Posle podne u tri počeli su da biju zaselak u kome smo se nalazili. Iznad samih naših glava profijukaše tri bombe i udariše u potok. Strašno je to osećanje. Srba je skočio za stenu da se zakloni i pao na mene. Naši ljudi se nisu sklanjali, sedeli su po kućama. Mislili su da bombarderi više neće doći. Jedna manja bomba pogodila je kuću u kojoj su bili doktori Gojko i Kraus. Tu je poginuo jedan drug iz Pratećeg bataljona, a drugom je naprsila lobanja. Vidi mu se mozak. Bilo je još ranjenih. Pred sam mrak pošli smo ka Vlasenici. Osam sati marša. Teško je podnositi noćne marševe. Klatio sam se na konju čitavu noć. Lutali smo prilično.

BUGARSKI VOJNICI NA DURMITORU

**PRVO USPIJEŠNO SUDJELOVANJE BUGARSKIH VOJNIKA U BORBI
PROTIV BOLJŠEVIZMA POZDRAVIO JE CIELI BUGARSKI NAROD**
(OD NAŠEG REDOVITOG DOPISNIKA)

SOFIJA, 6. srpnja. Ovdje je odlikovan bugarski general Asen Nikolov njemačkim željeznim križem prvoga stupnja. Ovo je odličje došlo nakon uspješne suradnje jedne bugarske pukovnije kod težkih planinskih borba u Crnoj Gori. Bugarsko je novinstvo s najvećom pažnjom bilježilo tok ove borbe, a s posebnom radošću je iztaknuta činjenica, da se uz državne zastave ostalih naroda, na Durmitoru zavijorila i bugarska državna zastava nakon osvojenja najvišega vrha.

Ratni izvjestitelji, kako bugarski tako i njemački, napisali su nekoliko reportaža iz razdoblja borbenih djelatnosti, kada su bugarski vojnici nastupili protiv Titovih »brigada«. Bugarska je pukovnija na jednoj borbi došla nakon pet dana napornoga puta iz Srbije, a sastavljena je bila uglavnom iz pričuvnih godišta. Borbenost Bugara došla je do punoga izraza. Ovo je vrijedno iztaknuti kao vrlo značajnu činjenicu, obzirom na promičbu u neprijateljskim taborima, gdje je sada ovo ratno krštenje bugarske pukovnije izazvalo najveći bies.

ISECAK IZ USTASKOG LISTA »HRVATSKI NAROD« OD 6 JULA 1943

PONEDELJAK, 12 JULI

Turatici. — Još jedno pusto selo u ovoj pustoj Istočnoj Bosni. Teško je prolaziti ovim krajem. Bogat je, lep, ali bez ljudi. Za to su se postarali Dražin komandant Dangić i Pavelić. Ono malo sela što su čitava, ostala su bez muških glava. Jedan deo je još prvih dana poslat na Istočni front, drugi u razne Pavelićeve legije. Ni Srba nema mnogo. Prosto jeza hvata od ovih drvenih kuća s provaljenim krovovima, zagađenim sobama, korovom koji hoće sve to da pokrije.

★

Dvanaest nemačkih aviona tuklo je negde oko Vlasenice. Naše pusto selo nisu dirali. Neki bataljoni Prve brigade zapali su u teške borbe kod Caparde, mnogo je Nemaca pobijeno, ali mi smo imali oko 100 drugova izbačenih iz stroja. Nemci nadiru takođe ka šekoviću gde se nalaze jedan deo naših ranjenika i Nazor.

Šesta bosanska brigada mobilisala je preko hiljadu novih boraca iz Birča, starog partizanskog gnezda. Vida narod naše rane posle Pete ofan-

zive. Ima sada šesta bosanska brigada daleko više boraca nego kada je pošla u ofanzivu.

★

Večeras nam dolaze engleski avioni. U poslednje vreme počeli su da nam nešto malo više šalju materijala, ali ipak vrlo malo. Neke naročite materijalne koristi nemamo, ali dobro nam politički dolazi, naročito u ovom kraju.

UTORAK, 13 JULI

Turalići. — Crni mi je dao svoju beležnicu da je pregledam zbog nekih podataka o Petoj ofanzivi. Crni vodi dnevnik naročite vrste. On zapisuje tok sastanaka, savetovanja, stavlja izvesne svoje primedbe. Mislím da će ova njegova beležnica biti jedan veoma važan izvor za istoriju naše borbe. Crni govori o rezultatima Četvrte i Pete ofanzive.

Dajem te teze u originalu:

Posledrtji sastanak u čajniču
(analiza i zaključci)

Opšta ocena rada divizije u Sandžaku vezana je s radom i opštim zadatkom svih jedinica NOV-a u tom prostoru i vremenu.

Postignut opšti rezultat:

- 1) razbijeni četnici kao vojnička formacija, kao takvi razoružani od okupatora, kao nepotrebni i zbog opšteg razvoja situacije nesigurni.
 - 2) Tendencija neprijatelja pošto nije uspeo na Pivi — da stvori novi obruč, prilično sužen, sadejstvo svih rodova oružja, naročito avijacije. Ostatak Treće divizije na Pivi nije dao rezultate i doveo u tešku situaciju.
- Prodor Vrbničke Kolibe — Balinovac nismo umeli preobraziti u onaj rezultat koji se mogao postići iz objektivnih okolnosti koje su se njime stvorile. Nesumnjivo da razlog leži i u opštem stanju vojske i našem nesnalaženju.

★

1) Razbijanje četnika kao vojnih formacija dovelo je do uprošćenja narodno - oslobodilačke borbe — borbe NOV — s okupatorom (sem ustaša).

— Oslon i otporna tačka velikosrpske reakcije — razbijen je.

Otvaranje — potreba drugog fronta — prinudilo je u vojničkom i političkom smislu, dovelo je do isticanja na vidik borbu naših naroda protiv okupatora i potrebu oslona na NO vojsku odnosno Vrhovni štab. Dalja situacija ide po razvojnoj liniji (kontakt Engleza, promena vlade, pomoć, saradnja, sadejstva).

2) S ofanzivnim prodorom kod Vrbničkih koliba izvršen je preokret — i pored do kraja neizvršenog i od izvesnih naših snaga zadataka — i pored još i dalje teške situacije. Probijanje obruča na sektoru drumu Foča — Kalinovik nije samo izbegavanje stezanja obruča, već i ostavljanje glavnine neprijateljske vojske na terenu s koga one ne mogu brzo izvršiti pokret i jahanje nama za vrat.

3) Prelaz drumu Foča — Kalinovik već je pretstavljao novi proces u daljoj borbi i ustvari stvaranje otkočne daske za naše dalje operacije sa širim manevarskim prostorom.

4) Nismo umeli upotrebiti ceo potencijal naše vojske. (Neke jedinice — druga grupa — nisu se ni razvijale za borbu iako su bile izložene udarima neprijatelja i žrtvama.)

★

»Liberatori« su nas prošle noći posetili. Očekivali smo i večeras, ali smo morali krenuti, jer su nam se Nemci primakli. Polazak je za osam sati.

SREDA, 14 JULI

Ponijerka. — Još jedna teška, partizanska noć. Kiša nas je tukla svih jedanaest sati noćnog marša. Išli smo preko neke proklete planine. Gubili smo vezu svaki čas. Vatra me je držala čitavo vreme. Kad bi došla zapovest: »Odmor!«, svlačio sam se s konja na raskvašenu stazu i legao u vodu, u blato, i stavljao pod glavu torbu s »Dnevnikom«. Mali Mika iz Pratećeg bataljona za vreme odmora zavlačio se ispod konja da ne kišne. A kad bi došlo ono teško: »Pokret!«, jedva sam se opet peo na konja. Moj dragi, stari konjić, časno me je izneo. U zoru smo stigli u selu Ponijerku, — dve, tri kuće. Mrtav umoran, sav prokisao, srušio sam se na pod, ali san mi nije dolazio.

Ovde u selu nalazi se PK za Bosnu. Video sam i Ročka Čolakovića. On je bio pošao s jednom grupom drugova da se prebaci za Majevicu, ali je na putu Tuzla — Zvornik zapao u nemačku zasedu. Poginuo je tom prilikom Slobodan Bajić, politički komesar Glavnog štaba za Vojvodinu. I stari Nazor je bio s Ročkom, ali, srećom, prošao je bez rane, iako se u metežu bio zagubio u nekom šipražju. Poslednjih dana Nazor opet zamalo što nije pao neprijatelju u ruke. Načelnik štaba Vojvođanske brigade, muzičar Oskar Danon ili Jovo Cigo, kako ga svi partizani znaju, dobio je nalog da smesti u neku kuću Nazora kako bi se stari pesnik odmorio, jer je njegovo stanje zdravlja vrlo ozbiljno. Jovo Cigo mu je našao jednu lepu kuću u selu Mrkajićima. Nazora su dočekale omladinke, svu su kuću okitile, a jedna među njima čak je za ovu svrhu naučila jednu Nazorovu pesmu i recitovala je. Međutim, Nemci su krenuli u pravcu ovog sela, pa je Jovo Cigo opet morao da seli Nazora. Bio je to težak posao, jer stari pesnik nije hteo da se razdvaja od omladinki. Popustio je kada je čuo da ga zove drug Tito. Ali Vrhovni štab je bio promenio svoje bivalište, pa je marš umesto tri sata trajao preko dvadeset i osam sati. Nazor je toliko iznemogao da je rekao da ne može više ni koraka napred. Pala je magla, udarila je kiša, spustila se noć, a Jovo Cigo i jedan njegov drug na sve moguće načine pokušavali su da ubede Nazora da treba da krene, jer su se Nemci nalazili sasvim blizu. Najzad je Jovo Cigo zapitao Nazora kako je izdržao Petu ofanzivu. Stari pesnik je rekao:

— Kad mi je bilo najteže, ja bih zapjevao Marseljezu, pa bih dignute glave pošao naprijed!

Jovo Cigo je tada zapevao Marseljezu, Nazor je malo po malo prihvatao ariju, natukao šešir s petokrakom na oči i naredio da ga stave na konja. Posle je pevajući krenuo napred.

U mraku je Nazor sa svojom pratnjom susreo druga Tita, koji je išao u pravcu Ponijerke s jednom četom Pratećeg bataljona. Baš je tada Nazora ponovo izdala snaga i ležao je skoro u besvesti ispod jednog drveta, sav pokisao. Drug Tito je odmah skinuo svoj kaput i pokrio Nazora. Posle jednog sata stigli su do nas u Ponijerku.

Došli su izveštaj i da su Nemci otkrili naše ranjenike, uglavnom teške. Računa se da je poginulo deset drugova. Oko podne nemačka artilerija počela je da bije nasumce šumu oko Ponijerke. Nekoliko zrna iz haubice palo je oko nas.

ČETVRTAK, 15 JULI

Ponijerka. — Radioaparata za slušanje vesti nemamo. Služimo se engleskom radiostanicom. Zato smo Tepavčević i ja krenuli s kapetanom Dikenom i Veljkom Iličem do sela Drapniča gde večeras saveznici treba da spuste dva tovara iz aviona. Opet smo prešli prugu Olovo — Han Pijesak. Idemo kroz pustoš. Sela su toliko zarasla u bujad da se često ne vidi da su tu nekada živeli ljudi. Od zgrada su ostali samo nužnici i male sušionice šljiva.

Večeras su saveznički avioni krenuli ranije iz svojih baza u Sevemoj Africi, pa su kod nas bili već nešto posle deset. Vatre nisu bile ni pripremljene. Skočili smo, trčali pun kilometar, naišli na neke plastove sena i vatre su buknule. Stvari su bile bačene. Od silnoga napora ja sam pao. Temperatura mi nije popuštala. Ležao sam pored vatri, bilo ih je osam u krugu i deveta u sredini, kada je naišao drugi »Liberator«. Nekoliko puta je zaokružio oko nas, pa se najzad spustio i leteo na skoro sto metara iznad zemlje. Ogromna četvoromotoma mašina frcala je vamice iz motora. Odjednom se otvoriše beli padobrani i nešto počeo da lupa naokolo. Zamalo što nismo izginuli. Avion je bacio desetak bala bez padobrana koje su pale tačno pored nas. »Liberator« posle baci raketu i vrati se. Jedna naša četa počeo da skuplja kante, koje liče na avionske bombe. Davno je već prošla ponoć kad smo se smestili na ivicu šume da spavamo. Izvalio sam se u ovom pustom bosanskom selu na balu s čebadima, koja je bila puna pustinjske prašine. Pre četiri sata bala je bila u Africi.

PETAK, 16 JULI

Drapnići. — Sedma hrvatska divizija poslala je borce da prikupljaju i osiguravaju materijal. Sve do podne prenosila su se crna mala burad pod visoke jele. Počelo je otvaranje. Kapetan Diken i Veljko beleže šta je stiglo. Eksploziva najviše. Bilo je pred nama na gomili preko 800 kilograma eksploziva »Nobel 808«. Šalju nam saveznici da rušimo pruge, pomažemo ih mnogo. Eto, tražili su preko Glavnog štaba za Hrvatsku da uništimo Zidani Most. Sanitetskog materijala vrlo malo. Ne šalju nam ono što tražimo: kardijake, antipiretike, lekove za proliv.

Na jednoj gomili cipele, borci vrte prezrivo glavama. Cipele su stare, pendžetirane. To osetio i mali telegrafist Englez Volter Roten pa crveni. Predveče krenusmo do štaba Sedme divizije. Smestili smo se na tavan jedne pojate. Kroz badžu je montirana antena za radiostanicu.

SUBOTA, 17 JULI

Drapnici. — Treba da nam dođe i američka misija. Jedan član engleske misije reče nam da će ona biti pod njegovom komandom: Amerikanci će ustvari biti posmatrači. Pitao me šta mislim koliko treba američkih oficira da dođe. Dok sam razmišljao šta da mu odgovorim, on sam reče: »Dovoljan je jedan, šta će nam ovde više«. Iz njegovih reči oseća se da mu je stalo da ta misija ne dođe ovamo. Inače, Englezi se ne slažu s Amerikancima, bar sudeći po držanju ovog člana misije. Kad slušamo vesti sa Sicilije o napredovanju američke Sedme armije oni prave kiselo lice. Puni su viceva o američkoj vojsci: kako svaki američki vojnik ima po tri reda ordenja posle tri meseca ratovanja.

— Kod njih, ako si dobar strelac, dobiješ odmah orden, a kod nas veću platu! — vele oni.

Dalje nam pričaju kako je Osma britanska armija u Africi stalno morala da spasava Amerikance koje su Nemci opkoljavali.

Povodom Australije opet ironija na račun Amerikanaca. Makartur preuzeo komandu, Amerikanci obećavali brda i doline, pa od svega toga ništa!

NEDEUA, 18 JULI

Drapnici. — Vrhovni štab sada treba da se razdeli na dva dela. Jedan deo, sa Starim, Markom i Đidom, išao bi na zapad, verovatno u Hrvatsku, a jedan deo, s Crnim, Arsom, Lolom i Veljkom, ostao bi ovde pored Drine. S drugim delom Vrhovnog štaba bile bi Prva divizija i neke krajiške snage, pa bi pripremile sve što je potrebno za prelaz u Srbiju. Vrhovni štab u Hrvatskoj bi se naselio na jedno stalno mesto, jer je ovakav način života neobično težak. Ovako smo uvek u pokretu, živimo u šumama ili u pustim selima, ne može se čovek koncentrisati, ne može se raditi, ni stola, ni stolice. Da ne govorimo o hrani. Gojko Nikoliš i Kraus napisali su čitavu studiju o stanju zdravlja ljudi u Vrhovnom štabu i oko njega. »Ako se hrana ne poboljša u najkraće vreme kod svih drugova nastupiće potpuna nesposobnost za bilo kakav rad«. I, najzad, važnije od ovih sitnih dnevnih briga, to je međunarodna i naša unutrašnja situacija. Nema sumnje da je Vrhovni štab za se ovo vreme ofanziva održavao stalno vezu sa svim delovima Jugoslavije, uglavnom pomoću radiostanica, da je rukovodio operacijama naših jedinica, ali prisustvo Vrhovnog štaba u svim krajevima kroz koje je prošao imalo je velikog uticaja na dalji razvoj ustanka. Uzmimo za primer boravak Vrhovnog štaba u Krajini. Taj boravak ne samo da je ogromno doprineo razvoju ustanka u Krajini, već su se povoljne posledice osetile u Dalmaciji, Lici, Kordunu i Baniji.

Za sutra uveče očekujemo novu grupu engleskih padobranaca. Izabrano je novo mesto za spuštanje. Samo da nam Nemci ne pokvare posao. Stalno se ovuda kreću. Na položajima imamo bataljone Sedme divizije, u kojoj je ponovo nastupila glad — meso i voda. Pust kraj!

Danas smo doznali neke nove pojedinosti o sudbini hirurške ekipe Druge divizije u kojoj je bila Olga. Ekipa je još pre tri nedelje zarobljena od Derikonjinih četnika u Milankovićima. Bolničarka Marija Lompar je pobjegla i donela vest da su svi streljani. Međutim, sada seljaci vele da je jedan deo ekipe ostao u životu.

PONEDELJAK, 19 JULI

Drapnići. — Nemci su nam se sasvim približili. Takav smo izveštaj jutros dobili. Nisu dalje od šest kilometara. Posle podne otpočela je vatra bacača i mitraljeza. Biju levo od nas ka Milankovićima. Predveče dobismo naređenje od Starog da ne čekamo noćas Engleze, jer je veoma opasno s obzirom na blizinu Nemaca. Ipak, oko deset nam javiše iz Vrhovnog štaba da možemo čekati, a onda odmah poći za Milan Planinu, tamo negde oko Vlasenice. Tačno u 11.30 dođoše saveznički avioni, dva »Liberatora«. Prvo su daleko kružili, išli do Sarajeva i Travnika da zametnu trag Nemcima, a posle došli nad Drapniće. Vatrene znake u obliku slova V postavili smo u jednu udolicu da ih ne bi Nemci videli. Prvo su bačene stvari. Kada su poletele one bale bez padobrana, Arso reče:

— Pazi da ne pogineš od savezničke ćebadi!

Drugi avion je izbacio ljude s visine od stotinu metara. Prvi je skočio poručnik Tomson, mladić od 22 godine. Otac mu je radio kod Vakuum oil kompanije u Zagrebu punih 12 godina, gde je sin naučio naš jezik. Srećno se spustio. Odmah je dohvatio pljosnatu flašicu s rumom da rastera pretrpljeni strah. Drugi je bio potporučnik Mak Kej, Škotlanđanin, i treći radiotelegrafist Krozijer. Svi su prošli bez povreda, samo je Mak Kej pao na leđa i dobro se ugruvao. U tri izjutra smo pošli na Milan Planinu. Pred polazak razgovarao sam s Oskarom Danonom. Došao je bio da primi neki sanitetski materijal. Veli da je opet bilo trke s Nazorom. Smestio ga je bio na Grabovičkom Polju u kuću jednog našeg seljaka, čak mu je pronašao i seljačke haljine u slučaju da naiđe neprijatelj, ali Nazor rasprostro sve svoje knjige oko sebe. Na prvi pogled videlo bi se da je intelektualac. Tek što se Oskar vratio u Poniđerku gde je bio Ročko čolaković, a kuriri su javljali da Nemci prodiru ka Grabovici. Oskar je potrčao natrag. Kad je izbio na greben iznad Polja video je kako maloj kući, u kojoj je ostavio Nazora, prilaze Nemci. Međutim, odmah ispod grebena, u jednom šumarku, opazio je Nazora s porodicom seljaka kod koga se bio smestio. Nemci su bili udaljeni desetak minuta, a Nazor je sedeo naslonjen na jednu smreku i pozvao Oskara da mu čita svoju najnoviju pesmu u kojoj je bio i jedan ovakav stih, bar koliko se Oskar priseća:

*Ja sada čekam dragu i merim njene korake,
Ja čekam dragu i merim otkucaje srca njenog...*

UTORAK, 20 JULI

Pokret. — Umakli smo Nemcima za dlaku. Nemci su došli u Drapniće oko sedam ujutru, a mi smo bili otišli oko tri. Uхватili su jednog seljaka, starca, koji ima sina partizana, i dugo ga raspitivali o nama.

Naročito su hteli da znaju kako primamo savezničke padobrance. Bessneli su kada su videli gumene padobranske šlemove engleskog porekla.

— Ja se zatvorim u svoju kuću s djecom a mrkne, a šta oni rade noću ne znam! — odgovorio je seljak mudro.

Mi smo sve do podne maršovali. Došli smo do na pet kilometara vazdušne linije od Vlasenice. U daljini su se videle planine Srbije.

Englezi su sinoć dobili za sebe hrane pun avion. Odvojili su nešto i za naše ranjenike.

SREDA, 21 JULI

Milan Planina. — Rano u zoru vratili smo se ka Drapnićima. Maršovali smo do šest izjutra i onda se sklonili u šumu. U prvi sumrak smo krenuli dalje. Pošli smo nekim zaobilaznim putem i izgledalo je da nikad nećemo stići. Posle osam sati neprekidnog marša kroz gustu šumu izbismo u Drapniće, u onu istu staru štalu u kojoj smo i prvi put bili. Izgleda da se Vrhovni štab neće deliti. Idemo svi zajedno na zapad. Valjda nam neće Nemci po drugi put preseći put.

ČETVRTAK, 22 JULI

Drapnići. — Sedimo Veljko i ja sada po ceo dan s Englezima. Ja slušam radiovesti preko njihove stanice i izveštavam Vrhovni štab. Žestoke borbe se vode na Istočnom frontu.

Priča posle engleski major Diken kako ga kod partizana najviše iznenađuje naša brzina, štab divizije za petnaest minuta je u stanju da se spremi za pokret od trenutka izdavanja naređenja. Ja se sećam jednog slučaja kod Izgora kad je Vrhovni štab krenuo za 12 minuta. Za to vreme demontirana je radiostanica, natovareni su svi konji, sklopljeni šatori. I sve se to radilo bez neke naročite žurbe. Imamo veliko iskustvo u tim stvarima.

PETAK, 23 JULI

Pokret. — Noćas nisu stigli engleski avioni, a bilo je ugovoreno da nam donesu hranu za marš kroz puste planine do reke Bosne. Pošli smo po kiši za Vladojeviće. Stigla je do nas i Prva brigada. Sada krećemo sa svim našim snagama na zapad. Druga divizija će se zadržati neko vreme na Ozrenu. Oko devet smo izbili na Žunove. Selo skoro pusto. Svraćam u kuću u kojoj mi je domaćin bio napravio opanke kad sam ovdje bio pre mesec dana. On leži bolestan od čireva i nazeba. Dobar starac. Dao sam mu nešto streptazola iz svoje kesice koju sam nedavno dobio od Gojka Nikoliša. Ovaj lek mi uvek obara temperaturu.

Žunovi imaju 30 ljudi u četnicima. Zato je narod gledao u engleske oficire kao u čudo.

Narod sada shvata da su ih četnici lagali da nas saveznici ne priznaju. Pred polazak iz Žunova ostala je jedna prazna konzerva s engleskim natpisom. Neka se čika Branko (Zarija Ostojić) uveri da su ovdje bili Englezi.

SUBOTA, 24 JULI

Pokret. — Sinoć smo nastavili pravo za Vladojeviće. Tu je već stigla Prva proleterska brigada koja će stalno ići s nama. Danas smo nastavili put. Divna je naša Bosna. Raj ćemo od nje stvoriti kada se ovaj rat završi. Danas je tužno putovati kroz nju, sve je popaljeno, sve uništeno. Nigde žive duše, samo ponegde može da se naide na neku ženu i dete.

NEDEUA, 25 JULI

Pokret. — Zastali smo u jednom zaseoku Križevića gde nam je jutros oko dva sata jedan »Liberator« bacio hranu. Biće nam taman za zub, po 100 grama na čoveka. Ali neka vide partizani da im saveznici ipak nešto šalju. I stvarno pomoć koju smo dobili od Engleza ne predstavlja ništa u materijalnom pogledu, jedan slab ručak, ali u političkom smislu znači dosta. Vidi narod našu snagu. Vidi da nas priznaju saveznici. Istina, saveznici bi nas morali u materijalnom pogledu više pomagati, jer su se sada svojim očima na licu mesta uverili koliko mi mnogo značimo u borbi protiv Hitlera. Poslednjih dana su nas više puta pitali kako je utvrđen Rajlovac, gde su hangari, koliko ima aviona? Dali smo im spisak objekata na aerodromu koje bi obavezno trebalo bombardovati.

PONEDEUAK, 26 JULI

Hoćevlje. — Musolini je pao. Doživeli smo i taj srećni trenutak. Idu fašistička kola nizbrdo. Kraj rata je na vidiku. Setih se naših poginulih drugova. Ovo je i njihova radost.

Ovu vest smo dobili od Štaba Prve brigade dok smo Marko, Vlado Popović, Veljko i mi ostali delili hranu koju smo primili od Engleza. Najviše je dobila Sedma divizija. Njoj najviše i treba.

Događaji će se brzo razvijati. Zato moramo biti bliži vrelu, moramo napustiti ove šume.

Zaboravio sam danas sasvim i na temperaturu koja me, evo, već 37 dana davi. Tek sada vidim kako je čovek izdržljiv.

Posle podne smo pošli ka Vijaki, ali nas opazi jedan izviđač, dovede još dva i počeo da tuku šumu u kojoj su bili razmešteni naši bataljoni s ranjenicima. Poginula su dva druga. S večeri, kada smo mi već bili u Vijaki, istu šumu su tukla tri »Dornie«-a.

Vijaka je čista varošica. Radost obuzme čoveka kada vidi cveće u prozorima, okrečene kuće, žene i decu, čiste i umivene, kako sede u bašticama u kojima su bosiljak i lepa kata. Silno smo podivljali u ovim šumama — to čovek primeti kad oseti i najmanji znak civilizovanog života. Sto i stolice su za nas najveća ugodnost, san. Lepo sedeti pa pisati! Da ne govorimo o parčetu hleba.

Vijaka je inače ustaški raspoložena. Imala je dosta jaku miliciju, napadala je ranije Prvu dalmatinsku, ali sada su se raspršili kad smo mi došli. Naše jedinice su se dobro ponele u ovoj varošici. Stare bolesti su počele da se preboljevaju.

UTORAK, 27 JULI

Prvo selo iza Vijake. — Rano jutros probudio nas je Stari da nas avijacija ne bi iznenadila. Imao je pravo. Smestili smo se na tri kilometra od Vijake, a oko devet naišla su tri nemačka »Dornie«-a i počela da bacaju zapaljive i eksplozivne bombe na varošicu. Zatim su otkrili i Drugi crnogorski bataljon koji je bio u pokretu blizu naselja. Poginula su tri druga.

U šumi, kraj jednog potoka, napravio sam postelju od mahovine. Ležao sam skrhan od temperature, slušao detonacije bombi i razmišljao kako sad mora strašno da izgledaju one čiste, bele kućice sa saksijama u prozorima, obavijene dimom, razdrte.

Kad je bombardovanje prošlo naišli su Tošo Vujasinović, sada zamenik komandanta Prvog bosanskog korpusa, Jovo Vukotić, načelnik štaba Prvog bosanskog korpusa, i još nekoliko drugova. Doneli su tačne vesti o Drugoj diviziji. Borci su se fizički odlično popravili, nema više gladi i iscrpenosti. Druga divizija je na ovom sektoru postigla značajne uspehe. Pruga Tuzla — Doboj je presečena. Uništen je čitav niz rudnika u tuzlanskom basenu. Oni su mesečno davali preko 35.000 tona uglja. Četnici s Ozrena udarili su našima s leđa, ali smo ih odbili. Dve do tri stotine mladića iz ovog kraja stupilo je u naše jedinice, ali četnici sada vrše pokolj njihovih porodica. Naišla je i »Vražja divizija«, pa je zajedno s četnicima pokušala da razbije Drugu diviziju. Član savezničke misije na Majevidi, Serdar, bio je na licu mesta i predao je šefu savezničke misije kod Vrhovnog štaba, majoru Dikenu, podatke o ovoj izdaji četnika Draže Mihailovića.

Doneo je Tošo Vujasinović vesti s Majevice, gde je stigla Majevička brigada. Narod je dočekao svoje junake sa suzama radosnicama. Mnoga je majka zaplakala za izgubljenim sinom, ali nije žalila da svog drugog sina pošalje u brigadu. Na stotine novih boraca javlja se u brigadu. Svi hoće da uđu u slavnu Majevičku brigadu koja se borila u Petoj ofanzivi.

Sada će se uskoro na Majevidi stvoriti još jedna brigada. Pre nekoliko nedelja, dok brigada nije bila još stigla na Majevicu, jedan naš smeli komandant bataljona, po imenu Veljko Kurjak, napao je sa svojim bataljonom, sastavljenim od predravelih ranjenika i novih boraca, jedan čitav domobranski puk i zarobio ga. On je dobio obaveštenje da će se jedan domobranski puk preseliti iz Brčkog u Bijeljino, pa je postavio dobru zasedu pokraj puta. Kada su domobranci naišli Kurjak je naredio da se otvori vatra, a domobranci su se posle kraće borbe predali. Zaplenjen je veliki ratni materijal, a jedan deo domobranci se javio za naše jedinice.

Tošo Vujasinović reče da je u jednoj borbi nestao Rade Marijanac, komandant Sedme krajiške brigade. Na jednom sektoru Nemci su prodrli kroz naše linije i udarili na štab Sedme brigade. Marijanac je dograbio mašinku i uzeo zaklon za jednim drvetom pokušavajući da štabu obezbedi odstupnicu. Više se ništa nije čulo o njemu.

Nemci su pre dve nedelje takođe prodrli u selu Goletiću u štab Druge divizije. Jedan ojačani nemački bataljon poseo je stenu iznad sela. Peko

i Mitar su se izvukli uz najveće teškoće. Nemci su bili na stotinu metara od njih i zasuli ih vatrom. Prvi bataljon četvrte crnogorske izvršio je protivjuriš i spasao situaciju.

SREDA, 28 JULI

Šuma. — Zašli smo valjda u najgušću šumu u Jugoslaviji. Nigde puta. Spremamo se za prelazak reke Bosne, čak nas ni avijacija ne može da nađe. Mislili su Nemci da hoćemo da udarimo na Vareš pa nas je avijacija gonila, a sada nam je izgubila trag.

Danas se dogodi nesreća. Mali Rus Kolja poterao prvi put konja s radioaparatom koji smo dobili od Prve brigade. Bio je nepažljiv i konj se prevrnuo u vodu zajedno s radioaparatom. Da bi nesreća bila veća, drugi radioaparat kod radiotelegrafiste Veljka je prokisnuo, pa smo tako ostali bez ijednog radioprijemnika u ovako važnom periodu. Moraćemo se opet služiti engleskom radiostanicom.

ČETVRTAK, 29 JULI

Šuma. — Delio nam je Marko danas konzerve i američka sledovanja i kazao da to treba čuvati za prelaz preko Bosne, a uveče je vršio smotru u Pratećem bataljonu da vidi da li je ko pojeo svoje sledovanje. Za nagradu dao je još po jedno sledovanje onima koji nisu pojeli prvo. Treba biti strpljiv i uzdržljiv uprkos najveće gladi.

★

Situacija u Sloveniji, Dalmaciji i Crnoj Gori po padu Musolinija neobično je povoljna. Iz Slovenije stižu izveštaji da se razgara borba u Istri i Slovenačkom Primorju. Tito veli da Beve neobično pametno radi. Slovenci su stvorili dve brigade u Slovenačkom Primorju, Petu i Šestu slovenačku brigadu, pa su ih sada uputili u Benešku Sloveniju da pomognu našim odredima i u toj oblasti koja čeka već tolike decenije svoju slobodu.

Zanimljivo je Titovo tumačenje pada Musolinija. Najbolji dokaz kako ličnosti ne stvaraju istoriju. Kako su se italijanski kapitalisti lako odrekli Musolinija kad više nije odgovarao njihovim interesima. Iz ustaških novina vidimo da Gebels govori o »ukidanju fašizma« u Italiji i kaže: »Pošto saveznici nastavljaju borbu Italije i posle ukidanja fašizma, to je dokaz da oni vode rat protiv italijanskog naroda«. Jednom rečju Gebels priprema teren za »ukidanje nacionalsocijalizma« u Nemačkoj.

— Prefrigani su ovi imperijalisti. Misle raspuštena Kominternu, pa ćemo mi sada »raspustiti« fašizam i nacional - socijalizam. Hoće da »raspuste« fašizam i nacional - socijalizam, da daju drugo ime svojoj diktaturi, a narodi da mirno gledaju na sve te mahinacije, — kaže Stari.

PETAK, 30 JULI

Šuma ispred reke Bosne. — U najgušćoj smo šumi što se da zamisliti. Evo, već dve godine idemo po Jugoslaviji, ali ovako neprohodnih šuma još nikad nismo videli.

Došao sam kod engleske misije da slušam radiovesti. Veli radio London:

»Ruske trupe su kod Orela napredovale tri do pet milja.«

Jedan član engleske misije pakosno reče:

— Izgleda mi da ovaj Orel stalno beži na zapad. Nikako da ga Rusi stignu!

Setih se Katanije, gde dve nemačke divizije drže deset savezničkih. Ništa nisam hteo da odgovorim.

SUBOTA, 31 JULI

Na reci Bosni. — Spremamo se da večeras pregazimo Bosnu. Major Diken polazi ranije na prugu da vidi kako će dejstvovati engleski eksploziv. Baš kada smo nameravali da krenemo naišli su Koča i Plavi i doneli vesti da je u Bijelim Vodama, prvome selu kraj pruge, uhvaćen komandir Zeničkog četničkog odreda Golub Mitrović. To je stari razbojnik. Bio je ranije partizan, komandir Desete čete odreda »Zvijezda«, pa je organizovao četnički puč, u proleće 1942 i pobio slavne husinjske rudare.⁹ Pre neki dan uhvatio je jednu veću patrolu Sedme divizije i streljao je jednog politkoma i još neke drugove. Kod Mitrovića je nađena arhiva, sporazum sa Nemcima o čuvanju pruge, ugovor s ustašama, sličan ugovoru Drenovića. Nađeno je i jedno pismo koje je Golub napisao baš uoči hvatanja.

U drugom pismu neki železnički činovnik, četnički špijun »broj 17«, piše da su ga ustaše, neki Hamzić i Hofbauer, prijavili Nemcima zbog neke robe, pa poručuje »braći«:

»Braću molim da se Hamziću i Hofbaueru osvetite. Hamziću kao prva opomena, jebati ženu, a da je on drži za to vreme. To bi mu bila najveća kazna. A ako bih ja otišao u logor, onda obojicu smazati.«

U jednom drugom pismu javljaju četnici sa Ozrena da ih Peko goni, — »razdvojeni smo na dva dela«. Iz pisama se takođe vidi da je posle pada Musolinija nastala panika među Nemcima. Mnogi oficiri beže iz Bosne pod izgovorom da im je porodica nastradala prilikom bombardovanja Nemačke.

Prošli smo pored Goluba. Bio je vezan i ležao je na zemlji. Prilikom hvatanja pokušao je da beži pa su ga naši borci udarili kundakom po glavi. Da je Treći kragujevački bataljon stigao na vreme lov bi bio veći. Ovako je umakao jedan oficir.

Diken je prepisao ugovor između Goluba Mitrovića i nemačke komande u Zenici. U tome ugovoru tačno se određuje relacija pruge koju

* Rudari iz Husinja, po narodnosti Hrvati, dograbili su oružje od ustaške milicije krajem 1941 godine i stupili u Zenički partizanski odred. Oni su se istakli svojom borbenošću i disciplinom. Kao Hrvati, koji se bore protiv ustaša, postali su trn u oku četnicima i zato je Golub Mitrović, po nalogu viših četničkih štabova, na prevaru pohvatao husinjske rudare i odmah ih streljao. U Bosni se danas peva pesma o husinjskim rudarima »Konjuh planino«. Ovu pesmu je spevao drug Miloš Popović koji je poginuo u Petoj ofanzivi. »Konjuh planino« peva se na ariju »Komsomolsko srce«.

će čuvati četnici Zeničkog odreda, kao i uslovi tog čuvanja. Nemci će davati određenu količinu municije za potrebe četnika.

Gledali smo Mitrovičev štab. Svi imaju glave zarasle u kosurinu i bradu. Dvojica su bila na robiji u Zenici kao kriminalci. Pustili su ih Nemci na slobodu kad su se prijavili u četnike. U štabu se nalazi i jedan maturant, koji je vršio dužnost pisara u štabu.

— Ko je napisao »Gorski vijenac«? — pita ga Radovan Zogović.

Maturant ćuti.

— E, rđo od rđe, kad ne znaš ko je napisao »Gorski vijenac«, baš si izdajnik! — veli mu ljutito Radovan.

Malo kasnije odjeknule su partizanske puške objavljujući da su naši drugovi rudari iz Husinja osvećeni!

★

S Arsom, Veljkom i Kočom došli smo do same pruge i dugo je osmatrali. Divna je naša Bosna. Otsekli smo potpuno Nemce i ustaše u Sarajevu. Ovu prugu Sarajevo — Brod prvo je razrušila Peta divizija, a ove noći je napadamo mi, zatim do nas Peko, a severno od njega Dvanaesta krajiška divizija, ukoliko stigne na vreme,

Sarajevo je opkoljeno sa svih strana, jer su Treća i Sedma krajiška brigada pokidale prugu Sarajevo — Višegrad, a most kod Jablanice još nije opravljen tako da ni pruga Sarajevo — Mostar ne radi. I tu ćemo prugu ponovo rušiti. Na taj način od večeras će biti presečena veza Bosne sa severom, važni železnički čvor, Sarajevo, izolovan. Istovremeno je i rudarskom basenu u Bosni zadat težak udarac, — Kakanj, tuzlanski reviri.

Na prugu smo sišli oko deset uveče, ali nastao je priličan metež, jer Treći kragujevački bataljon opet nije stigao na vreme. Taman smo došli do Tita, Marka i Crnog, kraj pruge, kad se pomoliše farovi oklopnog voza. Stajali smo na deset metara od pruge, pritajeni, i čekali rafal mitraljeza. Umesto toga, jedan naš drug ispali metak iz puške u lokomotivu. I prođe oklopni voz, a uskoro zatim počеше da grme mine. Pruga se rušila.

Sada je došla Bosna na red. Gazili smo je. Pored same leve obale reka je duboka i neobično brza. Dolazila je do grudi. Neke nam drugove odvuče voda, ali su se svi spasli.

I Nazor je srećno prešao na svom konju. Posle pođosmo drumom ka Nemili. Na jednoj livadici smo se okupili. Stari priča:

— Zapomaže jedan vodić: »Udavih se, upo-o-moo-ć«, pa sam pošao da ga spasem. Kada dođem do njega, a ono mu voda do koljena.

Eksplozije su učestale. Pošli smo uzbrdo. Jedna drugarica se surva u potok dubok deset metara, ali joj ništa nije bilo. Produžili smo penjanje sve do šest i po izjutra. Prilikom jednog odmora zaspao sam od silnog umora. Kad sam se probudio bio sam sam. Posle dva sata hoda zatekao sam drugove u jednoj šumici, bez vode, bez hrane, gde spavaju mrtvi umorni.

NEDEUA, 1 AVGUST

Pokret. — Došli smo u Srednju Bosnu. To se oseća već na prvom koraku, — bar na ovim mestima manje je kuća popaljeno, čak se vidi stoka po pašnjacima. Oko tri posle podne pošli smo dalje za šeriće. S nama je i Nazor. Jedva ide. Na jednoj strmini pade s konja. Dido naređuje da stane čitava kolona. Čekamo da se Nazor odmori, pa će on na čelo kolone. Bilo je prošlo devet sati kad smo stigli u muslimansko selo Šeriće. Oko sela rovovi koje je pravila muslimanska milicija. Ona nas dočekuje vrlo srdačno. Velika je razlika između muslimana ovih krajeva i onih oko Kladnja. Tamo su četnici i ustaše uspeli da izazovu bratoubilački rat. Tamo su sela popaljena, narod istrebljen. Ovde je drukčije. Eto, ovde nas muslimani smatraju kao svoju rođenu vojsku. Kad je Lola prolazio proletos s Petom divizijom Šerići su lepo primili partizane. Nadamo se da neće ni sada hteti da ostave rđavu uspomenu. Odmah, već na prvom koraku, srdačno su nas ugoštili. One rove su iskopali da se brane od četnika, jer su ih više puta napadali. Na okolnim visovima imaju osmatrače. Noću puštaju i pse.

PONEDEUAK, 2 AVGUST

Šerići. — Ceo dan smo se odmarali u ovom selu. Englezi razapeli antenu na jednom tavanu. Naravno, čitavo se selo skupilo oko njih. Zaviruju, gledaju, raspituju, pa posle pričaju:

— Ovi partizani se dogovaraju i s ćesarom ingleskim...

Posle su poslali jednog seljaka, koji je bio u Americi, da ispita da li su to baš pravi Englezi. Major Diken ga je počastio egipatskim duvanom, indiskim čajem i istočno - indiskim šećerom.

Vidim promenu i kod samih Engleza. Čude se kako dobro živimo s muslimanima. Narod nas prima kao svoju vojsku, oslobodilačku, zna dobro zašto se borimo, pa ako neki nespretni partizan hoće da napravi što nepravilno, sam se seljak ne da, brani svoje pravo. Navalili neki Dalmatinci na jedan plast, hoće sena za konje. A seljak musliman se isprečio pa ne da. U nekim krajevima Istočne Bosne musliman bi sagnuo šiju, a ovaj ne da, pa ne da.

— Idite u odbor, on raspoređuje ko ima da da ...

I Dalmatinci popustiše.

★

Spavali smo u školi. Na zidu velik plakat s Titovom slikom i nemačkom učenom od 100.000 zlatnih maraka. Predveče dođe muktar da razgovara s Titom, a Tito slučajno seo pod plakat. Priča muktar kako zna Osmana Karabegovića, a sve zagleda u ovaj plakat. Nismo rekli muktaru s kime razgovara. Ali on na kraju osetio, pa mu lice sija od sreće. Tito je naredio da se Šerićima da jedan puškomitraljez na poklon da se brane od četnika.

Beg ode sav srećan. Mi krenusmo oko ponoći, čeka nas marš od najmanje deset sati.

UTORAK, 3 AVGUST

Pokret. —Lepa ti je Srednja Bosna, kao da čovek ide po engleskom parku, nema neprohodnih šuma, kao u Istočnoj Bosni, bar između Šerića i Petrovog Polja. Gledam s jednog brda našu kolonu, jednu od najmilijih slika u ovom našem ratu. Da sam slikar radio bih prvo partizansku kolonu. Ispružila se preko naših planina i šuma, naslonili borci ruke na puške dok se penju uzbrdo dugim, sporim koracima, drugi vode konje, na njima mitraljezi ili kazani, za njima ranjenik na samaru umornim pogledom traži gde bi se odmorio, sve je to u pokretu, sve to ide, uporno, korak po korak, svom cilju.

Narod je ovde mnogo zaostao. Nikakvi putevi ne prolaze ovuda. Sreli smo neke žene koje su piatile seno. Nekako čudno nakićene. Kad govore viču iz sveg glasa. A muškarcu kraj ovaca stidljivo oborili glavu i pletu čarape. Treba pomoći ovom kraju. Podići industriju u Bosni, pa će se izmeniti ovi ljudi u novim uslovima.

Zastali smo oko osam izjutra, postavili antenu i slušamo vesti, čujemo da je radio London objavio kako su Peta i Šesta brigada Draže Mihailovića prešle italijansku granicu i sada oslobađaju Istru!

Naidoše Koča i Lola. Englezi se nelagodno osećaju. Nije laka stvar. Zvarična engleska stanica govori ovakve neistine. Englezi vele da će odmah poslati radiogram u London da se ova stvar ispravi. Posle su objašnjavali kako se ovo moglo dogoditi. Forin ofis (englesko Ministarstvo spoljnih poslova) inicijator je politike »još nije vreme«, ono je pomagalo lansiranje Draže Mihailovića i »sada vide da su igrali na pogrešnu kartu«, priča jedan engleski oficir, »ali ipak po neki put misle: u poslednje vreme pominjemo partizane, pa, hajde, po koji put i Dražu«.

— Ali je ovo veoma perfidno. Slovenija je zemlja u kojoj je jedinstvo našeg naroda najjače, gde Draža nema nikakvih vojničkih jedinica. S druge strane, ovom veću hoće da se prikaže kao da i on uzima učešća u borbi protiv Italije od koje je baš primao oružje i pare! — veli Koča.

— Zna, jugoslovenska vlada ima stalno vezu s Forin ofisom i protura ovakve vesti. Ovog puta — je uspela... Vi ne znate šta može da učini jedan običan činovnik naklonjen Draži. Ne mora on da bude neki viši faktor. Dovoljno je, recimo, da moje izveštaje baci na stranu, u arhivu, i da napravi neprimetno veliku štetu! — pravda se engleski oficir.

Posle, u razgovoru, veli da je iz Kaira stigao radiogram u kome se engleska komanda za Bliski Istok izvinjava što je još pre neki dan pitala: »Iz kojih je razloga partizanski vođa Hamović ubio u Odžaku majore Musakadića i Pantića, poručnika Pantića i još jednog narednika.« Mi smo odgovorili da su ti ljudi bili izdajnici. Pantić je komandovao grupom brigada protiv nas u bici na Neretvi zajedno s Nemcima, Italijanima i ustašama, Musakadić je održavao tesne veze s ustašama i Dražom Mihailovićem u isto vreme. Sada se oni iz Kaira »plaše da mi nismo shvatili ovo kao mešanje u naše unutrašnje stvari«.¹⁰

¹⁰ Posle Pete ofanzive Deseta hercegovačka brigada krenula je za Hercegovinu. Od naroda je doznala da se u Obiju nalazi četnički komandant Pantić koji je komandovao jednom četničkom kolonom u Četvrtoj ofanzivi u dolini Neretve. U toku noći jedna udarna grupa Desete hercegovačke brigade prešla je 48 kilometara i u samu zoru iznenadila Pantića i družinu. U borbi do koje je došlo svi su pobijeni. Kod Pantića je nađeno 480 engleskih funti u zlatu u jednoj kesi na kojoj je pisalo »1.000 funti«.

Uveče smo nastavili put za Petrovo Polje. U jednom selu smo sreli Kostu Nada koji je sada postao komandant Prvog bosanskog korpusa. Govori nam Košta koliko je mnogo porastao ugled naše vojske posle Hitlerovih ofanziva. Narod vidi da smo snaga, da smo u stanju ne samo da se odbranimo od napada nemačkih i italijanskih divizija, već i da zaštitimo narod. Rastu naše jedinice stalno. Na stotine novih boraca javlja se u naše brigade. U Krajini je ostao jedan korpus, a sada je osnovan još jedan korpus kome je Košta komandant. U Kostin korpus, Prvi bosanski, ulaze Sedamnaesta divizija (Šesta bosanska brigada, Majevička brigada i Majevički odred), Druga krajiška brigada, Srednjo-bosanski partizanski odred, kao i čitava Šesnaesta vojvodanska divizija. Veli Košta da se Krajina sve jače diže. Poslali su Krajišnici mnogo brigada da se bore izvan Krajine. Treća i Sedma išle su s nama u Petu ofanzivu; Prva, Četvrta i Deseta, to jest Peta divizija s Milutinom Moračom, sada vrše obuhvat oko Sarajeva s južne strane, pa će posle da čiste dolinu Vrbasa (Vakuf, Bugojno); Osmo krajiška brigada nalazi se trenutno u Hrvatskoj gde razbija Nemce i ustaše s one strane Une. Ali, u Krajini se nove brigade stvaraju. To je naš odgovor Hitleru.

Posle jednog sata nastavili smo put za Petrovo Polje gde smo brzo stigli. Košta je bratski dočekao našu vojsku. Obezbedio je pšenični hleb i sir za svakog partizana. Smestili smo se na ivicu šume, razapeli šatore i naložili vatre.

SREDA, 4 AVGUST

Petrovo Polje. — Danas je uloženi zvanični protest kod engleske misije povodom vesti o Dražinim brigadama u Sloveniji. Došao je Arso i predao taj protest u ime Vrhovnog štaba. Ja sam ga prevodio. Traženo je da Radio London tu stvar ispravi. Istovremeno je službeno zahtevano da se američka misija što pre uputi.

Posle nastade nevezani razgovor. Arso, sav zanesen u svoje reči, pita englesku misiju:

— Prevedi im, Vlado, molim te lijepo, kakvi su ti engleski oficiri, kako im dozvoljava oficirska čast da sjede kod Draže Mihailovića, jedu italijanske konzerve i lažno izvještavaju svoju komandu? Razumiješ li ti: lažno izvještavaju svoju komandu!

Englezi se uzvrpoljili. Ne znaju šta će. Razumeli su Arsu i bez prevoda. Na kraju rekoše da će protest biti odmah poslat.

— Javićemo, — vele oni, — da je jedna ovakva vest pokvarila sve ono poverenje stvoreno do sada između Vrhovnog štaba i naše misije.

Posle Englezi zatražiše od Arse da im dostavi spisak naših akcija u poslednje vreme ...

— Voleo bih da znam broj vaših brigada, njihovu snagu i naoružanje, kao i taktiku za vreme Pete ofanzive...

Arso odgovori da će im predati službeni prikaz ofanzive.

Sada imam mnogo posla, jer moram da prevodim svu prepisku između Vrhovnog štaba i Engleza. Večeras odlazimo da dočekamo avion. To će biti prva pošiljka u ovom periodu meseca, jer avioni dolaze samo kada je mesečina.

ČETVRTAK, 5 AVGUST

Petrovo Polje. — Noćas avion nije došao. Seljaci se okupili još od prvog sumraka da vide kako saveznici pomažu partizane. Razočarani su se vratili kućama. Ovde je u svoje vreme žario i palio četnički komandant Rade Radić, pa je seljak čuo mnogo četničkih laži.

Ujutru smo dobili radiogram da će avion doći tek 8 avgusta. Čekaćemo ga ovde na ivici grdne provalije.

★

Danas je oslobođen Orel. Silno sam se obradovao. Đido mi reče da ovo kažem Englezima s obzirom na njihove viceve kako Orel beži na zapad.

— Radujemo se što je pao Orel, ali bi naša radost bila potpuna kada bi i Katanija pala.

I to se dogodilo večeras. Major Diken je priredio čast. Otvorio je nekoliko konzervi.

Dosada je bilo više engleskih misija u Jugoslaviji. Prva s kapetanom Hadzonom (Markom), Lalatovićem i Zarijom Ostojićem bila je preko nas upućena Draži Mihailoviću. Mi smo je korektno primili i pomogli joj da ode na Ravnu Goru. Zamalo nam glave nije došla. Sam nam je Hadzon priznao da je četnički napad na Užice propao, jer je Dangić izdao.

Drugu misiju je vodio pukovnik Beli, jedan od glavnih engleskih ljudi u Trepči. On je još uvek kod Draže Mihailovića.

I treća misija je bila upućena Draži Mihailoviću. Nju je vodio Aterton.

Sada su uslovi drukčiji. Sada smo mnogo veća snaga. Sada su Englezi poslali misiju našem Vrhovnom štabu. Odnos nam je korektan prema članovima misije. I oni su sami zadovoljni. Priča major Diken da je kod nas zatekao ljude kakve se nadao da će naći: oficire, seljake, profesore, novinare, radnike. Lično je vrlo dobro primljen. S druge strane naišao je, veli on, na mnogo bolji prijem kao član engleske misije nego što je očekivao.

— Bojali smo se pre dolaska da nas ne tretirate kao špijune koji su došli kod vas da skupljaju materijal pa da ga šalju Draži! — veli on.

★

Dolazak engleske misije naša je velika pobeda. To je čvrst doprinos učvršćenju englesko-sovjetsko-američke koalicije. Ovih dana sam naišao u ustaškim novinama na pisanje Virđinija Gajde o dolasku engleske misije kod nas. Pravi provokacije tvrdeći da je naš CK izdao proglas u kome veli »da sve Engleze treba baciti u more«.

Nemci sada bacaju letke u kojima vele da smo izgubili 25.000 boraca na Durmitoru i u Krajini. Tako nas je Gebels sve do jednog pobio.

U drugom delu letka Nemci besne zbog dolaska engleske vojne misije kod nas. Oni su, izgleda, odmah na Zabljaku saznali da se spustila engleska misija. Verovatno su naišli na engleske konzerve.

»Ovi koji su žrtvovani samo tuđim interesima, optužuju!

Oni optužuju izdajicu Tita i engleske agente kojima je uspelo njemu doći i koji imaju zadaću da vas nahuškaju na besmislenu borbu protiv braće i da od vas stvore sluge koji će tuđim interesima služiti.

Pomoć, koja vam je obećana od strane Engleza, izostaće, kao što je i do sada uvijek izostala! Oni nemaju ni namjeru, a ni ne mogu da vam pruže stvarnu pomoć!

Ako bi oni pokušali, ma gdje to bilo, da se iskrcaju sa slabim snagama, da nađu bandite, koji su plaćeni iz inostranstva i koji u mraku prave svoje krvave poslove, kao i glupe sljedbenike, — tada će oni kao i svugdje biti proterani od jake njemačke vojske i uništeni!«

Ove su nam letke doneli sami seljaci. O njima smo čuli već ranije. Prva dalmatinska je našla slične letke još krajem juna.

Engleska misija je bila neobično radosna kad ih je dobila. Zamolila me je da im dam jedan letak. Sadržina je poslata u Kairo.

★

Večeras su nam seljaci u čast oslobođenja Orela doneli mleka.

PETAK, 6 AVGUST

Petrovo Polje. — Danas sam bio u našem logoru. Video sam sve naše drugove i dugo razgovarao s njima.

Priča mi Lola Ribar da je u martu mesecu jedna naša jedinica u Hrvatskoj ušla u jedno selo u kome su Nemci bili tog istog dana i pobili masu stanovnika. U jednoj kući naši borci su zatekli jednu ubijenu ženu i kraj nje njenu ćerčicu, dete od dve godine. Devojčica je plakala kraj majčinog leša i drugovi su je povelili sobom, jer u selu nikog živog nije bilo.

Partizani su nahranili dete, ali nisu znali kako da ga zovu, jer mala nije umela da kaže svoje ime. Te večeri su drugovi slušali vesti radio Moskve. Iz Rusije su javljali da je tog dana, bilo je to sredinom marta ove godine, oslobođena Vjazma. Komesar je tada predložio:

— Danas je Crvena armija oslobodila iz nemačkog ropstva Vjazmu, mi smo danas spasili ovu devojčicu, nazovimo je u slavu ovoga dana — Vjazmom.

Svi su se složili.

SUBOTA, 7 AVGUST

Petrovo Polje. — Pored vatre sedeli smo Koča, engleski oficiri i ja sve do pola noći. Diskutovali smo o posleratnom uređenju Evrope. Priлично zanimljiva diskusija. Uglavnom je ovakvo mišljenje Engleza:

1) Sve izbegličke vlade koje se nalaze u Londonu u sukobu su sa vođama otpora u zemlji, to je čak i u slučaju Norveške. Primer Jugoslavije nije ništa izuzetno, u svim zemljama postoje mladi energični ljudi koji rukovode ustancima, nasuprot starim političarima koji su napustili zemlju.

2) Treba posmatrati Grčku. Ona će verovatno biti model prema kome će se rešavati to pitanje i u ostalim zemljama, moći će se tada videti

generalna linija za rešenje tog problema. U Grčkoj narodnooslobodilačkim pokretom EAM-om rukovodi Komunistička partija. Sem nje postoji još nekoliko nezavisnih grupa koje se takođe bore protiv okupatora. Grupama na čelu većinom stoje oficiri, ali rade zajedno s EAM-om. Između tih grupa postoji sporazum da se ne vodi nikakva međusobna borba.

3) Engleska neće ratovati s ostalim saveznicima zbog unutrašnjih problema pojedinih zemalja. Potražiće se forma sporazuma koja neće biti glupa i neće se svesti na pitanje zona uticaja ... Verovatno će postojati demarkacione linije, ali će se odustati od glupe politike sfera uticaja.

4) Forin of is je očigledno pogrešio svojim podržavanjem Draže Mihailovića. Ipak se smatra da Draža ima uticaja u Srbiji. Sada mu se daje prilika za popravni ispit. On, i Dragiša Vasić iza njega, uopšte nemaju političkog smisla. Treba da pokušaju nešto protiv okupatora u Srbiji. Draža Mihailović je propustio priliku da postane vođa protivrevolucionarnog bloka i izvan Jugoslavije, u Bugarskoj, Mađarskoj, Rumuniji, gde će posle rata doći sigurno do revolucije. On se tu objektivno diskvalifikovao.

5) Teže će biti za partizane da razbiju »legendu o Mačku«. Oh ima jaku podršku u liberalnim krugovima u svetu, u Engleskoj, u švajcarskoj, u emigraciji u Americi. On je čovek koji nije pobegao, nego je ostao s narodom.

6) Američka politika isticanja emigranata na čelo pokreta u pojedinim zemljama, — Lagvardija u Italiji, Adamič u Jugoslaviji, — neće uspeti, jer su baš emigranti u Americi izolacionistički raspoloženi... Amerikanci imaju takođe dosta slabosti prema krunisanim glavama, možda zato što nemaju sopstvenog kralja... Zato će oni, možda, pokušati s Habzburgovima. U tome će ih pomagati katolička crkva koja je u Americi veoma jaka ... Englezi ističu Beneša kao protivtežu.

7) Stvari će se posle rata rešavati po principu: koliko imaš snage, toliko imaš i prava! Eto, Turska je u Prvom svetskom ratu bila na strani pobedenih, ali je uspela da se održi, jer je jedinstveno i snažno istupila.

Diskusija je bila vrlo živa, tri puta sam dometao klade na oganj; završili smo razgovor u samu zoru. Reče nam jedan od Engleza na kraju:

— Ja sam vojnik i ne bi trebalo da vodim ovakve političke diskusije ...

— Ma ne može biti vojnik bez političkog stava... Uostalom, rat je produženje politike, samo drugim sredstvima! — odgovorih Englezu.

NEDEUA, 8 AVGUST

Petrovo Polje. — Engleska misija je predala poverljiv izveštaj Titu o stanju u Grčkoj. Nemci preduzimaju jaku ofanzivu protiv EAM-a, a cilj im je da nas otseku od Grka i izbiju na Jadran. EAM ima velikog uticaja, naročito u Atini i Solunu.

Dalje misija saopštava da iz Kaira javljaju da će preduzeti najenergičnije mere da se demantuje vest o Sloveniji. Dan i čas emisije javiće.

PONEDELUK, 9 AVGUST

Petrovo Polje. — Najzad se uveriše seljaci ovog kraja da ih nismo prevarili da će nam saveznici baciti materijal iz aviona. Nastalo je veliko veselje kad su se dva »Liberatora« pojavila oko jedan sat posle ponoći. Seljaci su nam tim povodom doneli na poklon cicvaru, sira, mleka i mnogo drugih stvari.

Englezi su nam bacili 6 protivtenkovskih pušaka. Odlično oružje, ali vrlo malo municije. Inače, umesto 400 pari odela došlo je svega 70. Palo je i pet radiostanica, jedna se polupala. Samo, Kairo traži da ih možemo upotrebljavati pod dva uslova: a) Za jedinice iznad 3.000 boraca; i b) da se služimo njihovim sistemom šifre, — pomoću knjige, — a ne brojevima, »jer mogu Nemci da otkriju šifru«. Pristali smo na oba uslova.

Poslali su nam Englezi i dva bureta puna malih lopatica za ubijanje muva. Gledamo Veljko i ja te čudne naprave pa se smejemo. Jedan engleski oficir pored nas crveni. Kažem mu:

— Mi smo tražili protivavionske mitraljeze, a dobismo ove lopatice za muve. Njima ćemo teško obarati avione!

UTORAK, 10 AVGUST

Petrovo Polje. — I noćas je došao jedan avion. Bacio je pet protivtenkovskih pušaka, 320 ručnih bombi, 70 odela i nešto rublja. Prilikom bacanja iz aviona svih pet pušaka se razbilo. Nekako ćemo ih opraviti.

Kad sam se vraćao u naš logor sreo sam Solomona koji je radio u Drinićima u štampariji »Borbe«. On mi je rekao da ću ići u Hrvatsku s Đidom i Mitrom da izdajemo »Borbu«. Ali me posle sreće Lola i reče da je kombinacija zastarela. Moraću ovde ostati. Odmah sam pošao da nadem Đidu. Zatekao sam ga u potoku kako se kupa.

— Što me izdade? Bez mene hoćeš da izdaješ »Borbu«?

— Ne da te Stari. Kaže da si mu potreban za Engleze. A ja sam mu rekao da bi bilo nužno da pođeš sa mnom radi »Borbe«. Ipak te nije dao. Još sam mu rekao da te Vlatko, još bolje, može zameniti u diplomatiji s Englezima, a Tepavčević u prevođenju. Nego, idi ako hoćeš pravo kod Tita, ali ne verujem da ćeš uspeti...

Stari me je pažljivo saslušao. Ponovio sam kako me Vlatko i Tepavčević mogu da zamene, a glavni argumenat sam na kraju izneo:

— Od 1937 do 1941 godine radio sam u sedamnaest legalnih, polulegalnih i ilegalnih listova i časopisa, za vreme rata bio sam u »Borbi« kad god se pokretala, pa mi je teško da se odvojim od mog poziva... Mislim da ću tu više koristiti...

— Ubedio si me! — reče Stari.

Još smo razgovarali desetak minuta, a kad sam polazio, zaustavio me:

— Priznaj mi: gde si se s Đidom dogovorio o ovome?

— Dole u potoku!

★

Večeras su deljeni prvi činovi u našoj vojsci. Svi smo bili srećni, uzbuđeni. Mi prerastamo zaista u redovnu vojsku. Koliko je mnogo drugova moralo da padne da bismo doživeli ovaj dan. Svi smo se postro-

jili na ivici šume, mrak je već padao, a komandant Pratećeg bataljona Moma Đurić pročitao je Titov ukaz o zavođenju činova. Savo Orović je general – lajtnant, Arso je general – major. Osim Arsa ovaj čin su dobili pokojni Vojislav Đokić i stari škorpik. Veljko Ilić, Terzić i Mitar Vujović pukovnici.

Ali niko nije bio srećniji od čika Luke Stevića, starog seljaka iz Podgore u Srbiji. Trebalo je još u prvom svetskom ratu da postane oficir, bio odlikovan Karađorđevom zvezdom, ali mu je ne dadoše, zato što je javno protivurečio kralju Aleksandru:

— Vaše veličanstvo, Vaš brat nije na Mačkovom Kamenu spasao situaciju. Ja znam tačno gde je svaki top bio...

I nije dobio oficirski čin. Sada je nepravda ispravljena. Cika Luka, naš major, plače. Major je i čika Deva, a čosić je kapetan.

Tito večeras nije bio na ovoj svečanosti, jer je vršio smotru Sedme divizije i proizveo oficire u ovoj diviziji. Pavle Jakšić je potpukovnik. Tito je doneo odluku da se Sedma divizija vrati na svoj teren. Vraća se svega jedna trećina od boraca koji su krenuli početkom januara u četvrtu ofanzivu, vraćaju se kao živi svedoci junaštva i upornosti banskkih brigada u slavnim bitkama od Save pa sve do Neretve.

Dugo se noćas orila pesma kraj naših vatri. Prva pesma koju sam čuo posle Sutjeske. Ljute rane zaraščuju, spremamo se za nove bojeve.

Pošao sam posle do aerodroma, do Engleza. Zatekao sam Veljka. Čestitao sam mu čin i poljubili smo se. Čekali smo noćas avion. Nije došao. U dva izjutra sam krenuo za štab Sedme divizije, u tri sata je pokret za Hrvatsku. S nama ide i Prva dalmatinska brigada.

SREDA, 11 AVGUST

Pokret. — Partizan ti je opasno izdržljiva životinja. Punih dvadeset i osam časova smo maršovali. Prevalili smo put od Petrovog Polja pa sve do Janja, prešli dva neprijateljska drumca, železničku prugu, pregačili Vrbas i još dva kanjona. Odmarali smo se svega jednom, tri četvrti sata, a ostalo sve uobičajeni partizanski marš s pet minuta zastanka na svaki sat. Povrh svega partizani su još pevali. Razloga za to ima mnogo:

1) Mi idemo sa Sedmom divizijom koja se posle osam meseci vraća kući. Išli bi Banijski i stotinu kilometara na dan, uprkos gladi, uprkos iznemoglosti. S nama je i Prva dalmatinska, koja se takođe vraća kući, u Dalmaciju.

2) Situacija se razvija povoljno i u Krajini i u Hrvatskoj. Narod masovno stupa u naše jedinice. HSS se raspada. Krupni događaji su pred nama. Treba biti na licu mesta.

3) Naša obavestajna služba javlja da Nemci koncentrišu jake snage u Bihaću u cilju probijanja kroz Liku u pravcu mora. Zato treba na vreme da prođemo taj nemački krak.

Izlaskom iz ove šume čovek se prosto preporodi. Dolaziš u dodir s narodom, s masama — osećaš međunarodne događaje na našem planu — jednom rečju u šumi ti preti opasnost da izgubiš perspektivu.

Sem Ćide u Hrvatsku idu Crni, kao i jedan deo AVNOJ-a: Ribar,

pop Vlado Zečević, Iveković. S nama je i stari Nazor. Terzić je određen za načelnika Glavnog štaba Hrvatske. I on putuje s nama.

Večeras, prilikom prelaska druma Jajce — Travnik, uhvatili smo dvoja kola s konjskom zapregom. Vraćaju se neki muslimani iz Jajca. Jedan od njih nam priča da je pad Musolinija izazvao veliku pometnju među domobranima, pa čak i među Nemcima. Mnogi manji domobranski garnizoni počeli su da se osipaju. Beže ljudi kućama, a neki se predaju partizanima. Ovi muslimani vele da će Nemci napustiti ovih dana Jajce!

Prelaz preko Vrbasa bio je lak. Kad smo već bili zašli uza stranu, stigli su Nemci s tenkovima i oklopnim vozom. Zakasnili su. Komandant Sedme divizije Jakšić odlično je organizovao čitav ovaj marš.

NOVE KRAJIŠKE BRIGADE

ČETVRTAK, 12 AVGUST

Pokret. — Stigli smo u Krajinu, »krvavu haljinu«, u jedan od njenih najborbenijih delova, u Janj i Pljevu narodnog heroja Šolaje, u Janj i Pljevu Sedme krajiške brigade. Do šest izjutra sve su se jedinice smestile po šumarcima da nas avijacija ne bi otkrila. Narod je već čuo da su stigli »proleter« iz Crne Gore, pa dolazi da se raspita za svoje. Osam stotina boraca Janja i Pljeve pošlo je u Četvrtoj ofanzivi s glavnom naših snaga. Jedna zabradena starica krši prste i dugo se premišlja, ali najzad upita:

— Ama, je li iko živ ostao od naših momaka?

— Kako da nije!

I pričao sam joj dugo o prelazu preko Neretve, o tome kako je Sedma krajiška jednog dana spasla stotinu ranjenika, o tome da je Sedma krajiška prva ušla u Žabljak, o velikim bitkama u Petoj ofanzivi... I, najzad, o tome da će Sedma za koji dan stići u Pljevu, pa će momci sami pričati o svojim junaštvima ...

Starica pljesnu rukama:

— Evo, vidiš, a banda širi glasine kako su svi izginuli, a ono što ih je preostalo da je otišlo s njima.

Pred podne dođoše do nas Neman ja Vlatković, bivši politkom Trećeg krajiškog odreda, a sada politkom Desete krajiške divizije, i Rudi Kolak, član Oblasnog komiteta za Krajinu.

Govore nam kako su pratili Petu ofanzivu. Svaki dan čitava je Krajina čekala šta će reći »Slobodna Jugoslavija« o borbama u Crnoj Gori. Kad je Vrhovni štab objavio da je konačno nemački obruč razbijen, nastalo je veselje, ljudi su se grlili od radosti. Niko nije verovao Hitlerovim i Pavelićevim saopštenjima da smo uništeni.

Pitaju Nemanja i Rudi kako su se držali Krajišnici. Od ponosa ne usuduju se da dignu glavu, dok smo im govorili o Trećoj krajiškoj, o Sedmoj, o Vilića Gvnu, Budnju, Celebiću, Govzi. Ražalostila ih je pogibija Rada Marjanca. Njegova je kuća u neposrednoj blizini.

Posle su oni pričali o Četvrtoj ofanzivi u Krajini, o patnjama i nevoljama naroda, o strašnoj epidemiji pegavca koja je odnela stotine i stotine života. Ali sve se izdržalo. Iako su mnoge krajiške jedinice otišle na druge terene, oslobođena teritorija je skoro ista kakva je bila pre Četvrte ofanzive, samo su Bihać i Petrovac u rukama Nemaca, iako naše jedinice dolaze do periferije ovih gradova. Narodnooslobodilački odbori su izdržali na svojim plećima svu težinu ofanzive. Njihov ugled u narodu još je više sada porastao. U zbegovima narodnooslobodilački odbori su se starali o ishrani žena i dece, a da nije bilo pomoći odbora mnogi bi umrli od gladi.

Tako smo razgovarali više od tri sata. Crni je večeras održao savetovanje s drugovima iz Sedme divizije. Naročito im je skrenuo pažnju da se bore protiv shvatanja koje se pojavilo u nekim bataljonima: Vraćamo se prepolovljeni, iznureni, iscrpeni. Treba udarati po ovom shvatanju. Vraćamo se prepolovljeni, ali vraćamo se slavno s nizom velikih pobeda za nama. U borbu se kreće i da se pogine ako je potrebno.

Sa Sedmom divizijom se rastajemo. Ona ide na Podgrmeč gde će se odmoriti neko vreme pre nego što pređe Unu, a mi ćemo preko Kupreškog Polja za Glamoč, pa dalje u Hrvatsku. S nama ide Prva dalmatinska.

Do Blagaja pratio nas je Nemanja Vlatković. Pokazuje nam zgarišta spaljenih kuća na kojima su podignuti zakloni od nagorelih greda ispod kojih se sklanja narod.

— Šest puta su ih palili, pa se narod počeo da snalazi, čim čuje da ide neprijatelj, odmah ruši ove zaklone, razvuče grede i daske po šumi, Nemci nemaju šta da zapale, a kad se povuku, narod se vraća i ponovo sakuplja grede!

Prolazimo, na putu za Blagaj, kroz jednu dolinu u kojoj se nalazi stotinu malih mlinova. Oni su uglavnom bili pusti. Sreli smo jednog starog seljaka s torbom zobi na leđima. Ide u mlinove.

— Glad hara u ovom kraju, — reče mi Nemanja, — silno se narod napatio ovog proleća. Sada stiže nova žetva, ali narod se najviše zlopati što nema soli...

Setio sam se šta mi je Košta rekao kad smo se sreli pre desetak dana:

— Proletos sam svratio u Janj na jedno zgarište, gde se smestila jedna žena s troje dece. Imala je samo jednu kozu. Mleko je bila jedina hrana koju je davala deci. Kopriva se još nije bila pojavila. Gledao sam je kako uzima zemlju i muti je s mlekom. Pitao sam je zašto to radi, a ona veli: »Djeca plaču, moram im nekako zavarati glad«.

Veli Nemanja da narodnooslobodilački odbori sada prave planove da za dve-tri nedelje otpočnu evakuaciju žena i dece iz Janja, Blagaja, Vukovskog, Rilića u druge krajeve gde ima više hrane, u prvom redu na Podgrmeč. Biće prebačeno oko pet hiljada duša. Samo je transport

veliki problem. Da su u našim rukama Jajce i Sanski Most — moglo bi se skupiti nekoliko stotina kola, pa bi se narod prebacio kolima. U svakom slučaju pripreme se vrše za seobu, jer će u protivnom slučaju na stotine dece propasti.

PETAK, 13 AVGUST

Blagaj. — Stajali smo Crni, Đido i ja pored grobova dvadeset i dva druga iz Srbije koji su poginuli pre godinu dana na Kupresu, stajali smo pored krstača s kojih su planinske kiše sprale natpise, samo je na jednoj neko olovkom pojačao izbledela slova: »Užice«. Rasejani su grobovi naših proletera svuda po Jugoslaviji.

— Nećemo ih nikada uspeti da pokupimo — veli Crni — tako će im čitava zemlja biti spomenik!

Posle krenusmo kroz spaljeni Blagaj. Dobar narod. I ovde se naše snage ponovo dižu.

Drugi korpus priprema napad na Livno, Duvno i Šujicu. Valjda će posle i Kupres pasti!

SUBOTA, 14 AVGUST

Blagaj. — Zbog starog Nazora odmarali smo se ceo dan i krenuli smo tek u mrak. Sa svih strana skupio se narod da nas vidi, da se svojim očima uveri kako su Nemci lagali da smo uništeni.

Lepo smo se ovde oporavili:

— Gostili su nas kao na kolhozu! — rekoš Crnomu.

Svako je dobio po litru mleka.

Noćasnji marš je trajao trinaest sati, ali je bio vrlo prijatan, — ogromna visoravan iznad Glamočkog Polja prekrivena je sitnom travom, pa kao da ne osećaš ni umor ni vreme. Snaga mi se povraća. Rana mi je zarasla, a vatre prestale. Tu, negde u šumama, nalazi se neki dvorac kralja Aleksandra. Prošle godine tu se krila neka četnička grupica koja je imala i svog »političkog komesara«, kako su ga nazivali, — policiskog agenta Dakića iz Beograda.

U samu zoru spustili smo se u Glamočko Polje. Sada se u njemu vodi velika borba, borba za žetvu. Naši su pre neku noć ustašama ispred nosa odvukli nekoliko vagona pšenice. Inače, Glamočko Polje opustelo je. Preko 40 sela iz okoline grada napušteno je; pobegao narod i rasuo se svuda. Nemačka ofanziva ovog proleća koštala je Glamoč 5.000 goveda i 50.000 ovaca.

NEDELJA, 15 AVGUST

Vaganj. — Noćas su omladinci išli u borbu za žetvu sa 100 kola i 400 žetelaca pod sam Glamoč, ali nisu uspeali da spasu žito, jer su ustaše otvorile vatru iz bacača i mitraljeza. Srećom, nismo imali gubitaka.

Pričaju nam drugovi da te omladinske poljoprivredne brigade prave junačke podvige. Dubička poljoprivredna brigada požnjela je za jednu noć 350 duluma žita pored samog logora u Jasenovcu. Žnjelo se na 150 do 200 metara od ustaških bunkera. Kad su ustaše ujutro pogledale njive zaprepastile su se. Kozaračka omladina je odnela žito.

Glamoč je pust, svi su Srbi oterani iz grada. U njemu se nalazi samo 600 ustaša — koljaša. Grad je utvrđen i mogao bi se zauzeti, ali prvo Livno treba da padne. Tada bi ovi koljaši bili potpuno opkoljeni. U grad su uvukli oko 70 vagona žita. Trebalo bi im to oduzeti.

Kad su naši proletos upali u Glamoč uhvatili su bradatog kafedžiju Đuru Radonju, koji je bio čak pretседnik Mesnog NOO. On je i ranije bio sumnjiv, da ima veze s četnicima. Po ulasku Nemaca u Glamoč, ostao je u gradu. Posle je viđen s Drenovićem u automobilu. Radio je na organizovanju četničke bande u glamočkom srežu, ali skriveno. Platilo je glavom. Posle su Nemci opet prodrli u Glamoč.

PONEDELJAK, 16 AVGUST

Vaganj. — Pravo avgustovsko sunce prži i po Glamočkom Polju koje se nalazi na visini od preko hiljadu metara. Ležim pored kamenog zida u hladu i slušam razgovor popa Vlade sa starim crkvenjakom iz Vagnja. Crkva je na bregu prekoputa.

— Šest popova sam ja u svom vijeku služio, ali nijedan nije bio kao ovaj poslednji pred rat! Iz Rusije je prebjegao, i kad dođoše ustaše on ti na njihovu stranu. Poslije dođe s ustašama da nas pale i kolju. Na topu je bio taj pop i pravo granatom u našu crkvu! — priča starac.

Dugo su razgovarali. Kroza san čuh još jednom crkvenjaka:

— Četnik kad dođe zgrabi janje i bježi nasamo. Neće da dijeli s drugim. Između sebe se kolju ko će veće parče dobiti... A naša vojska sve između sebe dijeli.

Rastali smo se danas s Prvom dalmatinskom — koja ide s nama od Petrovog Polja. Pesma se orila ceo dan. Još dva marša, pa u Dalmaciju posle sedam meseci!

Nazor je sasvim iznemogao. Moramo ga večeras na nosilima nositi. Pošli smo pred mrak. Oko Rora i Crnog Vrha ima četničkih grupica. Idemo u »konvoju«. Napred je jedna četa Glamočkog odreda, a jedna je u zaštitnici. Kad smo bili blizu Rora doznadosmo da su četnici to posle podne iz Stekerovaca odagnali 300 ovaca. U samu zoru stigismo u Prekaju, prag Drvara.

UTORAK, 17 AVGUST

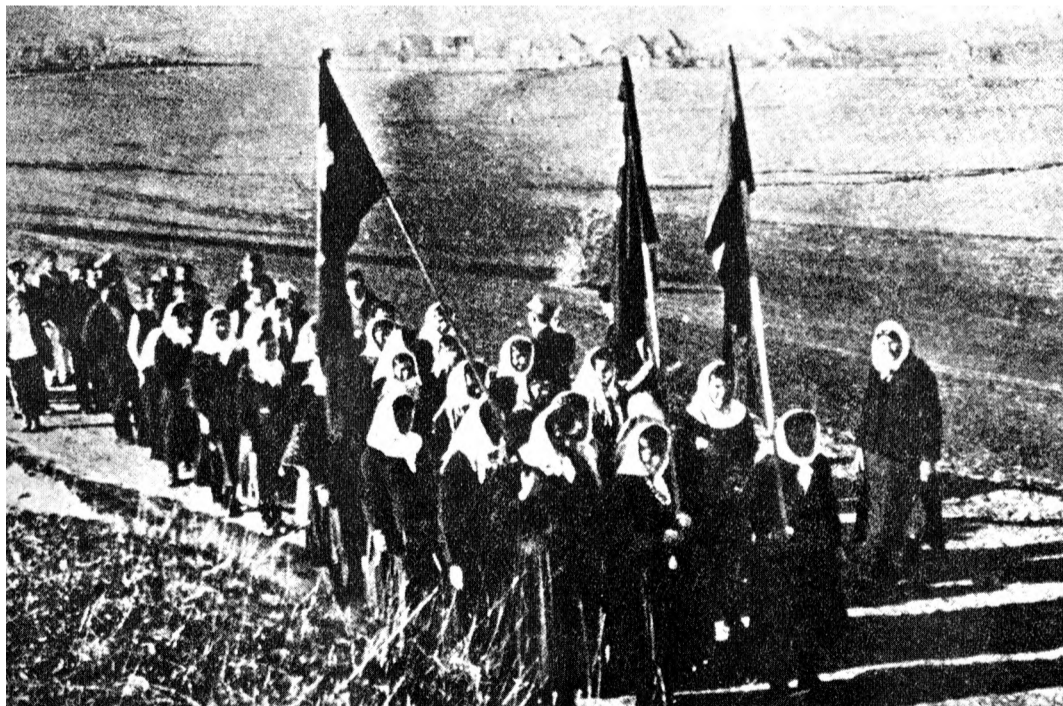
Prekaja. — Sastali smo se sa Starim Krajiškim, Slavkom Rodićem, Veljom Stojnićem, Brankom Čopićem. Nastade teški trenutak kada nas drugovi počеше da pitaju: »Šta je s Vesom, Simom, Pozdercem, Mahinom? ...« a mi moramo da ćutimo ... Tek kada se susretneš posle dugog vremena s drugovima, onda vidiš koliko nas je mnogo palo za ovih sedam meseci. Prilikom proboja na Grmeču poginula je jedna od najborbenijih žena Krajine, Danica Medan, seljanka iz Srpske Jasenice; tifus nam je odneo članove AVNOJ-a Simu Bjelajca, seljaka iz Ruiške, i Nikolu Srdića, iz Jelašinovaca. Nikoli su Nemci u četvrtoj ofanzivi zapalili kuću i pobili sve živo, a posle je i on podlegao pegavcu. U bunilu, posle preležanog pegavca ubio se Nikica Pavlič.

U NEPROHODNIM SUMAMA ISTOČNE BOSNE

»JOS JEDNO PUSTO SELO U OVOJ PUSTOJ ISTOČNOJ BOSNI«

»... 7 OVOG PUTA CE NAROD VIDATI NASE RANE, KAO POSLE TOLIKIH OFANZIVA, IZ POTKRESANOG STABLA BUJACE NOVE SNAŽNE GRANE ... «

PUSTA ZGARIŠTA U BOSNI

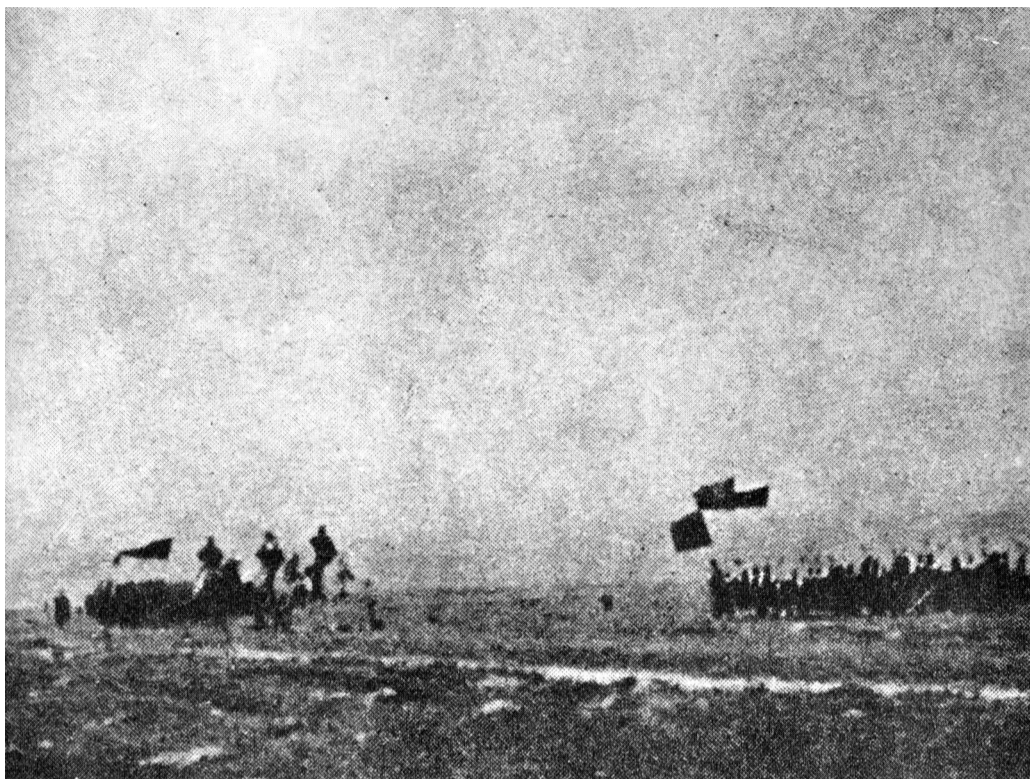
DRUG MIJALKO TODOROVIC - PLAVI GOVORI NARODU U BOSNI. POSLE PETE OFANZIVE

AFŽ IZ DRINICA
U PETROVACKOM POUU

MALA PARTIZANKA VJAZMA. PREMA RECIMA DRUGA KRUNE ŠKORPE MALU VJAZMU PRONAŠLI SU DALMATINSKI PARTIZANI TOKOM ČETVIRTE OFANZIVE. ONA NIJE PRONAĐENA U SELU VEĆ U JEDNOJ PEČINI, GDE SU NEMCI OTKRILI JEDAN NAS ZBEG I SVE ŽIVO POBILI I POKLALI. MALA VJAZMA PUKIM SLUČAJEM OSTALA JE U ŽIVOTU I ŽIVELA JE U PEČINI PORED UBLIENE MAJKE I POBUJENIH SUSEDA PUNIH DVADESET DANA. HRANILA SE OTPACIMA HRANE. PARTIZANI SU CULI PLAC U PEČINI, PA SU TAKO OTKRILI VJAZMU. TO JE BILO TACNO NA DAN OSLOBOĐENJA VJAZME, SREDINOM MARTA 1943. TAKO JE DEJE DOBILLO IME VJAZMA

SUSRET PRVE KRAJIŠKE BRIGADE (levo) I PRVE OMLADINSKE RADNE BRIGADE

PRVA KRAJIŠKA BRIGADA KREĆE IZ KRAJINE KA SARAJEVU

POPALJENA KORENICA U LICI

Slovinci!

~~PROGLAS~~

ste
preuzeli

Vse oblast na osvobojenem slovenskem ozemlju ~~preuzema~~ Osvobodilna
fronta slovenskega naroda in Narodno-osvobodilna vojska slovenske
ostavni del Narodno-osvobodilne vojske Jugoslavije.

Slovinci in Slovenke! V teh idl silnih dneh, ko se liha vnela
a osvoboditev in združitve slovenskega naroda, ste se sli v prvi
al patriotizma in posvetili vse svoje sile Narodno-osvobodilni vojski
Izpolnite vaa navodila Narodno-osvobodilne vojske in Osvobodilne fronte

kajti le tako bo zajamčen največji uspeh ~~in~~ ~~svobodilni~~
rbi.

Vse preizkušnje, ki se še pred nami, ~~na~~ ~~svobodilni~~ v naslomljivem
fenzivna duhu, z voljo, do kraja osvobod ~~svobodilni~~ in doseči osvob-
ojeno in združeno slovensko in ~~svobodilni~~ demokratski Jugoslaviji.

Zivela Narodno-osvobodilna vojska Jugoslavije!
Zivel Vrhovni komandant in voditelj jugoslovenskih narodov, tova-
š Tite!

Za I. odbor
Osvobodilne fronte
slovenskega naroda:

Boris K. 18. 9. 44.
Sekretar

Josip Vidmar l.r.
predsednik

FAKSIMIL IZ DNEVNIKA ORIGINALNOG
PROGLASA OF-a O PREUZIMANJU VLASTI
NA OSLOBODENOJ TERITORIJ U SLOVENIJI
SEPTEMBRA 1944

Ustavom su bili definirani. Prvi su i drugi
kraj i samo su ih izdala su dva zakonodavna.
Dok je Jome na koncu s to ogre zakon je ministar
Tijekom godine i u toj je jeku ministar ogre!
I godine su kao kao je ministar. Kao su u
kraj i ministar godine i drugi kraj, a
u toj ogre. Su kao ministar, kao ga su
kraj i ministar i ministar i ministar ga ministar.
Tij su je ministar (kao) ga kraj zakonodav.

*

Ustavom su definirani:

- 1) Zakonodavni se ogre zakonodav. Kao je
kraj i ministar godine i ministar kao kraj ministar
ogre.
- 2) Kao je ministar. Kao kraj kao
je kraj. Kao kraj o ministar ministar.
- 3) Ministar je ministar kraj ogre u
17 ga 45 ogre. Ministar je ministar ga kraj
ogre ogre ministar kraj ga je ministar ministar
kraj i kraj ministar kraj. U kraj ga
u kraj kraj kraj.
- 4) Kao u kraj kraj kraj kraj kraj kraj.
Ministar su ministar kraj kraj ministar ministar
ogre. Ministar ga ministar "ministar" je kraj.
Kraj su je ministar kraj kraj.

*

nam ministar ministar! Ministar i kraj
ogre. Kraj je kraj kraj kraj - na ministar

J.S. Hrvatske - Vel 15 -
20. najavljen sovjetski
- sovjetski ministar;
Javite li ho da li kraj kraj
poje slobodno kraj kraj
Javite o kraj.

FAKSIMIL JEDNE STRANICE IZ DNEVNIKA

U borbama nam je poginulo mnogo vojnih i političkih rukovodilaca, viših i nižih, poginula je na Grmeču radnica Vahida Maglajić, član Oblasnog odbora AFŽ, poginula je i Zora Kovačević, zamenik politkoma čete. Naročito je veliki broj odbornika nastradao. Oni su do kraja ostali s narodom.

Pričali su mi Slavko Rodić i njegov komesar Veljo Stojnić o borbama Krajine tokom četvrte ofanzive. Posle zauzeća Petrovca Nemci su bili zaustavljeni na Oštrelju gde su pretrpeli ozbiljne gubitke. Naročito su teško prošli na Mliništu. Iz dana u dan svi njihovi napadi bili su odbijani i tu su im dva bataljona bila potpuno izbačena iz stroja. Krajišnici su držali ove položaje da bi omogućili prebacivanje ranjenika koje je vodila naša glavina. U tom prvom periodu Četvrte ofanzive jedan deo Četvrte divizije bio je nabačen na Grmeč i vodio je neobično žestoke borbe s Nemcima.¹ Tu su se nalazile Druga krajiška brigada pod komandom Đurina Predojevića i Peta kozarska brigada pod komandom Ranka Šipke. S ovim snagama se nalazio Boško šiljegović, član Oblasnog za Krajinu. Ove dve brigade vodile su teške borbe s Nemcima. One su bile opkolile jedan nemački puk kod Benakovca i Nemci su uspeali da se spasu tek kad im je jedan drugi puk stigao u pomoć. Opkoljeni Nemci snabdevani su iz vazduha. Avioni su po ceo dan bacali hranu, municiju, a spušteno je i nekoliko oficira padobranom, jer su Krajišnici pobili veliki broj nemačkih oficira. Posle toga pristigla je čitava nemačka divizija i Krajišnici su se morali povući na Grmeč. Nemci su bacili više kolona koje su prokrstarile čitavu planinu. Između Benakovca i Krnjeuše Nemci su naišli na jedan naš zbeg od pet hiljada žena, dece, omladine. Taj zbeg je bio dobro organizovan, a na čelu čitavog zbega bio je odbor u kome su bile, pored ostalih, i stara Soja Čopić, predsednica AFŽ za Krajinu, majka Branka Čopića, i Danica Medan. Nemci su otkrili zbeg i počeli da ubijaju

¹ U izveštajima generala Litersa o toku Četvrte ofanzive opširno se govori o borbi nemačkih trupa na Grmeču i prilazima Grmeču, prvih dana februara, kada su na tom prostoru operisale tri nemačke divizije.

Na dan 2 februara nemački izveštaj veli: »Neprijateljski otpor raste u zoni Grmeč planine.« Zatim se u pojedinostima govori o opkoljavanju delova nemačkog puka u Benakovcu.

Na dan 3 februara veli se: »Neprijateljski otpor na Grmeču se pojačava.« U pojedinostima se navodi da je poslata pomoć opkoljenim trupama kod Benakovca.

Na dan 5 februara: »Pri prodiranju u Grmeč planinu opet pojačani otpor neprijatelja.

SS divizija: s desnim krilom zapadne grupe zauzela je jako zaposednute uzvišice istočno od Gorjevca . . . Neprijateljski otpor se pojačava . . . Istočna grupa s desnom kolonom stigla na liniju Gradina — Donja Suvaja, s levom kolonom preko Gudavca u Suvaju, gde je u sadejstvu s desnim krilom 369 divizije došlo do žestokih borbi. Tenkovska četa je u uličnim borbama u Suvaji potukla neprijateljsku grupu od 400 ljudi naoružanu protivkolcima i drugim protivtenkovskim oružjem.

369 divizija: stigla je s trećom hrvatskom brigadom s obe strane puta Gudavac — Zapoljak, prodire prema jugu pošto je slomila neprijateljski otpor od 800 ljudi na liniji 2 kilometra jugoistočno od kote 493. Neprijatelj se čvrsto drži južno od kote 407. Pothvatna grupa 187 divizije nastupila je iz prostora s obe strane Pravoslavne Jesenice za proboj kroz Grmeč prema jugoistoku.

370 grenadirski puk: posle smene 111/737 puka napreduje dalje ka istoku.

969 puk završio je čišćenje okuke Une — u blizini Bosanska Krupa od Rudića.

717 divizija: Severna grupa: »Izvidala je prema severnim padinama Grmeč planine i odbila je slabije neprijateljske napade. Južna grupa: Odbila je dva neprijateljska napada jačine jedne čete.«

Na dan 7 februara štabovi svih nemačkih divizija, koje učestvuju u borbama na Grmeču, govore o pojačanom otporu, a 369 divizija javlja da je treća hrvatska brigada u ranim jutarnjim časovima bila napadnuta, da su dve čete opkoljene, a o drugim dvema nema nikakvih vesti. 370 puk izveštava da je zauzeo kotu 1480 — Javornjača, ali da je pred mrak izvršen

narod. Tu je jedan deo zbeга pobijen, a najviše je nastradalo od mraza, jer su udarile mećave i za ve j ale čitav Grmeč. Druga krajiška i Kozarska brigada su spasle jedan deo zbeга. Razvile su se krvave borbe s Nemcima po Grmeču. Svi magacini s hranom, sve kuće i skloništa bili su popaljeni. Naše brigade su provele punih osam dana u zavejanom Grmeču. Putevi se nisu mogli razaznati, brigade su se izgubile, nisu mogle da nađu izlaza iz Grmeča. Peta kozarska brigada jednom je maršovala 72 sata bez prestanka, bez hrane, čitavu jednu noć su išli za jednim vodičem, a kad su ujutru pogledali gde se nalaze, videli su da su stigli na isto mesto odakle su pošli. Od silnih napora, gladi, nespavanja, pojavila se masovna halucinacija. Ona je obuhvatila sve borce, komandire, pa čak i štab brigade. Svega se nekoliko drugova, među njima Boško Šiljegović, uspelo da otrgne od te halucinacije. Čitav bataljon bi stao u red ispred neke smreke s porcijama u rukama, očekujući deljenje hrane. Ili bi neko povikao da vidi u daljini kuću s dimnjakom, pa bi svi drugovi do poslednjeg potrčali do te »kuće«, jurili po pola sata i onda bi izmoreni padali po snegu. Neki su se skidali goli i legali u sneg, govoreći kako je postelja meka.

Masovna halucinacija uhvatila je i Drugu krajišku brigadu, samo s mnogo tragičnijim posledicama. S brigadom se nalazila i jedna grupa stražara iz komande*područja koji su imali crvenu zvezdu na zelenoj podlozi. U halucinaciji neko je od drugova viknuo: »Juriš na četnike.« Bataljoni su pojurili u sneg kroz neprohodni i zavejani Grmeč, pala je komanda: »Hvataj ih žive«, pa su borci u halucinaciji otvarali vatru na drugove iz komande područja. Posle osam dana ovakvih strahota, Druga brigada je, najzad, našla izlaz iz strašnog Grmeča. Izbili su kod Jelašinovaca, zatekli Nemce, izvršili juriš na njih i kroz borbu se probili. Stigli su u Podgrmeč gde su ušli u kuće, odmorili se, nahranili se, pa je

žestoki protivnapad. 717 divizija javlja da je 749 puk dopro do Golglave savladavši jak neprijateljski otpor. Na kraju, pod naslovom: »Ukupni pregled borbi na svima sektorima 7 februara«, nemački izveštaj veli:

»Neprijatelj, premda se povlači i trpi gubitke, žilavo se bori i zadržava pokret nemačkih jedinica pretežno u zoni Grmeč planine i u zoni Debeli Stena.«

Nemci su 8 februara napali na naš zbeg u Grmeču. O tome govori izveštaj 369 divizije: »Posle trodnevni žilavih borbi ova divizija uspela je da uništi neprijateljski otpor, okupirajući strmi i utvrđeni položaj Trovrh. U ovoj akciji neprijatelju su naneseni gubici: 832 mrtva, zarobljeno 1000 žena i dece koji su bili među partizanima. Zaplenjeno: 131 konj, 700 goveđi. Gubici koje su pretrpeli Nemci: 42 poginula i 94 ranjena.«

Na dan 9 februara SS divizija izveštava da su tenkovske snage divizije, koje su prodrle na put Petrovac — Ključ, bile napadnute od naših jakih formacija, štab divizije izveštava da nema još pojedinosti o ishodu bitke. 369 divizija govori o daljim borbama kod Trovrha i veli da joj je u planu metodično čišćenje Grmeča.

Na dan 10 februara SS divizija javlja da njena južna kolona čisti obronke Grmeča, a tako isto i severna kolona. Štab divizije se žali da njene komunikacije napadaju naše snage odmah južno od Zagreba i u Kordunu. Izveštava da su dva automobila SS divizije uništena i šest ljudi ubijeno. Jedan voz s materijalom za građenje mosta bačen u vazduh kod Kmjaka. Uništeno 13 vagona. Organizacija Tot morala prekinuti radove na opravi mosta kod Krnjaka. Četiri čoveka iz njene organizacije ubijena. 369 divizija govori o daljim borbama na Grmeču i izveštava da se vode žilave borbe. Izviđački odred protivkolskih lovaca izgubio je u zasedama dva motocikla i četvoro prikolice.

Od 11 februara do 15 februara izveštaji SS divizije, 369 divizije i delova 717 divizije, govore o »čišćenju na Grmeču«, o borbama na raznim sektorima. U izveštaju od 15 februara govori se o napadu naših jedinica na 969 puk. Nemci su imali 14 mrtvih i 16 ranjenih, prema njihovim izveštajima. Na dan 16 februara 369 divizija opet javlja »da je 969 puk izdržao s uspehom borbu«. U daljim izveštajima govori se o potrebi odmora nemačkih trupa, o teškim atmosferskim prilikama, sneg 80 santimetara itd.

halucinacija prestala. Peta kozarska brigada je izbila s Grmeča kod Benakovca. Naletela je na jednu drugu nemačku kolonu i u kratkoj borbi potpuno je razbila. U ovoj koloni nalazio se i jedan nemački general. On je umakao bez oružja i bez kape. Pošto su Nemce razbili, Kozarčani su se spustili u Potkaljine gde su se oporavili.

U drugoj fazi Četvrte ofanzive, krajem februara, Nemci su po drugi put pokušali da opkole krajiške snage. Oni su uz velike napore, najzad, primorali Krajišnike da napuste front na Oštelju i Mliništima, jer su krupnim snagama izmanevrisali oba položaja. Štab Krajiškog korpusa je na vreme prebacio sve ranjenike u Hrvatsku, što je u mnogome olakšalo pokrete brigada. Nemci su na planini Šatoru uz pomoć četnika napravili obruč oko jednog dela Krajiškog korpusa (Četvrta brigada, Osmo bataljon i Ribnički bataljon), s nešto novih ranjenika i priličnim zbegom od nekoliko hiljada duša, uglavnom omladine. Tu se nalazio i štab korpusa, kao i Oblasni komitet za Krajinu na čelu sa Starim Krajiškim-Đurom Pucarom. Krajišnici su pokušali da se probiju iz Livanjskog Polja između Šatora i Staretine za Glamočko Polje, ali Nemci su ih već bili stegli sa svih strana. Zima je bila žestoka, dubok sneg bio je pokrio čitav prostor. Kad se čelo naše kolone pojavilo u Glamočkom Polju, kod sela Popovića, neprijatelj je već bio zaposeo prtinu kojom se jedino moglo proći. Krajišnici su sređivali snage i uveče otpočeli proboj. Tri bataljona Četvrte krajiške brigade s komandantom Milutinom Moračom, koji je sada postao komandant Pete divizije na mesto Slavka Rodića, uspeli su da se probiju, ali komanda grupe, ostale jedinice, kao i zbeg, nisu bili izišli iz obruča. Rukovodstvo je donelo odluku da se proboj mora što hitnije izvršiti, jer je pred očima imalo iskustvo Druge i Pete brigade na Grmeču, pogotovu što su se već pojavljivali prvi znaci masovne halucinacije. Zima je bila nesnosna, hrane nije bilo dovoljno, narod je propadao. Neke žene su se otisnule niz liticu Šatora i padale u zaleđeno jezero. Drugog dana u zoru otpočeo je novi proboj. Došlo je do oštre borbe. Nemci su prilazili sve bliže, predvođeni četnicima. Oni su napali sredinu naše kolone. Osmo krajiška je prihvatila borbu i odbacila Nemce i četnike. Sva se vojska probila, najveći deo naroda, ali je neprijatelj zahvatio komoru, preko stotinu konja. Nastradalo je nešto ranjenika. Slavko Rodić veli da su tu Nemci ubili oko četrdeset ranjenika. Čitav proboj na Šatoru trajao je svega tri dana, pa nije bilo tako teških posledica kao na Grmeču.

Već posle nekoliko dana Krajišnici su prešli u protivnapade, onemogućavajući neprijatelju da dovede posadne trupe i zadrži svoje garnizone u Krajini. Vršeni su napadi na pojedine gradove, oni su prelazili više puta iz ruku u ruke i sada je oslobođena teritorija uglavnom koja je bila slobodna i pre Četvrte ofanzive.

Rodilo je prilično ove godine, tifus je prestao da hara, narodu se povrća snaga, sve novi i novi odredi se osnivaju. Početkom ovog leta Krajina je dobila i drugi korpus. Košta Nađ s drugom krajiškom brigadom otišao je u Srednju i Istočnu Bosnu, gde je osnovan Prvi bosanski korpus, a u Krajini je osnovan Drugi bosanski, odnosno naš Peti korpus. Sem toga, Krajišnici su na poziv Titov poslali čitavu Petu diviziju s Pr-

vom, četvrtom i Desetom brigadom da umanje nemački pritisak u toku Pete ofanzive. Usled teškoća oko prelaza preko Bosne, Krajišnici nisu udarili Nemcima u leđa u toku Pete ofanzive, ali njihovo izbijanje u dolinu Bosne, uništenje Kaknja, kao i dalje operacije oko Sarajeva, u mnogome su pomogle Titov plan za naše operacije posle Pete ofanzive. U Krajini je sada osnovan veliki broj odreda. Ti odredi broje i do osam stotina boraca, pa će se u Podgrmeču, Kozari i Ribniku uskoro osnovati još po jedna brigada. Stvaranje novih jedinica, porast naše vojske u Krajini, sve je to posledica pravilnog političkog rada. Bez podrške najširih narodnih slojeva, bez upornog i pravilnog rada narodnooslobodilačkih odbora, mi ne bismo mogli izdržati tešku nemačko - italijansko - ustaško-četničku ofanzivu, mi ne bismo mogli da tako brzo povratimo svu izgublenu teritoriju. Od naročitog je značaja pravilan rad narodnooslobodilačkih odbora. Oni su zaista potpuna narodna vlast. Pravo reče Đido pre neki dan u Blagaju jednom odborniku:

— Prema vašem današnjem radu sutra će narod donositi odluku kad se, posle rata, postavi pitanje koju ćemo vlast zadržati: novu, narodnu vlast, ili staru vlast s kraljem Petrom i žandarmima!

U ognju Četvrtе ofanzive, u strahotama Grmeča i šatora, u stalnoj brizi za narod, koji ih je izabrao, podržavao, naši narodnooslobodilački odbori su položili svoj ispit. Reče nam Stari Krajiški da se vrše pripreme za izbor Oblasnog Narodnooslobodilačkog odbora za Bosansku Krajinu.

Kad su Nemci posle Četvrtе ofanzive videli da ne mogu zadržati našu teritoriju, pokušali su da ubace četnike među narod, jer su ih Mane Rokvić i Bogunović ubeđivali da će oni »umiriti narod«. Mane Rokvić i Bogunović, s Karadorđevim zvezdama kojim ih je odlikovao Slobodan Jovanović u januaru, prvo su krenuli u Petrovački srez, ali narod ih je prezrivo primio. U znak osvete Mane Rokvić je spalio Driniće. četnici su posle toga pokušali s većim snagama da prodru u Krajinu i unište naše snage. Pop Đujić je pošao s 2.500 četnika i italijanskim posadama na mitraljezima i bacačima u pravcu Mliništa, gde je trebalo da se sastane s Đurom Plećašem, koga je Draža Mihailović naimenovao za organizatora četničkih korpusa u Bosni i Dalmaciji. Plećaš je došao na Mliništa s Drenovićem. Naš korpus je uputio jedan bataljon Šeste brigade da rastera ove izdajnike. Ovaj bataljon s našim drugom Roćom Bogunovićem na čelu opkolio je Mliništa, a napred je pošla jedna udarna grupa od osamnaest puškomitraljezaca, dobro snabdevena municijom i bombama. Oni su udarili prvo na četnički štab i razbili ga. Plećaš je pao raznesen bombom. Drenović je jedva umakao. Druge krajiške jedinice pojurile su Đujića i on je pobjegao. Sada je Krajiški korpus u zajednici s ličkim brigadama preduzeo akciju protiv Đujića i dosada su imali prilične uspehe. Četnici su u poslednje vreme počeli da primenjuju novu taktiku. Bacaju trojke i manje grupe na našu oslobođenu teritoriju da vrše napade na odbornike, na kurire, da pljačkaju i ometaju normalan život u našoj pozadini.

Od velikog su značaja za nas dokumenti koji su zaplenjeni kod Đure

Plećaša. On pre svega ima legitimaciju koju mu je izdao italijanski šesti armijski korpus. U legitimaciji se veli da Đuro Plećaš ima pravo da nosi pušku. Zatim, Plećaš je imao nemačku legitimaciju-ausvajs, koja glasi na njegovo ime, a kao zanimanje mu se stavlja »četnik-firer«. Najzad, treći dokumenat jeste »ukaz« Koste Pećanca, prvog četničkog komandanta koji je otvoreno prišao Nmcima. U tome »ukazu« Pećanac proizvodi Plećaša u čin »vojvode« i dodeljuje mu orden Belog orla! Kod Plećaša nađeno je jedno punomoćje s potpisom Draže Mihailovića:

» P U N O M O Ć

Po ukazanoj potrebi ovlašćujem kapetana Đura Plećaša da izvrši organizaciju Grmečko - klekovačkog korpusa „Gavrila Principa“ na teritoriji srezova Bosansko Grahovo, Bosanski Petrovac, Glamoč. Dodeljivanje ostalih srezova za obrazovanje korpusa zavisice od postignutog uspeha na terenu i tek pošto se ovlada pomenutim srezovima. Ovu podelu izvršiću naknadno. Dužnost je svih oficira, podoficira i vojnih obaveznika da izvršavaju naređenja kapetana Plećaša i svesrdno ga potpomažu u radu, a isto tako i svih vlasti da potpomažu na sve načine organizaciju Jugoslovenske vojske. Apelujem kod svih na bratsku slogu i potpomaganje do požrtvovanja.

Organizaciju sprovesti po uputu broj 5.

Korpus će biti pod neposrednom komandom Vrhovne komande, dok operativna situacija ne bude drukčije zahtevala.

1 april 1943 godine
Slobodne Srpske Planine

Ministar
Vojske, mornarice i vazduhoplov-
stva, i načelnik štaba Vrh. K-de,
armijski đeneral
Drag. S. Mihailović«

Plećaš je vršio jedno vreme funkciju »inspektora« Draže Mihailovića u Istočnoj Bosni i Hercegovini. To se vidi iz njegovog dnevnika. On opisuje u svom dnevniku kako je podnosio izveštaje Draži Mihailoviću krajem marta 1943 godine:

»22 mart: UGŠ razgovarao sam o jačini komunističkih snaga u Krajini, a kada sam rekao da ih ima oko 5.000 još tamo, major Lalatović odgovorio mi je da je nemoguće.

26 mart: U razgovoru sa D. V. (Dragišom Vasićem) kada sam mu saopštio o pojedinim nedostacima rekao mi je da preterujem.«

U zaplenjenoj arhivi na Mliništima nađeno je i jedno pismo popa Đujića Urošu Drenoviću, prvom četničkom komandantu koji je uspostavio otvorenu saradnju s ustašama i sa njima sklopio pismeni sporazum u Mrkonjićgradu aprila 1942 godine. Đujić piše Drenoviću:

»Brat Plećaš, komandant korpusa „Gavrila Principa“ doći će k Vama radi dogovora o zajedničkim operacijama u duhu naređenja pretpostavljene nam komande.

Brat vojvoda Plećaš ima ovlašćenje od potpisanog da s Vama utvrdi osnovna načela o zajedničkom radu, a detalje će regulisati operativni plan.

U operacijama će učestvovati i naš novi zajednički komandant, potpukovnik Aćimović, koji je došao iz štaba Najveće komande.

Naše jedinice izići će u toku noći 21/22 jula tekuće godine na reon Dinare, najbliži Šatoru (Borova Glava), gde će sačekati podatke o neprijatelju i dalje raditi prema situaciji u očekivanju veze s Vama.

Kao što Vam je već javljeno, zona Vaše koncentracije bila bi Stekerovci — Rore.

S verom u Boga za Kralja i Otadžbinu.

19 jula 1943 g.
u 23 č.

Komandant
vojvoda Momčilo R. Đujić«

Ovaj potpukovnik Aćimović² »koji je došao iz Najveće komande«, pisao je jedno pismo Plečašu u kome se, pored ostalog, veli i ovo:

»... Naša je situacija povoljna i u svetu i u zemlji, pa vas zato ne treba da brine lokalna situacija koja je teška...

Situaciju na svetskim bojištima znate. Za nas interesantna je situacija u Sredozemlju, gde Italija može vrlo lako da klone. U tom slučaju verovatno je spuštanje Nemaca na Jadransko More.

Za nas s te strane mogu nastupiti veći događaji već u septembru, pa dalje. To nam nameće potrebu likvidacije partizanskih snaga u ovim zonama gde se mogu saveznici iskrcati.

Unutrašnja situacija cele zemlje povoljna je, sem oblasti zapadno od reke Vrbasa gde se prikupljaju razbijeni ostaci Titovaca. Ovu grupaciju posmatrati kao deo Mačekove politike koji ovu aktivnost već sada svojataju što je za nas povoljno, jer nam ciljevi borbe dobijaju jasnije konture...«

Neobično je značajna Aćimovićeva rečenica o »događajima u septembru« i o potrebi da se do tog vremena likvidiraju partizanske snage, štab Drugog korpusa dobio je izveštaj iz Dalmacije da se četnici spremaju da uđu u sve dalmatinske gradove u slučaju iskrcavanja saveznika.

Ali njihove će se nade izjaloviti. Eto, pokušali su da unište naše snage u jednom delu Krajine, pa je jedan naš bataljon razvejao svu tu koncentraciju i ubio Plečaša, opunomoćenika Draže Mihailovića. Sem toga, narod u Dalmaciji čvrsto stoji uz nas. Istina, morali smo da povedemo u Četvrtu ofanzivu sve dalmatinske brigade, Prvu, Drugu, zatim čitavu Devetu dalmatinsku diviziju, ali ipak drugovi koji su ostali na terenu u Dalmaciji u međuvremenu su stvorili tri odreda. Oni vrše uspešne akcije. Biokovo je i dalje naša glavna partizanska stanica u Dalmaciji. Naš arsenal na Biokovu neprestano pravi bombe »Biokovke«, eksploziv uzimamo iz fašističkih neeksploziranih avionskih bombi, a u poslednje vreme pronađen je novi izvor. Vade naši mornari italijanske mine iz mora. U jednoj mini može da se nađe po dve stotine kilograma eksploziva.

Sada kreće Prva dalmatinska u svoj rodni kraj. Odluka Titova da se Prva dalmatinska vrati u Dalmaciju, Deseta hercegovačka u Hercego-

² Potpukovnik Aćimović je ilegalno ime beogradskog advokata Mladena Zujovića. On je po slomu Italije i oslobođenju velikog dela Dalmacije od strane partizanskih jedinica, u jesen 1943 godine, pobjegao u Italiju. Pojavio se u Kairu gde je držao predavanja o svom »patriotizmu«. Zatim odlazi u Francusku gde pod zaštitom reakcionarnih francuskih krugova i dalje vodi harangu protiv nove Jugoslavije.

vinu, Majevička i Šesta bosanska u Istočnu Bosnu, Sedma divizija u Baniju, od istoriskog je značaja. Koliko će mnogo značiti Prva dalmatinska u ovim uslovima za Dalmaciju? Pre svega vojnički će se mnogo dobiti. Dolazi brigada iskusnih, prekaljenih boraca; svaki njen borac može da bude u najmanju ruku desetar ili vodnik, ako ne i komandir čete u Dalmaciji. Politički takođe mnogo se postiže. Neprijatelj je razduvao da smo uništeni, a sada ga demantuju borci Prve dalmatinske, živi svedoci herojskih borbi od Prozora, Neretve, pa sve do Sutjeske. Ova odluka Titova neće samo mnogo pomoći pravilnom razvoju ustanka u pojedinim delovima naše zemlje, nego će i s vojničke tačke gledišta onemogućiti neprijatelju da izvrši strategisko opkoljavanje naših udarnih jedinica. Biće još ofanziva, nema sumnje, ali više nikada ofanziva kao što su Četvrti i Peta, jer smo mi ogromno porasli u toku žestokih borbi ove godine. Sada će Hitler morati da opkoljava bezmalo čitavu Jugoslaviju ako bi želeo da nas uhvati u obruč, a toliko snage on nema.

★

Poslali smo Glavnom štabu za Hrvatsku telegram da dolazimo. Nemci se sve više koncentrišu na Uni. Počeli su da grade most kod Kulen Vakufa, i to betonski. Znači, imaju namere da dugo drže ovu komunikaciju. Moramo se žuriti da nas ne bi presekli od Hrvatske.

SREDA, 18 AVGUST

Prekaja. — Sreo sam danas Branka Čopića u nemačkoj uniformi. Jedva sam ga poznao. On piše vredno i usred ofanzive. Krajišnici su sačuvali svoju štampariju koju smo im poslali iz Drinića. Kad su naše snage bile opkoljene na Šatoru, štamparija je bila sklonjena u poslednjem trenutku u jednu napuštenu bačiju. Nemački meci su zujali oko zgrada dok je štamparija zatrpavana. Da tragovi ne bi otkrili mesto gde je štamparija zakopana, drugovi su zapalili zgradu, tako su je Nemci zatekli u plamenu i ništa im nije izgledalo sumnjivo. Ovo zakopavanje izvršio je drug Jovo Martinović uz pomoć ostalih drugova iz štamparije.

Pitaju me drugovi za našu štampariju. Ona je bila zakopana u dolini Rame, u pećini, ali su je Nemci pronašli. Razneli su je dinamitom.

Krajiška štamparija je iskopana i sada ponovo radi punom parom. Ona izdaje »Glas«, zatim omladinske listove, štampa letke. »Glas« je jedan od naših najbolje uređivanih listova. Pokazuju mi Krajišnici organ KP Hrvatske »Naprijed«, pa zatim »Vjesnik«. Stiže im redovno štampa iz Hrvatske. Svi ovi listovi su rađeni u štampariji i tehnički vrlo lepo izgledaju.

Branko je sačuvalio svoju vedrinu duha. Priča kako je zlo prošao jedne noći u zbegu u šatoru s Vilkom Vinterhalterom. Zanočili oni u snegu, a pored njih neke ovce i koze. Mrtvi gladni, pa u neko doba noći Branko predloži Vilku da se dopuzaju do ovaca i pomuzu malo mleka. Branko je uvek nosio nemački šlem, pa ga je dao Vilku umesto posude. Vilko se došunjao do ovaca i koza i umesto ovce ili koze, on dohvatio da muze — jarca. Drugi skaču i kažu Branku da nije to bio Vilko, već on. Smejemo se.

U štabu korpusa jedan drug mi je izvukao mastilom skice rasporeda naših i neprijateljskih trupa u Petoj ofanzivi, koju mi je napravio Ljubiša Urošević.

★

I ovde je jedna engleska misija. Ona je službeno pri štabu Petog korpusa. Čudno se ponašaju neki ljudi iz ove misije. Pozdravljaju pesnicom. Jedan od njih pita Slavka Rodica:

— Kako bih mogao da uđem u Komunističku partiju?

Šef engleske misije pri Petom korpusu tražio je od Slavka Rodića da može poslati nekoliko svojih oficira u Dalmaciju, »kako bi dobijali oružje i materijal podmornicama«, veli on. Nesumnjivo da će događaji u Dalmaciji narednih dana biti neobično zanimljivi, kako reče potpukovnik Aćimović, Dražin »komandant Zapadne Jugoslavije«, u pismu koje smo našli kod Plečaša.

Dolazak ove misije u Krajinu ima i pozitivnih strana. Četnicima se izbija iz ruku parola da naš »pokret ne priznaju saveznici«, da se nas »odrekao i Staljin, jer smo trockisti«, kako je pop Đujić pisao u jednom letku.

Jedno pismo četničkog vojvode popa Đujića potpukovniku Aćimoviću, zaplenjeno u nedavnim borbama kod Tromeđe, otkriva nove činjenice o saradnji Italijana i četnika, pokazuje kako se Dražin komandant Aćimović prebacuje italijanskim avionima i ide da vrši inspekciju Đujićevih četnika u italijanskom automobilu u pratnji italijanskog pukovnika Grinjolija. Na kraju Đujić govori o pomoći koju nam šalju saveznici:

»... Kod nas su borbe svakodnevne. Partizanske snage su vrlo jake... Baš danas vodimo borbe oko reke Zrmanje i ispod Dinare. Zarobili smo neke partizane i njihove oficire koji su imali na sebi engleske uniforme, a naoružani su ručnim mitraljezima i engleskim bombama. Na saslušanju izjavili su da im Englezi kod Udbine spuštaju iz aviona odeću, obuću, oružje i municiju. Majku im englesku. Preko radija iz Londona govore o prijateljstvu sa srpskim narodom, a ovamo potajno pomažu partizane koji uništavaju sve ono što je srpsko... «³

★

Danas smo doznali da je radio London objavio demanti vesti da su dve brigade Draže Mihailovića prešle u Istru i Slovenačko Primorje. Znači, protest Vrhovnog štaba je uspeo.

★

Pošli smo večeras iz Prekaje za Hrvatsku. Zaustavićemo se u Bastasima. Nazora stalno nosimo na nosilima. Marš je bio lak. Sve po drumu. Prošli smo kroz Drvar.

* Englezi nisu dugo zaboravili ovu psovku popa Đujića. On je jedini četnički komandant koga su engleske vlasti u jednom saopštenju generala Vilsona početkom 1944 godine javno optužile kao slugu okupatora. Ali pop Đujić sa svojim pomagačima još uvek se nalazi na zapadu i nije izdat našim vlastima kao ratni zločinac.

ČETVRTAK, 19 AVGUST

Bastasi. — Sada smo u srcu Krajine, Drvarskom srezu. Odrasli muškarci nigde se ne vide, svi su u vojsci. Zatičemo u Bastasima jednog kršnog momka, ali bez noge. Izgubio je na Bihaću. Ponosi se naročito svojom Trećom krajiškom brigadom. Pita me za svoje drugove. Okupila se omladina oko nas pa prosto ne trepće dok sam im pričao o bojama Krajišnika. Kad sam im govorio kako su Krajišnici kod Zlatnog Bora uništili pet grupa Nemaca i posle ih umetrali sve po četiri, mladi invalid ponosno podigao glavu. Posle otpoče krajiška pesma.

★

Danas u podne stigao nam je telegram od Glavnog štaba da će nas komandant Hrvatske Rukavina s komesarom Bakarićem čekati u Martin Brodu i da moramo hitno poći usled pokreta Nemaca. Shvatili smo to da su Nemci već možda otpočeli ofanzivu, pa smo ostavili Nazora, Ribara i ostale drugove iz AVNOJ-a da se odmore u okolini Drvara, kako ne bi opet zapali u ofanzivu. Stari Nazor je mnogo oronuo. Ima temperaturu i oboljenje creva.

Kad mu je Crni saopštio da su možda Nemci otpočeli ofanzivu, Nazor se podigao, stisnuo pesnicu i rekao:

— Šatri te ih!

Đido ga uverava da će preboleti bolest.

— Kad ste pregrmeli sva bombardovanja, avijaciju, sada ćete i ovo!

Nazor je digao prst i rekao:

— E, to bi bila slavna smrt... Poginuti u boju od željeza... Ali, pogledajte moje stanje: ima li gore stvari nego umreti kod partizana od proljeva!

Posle se opet okrenuo Crnom, želeći mu uspeha u radu u Hrvatskoj:

— Crni, Crni, pozlatio se ...

★

Doznali smo da je Prva krajiška brigada kod Raj lovca izvršila veličanstvenu akciju. Napala je ovaj aerodrom kod Sarajeva s koga su toliki nemački avioni uzletali u Četvrtoj i Petoj ofanzivi. Uništeno je 30 aviona⁴ od kojih su 28 bombarderi. Borba za aerodrom trajala je čitavu noć, Nemci su pokušali da oklopnim vozom odbiju naš napad, ali je i oklopni voz uništen.

★

Jahali smo šest sati do Martin Broda. Oštrelj nas je delio od Petrovačkog Polja. Stalno sam gledao onu visoku stenu iznad samog Petrovca koja se lepo vidi iz Drinića. šta li je s našim selom? Više bih se radovao da sam prošao kroz Driniće nego kroz Beograd. Raspitivao sam se od prvog dana otkako sam došao u Krajinu šta rade Drinićani. Junački su

⁴ U neprijateljskoj domobranskoj arhivi nalaze se dokumenta koja govore o uništenju 5 nemačkih i 12 domobranskih aviona, ukupno 17.

se poneli u Četvrtoj ofanzivi. Nemci su ih bombardovali, posle je artilerija tukla kuću po kuću, jedan im je zbeg uhvaćen iznad Kozila, posle su došli četnici. Mane Rokvić je ušao u selo i prvo tražio kuću u kojoj je bila »mala Moskva«, redakcija i štamparija »Borbe«. Naredio je da se ta zgrada polije benzinom i spali. Posle je tražio kuće u kojima smo mi stanovali. Naredio je da se baci postelja iz Đujine kuće, »jer je na njoj Đilas spavao«. Četnici su pre paljevine pretili Drinićanima da će ih sve spaliti, a oni su govorili:

— Spalite, pa šta onda?!

Pošto niko nije zakukao kad su prve kuće planule, obuzeo je bes četnike i počeli su sve kuće odreda da pale. U jednu kuću su ušli i zgrabili karlice s mlekom. Jedna omladinka je istrгла karlicu i prosula je na zemlju:

— Bolje da je prospem nego da ga vi pijete!

Tako su sve kuće Kecmana spaljene, a niko nije ni glasa pustio, već prkosno gledao četnike.

Kad smo se približili selu Boboljuscima dočekali su nas omladinci. Oni su se tu skupili, jer im je bilo javljeno da će stići stari Nazor na nosilima, pa je trebalo smeniti nosače iz Bastasa. Iz ovog sela mnogo je boraca otišlo u Treću krajišku brigadu. Omladina nas je opkolila i počela da se raspituje o borbama na Neretvi, o pojedinim borcima iz Treće krajiške.

— Šta je s Dušanom Karanovićem iz Pratećeg bataljona?

— Poginuo je kod Miljevine!

Pao je blizu mene kad su Nemci iznenada prodrli. On je rodom iz ovog sela.

Krenuli smo dalje. Omladina zapeva. Silna, ali nešto tužna krajiška pesma zaori se u noći. Posle tri sata stigli smo u Martin Brod. Kloparaju mlinovi na Uni. Redovi kola stoje pred kamenim mlinovima. Novo žito se melje. U komandi mesta zatekli smo Vladu Bakarića i Ivu Rukavinu. Nemci još nisu otpočeli ofanzivu ka Gračacu, ali se koncentrišu. Ustanak buja u čisto hrvatskim krajevima — masa pristalica HSS-a nam prilaze ...

Napolju su nas čekala dva automobila i kamion. Spustismo se posle šest meseci opet na drum, u automobil. Prolazimo kroz sela, pa posle kroz razrušenu Udbinu. Kroza san sam se čudio kako moj stari konjic tako brzo juri i kako to mogu na njemu da spavam.

SVE VEĆA OSLOBOĐENA TERITORIJA HRVATSKE

PETAK, 20 AVGUST

Otočac. — Ovaj mali gradić u bogatoj dolini reke Gacke glavni je grad naše oslobođene teritorije u Hrvatskoj već više od četiri meseca. Tukao je rekord i Užica, i Foče, i Bihaća. Oslobođen je tačno 12 aprila ove godine. Kad je prva faza Četvrte ofanzive prošla, neprijatelj više nije napadao oslobođenu teritoriju u Hrvatskoj. I Italijani i Nemci su doživeli na hrvatskom sektoru teške poraze u februaru mesecu, u prvoj etapi Četvrte ofanzive. Šesta lička divizija je razbila jedan puk italijanske divizije »Sasari« na Zuleševici, čak mu nije koristila ni pomoć koju su Nemci hitno poslali iz pravca Petrovca preko Kulen Vakufa. Kad se jedan nemački bataljon približio Lapcu, Italijani su već bili likvidirani, pa su se Nemci vratili. Pre toga je jedan puk divizije »Princ Eugen« pokušao da se probije s bosanske strane na Plješevicu, na našu oslobođenu teritoriju, ali je imao preko stotinu mrtvih. Nemci više nisu udarali na ovaj sektor. Brzo zatim naše snage u Hrvatskoj povratile su svu oslobođenu teritoriju koju je neprijatelj bio privremeno okupirao.

Tada je izbila strašna epidemija pegavog tifusa. Donele su ga izbeglice koje su se vraćale iz Bosne. Tih naših 40.000 ljudi, žena i dece, koji su bežali s Banije i Korduna pred neprijateljem, ipak su uspeali da se izvuku iz obruča i povratili su se na svoja ognjišta preko Like. Ali, oni su sobom doneli pegavac. Posle četvrte ofanzive bilo je ostalo vrlo malo čitavih kuća, na stotine ljudi tražilo je zaklona po oštroj zimi u ono nekoliko neporušenih kuća. D-r Božović, šef saniteta Glavnog štaba Hrvatske, računa da je ova epidemija zahvatila preko 40.000 ljudi. Bolest se proširila na vojsku. Bataljoni su padali pokošeni od pegavca. Preko 3.500 partizana je obolelo. Da je u martu mesecu neprijatelj otpočeo ofanzivu na oslobođenu teritoriju u Hrvatskoj, našli bismo se u ozbiljnom položaju. Pegavac nam je proletoš u Lici, na Kordunu i Baniji,

odneo preko 4.000 duša. Smrtnost je bila veća u narodu nego u vojsci. Umrlo je svega 2% obolelih vojnika.

Glavni štab Hrvatske stalno je dobijao vesti o borbama naše glavnine u dolini Neretve i na granici Hercegovine, pa su i hrvatske jedinice otpočele niz akcija na svim frontovima. Izvanredne uspehe postigli su naročito Slavonci, koji su stvorili veliku oslobođenu teritoriju. Dobro su se tukle i jedinice Prvog hrvatskog korpusa. One su prvo očistile veliki deo pruge Zagreb — Split, preko 130 kilometara, i tako lišile neprijatelja jedne od najvažnijih komunikacija u Jugoslaviji. Možda bi Italijani ponovo pokušali da povrate ovu važnu prugu, da nismo uništili jedan od najvećih vijadukata u Jugoslaviji, Bender. Samo njegova opravka iziskivala bi najmanje šest meseci, pa neprijatelj više nije činio nikakve pokušaje da povрати izgubljene pozicije. Pošto smo ovladali nizom mesta na ličkoj pruzi, prešli smo u napad s one strane pruge i potpuno razbili četnike i Italijane u dolini Gacke. Tako smo oslobodili Otočac i čitav kraj severno od njega. Oslobođena teritorija Like, Korduna, Banije i Bosanske Krajine povezala se s oslobođenom teritorijom Gorskog Kotara i Hrvatskog Primorja. Mi smo jutros prešli automobilom preko sto trideset kilometara po pravom drumu. Dalje, na sever, mogli bismo ići automobilom preko Plitvičkih Jezera kroz Kordun sve do same železničke pruge Zagreb — Sušak. Treba samo preći tu prugu, pa odmah počinje oslobođena teritorija koja se spaja dalje preko Kupe sa slovenačkom oslobođenom teritorijom. Tako su partizani Jugoslavije, uprkos svih Hitlerovih ofanziva, stvorili svoju tvrđavu u njevoj »tvrđavi« Evrope.

Danas Hrvatska ima dva korpusa, jedan u Lici, Kordunu i Baniji, a drugi u Slavoniji. Iznad samog Zagreba, na Zumberku, bori se Trinaesta hrvatska brigada »Rade Končar«. Protiv nje Pavelić preduzima ofanzive svaki čas, ali ona uporno brani Zumberak. Ona često prelazi s one strane žumberka u Sloveniju.

Nezgodna je stvar što nas je neprijatelj primorao da stvorimo oko ove teritorije stalne frontove, tako da su nam snage prikovane i gube malo pomalo od one svoje partizanske prodornosti i hitrosti. Ovakvu situaciju počeli su da koriste četnici. Oni su u Hrvatskoj uglavnom razbijeni, sem popa Đujića na Tromedi. Povukli su se u italijanske garnizone i odatle sada bacaju manje grupe na našu oslobođenu teritoriju da »dejavuju po sistemu gerile«, kako se veli u jednom zaplenjenom četničkom dokumentu. Na Kapeli se prilično okupilo tih grupica, pa smo odvojili izvesne snage da ih gone. Stvorili smo specijalne bataljone, takozvane Pepeke bataljone — protiv pete kolone: PPK.

U sredini slobodne teritorije kao čir stoji Gospić. Tu ima oko 4.000 ustaša. Ovih dana su upali u Perušić. Naoružavaju sve što stignu — daju oružje i nekim ljudima za koje ne znaju da li su njihovi. To je posledica Pavelićevog paničarskog govora od 17 avgusta — gde je pozvao »sve Hrvate« u boj. I ne samo Hrvate već i »Srbe i Jevreje«! Na kraju je rekao da je došao na ovaj zbor da ustaše vide da nije u Švajcarskoj. Puca, dakle, NDH po svim šavovima. Sada se razvija veoma važan proces u HSS-u. Veliko je previranje. Stav izbegličke vlade u

Londonu u mnogome je razbistrio situaciju. To je četnička vlada bez i jednog Hrvata i Slovenca.

U Hrvatskoj je stvoreno Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Hrvatske ili ZAVNOH. Prvo zasjedanje je održano još u junu mesecu na Plitvičkim Jezerima i imalo je krupnih posledica za dalji razvoj borbe u Hrvatskoj. U mnogim čisto hrvatskim krajevima sada buja ustanak. Hrvatske mase sada jasno vide ulogu Pavelića. Neobično je značajan proces koji postoji u masama HSS-a. One listom prelaze na našu stranu i osuđuju Mačekov stav, jer njegova linija koristi samo neprijateljima hrvatskog naroda, i Paveliću i Draži Mihailoviću. Dobro je odjeknuo prelaz na oslobođenu teritoriju Filipa Lakuša, kao i Magovca, urednika glavnog organa HSS-a »Doma«. Sada je ovaj list počeo da izlazi na oslobođenoj teritoriji i zove se »Slobodni dom«. Traže hrvatski seljaci »Dom«, ljube ga i vele:

— Evo našeg »Doma«!

Samo Magovec nije sasvim načisto s Mačekovom ulogom.

★

... Tako sam razgovarao s Vladom Bakarićem dok smo išli od Martin Broda do Otočca. Desetine kilometara smo prelazili, a nigde nijedne čitave kuće nismo videli. Sve je to popaljeno i uništeno, naročito u poslednjoj ofanzivi. Već je uveliko svanulo. Vlado kaže da treba da se požurimo, jer mogu da naiđu »cestari«. To su italijanski i nemački bombarderi koji rano zorom doleću nad drumove na našoj oslobođenoj teritoriji i mitraljiraju i bombarduju sve što god živo primete na njima.

U Otočcu, u sedištu CK Hrvatske, zatekli smo Bevca i Andreju Hebranga. Pitaju kako je protekla Peta ofanziva, ko je poginuo. Beve je nedavno došao iz Slovenije. Kaže da se tamo ustanak pravilno razvija.

SUBOTA, 21 AVGUST

Otočac. — U ovom gradu kao kad vojnik dođe na odsustvo. Prvi put posle osam meseci moram da legnem u postelju, i to s belim čaršavima i sa jorganom, kakvu nisam video od Beograda 1941. Nisam mogao čitavu noć zaspati. Za ručkom beli stolnjak, čaša za vodu, viljuška, prosto sam zaboravio da upotrebljavam ova oruđa koja su mi postala čudna. Trapav sam kao medved dok idem po sobi. Jutros sam polomio jednu lampu.

Stanujem u ZAVNOH-u. Tu je moj stari poznanik Pajo Gregorić. Isti je onakav kakav je bio u Zagrebu 1937 godine kad smo ilegalno štampali prevode »Rundšau«-a. Paju su u martu 1941 godine uhvatili šubašićevi policajci i predali ustašama zajedno s Pričom i Keršovanićem, ali on je uspeo da se izvuce. Paja je radio u Slavoniji tokom rata, a dolazio je često i u Zagreb. Nabavio je periku da sakrije svoju ćelu, pustio duge, slavonske brke, tako da ga niko nije mogao poznati. Sada rukovodi ZAVNOH-om. Odeljak za propagandu vodi šime Balen, koji je robijao sedam godina u Mitrovici i Lepoglavi. ćanića Opačić je potpret-sednik, a isto tako Filip Lakuš. Još su u ZAVNOH-u Jakov Blažević,

bivši sekretar OK za Liku, Vlado Jovanović, komandant Ličke divizije, i Nikola Grulović. Privredu vodi Zlatarić, koji je otišao u Slavoniju da organizuje snabdevanje Like, Korduna i Banije mašću i drugom hranom, a prosvetom se bavi Vlatka Babić, učiteljica sa Sušaka.

Pokazivao mi Pajo danas pojedine odeljke ZAVNOH-a, govorio mi o njihovom radu, nadležnosti, pa mi odjednom postade potpuno jasna jedna činjenica o kojoj poslednjih meseci nisam razmišljao, jer smo stalno bili u pokretu, u ofanzivama. Ali kad sam prošao Krajinu i Hrvatsku uverio sam se na licu mesta koliko smo veliki put prevalili od januara meseca ove godine, koliko smo učvrstili našu narodnu vlast. AVNOJ ne može više ostati samo ono što je bio krajem 1942, moćni organ za dalju mobilizaciju našeg naroda u borbi. Sazrevaju uslovi da AVNOJ preduzme i nove funkcije, koje mu logični razvoj naše borbe nužno nameće.

U Otočcu je otvorena prva partizanska gimnazija. Obuku je svršilo 87 daka, a gimnaziju je vodio profesor Vice Zaninović. Bilo je dosta teškoća oko izrade programa, ali je s uspehom stvoren. Bilo je i smeha. Jedan profesor je predavao geografiju i rekao: »Najveći gradovi u Jugoslaviji su Beograd, Zagreb, Ljubljana i — Otočac.«

NEDEUA, 22 AVGUST

Otočac. — Kad sam prolazio glavnom ulicom Otočca iziđe mi slika vojvođanskih sela. Duga, široka ulica s jendecima s obe strane, redovima kestenova, ljudima s crnim šeširima i belim košuljama. Prava prečanska nedelja. Oko crkve se skupio svet. Poneki pupavi penzioner gega. A prekoputa crkve na zidu parola: »Van s okupatorom«. Iako smo ovde četiri l po meseca, grad još nije potpuno na našoj strani. Jak je uticaj ustaša, staro je ovo frankovačko gnezdo. Omladina je prva probila led. Već se okuplja u USAOH-u. Ustaše su pokušale da »povrate« omladinu. Delili su letke među omladincima, ali su pohvatani, kao i onih šest omladinaca koji su primili letke. Izvedeni su pred sud. Jedan ustaša je osuđen na smrt, a omladinci su pušteni. Vele da su odmah bacili letke kad su ih pročitali.

Večeras me je Vlatka Babić pitala da li sam poznavao čiču Romaniskog. Govorio sam joj da je čiča Romaniski postao legendarni junak, da ga narod u pesmama spominje. U Foči smo, posle njegove pogibije, u jednom broju »Borca« objavili nekoliko tih pesama. Vlatka me je pažljivo slušala. Pitao sam je zašto je toliko interesuje čiča Romaniski. Ona mi reče: »Brat mi je, pa sam htela da čujem kako je poginuo.«

PONEDEUAK, 23 AVGUST

Otočac. — »Borba« neće moći još da izlazi, čekamo novu štampariju, a i pitanje hartije je važno. U međuvremenu ćemo pomagati redakciji lista »Naprijed«, organa KPH. Bio sam danas prvi put u redakciji, upoznao sam se s glavnim urednikom Starim Đerdom, i članovima redakcije Kulturom, Otmarom Kreačićem i Milanom Slanim. Kultura je bio u Španiji. On je skrojio trorogu partizansku kapu kakva se nosi po Hrvatskoj. Posle podne sam svratio na viši politički kurs. Anka

Berus je držala referat o radu AFŽ-a. Tema se razvila, diskusija veoma živa. Ljudi sa terena, puni energije, hoće da saznaju sve. Dobar utisak ostavljaju. »Samo problem kadrova i u Hrvatskoj je veoma bolno pitanje«, veli mi Mile Počuča, rukovodilac kursa. Kerestinac, Lepoglava i Jasenovac uništili su nam masu drugova. Na ovom kursu sve novo, izraslo s puškom, a ljudi sirovi. Ovi kursevi ne mogu odmah da naružaju drugove teorijom, ali im daju sistem, pokazuju kako treba raditi. U toku diskusije doznadoh nekoliko zanimljivih pojedinosti o radu AFŽ-a. Jedan od osnovnih nedostataka rada organizacija AFŽ-a jeste što nisu živele političkim životom, već se svele samo na sabirne akcije. U Požezi, u Slavoniji, kad zovu žene na sastanak one odgovaraju: »Ne mogu danas na sastanak, nemam šta dat«. Zatim, na neoslobodenoj teritoriji još uvek se nedovoljno radi! Ipak AFŽ je moćna organizacija. Ima u Hrvatskoj 1.607 odbora sa 9.548 odbornica i na stotine hiljada članova. To je velika snaga i može mnogo da učini.

UTORAK, 24 AVGUST

Pokret. — U jednom selu, kraj Korenice, u šumi: bina, klupe, naokolo zavese od ćilimova i ponjava. Iznad bine veliki transparent: »Živela Druga okružna konferencija SKOJ-a za Liku«. Crni i ja smo došli na ovu konferenciju, došli smo u dodir s omladinom Like. Večeras je samo svečani deo. Gledam delegate, sve devojka do devojke. Poneki muškarac, invalid, bez noge ili ruke. Lika je svu svoju omladinu dala u vojsku. U srezovima Lapac, Korenica, Udbina i u većem delu sreza Grčac više nema nijednog omladinca sposobnog za vojsku. Sve se to bori.

Pozdravni govori otpočinjū. Kad god se pomene Tito, KP, nastaje urnebes. Po pet minuta se samo pljeska i skandira: »Tito, Tito«. Dvadeset i tri omladinske čete dala je Lika, dvanaest radnih omladinskih bataljona! Dirljivo je govorila pretstavnica AFŽ-a, drugarica Kata:

— Djeco moja, srećan vam rad! Pozdravljam vas pravim majčiniim pozdravom.

I suze joj u očima, suze radosnice kad vidi svoju decu, decu ponosite Like na ovom značajnom radu. Tako ona zaboravlja i na crninu, i na svoja tri sina koja su joj poginula u ovom ratu.

Crni je svojim govorom ovo oduševljenje uperio na nove zadatke. On nije mogao dve reči da progovori, a da ga aplauz ne prekine. Morao je i ruku da diže, ali ne pomaže. Kako može čovek da zaustavi ovaj poklik mlade seljanke iz Lapca:

— Živeli naši mili partizani!

Posle je na govornicu izišla jedna dunda koja je govorila na poluruskom — polusrpskom jeziku. Prvo je počela s visoka, onda zastala i nastavila običnim glasom da priča:

— Menje Njemci zarobili u Sumiju, u Ukrajini. Poslali me na ropski rad u Njemačku. Ja bila v Berljine u Simensovoj fabriki. Mi bili u lžageru. Do nas bile radnice iz Hrvatske. Mi prokopale tunel i sastale se s Hrvaticama. Učile ih ruske pesme. Jednog dana jedna Hrvatica pošla za Zagreb, ja s njom pošla na tuđu legitimaciju. Na kolodvoru mi pobegle, ali nas ustaše uhvatile. Ja držala maramu na ustima i pra-

vila se da me boli zub i da ne mogu da govorim. Kad nas sprovodili, kroz hodnik mi pobjegle iz policije. Tri meseca se krila po Zagrebu, a sada među partizanima. Živeo Komsomol, živeo SKOJ!

Ta dunda se zove Šura-Aleksandra Kaćenko.

Posle nje se diže omladinac Ilija. Govori teško, hrapavo. Ustaški metak mu je prosvirao kroz grlo. Sada radi u Komandi područja. On poziva omladinu da se bori protiv četničkih bandi.

Dugo u noći vilo se kolo. Otegnuta, surova lička melodija.

SREDA, 25 AVGUST

Selo kraj Korenice. — Tri stotine delegata, skoro 90% devojaka. Svaka drži olovku u rukama. Svaka se reč piše. Ustaju jedna za drugom, govore otresito, pametno. To su plodovi naše borbe, kako reče Crni. Oko stotinu tih devojaka, do juče nepismenih čobanica, prošlo je kroz skojevski kurs. Zato tako mudro i govore. Primećuje se da na ovoj drugoj konferenciji ima više Hrvata nego na prvoj, pet puta više, ali još uvek to nije dovoljno. Trebalo bi da ih bude bar polovina, a ima ih oko 50. U izveštajima se podvlači da se sektaški postupalo u radu u nekim opštinama. Sva hrvatska omladina u novooslobođenim krajevima proglašavana je za ustašku, a sva srpska za četničku! Na neoslobođenoj teritoriji se slabije radilo nego na oslobođenoj. Ipak, porast članstva je veliki, od 800 na 2.100! Posle političkog referata postavljali su delegati pitanja. Donosim ih skoro u celini, jer su karakteristična, prava anketa o tome šta narod sada najviše interesuje. Pitanja su zabeležena po redu kako su postavljena, a naznačeno je koja su od njih ponavljana.

- 1) Kad su sazreli uslovi za drugi front, zašto se ne otvara? — triput.
- 2) Zašto se trpe u Engleskoj petokolonaške klike koje pomažu Hitlera da razjedini Sovjetski Savez i Englesku?
- 3) Zašto je bila kriza vlade u Bugarskoj?
- 4) Da li saveznici priznaju AVNOJ i ZAVNOH kao politička predstavništva naših naroda?
- 5) Kakvu su vlast zaveli saveznici na Siciliji?
- 6) Zašto Engleska kao naš saveznik trpi izdajničku izbegličku vladu? — triput.
- 7) Da li je pravilna parola »Smrt kralju Petru«?
- 8) Četnici proturaju glasove da je Engleska zabranila partizanima da ubijaju Srbe.
- 9) Veza četnika i Italijana. Četnici kažu da nemaju nikakvih veza. šta mi da odgovorimo?
- 10) Četnici kažu da su ustaše u našim redovima. Kako da im odgovorimo?
- 11) Četnici pričaju da se Draža bori protiv Nemaca?
- 12) Da li će prilikom sloma fašizma Draža pokušati da se bori protiv okupatora?
- 13) Ima li HSS uticaja među srpskom omladinom (povodom usklika jednog pionira-Srbina u Lapcu: »Živeo Maček«)?
- 14) Zašto nema nikog iz Mačekove klike u novoj vladi?
- 15) Kakav je rad nemačkog odbora u SSSR-u?

- 16) Kakav je rad našeg odbora u švajcarskoj?
- 17) Raspuštanje Komin terne — dvaput.
- 18) Stanje u Italiji po dolasku Badolja.
- 19) Zašto Londonci imaju najveće uporište među mačekovcima?
- 20) Na koji način da raskrinkamo Mačeka i da to Hrvati usvoje?
- 21) Zašto je Krnjević ispao iz Vlade?
- 22) Kako prodreti u organizacije HSS-a i raditi među omladinom?
- 23) Da li je dovoljno popularan deo vodstva HSS-a koji nam je prišao?
- 24) Stanje u Grčkoj — dvaput.
- 25) Daleki Istok.
- 26) Odnos Japana i SSSR-a.
- 27) Kako rade KP švedske, Mađarske i Rumunije?
- 28) Stanje u Srbiji — triput.
- 29) Stanje u Crnoj Gori.
- 30) Francuski komitet.
- 31) Dobili smo nalog da brišemo srpove i čekiće. Četnici nas pitaju zašto smo ih pisali?
- 32) Zašto su četnici rasuti po šumama?

Prvo su sami omladinski rukovodioci odgovorili na najveći deo pitanja. Posle se Crni digao i odgovorio na neka od njih.

»*Drugi front*: Uslovi za drugi front su sazreli i teraju oružane snage na akciju. Još ima reakcionarnih sila u Engleskoj koje sabotiraju otvaranje drugog fronta i aktivno rade protiv antihitlerovskog saveza. Imaju isto shvaćanje kao i Hitler i pomažu ga, pa makar propala Engleska. Borba se vodi između te dve struje u samoj Engleskoj. Pitanje drugog fronta je pitanje dveju taktika: pri čemu se sovjetska razlikuje što želi — tući neprijatelja, ne davati mu odmora i završiti rat što pre. Pitanje takve taktike počinje da se rešava snagom Crvene armije. Engleska i američka vojska neizbežno moraju biti obuhvaćene sve većim zadacima na kontinentu...

»*Mi i saveznici*: Mi smo za saveznike izraz otpora naših naroda. Neki od njih smatraju da i Draža pretstavlja vrstu otpora. U Londonu postoji kralj, vlada, i saveznici ih priznaju kao pretstavnike jugoslovenske države. Reakcionarni krugovi ih podržavaju protiv nas, na štetu interesa naših naroda i narodnooslobodilačke borbe, računajući na njih za jačanje svog uticaja na našu zemlju posle rata.

»*Parola „Smrt kralju Petru“*: Mi danas pitanje monarhije ne postavljamo, njega će narodi Jugoslavije rešiti posle svršenog rata i pobede nad okupatorom. Ali ne nasedajmo četničkoj podvali: „Kralj Petar je omladinac i ne treba ga napadati.“ Od našeg današnjeg rada zavisi kako će se narod odlučiti sutra. Zavisi to i od odnosa snaga: od unutrašnje i međunarodne situacije.

»*Maček*: Nema nikog od Mačekove klike u londonskoj vladi, jer ne smeju da uđu pošto je ta vlada primila četnički, velikosrpski karakter. Sada su Londonci spali na taktiku „daj što daš“. Pošto im se narodi u Jugoslaviji ne daju podjarmiti, oni teže da održe vlast makar nad srpskim narodom. Ne smeju mačekovci u tu vladu, jer im ne obezbeđuje udeo u vlasti. Gledaju da ne budu u očima naroda pomagači četničke vlade. Treba dokazati da je Maček izdajnik. Velimo: dao Maček izjavu o saradnji s Pavelićem... Greh je, nema šta. Ali da li je to greh u glavama hrvatskih seljaka? To treba dokazati

i posljednjem seljaku. Raskrinkaj ga što sedi i ne poziva u borbu. Treba ga raskrinkati u hrvatskim masama, ali drugim metodama.

Veza Italijana i četnika: I sada se održava: pare, oružje. A što seljak ovde u Lici ne vidi materijalnu vezu, ne vidi Italijana u uniformi, to smo se postarali mi, partizani, jer smo Italijane proterali.

Srbija: Postoje odredi, ali sastavljeni od skoro samih komunista. Oni su se održali, ali ne ugrožavaju samo Nedićevu vlast. Nisu svi operativno povezani među sobom, ali rastu.

Crna Gora: Četnici su strahovito demoralisali narod. Uvukli ga u masovna ubistva, pljačku. Jedan deo snaga naših je tamo ostao da ne dozvoli dalju demoralizaciju naroda.

Da li će se Draža boriti protiv Nemaca: On se borio protiv partizana za račun Nemaca. Ali ne znači da se neće u datoj situaciji — kod raspada Hitlera — boriti protiv Nemaca. U Srbiji cela Nedićeva vojska — Dražina je... «

Onda se razvila diskusija, živa. Niko ne govori o uspesima već se veoma kritički osvrće na rad.

— Ja mislim da je pogrešno što smo u kotaru Otočac hteli da oblačimo u ženske haljine one omladince koji nisu pošli u vojsku! — veli jedan drug iz Otočca.

Drugi priča kako četnici vode propagandu:

— Tito ie ustvari kralj Petar!

Treći:

— Kod nas su razbijali prozore onima koji ne daju priloge... Pisali parole po crkvama ...

Saslušao sam referate o organizacionim pitanjima i o radu USAOH-a. Jedan od propusta je sektaštvo. Dobar deo omladine u novooslobođenim krajevima unapred je isključen iz rada. Zatim, nesnalaženje za vreme ofanzive. SKOJ u takvim slučajevima mora biti na čelu omladine. Politički rad s pionirima slab.

Eto, tako se omladina Like izbrusi, kao kamen o kamen, i postadoše oba okrugla i glatka. Svima su lica sijala od radosti, od nove snage. Partiji su na kraju burno klicali. Ovakva omladina je naša budućnost. Zanju se plodovi borbe.

★

Svratio sam večeras do Korenice da vidim kada ćemo se vratiti. Uskočih na kola jednog starca.

— Odakle si mladiću? — pita me on.

— Iz Srbije, iz Beograda!

Starac zaustavi konje, spusti ruke, zaplaka se i zagrl me:

— Je li iko živ od našeg naroda toga kraja?

Gledaju Srbi iz ovih prečanskih krajeva u Srbiju već stotinama godina, gledaju je i danas. Zato treba Dražu tući u Srbiji! Dugo sam razmišljao o tome.

ČETVRTAK, 26 AVGUST

Pokret. — Sedeli smo u razrušenoj Korenici sve do podne i čekali Nazora da naiđe iz Martin Broda, pa da se zajedno s njim, istim kamionom, vratimo u Otočac. Gledao sam u jednu ruševinu, na kojoj su se

L

još uvek nazirala slova »Viva il Re! Viva le Cravatte rosse«, a odmah pored toga »živeo kralj Petar«. To su pisali Italijani i četnici kad su u Četvrtoj ofanzivi upali u Korenicu. Italijanska divizija se zvala »II Re« (ili »Crvene kravate«).

Kad je naišao Nazorov kamion, opkolila ga je grupa omladinaca. Nazor se uzdigao na papuči kamiona i održao im je topal govor. Rekao je da je srećan što se posle osam meseci opet vraća u Hrvatsku. Posle njega je govorio Ribar u ime AVNOJ-a. Tako smo stajali više od pola sata. Omladina je pevala pesmu za pesmom, a Nazor je slušao. Kako narod brzo pravi nove pesme. Nema ni tri dana kako je Harkov oslobođen, a omladina je već spevala pesmu:

— *Oj, Hitleru, je V ti žao,
što je Harkov sada pao?*

Posle smo krenuli za Vrhovine. Pop Vlado mi priča da je Nazor bio neobično dirnut kada su ga drvarske omladinke nosile na nosilima sve do Martin Broda i stalno pevale. Rekao je popu:

— Ovako bi čovek mogao lako i da umre!

Kad je kamion došao nasred Udbinskog Polja, šofer ubrzao da ga na toj čistini ne uhvati italijanski »cestar«, a Nazor odjednom naredi da se kamion zaustavi.

— Sada smo na mojoj teritoriji i iznesite me, tako da mogu da gledam na Velebit, hoću da vidim moga medvjeda Brundu ...

I punih dvadeset minuta Nazor je ležao u travi i gledao u daleki Velebit. Ostali putnici posmatrali su nebo i osluškivali da se ne začuje huka bombardera.

Kad smo izbili na serpentine iznad Korenice, u pravcu Vrhovina, reče mi jedan kurir da su tu četničke trojke presrele pre nekoliko dana dva naša kurira i naredili im da izgovore reč »pogača«. Jedan je musliman rekao »pogača«, a oni su ga odmah ubili.

Kod Glavnog štaba za Hrvatsku nalazi se takođe jedna engleska misija. To je ustvari prva misija koja nam je došla u ovoj godini. Nju je prvo vodio neki major Viljem Džons, koji se sada nalazi u Sloveniji. Džons je neobičan čovek. Daje utisak prostosrdačnog čoveka i neobično poštuje našu borbu. Ovih dana je u Sloveniji pod svojim punim potpisom pozvao oficire slovenačke bele garde da smesta pređu na stranu Narodnooslobodilačke vojske, jer će u protivnom slučaju odgovarati posle rata kao ratni zločinci. Pričaju članovi savezničke misije kod Glavnog štaba da je Džons zbog toga došao u sukob sa svojom komandom u Kairu. Vele da je on poručivao Cerčilu lično da dà partizanima što više oružja, pa će oni čudo da učine, da biti propartizanski znači biti duboko probritanski, jer se partizani bore za interese Velike Britanije, kao i za interese svih ujedinjenih nacija. Čak je, veli, govorio kako su partizani u Jugoslaviji zaista otvorili drugi front. Međutim, iz

Kaira su Džonsu odgovorili, kako bar tvrde ovi članovi misije, da ne bude lirske propartizanski i da ide obema nogama po tlu!

Džons je inače neobično dobroćudan čovek. U prošlom svetskom ratu bio je pet puta ranjen. Živi u Kanadi, u gradu Torontu. Nisu hteli Kanađani da ga prime u vojsku, jer je u Prvom svetskom ratu izgubio oko, a on se prebacio u Englesku i javio kao dobrovoljac. Pričao je nekim drugovima da je očekivao da će zateći partizane u jagnječim kožama sa strelama u rukama kako se skrivaju po pećinama i pokatkad presretnu ponekog Nemca na drumu. Zapanjilo ga je kad se u okolini Brinja spustio padobranom. Srećko Manola ga je stavio u automobil i vozio preko osamdeset kilometara po oslobođenoj teritoriji, sve dok nisu stigli u naš Glavni štab za Hrvatsku koji je u to vreme bio na Plješevici. Tu je Džons video i uređenu bolnicu s vodovodom, posle je obišao naše radionice za opravku oružja, naše radionice za proizvodnju ručnih granata, specijalnih bacača, prisustvovao je prvom zasedanju ZAVNOH-a i prosto nije mogao da veruje da ovakve stvari mogu da postoje u Hitlerovoj »tvrđavi Evropi«.

Drugovi iz Glavnog štaba za Hrvatsku uredili su sastanke između članova britanske misije i četničkih komandanata. Tako je na jednom sastanku četnički komandant Đaković izišao iz italijanskog garnizona u Gospiću i izjavio engleskim oficirima da se on i njegove jedinice ne bore s okupatorom, jer su dobili takvo naređenje od svoje vrhovne komande kojoj je Draža Mihailović na čelu. Zatim da Nedić dobro radi, jer spasava Srbe od komunizma. Na kraju je ovaj četnički oficir otvoreno saopštio Englezima da je tačno da četnici saraduju s Italijanima, ali u cilju »spasavanja Srba od ustaša«.

★

Vlado Bakarić mi je dao da prepisem radiogram, koji je engleska Glavna komanda za Srednji Istok uputila Vrhovnom štabu u toku Pete ofanzive. Nama je radiogram preneo Glavni štab za Hrvatsku, ali tekst nije bio potpun, pa ga sada ovde donosim:

»Mi vam šaljemo pozdrave i dobre želje u ovom kritičnom trenutku vaše borbe protiv osvajača vaše zemlje. Slučemo vam sledovanja prema našim tehničkim mogućnostima.

Ali znajte da se armije saveznika približuju. Naši bombarderi ruše Italiju i Nemačku. Invazija Evrope više nije san. Na istoku Nemci i njihovi sateliti trpe udare od naših ruskih saveznika. Stoga vaša borba u narednim mesecima biće važnija nego ikad.

Aleksander.«

★

Ovde sam zatekao nekoliko engleskih listova koji pišu o našoj borbi. Iz njih se vidi da se u Engleskoj, kao i u zemljama u kojima oni kontrolišu štampu (u Egiptu, na primer), priznaje činjenica da se mi borimo protiv okupatora, ali se podvlači da to isto čini i Draža Mihailović. Tako list »Egipatska pošta« od 27 jula donosi članak u kome se govori o Petoj

ofanzivi: o lažnim nemačkim vestima da su uništene tri naše divizije i da je naša borba od naročitog značaja za saveznike, pogotovu kada osovina mora da baca trupe u Italiju. A o Draži Mihailoviću veli se od reči do reči:

»Još jedna dobra vest da su snage pod voćstvom generala Mihailovića u Srbiji sada izobličile kvislingovske „četnike“ koji su dugo vremena tvrdili da sačinjavaju deo Mihailovićevog pokreta i tako prikriveni primali vojnu pomoć od Osovine da bi se borili protiv partizana.

Snage generala Mihailovića sada, kao i u prošlosti, igraju plemenitu i iskrenu ulogu u zajedničkoj borbi protiv okupatora.

Kao i u drugim krajevima Evrope, jugoslovenski otpor usko je povezan sa savezničkim ofanzivama i invazionim planovima.

Britanska vojna misija kod generala Mihailovića i partizana svedoči da se gerilski pokret ne izvodi na slučajan način, već sistematski, kako bi se postigao najveći efekat u datom trenutku i mestu...«

Sada mi je jasno zašto je major Džons »lirsko partizanski«, kad mu četnički komandant u lice kaže da saraduje s okupatorom po naređenju Draže Mihailovića.

U poslednje vreme engleski avioni bacaju po našoj teritoriji letke i nekakav list »Pobedu«. U jednom od poslednjih brojeva donose govor kralja Petra!

★

Nije nezanimljiva ni reportaža u engleskom ilustrovanom časopisu »Parada« od 31 jula o Petoj ofanzivi, koju je pisao neki K. S. V. Tu se prvo donosi fotografija sahrane nemačkih oficira u Sarajevu, koji su poginuli u toj ofanzivi. Naslov je: »Obruč puca«.

U ovoj reportaži značajno je priznanje da je Peta nemačka ofanziva jedna od najvećih vojnih operacija u Evropi ove godine. Tačno pišu Englezi, ali ovo važi za njihove frontove. Nas je napadalo u Petoj ofanzivi šest nemačkih divizija, pored sedam drugih, a na Siciliji se protiv saveznika bore svega dve nemačke divizije, »Herman Gering« i Prva tenkovska divizija. Englezi zaboravljaju Istočni front. Tamo se lomi kičma Hitlerove armije.

Dalje se u ovoj reportaži veli da su Nemci vršili velike pripreme za Petu ofanzivu u kojoj su učestvovala i dve bugarske divizije (netačno, svega jedna). Preko 100 »Štuka« tuklo je partizanske položaje.

Nemački ratni dopisnik Karl Kotman bio je zapanjen otporom našeg naroda i pita: »Jesu li ovo žene i deca, ili su to divlje životinje?«

Englezi pišu o upadu 35 nemačkih tenkova u Šavnik. Onda dolazi naše probijanje. Nemci su sistematski uništavali sela kako se partizani ne bi mogli snabdevati. Nemci su to zvali »uništenjem kuća koje su zaražene tifusom«.

Na kraju se govori o proboju. »Parada« veli da je Tito priznao da smo imali 5.000 izgubljenih ljudi, a Osovina 22.000. To je naravno netačno. Engleski novinar je jednostavno pomnožio i jednu i drugu cifru sa dva.

Sve u svemu, ovo nije rđava reportaža. Donesena je i jedna mapa s probojem. Mi smo označeni belim strelicama, a Nemci crnim.

U poslednjim borbama s četnicima u Lici ubili smo nekog majora Milica, načelnika »komande Zapadne Jugoslavije« Aćimovića. Kod njega je pronađen prepis radiograma Aćimovića četničkom komandantu Drenoviću:

»Izveštavam vas da sam preuzeo komandu u vojnom i političkom pogledu nad oblastima Dalmacije, Like, Zapadne Bosne i Slovenije. Nosim vam od Čiče (Draže Mihailovića) pozdrave, poruke i svaku moralnu i materijalnu podršku.«

U arhivi kod Milića pronađeno je i nekoliko blanko potpisa Draže Mihailovića. Vlado Bakarić mi je dao jedan takav potpis da ga zalepim u »Dnevnik«.

PETAK, 27 AVGUST

Otočac. — Jutros oko dva dođoše u Glavni štab, gde sam ostao preko noći, Beve, Đido i Andrija. Došli su da se dogovore povodom jednog radiograma iz Slavonije. Štab Drugog korpusa izveštava:

1) Jedan deo HSS-a nudi nam saradnju. Ušli bi u našu vojsku i stvorili brigadu »Braće Radić«. Odmah bi na našu stranu prešlo 600 konjanika iz garnizona u Bjelovaru. HSS obećava da će mobilisati još 3.500 ljudi iz četiri sreza.

2) HSS-ovci traže da imaju, pored naših, svoje političke komesare, koji bi propovedali »ideologiju braće Radić«. Našu komandu priznaju, samo se ne bi borili s manjim domobranskim garnizonima, već samo protiv Nemaca i ustaša.

Razvija se živa diskusija. Beve veli:

— Ja bih im još pustio političke komesare, ali ne bih pitanje borbe, pitanje komande. Imaju da se povinuju naređenjima naše centralne komande. Ne mogu praviti izuzetak, da se ne tuku s domobranima.

Najzad se složiše da pošalju telegram ovakve sadržine:

»Pozdravljaju se pregovori sa HSS-om. O političkim komesarima recite da ih postavlja Glavni štab, da oni nisu organi pojedinih političkih stranaka i tumači njihovih ideologija, već čuvari borbenog jedinstva jedinica u duhu Narodnooslobodilačke borbe. Za ostala politička pitanja neka se HSS obrati ZAVNOH-u. Pristaje se na formiranje odreda — brigade s imenom „Braće Radić“«.

Posle podne je rešeno da se na pregovore u Slavoniju pošalju Đido i Anka Berus. Tako će »Borba« morati da odloži izlaženje. Tito je danas poslao telegram da što hitnije pokrenemo »Borbu«, ali uslova još nema. Potrebni su nam mašina i hartija. Uostalom neće se dugo na to čekati.

SUBOTA, 28 AVGUST

Otočac. — Najzad su krenuli Nemci preko Une. Tako je otpočela njihova davno očekivana ofanziva. Zasada idu prema Lapcu. Mi smo spremali napad na ustaše u Perušiću, ali se pokazalo da su se i oni spremali za napad na Otočac, tako smo ih preduhitrili.

Čitao sam pismo Rade Žigica iz Kninske Krajine o strahovitom teroru popa Đujića. Zbog pokolja popa Đujića na Dalmatinskom Kosovu Srbi su ovaj kraj prozvali Jasenovcem. Seljanku Anđu Purić, iz Vrbnika, prvo je silovalo 30 četnika, pa su je zatim ubili. Pop Đujić je sve to gledao i pitao je uoči pogubljenja:

- Zašto si otišla u partizane?
- Otišla sam da osvetim brata koga su ubili Talijani!

Iz sela Podinjarija odveli su na Kosovo Iku, Milicu, Miku, Stanu i Macu Crnogorac. Mučili su ih i silovali. Četnici su tom prilikom govorili:

- U ime kralja Petra i vi nas morate u nečem pomoći.

Jednu mladu devojkicu iz Biškupije silovali su i ošišane glave vodili je kroz selo. Ona je naglas govorila:

- Možete da radite šta god hoćete, ali naša će vojska doći i vi ćete za to odgovarati!

NEDEUA, 29 AVGUST

Otočac. — Nemci su na deset kilometara od Lapca. Još se ne zna kakav im je cilj. Ali izgleda da hoće da se probiju na Jadransko More. Naši su već nekoliko puta izvršili žestoke protivjuriše. Kod Perušića borbe još traju. Teško je nastradao hrvatski bataljon »Matija Gubec«. Ustaški tenkovi zahvatili su borce na otvorenom polju. Ceo se bataljon rasprsnuo, još se ne zna za sudbinu stotinu drugova.

Meni se opet desila nezgoda. Jutros, kad sam se probudio, jastuk mi je bio krvav. Probila mi je krv iz stare rane. Bio sam kod doktora. Veli mi da bih se morao operisati. Nemam poverenja u »časne sestre« i ovog doktora koji je radio s ustašama, da mi čeprka po lobanji.

PONEDELJAK, 30 AVGUST

Otočac. — Jedan član Kotarskog Komiteta osuđen je na smrt zajedno s ocem. Bio je inače dobar mladić, dobro se pokazao u borbi, ali sada je napravio težak zločin, pa ga je stigla egzemplarna kazna da se drugi uzmu u pamet. On ima brata u četnicima, dozvoljavao je da se bratu nosi hrana u šumu, čak je bio toliko nebudan da su četnici krali iz njegove kuće oružje — a u kući je bio i štab divizije.

U Otočac je stigao Ivo Tijardović, poznati komponist i intendant splitskog pozorišta. To je čovek plemenitog lika, ali tipičan Dalmatinac — u platnenim belim cipelama, preplanuo. U Splitu je bio član NOO.

Priča nam o Splitu, gradu opkoljenom žicom sa svih strana. Posle pada Musolinija narod je izišao pred tamnicu »Svetog Roka«. Pali su poklici: »Oslobodite naše mučenike!«

Posle se prolomilo »Hej Sloveni«. Italijani su doveli šest tenkova, ali se narod nije razbežao. Čuli su se povici: »Dole fašizam! Van s njima! Živio drug Tito!«

U povorci je bilo nekoliko italijanskih vojnika koji su se pridružili.

Civilnu vlast je posle preuzeo italijanski vojni guverner. On je pozvao pedesetak najuglednijih splitskih građana. Došlo ih je svega dvadeset. Italijan im je rekao da ih je pozvao, jer im preti zajednička opasnost od — partizana. I počeo je da nas naziva najpogrdnijim imenima. Odjednom je zastao i, kao neki izučeni glumac, zapitao: »A šta mislite vi?« Svi su ćutali, samo je uzeo reč stari Račić, četnička perjanica (njegovo pismo popu Đujiću čitao sam u Glavnom štabu, šalje iz Splita neke pare Đujiću): »Mi se pridružujemo borbi protiv tih bandita!«

Iste večeri NOO izrekao je smrtnu osudu. Kazna je izvršena u Račićevoj kući. Kad je ušao kroz vrata udaren je čekićem, a zatim je dobio nož u srce!

Dalmacija se sva diže. Posle četvrte ofanzive bila je nastala kriza, u Splitu se više nije čulo o dalmatinskim brigadama, neprijatelj je širio glasove da je sve propalo. Ali laž je brzo razbijena. Dalmacija sada ima veliki broj novomobilisanih ljudi, samo nema dovoljno oružja. Uskoro će se formirati dve nove divizije.

Četnici su izdali protiv Tijardovića otvoreni letak i morao je smesta da napusti Split. Usred belog dana došao je u splitsku luku, seo u čamac i odveo se do jedne brodice, koja je zatim u italijanskom konvoju, krenula iz luke. S Tijardovićem je bio i jedan oficir, koji je takođe prešao na našu stranu. U brodici su bili zakovani u zid i čuli su lepo italijanske f inanse:

— Zamalo što se nisam onesvestio. Nisam imao zraka!

Finans je dobio 100 kuna i sve je bilo u redu. Tijardović se iskrcao i došao na oslobođenu teritoriju.

★

Svako veče sedimo kod ZAVNOH-a. U toj zgradi nekad je bila biskupija, a kasnije kuća nekog bogataša koji je postao ustaški »admiral« bez mora. Slušamo radio, veselimo se poredama Crvene armije. Tu je i naučnik Černozubov, očuh doktorke Irine Knežević. On se »dao zarobiti od partizana«. Jednom je pošao iz Zagreba na put, ali veza nije funkcionisala pa ga nismo zarobili. Drugi put je bilo bolje. Čak je uzeo od ministra propusnicu. Kad je nemački general u Higijenskom zavodu čuo da je Černozubov »zarobljen«, obećao je da će biti zamenjen. Ženi Černozubova daju penziju, ali će i ona uskoro doći.

Ovde se s večeri prave šale. Na gornjem spratu je montiran mikrofon, pa kad se otvori radioaparatus, i neko počne da govori u mikrofon na spratu, izgleda kao da radio govori. Prvo su tako namagarčili ćanicu Opačića i šimu Balena. Javila se »četnička« radio stanica:

— Ti, ćanice, srpska izdajice, srce ću ti na nož izvaditi...

Ćanica je skočio i počeo da preti. Posle su svi prsnuli u smeh. Kad su stigli Ribar, pop Vlado i Iveković, onda je stanica ponovo progovorila.

Spiker je javio:

— Došao, eto, u Otočac neki izdajica pravoslavni pop Zečević. Obukao je on engleski popovski mundir koji mu je sigurno poslao onaj episkop kenterberiski, inače boljševički prijatelj, pa hoće da nas, vjerne sinove svetog pravoslavlja i odane sinove svetog Save, odvрати od dedovske vjere, pa da budemo kenterberiski boljševici...

Nastao je lom. Mladen Iveković prebledeo, jer je i njemu spiker zapretio »što ima ženu Švabicu« ...

— To nije istina! — vikao je Iveković.

Stari Ribar bio je obavešten o šali, ali je digao prst i otskandirao:

— Imaju čpijune u gradu ...

Pop Vlado se razvalio od smeha:

— Ha, oca mu, ala me udesi...

Mladen Iveković je odmah otišao u svoju sobu i u svoj dnevnik uneo čitavu priču o »strašnoj četničkoj stanici«. Rešili smo da mu istinu kažemo posle tri dana.

Večeras nismo imali »četničke« emisije. Ustaše su izvršile sabotažu kod švice, izazvali kratki spoj i ceo Otočac je ostao u mraku. Najgore je od svega što ne radi »Hel« aparat, pa ne možemo da slušamo vesti. Sutra uveče treba da govori čerčil.

UTORAK, 31 AVGUST

Otočac. — Uzbuđenje je veliko u gradu. Na sve strane se spremaju rodoljubi na evakuaciju. Neko javio da su Nemci na Udbini. Idu jakim snagama. Napred 30 tenkova, zatim po 100 kamiona, a prati ih po 12 do 14 aviona. Ne zna se još kuda će. Nije isključeno da udaraju na more.

Danas sam dobio jedan broj »Naprijeda« gde smo Đido i ja dali tri članka. Opet je zaigralo moje staro, novinarsko pero.

Đido je napisao članak o novoj vladi u Londonu, »činovničkoj« vladi Purića, u kome analizira značaj potpunog gubljenja pozicije londonskih emigranata u inostranstvu:

»Uspjesi Narodnooslobodilačke vojske i razmah Narodnooslobodilačkog ustanka naroda Jugoslavije nisu mogli ostati zadugo nepoznati demokratskom pokretu u svijetu. Silan polet narodnog demokratskog pokreta, naročito u Engleskoj i Americi, koji je dobio moćan potsticaj od herojske borbe Sovjetskog Saveza, nužno se morao zainteresovati prilikama u Jugoslaviji. Na vidjelo je izbila prava uloga Draže Mihailovića i njegovih londonskih pomoćnika. Tako su velikosrpska klika u Londonu i njihovi „hrvatski“ i „slovenski“ prirepici, pokušavajući da podvige Narodnooslobodilačke vojske pripišu Draži Mihailoviću, došli u položaj da budu ismijani i prezreni od sovjetske demokratske javnosti.

Ali stvar nije bila samo u tome i nije se svršila samo na tome.

Razbijajući glavninu Dražine „vojske“ u Crnoj Gori, koja je zajedno s okupatorom pokušala da uništi najbolji dio naše vojske, londonske izbjeg-

lice su došle u nezavidan položaj pred saveznicima. I tako su izvjesni vrhovi u Engleskoj i Americi uvidjeli na što je spala šačica izbjeglica i da bi daljnje bezrezervno vezivanje na te grupice izdajnika, ozbiljno ugrozilo ugled i prestiž saveznika i kod nas i u svijetu. I tada su počele stare unutarnje raspre da se pretvaraju u oštre sukobe. Nastalo je opće raspadanje.

„Hrvati“ i „Slovenci“ iz ranijih vlada nisu mogli dalje pred licem pobunjenog naroda da peru hrvatsku krv s kama šačice četničkih zločinaca, u koje su se ludo uzdali da im osiguraju gospodstvo nad svojim narodima poslije rata. Što je drugo ostalo ovim ljudima, lišenim korjena u narodu i jače podrške u svijetu, nego da krive jedni druge zbog krive politike, zbog izdaje, zbog straha pred obračunom s narodom. Vlada je pala i došla je nova, „činovnička“, sastavljena iz bivšeg velikosrpskog aparata. Da bi sakrili pred narodom prave razloge raspada „vlade“, velikosrpski politikanti su dali u vladu činovnike. Ali, Draža je ostao na svom mjestu.«

★

Na konferenciji SKOJ-a za Liku veliki broj pitanja bio je postavljen o borbi porobljenih naroda u Evropi, naročito na Balkanu, u prvom redu u Albaniji i Grčkoj. Zato sam za »Naprijed« napisao članak o toj temi. Evo odlomka o Albancima i Grcima:

»Na Balkanskom Poluostrvu plamen oslobodilačkog rata uzeo je najšire razmere, ne samo kod nas, već i kod drugih balkanskih naroda, u prvom redu kod Grka i Albanaca.

Grčki partizani su se pretvorili u moćnu narodnooslobodilačku vojsku i dosada su oslobodili od okupatora jednu petinu svoje domovine. Grčki narodnooslobodilački pokret (EAM na grčkom jeziku) ostvario je široko jedinstvo narodnih masa u borbi protiv okupatora. Kao glavna organizatorska snaga narodnog ustanka stoji Komunistička partija Grčke.

U posljednje vreme Nemci su vršili žestoke pokušaje da se probiju između jugoslovenske i grčke granice preko Albanije na Jadransko More. Cilj ove nemačke ofanzive je dvostruki: da razdvoje partizane Grčke, Jugoslavije i Albanije, a zatim da izbiju na Jadransko More u slučaju savezničke invazije.

U Albaniji se takođe narodni ustanak razgara. Oslobođeni su veliki delovi zemlje, naročito na jugu. I u Albaniji je narodne snage povela u borbu Komunistička partija Albanije, koja je pre dve godine izrasla iz raznih neoformljenih marksističkih grupa u jedinstvenu partiju. Za ove dve godine rada naši drugovi uspjeli su da pravilnim stavom povedu široke mase slobodoljubivih Albanaca u boj protiv okupatora.«

U Primorju su Italijani, članovi Partije, u jednom garnizonu uhvatili vezu s našom Partijom i hoće da pređu na našu stranu. Naši bi uradili bolje — ostali bi u garnizonu, radili i preveli svu vojsku.

★

Sedma divizija prebacila se u Baniju. Na desnoj strani Une uhvatila je oko 200 domobrana iz divizije »Tigar«. Raspada se Pavelićeva vojska, pa makar bila i u nemačkim uniformama i pod nemačkom komandom. Drvarskom odredom prešlo je iz iste divizije šezdeset ljudi s pet puško-mitraljeza.

Jedan bataljon Banijskog odreda prebegao četnicima. Pobunu je organizovao jedan bivši narednik, komandir čete kod nas. Ali su se skoro svi borci vratili, osim 40, koje sada goni baš Sedma divizija. Kažu da je Sedma divizija vrlo ponosna. Istina, bilo je mnogo plača na Baniji, ali borci, koji su se vratili, prekaljeni su. Sada će Banija imati dve divizije. Samo neće ni za živu glavu da napuštaju Baniju. Kad je jedan bataljon Banijskog odreda trebalo da pođe za Kordun, nastala je piska žena: »Hoćete ih opet u Crnu Goru«. I ostali su na Baniji. Inače četnici su vršili propagandu da je čitava Sedma divizija propala.

SREDA, 1 SEPTEMBAR

Otočac. — Radioaparat je i u Otočcu mesto oko koga se ljudi najradije skupljaju da čuju Moskvu, da čuju našu »Slobodnu Jugoslaviju«. Crvena armija nadire sve brže na zapad. Probijen je front na jugu, oslobođen je Taganrog, zapadno od Kurska Rusi su napredovali šezdeset kilometara, ide ruski valjak i ka Smolensku. Ispred zvučnika Agitpropa okuplja se preko čitavog dana narod, a naročito posle podne, i svi čekaju Staljinove dnevne zapovesti.

Danas su dobijene vesti koje pokazuju da Nemci imaju nameru da se probiju za Jadransko More, da obezbede komunikaciju Bihać — Lapac — Gračac — Knin — Split. Izbacili su i s jedne i s druge strane ove komunikacije jake pobočnice, pa se otuda jedno vreme mislilo da će ići ka Udbini. Naše jedinice stalno napadaju ovu nemačku komunikaciju. Šesta lička divizija kod Kulen Vakufa ubila je 90 Nemaca, 16 zarobila. Četiri kamiona su spaljena, a dva zaplenjena. Isto tako zaplenjen je jedan protivkolac, jedan teški bacač, dva teška mitraljeza, šest »šaraca« i deset šmajsera.

»Slobodna Jugoslavija« javlja o novim poredama u Bosni. Oslobodili smo Glamoč i Duvno. Na taj način se oslobođena teritorija u Bosni proširila i sada je veća nego ikada dosad. Od izvanrednog značaja jeste potpuno oslobađanje doline Vrbasa. Naše jedinice su još ranije presekle železničku prugu Sarajevo — Brod, Sarajevo — Višegrad i Sarajevo — Mostar, te je glavna komunikacija Nemaca za Južni Jadran išla dolinom Vrbasa, preko Banje Luke, Jajca, Bugojna, Prozora, Rame i Mostara. Međutim, u našim rukama se sada nalazi Jajce, Vakuf, Bugojno, Prozor, tako da Nemci sada uopšte ne mogu da prođu kroz Bosnu za Jadransko More. Sem toga, sada se baš završava žetva u ovoj dolini, pa je i to pogodilo okupatora.

Drugi bosanski korpus oslobodio je Ključ, ubijeno je 190 Nemaca, a zarobljeno 150. Zaplenjene su tri haubice. U Srednjoj Bosni u našim je rukama Tešanj, Teslić i Maglaj, a u Istočnoj Bijeljina.

Večeras sam sreo Veljka Kovačevića, Španca, komandanta Trinaeste divizije koja operiše u Gorskom Kotaru. Priča Veljko o silnom poletu ustanka u Primorju i Istri. Već se sada u njegovoj diviziji nalazi hiljadu

nenoružanih ljudi koji su poslednjih dana stigli iz tih krajeva. Iz Pule je samo jednog dana došlo na oslobođenu teritoriju šezdeset radnika i svi traže puške da se bore protiv italijanskih fašista. Oni vele da na stotine ljudi u Puli i okolini svakog časa gledaju da pobegnu iz grada u partizane.

Takav je polet u čitavoj Hrvatskoj. Šibenik je za deset dana dao oko 800 partizana. Sušak i okolina za nedelju dana dali su preko četiri stotine dobrovoljaca, grad Sušak 218, Kastav 67, Grobinština 68, pa zatim još 67. U Podravini je za pet dana pristupilo 350 boraca, sve Hrvata. Čazma, pored ranije datih 2.000 boraca, dala je još 180 za poslednjih deset dana. U domobranskim jedinicama nastalo je osipanje. Nema dana, a da poneka grupa iz jedinice, ili čitava jedinica, ne pređe na našu stranu. Za dve nedelje predalo se 1.000 domobrana sa oko 20 oficira. Čitav jedan radni bataljon Trećeg domobranskog puka u Sikirevcima sa osam oficira prešao je na našu stranu.

U Otočcu se nalazi pukovnik Demetar Varda koji je još pre mesec i po dana prešao na našu stranu s čitavim divizionom domobranskog garnizona u Varaždinu. On je postrojio divizion i naredio da izmaršira iz grada gde ga je čekala jedna naša jedinica. Posle toga je komandovao da se otvori vatra iz svih topova na fabriku »Tivar« koja pravi hiljade i hiljade metara štofa za uniforme Nemaca i ustaša. Naše jedinice, zajedno s pukovnikom Vardom i njegovim divizionom, napale su i ustaški koncentracioni logor u Lepoglavi. Pošto je naša artilerija zasula Lepoglavu izvršen je juriš baš na dan pada Bastilje, 14 jula, i ovaj zloglasni kazneni zavod je pao u naše ruke. Oslobođeni su drugovi koji su bili u ovom logoru.

Dokle se u Hrvatskoj proteže naša oslobođena teritorija najbolje pokazuje činjenica da je diletantska grupa »Avgust Cesaree« davala pretstavu pred 2.000 seljaka u selu Lukavcu, u neposrednoj okolini glavnog grada Hrvatske. U Zagrebu prave viceve da se Pavelićeva »Nezavisna Država Hrvatska« proteže od jedne trošarinske stanice Zagreba do druge, od Čemomerca do Maksimira.

ČETVRTAK, 2 SEPTEMBAR

Otočac. — čerčil je govorio preksinoć. On nam obećava, posle sastanka u Kvebeku, da će nam uskoro povratiti kralja Petra! Slično i Grcima poručuje. O drugom frontu, životnom pitanju miliona u Evropi, ni reči. Njegov govor je prilično ozlojedio naše ljude. Beve je pripremio članak za »Naprijed« pod naslovom »Za što brži završetak rata«, u kome se naročito osvrće na pitanje drugog fronta i pomaganje Draže Mihailovića od strane reakcionarnih elemenata u Engleskoj i Americi. Evo nekoliko odlomaka iz tog članka:

»Pobedonosna ofanziva Crvene armije na Istočnom frontu nije samo pred čitavim svetom razotkrila slabost Hitlerovih armija, nego je pre svega potvrdila činjenicu, koju i sovjetski pretstavnici i sovjetska štampa već neko vreme odlučno naglašavaju: da je Hitlerovu vojsku obuhvatom s dva fronta — istočnog i zapadnog — moguće u najkraće vreme slomiti, a time skratiti rat i smanjiti strašne žrtve, koje svaki dan produženja rata traži

od slobodoljubivih naroda i njihovih armija, a takođe i od sviju ugnjetenih naroda.«

Dalje Beve govori o silnom porastu antihitlerovskih snaga, o sve mnogobrojnoj i im znacima demoralizacije Hitlerove vojske i pozadine, o sve jačoj borbi ugnjetenih naroda u Evropi, i kaže:

»O čemu govore sve te činjenice?

One govore o tome da je Hitlera moguće uništiti za najkraće vreme, čak i u 1943 godini, ako bi se bez odlaganja aktivizirale sve savezničke snage, ako bi se u prvom redu na zapadu Evrope ostvario drugi front. No, danas nisu sve savezničke snage iskorišćene. Drugi front u Evropi još nije uspostavljen i na to pitanje konferencija Cerčil — Ruzvelt u Kvebeku nije dala odgovor. Činjenica je da daleko pretežni deo tereta sadašnje borbe protiv Hitlera leži na Sovjetskom Savezu. Jedan znatan deo tog tereta snose i ugnjeteni narodi Evrope, koji su u toku borbe formirali veće ili manje naoružane jedinice, pa čak i čitave narodne armije, kao što je to slučaj u Jugoslaviji i Grčkoj. Bilo bi, dakako, nepravilno potcenjivati važnost savezničke akcije u Italiji, no nema sumnje, da ta akcija nema značaj drugog fronta, niti ima uslova da to na tom terenu postane. Ona doduše angažuje jedan deo nemačke vojske, što će olakšati i borbu Crvene armije na Istočnom frontu. No strašne žrtve koje danas daju narodi Evrope pod Hitlerovom tiranijom traže odlučno da se rat što pre dokrajči, da se što pre preduzmu mere, koje će omogućiti da se postigne taj cilj. A ta mera jeste jedino drugi front na zapadu Evrope, koji je jedino sposoban da u dovoljnoj meri rascepi Hitlerove snage i time ih osudi na brzi slom. Taj zahtev danas s punim pravom postavljaju i narodi Jugoslavije, koji su u toku dve i po godine rata protiv fašističkih okupatora dali srazmerno velike žrtve, a produženje rata te bi žrtve još više povećalo. Narodi Jugoslavije traže brzi završetak rata i s ogorčenjem gledaju na skoro nesmetanu aktivnost onih reakcionarnih slojeva i onih elemenata koji rade na odugovlačenju rata.

Za nas, narode Jugoslavije, pitanje drugog fronta obuhvata i pitanje odnosa savezničkih snaga prema Draži Mihailoviću. Mi nemamo razloga sumnjati u to, da one iste reakcionarne snage u savezničkim zemljama, koje imaju interesa da se još ne otvori drugi front i da se rat još produži, rade i na tome da Engleska i Amerika i dalje daju političku i čak materijalnu potporu takvom izdajniku i zločincu kao što je Draža Mihailović, mada danas niko u svetu ne može tvrditi da za njegovu podlu izdaju nacionalne i opšte savezničke stvari nema dovoljno dokaza. Prema tome, ne samo zbog što bržeg postignuća pobedonosnog mira u Evropi uopšte, nego i zbog što brže pobeđe nad okupatorima u samoj Jugoslaviji, potrebno je raditi svim snagama na tome, da se oduzme reč reakcionarnim elementima u savezničkim zemljama koji rade na odugovlačenju rata i koji istovremeno podupiru takve izdajnike zajedničke savezničke stvari kao što je Draža Mihailović. Pod brzim završetkom rata mi dakako razumemo samo jednu stvar: potpuno uništenje Hitlera i njegovog „novog“ poretka i obezbeđenje svim narodima koje je Hitler porobio, prava na samoodređenje i ravnopravnost. Drugog puta do mira nema.

Na kraju treba jasno reći ovo: ne mogu biti prijatelji naroda Jugoslavije oni elementi u savezničkim zemljama, koji rade na odugovlačenju rata i na podupiranju Draže Mihailovića. Na tom osnovnom pitanju danas narodi Jugoslavije jasno mogu da isprobaju ko im je prijatelj, a ko dolazi k njima neiskreno i s posebnim planovima. I, nema sumnje, to je pitanje koje će

pretstavnicu Narodnooslobodilačkog pokreta naroda Jugoslavije morati postaviti i u zvaničnoj formi.«

PETAK, 3 SEPTEMBAR

Otočac. — Bio sam noćas s Bevcem i Andrijom do Glavnog štaba. Tito je odobrio da i HSS daje političke komesare za brigadu »Braće Radić«. Beve veli da se nemamo šta bojati. Ako taj politički komesar bude stvarno politički komesar, ako bude hrabar borac, voljen od ljudi, on će postati naš čovek, jer će uvideti da smo mi najdosledniji borci za punu nacionalnu slobodu.

Beve je dobio izveštaj da će nam uskoro doći pretstavnicu SSSR-a.

Ustaški ministar promičbe Matija Kovačić preko »Hrvatskog Naroda« opasno je napao čitavo Antifašističko veće. Tek mi je sada došao do ruku taj članak, preštampan u brošuru. U ovom članku se naš pokret pretstavlja kao anti - hrvatski, veliko - srpski i — naravno boljševički.

U brošuri se dalje veli da su svi oficiri u našoj vojsci Srbijanci! Posle se citiraju imena verskih referenata — sve sami Srbijanci! — i cilj im je da prevode Hrvate u pravoslavlje!

Tu su i imena svih većnika.

Za Mladena Ivekovića kažu da je smešna figura po svom načinu života, da je salonski komunist, da se puderisao u zatvoru kad je bio s hrvatskim borcima! I moju visost je počastio Matija Kovačić. Veli da sam izbačen iz »Politike« po naređenju engleskog poslanstva. Još psuju pe Stevi.

Jovanu Popoviću stavljaju na dušu »Nolit«, Vesi Masleši — trista čuda.

SUBOTA, 4 SEPTEMBAR

Otočac. — U jednoj štali u Slunju nađen je među zakopanim zlatnim putirima jedan od najznačajnijih dokumenata naših dana, »Spomenica slunjske župe«, u kojoj se opisuju događaji iz istorije župe poslednjih decenija. U »Spomenici« su neobično živo opisani slom Jugoslavije, ustaški pokolji, pojava partizana, razvoj ustanka. »Spomenicu« je vodio poslednjih godina župnik Ivan Nikšić, prvi ustaški stožernik u Slunju.

Sedeo sam puna dva sata s Čanicom Opačićem, jednim od organizatora ustanka na Kordunu, i čitao ovu spomenicu. On mi je davao svoj komentar. Istovremeno sam imao pri ruci zbirku pesama koje peva narod na Kordunu o ustanku. Ovu zbirku prikupio je Agit-prop CK Hrvatske. U njoj se nalazi dosta starih narodnih pesama, koje je narod prepevao, zatim pesama spevanih tokom same borbe i, najzad, nekoliko pesama Branka Ćopića, Mihaila Lalića, Julke Mešterović, koje su ovde stigle, pa ih je narod izmenio na svoju ruku.

Nikšić opisuje detaljno slom Jugoslavije. On, bez oružja, i jedan finans s lovačkom puškom, razoružali su u Slunju jednu kolonu bivše jugoslovenske vojske od 600 vojnika sa dva generala i 100 oficira, koja se povlačila pred Nemcima. Ovaj pop je zaplenio priličan ratni materijal i 32,000.000 dinara. Evo Nikšićevog opisa u »Spomenici«:

»PROPAST JUGOSLAVIJE

Upravitelj župe Nikšić dao je znak prvom samovožu da stane i iz njega izide „divizijski đeneral“ Antić, pa upita zašto ga se zaustavlja, što se dogodilo. Upravitelj župe mu je rekao uglavnom slijedeće:

— Proglašena je Nezavisna Država Hrvatska, Jugoslavije više nema, pozivate se da predate oružje i ujedno vas proglašujem u ime NDH zarobljenim. Molim vas, gospodine generale, da predate oružje i da odredite vašim ljudima da to isto učine... Sa svakog prozora uperena je na vas po jedna cijev ili strojica. Zato vas molim da se mimo predate i izdate zapovjed da se ostali iz vaše pratnje predaju!

General Antić je na to bez riječi izvadio svoj samokres, predao ga upravitelju župe, okrenuo se prema častnicima i vojnicima u ostalim teretnim samovozima i zapovjedio da svi bace oružje. Oružje je padalo na cestu, kraj samovoza, pa je upravitelj župe pozvao prisutne ljude (bez oružja) da odmah kupe to oružje... General i njegova vojska predali su se dakle pred samo jednom puškom finansa Rukavine i po nagovoru upravitelja župe.

... Prošao ni pobjegao nije nitko. Te noći zarobljeno je ukupno dva generala, oko 100 časnika i preko 600 vojnika. U jednom teretnom samovožu vozili su novac „četvrte armijske oblasti“ iz Zagreba u ukupnoj svoti od 32.000.000 dinara. Noć je prošla mimo.«

Dalje se opisuje dolazak nemačke vojske u Slunj, kako je Nikšić pripremio ručak za Nemce, kako im je ispekao jaganjce na ražnju, kako su oni tražili piva, a on im dao vina, kako su se Nemci hvalili da tako dobro nisu jeli sve od Pariza, da su slunjski jaganjci bolji od nemačkih pohananih pilića, a vino daleko bolje od kojeg bilo piva.

POKOLJ GOLORUKOG NARODA

U maju mesecu su ustaše pozvali 450 Srba iz Veljuna i okoline na saslušanje. Ljudi su došli na poziv i svi su bili pobijeni. Razlog je bio, kako Nikšić navodi, ubistvo jednog mlinara Hrvata iz Zbijéga. Ali, Čanica veli da tog mlinara nisu ubili Srbi već jedan Hrvat, mlinar, iz konkurentskih razloga.

Mnogo je teži pokolj bio kasnije. Došli su ustaše s poručnikom Viktorom Veljanom na čelu i saopštili Nikšiću da dolaze iz Zagreba s naređenjem da pobiju sve Srbe. Prvo su pobijeni svi Srbi u Slunju. Nikšić o tome piše:

»Kad je u Slunju bilo sve „čisto“, počelo se loviti pravoslavce po selima, koga se uhvatilo odmah je ubijen. Taj posao trajao je oko 15 dana.

Po iskazima samih ustaša ubili su za cijelo to vrijeme u cijelom kotaru Slunju 3.000-4.000 pravoslavaca među njima pak 100-200 ljudi koji su sposobni za oružje, ostalo bolesnici, žene, djeca, starci.«

Zatim Nikšić dalje opisuje kako se u tim zverstvima naročito istakao njegov orguljaš, neki grbavko.

NAROD SE DIŽE

Nikšić piše kako se narod počeo da organizuje i veli da je vođa pobunjenika bio članica Opačić.

Evo kako jedna narodna pesma, ispevana početkom 1942, opisuje te ustaške pokolje na Kordunu (u zbirci nije naznačen autor pesme):

*»Sjetimo se drugarice lani
Kako su nam crni bili dani,
Kako smo se po šumama krili
Svoje kuće puste ostavili.
Sjetimo se sve na partizane
Što nas hrabro od ustaša brane,
Krvavo se sa fašizmom bore,
Da nam sada novi iivot stvore.
Ne žalimo ni kruva ni tkanja,
Sjetimo se na krvava klanja,
Kad odoše naša braća draga
Ne zna im se ni glasa ni traga,
Dušmani im oči pokopaše
U bezdan ih žive pobacaše,
Osam dana čuli su se živi,
Dušmanima ni dužni ni krivi,
Po naredbi poglavnika svoga
Pavelića Anta krvavoga.«*

Prve pesme, prve nade bile su uperene u Staljina, u Rusiju:

*»Bila nam je izgubljena nada,
Sad dolazi od Kijeva grada.
Dolazi nam Crvena armija,
To je naša nada najmilija.«*

*»Oj Staljine oštri sablju pravu
Pa otsijeci Hitlerovu glavu.«*

*»Staljin zove sva se zemlja trese:
„Oj, narodi, ujedinite se“.«*

*»Ne bojmo se „štuka“ aviona
Nas i Rusa trista miliona.«*

*»Oj, Rusijo, majko naša
A i mi smo vojska vaša.
Mi gazimo šume, vodu,
Svom narodu za slobodu.
Pobjeda će naša biti,
Naša vojska narod štiti.
Oj, Rusijo, mila mati
Uvijek ću te tako zvati,
Ti fašiste grdne lemaš
/ slobodu svima spremaš;
Oj, Rusijo, mila mati,
Kad ćemo se rukovati.«*

*»Oj, Staljine, ti sunčana zrako
Kaže Hitler da ga boli jako.«*

Zatim dolaze pesme o Čanici:

*»Drug Čanica i Petrova Gora
Dok je svjeta spominjat se mora.
Paveliću, zelenih očiju
Čanica ti kupio kočiju.
Voziće te u Petrovu Goru
Da na tebi partizani oru.«*

■/k

Tako se pevalo i borilo. Nastajali su prvi odredi na Kordunu. Jedna od naših prvih akcija bila je na zločinca nad zločincima Ljubu Kvaternika koji je u Bihaću poklao 14.000 Srba.

JEDINSTVO SRBA I HRVATA

U crnim bojama Nikšić opisuje zimu 1941 — 1942. Naše snage su postajale sve moćnije, ustanak se sve više širio. Ustaše su preduzele opsežnu ofanzivu na Petrovoj Gori. Čanica veli da tokom te ofanzive nijedna stopa Korduna nije čitava ostala — svuda su stale ustaše. Njih je bilo oko deset hiljada. Poklali su 650 duša. Naši odredi nisu napuštali Kordun. U aprilu i Italijani iz Slunja pošli su da žare i pale. Evo šta Nikšić o tome veli:

»Naša vojska je razbila glavninu odmetnika. Otpora nisu nigde davali. Kad su to vidjeli Talijani krenuli su i oni u akciju i to na sam Uskrs 5 travnja (aprila). Krenuli su prema Primišlju i počeli su paliti sve kuće od reda, bez obzira bile hrvatske ili pravoslavne. Odmetnici kao i pravoslavci su glavom bez obzira bježali u obližnje šume. Ostalo je kod kuće nešto staraca, žena i djece, te Hrvati, koji su računali da im se neće ništa dogoditi, jer je borba protiv odmetnika. Sve to što je ostalo Talijani su bez ikakvog povoda i razloga poklali. Tako je moderno naoružana pukovnija fašista navalila i potukla oko stotinu nenaoružanih staraca, žena, djece i hrvatskih seljaka...

Akcija je završena svečanim mimohodom (predvođena glazbom) kroz Slunj sa svojim pukovnikom. Da nismo vidjeli ne bi mogli nikad vjerovati da je to moguće. Evo blijeđe slike toga mimohoda: Glazba, za njom častnici pred svojim odredima na konjima. Uz sedlo visi privezana kokoš, janje, prase i slični amblemi. Vojnicima su iz ruksaka virile isto ovce, kokoši, platno, biljci, ručnici, lonci, zdjele, nekima na leđima kotao, neki pred sobom tjera prase vezano za jednu nogu, drugi nosi oko vrata ovcu. Glazba svira, častnici viču svoje zapovjedi, blago se dere. Na koncu mimohoda išlo je i veliko blago, krave, volovi i telad. Mimohod je završen svečanim govorom pukovnika koji je veličao hrabrost talijanske vojske i pohvalio vojnike za današnju uspješnu djelatnost. Govor su prekidali roktanjem prasci, blejanjem — ovce i mukanjem — goveda. Kako god taj Uskrs bio žalostan, ipak je ta svečanost bila smiješna. Bilo je smjeha, ali pomiješano sa gorčinom, mržnjom, razočaranjem i prezirom. To je, eto, bio talijanski Uskrs u Slunju.

Nakon toga smo u privatnom razgovoru pitali jednog častnika kako i zašto Talijani tako postupaju s nama Hrvatima, odgovorio je, da je njima

svejedno i isto: Hrvati i Srbi, nacionalisti i komunisti, njima je u interesu da se mi među sobom više istrebljujemo, da ostane za njih više prostora... «

Jedinstvo Srba i Hrvata na Kordunu dobilo je čvrste temelje od prvog dana. Čaničin politički komesar bio je Hrvat Veco Holjevac, sada politički komesar Prvog hrvatskog korpusa. O njemu priča Čanica:

— Kad sam bio momak mislio sam da se samo majka može voljeti više nego išta na svijetu... Kad sam se oženio, misliosam da je žena ženica, kad sam ćerku Cicu dobio, činilo mi se da mi je najdraža u životu. Međutim, kad je borba planula, vidio sam da mi je u životu najdraži drug s kojim krv lijem za slobodu... Eto, Veco mi je najmiliji drug... I kad smo se rastali, kad smo otišli na razne dužnosti, zaplakali smo...

Evo šta narod Korduna peva o Veci, o bratstvu Srba i Hrvata:

*»Druže Veco, hrvatskoga roda
Ti si vođa našega naroda.«*

★

*»Složili se Srbi i Hrvati
Oj, fašisti, što će narod da vas mlati.«*

★

*»Igra kolo sve partizan
Srbin, Hrvat i musliman
O-ho-ho, kako je to,
Četnicima za čudo!
Omladina naša mila,
Ona voli drug Staljina.
O-ho-ho, kako je to,
Fašistima za čudo.«*

★

O četnicima i njihovoj izdajničkoj ulozi takođe je dosta pesama:

*»Oj, četnici, i ta vaša brada
Brijaće je udarna brigada.«*

★

*»Oj, četnici, sluge talijanske,
Sudice vam puške partizanske.
Oj, četnici, talijanske sluge
Ne možete sačuvati pruge.«*

★

Mnoge pesme iz Srbije, Crne Gore, Bosne dospale su na Kordun i tu ih je narod na svoju ruku prepevao. Tako je na Kordun stigla i prva srbijanska partizanska pesma »šumadija glasala«. (Crni spevao prva dva stiha, ostale dr Julka Mešterović):

»Oj, Hitleru, mili moj,
Došao je konac tvoj.
Neće niko da nas voda,
Dolazi sloboda.
Poš' o Hitler na Rusa,
Pa se busa u prsa,
Potući će ruskog baju,
Kano srpsku raju.

Gledala ga Srbija
Kako tužno zavija
Pa se smeje iz sveg glasa:
Švabi nema spasa.
S jedne strane Rusija
A sa druge Srbija,
S treće je Crna Gora.
Hitler pasti mora.«

Na Kordun je dospela pesma Mihaila Lalića spevana 1941 u Crnoj Gori:

»Listaj, goro, cvjetaj cvjeće.
Omladina u boj kreće.
Omladina u boj kreće
Robovati više neće.
Omladino zemlje ove
Zbijajmo se u redove.

Zbijajmo se brat do brata,
Da skinemo jaram s vrata,
Josip Staljin iz Sovjeta
Poručuje širom svijeta
Ko ustanak sad ne sprema
Med' narodom mjesta nema.«

Početak crnogorske pesme »Nasred Zete Nemanjine« takođe je do-
speo na Kordun. Dalje se nastavljaju pojedine strofe iz pesme »U ranam
na bojištu«:

»Od Korduna do Rusije
Narodni se barjak vije
Na barjaku zlatno slovo
To je ime Staljinovo.
Ispod slova sitno piše
Zove Staljin (Tito) na bojište.
Na bojištu svira truba:
Je V vam zao mladih ljuba?
Na bojištu sablja čeka:

Je V vam zao mladog vjeka?
Neka samo svira truba
Ne žalimo mladih ljuba;
Neka samo sablja čeka
Ne žalimo mladog vjeka.
Složno stupaj, brat uz brata,
Kano Srbin uz Hrvata,
A i braća muslimani
Na našoj se bore strani.«

KORDUN JE OSLOBOĐEN

U »Spomenici« Nikšić opisuje kako je išao u Zagreb da traži pomoć protiv nas, kako mu se Kvaternik smejao da nas ima šaka jada, kako je posle vojska poslata, kako ofanzive nisu uspevale (dva puta su ustaše čitav Kordun opkolile). Partizanski se обруč sve više stezao oko Slunja. Italijani su bili doživeli težak poraz kod Perjasice i Poloja (tu smo Vlado Bakarić i ja prolazili u oktobru 1942). Evo kako je narod opevao tu bitku:

»[/ Polo ju malo partizana
Zarobiše mnogo Talijana.
Mlad partizan on na tenak skoči
Talijanu zaplakaše oči.
Nemoj družu predat' ču se i ja
Predat' će se cela Italija.
Konji vrište Talijani kmeče
A kokoši u rukama dreče.«

Nikšić užurbano opisuje pad Bihaća i naziva komandanta grada izdajnikom. A posle toga zakopava ovaj dragoceni dokument, jer partizani uskoro ulaze u Slunj, čitav Kordun je slobodan, narod likuje i proslavlja pobjedu, slavi Tita kao oličenje borbe i slobode:

*»Druže Tito, ti narodni sine
Tebi narod pjeva od miline,
Popaljenih gradova i sela
Na Kordunu robovanja nema.
To nam vojska druga Tita šeće
Više Kordun robovati neće,
Rujna zora sa istoka rudi
Drug nam Tito cijeli narod budi.«*

NEDEUA, 5 SEPTEMBAR

Otočac. — U pripravnosti smo, jer postoji opasnost od ustaško-četničkog upada u Otočac. Juče je jedna kolona od 400 — 500 četnika i ustaša izišla iz Senja i napala senjski Sreski komitet. Sedam drugova je nastradalo. Bili su obavešteni da će doći do napada, čitavu noć su bili u zasedi, a u zoru su otišli na doručak. Utom je naišao neprijatelj. To se dogodilo na tri sata od Otočca.

Danas posle podne omladina je priredila Nazoru akademiju. Pojavio se priličan broj građana Otočca. Nazor je bio veoma dirnut. Pročitana je i jedna njegova nova stvar.

★

Večeras sam pregledao zbirku pesama koje se pevaju po Baniji. I ovu je zbirku prikupio Agitprop CK Hrvatske. Slične se pesme i u Kordunu pevaju. Izvor im je isti. Najviše je sam narod spevao, zatim ima starih narodnih pesama koje su sada prepevane, i, najzad, pesama Branka Ćopića i drugih pesnika, koje je narod uzeo i prekrojio na svoju ruku:

*»Druže Tito, naše desno krilo
Da te nije, ne bi ni nas bilo.«*

★

*»Oj, Staljine, majčin sine,
Pošalji nam karabine,
Da se branim od ustaša
Da ne pale sela naša.«*

★

*»Misli Hilter, zla mu mati,
Usred Moskve zimovati.
Al' se grdno prevario
Baš pred Moskvom kad je bio,
Pred Moskvom je tenk do tenka
Vojskovođe Timošenka.«*

★

*»Šumo, goro, razvi grane,
Pa nam sakri partizane.
Listaj goro, listaj vrbo,
Sakrit' će se mladi Srbo,
Sakriće se partizani,
Predaće se domobrani.«*

★

*»Čika Staljin lulu dimi,
Pa sve čeka da zazimi.«*

★

*»Druže Tito, kad ćeš u Srbiju
Da pozdravim Sedmu diviziju?
Paveliću gde su ti satnije,
Evo naše Sedme divizije?«*

★

»Oj, djevojko seljačka
Propala je Njemačka.
Propala je Italija,
Živjela Rusija.«

»Sinoć mi se kobila oždrijebi,
Paripčića Antu Pavelića.«

»Prešli Srbi Drinu vodu,
Pa se bore za slobodu.
I sa njima Crnogorci,
I Bosanci dobrovoljci.
Crnogorci dobri borci,
A Bosanci dobrovoljci.«

»Mislila je Pavelića Kata
Da će biti kraljica Hrvata.«

»Od Banije do Rusije,
Crveni se barjak vije.
Crveni se barjak vije,
Pod njim Staljin vino pije.
Oj, Staljine, diko naša,
Na zdravlje ti bila čaša.«

»Oj, Banijo, ravno polje,
U teb' narod cvili od nevolje,
Od zuluma ustaškoga,
Crnog Ante Krvavoga!
Paveliću, crni Ante,
Od naroda bilo sram te.«

»Oj, Hitleru, ti s' nam prvi,
Mi smo željni tvoje krvi.
Musolini neka, neka.
I te ista sudba čeka.
Paveliću, ti si treći,
Tebe ćemo živa peći.
Paveliću svinjo jedna
Na te narod i ne gleda.
Napio se dosta krvi
Loži vatru nek je veća,
Pa ispeci Pavelića!«

»Drugarice hajd' u borbu s nama,
Jer sloboda mila je i vama.
Paveliću, ako nemaš hrane
Poslat' ćemo po te partizane,
I omladinu od osamn'est leta
Koja će te skinut' s ovog svijeta.«

»Šta se ono po Zagrebu praši?
Ono Ante na štenetu jaši!«

»Bolna leži omladinka Mara,
Sa starom se majkom razgovara:
»Mila majko budi me u zoru,
Primakni me našem prozoru,
Da ja vidim prije bijela dana,
Proletersku četu partizana,
I pred četom svojega dragana,
Proleterske čete barjaktara,
Da mu vidim onu kosu plavu
I nad njome crvenu zastavu,
Da ga vidim da me želja mine,
Da mu lice kao nekad sine.
Slavna četo, kad ćeš k meni doći
Ne dam suzi da iz oka kane.«

PONEDELUK, 6 SEPTEMBAR

Otočac. — Foča je u našim rukama.¹ Naš novi general Peko krenuo je u drugoj polovini avgusta ka Crnoj Gori. Ovo su prve vesti o Drugoj diviziji. Ranije smo doznali da četnici pokušavaju da pronađu oružje oko Sutjeske koje smo mi zakopali za vreme Pete ofanzive. Crni, pop Vlado i ja dugo smo razgovarali o Foči. Pružaju nam se lepe perspektive. Treba pomoći razvoj ustanka u Srbiji. Reakcija sve svoje snage upire

¹ Druga divizija krenula je sredinom avgusta s planine Ozren, gde je vodila borbe s četnicima i »Vražjom divizijom«. U jednom od tih okršaja zarobljena su 32 maturanta, borca »Vražje divizije«. U borbama kod Puračića drug Dragojlo Stojić sa svojim protivkolcem uništio je četiri nemačka tenka.

na Srbiju. Nedićevci će preko noći postati dražinovei. Ako se londonska vlada dokopa nekako Srbije, odmah će objaviti i mobilizaciju. Moramo ih preduhitriti.

Uostalom to Tito i razmišlja. Priča Crni da će se osnovati naši novi korpusi. Izgleda da će biti stvoren Prvi proleterski korpus u koji treba da uđu Prva proleterska divizija, Šesta lička divizija i Peta krajiška divizija — 10.000 ljudi. U Prvu proletersku diviziju umesto Treće sandžacke brigade došla bi Trinaesta hrvatska brigada »Rade Končar«. Slovenci i Hrvati bi tu dali dobre snage.

UTORAK, 7 SEPTEMBAR

Otočac. — Razgovarao sam s Bevcem i Crnim. AVNOJ mora da se sastane i proširi. Pred njim su veliki zadaci: treba naši narodi, najzad, da zauzmu odlučan stav prema izbegličkoj vladi, prema kralju koji sve više srlja u izdaju.

Uslovi sazrevaju. Moraćemo misliti i na novog predsednika. Ribar faktički ne odgovara toj dužnosti. Niko ne bi zaslužnije zauzeo to mesto nego Tito. Mi, Srbijanci, bismo se silno pojačali Markom, Crnim i Canonim. Razgovarao sam o svemu ovom s Bevcem.

★

Radio sam ovih dana brošuru o četvrtoj i Petoj ofanzivi s Crnim. Evo nekoliko misli Crnog o Petoj ofanzivi:

Hitler je iskoristio zatišje koje je vladalo krajem maja i početkom juna i koncentrisao jake snage kako bi nas uništio, kako bi imao leđa slobodna za nastupajuće događaje, činjenica da Hitler nije uspeo s

Drug Tito, u smislu odluke da se pojedine divizije i brigade vrate na svoj teren u cilju pomaganja ustanka i onemogućavanja neprijatelju da izvrši strategisko opkoljavanje naše glavnine, dozvolio je Drugoj diviziji da se vrati na teren Crne Gore. Jedan deo Druge divizije. Četvrta crnogorska brigada, ostao je na Ozrenu da sačuva ranjenike dok ne dođu snage Prvog bosanskog korpusa, a Druga proleterska i Druga dalmatinska pošle su u pravcu Crne Gore zajedno sa štabom Druge divizije. U naredbi koju je Vrhovni štab uputio štabu Druge divizije veli se da divizija operiše na teritoriji Crne Gore, Sandžaka, da jedan deo snaga orijentiše ka Zapadnoj Srbiji, a da joj jedan od osnovnih zadataka bude brzo dejstvo u slučaju kapitulacije Italije, jer su se na prostoru Crne Gore i Sandžaka nalazili krupni garnizoni italijanske vojske.

Pre nego što je Druga divizija pošla na izvršenje ovog zadatka, štab divizije uputio je šesnaest drugova s drugom Tomašom Žižićem na čelu da se probiju do Crne Gore i povežu s drugom Ivanom Milutinovićem, članom Vrhovnog štaba, i Pokrajinskim komitetom za Crnu Goru. Ovi su drugovi izvršili svoj zadatak i dospeli su do druga Milutinovića baš u trenutku kada je bila održavana konferencija političkih i vojnih rukovodilaca Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka, nekoliko dana uoči kapitulacije Italije. Drug Milutinović je stavio kao prvu tačku dnevnog reda: čitanje izveštaja Druge divizije, koji je bio primljen s ogromnim oduševljenjem, jer se u njemu govorilo o povratku naših brigada u Crnu Goru.

Druga divizija u svom maršu ka Crnoj Gori nije imala većih okršaja. U prolazu zauzeto je Olovo, razbijeni su četnici na Glasincu, a po prelasku pruge Sarajevo — Višegrad oslobođeni su Goražde, Kalinovik i Foča. Na ovom terenu naše jedinice su zatekle mali odred druga Tome Međe. U međuvremenu je upućen jedan naš kurir, preobučen u seljačko odelo, da se probije natrag do Četvrte brigade i obavesti je o tačnom pravcu pokreta. Kurir je izvršio svoj zadatak, čak je prisustvovao i jednom četničkom zboru.

Vrhovni štab dao je Drugoj diviziji za zadatak da iskopa naše oružje koje smo u Petoj ofanzivi zakopali na Vučevu, oko Sutjeske, na Lučkim Kolibama, kao i da ispita šta se dogodilo s mnogim našim ranjenicima koji su bili sklonjeni u okolnim selima. Druga divizija stvorila je specijalna odeljenja za ove poslove. U selu Vrbnici prikupljeni su podaci iz kojih se vidi da su četnici pod komandom Draškovića iz Kotora pronašli ranjenog Simu Miloševića i da su ga zatim ubili, pošto su tražili mišljenje Draže Mihailovića. Isto tako, ova grupa četnika

tom ofanzivom materala ga je da svoju osnovnu odbranbenu liniju, u slučaju savezničkog iskrčavanja, pravi izvan Balkana, na Karavankama, Dravi i Savi, ostavljajući zaštitna odeljenja duž obala Jadrana i Jegejskog Mora.

Vojnički poraz Draže Mihailovića u Crnoj Gori doneo je Draži krupan politički neuspeh u inostranstvu. Reakcionarni krugovi u Engleskoj i Americi, koji su ga pomagali na sve moguće načine, izgubili su svoj raniji uticaj kod zvaničnih krugova ovih zemalja, jer im je razbijanjem Dražinih vojnih formacija uništeno glavno sredstvo koje su oni, tobože, stavljali saveznicima na raspoloženje ...

Crni i ja smo diskutovali o stilu. I tu me je ubedio. Ja sam to nazvao »sukob generacija«. Miran, stalozhen stil i — kratak, brz, da ne rekнем pomalo usplahiren stil kojim piše većina naše omladine. Složio sam se da treba brošuru ovog kova pisati stilom Crnoga, uostalom uvidam da se i moj stil menja; sazrevam — da ne kažem napuštam mladost, počinjem zrelo doba, da li i starost?

Jedna mi se stvar svidela kod Crnoga — za koju se odavno borim — činjenice, činjenice, činjenice. Protiv visokih reči bez potvrde. Sećam se diskusije sa Stefanom Mitrovićem 1939 kada smo pisali »Rat ili mir«

— Slobodana Srbiniovića. Stefan je pisao: »U Glavnjači su mučeni, gnjavljeni, izmrcvareni, ubijani, premlaćivani najbolji sinovi srpskoga naroda ...«. Lepo govorio sam mu. Tačno je ovo. Ali kako bi ovo zvučalo ubedljivije kad bi stavio iza: »Za deset godina od 1929 — 1939 kroz Glavnjaču je prošlo 15.000 političkih osuđenika, ubijeno ih je 200, a 4.000 osuđeno na robiju od 15.000 godina robije!« Na ovaj način bi narod imao mnogo jasniju, verniju sliku o Glavnjači...

★

ubila je i Gorana Kovačića. Uprkos svih pokušaja da se pronađu grobovi ubijenih drugova, to se nije moglo učiniti. Samo je jedna grupa seljaka govorila kako se Goran Kovačić junački držao kad su ga četnici uhvatili. Nazivao ih je izdajnicima koje će stići narodna kazna. Isto tako, pronađene su ubice d-r Dejana Popovića. One su uhapšene, saslušane i osuđene na smrt. Utvrđeno je da su neka ustaška sela izvršila čitav niz zločina, a naročito Govza i Mrežnica. Prilikom pretresa u selu Mrežnici pronađeni su kaputi sa znacima političkog komesara bataljona. Seljaci su odali ubice velikog broja naših ranjenih drugova. Štab Druge divizije posetio je selo Miljevinu, koje se neobično lepo ponelo posle Pete ofanzive. Seljaci ovog sela su dali skoro sve što su imali našim jedinicama koje su se probijale iz nemačkog obruča. Iako Miljevićani nisu hteli ništa da prime, štab divizije im je predao priznanice za svu hranu koju su dali našim jedinicama u junu mesecu. Pronađena je i žena spiavara Rada iz Belena koji je prebivao splavom naše brigade u aprilu mesecu preko Drine. Njega su četnici posle Pete ofanzive zaklali. Njegovoj ženi data je jedna krava i nekoliko zlatnika, kao prva pomoć.

Jedan specijalni odred otišao je u Sutjesku da izvadi zakopano oružje. Ovaj odred je pronašao grob Save Kovačevića na Krekovima. Grob nije bio dobro zatrpan, pa su ga kiše bile izlokale. Sava Kovačević je ponovo sahranjen i grob jasnije označen. Naši drugovi su zatekli na stotine mrtvih partizana. To su bili mahom naši ranjenici koje su Nemci poubijali. Zaticane su grupe od deset - petnaest kosturova, povezanih žicom za ruke. Od zakopanog oružja nije mnogo nađeno, jer su četnici u međuvremenu najveći deo otkopali. Uhvaćen je jedan četnički komandir koji je priznao da je sklonio priličan broj topova, bacača i teških mitraljeza. On je sklonio u jednu zgradu u selu Vrbnici sedam topova, četiri bacača i nekoliko teških mitraljeza, koje su četnici bili iskopali, podmazali i tu sakrili.

U dolini Foče Druge divizija se odmarala neko vreme, dok nije pristigla Četvrta crnogorska brigada. U Foči je zatečeno svega pet porodica. Čitav grad bio je pust. Na dan 7 septembra štab Druge divizije dobio je naređenje od Vrhovnog štaba o formiranju Drugog korpusa, u koji ulaze, sem Druge divizije, Peta crnogorska brigada, Deseta hercegovačka. Treća sandžačka, Vasojevički bataljon, kao i odredi na teritoriji Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine. Tog istog dana stigao je i drug Ivan Milutinović.

Večeras su Beve i Andrija vodili veoma zanimljivu diskusiju sa Šimom Balenom o novinarstvu, o »Domu«, o Magovcu, ustvari o grubim sektaškim stavovima naših drugova — Šimo je jedan od najtipičnijih primera.

Pre svega Šime ne priznaje da je »Dom« novinarskije pisan nego i jedan naš list u Hrvatskoj. U tome greši. Baš šimov »Vjesnik« je tipičan primer pisanja à la Stefan Mitrović, fraze, fraze i fraze. Kako pored toga zvuče ovakvi Magovčevi naslovi: »Veliki razgovori u Kvebeku i velike borbe u Evropi«, zar tu nije sjajno i vešto podvučeno kako saveznici mnogo pričaju, a Rusi i mi u Evropi se ogromno bijemo. Istina, kod Magovca ima tendencija za vulgarizacijom — imperijalizam ostaje imperijalizam, ne može se »nadomestiti« nikakvim izrazom »međunarodno pljačkanje«.

Šime neće, dalje, da shvati nikako veliki značaj »Doma«. Seljačke mase u Hrvatskoj stvarno najradije čitaju »Dom« jer im je pisan jezikom koji razumeju, ali za šest meseci, ako budemo dobro radili, ako budemo dobro pisali, ako ne fraziramo kao »Vesnik«, niti teoretiziramo kao »Naprijed«, seljačke mase će prerasti »Dom«, podići će se njihova svest, sami će tražiti »Naprijed«. Eto u tome je istoriska uloga »Doma«, u tome je istoriska uloga i Magovca i ostalih HSS-ovaca koji su nam prišli. Odbacivati »Dom«, odbacivati HSS-ovce u današnjem periodu značilo bi samoubistvo; značilo bi ne proširivati našu platformu zato što se bojimo da je nećemo moći svariti. Zato izlaze u partiskoj tribini toliki članci o sektaštvu. Balenu, kao nacionalisti — omladincu koji je prišao nama na robiji, nekako to ne ide u glavu. Sve se boji da nas HSS-ovci ne preveslaju. U osnovi, on nema vere u našu snagu, nema vere u našu liniju.

SREDA, 8 SEPTEMBAR

Otočac. — Večeras oko šest saznadosmo za jedan od najkrupnijih događaja ovog rata:

— Italija je kapitulirala!

Kad sam to čuo odmah mi je sinulo kroz glavu: da li smo spremni za te događaje, da li su naše snage u Sloveniji, Primorju, Dalmaciji i Crnoj Gori dovoljno jake da razoružaju Italijane, hoće li preteći Nemce i ustaše, i, najzad, da li će se saveznici odmah iskrcati? Nastupili su događaji o kojima govori Dražin izaslanik za Zapadnu Jugoslaviju pukovnik Aćimović, alias Mladen Žujović, nastupili su baš kada je on predviđao (početkom septembra), to jest kako je bio obavešten.

On u onom svom pismu Plečašu kaže da do septembra Bosna, Lika i Dalmacija moraju biti očišćene od partizana kako bi četnici dočekali saveznike.

Razmišljao sam koliko su malo žrtava Englezi imali dok je Italija izbačena iz rata. A što je Musolini pao, što je Italija izbačena iz rata, ima da se zahvali u prvom redu Crvenoj armiji. Ona je sahranila sve nade sila osovine na pobjedu u ratu.

Beve će odmah krenuti za Sloveniju. Rekao mi je da se i ja spremim za put. On i Crni otišli su automobilom za Glavni štab. Nestrpljivo smo

očekivali da se vrate. Andrija je došao u ponoć. Reče nam da će Beve i Crni ostati čitavu noć u Glavnom štabu. Nisu mogli da se vrate te noći, jer su četnici napravili neku zasedu. I to bi nam još trebalo — da izgubimo te drugove u ovakvoj situaciji.

Pričao nam je o borbama kod Žute Lokve s Italijanima. Već skoro tri meseca italijanska divizija »Re« pokušava da iz pravca Senja povрати Otočac i Brinje. Nju je nedavno smenila divizija »Murde«, koju smo mi u Četvrtoj ofanzivi, u dolini Neretve, prepolovili. Italijani su u ovim svojim napadima prodrli do Žute Lokve, važne raskrsnice, gde se razdvajaju putevi iz Otočca za Senj i za Brinje. Mi smo povratili Žutu Lokvu i oslobodili našu vezu s Brinjem, Kordunom i Gorskim Kotarom, ali Italijani su držali kotu Goljak odakle su stalno tukli naš drum teškim mitraljezima i artilerijom, ali ipak nismo obustavljali saobraćaj. Oko Žute Lokve i Goljaka razvila se prva rovovska bitka u Hrvatskoj. Jedna brigada Trinaeste divizije tu se ukopala i vodila borbu s Italijanima za svaki metar. Mi imamo odlično izgrađene bunkere, ni haubice im ne mogu ništa. Italijani su doveli na ovaj sektor i tešku artileriju, a topovima s teške krstarice bombardovali su iz Senja preko Velebita Žute Lokve, ali ima već dva meseca kako Italijani nisu napredovali ni stopu.

Danas posle podne Trinaesta divizija otpočela je napad na Goljak da bi, najzad, oslobodila komunikaciju za Brinje od italijanske mitraljeske vatre. Taman kad su naši borci jurišali, komandant divizije Veljko Kovačević čuo je preko radija da je Italija kapitulirala. Odmah je poručio komandantu brigade da obustavi napad i saopšti Italijanima šta se dogodilo. Kad su naši preko megafona rekli Italijanima da je rat za njih gotov, nastalo je veselje na bojištu. Jedni i drugi vojnici su se grlili i mi smo se ispeli na Goljak. Vojnici su jedni druge previjali: Italijani su imali pet mrtvih i sedamnaest ranjenih, a mi dva mrtva i pet ranjenih. Samo su italijanski oficiri pokvarili ovu atmosferu. Naredili su vojnicima da se smesta povuku na iduću kotu i prekinu svaki kontakt s nama.

čitavu noć naši su kamioni jurili kroz Otočac. Prevoze hitno trupe za Primorje. Ne smemo dozvoliti da ovo oružje pripadne Nemcima, ustašama i četnicima. Veliki je čas došao!

Do tri sata sedeli smo s Andrijom i razgovarali o situaciji. Otsudna bitka otpočinje. Sada ćemo pokazati kako znamo da se snađemo u ovako burnim i sudbonosnim događajima.

ČETVRTAK, 9 SEPTEMBAR

Pokret. — Najzad smo doživeli velike dane. Kraj ovog strašnog rata može se već nazreti. Italija je kapitulirala, osovina je prsla. Razmišljao sam jutros o tome. Srce mi je nekako radosno kucalo. Bio sam srećan, prosto bih poleteo. Radovao sam se za sebe, za sve nas, i za one silne drugove koji su pali. Eto, baš dok sam razmišljao o ovome došao je radiogram od Tita da su četnici ubili Simu Miloševića i Gorana Kovačića, da je Vesa mrtav. Nikako mi to nije išlo u glavu. Mrtav Simo, uvek nasmejan i vedar; mrtav Vesa s kojim sam tolike sate pričao o Beo-

gradu, o palim drugovima, koji mi je govorio da će mu Beograd izgledati po povratku velika grobnica, svaki ugao, svaka kuća potsećaće na nekog druga koji je pao. A sada za mene Beograd biće još tužniji. Neću moći da prođem pored Sajmišta, gde je Vesa nekad radio, a da ga se ne setim, neću moći da prođem pored Medicinskog fakulteta, a da se ne setim Sime. Evo, preda mnom stoje dve fotografije. Na jednoj su Vesa i Olga, oboje mrtvi, na drugoj Simo, mrtav. Ali oni su ovog časa živi, raduju se zajedno svi troje sa mnom, raduju se, jer je blizu dan pobeđe.

★

Beve mi jutros rano reče da ćemo krenuti u tri posle podne za Sloveniju. Moramo se žuriti, jer Nemci mogu lako da nam preseku put. Ceo dan sam radio, trebalo je dovršiti brošuru o četvrtoj i Petoj ofanzivi, napisati reportažu za »Ženu u borbi«. I sve je bilo gotovo na vreme.

★

Kamion je pošao tačno u tri. S nama je dvadesetak Slovenaca, pratnja Luke Leskoškeka, sekretara KPS, koji se takođe vraća u Sloveniju. Veseli momci. Pričaju kako je neobično partizanu da se vozi u kamionu i prisećaju se koliko je ko italijanskih kamiona u zasedi sačekao i pokosio puškomitraljezom. Ispred samih Vrhovina, koje su juče žestoko bombardovane, iza leđa nam se pojavi devet italijanskih bombardera. Brzo smo sklonili kamion pod jedno drvo. Oni su išli svojim pravcem. Posle pola sata krenuli smo dalje.

Davnašnja želja pop Vlade je da vidi Plitvička jezera. Približavamo se Plitvicama. Kad naidosmo na jednu lokvu, ja lupih popu o prozor:

— Pope, evo prvog jezera!

Svi prskosmo u smeh.

Prošli smo kroz Plitvice i u deset uveče stigli smo u Plaški. Pre toga, usred šume, imali smo defekt. Patrole su čuvale naokolo stražu da nas kakva četnička bandica ne bi iznenadila. Oko jedanaest, po mraku, prispeli smo u štab Prvog hrvatskog korpusa. I komandant Gošnjak i politički komesar Holjevac bili su na terenu. Nikakvih još vesti nema o predaji Italijana. Zna se samo da su neki italijanski oficiri dolazili automobilom u Plaški na pregovore. Nudili su predaju. Poručuju da nekoliko naših bataljona uđe u Ogulin. Mi ovde nemamo većih jedinica. Tražili smo od Italijana da nam pošalju kamione da bismo s drugih sektora prevezli vojsku.

Oko jedan izjutra produžili smo pešice da bismo prešli prugu Zagreb — Sušak. Ispred skele na Mrežnici sretosmo jednog kurira. Reče nam da se pruga može preći i po danu, jer Italijani više ne patroliraju.

Kraj reke se izvalismo mrtvi umorni. Tu smo naišli na prvi plen, jedno tridesetak sanduka italijanske municije za pušku i bacače. Stražar nam reče da je narod odneo glavni deo plena. Zaboravio sam da se raspitam za ime italijanske postaje odakle je taj materijal uzet.

PETAK, 10 SEPTEMBAR

Generalski Stol. — Probudila me je rosa. Oko mene su svi već bili budni. Razgovor se vodio o jučerašnjem govoru Pavelića. Pozvao je ceo hrvatski narod, sve Istrane, Dalmatince i Primorce »da vrata Jadran Hrvatskoj«, čak je pozvao i nas, »koje su Italijani svojim terorom oterali u šume«, da se borimo protiv Italijana. Podla mu je namera, ali providna: stavimo sada Dalmaciju pod nemačku čizmu!

Posle sata marša kroz gustu šumu izišli smo na čistinu, kilometar i po od pruge. Malo udesno je Generalski Stol, vidi se toranj. Poslali smo patrolu i ona nam javlja da su Italijani napustili bunker na pruži. Prolazimo slobodno kroz selo Donje Dubrave. Narod nas radoznalo gleda. Partizani sada idu slobodno danju, a da su 24 sata ranije ovuda prošli zasuli bi ih italijanski bacači i mitraljezi.

Oko nas prašte puške. To civili pucaju iz oružja koje su uzeli od Italijana. Ponegde se čuje i puškomitraljez. To se deca vežbaju! Setih se u tom trenutku novembra 1918 u Samcu, na ušću Bosne u Savu. I tada se pucalo na sve strane. Austrija je propala.

Evo nas i na pruži, širok, debeo kolosek; navikao sam na onaj uzan bosanski. Srećemo jednog čoveka. Veli:

— Nemojte napadati Generalski Stol, jer su Italijani – fašisti i domobrani rešeni da se bore ...

Idemo prugom jedno pola kilometra i skrećemo preko drumu u selo Gornje Dubrave. Začas se oko nas skupi gomila ljudi. Jedan bled mladić nam reče:

— Eto Talijana na pedeset metara!

Albin² i Henrih,³ dva divna slovenačka partizana, pojuriše im u susret:

— Oni će nam se morati predati! — povikaše.

Italijani su ih dočekali s naperenim puškomitraljezima. Albin je krenuo pravo na njih. Italijani, sve fašisti, bili su skupljeni oko kamiona. Albin im reče da se moraju predati i da uslove mogu dobiti od nas. Fašisti su odgovorili da će to saopštiti komandantu, seli su na kamion i vratili se u Generalski Stol.

Beve je pošao da vidi šta je bilo s pregovorima, ali ja sam ga pretekao. On mi na prolazu uzviknu:

— Zastupaj interese naše zajedničke savezničke borbe.

I zajedno s Albinom, Henrihom, Tonetom Sotlerom i još jednim drugom krenuli smo drumom ka Generalskom Stolu. Išao sam mirno ka italijanskim bunkerima i žici. Bio sam duboko svestan ovoga trenutka. Oružje jedne potučene vojske leži na ulici, oružje za koje se lilo toliko naše krvi. Ono ovde leži već 36 sati. Nemci i ustaše mogu da budu brži od nas. A nigde naokolo nema nijednog partizana. Prvog dana jedna četica nekog lokalnog odreda tukla se s Italijanima. Zato ovaj svoj korak nisam smatrao avanturom. Da su fašisti i otvorili paljbu iz mitraljeza, poginuo bih vršeći ono što bi svaki savestan partizan morao da učini.

² Drug Albin Grajver poginuo je kao komandant bataljona krajem 1943.

* Drug Henrih – Vlado Miklav, poginuo je 25 maja 1944 ispred pećine u Drvaru štiteći ostupnicu drugu Titu i drugu Kardašiju kad su nemačke padobranske trupe izvršile desant.

Toranj u Generalskom Stolu bio je sasvim blizu. Zaustavili smo se na 80 metara od žice.

Okupiše se oko nas žene, deca, neke devojke. Posle su se prestrašeno povukle za kuću kad su se pomolili italijanski vojnici iz bunkera. Jedan pogled i bilo mi je jasno da ćemo uspeti. Vojnici su bili bez oružja, raspojasani, dovikivali su se s jednim našim drugom koji je znao italijanski.

Nije prošlo ni deset minuta, a vojnici su nam povikali da možemo doći u žicu, jer je komandant pristao da razgovara s nama. Pošao sam pravo ka žici, a za mnom, vojničkim korakom, tri druga. Jednog sam ostavio u žbunju s puškomitraljezom. Iz bunkera svuda izmiledi vojnici, mašu rukama, vesele se što će skoro kući. Pođosmo uz nasip na železničku stanicu. Tu su stajala dva italijanska oficira, ugladena, nalickana. Jedan od njih, krupan, crn čovek, držao je prekrštene ruke na grudima, malo raširene noge, smrknut kao da će me proždrati, prava dučeovska poza. Ali se trže kad vide moju englesku uniformu. I otpočesmo razgovor na francuskom. On je znao tri reči, a ja četiri. Za njega sam bio Parizlija. Oko nas italijanski vojnici zinuli, pa ne dišu. Prvi on otpoče:

— Komandant vas poziva da dođete u njegov štab i da saopštite šta imate. Ne bojte se ništa. Naša časna reč!

Odgovorio sam mu:

— Da sam se bojao, ne bih došao s tri čoveka na dva metra pred vaše mitraljeze. Ali, učtivost nalaže da vaš komandant mora da dođe ovde, jer mi dolazimo u ime pobedničke vojske ...

— Ali mi ovde još nismo pobedeni! — skoro se izdra fašist.

— Ja vam govorim u vašem interesu, u interesu Italije, te nekad riznice evropske kulture koja strada u ovom ratu. Nemci ovog časa uništavaju vaše najlepše spomenike, a vama se daje prilika da ispravite greške prošlosti i da s oružjem sperete sramotu. Vi imate dva puta: da se zajedno s nama oduprete Nemcima, ili da nam predate oružje i napustite našu zemlju. Treće, a to vi nećete sebi dozvoliti, — smrt u nemačkim koncentracionim logorima ...

Maska je spala. Fašista se opustio kao probušena mešina. Dučeovska poza nestade:

— A jesu li Nemci blizu?

— U Karlovcu!

Iza žica pomoli se novo lice. Komandant. Bio je nestrpljiv. Nije više mogao da čeka u štabu nego je lično došao. Na licu mu se čitalo da je spreman na predaju. Ponovio sam mu uslove. Tražio mi je garanciju »da ga ovi divlji partizani neće pobiti« i rekao da njegovi ljudi nisu raspoloženi da se tuku protiv Nemaca, već da žele da idu kućama. Odgovorio sam mu da mogu da ponesu oružje i da ga predadu tek kada napuste teritoriju Jugoslavije. Još me je pitao, gledajući moj zavoj na glavi, da li sam to ranjen kad sam iskakao iz aviona, da li mi je potrebna lekarska pomoć, da li sam kapu izgubio prilikom skoka s padobranom, da li su engleske trupe blizu ... Čutao sam. On, najzad, reče:

— Moram da razgovaram sa svojim ljudima. Odgovoriću vam za jedan sat...

Pozdravili smo se i krenuli svaki na svoju stranu. Leđa su mi bila

otvorena. Pri polasku sam rekao puškomitraljescu, koga smo postavili u grmlju kraj kuće, da bije pravo u italijanskog komandanta ako budu fašisti meni pucali u leđa. Bar ćemo zameniti glave.

Ali ništa se ne desi. Kraj kuće, odakle smo pošli na pregovore prišla su nam dva železničara:

— Natporučnik Leš hoće s vama da govori!

Posle deset minuta stigla su dva domobranska oficira i skoro bez daha otpočeše:

— Gde ste? Mi vas čekamo već dva dana. Mi prelazimo na vašu stranu. Imamo dva mitraljeza, dva bacača i 30.000 naboja. Imamo i 30 ljudi... Neki od njih bi prvo otišli kućama, pa se posle prijavili u prvi partizanski odred... Ovde smo bili posada oklopnog vlaka ...

— Koliko ovde ima Italijana?

— Tu je jedna čitava bojna! Pedeset i četvrta bojna crnih košulja, takođe i deo Pedeset sedmog artiljeriskog divizion. Mislim oko 700 ljudi!

Ja se počeah po glavi. Mi nismo očekivali da ih ima više od dve stotine.

— A kako su naoružani?

— Tri haubice, oko 100 strojnica i 10 vagona municije. To je glavno skladište za ovo područje!

Razgovarao sam s natporučnikom o situaciji u Karlovcu i Ogulinu. U Karlovcu ima skoro 10.000 Italijana. Razoružavaju ih ustaše i Nemci. Čuje se s te strane borba. U Ogulinu ima 6.000 Italijana. I tamo puca... Partizani su zauzeli Zvečaj, sedam kilometara od Generalskog Stola i razoružali oko 270 Italijana.

— Ova bojna jedna je od najelitnijih na ovom području. Još sinoć su ovdje bili partizani, ali se razvila borba. Fašisti su dali otpor...

Dogovorio sam se s Lešom da on i njegovi ljudi sa svim ratnim materijalom odmah krenu s nama, a ja sam pojurio do Bevca da ga izvestim kako stvari teku. Na pruži, odjednom, ugledasmo dvadesetak ljudi u žutim uniformama. Učinilo mi se da su ustaše, a Albin im potrča pravo u susret. Oni u žutim uniformama podigoše puške. Pomislio sam: gotov je Albin. Ali on počeo da radosno maše rukama. Bio je to jedan vod neke naše diverzantske grupe koja je rušila prugu. Imali su ustaške uniforme, jer su pre nekoliko meseci bacili u vazduh voz s ustašama. Komandant, s velikom plavom italijanskom lentom preko grudi, počeo s nama, a vod uputismo ka Generalskom Stolu da vide Italijani da nas ima više od petorice.

Kao bez daha prejurio sam dva kilometra puta do Bevca. Jedna mi baba maše rukom:

Je l' se predaju?

— Gotovo! — dovikuje im Henrih.

S Bevcom, Lukom i pop Vladom hladno smo razmotrili situaciju. U početku su drugovi mislili da je nepravilno što sam pristao da Italijani izidu s oružjem, naročito zbog toga što bi mogle nastati komplikacije ako oni vide da nas ima svega dvadesetak. Zato smo rešili da Italijani pođu iz Generalskog Stola sutra ujutru u tri sata, a mi u međuvremenu da skupimo naše jedinice kod Bosiljeva koje će ih pratiti i posle razo-

ružati. Onaj diverzioni vod s Albinom na čelu biće vodič Italijanima, a ujedno i garancija da im se neće ništa dogoditi.

Sad sam na Bevcovom konju pojurio natrag. Generalski Stol pružao je sasvim drugu sliku. Onaj naš vod već je bio u gradu, Italijani su bili spremni za polazak, narod je već vukao vreće brašna i makarona iz magacina. Albin je pronašao konje i upregao ih u haubice. Jedan drugi partizan nosio je protivavionski mitraljez na leđima.

Italijanskog komandanta sam zatekao na stanici. Razgovor je bio kratak. Pristaju da pođu do Bosiljeva, odatle ka Rijeci, a oružje će nam predati pri napuštanju naše teritorije. Kao garanciju dajemo im naše vodiče. Polazak sutra ujutru u tri, »da bismo obavestili partizanske jedinice da ne otvaraju vatru«, kako sam mu rekao. Utom nalete jedan nemački »Fizeler-Štorh«. Desetak puta kružio je oko stanice. Italijanski vojnici su ga mirno gledali.

Vratio sam se ka Bevcu. Međutim, jedna italijanska kolona već se kretala. Vikao sam vojnicima:

— Eviva Italia!

Oni su skakali oko mene od radosti i bacali šešire u vazduh. Jedva se objasnih s njihovim komandantom da se moraju vratiti i poći tek sutra ujutru u tri. Usput se pojavi još jedna partizanska četa, mislim Kordunaškog odreda. Komandiru sam kazao da hitno mobilize sva kola i da izvlači municiju, jer su Nemci u Karlovcu. Rekao sam mu da sam postavio stražu kod magacina u gradu.

Putem je Albin stalno navaljivao:

— Ja mislim da Talijani treba odmah da odu. Naići će Nemci, pa će nam sve uzeti.

Posle se i Beve s tim složio.

Napisali smo pismo italijanskom komandantu da krene odmah. Narod je sa svih strana jurio u grad. Čulo se da su Italijani ostavili magacine. Posle pola sata Italijani su već odlazili. Ogromna se kolona izdužila, ima preko 200 mazgi. Kad Italijani prodoše i mi krenusmo s natporučnikom Lešom. On nam je pričao:

— Znali su fašisti da vas ima svega dvadeset, ali su mislili da je Dedijer engleski oficir padobranac ...

Nismo odmakli ni 500 metara, zamičući sporednim putem za prvu kosu, a od pravca Generalskog Stola začu se paljba.⁴ To nije bilo veselo pucanje naroda, već borba. I zaista, to su Nemci prodirali. Nemački tenkovi, praćeni s 50 kamiona pešadije, prvo su naleteli na Zvečaj, gde su bili naši drugovi, pa zatim na Generalski Stol. Nastradalo je jedno

⁴ Od druga Marka Polovića, narodnog poslanika, posle objavljivanja prvog izdanja Dnevnika, primio sam sledeće pismo:

»U drugoj knjizi Vašeg Dnevnika, u opisu razoružanja Italijana u Generalskom Stolu septembra meseca 1943 godine, u kome ste i Vi sudelovali, dogodio se jedan slučaj koji je doprineo da Vi sa svojom grupom izbegnete nesreću.

Karlovački partizanski odred, koji je svoja dva bataljona razredio na četiri do pet samostalnih jedinica, razoružavao je italijanske jedinice u uporištima Bubunjarci, Orali, Makićno, Stative, Duga Resa, Belariće i Zvečaj. U Zvečaju dan pre Vašeg dolaska u Generalski Stol predala se posada od oko 500 italijanskih vojnika sa celom ratnom spremom koja je preko noći bila prebačena u Bosiljevo. Međutim, u Zvečaju je ostalo još mnogo ratne opreme po koju je upućena jedna četa pod rukovodstvom komesara bataljona Marka Belovića. Ova naša jedinica nije sebi napravila nikakvo osiguranje, već se bacila na sakupljanje ratne opreme.

dvadesetak drugova; nisu imali osiguranja prema Karlovcu. Propalo je i deset vagona municije u Generalskom Stolu. Naši su uspjeli da oteraju svega desetak kola. Ali zato smo spasili oružje bataljona koji je išao s nama. Odneli smo ga Nemcima ispred nosa, tačno na pet minuta pred njihov upad. Istina, to je oružje bilo još kod Italijana. Treba ih sada još razoružati.

Još se jasno čula pucnjava dok smo prelazili reku Dobru, široku, blatnjavu vodu. Konj mi je plivao, voda mi se pela do grudi, bilo je prijatno rashladiti se posle današnje trke. Pešaci su prešli po ivici brane, a odmah ispod njih bio je dubok jaz. Pop Vlado zamalo što se nije preturio.

Posle smo nastavili lepim drumom za Bosiljevo. Samo smo o jednom govorili: šta je u Sloveniji? Da li su se naši snašli? Kakav će biti protivudar Nemaca?

Ponoć je bila blizu kad smo stigli u Bosiljevo. Prvo smo se uputili u štab Karlovačkog odreda. S vrata je komandant rekao Bevcu:

— Slovenija je sva slobodna. Naši su razoružali Italijane u Metliki, Crnomelju i Novom Mestu. Možete autom pravo preko Kupe...

Odmorili smo se u jednoj kafani gde smo nazdravili pobeđi Slovenaca.

Komandant nam je pričao da imaju toliko mnogo oružja da prosto ne znaju šta će s njim. Večeras šalju jedna kola s 20 teških mitraljeza na Kordun. Obavestili smo ih o našim Italijanima. Napisao sam još jedno pismo italijanskom komandantu na francuskom jeziku, a na komadu hartije iz moje sveske za engleski jezik, da produži za Crnomelj, jer je to jedini siguran put.

Pola sata kasnije već smo se truckali u jednim kolima za Sloveniju.

Iz Duge Rese i Belarića došli su naši saradnici, Josip Spudić i Petar Zanić, uveravajući komesara Belovića da je od Karlovca situacija čista i da se može bez brige raditi. Oko 5 sati posle podne iznenada se pojavila motorizovana kolona Švaba na samoj železničkoj stanici Zvečaj. Partizani, iznenađeni bežali su ko je kuda znao. Onaj deo, koji je uspeo da se prebaci preko pruge prema Bosiljevu, taj se spasio, a onaj deo koji je bežao preko puta na reku Mrežnicu, taj je sav od Švaba potučen. Ovaj slučaj je zadržao neprijatelja u Zvečaju do noći. Neprijatelj je dalje nastupao oprezno. Ja sam u to vreme bio predsednik Sreskog NOO Karlovac, u Bosiljevu, i znam da ste Vi kasno došli u Bosiljevo i da ste oko pola noći produžili u Sloveniju. Drugi dan ujutru oko 5 sati našao sam Marka Belovića u očajnom stanju zbog gubitaka u Zvečaju.

Tada je poginulo 18 partizana, među njima i Josip Spudić iz Duge Rese, i Petar Zanić, iz Belarića.«

»NAROD SI BO SODBO PISAL SAM«

SUBOTA, 11 SEPTEMBAR

U Sloveniji. — Na mostu preko Kupe kod Vinice stajao je slovenački partizan. Pozdravio nas je, digao levu pesnicu do srca. Krv mi pođe u lice od uzbuđenja.

Kupa je široka reka kao Sava na Čukarici, i dosta smo dugo prelazili preko mosta. Na slovenačkoj strani prava tvrđava, masa bunkera, rovova. Do juče tu su bili Italijani. Vozimo se do jedne gostionice. Gostioničar skače, lete mu reči:

— Splošna mobilizacija, vse ljudstvo od 17 do 45 leta mobilizirano je. Bela garda je pobjegla v gozdove. Italijani jih niso hoteli zaščititi..

Novomobilisani partizani razvode nas po kućama. Mene vodi jedar mladi mesar:

— Svoboda je prišla! — veli mi on.

Ulice su još puste. Tri sata je posle pola noći. Na kućama vidim masu slovenačkih zastava s petokrakom.

Već u osam smo bili na nogama.

Beve, pop Vlado i Luka odlaze autom napred, a mi ćemo za njima, jer u automobilu su svega tri mesta, šetam se po gradu s katoličkim popom Lampretom, pristalicom Osvobodilne fronte, koji se vraća s nama iz Otočca. Na radnjama još italijanski natpisi. Na nekim mestima već se stružu.

Sat kasnije krenusmo autom za Črnomelj. Kola su nam sva okićena cvećem, kao na svadbi. Kad smo stigli u črnomelj doznali smo otkud ovo cveće. Beve, pop Vlado i Luka dočekani su svečano i prosto zasuti cvećem. Istovremeno je održan peti miting za ova dva dana. Kad se pop Vlado pojavio, pošto je rečeno da je Srbijanac, punih deset minuta nije mogao da govori od burnih pozdrava. Lep primer bratstva naših naroda u ovim godinama.

Hodao sam po Crnomelju, zavirivao svuda. Ušao u najmoderniju berbernicu i divio se ogledalima. Put me je naneo posle na kraj grada kod jednog lekara na čijoj je tabli pisalo da ima rendgen. Pregledao mi je glavu, otkrio prokleti geler, pregledao mi stare rane na stopalu, kolenu, stomaku pa kad je čuo odakle sam, nikako da me pusti. Hoće da me zadrži na ručku. Mnogo nas vole Slovenci.

U dva sata smo pošli za sedište OF-a. Juri kamion pored pruge. Gledam i čudim se. Nijedna pruga u našoj zemlji nije bila tako branjena i utvrđena kao ova. Svako selo je takođe tvrđava. Italijani i belogardisti su imali na svaka tri kilometra »postojanku«. A sada narod navalio pa ruši na sve strane bez naređenja. Starci s budacima, babe s lopatama, deca golim šakama. Kida narod okove, stiće slobodu; prvi put u svojoj istoriji slovenački narod stvara svoju slobodnu zajednicu.

Gledao sam ulaz u jedan tunel. Bunker, redovi žica, a sada razvlači raja. Treba se žuriti. Nemci su u Kostanjevici. Ako ovamo prodru pokušali bi da održe prugu po svaku cenu.

Najzad stigismo u dolinu Krke. Prođosmo kroz Toplice i stadosmo pred jedan srednjevekovni zamak, — princa Aueršperga. Tu se nalazi Izvršni odbor OF-a. Pređosmo preko mosta, nekih zidina, i udosmo u dvorište prepuno mitraljeza, pušaka, raznog piana. Gore na spratu srednji vek: puške kremenjače, jelenski rogovi, napunjeni orao, kavez na dva sprata pun ptica, ogroman salon s portretima prćastih grofova i Marije Terezije, koje su radili putujući slikari. Nekako mi se učini da ti germanski plemići iz svojih ramova gledaju popreko na ove žive sinove slovenačkih kmetova koji sada s petokrakom na čelu gaze po parketu. Vlasnik ovog zamka je princ Karl Aueršperg, zločinac prvog reda. Tražio je od Italijana da zapale Toplice, jer su slovenačke, partizanske. Posle je doveo italijansku vojsku u zamak, napravio naokolo bunkere i puškarnice, čak se s našima jednom i borio.

Hodao sam tim prostranim sobama s baldahinom pod kojim su do pre godinu dana spavali princ i princeza. U prinčevoj sobi za rad sedeli su Beve, sekretar OF-a Kidrič, komandant Slovenije Stane, politički komesar Krajger, zamenik komandanta Avšič i Marjeta Kidrič. Uđe i Luka Leskošek. Svi smo bili radosni. Tri divizije Italijana potpuno razoružane. Onaj bataljon, koji smo mi povelili, ostavio je u Crnomelju sve teško oružje i nastavio je put za granicu, gde će predati i lako oružje. Održali smo našu reč, iako su to sve fašisti, gad do gada. Beve mi pokazuje dvorac:

— Vidiš šta smo oslobodili!

Kidrič priča kako je teklo razoružanje Italijana. Cim je primljena vest o kapitulaciji Italije, Glavni štab za Sloveniju je čitavu noć davao pismene direktive svojim jedinicama za razoružavanje Italijana. U Novo Mesto otišli su na pregovore kod generala Cerutija, komandanta divizije »Izonco«, Kidrič, Avšič, engleski major Džons i još nekoliko drugova. Usred razgovora čeruti je dobio izveštaj da su naši počeli već da razoružavaju Italijane. Lupao je pesnicom, larmao, ali naši su odugovlačili pregovore dok se naše snage ne primaknu Novom Mestu. U samom gradu imali smo svega 15 partizana koji su stigli kao pratnja drugova

iz Glavnog štaba, a garnizon je sačinjavala jedna italijanska divizija i 1.500 belogardista. Predveče su pregovori bili završeni bez ikakvog rezultata. Kidrič i drugovi izišli su na ulicu gde ih je dočekala masa sveta burnim pozdravima. Italijani su bili demoralisani. Narod ih je sam počeo da razoružava. Posle su stigle naše jedinice. Belogardisti su se razbežali.

Italijani su krenuli u pravcu Italije i naši su ih svuda usput razoružavali. Lekar Jože iz Soteske s petnaest ljudi sačekao je čitavu čeruti-jevu diviziju i uzeo joj jednu trećinu oružja! A uopšte nije znao kakva je situacija. Naši su uputili sve italijanske divizije u pravcu Kočevja, a taj drum bio je zakrčen stablima, tako da su Italijani morali sve teško oružje i komoru da ostave. Tu ih je Matija (Maček) potpuno razoružao. Treba podvući da nije bilo nikakvih ispada. Nijedan italijanski vojnik nije bio ubijen, iako su italijanske divizije u Sloveniji počinnile masu zločina.

★

Situacija je večeras sledeća:

1) Razoružanje se odlično završilo, kako u ljubljanskoj provinciji, tako i u Slovenačkom Primorju. Sada je jedan od najhitnijih zadataka što pre pokupiti oružje.

2) Nemci još nisu reagirali. Svaki sat nam je skup. Nema vesti o njihovim koncentracijama.

3) Objavljena je mobilizacija svih ljudi od 17 do 45 godina. Neophodno je potrebno da naši ljudi imaju vremena da završe mobilizaciju i obuče partizane. Sve zavisi da li će Nemci brzo napasti.

4) Bela i plava garda doživele su svoj slom. Potpuno su izgubile glavu usled kapitulacije Italije. Najveći deo njihovih »postojanki« se predao. Ostali su se razbežali po šumama. Tako je propao pokušaj Draže Mihailovića da umesto kompromitovane bele garde stvori plavu gardu. I plava garda je saradivala s okupatorom.

★

Stiže nam sovjetska delegacija. Dočekasmo i taj veliki dan! Beve je poslao ovaj radiogram — na posetnici princa Aueršperga:

»G. Š. Hrvatske. — Od 15 — 20. najavljeni sovjetski padobranc. Javite, hitno, da li Kravsko polje slobodno. Javite i Titu.

Bevc«

NEDEUA, 12 SEPTEMBAR

Zamak Soteska. — Spavao sam u dečjoj sobi princa Aueršperga kada me je probudio Kidrič. Diktirao je jedan od najvažnijih dokumenata u istoriji slovenačkog naroda, o tome da OF preuzima vlast u oslobođenom delu Slovenije. Evo originala tog proglasa:

»SLOVENCII!

Svu vlast na oslobođenoj teritoriji Slovenije preuzeli su Osvobodilna fronta Slovenije i Narodnooslobodilačka vojska Slovenije kao sastavni deo Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Slovenči, Slovenke! U ovim odlučnim časovima, kada se bliži potpuno oslobođenje i ujedinjenje slovenačkog naroda, dužni ste da razvijete novi val patriotizma i posvetite sve svoje snage za narodnooslobodilačku borbu.

Izvršavajte sve naredbe Narodnooslobodilačke vojske i Osvobodilne fronte, jer će na taj način biti obezbeđen puni uspeh u oslobodilačkoj borbi slovenačkog i ostalih naroda Jugoslavije.

Sve teškoće, koje su još pred nama, moramo slomiti upornim ofanzivnim duhom, s voljom, da do kraja oslobodimo svoju domovinu i ostvarimo oslobođenu i ujedinjenu Sloveniju u slobodnoj i demokratskoj Jugoslaviji.

Živela Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije.

Živeo vrhovni komandant i vođa jugoslovenskih naroda drug Tito!

Za Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenačkog naroda

Pretsednik,
Josip Vidmar

Sekretar,
Boris Kidrič«

Kad je Kidrič završio ovaj proglas stigla je vest da su naše snage prodrle u Ljubljano. Nastalo je neopisivo oduševljenje, iako je vest neproverena. Prema informacijama, kojima raspolažemo, u Ljubljani se nalaze Nemci. Oni su razoružali Italijane koji nisu davali nikakav otpor.

★

Večeras se doznalo da vest o Ljubljani nije tačna. Naši uopšte nisu napadali grad. U Novom Mestu, u kome smo večeras bili, sreli smo jednu grupu Ljubljančana. Sedeli smo do pola noći s njima. Oduševljeni su. Pričaju o velikim danima Ljubljane. Narod je razoružavao Italijane i oružje nosio kućama. A sada iz grada teče prava reka ljudi, sve ide u partizane. Na dan kapitulacije žene su se u Ljubljani pojavljivale obučene u boje nacionalne trobojke s ispisanim OF na čelu. Posle ponoći smo pošli natrag u Sotesku. U okolini Novog Mesta pucalo je sa svih strana. Nije se znalo tačno ko puca — novomobilisani ili belogardisti koji se kriju po šumama.

★

Po povratku doznali smo da je u selu Grčaricama, i kraj Ribnice, uhvaćeno preko 120 plavogardista, među njima i 40 oficira. Ubio se major Koprivica, zamenik majora Novaka, komandanta Draže Mihailovića za Sloveniju. Ovo je jedan od naših krupnih uspeha.

U zamku Tur jaku nalazi se još oko 1.000 belih i plavih. Naše jedinice su krenule da ih unište.

Značajno je da se među zarobljenima belim u jednoj drugoj postojanki nalazi i neki Toni, Slovenac, koga su Saveznici spustili avionom

¹ Grčarice su zauzele brigada Ljube Sercera i Gorenjska brigada, 9 septembra 1943 godine.

Novaku. On je do poslednjeg časa održavao vezu pomoću radiostanice s Kairo, izveštavao Engleze da su partizani naokolo, pitao šta da radi, ali odgovor nije dobio, jer su naši u međuvremenu prodrli unutra. Kod Novaka su bila poslata tri engleska čoveka. Jednog je Novak ubio, jer je nekom prilikom rekao da plava garda radi s Italijanima. Drugog smo mi sada zarobili, a treći se, izgleda, nalazi u Ljubljani.

★

Od Hrvata smo dobili telegram da i kod njih razoružavanje Italijana ide odlično. Čitavo Hrvatsko Primorje je oslobođeno. Naši su u Crikvenici, Novom Vinodolu, Sušaku, Senju, a Prva dalmatinska je krenula na Split. Oslobođen je i sav Gorski Kotar.

PONEDELJAK, 13 SEPTEMBAR

Soteska. — U jednom selu kraj Toplice smeštena je partiska škola. Kidrič je pošao tamo i pozvao drugaricu Lidiju i mene. Škola se sada raspušta, jer drugovi moraju na teren. Situacija to zahteva. Okupili smo se na travi iza škole. Kidrič je dao ove direktive:

1) Bez revolucionarne prakse nema teorije, i obratno. Zato sada na teren, a kad se glavni zadatak završi, onda ćemo opet početi kurs.

2) Sva ljubljanska provincija oslobođena je, osim Ljubljane. Tri divizije su potpuno razoružane. Bela garda se sklonila u nemačke žice, ukoliko nije uništena.

3) Oslobođenje velikog dela Slovenije dolazi u jeku slavni pobjeda Crvene armije. Usred leta Crvena armija razvija neviđenu ofanzivu i mrviti Hitlerovu armiju. Kapitulacija Italije u prvom redu posledica je pobjeda Crvene armije. Zaoštriti stav prema emigrantskoj vladi, ali ne razbijati anglo-sovjetsko-američku koaliciju. Pitanje drugog fronta, pitanje završetka rata.

4) Snažan razvitak narodnooslobodilačkog rata po čitavoj Jugoslaviji, pod mudrim rukovodstvom druga Tita. Glavnina naših snaga izdržala je dve žestoke nemačke ofanzive i time je stekla novu ljubav naših naroda, a ugled i respekt u inostranstvu.

5) Nemci će verovatno pokušati ofanzivu. Prvi momenat su već izgubili. Nemaju dovoljno snaga. Istočni front ih je iscrpeo.

6) Partija postaje svenarodna snaga. Narodne mase su svesne njene uloge kao pobornika za nacionalnu slobodu.

7) Izbori za »odposlance« — poslanike slovenačkog naroda, održaće se od 20 do 25 septembra. Pet stotina birača šalju jednog »odposlanca«; bataljon dva. Pravo glasa imaju građani oba pola koji su navršili sedamnaest godina. Glasa se tajno. Ovi »odposlanci« će izabrati plenum i izvršni odbor OF-a, kao i delegate za AVNOJ. Prilikom izbora voditi računa da se kandiduju ljudi koji su se istakli u borbi. Paziti i na socijalno poreklo — radnike i siromašne seljake, ali po nekog i iz bogatijih krugova. Ne biti uzak, ali biti budan.

8) Značaj mobilizacije. Razviti agitaciju za dobrovoljnu mobilizaciju žena, omladine ispod 17 i ljudi iznad 45 godina za rad. Razviti mobilizaciju za oživljenje privrede.

9) Učvrstiti pozadinske vojne vlasti: komande područja, komande mesta i partizanske straže. U selima će biti Narodna zaštita, organ OF-a, a borbu protiv pete kolone vodiće bataljoni Varnostne obaveštajne službe — VOS-a. Vojni sudovi sude sve, pa čak i kriminal. Paziti na ugled naših vlasti, ali ne birokratizovati ih.

10) Pitanje izgradnje skloništa za zaštitu od avionskih napada.

11) Pitanje ishrane naroda i vojske.

12) Potpora porodicama partizana i mobilisanih.

13) Paziti da ne dođe do skretanja u desno u odnosu na belu gardu. Uoči same kapitulacije OF je objavio amnestiju svih belogardista, naravno ukoliko nisu lično izvršili kakve zločine. Ali sada je već prošlo pet dana od kapitulacije Italije i bilo bi grubo desno skretanje, ako bi se amnestija primenila na one koji još s puškama sede u šumi. Do kraja politički dotući belu i plavu gardu.

★

Nastavio sam s Kidričem za Toplice. Slušali smo izveštaj instruktora Vrhovnog plenuma OF, koji su se vratili s terena. Bili su prisutni i bivši ban Dravske banovine Dušan Serbec, ugledni član Slovenske ljudske stranke, kojoj je nekada Korošec bio šef; Svetek, vođa socijaldemokrata Slovenije; Jeras, predsednik Udruženja ratnih dobrovoljaca za Sloveniju.

U Kočevju je mobilisano 500 boraca. Raspoloženje odlično. Nedostaci: novomobilisani prilično nedisciplinovani, ali mobilizacija za 100% bolja od jugoslovenske. Mnogo se troši partizanski benzin. Nepotrebno vozanje automobilima. Hrane ima do 20 oktobra.

Bela Krajina. Mobilizacija odlično uspela. Sami seljaci su popisali svu količinu hrane. Iz sreza črnomelj 150 lica bilo je pobjeglo u belu gardu, dosada se vratilo 136. Svi su bili zarobljeni. Jadno se držali. Plakali i molili »da pre justifikacije mogu da pišu majkama«. Posle govora njih 123 javila se u partizane, u Tomšičevu brigadu. Narod sam spontano uništio bunkere.

Svetek daje svoje mišljenje, odnosno izvesne primedbe: da se uspostavi naš tip smisla za red, da se sprovede opšta higijena javnih mesta.

Serbec govori o predizbornoj agitaciji:

— Političko iskustvo me je naučilo da se na mitinzima daje samo hrabrost kolebljivcima, a ubeđuje se na malim sastancima, uveče po kućama idući od jedne do druge ... Tamo se kuglice dobijaju.

★

Večeras su Beve, pop Vlado i Maček otišli u Primorje, a ja ću ostati kod Borisa Zihlerla u jednom selu kraj Toplice. Hoću da priprelim brošuru o Četvrtoj i Petoj ofanzivi za Slovence.

Citavo Slovenačko Primorje, sem Trsta, je slobodno.

UTORAK, 14 SEPTEMBAR

Soteska. — Posle šest dana Nemci su se pokrenuli. Danas su bombardovali Novo Mesto i Šent Jemej. Oko 90 ljudi je poginulo. Zato smo se preselili iz Soteske u šumski logor² gde se naši drugovi nalaze već od marta ove godine. Ulaz je prilično kamufliran. Čim smo stigli održan je sastanak Vrhovnog plenuma OF kome sam prisustvovao kao gost, kao član AVNOJ-a.

Kidrič je u uvodnoj reči podvukao da je ovo prva sednica plenuma OF na teritoriji koju su oslobodile jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Borbu za jedinstvo slovenačkog naroda treba produžiti, jer bela garda i dalje rovari. Bombardovanje gradova i naših štabova delo je belogardista. Oni se već sastaju s Nemcima i potkazuju kretanje naših jedinica, razmeštaj ustanova.

Naglo slabljenje nemačke oružane sile ogleda se i u tome što su nam dali već šest dana predaha. Mi tako možemo da uspešno organizujemo svoju vojsku. Ne znamo još da li se Nemci pripremaju za ofanzivu. Po aktivnosti avijacije moglo bi se oceniti da se spremaju, ali koncentracije vojske nema.

Zatim Kidrič govori o našim operacijama:

— Naše motorizovane brigade su u Slovenačkom Primorju i uništavaju utvrđenja, ispunjavajući naše prastare nacionalne zadatke. Hrvati su oslobodili svu Istru sem Rijeke i Pule... Ako vodimo pravilnu vojničku i političku liniju, dobro ćemo proći. Neprijatelj je oslabio, mi smo ojačali. Ali, teška iskušenja su pred nama. Dobro bi bilo da imamo još nekoliko dana predaha. Ne smemo biti pasivni — dali smo nalog Gorenjskoj i Štajerskoj da vrše mobilizaciju, poslali smo im automatsko oružje. Bacićemo nekoliko brigada tamo, jer će to biti najbolja odbrana ove oslobođene teritorije.

Zatim Kidrič govori o unutrašnjoj situaciji i veli da će belogardisti u Turjaku možda još danas biti uništeni. Formiran je Vrhovni vojni sud kome će predsedavati dr Kržišnik, sudija upravnog suda u Celju, najvišeg upravnog suda u staroj Jugoslaviji. Vrhovni vojni sud će suditi izdajnicima. Sem Kržišnika u sudu će biti drugovi Stante, Tominšek i dr.

Na kraju Kidrič govori o konkretnim zadacima. Stvorena je Upravna komisija koja će upravljati oslobođenom teritorijom. Ona je prolaznog karaktera i po sređivanju prilika zamenice je upravni organi izabrani na demokratski način. Da je oslobođena sva Slovenija, Izvršni odbor OF bi neposredno vršio vlast. Ovako je taj zadatak poverio Upravnoj komisiji. Članovi Upravne komisije će postati načelnici kad čitava Slovenija bude oslobođena. Rad pojedinih članova Upravne komisije kontrolisaće članovi Izvršnog odbora OF, a čitava Upravna komisija za svoje poslovanje neposredno je odgovorna Izvršnom odboru i Vrhovnom plenumu OF. Upravna komisija ima ove resore: opštu upravu, finansije, industriju, privredu i prehranu, narodno vaspitanje i prosvetu, saobraćaj, zaštitu civilnog stanovništva i zdravlja.

* Na planini Rogu bili su izgrađeni logori, kao i tajni bunkeri, u kojima se nalazilo rukovodstvo OF, zatim Glavni štab za Sloveniju, razne ustanove, kao i sve bolnice. Logor OF nazvao se »številka 20«.

U diskusiji socijaldemokrat Svetek veli da se pazi da novomobilisani ne idu odmah u jake okršaje. Sernec pozdravlja skup i veli da je uz OF od njenog prvog dana. Govorio je i engleski major Džons. Rekao je da mu je žao što Engleska nije mogla da dà sve ono što je narodima Jugoslavije potrebno dati. Na kraju sam i ja rekao nekoliko reči.

★

Nemci nisu otpočeli ofanzivu. Dejstvo avijacije je bilo lokalnog karaktera. Glavni štab je izdao naredenje da se ruše sve pruge i mostovi u pravcu nemačkih linija.

★

U razgovoru s narodom primetio sam da je kod mnogih ljudi veoma rasprostranjeno mišljenje da će se rat vrlo brzo svršiti, skoro da je već završen.

— Največ še dva meseca! — vele neki.

Zato je Kidrič i u partiskoj školi i na sednici OF pravilno podvukao da su još teška iskušenja pred nama.

SREDA, 15 SEPTEMBAR

Šuma majka. — Moja lobanja je prosvirana. Parče mine nalazi mi se blizu mozga! Da je još pet milimetara dublje, ostao bih na padinama Romanije pored Olge. Treba gvožđe vaditi, ali lekari vele da sada nisu uslovi za to, sem ako parče ne počne da pritiskuje mozak. Onda će se operacija morati vršiti po svaku cenu. Sad je glavno ne praviti od ovoga problem, ne misliti na glavu, jer mogu izvesne stvari da uobrazim, — da me ovde pritiskuje, da me ovde boli. Guraj i radi svoj posao, previjaj glavu i — mirna Bosna. Rat je rat. Srećan sam koliko sam težak što parče nije prošlo ono famozno pola santimetra. Sada drugovi prave šale da se ovo moja duša šeta posle moje smrti i gleda šta se radi. To mi je već treći »zagrobni život« u ovom ratu. Prvi put u Milanovcu kad eksplo-dira detonator avionske bombe od 100 kila, drugi put u Užicu prilikom eksplozije naše fabrike municije kad sam bio zatrpan u ruševinama i sada treći put. Dido mi je još u Bosni govorio da se sada ne smem ljutiti kad mi kaže da imam rupu u glavi.

U vezi s previjanjem posetio sam jednu partizansku bolnicu. Setih se i onih sto dana koje sam proveo u sanitetu za vreme Četvrte i Pete ofanzive. Slovenci imaju dobar sanitet. Neobično teški uslovi dosadašnjeg ratovanja, — mali teren, ispresecan komunikacijama, — naterali su Slovence da stvaraju čist tip bolnica u bunkerima. Za vreme ofanzive ranjenici se nisu evakuisali već bi ostajali u bunkerima. Tokom prošlih velikih operacija, od jula do novembra 1942, Italijani su pronašli svega dva ranjenika i, naravno, ubili ih. Zapalili bunker i drugovi su živi izgoreli.

U Sloveniji je iznađena specijalna tehnika za bunkere. Ne sme neprijatelj da otkrije tragove koji vode u bolnicu. Sam ulaz je veoma komplikovan. Ranjenici se uvode zavezanih očiju. Išli smo jednom stazom i odjedanput smo s nje sišli da ni đavo ne bi primetio kako smo ušli u

bolnicu.³ Po stazici mora se obilaziti trava i cveće da se ne ugaze, a kad kola prolaze, jedan partizan metlom čisti svaki trag točkova i kopita.

Čitav OF skrivao se u bunkerima. Za vreme prošlogodišnje ofanzive Italijani su bili na desetak metara od Izvršnog odbora OF i CK Partije. U Ljubljani je takođe razvijen sistem bunkera. Samo su Italijani jednog dana provalili sistem i otkrili skoro dvadeset bunkera, sem jednog u kome je bio Beve. U taj se bunker ulazilo kroz pod jedne nuzprostorije. Beve je imao unutra nameštenu sobu, radioaparata, pisaću mašinu. Kad bi došla policija, gazda od kuće bi pritisnuo jedno dugme, a kod Bevca bi se pojavila crvena svetlost! Dva puta su Italijani pregledali taj stan i nisu otkrili Bevca.

Na mesec dana pre kapitulacije 7.000 Italijana opkolilo je jednu planinu,⁴ a 1.000 ih je vršilo pretres, čitavu noć su logorovali pored bolničkih bunkera, ranjenici su ih s puškama u rukama posmatrali, ali Italijani ih nisu otkrili.

Priličnu opasnost pretstavljaju policiski psi. I tome su jadu Slovenci doskočili. Lepo postave sud sa sumporom, pas onjuši i više njuh ne radi! Samo još nisu našli lek protiv snega. Ali i o tome mozgaju! 5

U bolnicama vlada priličan red. Na 30 ranjenika u ovoj bolnici bilo je deset lica pomoćnog osoblja (bolnica može da primi i po 60 ranjenika i isto toliko osoblja). To osoblje nosi ranjenike čak iz doline, četiri sata hoda, i dovlači hranu na leđima idući po vodi!

Lekarskog personala ima dovoljno. OF je mobilisao lekare iz Ljubljane i oni su došli. Jedne noći ih je prešlo dvadeset. Opustele dve klinike u Ljubljani. Doktor su sobom poneli instrumente i sanitetski materijal.

U slovenačkim bolnicama operacije se vrše pred svim ranjenicima, jer nema dovoljno prostorija. Hrana je dobra. Mnogo se pazi na ranjene drugove.

Sada se slovenački sanitet nalazi pred novim problemima. Karakter operacija se izmenio. Vode se frontalne borbe, biće mnogo veći priliv ranjenika. Već sada ih ima 600!

ČETVRTAK, 16 SEPTEMBAR

Šuma. — Split je u našim rukama. Duboki ponos nas je sve obuzeo kada smo tu vest čuli. čitavo veče smo slušali razne strane radiostanice. Sve donose na prvom mestu izvanredno saopštenje Vrhovnog štaba.

»Jedinice Narodnooslobodilačke vojske zauzele su Split, veliki pristanišni grad na Jadranskom Moru. Italijanska divizija „Bergamo“ predala je oružje i ratnu spremu Narodnooslobodilačkoj vojsci. U Dalmaciji organizovana je brigada „Garibaldi“, u koju su stupili italijanski vojnici i oficiri, koji su

* Iz konspirativnih razloga nisam hteo da navedem kako se ulazilo u ovu partizansku bolnicu na planini Rogu. Kroz šumu je vodio uzani kolski put. Na jednom mestu kraj puta stajao je jedan balvan, dug desetak metara, i preko njega se išlo na stazicu koja vodi u bolnicu. U slučaju ofanzive balvan se uklanjao tako da neprijatelj nije mogao da primeti ulaz u bolnicu.

* Planina Rog.

^B Na Gorenjskoj su drugovi, da ne ostavljaju tragove po snegu, ulazili u bunker idući potokom.

izrazili želju da se bore zajedno s Narodnooslobodilačkom vojskom protiv nemačkih okupatora.

U Hrvatskom Primorju naše jedinice zauzele su grad Senj.«

Ovde je u logoru i engleski major Džons. Pitam ga šta misli o govoru čerčila da će se kralj Petar vratiti u Jugoslaviju:

— Čerčil nije rekao da ga primite već da on ide iz Engleske ...

★

Danas je Izvršni odbor OF doneo odluku da se javna uprava na Slovenačkom Primorju poverava Narodnooslobodilačkoj skupštini Slovenačkog Primorja.

Prilično je uzbuđenje kod nas izazvala vest da belogardisti iz Turjaka imaju vezu sa Glavnim štabom britanske vojske u Kairu. Vidmar i ja smo razgovarali sa Džonsom i on je poslao telegram u Kairo. Posle je rekao:

— Ili će se odreći Draže Mihailovića ili će mene najuriti...
Videćemo!

★

Prvi partizanski avion u Sloveniji spustio se u Novom Mestu. Kad se približio gradu naši su mislili da je to nemački avion pa su otvorili vatru iz protivavionskih mitraljeza, ali se avion ipak srećno spustio na jednu livadu. Jedna partizanska četa je krenula na juriš, još uvek verujući da je to nemački avion. Komandir čete je uperio revolver na grudi jednom putniku u kombinezonu s natučenom avijatičarskom kapom, ali ga je odmah zagrlio. To je bio Aleš Bebler — Primož, instruktor Izvršnog odbora OF za Primorje. Uzleteo je na jednom malom, otvorenom školskom avionu s jednog aerodroma kraj Gorice. Pola ovog grada je u našim rukama. Na aerodromu, na ničijoj zemlji, stoji deset bombardera. Naši nemaju benzina, pa ćemo ih po svoj prilici uništiti. Bebler je ceo avion uvio u slovenačku zastavu. Na repu mu nacrtao tri vrha Triglava, znak OF. Pilot je Italijan, učitelj pilotske škole u Gorici. Bebler priča zanimljive stvari o ovom letu. Nisu imali ni kompasa, ni geografske karte. Udario bi pilota po ramenu i pokazivao mu rukom kad treba malo levo, a kad desno.

— Leteo sam preko Velike Gore kraj Ribnice. Prošle zime mi je trebalo osam sati marša po noći, a sada za minut preko nje! — veli Bebler.

Usput nisu naišli ni na jedan nemački avion.

U samom Primorju narod je dočekaoslobođenje s ogromnim oduševljenjem. Osam dana vladao je pravi delirijum. Zastave na svakoj kući, na svakoj banderi, na svakom pčelinjaku. Ni to nije bilo dosta. Pravljeni su odela od zastava, šeširi u slovenačkim nacionalnim bojama. Primož je seo s čitavim štabom u jedan kamion, istakao slovenačku zastavu i pojurio glavnim drumom iz Podrage prema Gorici. Narod je bacao cveće, a Italijani oružje. Italijanski oficiri su uzbuđeno pitali:

— Da li su saveznici blizu?

Mislili su da se Englezi iskrkali u Istri. Primož priča o velikoj radosti

Italijana. Musolini je propao kao da ga nikad nije bilo. Italijani samo bacaju čisto komunističke parole! Petokolonaški elementi u italijanskoj vojsci šuraju. Komandanti korpusa u Trstu i Udinama Canini i Đorđeti izdali su proglas vojsci da pređe na stranu Nemaca. Bela garda se na Primorju istopila. Ipak se oseća njen uticaj. Žigon, upravnik katoličke knjižare u Gorici, i Rustjak, inače službeno u OF-u, predložili su ovo:

— Da se sav narod razoruža, oružje zakopa. Stari partizani da se vrate u šume. Iz šume da ne napadaju Nemce. Najbolje bi bilo da odu u Južnu Italiju i da se tamo zajedno sa saveznicima biju protiv Nemaca.

Plave garde u Slovenačkom Primorju nema, sem što je nešto prebeglo iz Ljubljanske Provincije posle kapitulacije Italije. Izgleda da ih Nemci šalju tamo planski. Kod Crnog Vrha došli su Nemci s tenkovima i poručili narodu:

— Dolazi sada regularna jugoslovenska vojska, pa će poterati one bandite iz šume!

Naši su uhvatili Krigera, šefa Gestapoa Ljubljanske Provincije, i Rufinija, ličnog sekretara visokog komesara Dalmacije. Streljali su ih.

Razgovarao sam s Beblerom o razvoju ustanka u Slovenačkom Primorju. On je posle velike italijanske ofanzive protiv glavnine partizanskih snaga u Sloveniji, u julu — avgustu 1942, dobio naređenje od Izvršnog odbora OF da pođe na rad u Slovenačko Primorje. U to vreme ustanak u Slovenačkom Primorju već je bio uzeo široke razmere. Soški odred imao je svoje čete od Pivke pa do predgrađa Gorice. Komandant mu je bio Mirko Bračić,⁶ iz Trsta, a komesar Dušan Pirjavec (Ahac), iz Gorice. Akcije su vršene iz dana u dan, rušene su železničke pruge, vođene su otvorene, frontalne borbe s italijanskom vojskom od kojih je bila najpoznatija bitka na Trnovskom Gozdu. U mnogim selima iznikli su organi narodne vlasti, narodnooslobodilački odbori, a bio je stvoren i Pokrajinski narodnooslobodilački odbor, u kome su bili drugovi Tomo Brejc, Tone Velušček,⁷ Darko Marušić⁸ i drugi.

Narodnooslobodilački pokret u Slovenačkom Primorju imao je tako silnu podršku, kao u retko kome drugom kraju Slovenije. Priča Bebler da je narod, i mlado i staro, i bogat i siromah, dočekivao partizane kao najrođeniju braću. Kad je on dolazio u Slovenačko Primorje dan ga je uhvatio u blizini jednog sela u Gornjoj Vipavskoj. On je bio s jednom patrolom i sklonio se u šiblje u okolini sela, u nameri da tu provede dan, da bi iduće noći krenuo dalje, jer su u blizini bile jake italijanske patrole. Jedan drug je, preobučen u civilno odelo, pošao da izvidi situaciju, ali su ga na jednoj njivi primetile neke devojke koje su kopale. One su opazile da ovaj drug ima svezane nogavice, pa su mu odmah mahnule ru-

⁶ Mirko Bračić poginuo je kao komandant četrnaeste divizije u borbi za Kočevje.

⁷ Tona Veluščeka ubio je Gestapo u Trstu 1944 godine.

⁸ Darko Marušić poginuo je 17 novembra 1943 u Srednjem Lokovcu ispod Svete Gore kao komesar brigade.

kom i pitale ga da li je on partizan. Kad je on potvrdio, brzo su otišle u selo i posle jednog sata čitava povorka devojaka i žena došle su do šipražja i donele bogat, pravi nedeljni ručak.

U Trstu isto tako radi naš ilegalni Narodnooslobodilački odbor. Sem druga Marušića tu su radila braća Kovačići, koji su pali u ruke italijanske policije.⁹ Italijanski radnici u Trstu ukazuju punu pomoć partizanima. Naročito u Tržiču gde uspešno rade braća Fontanot.¹⁰

Krajem 1942 godine Soški odred počeo je naglo da se povećava. Na sve strane su se javljali mladići u partizane, a naročito momci od 17 i 18 godina, jer su Italijani nameravali da ove dve klase mobilišu. Primanje novih partizana u odrede sprovodili su ustvari pojedini narodnooslobodilački odbori. Da bi porodice bile zaštićene od terora karabinjera, kad momci odu u partizane, narodnooslobodilački odbori su delili štampane pozivnice na kojima je stajalo da se taj i taj poziva da odmah pođe s patrolom u Narodnooslobodilačku vojsku. Tako su momci odlazili u šumu, narodnooslobodilački odbori delili pozivnice majkama, a kad bi karabinjeri dolazili i pitali gde su momci, majke su pokazivale pozivnice! U decembru 1942 godine Soški odred toliko je narastao da su stvorena dva odreda: Južnoprimerški i Severnoprimerški, a Glavni štab Slovenije naimenovao je štab POZ-a (Primorske operativne zone). U toku zime 1942 godine nicali su čete na sve strane. Naročito je u Gornjoj Vipavskoj ustanak bujao. Od Gornjovipavske čete student Janko Premrl-Vojko stvorio je ubrzo nekoliko bataljona. To je bio hrabar, uporan mladić, koji je ostao u najlepšoj uspomeni kod naroda Slovenačkog Primorja. On je teško ranjen u trbuh dok je junački napadao na Crnom Vrhu italijansku kolonu. Izdahnuo je posle nekoliko dana, kada je stigla zapovest Glavnog štaba Slovenije o formiranju prvih brigada u Slovenačkom Primorju i naimenovanju Vojka za komandanta brigade!¹¹

Osnivanje brigada na Slovenačkom Primorju mnogo je pomoglo daljem razvitku ustanka. Jedna brigada je dobila ime slovenačkog pesnika Simona Gregorčiča, a druga puntara Ivana Gradnika, vođe tolminskih seljaka (u borbi protiv goričkog grofa, u osamnaestom veku). Brigade su vodile žestoke okršaje s italijanskim trupama. Italijanska vrhovna komanda je uputila specijalne jedinice za borbu protiv partizana. To su takozvani »antiparakadutisti«, trupe za borbu protiv padobranaca, ali su ih Italijani sada bacili protiv partizana. Ove trupe su imale specijalne uniforme, pa ih je narod zvao »močeradi«, — gušteri, jer je uniforma bila napravljena od materije za kamuflažu. Neprijatelj je posedao prelaze preko planina, pravio zasede i mnogi su naši kuriri i manje patrole bile pobijene iz zasede. Ove trupe su se uskoro pokazale nemoćne da zaustave razvitak ustanka u Slovenačkom Primorju. Dizalo se i malo i veliko protiv tiranije i ugnjetavanja. Herojstva nisu činili samo borci u

* Jedan od braće Kovačića ubijen je u italijanskim zatvorima, a drugi je mučen pa je umro po izlasku iz zatvora, posle kapitulacije Italije.

¹⁰ Braća Fontanot su poginula posle kapitulacije Italije. Njihovo ime nosila je Prva primorska, italijanska brigada, sastavljena od radnika iz Trsta, Tržiča, Gorice i drugih mesta.

¹¹ Drug Premrl je proglašen kasnije za narodnog heroja.

brigadama, već pojedinci, obične seoske devojke. Jedna devojka u Baškoj Dolini ušla je s puškom u karabinijersku stanicu i razoružala sve karabinijere. Kod Vojskog jedna četa karabinijera došla je da uhapsi nekog mladića koji je odbio da se odazove pozivu za mobilizaciju u italijansku vojsku. Dok je on bio sproveden, njegova sestra pokupi u selu pet-šest mladića, povade skrivene puške i izvrše prepad na ovu četvu, odrobe brata i bez gubitaka se povuku u obližnju šumu.

Naše brigade u Slovenačkom Primorju imale su početkom 1943 neobično žestoke borbe na planini Pivka. Borba je trajala punih šest časova, ali italijanski obruč bio je probijen i neprijatelju naneti veliki gubici. Ove dve brigade kasnije su prodrle u Benešku Sloveniju i na osam kilometara od čedadu vodile su ogorčene borbe s regularnim italijanskim trupama.

Glavni štab za Sloveniju pozvao je avgusta meseca ove godine obe naše brigade iz Slovenačkog Primorja da se prebace na Dolenjsko i Gorenjsko radi operacija na tim sektorima. Uprkos odlaska brigada sa Slovenačkog Primorja, ustanak se i dalje razvijao. Osnivani su novi odredi i bataljoni. Utom je došla kapitulacija Italije i ovi odredi i bataljoni ubrzo su oslobodili, uz punu pomoć naroda, čitavo Slovenačko Primorje, osim Trsta.

Tako mi je Bebler završio svoje pričanje o razvoju ustanka u Slovenačkom Primorju.

PETAK, 17 SEPTEMBAR

Šuma. — Ljubljana je za Slovence više nego glavni grad. Ona je njihov ponos. Sa skupština šalju se pozdravi Ljubljani; partizani su srećni kad mogu makar iz daleka da vide beli grad u Ljubljanskom Polju.

Tu ljubav je Ljubljana i zaslužila. Ljubljana je najborbeniji grad Slovenije, sa Splitom i Mostarom spada među najborbenije gradove čitave Jugoslavije. U Ljubljani tokom ove dve i po godine neprekidno dolazi do masovnih demonstracija, jedinstvo naroda tako je čvrsto da je u Ljubljani zaista postojala država u državi. Evo nekoliko manifestacija Ljubljane:

OF je 29 oktobra 1941, na godišnjicu propasti Austro - Ugarske, pozvao sav narod da ne bude na ulicama toga dana od sedam do osam uveče. I sve su ulice bile puste. Ista akcija bila je izvedena i decembra. Italijani su sve učinili da ljudi ostanu na ulicama, zaustavljali tramvaje, hapsili one koji idu kućama, ali ništa nije pomoglo. Na dan 3 januara 1942 slična manifestacija je bila izvedena u počast izginulih partizana, a 7 februara proslavljeni su zajedno Staljinov rođendan, Prešernova godišnjica i dvadeset četvrta godišnjica Crvene armije.

Italijani i belogardisti su pokušali da prirede sličnu manifestaciju. Pozvali su narod da ne iziđe na ulice nego da sedi kod kuća i na taj način oda poštu italijanskim fašistima i domaćim izdajnicima koji su poginuli u borbi protiv nas. Međutim, OF je naredio da svi budu na ulicama. I sav je narod listom izišao na ulice, iako su Italijani hapsili, tukli kundacima.

★

Ljubljana je tokom 1942 bila pretvorena u tvrđavu. Italijanski garnizon se povećao na 40.000 ljudi. Dovedeno je 2.000 italijanskih policajaca. Ispred nadleštava su izgrađeni bunker, oko čitavog grada žice; vršene su blokade. Svi ljudi i žene iz opkoljenog dela grada odvođeni su u naročite barake, legitimisani, pretresani; veliki broj je odmah slat u logore, ali Ljubljana nije bila pokorena. Preko 7.500 Ljubljančana odvedeno je u koncentracione logore u Gonarsu, ali se Ljubljana nije predavala. U svakoj ulici, u skoro svakoj kući, preduzeću, postojao je odbor OF. Naročito je veliku aktivnost razvijao VOS, organ OF za bezbednost i obaveštajnu službu. Samo zahvaljujući silnoj potpori naroda VOS je mogao da razvije takvu delatnost, takve podvige, da se Ljubljana pretvorila u državu u državi. Izvršni odbor OF imao je svako jutro na svom stolu čitavu knjigu izveštaja VOS-a o radu neprijatelja i čitav niz najdragocennijih obaveštenja. Iz svake ulice VOS-u je stizao izveštaj o svim sumnjivim ljudima. Jedno jutro je Beve pročitao da se u toj i toj ulici krije jedno sumnjivo lice. To lice bio je on sam! Drugu u čijem je stanu živeo rekao je da ne radi ništa, kako ne bi po nekoj drugoj liniji bio provaljen, pa tako policija došla u stan u kome se nalazio Bevčev bunker. Ali, narod je u toj ulici primetio da je Bevčev domaćin jedino lice koje ne dolazi na konferencije OF, da ne daje priloge, pa su počeli da ga motre. Kod tog »neprijateljski« nastrojenog čoveka primetili su jedno drugo »sumnjivo« lice kako ulazi u kuću, primetili su Bevca. VOS je isto tako pratio i Marijetu Kidrič, šefa VOS-a za čitavu Sloveniju, i isto tako i nju prijavio, kao lice koje »ima mnogo sastanaka«.

VOS je u Ljubljani bio zaista država u državi. Kaže Beve da se naročito odlikovao svojim organizacionim sposobnostima i odlučnošću mladi Stefan Brajnik. Usred belog dana ulazili su organi VOS-a u kafane u centru Ljubljane, legitimisali sve prisutne, a one koje su tražili odvodili su na saslušanje u automobilu! Jednom su pratili plavogardiste i otkrili njihovu štampariju. Posle je došao naš automobil i odneo čitavu štampariju. Tako su naši leci štampani na četničkoj mašini.

★

Odmah po ulasku italijanskih okupacijskih trupa u Ljubljanu, OF je preko svog organa, »Slovenskog poročevalca«, doneo zakon po kome se svako lice koje denunciira okupatoru Slovence kažnjava smrću. Na osnovu tog zakona VOS je izvršavao smrtne presude. Tu su pravljene nezapamćeni podvizi. Oni su bili mogućni samo što je OF imao jaku podršku u masama.

Jedan od stubova italijanske policije bio je policiski komesar Polak, koji je istovremeno bio u službi Gestapoa i Italijana i organizovao svoju obaveštajnu mrežu. Isto tako je održavao vezu između policije i belogardista. Iz centra grada nije nigde išao. Sa pištoljem u džepu šetao se ljubljanskim ulicama. Po koji put je otišao u Tivoli, park u Ljubljani, gde se šetao u neposrednoj blizini italijanske straže. Početkom januara 1942 dva elegantna »gospodina« šetala su se kroz Tivoli. Oprezni Polak bio je spremio pištolj. Drugovi su bili brži i pre nego što je izdajnik uspeo da okine i jedan metak, s njim je bilo svršeno. Pištolj mu je bio oduzet,

a organi VOS-a iščezli su bez traga pre nego što su Italijani shvatili šta se dogodilo.

Jedan od najvećih podviga jeste justifikacija industrijalca Augusta Praportnika, koji je organizovao obaveštajnu službu za Italijane, i na čiji je predlog Italijanska komanda pristupila blokadi Ljubljane. On je bio osuđen od narodnog suda OF na smrt i to mu je bilo poznato. Zato se kretao u najužem centru grada, uvek u pratnji jednog agenta. Početkom februara 1942 Praportnik je svratio u bife, dvadeset metara od sudske zgrade, ispred koje se nalazilo do stotinu naoružanih Italijana. Naši drugovi su došli automobilom do bifea, jedan drug je čuvao otstupnicu i ostao napolju, a dvojica su ušla unutra. Prvo su svu publiku sterali u zadnju odaju, a zatim je jedan drug stavio do znanja agentu da se ne miče, dok je drugi počeo da puca na Praportnika. On se sklonio iza svoje ljubavnice Žerjavove, a naš drug ga je uhvatio za kosu, izvukao i ubio. Italijanska straža je čula pucnjavu, ali je naš drug, koji je čuvao stražu, uperio na stražare svoj mauzer, tako da Italijani nisu smeli da skinu puške s ramena. Posle su sva tri druga uskočila u automobil koji je pojurio punom brzinom. Italijani su počeli da pucaju za automobilom, a narod je iskakao pred njihove puške, onemogućujući im da pucaju na vosovce. Ipak je jedan drug bio ranjen. On je prenesen kod jednog privatnog lekara,¹² a zatim u sanatorijum »Emona« gde je d-r Lavrič izvršio operaciju. Međutim, ranjeni drug je umro. Tada se postavilo pitanje šta da se radi s lešom. Uprava sanatorijuma je, prema dogovoru s drugovima, izvestila italijanske vlasti da je umro jedan prolaznik, koji je slučajno ranjen u pucnjavi kod suda. Italijani su vodili istragu, doveli su Žerjavovu i policiskog agenta da vide leš, ali oni su tvrdili da nikada tog čoveka nisu videli.¹³

Drug koji je poginuo prilikom justifikacije Praportnika zvao se Štefan Babnik. Pseudonim mu je bio Lojze. Bio je seljak iz okoline Ljubljane, iz Dravlja.

VOS je justifikovao i profesora Erliha, koji je organizovao studentsku omladinu u klub »Straža«. Članovi toga kluba, »stražari«, hapsili su po Ljubljani za račun Italijana, a Erlih se sastajao s italijanskim vlastima i dostavljao spiskove Slovenaca koje treba slati u koncentracioni logor. Erlih je znao da je osuđen na smrt, pa ga je pratila uvek velika grupa »stražara«. Jedno jutro, kad se posle mise pojavio u Streliškoj ulici, vosovci su ubili njega i njegovog glavnog pomoćnika, a ostale »stražare«

¹¹ Ovaj se drug zvao Mavricij Nojberger i poginuo je početkom maja 1945 na Turjaku.

¹² Policiski agent, koga su Italijani dodelili Praportniku da ga čuva, bio je pristalica OF. On je sam pomagao našim drugovima da se justifikacija što lakše ostvari, davao je podatke o kretanju Praportnika i nije pucao na naše drugove kad su otvorili vatru na izdajnika. Većina policajaca i činovnika ljubljanske policije radila je za OF. Jedan od šefova ljubljanske policije, Vladimir Kante, za sve vreme okupacije od 1941 bio je u najužoj saradnji sa VOS-om. Nekoliko meseci uoči oslobođenja provalio ga je Gestapo i javno obesio. Jedan policiski činovnik u Ljubljani svu platu, koju je dobijao od Italijana i Nemaca, davao je do poslednje pare tokom četiri godine kao prilog OF-u. Sredinom 1942 godine ovi policajci su obavestili rukovodstvo VOS-a da se neće moći održati kod Italijana u službi »ako ne pokažemo nekakav uspeh«. Naši drugovi su na brzu ruku stvorili jednu štampariju, pozvali policajce, dogovorili se čak da bude pucnjave, i posle su se policajci vratili kod Italijana s velikim »trofejima« — jednom ciklostilskom mašinom. Italijani su bili vrlo zadovoljni.

razjurili. Istog dana je justifikovan i komandant belogardista Ivo Peršuh. Naši organi su prodrli u štab belogardista u Ljubljani u »Vzajemnu zavarovalnieu« u Miklošičevoj ulici, pored železničke stanice, i pucali na Peršuha. Belogardisti su otpočeli da gone naše drugove. Mladi Dušan Turk — Dule pogrešio je put i, umesto da uđe u radnju koja je imala izlaz na drugoj strani, ušao je u radnju bez izlaza. Belogardistima su se pridružili Italijani i hteli su Turka da uhvate živog. Prva petorica karabinijera, koji su ušli u radnju, poginula su od prvih hitaca druga Turka. Tada su Italijani počeli da bacaju bombe u radnju, a Turk se sklonio za pult, otvarajući vatru iz svog pištolja kad god su Italijani pokušali da prodru. Kada su mu ostala dva poslednja metka ubio se da ne bi živ pao Italijanima u ruke. Italijani su pokušali na sve moguće načine da utvrde identitet ovog mladića od 17 godina, koji se tako hrabro tukao. Pored ostalih, pred Turkov leš doveli su i njegovog oca. Kada su oca pitali da li zna ko je to, otac je stegao srce i odgovorio da ne zna. Dule Turk je bio đak srednje tehničke škole.

Italijani su u ovo vreme pojačali svoje patrole po ulicama i legitimisali sve prolaznike. Na jednu takvu italijansku patrolu od pedeset vojnika naišao je automobilom vosovac Srećko Potnik s oružjem u džepu. Srećko je iskočio iz automobila, ubio nekoliko Italijana i počeo da se povlači u pravcu Pražakove ulice. Međutim, Italijani su ga pogodili u obe noge i on je pao na zemlju. Uspeo je da izvuče bombu i, kad su Italijani prišli, bacio je i nekolicina je poginula. Italijani su počeli sa svih strana da pucaju u Srećka, a on se pravio da je mrtav. Oprezno su prilazili njegovom telu, a on je neprimetno promenio šaržer na revolveru i ponovo otvorio vatru na Italijane. Tu je ubio još tri Italijana, a zatim su ga ostali izrešetali. Srećko Potnik je bio student istorije umetnosti.

VOS je izvršio justifikaciju poslednjeg Koroščevog bana, Natlačena, koji je na čelu slovenačkih izdajnika išao u poklonstvenu deputaciju Mussoliniju i papi Piju XII odmah po slomu Jugoslavije. Natlačen je stupio otvoreno u službu okupatora i radio protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Italijani su ga naimenovali za predsednika fašističkog saveta Ljubljanske Provincije. On je živeo u jednoj kući, a prekoputa njega se nalazila straža od trideset i talijanskih vojnika. Jedan naš drug, preobučen u katoličkog popa, pojavio se pred Natlačenovom kućom s pismom jednog brata iz Dolenjskog, Natlačenovog poznanika. Tako je naš drug ušao u kuću, razgovarao nekoliko minuta s Natlačenom, a zatim izvadio revolver i ubio ga. Prilikom bekstva ovaj je drug morao da preskače preko nekoliko plotova, na jednom mu se zakačila mantija, pa je tu i ostala. Drug se dokopao određenog mesta, gde ga je čekao jedan tricikl, i odatle je pobegao u svoju bazu. Prilikom bekstva ispao mu je revolver. U tradiciji VOS-a bilo je da se sačuva svako oružje kojim je izvršena smrtna kazna nad izdajnicima. Nekoliko dana posle atentata, VOS je došao do revolvera iz koga je ubijen Natlačen.

U nekoliko mahova VOS je pokušao da izvrši smrtnu presudu nad izdajnikom generalom Rupnikom. Jednom je on bio lakše ranjen. Posle dugih priprema za ponovni napad na Rupnika drugovi iz VOS-a su odlučili da ostvare sledeći plan: pošto Rupnik nije išao pešice ulicama

Ljubljane, a vrlo je malo verovatnoće pogoditi izdajnika dok se vozi automobilom, to je rešeno da se automobil digne u vazduh dinamitom dok bude prolazio ulicama Ljubljane. Ispitano je tačno kojim ulicama Rupnik ide od kuće u kancelariju, izabrano je zgodno mesto i jedno jutro pojavili su se radnici da popravljaju kaldrmu. To su ustvari bili organi VOS-a, koji su postavili eksploziv, sproveli žicu do jedne radnje, u kojoj su takođe bili poverenici VOS-a. Ovaj posao trajao je više dana. Međutim, u to vreme Rupnik se razboleo i nekoliko nedelja je ležao u svojoj kući. Puna četiri meseca čekala je zaseda. Ali, bilo je isuviše opasno dalje očekivati Rupnika, pa je VOS doneo odluku da se obustave pripreme za atentat. Ponovo su došli radnici, »popravili kaldrmu« i odneli eksploziv.

VOS je spasao život velikom broju naših rukovodilaca koji su bili pali okupatoru u ruke. Takav je slučaj sa Marijom Kidrič, šefom VOS-a za čitavu Sloveniju. Nju je provalio jedan oficir Draže Mihailovića. Spašena je iz bolnice usred dana. Došli su vosovci s cvećem u rukama, a u buketu bio je revolver, ubili jednog karabinijera koji je pokušao da ih zaustavi, zgrabili Marijetu i pobjegli s njom. Drug Luka Leskošek, jedno vreme komandant Glavnog štaba za Sloveniju, bio je uhvaćen u jednoj od prvih racija u Ljubljani. Nekoliko dana kasnije dobio je testericu, napio je sve čuvare, prestrugao rešetke i pobjegao sa šest drugova!

VOS je uz pomoć svoje tehnike pokušao da spase drugove Toneta Tomšiča, Miha Marinka, Pepicu Kardelj i Vidu Tomšič, rukovodiocce narodnooslobodilačke borbe u Sloveniji, koji su bili pali 1942 godine u Ljubljani policiji u ruke. Dokumentna tehnika VOS-a izradila je dozvolu s pečatima i potpisima italijanskog komandanta sudskog zatvora, u kome su se nalazili naši drugovi, da ih advokati mogu da posete i da razgovaraju s njima. Plan je bio da drugovi iziđu na sastanak, a zatim da pobjegnu uz pomoć organa VOS-a.

Dva »advokata«, početkom maja 1942 godine, prošli su pored straža koje su im pregledale dokumenta u sudski zatvor na Petrovom trgu. Za njima su ušla još četiri vosovca, kao da traže neke podatke, i dve devojke koje su u kotaricama prenele osam revolvera, čekiće i konopce. Istovremeno na ulicama se nalazilo oko četrdeset vosovaca s bombama i revolverima, koji su imali zadatak da otvore vatru po okolnim ulicama na italijanske straže čim se začuje borba u zatvoru i da skrenu pažnju neprijatelja s glavnog poprišta.

Ključar je primio falsifikovano naređenje za sastanak »advokata« i njihovih »štićenika« i pošao je da ih dovede. U sobi za sastanke nalazio se i jedan stražar, Slovenac, koga je u međuvremenu trebalo učutkati. Vosovci su imali naređenje da ga ne ubiju, već samo da ga onesveste. Drugovi su ga lupili dva puta čekićem po glavi, ali udarci nisu bili dovoljno jaki i on je počeo da viče. Tako je čitava akcija propala, a vosovci su se morali povući iz zatvora.

Nekoliko dana pre toga, dok su se uhapšeni drugovi nalazili u policijskom zatvoru, bio je jedan neobično smeo pokušaj da se spase Tomšič. Jedan policajac, Slovenac, napravio je otisak brave na Tomšičevoj čeliji. Vosovci su izradili ključ; dva druga su noću preskočila preko zida i, uz

pomoć Slovenaca policajaca, ušli u zatvor. Pokušali su da otvore Tomšičevu ćeliju, čak su s njim razgovarali. Međutim, ključ nije bio dobro napravljen i oni su se morali da vrate. Originalni ključ od ćelije držao je ključar Italijan. Po drugi put je uzet otisak od brave i dva druga su krenula na izvršenje zadatka. Međutim, Italijani su još od prvog puta primetili tragove na zidu, i kad su vosovci skočili u dvorište, obasjali su ih reflektori i oni su se našli pred mitraljezima. Oba druga su osuđena na po 8 godina robije kad je i Tomšiču bilo suđenje.

Tone Tomšič je osuđen na smrt i streljan. Jedna od prvih slovenačkih brigada nosi njegovo ime. Drugovi Marinko, Pepica Kardelj i Vida Tomšič osuđeni su na po 20 i 30 godina robije.

Italijani su još krajem 1941 godine uspeli da uhvate jednu grupu funkcionera OF, među kojima su bili drugovi Viktor Abvelj, France Popit i još šest drugova. VOS-ova tehnika je izradila falsifikovana naređenja italijanske kvesture u Ljubljani u kojima je stajalo da se smesta iz zatvora u šentpeterskoj kasarni puste na slobodu uhapšeni drugovi. Uz pomoć slovenačkih policajaca ovo naređenje je odneseno u kasarnu, a čuvari zatvora, Italijani, nisu mogli da primete da je nalog lažan, pa su tako ti naši drugovi izišli na slobodu. Viktor Abvelj potom je bio zamenik političkog komesara Glavnog štaba za Sloveniju.

U Ljubljani je bila organizovana Narodna zaštita, masovna vojnička organizacija, sa zadatkom da prikuplja ljudstvo i oružje. Ona je imala mobilizacioni karakter, slala je ljude u partizane i davala im prethodnu vojničku obuku. Narodna zaštita bila je podeljena na osam bataljona i preko pedeset četa. Krajem 1942 godine Narodna zaštita u Ljubljani brojala je preko 3.000 ljudi. S vremena na vreme vršena je smotra Narodne zaštite. To se vršilo na sledeći način: svaka četa imala je svoje zborna mesto u jednoj od gradskih ulica. Tu su stajali komandant i komesar s vodnicima. U određeno vreme neprimetno su prolazili pored njih, svi borci.

U Narodnoj zaštiti održavali su se usred grada kursevi za rukovanje oružjem. Na tim kursevima borci su se upoznavali sa svakim oružjem od revolvera do mitraljeza. Sve se oružje prenosilo iz bunkera u određeni stan, tamo su se drugovi obučavali, a posle se opet kroz grad vraćalo u bunker. I Narodna zaštita, pod rukovodstvom VOS-a, vršila je manje akcije u Ljubljani i razoružavala italijanske oficire i vojnike.

U toku 1943 u Ljubljani se povećao broj masovnih demonstracija. Treba istaći nekoliko najznačajnijih. Italijani su ušli u Ljubljanu 11 aprila 1941 godine. Taj dan su hteli da proslave 1943 godine. Jedan omladinac iz Narodne zaštite, predveče 11 aprila, ušao je u franjevačku crkvu, tu se sakrio, a u noći popeo se na visoki toranj i pričvrstio na sam vrh veliku zastavu s petokrakom zvezdom. Kad je silazio povadio je sve klinove za koje je bio pričvršćen gromobran. Preko noći se sakrio u crkvi, a rano ujutru je pobjegao napolje. Tako je osvanula partizanska zastava na dan italijanske proslave okupacije Ljubljane. Italijani su pobesneli, ali zastavu nisu mogli odmah da skinu. Masa sveta se okupila na trgu ispred crkve i posmatrala zastavu koja se lepršala navrh tornja i prkosila Italijanima. Pred podne bilo je preko tri hiljade ljudi

na Marijinom trgu. Italijani su tukli narod, gonili ga kući, ali niko nije odlazio. Tek u podne Italijani su uspjeli da skinu zastavu i narod se počeo vraćati kućama. Tako je propala italijanska proslava. Zanimljivo je da je omladinac, koji je izvršio ovu akciju, čitavu godinu dana pripremao plan kako da postavi zastavu na vrh tornja. Kad je bio gotov onda je dobio nalog od Narodne zaštite da se zastava istakne za 11 april.

Prvi maj 1943 pretvorio se u Ljubljani u ogromnu narodnu manifestaciju. Uoči 1 maja, od 8 do 9 sati uveče, izišle su žene i omladina i prekrili Ljubljani parolama ispisanim po zidovima i pločnicima, specijalnim listićima obične hartije na kojima su bile kratke parole »OF«, »2. SSSR«, »ž. 1 MAJ«, crvenim, plavo - belo - crvenim i belo - plavo - crvenim zastavicama štampanim na papirićima. Dešavalo se da omladinci idu preko ulice i punom šakom rasipaju letke. Ljudi su se zaustavljali, davali znak omladincima da se sakriju kad naiđu italijanske patrole. Svaki zid u Ljubljani imao je svoju parolu. Među masovnim organizacijama bilo je takmičenje ko će bolje ukrasiti svoju ulicu.

Italijani su se izbezumili, vojska je izišla na ulice i terala ljude kući. Ali najveće iznenađenje došlo je tek u devet sati uveče. Tačno u 9 sati i 2 minuta počela je proslava koju je pripremio VOS. Na šišanskem Hribu, u produženju parka Tivoli, na Golovcu i na ljubljanskoj tvrđavi zapalile su se velike vatre. Eksplozije pripremljenog benzina bacale su vatru po 20 metara uvis. Vatre su se videle po čitavoj Ljubljani i okolini. Istovremeno buknule su mnoge male vatre po brdima oko Ljubljane, sa svih strana bacale su se rakete koje su padale usred grada. Na Golovcu je najedanput bilo ispaljeno 20 raketa koje su osvetlile čitavu Ljubljani. Po reci Ljubljanici plovila je velika flota malih brodića dugih od pola do jednog metra, na kojima su bili lampioni u narodnim bojama i natpisi »živeo 1 maj«. Svi brodići su bili osvetljeni, a bilo ih je preko trideset. U određeno vreme oni su prolazili kroz centar grada.

Kad su buknule vatre, potetele rakete i krenula flotila, jedna udarna grupa od deset drugova s velikim megafonima u parku Tivoli bacala je parole u horu. Parole su se čule po čitavom gradu sasvim jasno i ljudi su imali utisak da se uzvikuju iza prvog ugla. Narod se sakupljao u velikim grupama i posmatrao vatromete, rakete i flotilu. Italijani su bili izvan sebe. Mislili su da su partizani ušli u Ljubljani. Izišla je italijanska motorizacija, tenkovi, blindirani kamioni i blokiralni sva mesta gde su gorele vatre i sve parkove. Niko od Italijana od straha nije izišao iz zaklona, tenkova i blinda i čitavu su tu noć čekali napad. Jake patrole krstarile su ulicama i legitimisale prolaznike. Ali nijednog učesnika i organizatora ove velike akcije nisu uspjeli da uhapse. Mitraljezima su pucali sa svih strana na vatre koje su gorele u neposrednoj blizini njihovih kasarni i blokova. Na ljubljanskoj tvrđavi vatra je buknuła dva-deset metara ispod italijanske baterije topova, ali niko se od Italijana nije usudio da je ugasi, već su čekali da sama dogori do kraja.

Drugog dana ujutru na kupoli glavne pošte, u centru grada, visile su dve zastave: slovenačka s petokrakom i crvena. Ispod kupole nalazila se soba u kojoj je spavalo četrdeset fašista, stražara u glavnoj pošti.

Kad su Italijani krenuli da skidaju zastave naišli su na krovu na razbacane žice i neke crvene kutije na kojima je pisalo: »Opasno po život, ne diraj«. I oni su se povukli natrag. Tek u devet sati uz pomoć vatrogasaca zastave su bile skinute. Onda su Italijani, na svoju veliku bruku, utvrdili da u »opasnim« kutijama nema ni mina, ni paklenih mašina, već da su to potpuno nevine kartonske kutije. Od sramote toga dana italijanske patrole se uopšte nisu pojavljivale po ulicama.

U podne 1 maja s raznih strana u Ljubljani pušteni su bili u vazduh baloni sa slovenačkim i crvenim zastavama. Fašisti su od nemoći pucali iz svih oružja na balone dok su oni ponosno nosili naše zastave preko bele Ljubljane. Tako je dostojno proslavljen 1 maj 1943 godine u glavnom gradu Slovenije.

Ni najžešći teror Italijana, ni slanje u logor hiljada stanovnika Ljubljane, nisu mogli da slome slobodoljubivi duh Ljubljančana. Sve do kapitulacije Italije mase su u Ljubljani izlazile na ulice. U nekoliko mahova po tri do pet hiljada žena demonstriralo je pred italijanskim sudom. Italijani su tenkovima razbijali povorke Slovenkinja, hapsili ih masovno, bacali u logore, ali demonstracije su se opet ponavljale.

Eto, razgovarao sam tako o Ljubljani s Marijetom Kidrič, razgovarao sam s Vidmarom, razgovarao sam s kuririma, razgovarao sam sa seljacima. Svi oni s velikim ponosom govore o svom belom gradu.

SUBOTA, 18 SEPTEMBAR

Šuma. — Večeras me je Luka Leskošek odveo u Toplice da napravim čizme, »škorne«, kako kažu Slovenci, kod poznatog slovenačkog majstora Henigmana. Hoće Slovenci da me obuku od glave do pete. Stigli smo kasno, probudili staru Henigmanovicu. Malo se starica uplašila, ali poznađe Luku, dolazio je ilegalno kod njenog starijeg sina još pre rata. Priča nam starica svoje muke... Ima devetoro dece — osam partizana, a deveti najmlađi sin — belogardist. školovali su ga fratri u Novom Mestu, pa ga zatucali. Najstariji Henigman, Maks, hrabro je poginuo kao partizan. Setila se majka najstarijeg sina kad je videla Luku, pa plače. Priča dalje, pa opet plače, jer se seća najmlađeg sina, belogardiste:

— Pepca je šla v Novo Mesto, vidla je brata na ulici, klicala ga je naj se vme, a on je odbiu. Pravi da gre v Afriko... Mislite ga streljati? Mlad je še, on ne ve kaj dela. ».

I opet plače majka. Sad za sinom koga su fratri zabludeli...

— A kaj je z intemirancima ... Moja Angela je obsojena na 30 let... Svaki dan jo čekam...

I opet jedna suza za Angelu ...

Tu je Pepca Henigman koja je za vreme rata bila u zloglasnom koncentracionom logoru na Rabu. To je jaka devojka, rumena. Da nije imala tog zdravlja, podlegla bi u strašnom logoru.

— Stiri tisoč in pol Slovencev je umrlo od lakote in mraza... Dobili smo samo sedamdeset gramov kruha in po zrno fižola ves dan...

A majka se opet krsti i plače.

Tonček Henigman nam uzima meru i priča kako su skojevci u Topli-

čama otrovali italijanske mazge. Stigla italijanska baterija topova u Toplice, a omladina sasula otrov u veliko bure iz koga se stoka pojila. Spremili se Italijani, napojili mazge pred polazak, postrojili se i baš kad su kretali, mazge počeoš jedna po jedna da kreče noge i udaraju gubicom o kaldrmu. Omladinci su sipali mnogo otrova, pa je počeo da djeluje pre vremena.

Posle petnaest minuta četrnaest mazgi je bilo mrtvo, čitavo selo bilo je opkoljeno, vršene premetačine, kolonelo urlao da će za svaku mazgu streljati po jednog Slovenca, a lekar Slovenac, dokazivao Italijanima da naše seno ne prija italijanskim mazgama i da su se od toga razbolele...

Svi se smejemo. Majka više ne plače. Donosi nam jaja, grožđe, vino...

— Tudi moj pokojni Maks je rad imao to grozje... Jejte ga vi, njegovi tovariši...

NEDELJA, 19 SEPTEMBAR

Šuma. — Vratili su se Beve i pop Vlado iz Istre i Slovenačkog Primorja. Pop Vlado je o tom svom putu napisao članak i dao mi je da ga iskoristim za svoj Dnevnik:

»Krenuli smo iz Soteske put Primorja. Po drumu za Kočevje leži razbacani ratni plen razoruženih Italijana... Naš automobil se jedva provlači kroz napuštene kamione, kare, topove. Ovo razoružanje se desilo baš u selima koja su Italijani popalili. Tako su ruševine čitavih naselja i sela, koja su fašisti u svojoj nemoći palili, svedoci kapitulacije te iste vojske.«

Dalje pop Vlado opisuje boravak u štabu jedne slovenačke divizije i susret idućeg jutra sa šercerovom brigadom (šercer, jugoslovenski potporučnik, pao kao heroj):

»U selu Podob nailazimo na Šercerovu brigadu. Borci su veseli iako su umorni i neispavani. Celu noć su vodili borbu s plavogardistima koji su bili zatvoreni u jednoj tvrđavi i očajnički se branili. Naši su ih gađali iz topova na odstojanju od 20 do 100 metara. Zgrada je upola srušena od naših topova. Drugovi nas vode i pokazuju zarobljene plavogardiste, ima ih 140. Narodni gnev spram plavih jasno se pokazuje u Novoj Vasi. Žene su jurišale na njih želeći da ih zubima iskidaju. Prolazile su kroz redove zarobljenih i pokazivale prstom na izdajnike:

— Ove treba streljati! Oni su nas izdavali Italijanima!«

Bivša jugoslovensko - italijanska granica je pusta. Tu su u steni izgrađeni podzemni bunker s liftovima. Naišli su na razoružane Italijane.

»Nigde ni traga od njihove jučerašnje nadutosti kao da to nije ona jučerašnja vojska koja je žarila i palila po gradovima i selima Slovenije i čitave Jugoslavije... Zastali smo kod kasarne, a jedan bleđi italijanski vojnik mi prilazi:

— Partidžano, pop, mandžare, mandžare ...

I dajem mu da jede ...

U Mošunu razgovaram s decom. Oči im sijaju od radosti i veselo govore:

— Sad više ne moramo da učimo italijanski jezik... Mi, Slovenci, imamo svoj jezik... Vidiš naše zastave!

Tu je i jedan italijanski kapetan, bivši socijalista, advokat Bjanki iz Milana. Sada ostaje u našim redovima da se bori protiv Nemaca. Priča kako je naša obaveštajna služba dobro radila. U Sušaku, avgusta meseca, održan je tajni sastanak italijanskih oficira gde su dobili instrukcije za ofanzivu protiv partizana. A po povratku u Novo Mesto, dva dana kasnije, pita ga jedno dete:

— Učestvujete li i vi u ofanzivi protiv partizana, koja će početi ovih dana!

Uoči te ofanzive Musolini je došao u Goricu, držao preteći govor i poslao 60.000 Italijana. Koštala ga je ta ofanziva mnogo mrtvih i ranjenih, a u novcu 360,000,000 lira! A partizani su imali u toj ofanzivi pedeset mrtvih i 200 — 300 ranjenih i izgubljenih. Narod je mnogo prepatio. Čitava sela su spaljena, mnogi pobijeni i oterani u logore...¹⁴

Dobijamo izveštaj da se u sastavu goričkih partizana bori i jedan italijanski bataljon. On je zarobljene Nemce odmah poslao štabu jedne naše brigade.

Na dan 15 septembra ujutru krenuli smo u pravcu Ilirske Bistrice. Ispred nas je Šercerova motorizovana brigada. Opet stižemo i prelazimo čitave kolone Italijana. U ovoj je grupi i komandant divizije »Izonco« iz Novog Mesta general Čeruti. Obradatio je, ide peške i poštapa se toljagom. Mazga mu nosi stvari. Moli nas da mu damo što za jelo. Izlazimo iz njegovog automobila i dajemo mu hranu. On se preko svog adutanta zahvaljuje i veli:

— Slovenci su veliki narod!

U Koritnici, Knežku i Baču narod nas dočekuje radosno. Svuda slovenske zastave i cveće.

¹⁴ O velikoj italijanskoj ofanzivi u Sloveniji, u leto 1942, Dušan Kveder veli:

»S proleća 1942 godine došlo je do silnog razmaha partizanskih borbi na Dolenjskoj i Notranjskoj. Dobrovoljci su masovno stupali u partizane, a partizanske jedinice su pokazale veliku aktivnost. Usled stalnih napada neprijatelj je bio prisiljen da povuče svoje jedinice iz pojedinih delova ove teritorije, koji su udaljeni od komunikacija i većih mesta. Tako su partizanski odredi počeli da kontrolišu planinske masive, šume i neka zaboravljena sela. Posle toga su partizani doveli u opasnost manje postojanke — garnizone — vršeći svakodnevne napade na komunikacije između pojedinih postojanki, tako da ih neprijatelj nije mogao redovno da snabdeva. Iz italijanskih dokumenata, koji su kasnije pali u ruke naše vojske, vidi se da su u maju 1942 godine italijanske trupe u Ljubljanskoj Provinciji imale 142 borbe. U stvari, broj bitaka bio je još veći. Na taj način Italijani su bili prinuđeni da napuste manje garnizone, pa su se povukli u veća mesta koja su grozničavo počeli da utvrđuju. Gradili su bunkere, žičane prepreke da bi se zaštitili od naših napada. Uprkos tome naše jedinice su vršile sistematske napade na ove njihove postojanke počev od 1 maja 1942 godine, tako da su se Italijani morali povući i iz čitavog niza postojanki. Naša ofanziva otpočela je od reke Kupe. Oslobođen je Brod na Kupi i sva teritorija do Kočevja, a teritorija južno od Kočevja još je ranije bila oslobođena. Vrlo brzo oslobođena teritorija se proširila na Suvu Krajinu, Kočevski Rog, Logašku i Rakitnišku planinu, visoravan Bloke na Notranjskoj kao i na teritoriju između reke Krke i dolenjske železničke pruge. Tako se veliki deo Dolenjske pretvorio u oslobođenu teritoriju.

Stvaranje oslobođene teritorije imalo je velikog uticaja na dalji razvoj naše borbe. Treća grupa odreda se toliko povećala da se stvorila i Peta grupa odreda. Iz Notranjskog odreda se razvija Treća grupa odreda u koju ulaze: Kočevski, Krimski i Dolomitski odred. Iz Dolenjskog odreda se razvija Peta grupa odreda u koji ulaze: Zapadno - dolenjski odred, Krški i Belokranjski odred.

Italijanska komanda je preduzela hitne mere, jer je razvoj naše vojske ugrožavao velike neprijateljske centre. Mi smo vršili napade na Zužemberk i Višnju Goru. Italijanska komanda već je vršila pripreme za veliku ofanzivu, najveću ofanzivu koju je preduzimala za vreme okupacije Slovenije. Ovu ofanzivu Italijani nisu hteli samo da upere protiv Dolenjske i Notranjske, već su predlagali Nemcima da zajednički otpočnu ofanzivu, kako bi bili uništeni partizani u Štajerskoj i na Gorenjskoj. Italijanska komanda donela je odluku da se ofanziva vrši i na Slovensko Primorje, kako bi čitav partizanski pokret u Sloveniji bio slomljen.

Na sastanku u Celovcu italijanski i nemački generali izradili su zajednički plan o ovoj ofanzivi. Musolini je lično došao u Goricu da izvrši smotru divizija koje su dobile zadatak da

U deset sati smo stigli u Ilirsku Bistricu, odmah iza naše brigade. Opet iste slike: devojke, žene i deca trče oko kamiona, oklopnih kola i tenkova i nude partizane voćem, cigaretama, hlebom, a najviše vinom. Na svima licima razdraganost i veselje. Ulazimo u poštansku zgradu.

U Bistrici magacini su puni oružja, odela, hrane. Naši kamioni počinju da odvlače taj ratni plen put Mošuna. Oko 13 časova Nemci nas napadaju od pravca Podgrada. Malo su nas iznenadili. Meci zvižde iznad naših glava. A naši stari borci mirno idu, bez žurbe, da zauzmu položaje...«

Dalje pop Vlado opisuje kako je kroz Ilirsku Bistricu prošla jedna grupa Srba, Dalmatinaca i Crnogoraca koji su pobjegli iz italijanskih logora. Tu je sreo brata Glige Mandića s 50 partizana iz Orijenškog bataljona koji se juna 1942 nisu mogli da probiju do nas, u Vrbnicu, pa su posle bili zarobljeni.

Na kraju pop Vlado piše o povlačenju iz Bistrice i o povratku u Sotesku.

★

Ovaj naš logor neobično je mudro građen. Teško je pronaći put od jedne barake do druge, pa makar da su udaljene dvadeset metara jedna od druge, čitava ova šuma je puna vrtača, razbacanih stena, polomljenih stabala, sunce jedva dopire do naših malih kuća napravljenih od dasaka.

U jednoj od tih kućica stanujem s majorom Džonsom. Jedno od najmilijih zanimanja majora Džonsa su pčele. U ovoj šumi ima divljih

učestvuju u ovoj ofanzivi. Jedanaestom armijskom korpusu dao je na raspolaganje još tri divizije za ovu ofanzivu: 57 diviziju »Lombardija«, elitnu diviziju »Mačerata« i 1 diviziju »Celere di Savoja«. Na taj način Dolenjsku i Notranjsku napadalo je šest italijanskih divizija. Italijani su bili naoružani neobično jakim artiljerijom, tenkovima i drugim modernim oružjem.

Ofanziva je započela 16 jula i Italijani su svom snagom udarili na oslobođenu teritoriju. Znali su da ne mogu odjednom da obuhvate sve naše snage, pa su prvo udarili na Notranjsku, na padine planine Mokrca i Krma. To je takozvana »Krimska ofanziva«, koja je imala polazne položaje na liniji Rakek — Ljubljana — Grosuplje i Rakek — Loška dolina. Italijani su otpočeli sa sistematskim opkoljavanjem naših jedinica na Notranjskoj. U teškim borbama grupa notranjskih odreda uspela je da održi svoje osnovne snage.

Kad su Italijani »očistili« Notranjsku, ofanziva se prenela na granični pas Notranjske, Kočevske pokrajine i Hrvatske s ciljem da se preseku veze između Hrvatske i Slovenije. Ofanziva je obuhvatila Lož, čabar i granične krajeve prema Gorskom Kotaru.

Posle toga su Italijani otpočeli s velikim koncentracijama u Beloj Krajini, Novom Mestu i Kočevju: hvatajući u obruč Kočevski Rog, u kome su se nalazile glavne baze naše vojske, Glavni štab, Izvršni odbor OF, bolnice.

Ofanziva na Rog bila je najteža. Na uskom prostoru bile su koncentrisane tri italijanske divizije. Potpuno opkoljavanje bilo je završeno 13 avgusta, a 14 avgusta otpočeo je sistematski napad. Posle borbi koje su trajale nedelju dana naša vojska uz velike žrtve uspela je da se probije iz italijanskog obruča.

Kad se završila italijanska ofanziva na Rogu, oni su nastavili pokrete prema Suhoj Krajini i drugim delovima Dolenjske, prema nemačkoj granici, a na kraju su prebacili težište svojih napada na Gorjance. Ova poslednja faza ofanzive bila je slaba i nije u suštini mogla da naškodi našim jedinicama, pa je završena u septembru mesecu.

Cilj velike italijanske ofanzive bio je uništenje u potpunosti naše vojske na Notranjskoj i Dolenjskoj. Namere okupatora su potpuno propale. Istina, neprijatelju je pošlo za rukom da brojno oslabi našu vojsku, da uništi naše rezerve hrane, kao i da se ponovo dokopa oslobođene teritorije, ali nije uspeo da likvidira našu živu silu, našu vojsku. U toku žestokih borbi, naši partizanski odredi su se prekalili i u toku samih borbi, usred italijanske ofanzive, formirana je prva partizanska brigada u Sloveniji, koja je dobila ime Toneta Tomšiča.

Uskoro zatim naše snage ponovo rastu, narod nam je ponovo počeo da šalje svoje sinove. Pokazalo se i ovog puta da posle svake neprijateljske ofanzive, partizani u suštini izlaze jači nego pre ofanzive.«

FAKSIMIL DVA PEČATA IZ DNEVNIKA

Posle se Džons vraća i govori o prošlom svetskom ratu, o borbama, o baražu stotine topova. Pričali su mi drugovi Slovenci da je Džons neobično hrabar čovek. Tražio je jednom da ide na položaj, a Italijani otvorili vatru iz bacača. Padaju mine oko Džonsa, a on neće da se sagne. Morao je jedan naš komandant da se baci na njega i da ga prikuje na zemlju, jer bilo bi glupo da saveznički oficir pogine bez nužde u našoj zemlji.

Pred podne pošli smo Džons i ja da se prošetamo kroz šumu, ne bi li našli neku čistinu da uhvatimo malo sunca. Peli smo se iznad logora, pored kuće s radioaparatom, a odjednom začusmo neko brektanje. Imamo šta da vidimo: Jože Rus, član Izvršnog odbora OF, stari soko, neumorno vežba.

— Nijedan dan nisam propustio, pa makar bila najžešća ofanziva, a da ne radim sokolske vežbe. To drži čoveka!

PONEDELUK, 20 SEPTEMBAR

Šuma. — Pao je Turjak, poslednje petokolonaško uporište izvan nemačkih žica u Sloveniji. Borba je bila duga. Pet dana i četiri noći napadali su naši ovu srednjovekovnu tvrđavu dok se nije predala. Haubicama smo morali da probijemo zidove pet metara debele. Tako je palo ovo uporište koje je trebalo da postane po zamisli belogardista »slovenački Alkazar«. Kratak dnevnik s tim naslovom nađen je u samom gradu. Pisao ga je jedan od komandanata belih. Pokazalo se da su u Jugoslaviji »alkazari« kratkog veka. Pronađena je i jedna molitva koju su belogardisti specijalno napisali za zdravlje kralja Petra. Ali, ni to im nije pomoglo.

★

Turjak ne znači samo pobjedu nad belogardistima. Osvećena je jedna stara nepravda, još iz doba feudalizma. Tu, u tom gradu, živeli su nemački grofovi Aueršperzi (Auer — tur, slovenački bik) pa otuda

i ime Turjak. U svojoj istoriji Turjaka, učitelj Lojze Župane piše da su se kmetovi još u petnaestom veku opirali haraču Turjačana. »Mnoge teške uspomene na dane tog nesnosnog sužanjstva i tlačenja, na nasilje i bezobzirnost gradske gospode još su i danas sačuvane u narodnim pričama u Turjaškim gorama.« Spominje narod Jurija plemenitog Turna i njegovog valpeta (upravnika), protiv kojih se digao i pobio ih u njihovom gradu Kočevju. Narodni ustanak savladao je Julij Herberštajn, tu, nedaleko, na Krškem Polju ...

A danas se dogodilo da se u brigadi, koja je jurišala na zidine grada Turjaka, nalazi veliki broj potomaka turjačkih kmetova, čije su slamne kućice još uvek zbijene ispod starog grada. Kmetovski sinovi, današnji partizani, tačno su poznavali svaki kut, svaki zid starog grada u koji su nekada davno odvođeni njihovi očevi na šibanje, sestre na grofovsko »pravo prve noći«, a plodovi s polja u gradske ambare.

Borba je zaista bila teška, neprijatelj uporan. On danas nije imao lice grofa, ali je pretstavljao one iste snage tuđinske tiranije i domaćih podvorica, nazadnjaštva i ropstva. Tu se skupilo sedam stotina belo- i plavogardista, mahom funkcionera ovih izdajničkih organizacija, koji su se sklonili, po raspadu Italije, iz malih postojanki u debele zidine Turjaka. Kad je grad već pao, u ruševinama su nađena tri prašnjava komada hartije. Sem molitve kralju Petru i dnevnika o »Alkazaru«, pronađena je i rasprava »Zašto bela i plava garda idu s okupatorom«. Otvoreno, cinički, tu se veli da veliki narodi kao Francuzi i česi saraduju s okupatorom, pa to može da čini i mali slovenački narod. »A partizani su kao glupa lisica. Psi su joj odgrizli rep, pa sada svakog navlači na borbu, kako bi i on izgubio rep.« Dalje se hvale kako je bela garda sačuvala svoje snage, da ima 7.000 boraca, da nije uništena kao partizani. Značajan dokumenat. Povampirene turjačke sile, potomci turjačkog valpeta idu hladno i u nacionalnu izdaju, samo da bi sačuvali svoje sebične interese. Svaka belogardiska postojanka u Sloveniji bila je leglo izdaje, odaja u koju su uvođeni slovenački rodoljubi i mučeni baš kao kmetovi u Turjaku.

★

Komanda Prešernove brigade, koja je napadala Turjak, poslala je Glavnom štabu izveštaj da je u noći između 15 i 16 septembra kružio jedan teški bombarder pun sat iznad Turjaka i davao signale opkoljenim belogardistima u gradu. To je mogao biti jedino engleski bombarder. Turjačani su baš u to vreme držali miting. Naši borci oko grada čuli su pijane glasove (voda je bila presečena, pa su Turjačani žeđ utoljavali vinom iz grofovskog podruma) kako će pomoć stići iz Ljubljane, nemačka pomoć. I bacali su belogardisti crvene rakete u vazduh, pozivali u pomoć Nemce na 28 kilometara odatle, u Ljubljani, kucali su radiotelegrafske znakove i pozivali u pomoć Kairo.

A kad su naši borci posle pet dana i četiri noći probili artilerijom zidine debele preko pet metara, i kad su uz strmi breg jurnuli kroz taj otvor, zatekli su među belogardistima i jednog engleskog radiotelegrafistu. Pokušao je da se buni, ali ga je komandant Slovenije Stane zgra-

bio za grudi i rekao da čuti, jer je uhvaćen među pomagačima italijanskih fašista. Od pravca Ljubljane Nemci su uzalud napadali da oslobode belogardiste. Naši su zadržali položaje dok Turjak nije bio likvidiran.

Vidmar i ja smo razgovarali s majorom Džonsom i izneli smo mu šta su naše jedinice našle u Turjaku. Dobročudni major je lupao pesnicom o sto i govorio da će poslati najoštrij telegram u Kairo, jer ovo uplitanje u naše unutrašnje stvari može da ima štetne posledice za odnose s Engleskom.

Turjak se osvajao stopu po stopu. Uhvaćena je masa vođa i vodica bele i plave garde. Među njima i 26 popova! Oni su odmah napisali pokajničku izjavu, a naši su dvojicu vodili od sela do sela i oni se javno pred narodom busaju u grudi. Među njima ima i profesionalnih zločinaca koji su svoje ruke umrljali u narodnu krv.

Zločinci iz Turjaka biće izvedeni pred sud. To će biti jedan od najvećih procesa našeg vremena, proces novoga tipa, prvi proces ratnim zločincima u okupiranoj Evropi.

U borbama u Turjaku poginulo je po sobama oko 80 vođa bele i plave garde. Oni su uvukli sa sobom i nešto civilnog stanovništva.

Glavni štab Slovenije povodom uništenja Turjaka izdao je dnevnu zapovest u kojoj pohvaljuje borce Prešernove brigade.

Zaista je to velika pobeda, tim pre što su Nemci pokušavali više puta iz Ljubljane da se probiju u ovom pravcu, ali su ih naši uvek odbijali.

Tako je propao pokušaj slovenačke reakcije da od Turjaka stvori Alkazar.

Krupna naša pobeda!

UTORAK, 21 SEPTEMBAR

Šuma. — Svako veče, kad nema kiše, ispred barake Izvršnog odbora OF-a gori vatra, pričamo oko nje i pevamo. Naravno, vesti s Istočnog fronta su glavni predmet diskusije. Obično bi se pop Vlado i ja vratili s radija i doneli najnovije vesti o napredovanju Crvene armije. Oslobođenje Brijanska, Novorosijska, Lozovaje, Pavlovgrada, proslavili smo pevanjem ruskih pesama. Odmah su dolazili i komentari. U tome je uvek prvi bivši ban Dravske banovine, a današnji član OF-a, Dušan Sernec. On je član plenuma OF još od aprila 1941! Italijani su ga hapsili. Dobro se držao. Zajedno s njime bio je i bivši ban Marušić samo se on još nalazi u internaciji.

Priča tako Semec jedne večeri o posleratnoj međunarodnoj situaciji i veli da će Rusija biti najuticajnija zemlja na svetu:

— I to iz dva razloga: prvo, ona će biti jedina zemlja na svetu koja se neće imati bojati boljševizacije posle rata; i, drugo, ona uopšte neće imati kriza u preobraćanju industrije s ratne baze na mirnodopsku... I Engleska i Amerika će imati ogromnih potresa, a Rusija će, zahvaljujući svom socijalističkom sistemu, stvar svršiti za dan!

Mudar starac!

★

Beve je hitno otišao u Hrvatsku, ali će se vratiti za koji dan da bi stigao na skupštinu poslanika slovenačkog naroda 1 oktobra.

SREDA, 22 SEPTEMBAR

Šuma. — Vraćao sam se iz bolnice gustom šumom Roga u kojoj se čovek oseća kao na dnu mora, jer visoke smreke ne daju ni da se nebo vidi, i razmišljao o plemenitosti slovenačkog naroda. Gledao sam malo-prije u bolnici album jednog italijanskog narednika. Slike pokazuju dolazak fašističke vojske, aprila 1941 godine, u Sloveniju, isticanje njihovih znakova svuda, pokazuju vozove koji izvlače bogatstva u Italiju, a zatim te iste vozove ispreturane od partizanske ruke. Ispod poslednje slike na italijanskom jeziku: »Essi cosi« — (»Oni ovako«) a na drugoj strani belim tušem: »E noi cosi« — (»Mi tako«), A ispod ovog drugog naslova prizori zapaljenih sela, leševi pobijenih ljudi. I to im je bilo malo, već su čak uhvatili i jedan leš za kosu, uzdigli ga i tako slikali! Grdni su zločini fašističke vojske.

Ti isti ljudi, koji su ta zverstva pravili, bili su u Sloveniji i posle kapitulacije Italije. U ovim divnim danima slobode slovenački narod nije se bavio osvetama. Setih se Bevcovih reči:

— Sudiće im sam italijanski narod! Udariti sada na njih značilo bi ići istom linijom kao Nemci i ustaše... Ova vojska je prestala biti rezerva fašizma ...

Samo bi trebalo prikupiti imena svih tih zločinaca, imena jedinica, tačan spisak žrtava, jer se pravda mora zadovoljiti!

To i Tito veli preko »Slobodne Jugoslavije« povodom bombardovanja Jajca. Upamtiće se imena tih zverova koji su se na pijačni dan spustili nad grad na Plivi i pobili toliki broj građana.

ČETVRTAK, 23 SEPTEMBAR

Šuma. — Kulturan je slovenački narod. Redak je Slovenac bez male knjižice povezane u kožu: Prešernovih pesama, Gregorčiča, Aškerca, slovenačkih narodnih pesama. Najlepši su mi časovi u ovoj šumi dok ležim u svojoj daščari i čitam zbirku pripovedaka »Samorastnike« nesrećnog Kuhara — Prežihovog Voranca, koji sada leži u nemačkom zatvoru, i »Povest o dobrim ljudima« još nesrećnijeg Miška Kranjca, koji je ili poginuo, ili se nekud po šikarama njegove Mure skriva kao njegov pravedni razbojnik Petar. Mislim da u našoj književnosti — prozi — danas nemamo većih ljudi od Kuhara i Kranjca. Dobre su stvari Slovenci dali i u narodnooslobodilačkoj borbi. Matija Bor i novo otkriće Kajuh daleko su otskočili nad našim Jovanima, Zogovićima i Cedama.

Razgovarao sam dugo sa Vidmarom o našoj borbi. On je arbitar slovenačke književnosti. Neka vrsta sive eminencije, nalik na Živka Miličevića (Srpska književna zadruga — Politika — Gcca Kon), samo politički mnogo pošteniji.

Beve mi ukazuje na mladog pesnika Kajuha,¹⁵ koji mnogo obećava. Razgovarao sam dugo s Vidmarom, predsednikom OF-a, o našoj partizanskoj literaturi, ako je tako možemo nazvati.

¹⁵ Drug Karei Destovnik – Kajuh poginuo je 22 februara 1944 kod šoštanja.

Vidmar veli da mi, deca ove generacije, uopšte ne možemo da uvidimo veličinu naših dana i pored naše visoke političke svesti. Mnoge nam veličanstvene stvari sada izgledaju obične, svakodneвне. Heroj je narod, herojstvo je masovna pojava.

— A kad prođe vreme, kad mine pedeset – sto godina, tek će se tada roditi remek delo o našim danima! — veli Vidmar.

Tako se rodio »Rat i mir«. Više od pedeset godina je prošlo od Napoleonovih ratova kad se pojavio ovaj najveći roman u svetskoj književnosti.

PETAK, 24 SEPTEMBAR

Suma. — U našu šumu stigla je mršava devojka, jedan od glavnih runkcionera OF u Ljubljani.¹⁶ Priča nam da se general Rupnik stavio u službu Nemaca, osnovao je slovenačke domobrane u koje su ušli i beli plavi. Ovi poslednji nose na šajkačama grb Jugoslavije, a na rukavima lakenkrojc — očiti znak slabosti Nemaca. U proglassu, koji preko Jutra« i »Slovenca« Rupnik šalje narodu, veli se da se »komunistička »pasnost« može savladati samo »našim domaćim snagama«. I odmah e objavio mobilizaciju svih Slovenaca u Ljubljanskoj Provinciji. Dosad e dobrovoljno javilo 28 ljudi, a na poziv OF iz Ljubljane je posle 8 eptembra otišlo u partizane 7.000 ljudi!

Rupnik je stara izdajica. Ljubljansko izdanje našeg »Slovenskog »oročevalca« objavilo je »slike iz fotografskog albuma Lava Rupnika«. 'od Austrijom je verno služio cara Franju Josifa, a kad je Austrija pro- »ala postao je oficir u jugoslovenskoj vojsci. Bio je jedan od najvećih eakcionara, desna ruka Nedića. Rupnik je bio jedan od četiri slove- lačka generala. Još jedan dokaz velikosrpske politike u staroj Jugosla- iji. Nisu primali oficire drugih naroda da im rukovode vojskom, »stali Slovenci, generali, su bili: general Majster, vođa dobrovoljaca Koruškoj, koji je umro; zatim jedan general — pošten čovek koji se bio 6 aprila, kad je video da Jugoslavija propada; i, najzad, jedan eneral koji sedi u Ljubljani i nema rđav odnos prema nama.

Značajno je držanje Slovenaca oficira iz bivše jugoslovenske vojske, ma ih ukupno 330, prema pričanju našeg general – laj tnanta Avšiča.

našoj vojsci nalazi se sada polovina, došli su mahom posle kapitulacije Italije, dok ih kod belih i plavih nema ni 50. Jedan deo je uhvaćen Grčaricama i Turjaku. Sada se organizuje kongres bivših oficira jugo- ovenske vojske i dobrovoljaca. U plenumu OF nalazi se pretседnik družjenja dobrovoljaca za Sloveniju profesor Jeras, koji je još 1914 Dznavao čika Janka kada se prijavio u četnički odred vojvode Vuka. a taj način vidi se da je i oficirski kadar u Sloveniji u narodnoj vojsci,

O nažalost nije slučaj u drugim našim zemljama. Svi ti oficiri gledaju l Rupnika kao na izdajnika koji svakome tuđinu služi. Od jugoslo- :nskog diviziskog generala on se 6 aprila 1941 godine pretvorio u jniznog italijanskog župana Leona Rupnika.

A kad su Nemci došli u Ljubljanu, Rupnik se ponovo ponudio, a

¹⁶ Iz konspirativnih razloga nisam hteo da zapišem u »Dnevnik« ime ove drugarice. Ona se re Mira Tomšič, a njeno partizansko ime bilo je Vlasta.

1917
Generalfahsmajor Leo Rupnik

1942
IL. PODESTÀ LEONE RUPNIK

1937
Дивизијски Генерал Лаб Рупник

1943
Präsident der Provinzialverwaltung
Leo Rupnik

FAKSIMIL IZ DNEVNIKA

oni su ga obručke prihvatili. Sada se prozvaao Leo, a titula mu je »Herr Präsident der Provinzialverwaltung«! Posle dvoglavog crnog orla, kraljevske jugoslovenske krune, fašističke sekire, sada nosi orla s hakenkrojom. Četiri takve karikature naši su izdali u Ljubljani. Kažu da su ove Rupnikove karikature imale veliki uspeh u Ljubljani. Narod ih je tražio na sve strane.

★

S velikom radošću je primljena u Ljubljani vest da su Slovenci dobili prve generale u Narodnooslobodilačkoj vojsci. Komandant Glavnog štaba Slovenije Stane Rožman otišao je kao pekarski radnik u Španiju, gde se istakao svojom hrabrošću u mnogim bitkama. U našem ustanku u borbi je od prvog dana. Ogromno ga vole svi borci. Drugi general je Jaka Avšič. On je pod Jugoslavijom bio pukovnik, a kad je došao slom aprila 1941, išao je do Draže Mihailovića na Ravnu Goru. Draža mu je dao titulu komandanta Slovenije, ali čim je Avšič čuo da je Draža napao na partizane on je prešao na našu stranu, a na njegovo mesto Draža je postavio majora Novaka. Avšič je kod nas zamenik komandanta Slovenije.

★

Poslednjih dana došao je radiogram Vrhovnog štaba da se ustanak u Makedoniji neobično lepo razvija. Stvoreni su mnogi novi odredi. Makedonske jedinice u zajednici s albanskim partizanima oslobodile su Debar i Kičevo. U Makedoniju je otišao Tempo još krajem godine kao delegat Vrhovnog štaba. Tempo je radio u Makedoniji i pred rat. Jednom mi je u Beogradu, u stanu moje majke, diktirao proglas CK za Makedoniju na makedonskom jeziku.¹⁷

SUBOTA, 25 SEPTEMBAR

Šuma. — Na čitavoj oslobođenoj teritoriji u Sloveniji održani su ovih dana izbori za poslanike slovenačkog naroda. Pod zaštitom našeg oružja usred Hitlerove »tvrđave Evrope«, mi održavamo slobodne demokratske izbore. To je srećni vesnik slobode i narodne vlasti u čitavoj Jugoslaviji, čitavo veće smo kraj vatre govorili o značaju ovih izbora. Neko reče da su se izbori održali i u službenim granicama Velikog Rajha. Nastao je smeh. Niko od nas ne računa štajersku i Korušku kao sastavne delove Hitlerovog Rajha, iako prilikom prelaska granice, naše Save, često mnogi naši drugovi ginu, jer je čitava granica minirana i načičkana zasedama.

Prelistavam danas slovenačko izdanje Perl Bakove »East wind — west wind«. Na koricama te knjige spisak knjiga koje su izdate. Kocbek, član IOOF, i potpredsednik AVNOJ-a, priča mi tim povodom ovaj vic koji je kružio u Ljubljani:

— Staljin, Hitler, Musolini, Gombara (komandant italijanskih snaga u Sloveniji) i čerčil uzeli ovaj spisak knjiga i evo šta je ko izabrao: Staljin »Tiha voda« od Pucove, Hitler »Istok — Zapad« od P. Bakove, Musolini »Nema puta natrag« od Alba de Kaspedasa, Gombara »I večno šume šume«, a čerčil pripovest o psu Džeriju iz Amerike od Džeka Londona!

Noćas smo dugo pevali. Slovenci su nas učili »Hej brigade«, a mi njih »Poš'o Hitler na Rusa«. Posle smo pričali priče iz partizanskog

¹⁷ Vidi u prilogu na kraju knjige »Kazivanje druga Svetozara Vukmanovića — Tempa o razvoju ustanka u Makedoniji«.

života. Kad je došao red na mene ispričao sam pomalo tužnu priču, koju sam čuo od Đide:

— Kod nas se često ne zna pravo ime partizana. Ljudi se po dve godine bore, postaju najbolji prijatelji, ginu, a ne znaju jedan drugom pravo ime, nego se zovu »Tenk«, »Korčagin«, »Bomba« ... Kad su Sremci došli u Bosnu među njima je bio jedan drug po imenu »Isus«. U jednoj bici »Isus« pogine. Dođe sveštenik da ga opoji i pita drugove kako se pokojnik zvao. Sremci se gurkaju i ne znaju šta će. Ne ide da kažu popu da se zvao Isus, jer kako bi izgledalo čitati podušje »rabu božjem Isusu«. Tek se neko doseti i reče proizvoljno: »Jovan Jovanović...«

Našem Veljku, zameniku Arsinom, sve do Titovog ukaza o proizvodstvu, 99% ljudi u Vrhovnom štabu nije znalo pravo ime.

NEDEUA, 26 SEPTEMBAR

Šuma. — Slušao sam večeras Moskvu. Smolensk je oslobođen. Moskva javlja:

»Jugoslavijo, slušaj Moskvu, slušaj pobedonosno klicanje! Smolensk i Roslavl opet su postali sovjetski. Neka Smolensk i Roslavl budu za vas pozdravi bratskog sovjetskog oružja. Neka je čast junačkoj Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije! Neka je čast dičnoj i junačkoj Crvenoj armiji. Smrt nemačkim otimačima!«

Javio sam drugovima Slovincima ovu radosnu novost. Cestitali smo jedan drugom ovaj dan. Večeras sam držao referat o našoj vojnoj situaciji. Ukazao sam prvo na značaj Četvrte i Pete ofanzive. Ove dve krupne operacije, koje je neprijatelj započeo u cilju zadavanja smrtnih udaraca daljem razvoju narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, završile su se našom veličanstvenom pobedom. Mi danas beremo plodove tih ofanziva. Pred našim narodima stekli smo novo poštovanje i ljubav, jer smo izdržali te dobro organizovane napade daleko mnogobrojnijih i bolje naoružanih neprijateljskih snaga, i pokazali neiscrpnost naše snage. Jedna od posledica ovih ofanziva jeste povoljni razvoj ustanka u onim krajevima gde se dotada nije razvijao u toj meri kao u drugim krajevima. Videle su i najšire naše mase da mi predstavljamo i vojničku i političku snagu, koja je u stanju da izdrži i ofanzivu širokih razmera Hitlerove armije, da svojom oružanom silom branimo narod, videle su mase da ćemo mi biti u stanju da oslobodimo čitavu zemlju od okupatora i njegovih slugu.

Govorio sam dalje o istorijskoj odluci druga Tita posle Pete ofanzive da se pojedine naše divizije upute na svoje terene, Sedma baniska u Baniju, Prva dalmatinska brigada u Dalmaciju, Deseta hercegovačka u Hercegovinu, Druga divizija u Crnu Goru i na granicu Zapadne Srbije, šesta bosanska i Majevička na svoj teren. Prekaljene brigade iz ofanziva doprinele su novom razvoju ustanka u ovim krajevima, postale su stub oko koga se skupljaju hiljade novih boraca. Ova odluka imala je i veliki vojnički značaj. Više neprijatelj nije mogao da koncentriše svoje snage i izvrši strategisko opkoljavanje naše glavnine.

Dok je glavnina Narodnooslobodilačke vojske privlačila osnovne

nemačke, italijanske, ustaške i četničke snage, dotle su naši korpusi, naše divizije i naši odredi u drugim krajevima Jugoslavije otpočeli uporne napade. U potpunosti su izvršene zapovesti druga Tita, izdate tokom Četvrte i Pete ofanzive, da sve naše jedinice treba da odmah otpočnu žestoke akcije na neprijateljske komunikacije i garnizone. Kontraofanziva hrvatskih jedinica u Lici, u Kordunu, Baniji i Gorskom Kotaru u aprilu mesecu ove godine, izvanredni uspesi Slavenskog korpusa, kako tokom Četvrte, tako i tokom Pete ofanzive, osvajanje čitavog niza krupnih naselja u Slavoniji, zarobljavanje neprijateljskih pukova, prekidanje osnovne železničke magistrale u Jugoslaviji Beograd — Zagreb za puna dva meseca; uporna borba slovenačkih jedinica na uskom terenu u Sloveniji, na koji neprijatelj obraća naročitu pažnju zbog velikog strategiskog značaja Slovenije za sile osovine; prenošenje ustanaka na Slovenačko Primorje i Istru, kao i u službene granice Rajha, na Štajersku i Korušku; uspesi narodnog ustanka u Sremu, gde je već stvorena prva vojvođanska divizija; osnivanje novih srbijanskih brigada i proširivanje oslobođene teritorije u Toplici i Crnoj Travi, kao i značajni izveštaji koji dolaze iz Makedonije, gde makedonski narod pod rukovodstvom Vrhovnog štaba stvara prvi put posle hiljadu godina svoje vojne jedinice, — sve su to činjenice koje pokazuju da je naš ustanak svenarodni, da i Srbi, i Hrvati, i Slovenci, i Makedonci i Crnogorci polažu na hiljade svojih života da bi se naša domovina oslobodila, da grade i kuju bratstvo naših naroda koje neće moći biti ničim pokolebano, jer je građeno u krvi, u patnjama, u suzama, građeno je jednom za svagda.

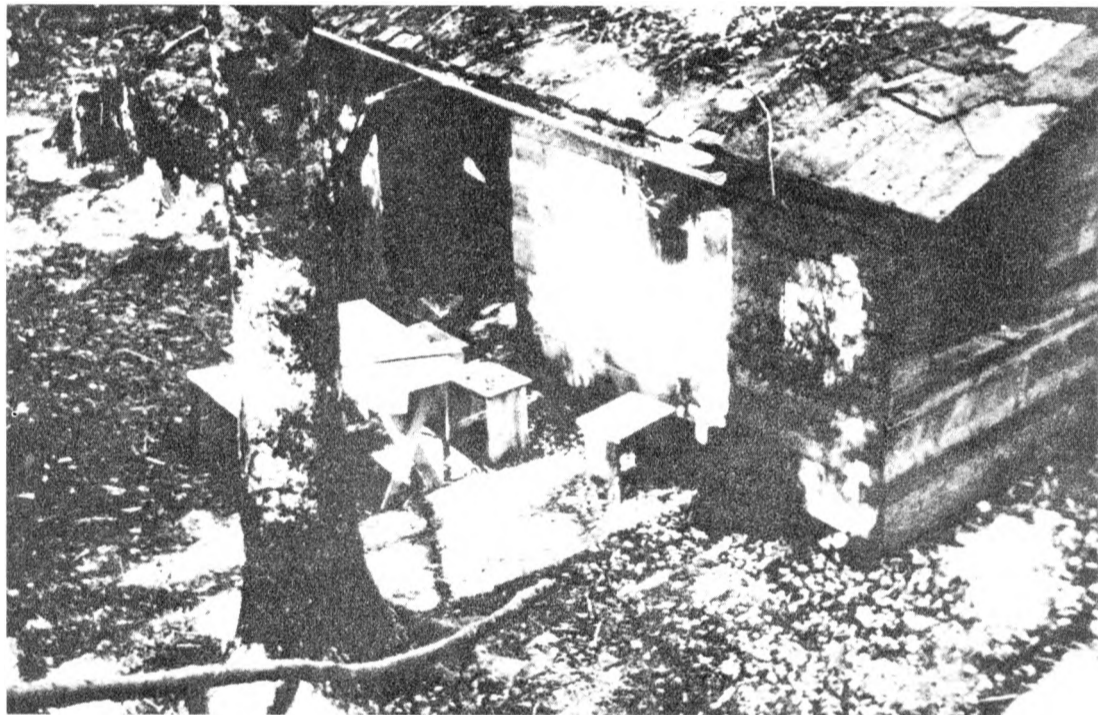
U takvim uslovima došla je kapitulacija Italije. Naša vojska je izvršila svoj zadatak. Oslobođena teritorija u Jugoslaviji danas je veća nego što je ikada bila, i to daleko veća. Od Rame na Neretvi, pa sve do Gorice na Soči može se ići drumom preko oslobođene teritorije, to jest preko osam stotina kilometara. Naše Jadransko More oslobođeno je u dužini od preko pet stotina kilometara — od Sušaka, preko Senja, Karlobaga, Splita pa sve do ušća Neretve ponosno se vije naša zastava, sem u Zadru i Šibeniku. Sloboda je došla Istri i Slovenačkom Primorju. Danas mi s ponosom gledamo na plodove upornih borbi koje smo vodili tokom ove godine. Dve generalne ofanzive na glavninu naših snaga i četrdeset i sedam regionalnih ofanziva vršio je neprijatelj protiv nas za devet meseci ove godine, napadale su nas nemačke i italijanske divizije, bugarske i mađarske, kvislinške albanske jedinice, Paveličeve ustaše, domobrani i legionari, četnici Draže Mihailovića, nedićevci, ljotičevci, slovenačka bela garda, trinaest raznih vojski. Mi nismo ustuknuli i na napad odgovorili smo napadom, dali smo hiljade i hiljade naših dragih i smelih drugova, ali ti gubici nisu bili uzaludni. Pokazalo se da se sloboda može postići samo borbom, upornom, tvrdom borbom, da u borbi, istina, padaju hiljade najboljih, ali da borba rađa na desetine hiljada novih prekaljenih boraca. Uzmimo za primer samo Istočnu Bosnu. Šesta bosanska brigada i Majevička brigada izgubile su u Petoj ofanzivi od 60% do 75% svoga ljudstva i po odluci Vrhovnog štaba vraćene su na svoj teren, u Istočnu Bosnu. Narod je primio dolazak

STANE ROŽMAN, EDVARD KARDELJ - BEVC I BORIS KRAJGER

HENRIH - VLADO MIKLAV, POGINUO U DRVARU ŠTITEĆI OTSTUPNICU DRUGU TITU
I DRUGU KARDELJU,
JUNAŠ MIKLAV, POGINUO 1944;
ALBIN GRAJVER, POGINUO KRAJEM 1943

NA PLANINI KOCEVSKOM
ROGU IZVRSNI ODBOR
OSVOBODILNE FRONTE
I GLAVNI ŠTAB SLOVENIJE
IZGRADILI SU U GUSTOJ
SUMI SVOJ TAJNI LOGOR
(STEVILKA 20), KOJI SE
NALAZIO NEDALEKO OD
NAŠIH TAJNIH BOLNICA

KANADSKI MAJOR VILJEM DŽONS
(Rad Božidara Jakca)

PAO JE TURJAK, POSLEDNJE PETOKOLONAŠKO UPORIŠTE IZVAN NEMAČKIH ŽICA U SLOVENIJI (Fotografije iz dnevnika)

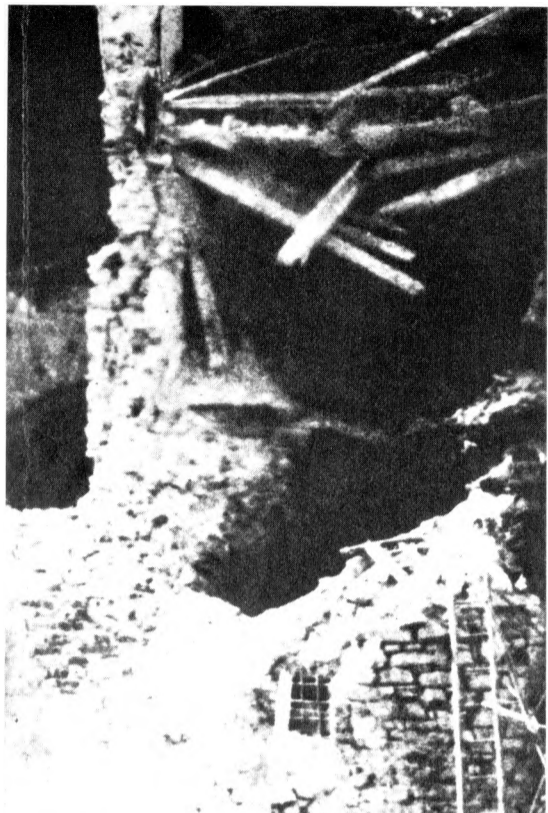
... TURJAK NE ZNACI SAMO POBEDV NAD BELOGARDEJCIMA. OSVECENA JE JEDNA STARA NEPRAVDA, JOS IZ DOBA FEUDALIZMA. TU U TOM GRADU ŽIVELI SU NEMACKI GROFOVI AUERSPERZI. . . MNOGE TEŠKE USPOMENE NA DANE TOG NESNOSNOG SUŽANJSTVA I TLAČENJA, NA NASILJA I BEZOBZIRNOST GRADSKJE GOSPODE JOS SU I DANAS SAČUVANE U NARODNIM PRIČAMA U TURJASKIM GORAMA ... «

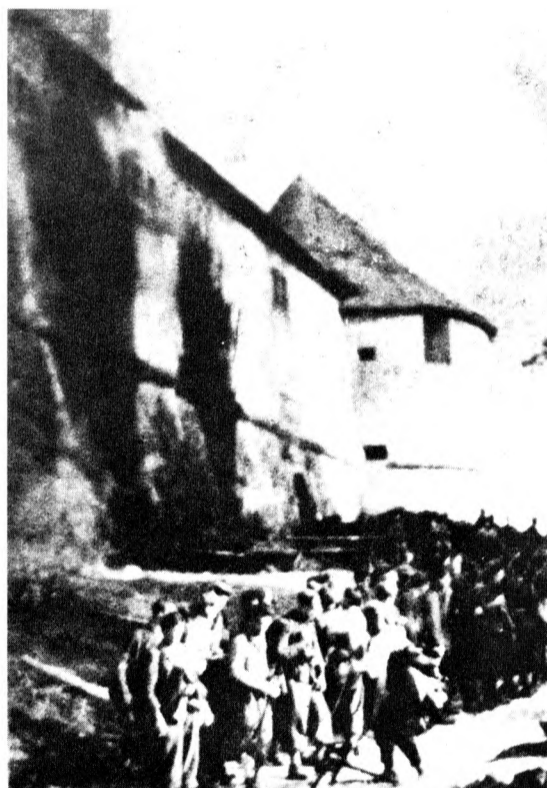

• ... A DANAS SE DOGODILO DA SE U BRIGADI KOJA JE JURISALA NA ZIDINE GRADA
TURIJAKA NALAZI VELIKI BROJ POTOMAKA TURIJACKIH KMETOVA, CIJE SU SLAMNE KUĆICE
JOS UVEK ZBIJENE ISPOD STAROG GRADA. KMETOVSKI SINOVI, DANAŠNJI PARTIZANI,
TACNO SU POZNAVALI SVAKI KUT, SVAKI ZID STAROG GRADA U KOJI SU NEKAD DAVNO
DOVOĐENI NJIHOVI OČEVI NA SIBANJE, SESTRE NA GROFOVSKO »PRAVO« PRVE NOCI
A PLODOVI S POLJA U GRADSKJE AMBARE ... «

» ... PET DANA I ČETIRI NOĆI NAPADALI SU NASI
OVU SREDNJOVEKOVNU TVRĐAVU DOK SE NIJE
PREDALA, HAUBICAMA SMO MORALI DA PROBUJEMO
ZIDOVE, PET METARA DEBELE ... «

... kako se stvari tako ...

V: Ochrani Gospod našega kralja Petra II.
O: In varuj ga s Siona
V: Sovražnik naj zoper njega nič ne opravi
O: In sin krivice naj mu ne škoduje
V: Gospod usliši moje molitev
O: In moj klic naj pride k tebi
Molimo!

O Bog, ki tebi služi vsaka oblast in vsako dostojanstvo, daj svojemu služabniku, našemu kralju Petru II. v njegovem dostojanstvu blagodejen uspeh, da bo v njem zmeraj tebe spoštoval in se trudil vedno tebi ugajati. Po Kristusu Gospodu našem. Amen

*
Konačno ...

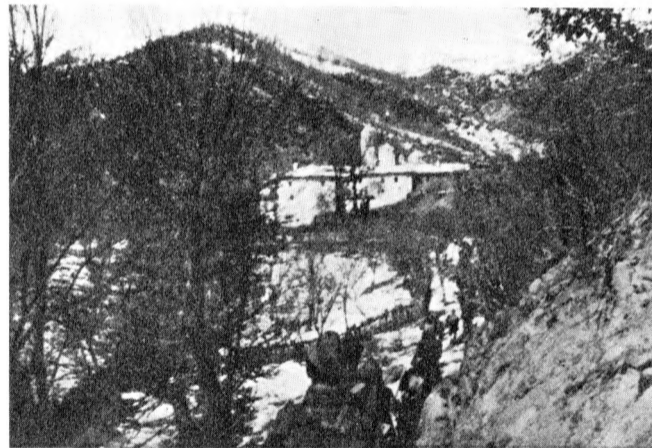
»... PRONAĐENA JE I JEDNA MOLITVA KOJU SU BELOGARDISTI SPECIJALNO NAPISALI ZA ZDRAVLJE KRALJA PETRA ... ALI NI TO IM NIJE POMOGLO ... « (faksimil iz Dnevnika)

DRUG TEMPO POZDRAVLJA PRVU
MAKEDONSKU BRIGADU I GRČKE
PARTIZANE U DOLINI KARADZOVE

ALBANSKI PARTIZAN HADŽI LJES
SA SVOJIM BORCIMA

MANASTIR
SVETOG PROHORA PCINJSKOG

NASE PROTIVAVIANSKO
MITRALJEŠKO GNEZDO IZNAD HVARA

OSLOBOĐENJE
DALMACIJE
SEPTEMBRA 1943

DALMATINSKA
BRIGADA
NA DALMATINSKIM
OTOCIMA

U SLOBODNOM SPLITU IZLAZI
PRVI BROJ -SLOBODNE DALMACIJE-

ovih boraca s velikim oduševljenjem, vraćali su se borci iz najslavnije bitke našeg rata, s ponosom govori narod Majevice: »I naši su sinovi učestvovali u Petoj ofanzivi, slavno su mnogi izginuli, ali oni će se spominjati dok je svijeta i vijeka«. Brzo je narod Majevice, Birča, Posavine izvidao rane svojih brigada, na hiljade novih boraca pohrlilo je u slavne brigade, tako da mi stojimo pred osnivanjem ne novih brigada u Istočnoj Bosni, već novih divizija! Takav je slučaj i u Baniji, takav je slučaj i u Dalmaciji, gde je ponova formirana Deveta divizija.

Danas se skoro jedna polovina Jugoslavije nalazi u našim rukama. Narodnooslobodilačka vojska se udvostručila u nekim krajevima, a negde učetvorostručila, kao na primer u Sloveniji. Naša vojska danas broji preko dve stotine hiljada naoružanih boraca i povećava se iz dana u dan.

Tako smo, najzad, uspeali da pred svetskom javnošću budemo priznati kao faktor koji daje svoj doprinos u zajedničkoj borbi ujedinjenih nacija. Do juče su govorili izvesni krugovi o nama kao »o internacionalnim banditima«, a danas su primorani da nam odaju dužno priznanje. Londonski »Tajms« povodom oslobođenja Splita donosi uvodnik pod naslovom »Nagrada za herojstvo«:

»Nemci će teško moći da popune praznine koje su nastale usled nagle predaje Italije. Nemački generali su prisiljeni da se oslone na marionetske države. Sada se potvrđuje opšte verovanje da Pavelićeva vlada nikada nije imala stvarnu podršku hrvatskog naroda. Stvarni predstavnici hrvatskog naroda nalaze se u redovima patriotskih trupa, koje su sada u stanju da prošire svoju vlast. One su se borile dve godine u teško pristupačnim delovima zemlje, a sada su u stanju da osvoje velike gradove i železničke raskrsnice. Na taj način oni sada ubiraju plodove svog herojstva i izdržljivosti kojima su pružali uporan otpor napadačima.«

Radio London pre neki dan daje izvanredni izveštaj Vrhovnog štaba o oslobođenju Splita, pa onda veli:

»Zaista, reći su suviše, jer događaji previše jasno govore sami za sebe. Svi ti događaji objašnjavaju zašto se svet divi partizanima, zašto su partizani otišli u šumu i vode borbu za slobodu i ravnopravnost, zašto su se sastali svi Hrvati i Srbi, da bi izvojevali slobodu od vekovnih neprijatelja.«

Ali dok smo doživeli »da nam se svet divi« trebalo je pregaziti Neretvu, preći Prenj, Zelengoru, doživeti Sutjesku, šator i Grmeč u skoro svakom kraju Jugoslavije. Sada radio London ne pominje Dražu Mihailovića, jer on ne pretstavlja više nikakvu vojničku ni političku silu u Jugoslaviji. I poslednji čovek u našoj zemlji jasno vidi da je Draža Mihailović izdajnik, da se on oslanja samo na okupatora. Zato su propali i svi njegovi planovi »da do septembra treba očistiti sve partizanske snage u Lici, Krajini i Dalmaciji kako bi četnici dočekali saveznike na Jadranu«, kao što je komandant Draže Mihailovića za zapadnu Jugoslaviju, advokat Žujović, pisao popu Đujiću. Propali su im planovi, jer nisu imali narod za sobom. Kad je Italija kapitulirala, sve četničke organizacije u krajevima gde su bili italijanski garnizoni rasplinule su se, jer su ih dotle

držali samo italijanski bajonet i konzerva. Sam narod je razoružavao Italijane, bilo je stotinama slučajeva da su obični ljudi, koji nikakve organizacione veze nisu imali s partizanskim jedinicama, razoružavali desetine, vodove, čete, pa i bataljone Italijana, i odmah zvali partizane da im predadu oružje. Mi smo se borili od prvog dana za narod, za njegovo oslobođenje, on je to pamtio, i, evo, danas, kad su nastupili tako krupni, tako istoriski događaji, on nam se obilato odužio. U toj borbi padalo je hiljadama naših najmilijih, ali na njihova mesta narod nam je slao svoje sinove. Iz potkresanog stabla bujaju danas moćne grane.

PONEDELUK, 27 SEPTEMBAR

Šuma. — Crni, Đido i Beve stigli su danas iz Hrvatske na zasedanje poslanika slovenačkog naroda koje će otpočeti prvog oktobra ove godine u Kočevju. Govorili su nam dugo o velikim uspesima koje je postigla naša vojska u Hrvatskoj prilikom kapitulacije Italije.

Priča Crni kako je oslobođeno čitavo Hrvatsko Primorje i Gorski Kotar. Na sam dan kapitulacije jedna brigada Trinaeste divizije tukla se s Italijanima kod Žute Lokve, jedna brigada ove divizije bila je čak oko Gospića, a Treća brigada nekoliko dana pre kapitulacije upućena je na sektor između Sušaka i Crkvenice sa zadatkom da onemogući izvlačenje italijanskih divizija s Primorja. Dva primorsko-goranska odreda dejstvovala su u Gorskom Kotaru, uglavnom na komunikaciji od Delnica do Ogulina.

Treća brigada se još 8 septembra uveče spustila u Hrvatsko Primorje, ušla na Sušak, u Bakar, Kraljevicu, Crkvenicu, Selce, Bribir, Novi. U svim ovim mestima već je zatekla naoružani narod koji je odmah po objavljivanju kapitulacije počeo da svlači Italijane i da se oblači u njihove uniforme. Brigada je tako već prvog dana narasla na tri hiljade boraca i svakog časa su pristizale nove grupe dobrovoljaca. Pušku je nosio svako, i žene i ljudi i deca. Oni su pravili ogromne crvene zvezde, velike kao šaka, pa ih stavljali sebi na grudi i na kape. Nije se tih dana prosto znalo gde se završava vojska, a gde počinje narod, sve je to bilo pod oružjem. Razoružani Italijani slati su kućama preko Rijeke.

Ali komandant italijanske divizije »Murde«, koja se, posle teških poraza u dolini Neretve u toku četvrte ofanzive, popunila i premestila u Senj, nikako nije hteo da preda oružje. On je stalno zatezao s pregovorima, ustvari je očekivao da mu stignu u pomoć Nemci. Vođene su kraće borbe, pa su otpočinjali pregovori, pa su opet planule borbe. Naši su na taj način bili saterali Italijane u sam Senj i držali su u svojim rukama Vratnik. U pregovorima su učestvovali Crni, Vlado Bakarić, komandant Trinaeste divizije Veljko Kovačević i Srećko Manola. Italijanski general bio je drzak. Prvo je tražio da se naša vojska stavi pod njegovu komandu. Dani su prolazili, a general nije hteo da se preda. Tada smo mi naredili napad na Senj. Italijani su bili spremni za borbu i iz Senja su otvorili strašnu vatru na Vratnik iz 37 topova. Veljko Kovačević se tu nalazio sa štabom divizije i pričao je kasnije da je to bio jedan od najjačih artiljerijskih baraža koje je doživeo. Naše brigade već su bile prodrle u Senj. U borbi, koja je trajala od sedam uveče do devet izjutra, Italijani su

imali sedamdeset mrtvih i sto dvadeset ranjenih. Italijanski general nije imao kud, već je pozvao komandante da im se preda. Vlado Bakarić, Veljko Kovačević i Srećko Manola seli su u automobil i ušli u Senj, gde ih je narod oduševljeno dočekaao. Italijanski general se duboko klanjao.

Sav nam je ratni materijal bio predat, a Italijani su se evakuisali preko Rijeke za Italiju. Ali, pre nego što su predali oružje, Italijani su prebacili jednu grupu od nekoliko stotina ličkih četnika na Krk. Mi smo poslali jedan naš bataljon na Krk, a četnici su umakli na Cres, mi za njima na Cres, a oni na utvrđeni Lošinj. Na ovom ostrvu postoje najmodernije fortifikacije s dubokim kazamatima, električnim liftovima. Mi smo ukrkali jednu brigadu Trinaeste divizije u Kraljevici na šest brodova i izvršili prvu partizansku desantnu operaciju. Četnici su se bili zatvorili na kotama Tovu i Tovarčiću, imali su tri haubice i velike obalske topove, ali su se posle dva dana predali, sem jedne grupe koja je umakla brodom. Zarobljeno je tu 260 četnika, a oni koji su pobjegli uzeli su tri broda i ukrkali se u srednji, da bi ih brodovi sa strane zaštićavali. Tako su izišli iz lošinjske luke. Mi smo ih gonili ka pučini, uhvatili smo dva broda, jedan je nosio 100.000 litara petroleja, ali oni su ipak umakli jednim brodom u pravcu Bari ja.

Sem ove grupe četnika, uništena je još jedna grupa kod Musulinskog Potoka. Tu su se skupile dve četničke »brigade«, ukupno 1.200 ljudi iz svih krajeva Hrvatske, pa čak i iz Slovenije, s ciljem »da pođu na Jadran da dočekaju saveznike«. Nađena su originalna Dražina naređenja u kojima zapoveda »da se ni po kakvu cenu ne dozvoli komunistima da se dočepaju Trsta«. Vlado Četković, komandant Osme kordunaške divizije, nalazio se tu u blizini s nekoliko svojih bataljona, pa je četnike opkolio. Oni su se neverovatno nevojnički držali, bili su se zbili u jedan potok i tu zanoćili bez osiguranja. Naši ih nisu hteli da napadaju noću, već su čekali da se razdani. Ujutru su četnici ustali, postrojili se i taman im je komandant počeo da drži govor, a naš ga je mitraljez pokosio. Četnici su bili zbijeni u kotlinu i veliki ih je broj izginuo. Ostali su brzo digli ruke uvis i predali se. Manje grupice su uspele da se izvuku bez oružja. Žene su ih čak u okolini Otočca hvatale i predavaie partizanskim stražama. Tako se rasplinula »vojska« Draže Mihailovića u zapadnoj Jugoslaviji: komandanti pobjegli kod saveznika u Italiju, a snovi o »čišćenju Krajine i Like od partizana kako bi četnici saveznike spremno dočekali« ostali su zaista snovi.

★

U noći između 13 i 14 septembra jedan ustaški trup (specijalna jedinica za vršenje prepada) upao je u Otočac. Terzić je obavestio komandanta mesta da se napad sprema, ali ovaj ništa nije preduzimaao »da paniku ne bi širio«. Srećom, neprijatelj nije bio vešt, pa su se Nazor, ZAVNOH i ostali drugovi srećno izvukli, ali ranjen je drug Stevo Krajačić u nogu dok je držao otstupnicu. On je branio most preko koga se prelazi do kuće u kojoj je bio ZAVNOH. Jedan ga je metak pogodio u nogu i drug Krajačić nije mogao da se makne s mesta. Ustaše su pokušale da pređu most, ali on ih je dočekaao vatrom iz svoje mašinke. Popa-

ljeno je oko 20 kamiona materijala i ubijeno 27 drugova. Desetak je zaklano u bolnici, a straža u komandi mesta je izgorela. Ustaše i četnici su bili svega tri sata u gradu. Naši su kasnije otkrili da je glavni organizator napada bio kapelan iz Otočca. On i još 16 zlikovaca su izvedeni pred sud, osuđeni i streljani. Pokolj naših ranjenih drugova u bolnici organizovale su kaluderice, »časne« sestre. One su ustašama prokazivale ko su partizani, pa su ih mučili, sekli butine i mišice da bi što duže izdisali. I ja sam mogao biti u ovoj bolnici. Na nedelju dana pre napada bio sam poslednji put u bolnici, trebalo je da se operišem, već sam bio došao do operacionog stola, ali sam se predomislio, nije mi se dopadao ni doktor, ni ove »časne« sestre.¹⁸ Zanimljivo je da su ustaše povelili sobom oko 80 ljudi iz našeg zatvora. Dvadesetorica su se, međutim, posle vratila u zatvor! Nisu hteli da ih ustaše »oslobađaju«. A naši su ih posle ovog pustili potpuno na slobodu.

★

Moraćemo evakuisati Split, jer Nemci nadiru velikim snagama. Sada su ubacili i SS diviziju »Princ Eugen«.

★

Večeras sam se vratio sa Mihom Brecljom iz Novoga Mesta gde me je pregledao na rendgenu fratar Auguštín. Bio je nešto pijan pa mu baš nisam dao mnogo da me gnjavi, a naročito da čeprka po mojoj rani. Baš ovih dana smo doznali da je u Kočevju uhapšen jedan lekar, hitlerovac, koji je bio u tamošnjoj bolnici. Sabotirao je na sve strane. Tipične slučajeve tifusa proglašavao je gripom.

Crni nam ispriča kako je u Spaniji veliki broj naših drugova nastradao od nesavesnih lekara — fašista.

UTORAK, 28 SEPTEMBAR

Zamak Soteska. — Dvadeset dana je prošlo otkako je Italija kapitulirala a Nemci još ništa veće nisu poduzeli protiv nas u Sloveniji. Nesumnjivo znak njihove slabosti. Istina, Nemci stalno pokušavaju da prodru na oslobođenu teritoriju manjim snagama, ali s priličnim brojem tenkova. Svuda su bili odbijeni. Kod Rakeka se razvila prava borba i naši su upali u sam Rakek. Nemci sada upotrebljavaju tenkove tipa »Tigar«. To su jaka oružja i s njima se ne možemo lako boriti. Haubica je jednom odbila gusenicu, ali on je nastavio da ide. Kad naiđe na oborena stabla spusti mehaničke testere i začas ih prereže. Ispred brane od kamena uzdigne se i prelazi preko nje. Dva »Tigra« su već pala u Jugoslaviji. Slovenci su na Rakek otvorili žestoku paljbu iz teških topova, pa se zapalila jedna štala i požar je posle zahvatio i dva »Tigra«.

★

¹⁸ Učesnice u ovom pokolju, »časne« sestre Žarka Ivačić, Hubertina Džimbek - Danica, Krestija Radošević - Lucija i Verena Postac pronađene su početkom 1946. godine i izvedene pred sud u Gospiću. Suđenje je završeno 14. februara 1946. Krivci su osuđeni na smrt.

U šumi je hladno, pa smo Đido i ja sišli u grad Sotesku. Đido je prepisao povelju Aueršperga, sve natpise na portretima. Uveče smo nas dvojica sedeli sami u velikoj dvorani pored hladnog kamina.

Pričali smo o borbi.

— He, moj Đido, gde mi sve nećemo doći u ovom ratu. Evo nas sad u zamku princa Aueršperga ... A sećaš se kad smo se rastali u Beogradu, ispred kuće Vlade Ribnikara, početkom jula 1941, kad si krenuo s bratom Bečom...

I počesmo da pričamo o drugovima koje smo izgubili. Đido računa da je od 500 članova Partije u Beogradu, aprila 1941, dosada poginulo 420!

Đido mi reče da piše zbirku uspomena o našim poginulim drugovima. Prvo će pisati o Savi Kovačeviću.

— Pisaću i o Olgi Dedijer, — reče on.

U toj polumračnoj dvorani, prostranoj kao crkva, osećao sam se nekako čudno. Gušio me je zadah naftalina. Sedeo sam na velikom kanebetu čiju su čohu izgrizli moljci i gledao sam portrete Marije Terezije, njenog sina, njenog muža i njenih ministara. Razmišljao sam kako se ovaj dvorac čudno zove Soteska, baš kao ona strašna Sutjeska na granici Crne Gore gde su poginuli toliki drugovi, među njima i Olga ...

Posle sam legao pod baldahin princa Aueršperga. Nisam mogao dugo zaspati. Teško je partizanu kad dođe iz šuma, sa planina, u ovu krletku.

SREDA, 29 SEPTEMBAR

Soteska. — Jutros su se spustili u Sotesku Crni i Beve. Došla žena iz sela kraj grada da čisti sobu. To je radila i dok je ovde princ bio, pa veli Bevcu:

— Kako se menja. Eto, tu na toj stolici sedeo je princ, ljuljao se i gledao kroz prozor. Kad bi opazio nekog seljaka da mu je uzbrao jednu jabuku, odmah ga je kažnjavao s deset ili dvadeset lira... A sada se to neće više nikad vratiti...

★

U izveštaju iz Ljubljane govori se da se tamo pojavila jedna nova garda. Nije ni bela, ni plava, već žuta, a zastupa Habzburgovce i obnovu stare Austrije ...

ČETVRTAK, 30 SEPTEMBAR

Soteska. — Izgleda da su Nemci najzad otpočeli ofanzivu. Prvo su napali na Slovenačko Primorje i Istru. Već drugi put u toku poslednjih dana nemačka vrhovna komanda javlja o borbama u Istri i Slovenačkom Primorju. Prema nekim vestima, Nemci su doveli iz Severne Italije tri divizije, među kojima se nalazi i divizija »Herman Gering«, koja se tukla sa saveznicima na Siciliji.

Glavni štab Slovenije još nema detaljnih izveštaja o toku ofanzive. Stiglo je iz Istre nekoliko boraca iz novoformiranih brigada i vele da su bili otsečeni od svojih jedinica. Nemačka avijacija počela je žestoko da deluje po čitavoj oslobođenoj teritoriji. Gubici su veliki, jer naš narod u ovim krajevima ne zna dobro da se sklanja od aviona. Istovremeno nas

DRUG JOSIP VIDMAR
(Nacrtao B. Jakac u Dnevnik)

Nemci zasipaju raznim lecima u kojima prete »da će se trupe maršala Romela obračunati s pobunjenicima«. Znači, još jedna ofanziva pred nama.

★

Pričao mi je Đido večeras o Slavoniji. Neobično se iznenadio kako je partizanski pokret silno razvijen u tim krajevima:

— Slavonski partizani spadaju među najbolje u čitavoj Jugoslaviji,

— podršku naroda, četnici uopšte nemaju nikakvog uporišta, niti smeju da se pojave. Slavonci drže i oslobođenu teritoriju, ali to je takav teren, toliko mnogo ima komunikacija, da neprijatelj sasvim lako može tenkovima da se ispne na svaku čuku i da postavi obruč. U posljednjoj ofanzivi Petar Drapšin, komandant korpusa, neobično se dobro snašao. Zahvaljujući velikoj podršci naroda i dobro organizovanoj oba-

veli Đido. — Oni imaju čvrstu

veštajnoj službi, Slavonci znaju unapred za svaku neprijateljsku ofanzivu, pa je Pera Drapšin poslao brigade izvan obruča koji je neprijatelj pripremao, a on je sam ostao s jednom brigadom. Svi teški ranjenici bili su sklonjeni u bunkere. Kad je ofanziva počela, Pero i njegov komesar Duško Brkić probili su se borbom, pa je čitava ofanziva propala.

Objašnjava Đido kako je prolazio noću kroz selo, odmah pored pruge i druma Beograd — Zagreb, kuriri ga povelu pored same žandarmerijske stanice. Vele kuriri:

— Žandari se boje da zanoće u kasarni da ih ne zarobimo, pa se sklanjaju u kukuruz. Danju se vraćaju natrag, a tada naš odbor ide u kukuruz, jer on radi noću u selu ...

PETAK, 1 OKTOBAR

Kočevje. — U bivšem sokolskom domu u Kočevju večeras je otpočeo prvi sastanak poslanika slovenačkog naroda, istoriski dan u ovom našem ratu. Posle prvih izbora u okupiranoj Evropi, posle prvih demokratskih izbora u Jugoslaviji, sastaju se narodni pretstavnici Slovenije da ocene dosadašnji rad Osvobodilne fronte, da dadu svoj sud o tome kako je OF vodio slovenački narod tokom ove dve i po godine narodnog ustanka, da se dogovore i donesu odluke o daljem vođenju rata, o merama koje treba preduzeti da bi sloboda došla što pre, da izaberu pretstavnike Slovenije za AVNOJ.

U dvorani se nalaze 562 poslanika, među njima je najviše seljaka, i

starih i mladih, mnogi su od njih u vojničkim uniformama, s mašinkama na krilu. Vide se i mnoge žene. Tu su ljudi iz svih krajeva Slovenije, i Gorenjci, i Dolenjci, i Notranjci, i štajerci, tu su predstavnici bele Ljubljane, tu su delegati iz Koruške i Slovenske Primorja. Dvorana je izvanredno dekorisana. Svirana je himna, a jedna desetina partizana vojničkim korakom istupila je na binu i polako počela da razvija slovenačku belo-plavo-crvenu zastavu s petokrakom u sredini.

Gledao sam narodne poslanike Slovenije, gledao sam njihova gruba, trudbenička lica, gledao sam ogromnu parolu, reči Ivana Cankara: »Narod si bo sodbo pisal sam«, i mislio da je veliki čas najzad došao, evo, ovih pet stotina i šezdeset predstavnika borbene Slovenije, u ime čitavog naroda, danas zaista ispisuju svoju sudbinu, stvaraju svoju slobodnu slovenačku zajednicu.

Večeras bio je svečani deo. Govorio je prvi Vidmar, ali ne tako dobro kao što ume. Osetio se iz njega slovenački malograđanin — uopšte nije spomenuo borbu drugih naroda u Jugoslaviji, nije spomenuo vojsku! Beve i Maček su bili vrlo nezadovoljni. Demokratija u OF! Kidrič nije uopšte pregledao govor predsednika. Ni ranije nije to činio, ali ovog puta ovaj zaista pametan čovek zataji! Ali zato su drugi govori bili na visini. Samo je nastalo komešanje na podijumu — naročito oko Crnog — kad je major Džons ustao da govori u ime engleske demokracije! Sve u svemu ovo prvo veče je imalo svečani karakter. Poslanici su mislili da će se sastati u nekoj šumi, pa ih zablesnula ova dvorana. Ali se oseća da će sutrašnji dan biti bolji kada progovore delegati iz naroda.

Odavanje pošte palim drugovima bilo je dirljivo izvedeno. Za taj minut čutanja prodoše mi slike mnogobrojnih mojih drugova koji padoše u ovom ratu.

Zatim su upućeni telegrami Staljinu, Ruzveltu i Cerčilu. Pročitani su i telegrami drugu Titu i Vrhovnom štabu, AVNOJ-u, ZAVNOH-u, i borbenoj Ljubljani i svim drugim neoslobođenim delovima Slovenije. Posle su došli pozdravni govori predstavnika CK KPJ, AVNOJ-a, ZAVNOH-a, vojske, žena, omladine.

SUBOTA, 2 OKTOBAR

Kočevje. — Noćas je progovorio slovenački narod, progovorio je u licu starog seljaka Franca Becela i stare seljanke Marije Ivančič. Podigao se Franc Becele, najstariji narodni poslanik, podigao se dug mršav starac, koštunjava lica, potpuno sličan Cankarevom Jerneju, kako sam ga od ranog detinjstva zamišljao, kad sam prvi put tu pripovetku čitao. Govorio je starac narodski, mudro, a svima nama se činilo, eto došao je

MARIJA IVANCIC

(Nacrtao B. Jakac u Dnevnik)

Jernej, najzad, do svoje pravde, došao je čas kada se slovenački narod sam oslobodio svojom snagom, došao je čas da narod kuje svoju sudbinu:

— Ja sam star, preda mnom još nema dugo života, leđa su mi savijena od pedeset i pet godina rada na poljima, ali, eto, došlo je vreme kada se ne pita jesi li star ili mlad, već voliš li ili ne našu slovenačku grudu, želiš li ili ne da budemo slobodni, hoćeš li ili ne da budeš, najzad, gospodar na svojem... I zato ne sme biti ni jednog Slovenca koji ne pomaže naše partizane, jer su došli veliki dani. S oca na sina, s kolena na koleno, čuvaće se uspomena na današnju borbu, zavidiće nam buduća pokolenja što je sudba baš nas izabrala da izdržimo takva iskušenja, da se oslobodimo Nemaca i Italijana i izgradimo našu novu slovenačku domovinu u kojoj će biti pravde, u kojoj će se kmet radovati svome klasu, radnik delu svojih ruku.

Govorio je dalje stari Franc, tražio da ne smemo klonuti, da sve moramo izdržati:

— Ja sam star, ali sam već dao dvoje dece za domovinu, prošle godine su mi belogardisti spalili kuću, hteli su i mene da ubiju, pa sam se morao skrivati s mojom starom šest nedelja u bunaru, samo sam noću izlazio, ali sve smo to izdržali, jer nismo sami, jer čitav narod strada.¹⁹

Još nekoliko govornika je govorilo, pa je reč zatražila Marija Ivančič, stara kmetica iz Bara, kraj Ribnice. Tihim glasom je počela:

— Muža sam izgubila u prvom svetskom ratu. Ostavio je nezbrinutu decu. S mukom i trudom sam ih uzdizala dok nisu izrasli u dobre državljane, svesne podanike slovenačke domovine. 29 jula prošle godine izvršen je zločin nad njima. Četiri su mi sina tog dana Italijani pobili. Trojicu na livadi dok su kosili, a četvrtog kod kuće. Da su ih samo streljali! Odrezali su im ruke, noseve, tako ih izmrcvarili da nisu ličili na ljudske stvorove. Eto, to su dela izdajnika, to su dela okupatora. Smrt je pre-dobra i prehitra kazna za takve zločine ...

Nije bilo čoveka u dvorani kome suze nisu pošle na oči, gledajući majku Slovenkinju kako diže ruku visoko i spušta je do zemlje, savlađujući svoj bol na taj način.

Stara Marija Ivančič, kmetica iz Bara kraj Ribnice, nastavila je:

— Shvatite s kakvom sam tugom iskopala četiri rake. Izdržala sam to, jer sam znala da sam svoju decu darovala domovini! Govorim svetu i svom narodu da za slobodu svoje domovine nije velika nikakva žrtva ... Sinovi moji i kćeri moje, pođite veselo na poziv naše domovine ... Slava onima koji su prolili krv za slobodu slovenačke domovine ...

Tako je Marija završila svoj govor, ljudi su ustali od uzbuđenja. Na daleko su se orili poklici, prekaljeni borci iz stotine okršaja, smeli politički radnici u porobljenoj Ljubljani, sav slovenački narod pozdravljao je kmeticu Mariju, majku braće Ivančič, pozdravljao je majku Slovenkinju.

Mariju su odveli u počasno predsedništvo, zajedno sa starim Francom Becelom. Sedeli su tamo kao naša savest.

¹⁹ Nekoliko nedelja posle ovog zasedanja u Kočevju otpočela je velika nemačka ofanziva na oslobođenu teritoriju. Nemci i belogardisti uhvatili su starog Franca Becela i njegovu suprugu blizu sela Zagrada, kod Svetog Petra, na Dolenjskom, i oboje ih ubili.

★

Novi govornici su istupali: borci, radnici, seljaci, književnici, katolički sveštenik Metod Mikuž, predstavnici omladine, žena. Govorila je jedna starija drugarica:

— U ovom ratu ni u jednoj zemlji ne može se osetiti tako velika ljubav, takva zahvalnost Crvenoj armiji, kao u našoj zemlji, gde požari stotine i stotine naših kuća osvetljavaju nebo, gde hiljadama ljudi gine svakog dana od hitlerovskog terora. Neka živi Crvena armija, veliki osvetač i suza slovenskog naroda!

★

Ustaje jedan radnik i govori o Titu:

— On je oličenje jedinstva našeg naroda, mati mu Slovenka, otac Hrvat, borbu je započeo u našem Beogradu, njegove proleTERSKE brigade i njeni borci u svakoj našoj zemlji, na svakom našem brdu krv su lili...

★

Noćas se osetila i duboka odanost slovenačkog naroda prema Partiji. Na njenu inicijativu još aprila 1941 stvorena je koalicija osamnaest raznih grupa, ali se ta koalicija u procesu borbe pretvorila u jedinstveni front. Stvarno, Partija u Sloveniji postala je svenarodna partija koja predstavlja interese čitavog naroda, jer je prva i jedina u celini ustala u odbranu slovenačke nacije. Kako su pravedne reči bivšeg ministra Ivana Pucelja, čije je reči naveo jedan govornik: »Hvala Komunističkoj partiji što je donela herojsko doba slovenačkom narodu!«

★

Još jedan važan momenat u razvoju ustanka u Sloveniji. Na granici Italije i Nemačke slovenački narod grčevito se opirao svakom odnarođivanju. Otud kod njega neverovatna žilavost, svest o jedinstvu. Dvorana se prolamala kad se pojavio delegat Slovenačkog Primorja i zahvalio se OF-u na pomoći Primorju, koje se, najzad, oslobodilo tuđinskog jarma.

Burno je dočekan i delegat Koruške, gde se partizanski pokret sve više širi.

Delegat Ljubljane, Vlado Krive, pozdravljen je uzvicima:

— Živela junačka Ljubljana!

On je podvukao da se na Rupnikovu mobilizaciju odazvalo 28 ljudi, a na našu 7.000!

— To nije naša zasluga, to je, pre svega, zasluga naše partizanske vojske... A idući sastanak poslanika slovenačkog naroda da održimo u Ljubljani! — završio je drug Krive.

★

Izlaganje o međunarodnoj situaciji isto tako je pažljivo praćeno. Kad je Beve u svom referatu pomenuo drugi front nastao je lom. Ljudi su poskakali na klupe i u horu tražili drugi front, a iz masa su se dizali

govornici. Jedan stariji, podebeli drug, crvenog dobroćudnog lica, u oduševljenju popeo se na klupu, podigao ruku i otpočeo:

— Mi nećemo drugi front, jer su ga partizani Jugoslavije već otvorili, mi hoćemo treći front...

Jedan mladić s galerije ga prekida:

— Smrt Nemcima sa svih strana!

— Dajte nam avione i tenkove pa ćemo mi otvoriti drugi front! — uzvikuje jedna drugarica s galerije.

Džons je pored mene trljao ruke:

— Eto šta želi narod u Evropi!

Beve je u svom referatu podvukao da smo u rat pošli da bismo obezbedili mir, pravedan, pobedonosni mir... Što pre dođe drugi front, pre će doći i mir. Sva krivica za produženje rata, za sve žrtve koje plaćamo, pada na reakcionarne krugove koji zatežu s drugim frontom.

★

Kad se spomenula londonska izbeglička vlada opet lom.

— Neka ih Englezi predadu da im sudimo!

— Štrik im za vrat!

Beve je ukazao na novu taktiku, naročito na pokušaje »sredine«. Bivši ministar u londonskoj vladi Furlan poslao je Vidmaru radiogram »da se ostvari jedinstvo slovenačkog naroda, da se OF izmiri s belom gardom« i naznačio je nekog Stojana Bajiča da mu se Vidmar javi. Vidmar je odgovorio:

— Jedinstvo slovenačkog naroda je već ostvareno i to u OF-u.

★

Novi, dosad nepoznati, nacionalni ponos u istoriji Slovenaca, sada se pojavio. Govorili su delegati:

— Mi više nismo narod hlapaca (slugu). Mi sami svoju sudbu kujemo...

— Kranjski Janezi²⁰ su se u istoriji borili za careve i krv lili, a sada se Slovenci prvi put za sebe bore!

NEDEUA, 3 OKTOBAR

Kočevje. — Noću radimo zbog opasnosti od avijacije, a preko dana se odmaramo. Vavpotič, predstavnik slovenačkih mačekovaca u OF-u, hoće po svaku cenu vina. I uzeo čovek auto i 80 kilometara se vozio da bi doneo vino. Zločin, jer naši tenkovi stoje, pošto nema benzina. Nekoliko drugova je Vavpotiću reklo još pre polaska da je stvar nepravilna. Ali, ovo nije sve. Zbog opasnosti od bombardovanja stanujemo izvan Kočevja, u jednoj pustoj kući, u kojoj spremaju i kuvaju tri devojke. Jedna od njih ne valja. Istina, otac joj je partizan, ali se ona vodala s Italijanima. Drugovi to nisu znali, pa su joj kao partizanskoj čerci poverili ovaj zadatak. Ona se brzo sprijateljila sa Vavpotićem i sela s njim u auto po vino.

*^o Kranjski Janezi su vojnici 17 pešadijskog puka, »kranjskog«, zvanog »železni« u bivšoj Austro - Ugarskoj.

Kad je auto prolazio Kočevjem jedan partizan digao je pušku na automobil i zaustavio ga. Devojci je rekao:

— Izlazi ti iz auta. S Italijanima si se vozikala, ali kod nas nećeš.. A ti, družo, nemoj više ovakve devojke da uzimaš u automobil.

U tome leži naša snaga. Svaki partizan je svestan svoje dužnosti prema domovini...

Noćas su držani stručni referati, prvo, o konkretnim zadacima narodnooslobodilačke borbe, izgradnji narodne vlasti i uključivanju civilnog stanovništva u narodnooslobodilački rat, a zatim o privredi, finansijama i ishrani.

Posle se razvila diskusija i, na kraju, je odato priznanje Izvršnom odboru OF:

»Zbor poslanika slovenačkog naroda izjavljuje Izvršnom odboru Osvobodilne fronte slovenačkog naroda priznanje za uspešno rukovođenje narodnooslobodilačkim pokretom Slovenije.

Na osnovu svog potpunog uverenja Zbor poslanika slovenačkog naroda bira i postavlja Izvršni odbor Osvobodilne fronte u njegovom dosadašnjem sastavu za čitavo vreme trajanja narodnooslobodilačkog rata.«

Zatim se prešlo na izbor plenuma OF i delegata za AVNOJ. Lep prilog jedinstvu naših naroda bio je izbor Pere Popivode i Rajka Atanackovića, koji su još pre godinu dana, po odluci Vrhovnog štaba, došli u Sloveniju. Vidmar je tom prilikom rekao:

— Ta dva sina srpskog i crnogorskog naroda pokazala su svojom borbom za našu slobodu da dostojno mogu vršiti ovu dužnost...

Od istoriskog značaja je rezolucija doneta na ovom zasedanju. U njoj se konstatuju sledeće činjenice:

»I

1) Po vojnom i političkom slomu predaprilske Jugoslavije, političkom i organizacionom slomu svih legalnih jugoslovenskih političkih stranaka, Osvobodilna fronta slovenačkog naroda, osnovana na inicijativu Komunističke partije Slovenije, jedina je na slovenačkoj teritoriji podigla zastavu narodnooslobodilačke borbe.

2) Da se u Osvobodilnoj fronti nalaze sve zaista patriotske grupe i organizacije i da iza Osvobodilne fronte stoji ogromna većina slovenačkih narodnih masa.

3) Da Osvobodilna fronta slovenačkog naroda već dve godine vodi uspešno slovenački narodnooslobodilački pokret protiv okupatora i da pretstavlja uporedo s Narodnooslobodilačkom vojskom Slovenije, kao sastavnim delom Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, jedino jemstvo za konačnu pobeđu slovenačkog naroda, za izgradnju slobodne i ujedinjene Slovenije u slobodnoj i ujedinjenoj Jugoslaviji i za srećnu budućnost slovenačkih narodnih masa.

4) Da je Osvobodilna fronta slovenačkog naroda jedina zakonita narodna vlast na slovenačkoj teritoriji.

5) Da je Osvobodilna fronta slovenačkog naroda otpočela slovenački partizanski pokret, iz koga je izrasla Narodnooslobodilačka vojska Slovenije, uključena u jedinstvenu Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije pod vodstvom vrhovnog komandanta druga Tita.

6) Da je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, kojom komanduje njen proslavljeni komandant i voditelj južnoslovenskih naroda drug Tito, jedina narodna vojska u Jugoslaviji i da ta vojska već treću godinu sa sjajnim uspesima vodi narodnooslobodilački rat protiv okupatora.

7) Da je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, sa svojim proslavljenim komandantom drugom Titom na čelu, naoružani narodni tvorac nove, demokratske i moćne Jugoslavije.

8) Da je Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenačkog naroda časno ispunio sveto načelo sloge i jedinstva južnoslovenskih naroda u borbi protiv okupatora, delujući istovremeno u duhu samoopredeljenja slovenačkog naroda za demokratsku Jugoslaviju — istinsku i jednakopravnu domovinu južnoslovenskih naroda — kada je uputio svoje predstavnike u AVNOJ kao jedinstveno vrhovno predstavništvo naroda Jugoslavije.

II

Zbor poslanika slovenačkog naroda osuđuje belu i plavu gardu kao izdajničke pomoćnike okupatora i izazivače građanskog rata i svečano izjavljuje pred našim narodima i pred inostranstvom, da je Osvobodilna fronta kao Svenarodni pokret slovenačkog naroda omogućila svakom poštenom i svesnom Slovencu i svakoj poštenoj i svesnoj grupi da može učestvovati u narodnooslobodilačkom pokretu. Zbor poslanika slovenačkog naroda osuđuje pred našim narodima i pred inostranstvom Dražu Mihailovića kao podlog izdajnika jugoslovenskih naroda i Jugoslavije, kao slugu okupatora. Istovremeno zbor naglašava pred našim narodima i pred inostranstvom da se izbeglička londonska vlada izrodila u petokolonašku agenturu okupatora i da nema nikakvog prava da govori u ime slovenačkog naroda i drugih jugoslovenskih naroda.

Zbor poslanika slovenačkog naroda nalaže slovenačkoj narodnoj vlasti da neumoljivo uništava ostatke izdajničkog petokolonaškog belogardizma i plavogardizma. Istovremeno utvrđuje zbor poslanika slovenačkog naroda, da je bivši general Rupnik, koji je, po nalogu i iz ruku nemačkog okupatora, preuzeo vodstvo nad ostacima belogardiskih i plavogardiskih bandi, narodni izdajnik i da isto tako čini izdaju pred svojim narodom svaki onaj, koji izvršava bilo kakve odluke, bilo kakva naređenja Rupnika.

III

Zbor poslanika slovenačkog naroda potvrđuje sve dosadašnje vojne, političke i upravne odluke Izvršnog odbora Osvobodilne fronte kao nužne i pravilne odluke u borbi protiv spoljnih i unutrašnjih neprijatelja našeg naroda, kao i za izgradnju naše nove, istinski narodne vlasti. Svim Slovencima preporučuje da savesno izvršavaju naređenja naših političkih, vojnih i upravnih organa.

Zbor poslanika slovenačkog naroda nalaže svakome da časno ispuni svoju patriotsku dužnost, da da sve što je u njegovoj moći, bilo kao vojnik, bilo kao radnik u pozadini, u borbi protiv nemačkih okupatora, u cilju oslobođenja i ujedinjenja naše domovine.

IV

Zbor poslanika slovenačkog naroda konstatuje da bez jedinstvene borbe Sovjetskog Saveza i njegove legendarne Crvene armije slovenački narod i drugi narodi Jugoslavije ne bi mogli izdržati u svom otporu protiv neprijateljskih brojnijih snaga. Za uspehe naše vlastite borbe moramo mi, Slovenci, i svi Jugosloveni da iskažemo svoju zahvalnost pre svega velikom ruskom narodu, nesavladljivoj tvrđavi slobode, Sovjetskom Savezu i velikom strategu oslobodilačke borbe naroda drugu Staljinu.

V

Zbor poslanika slovenačkog naroda konstatuje da su narodi Jugoslavije ispunili i da dalje ispunjavaju svojom junačkom borbom sve svoje dužnosti prema ujedinjenim nacijama. I baš zbog toga zahtevaju da se otvori drugi front na zapadu, koji će pomoći skraćivanju rata i smanjivanju žrtava malih naroda.«

*

Kad je rezolucija primljena grmnula je pesma za pesmom. Posle je otpočela priredba. Izvođena je Klopčičeva »Mati«, pevane su slovenačke narodne pesme. Sve do pet izjutra pesma nije prestajala.

PONEDELUK, 4 OKTOBAR

Soteska. — Otrpao sam Crnog i Bevca do Glavnog štaba, a ja sam legao na travu, na sunce, i zagledao se u Krku i čitavu dolinu ispod Roga. Planina je počela da rumeni, a dole u njenom podnožju, u selima, vri. Žene kose heljdu, piaste seno i slažu ga na kozolec, dovlače velike žute bundeve, jabuke oko mene padaju s grana, narod se sprema za zimu. Gledam ovu dolinu i sećam se jeseni prošle godine kad sam zajedno s Olgom posmatrao Drinićane kako pripremaju zimnicu. Isto tako vredni ljudi. Danas su Drinići popaljeni. Da li takva sudbina čeka i ovu dolinu. Hoće li nemački tenkovi sve ovo pregaziti? Tek kad je mrak počeo da se spušta, pošao sam do Crnog i Bevca.

★

Juče u Kočevju povelu su me Crni, Đido i Pajo Gregorić do jednog rendgen aparata. Pajo je otkrio dva parčeta gvožđa u mojoj lobanji. Veli da se moraju što hitnije vaditi, jer mi otuda dolazi temperatura koja se javila ponova ima već desetak dana. Rana mi se prilično proširila, izgleda da trune kost, a najgore je od svega — stalni šum, sličan grebanju miša, koji čujem kad god naglo maknem glavu pa krv pođe iz rane.

★

Spavam s Crnim u krajnjoj sobi ovog ogromnog dvorca koji ima valjda četrdesetak soba. Večeras nešto čitamo, a Crni se prenu:

— Zaboravili smo da ugasimo električku u osmoj sobi od naše!

Ovo reče, hitro skoči i poče da otvara vrata za vratima, da prolazi iz sobe u sobu dok ne dođe do osme sobe i ugasi elektriku.

— Ovo je partizanska imovina, mora se paziti — reče on pri povratku!

UTORAK, 5 OKTOBAR

Soteska. — Poznati slovenački slikar Jakac utrčao je u veliku dvoranu Soteske skoro sav izbezumljen, prekinuo sam pisanje Dnevnika. Vraćao se iz svog rodno grada Novog Mesta, koji su Nemci prekjuche ponovo bombardovali.

— To je užas, sav grad je srušen, sve će nam uništiti...

Jakcu su suze u očima. Njegov rodni grad je razriven. Uništeni su mnogi uglovi lepog dolensko grada koji je on prenosio na svoja platna, na svoje crteže. Govorio sam mu:

— Uništeno nam je mnogo. I meni je bilo teško kad sam prolazio kroz moj zapaljeni Beograd, kad sam stao pred zgarište Narodne biblioteke, ali ne smemo stati na pola puta. To je baš i cilj Nemaca da nas terorom zaplaše, ali im nećemo nasesti!

Jakac me je pogledao i rekao:

— Tako je!

Posle sam nastavio da pišem »Dnevnik«, a on mi je, kao uspomenu na ovo veče, poklonio crtež ove neobične dvorane, koji je radio pre nedelju dana.

SREDA, 6 OKTOBAR

**Soteska.* — Izvanredna vest iz Bosne i Crne Gore. Oslobođena je Tuzla posle upornih borbi. Tako je sada čitava Istočna Bosna, sem Brčkog i Zvornika, potpuno očišćena od neprijatelja. U Tuzli je zaplenjeno 2.000 pušaka, 29 topova, 200 mitraljeza, 20 vagona municije. Zarobljeno je 2.138 neprijateljskih vojnika, trideset oficira i jedan general. Ubijeno je 500 neprijateljskih vojnika. Ovu veliku pobedu izvojevale su jedinice Prvog bosanskog korpusa: Šesta bosanska, Druga Krajiška, Prva majevička i Druga majevička brigada, odnosno Petnaesta i šesnaesta bosanska brigada, kao i šesnaesta vojvođanska divizija.

U Sandžaku su oslobođena Pljevlja. Ova pobeda mnogo znači za razvoj naše borbe ne samo u Sandžaku, već i u Crnoj Gori. Osvećeni su crnogorski junaci koji su 1 decembra 1941 godine pali u jurišima na utvrđenja Pljevalja.

Pošao sam danas do Agitpropa u zaselak Turka, do Borisa Zihlerla, i na putu me sretoše jedna kola. Vozi ih visok mladić, a kraj njega starica. Primiše me u kola i otpoče razgovor. Mladić je iz nekog sela, tu blizu. Pre neki dan je došao iz koncentracionog logora na Rabu, jedne od grobnica slovenačkog naroda.

— Italijanski komandanti u Sloveniji naredili im da se za svakog poginulog italijanskog vojnika u Sloveniji ubije glađu jedan Slovenac na Rabu. I u toku zime 1942 — 1943 na Rabu je sahranjeno 4.863 Slo-

venaca. Bili smo u otvorenim šatorima na plaži, skoro bez ikakve hrane... Mene je snaga spasla! — priča mladi seljak.

— A šta je sa komandantom logora?

— Kad je Italija kapitulirala mi smo se pobunili i razoružali čitavu posadu koja nas je mučila i morila gladu. Naš odbor OF u logoru rešio je da se pukovnik Kujuli, komandant logora, odvede u Sloveniju na suđenje, da slovenačke majke vide čoveka koji je ubio 4.800 njihovih sinova. Ostale smo pustili... Pošli su za Italiju jednom lađom, ali ih je ispred Trsta stigla »Štuka« i svi su se podavili. A pukovnik Kujuli je na putu za Sloveniju presekao žile i umro. — Mladić mi je dao i jednu fotografiju Kuj ulij a s grupom italijanskih oficira.

Kola su se kretala ka Toplicama, a ja sam išao na drugu stranu. Sišao sam s kola. Mladić me pozva na čašu vina u svoje selo.

ČETVRTAK, 7 OKTOBAR

Soteska. — Nemačka vrhovna komanda ponovo govori o borbama u Sloveniji. Izgleda da su Nemci na Slovensko Primorje i Istru bacili velike snage. Sada se spominju tri pune divizije i delovi dveju drugih divizija. Na našem sektoru Nemci su pokušali da prodru na oslobođenu teritoriju, ali su odbačeni. Tako se ovaj deo oslobođene teritorije sačuvao od ofanzive skoro mesec dana, što je za nas od velikog značaja. Počeli smo vojsku da sređujemo i sada možemo reći da smo osnovni deo zadatka već svršili. Isto tako sklonjeno je u bunkere i prilično municije, kao i rezervnog oružja što je ostalo od Italijana.

Razgovaramo o našoj vojnoj situaciji i Kidrič veli da naš partizanski rat s gledišta vojne nauke predstavlja novinu i da su mnoge stare vojne teorije sada opovrgnute. Mi danas imamo armiju od stotine hiljada ljudi, a ona se bori, i to veoma uporno, bez pozadine, bez magacina, bez fabrika oružja. Istina, mi ne vodimo još frontalne borbe velikog stila, kakve se vode na drugim bojištima, ali vojska se održava i stalno uvećava. I sam nastanak naše vojske od četica, pa dalji razvitak do brigada i divizija, zaista je bez primera u dosadašnjoj istoriji. Sam nastanak naše vojske i njeno održanje uslovljeni su neizmernom podrškom masa, što takođe pokazuje duboki narodnooslobodilački karakter našeg rata.

— U svakom slučaju, — veli Kidrič, — posle rata biće posla za vojne teoretičare!

PETAK, 8 OKTOBAR

Pokret. — Danas se u jednoj školi pet kilometara od Soteske održava partisko savetovanje za čitavu Sloveniju. Pošao sam tamo s Bevcem, Crnim, Kidričem, Mačekom i Zihrlom.

Beve je održao politički referat.

Evo nekoliko tačaka iz njegovog izlaganja:²¹

¹¹ Ovo nije potpuni tekst referata druga Kardelja, već je zabeležen u Dnevnik za vreme ovog savetovanja 1943 godine. Prilikom redakcije Dnevnika drug Kardelj je pregledao tekst ovog svog referata.

»I

Posle velikih uspeha koje su naši narodi postigli tokom poslednjih meseci, moramo budno paziti da nas ne uhvati vrtoglavica od uspeha. Krupni i teški zadaci nalaze se pred nama. Biće potrebno još mnogo upornog rada, mnogo žrtava, dok ne ostvarimo naš zadatak i oslobodimo našu zemlju.

1) Jedan od problema koji se nameće, u svetu i kod nas, jeste pitanje posleratnog uređenja. Hitlerov poraz je jasan. Nemci nastavljaju rat nadajući se da će doći do rascepa antihitlerovske koalicije, oni se nadaju da će moći ostvariti kompromis s reakcionarnim elementima u Engleskoj i Americi. Istovremeno pojavile su se nove sile — reakcionarni elementi u Engleskoj i Sjedinjenim Američkim Državama — koje hoće da poslednje etape rata s Hitlerom iskoriste za svoje posleratne ciljeve, da ne dozvole narodima da sami odlučuju o obliku vladavine posle rata, već da im nametnu stare reakcionarne režime.

2) Uspehi Crvene armije silno su podigli u najširim masama u svetu značaj i ulogu Sovjetskog Saveza kao sile prvog reda u posleratnom uređenju. S druge strane, reakcionarne sile u svetu jako su oslabile. One su se oslanjale do rata na iskorišćavanje nejedinstva radničke klase u Evropi i gaženju kolonijalnih naroda. Razvoj Narodnooslobodilačke borbe u našoj zemlji kao i drugim zemljama Evrope, jasno pokazuje porast demokratskih masa. One uviđaju koliko im ogromnu podršku daje Sovjetski Savez i Crvena armija uništavajući glavne snage Hitlera, te prema tome uticaj Sovjetskog Saveza sve je veći, takođe sve je veći uticaj rukovodilaca Narodnooslobodilačke borbe u Evropi — komunističkih partija pojedinih zemalja.

3) Reakcionarne snage u svetu žele da spreče ovaj proces, i to na sledeći način:

a) slabljenjem — i vojnički i politički Sovjetskog Saveza. Puštati da glavno breme rata i dalje stoji na plećima Sovjetskog Saveza, kako bi se on što više iskrvario, kako bi što više oslabio, tako da posle rata izade potpuno iscrpen, kako bi bio u zavisnom položaju od imperijalističkih sila.

b) Stvoriti takve odnose u Evropi, koji bi omogućili stvaranje novih baza za napad na Sovjetski Savez, kao na primer nedavni predlozi za stvaranje »evropske federacije«, stvaranje raznih sanitetskih kordona putem katoličke države u Srednjoj Evropi i tako dalje.

c) Istrgnuti vodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta u evropskim zemljama iz ruku komunističkih partija, iz ruku radničke klase. U slučaju Jugoslavije to je najočiglednije. Dve i po godine engleska reakcija potpomagala je Dražu Mihailovića. Njoj je bilo poznato da on saraduje sa okupatorom, ona je to i odobravalala, jer je smatrala, zajedno s domaćom reakcijom, da je to jedini način da se Narodnooslobodilačka borba uguši. Sličan je proces i u Poljskoj, Grčkoj, to je suština i igra sa Darlanom u Francuskoj.

4) Ove momente moramo imati stalno pred očima. Ali moramo se paziti da ih ne generališemo. Ti pokušaji međunarodne reakcije ne samo da nisu uspeli, iako nanose narodnim masama velike žrtve i štete, već malo izgleda imaju da će uspeti.

Zašto?

a) Silni uspehi Crvene armije jasno su pokazali masama u čitavom svetu kolika je snaga Sovjetskog Saveza. I to ne samo kao vojničke sile, koja je savladala Hitlera, već ujedno pokazuje veličinu i snagu sovjetskog sistema, pokazuje istorisku ulogu Savezne komunističke partije (boljševika).

b) Od velikog značaja jeste promena u raspoloženju masa u Engleskoj i Sjedinjenim Američkim Državama. I one iz dana u dan sve više uviđaju istorisku ulogu Sovjetskog Saveza i Crvene armije kao osnovne sile u uni-

štenju Hitlera. Engleske i američke mase sve više saznaju o borbi porobljenih naroda i o organizovanju njihovog otpora. Pogledajmo samo kakvu pomoć danas engleske i američke mase pružaju našoj borbi. I nema te vlade, koja bi se usudila da otvoreno, oružanom silom, pokuša da uguši naš Narodno-oslobodilački pokret.

Oslanjajući se na Sovjetski Savez, oslanjajući se na narodne mase u Engleskoj i Americi, neće nam biti teško da stvorimo onakvu zajednicu kakvu naši narodi žele, i za kakvu danas svoju krv liju.

c) Položaj kolonijalnih naroda.

Ugled Sovjetskog Saveza uzdigao se i među kolonijalnim narodima, podigao se ugled onih snaga u kolonijalnim narodima, koje se s oružjem u rukama odupiru protiv fašističkih zavojevača. Borba kineskog naroda okupila je sve kolonijalne narode. U Aziji sada nisu samo tučeni japanski imperijalisti, već poraz doživljuju i izvesne tendencije reakcionarnih sila Engleske i Amerike. Ruši se jedan od glavnih stubova imperijalizma u svetu. Ovaj momenat moramo stalno imati u vidu, jer to sprečava reakcionarne sile da se koncentrišu u borbu protiv narodnih pokreta u Evropi.

d) Imperijalističke suprotnosti nisu ukinute; one će se, naravno, i dalje pojavljivati.

5) Sve su ovo naše rezerve, koje će nam omogućiti učvršćenje tekovina narodnooslobodilačke borbe. Svi ti elementi razbijaju pokušaje reakcionarnih sila da unište narodnooslobodilačke pokrete i njegovo rukovodstvo.

Na osnovu ove analize, naša opšta perspektiva izgleda sledeća:

Ukoliko se više bliži kraj rata, ukoliko se više vidi naša pobeda, imaćemo pokušaja slabljenja naših pozicija, pokušaja razbijanja englesko - sovjetsko - američke koalicije, pokušaja sporazume van ja s hitlerovskom Nemačkom i spasavanja fašizma od raspada.

U svetlosti tih činjenica pitanje otvaranja drugog fronta nije samo vojnički problem. To je pokazala jasno velika ofanziva Crvene armije ovoga leta. Međutim značaj otvaranja drugog fronta je naročito velik u tome, što će on onemogućiti pokušaje reakcionarnih grupa da se ostvare izvesni kompromisi s hitlerovskom Nemačkom. Kada milionske mase savezničkih armija stupe u direktnu borbu s glavninama fašističke vojske, teško bi bilo, skoro nemoguće, tu istu vojsku iskoristiti za borbu protiv naprednih snaga, protiv svojih drugova po oružju iz antihitlerovskog rata.

6) Koji su osnovni zadaci u našoj agitaciji i propagandi?

a) Potpuno uništenje fašizma i svih sila koje ga stvaraju, potpuno uništenje svih ostataka fašizma.

Reakcija postavlja pitanje šta će biti sutra. I mi to pitanje postavljamo. Ali samim uništenjem fašizma i onih što ga stvaraju već sada se rešavaju pitanja posleratnog uređenja. Na čelu narodnooslobodilačkih pokreta stoje demokratske snage naroda, stoji radnička klasa.

b) Jedinstvo englesko-sovjetsko-američkog bloka. U ovom ratu u našem je interesu ne samo da uništimo fašističke sile, već i da se potkopa koren onih reakcionarnih krugova u svetu, koji pomažu fašizam. Ojačavanje englesko - sovjetsko - američkog bloka znači držati reakcionarne snage u savezničkim zemljama pod kontrolom narodnih masa tih zemalja. Otuda učvršćenje toga bloka treba da bude jedan od naših najjačih zahteva.

c) Naša zahvalnost što smo se u ovoj borbi održali u prvom redu ide Sovjetskom Savezu, koji je razbio osnovne sile hitlerovske ratne mašine. Otuda kod naših masa želja da se najviše oslonimo na ruski narod i Sovjetski Savez.

d) Zahtev za drugi front usko je povezan sa željom masa za mirom. Pokazati ko je kriv što mir još nije došao? Rat se može odmah završiti otvara-

njem drugog fronta, ali to neće oni koji nemaju pred sobom opšte interese, interese napaćenih miliona u svetu, već imaju pred očima samo svoje sebične interese; pitanje drugog fronta jeste pitanje brzog završetka rata, pitanje mira.

Samo treba precizno reći kakav mir mi želimo? Mi želimo onakav mir kakav je narod sebi stavio za cilj, to jest pobedonosni mir. Postoje reakcionarne klike koje vrše pritisak na englesku i američku vladu u cilju sklapanja kompromisnog mira s hitlerovskom Nemačkom. Takav mir mi ne želimo.

II

Međunarodna situacija, logično, odražava se i na našu situaciju.

1) Osmotrimo prvo našu vojničku situaciju. Kod nas u Jugoslaviji postalo je prosto fizičko pravilo: što više neprijatelj na nas napada, što je veća neprijateljska ofanziva, to više raste naša snaga, to je naša vojska mnogobrojnija. To pravilo važi kako za Sloveniju, tako i za čitavu Jugoslaviju. Tolike je ofanzive Hitler preduzimao protiv nas u toku ove godine, a kad danas pogledamo, mi smo daleko jači, nema kuta Jugoslavije, koji nije prekriven našim jedinicama. Naša narodnooslobodilačka vojska dejstvuje sada ne samo u granicama stare Jugoslavije, već se ona bori svuda gde živi naš narod. Ona se stvorila, ona se rodila i u Slovenačkom Primorju, ona je deo naroda toga kraja, ona se naziva u tim krajevima Gupčeva vojska, to joj je ime sam narod dao, ona je donela danas slobodu čitavom Slovenačkom Primorju.

2) Osvrnimo se na političku situaciju. Na pitanju Jugoslavije najviše se zaoštrila borba reakcionarnih i slobodoljubivih sila u svetu. Reakcionarne sile postavile su sebi za cilj: pomagati reakcionarnu monarhiju u interesu Engleske i američke reakcije, silom gaziti narodnu volju. Tu smo pobedili. Izbeglička vlada izgubila je svaki ugled u inostranstvu. Pred celim svetom naši poslednji uspesi pokazali su ne samo našu vojničku pobjedu, već također i političku. Bez pomoći naroda mi ne bismo mogli te pobjede ostvariti. Razoružavanje italijanskih divizija, posle kapitulacije Italije, nije samo pobjeda naših vojnih jedinica, već naše snage na terenu; sam naš narod razoružavao je Italijane, uzimao njihovo oružje i stavljao sebi crvenu zvezdu na kapu. Međunarodna reakcija uprkos svih svojih pokušaja nije mogla skriti ove veličanstvene pobjede. Naterali smo ih da objavljuju izveštaje Vrhovnog štaba. Snažno su uzdrmane sve pozicije izbegličke vlade.

3) Ali ne smemo se mnogo ponositi, ne sme nas uhvatiti vrtoglavica od uspeha. Međunarodna reakcija će pokušati novim manevrima da nas prevari. Ali ako mi budemo pravilno radili, ako sačuvamo širinu pokreta, mi nećemo biti pobeđeni. Uvek u glavi treba da pamtimo Lenjinove reči: Ko ne zna u svakoj situaciji da iskoristi svaku rezervu, svakog saveznika, pa i najmanjeg, taj nije marksist. Naša Partija znala je da poveže sve rezerve. To je dokaz njene političke moći i njene teoretske snage. Kad je naša Partija pozvala čitav narod u rat, kad je stvorila široki front svih onih, koji su se izjašnjavali za borbu, neki su nam govorili da ćemo se utopiti u moru kolebljivosti. Međutim, mi se nismo utopili, već smo naprotiv taj čitav pokret sredili, ojačali i pretvorili u veliku snagu. I zato danas tako čvrsto i politički i vojnički stojimo. Zato se treba orestiti stavova koji se negde čuju: „Jedva čekamo vreme kada ćemo mi komunisti sami rešavati.“ To je potpuno sektaški i vanredno štetan i pogrešan stav koji nema ništa zajedničkog sa marksizmom – lenjinizmom. Pred nama se odvija proces zbivanja, udruživanja širokih narodnih snaga i njihovog čišćenja od uticaja reakcionarnih sila. Što je

u našem frontu valjano, što se istinski bori protiv okupatora, što ima taj cilj stalno pred očima, to se prekaljuje u borbi, to će valjati i sutra.

Mi možemo pobediti samo pošto budemo imali većinu naroda za sobom. Pogrešno je misliti da će nama slobodu neko doneti na zlatnom tanjiru. Ako mi sami ne bismo uprli svim svojim snagama, ako ne bismo išli u širinu, ako ne bismo pozivali čitav narod na borbu, mi ne bismo imali narod za sobom posle rata kad se bude odlučivalo pitanje državnog uređenja. Sovjetski Savez će nas pomoći na principu nemešanja u unutrašnje stvari. On neće dozvoliti reakcionarnim silama da uz pomoć oružanih snaga guše narodnooslobodilačku borbu. Ali unutarne uređenje države stvar je samih naših naroda. Zato je nužno ići što više u širinu i u procesu borbe podizati svest narodnih masa.

4) Postavlja se pitanje Jugoslavije kao državne celine. Čuju se neki daleki glasovi rezervisanosti prema Jugoslaviji kao državnoj celini, da je Jugoslavija tvorevina Versaja, da je Jugoslavija stvorena 1918 da bude baza za napad na Sovjetski Savez?

Ništa pogrešnije od ovog gledišta. Današnja Jugoslavija ima sasvim drukčiji karakter nego što je imala Jugoslavija kada je bila stvarana u Versaju 1920 godine. Nova Jugoslavija biće Jugoslavija ravnopravnih naroda, slobodnih naroda. Na paroli samoopredeljenja naroda, mi smo razbili Dražu Mihailovića i oslabili pozicije velikosrba.

Kad smo ih razbili, u vrhovima velikosrpske reakcije promenio se stav. Umesto očuvanja vlasti velikosrpske reakcije nad svim narodima Jugoslavije, oni su pošli linijom razbijanja Jugoslavije, očuvati pozicije velikosrpstva u Srbiji, velikohrvatstva u Hrvatskoj i velikoslovenstva u Sloveniji. Našim stavom o demokratskoj i federativnoj Jugoslaviji nije samo ugrožena velikosrpska reakcija, već i reakcija u svim drugim zemljama Jugoslavije. Federativna Jugoslavija ruši pozicije velikosrpske reakcije i svetske reakcije, zato je velikosrpska reakcija zakleti neprijatelj Jugoslavije kao državne zajednice svih naroda koji žive u njoj. Zato mi moramo da očuvamo državnu zajednicu Jugoslavije, zajednicu slobodnih naroda. Otud i toliki porast uloge AVNOJ-a, oličenja državnog jedinstva demokratske i federativne Jugoslavije.

III

Unutrašnji problemi Slovenije.

1) Narodnooslobodilačka vojska Slovenije povećala se za četiri puta. Naša vojna situacija danas je dobra, ali ima izvesnih opasnosti: Većina novih boraca nisu bili u okršajima, nemaju toliko ratnog iskustva kao naše stare jedinice, neprijatelj je planski ubacio prilikom masovnog prilaska naroda u našu vojsku i izvesne svoje agente koji imaju zadatak da razbiju jedinstvo, udarnost i odanost ciljevima narodnooslobodilačke borbe. Zato je jedan od najnužnijih zadataka vojničko učvršćenje naše vojske kao i politički rad s novim borcima. Ne treba imati pogrešno mišljenje o novim borcima, o njihovoj volji za borbom. Eto, u poslednjoj nemačkoj ofanzivi u Slovenskom Primorju, Nemci su uspeali da razbiju nekoliko naših bataljona, sastavljenih od mladih neiskusnih boraca. Međutim, posle tri-četiri dana svi su se borci ponovo vratili i bataljoni su nastavili borbu.

Nemci sada trenutno nemaju dovoljno snaga na našem frontu. Ali ih ne treba potcenjivati. Nemačka vrhovna komanda ima nameru da još daje otpor na našem terenu.

Ukoliko Nemci uspeju da ostvare svoj zadatak, ukoliko otpočinu ofanzive protiv nas, treba narod još čvršće organizovati za borbu. Pred nas se postavljaju naročito dva zadatka:

- a) zadati Nemcima što veće gubitke,
- b) sačuvati u narodu veru da nikakva ofanziva ne može slomiti naše snage dokle god je narod jedinstven u borbi.

2) Unutrašnja reakcija.

Razbijene su sve postojanke bele i plave garde na oslobođenoj teritoriji. Pokazalo se da plava i bela garda nemaju nikakve vojničke vrednosti čim se odvoje od okupatorskih snaga.

Sada je reakcija u Sloveniji našla novog saveznika — Nemce. General Rupnik osniva domobrance, koji idu sa slovenačkim zastavama, pevaju „Na-
prej zastava Slovena“, nose jugoslovenske vojničke šajkače i na njima grbove, a na rukavima hitlerovske hakenkrojce.

„Sredina“ je sve aktivnija i ona postaje glavno uporište reakcije. Ona istupa s raznim „demokratskim parolama“, braneći i jačajući belu i plavu gardu. I baš ta „sredina“ poručuje beloj i plavoj gardi da drže Ljubljanu dok ne dođu savezničke trupe.

Treba zato vatru uperiti baš na „sredinu“, koja hoće da da sada novu političku masku beloj i plavoj gardi, odnosno Rupniku. Telegram Furlana Vidmaru „da braća koja se bore, treba da se pomire“, to najbolje pokazuje. Naš je stav jasan: Osvobodilna fronta, to je sav slovenački narod, a oni koji su izvan Osvobodilne fronte, oni su za okupatora. Geslo pomirenja s onim koji su prolili more narodne krvi služeći okupatora, to su nove parole starih neprijatelja. Ne postoji nikakav klasni rat niti u Sloveniji niti u Jugoslaviji. Postoji samo odbrana slovenačkog naroda koji se bori za svoj život, za svoj opstanak od okupatora i njegovih slugu.«

Drug Beve je na kraju govorio o radu odbora OF, političke kičme narodnooslobodilačke borbe, i o radu narodnooslobodilačkih odbora, organa vlasti. Završio je rečima:

— Nije nam potrebno samo imati liniju, već nam je potrebno znati sprovoditi liniju u delo!

Posle je Kidrič držao referat o problemu izgradnje narodne vlasti, a Maček i Crni o organizacionim pitanjima. U toku rada ušao je Krajger i saopštio da je Crvena armija otpočela novu ofanzivu. Svi smo skočili na noge i dugo klicali Crvenoj armiji i Staljinu.

SUBOTA, 9 OKTOBAR

Soteska. — Danas je major Džons saopštio da dolazi engleski potpukovnik Mor i da on ne želi da sam primi tog potpukovnika, već samo u prisustvu čitavog Izvršnog odbora OF i Glavnog štaba Slovenije. Tako je taj neobični sastanak otpočeo u velikoj dvorani u Soteski. Kada je stigao potpukovnik Mor automobilom, bio je uveden pravo u dvoranu, i tu se pozdravio prvi put s Džonsom.

Potpukovnik Mor dolazi iz Jajca automobilom. Prešao je po oslobođenoj teritoriji skoro sedam stotina kilometara. Kaže nam da je u Vrhovni štab stigao šef engleske misije general Maklejn.

Posle pretstavljanja, major Džons prelazi na stvar. Kaže potpukovniku Moru:

— Molim vas saopštite pred ovim drugovima zašto ste došli!

Potpukovniku Moru je nezgodno, ali Džons neće da popusti. Izgleda da se Džons nešto posvađao sa svojom komandom zbog svojih radio-

grama o razvoju naše borbe. Na ponovno insistiranje potpukovnik Mor je najzad počeo:

— Naša organizacija će ubuduće biti pod vojnom komandom, to je prvo... A ja sam dodeljen na vaš sektor sa zadatkom organizovanja sabotaže na železnicama, sa zadatkom organizovanja diverzija. Doneo sam sa sobom nove vrste eksploziva... Eto, video sam oko Novog Mesta neke železničke vagone koji nisu bili zapaljeni...

Prevodilac je preveo ove reči na slovenački, a Džons se okrenuo prema nama, pa nam na engleskom, glasno, daje svoju verziju reči potpukovnika Mora:

— Kaže on da je došao da podučiti partizane kako se ruše železnice! A ja mislim da su partizani najveći majstori za te stvari i da bi i ovaj potpukovnik Mor mogao doći kod njih da se uči!

Ovaj neobični razgovor nastavljao se još prilično dugo. Na kraju je Džons pobedonosno izišao iz dvorane.

★

Beve, Crni i ja krećemo za Hrvatsku. Moramo se žuriti, jer je nekoliko nemačkih divizija prešlo preko Istre i sada nastupaju kroz Gorski Kotar ka Ogulinu. Mogu nam preseći put pa bismo morali, umesto automobilom, opet po partizanski — noću preko pruge. S nama su pošli Vidmar i njegov sin, momčić od trinaestak godina koji već zna da čita četiri - pet jezika. Ide i Kocbek. Oni treba da učestvuju zajedno s Bevcom, kao delegati Slovenije, na drugom zasedanju ZAVNOH-a, koje će otpočeti za koji dan.

Došli smo preko Černomelja do Vinice, na reku Kupu. Tu smo dobili vesti o toku nemačke ofanzive. Štab Karlovačkog odreda nema preciznih podataka, ali, izgleda, da se Nemci bliže Vrbovskom, kuda mi treba da prodemo. Isto tako jedan krak nemačkog nadiranja spušta se i ka jugu, tako da se u Otočcu, po svoj prilici, neće moći održati drugo zasedanje ZAVNOH-a. Zbog toga su Vidmar i Kocbek ostali u Vinici, s tim da se vrate u Sotesku, dok se situacija ne razbistri i dok im ne javimo da li će se održati zasedanje ZAVNOH-a. A mi smo nastavili našim automobilom ne bi li pretekli Nemce i prošli kroz Vrbovsko za Otočac, pošto su Beve i Crni morali da idu u Jajce, u Vrhovni štab.

★

Mrak se već spuštao, došli smo na široki drum »Lujzijanu« koji je pravio Napoleon još pre stotinu i više godina, pa otpočeo razgovor o 6. aprilu 1941. godine kada je Bevca zateklo bombardovanje Beograda u kući moje majke, o Bevcovom putu za Zagreb, nekoliko dana kasnije, o prebacivanju na oslobođenu teritoriju, o povratku u okupirane gradove. Evo šta je Beve ispričao Crnom i meni o tim svojim putešestvijima:

Kad je otišao iz Beograda u Zagreb, u aprilu 1941. posle bombardovanja, krenuo je dalje za Ljubljanu. Više puta dolazio je u Zagreb, pa se ponova vraćao u Ljubljanu. Prelaz je bio težak. Postavljena je granica između Hrvatske i Slovenije, bilo je potrebno imati razne dokumente,

propusnice. Jedne noći, u septembru, prilikom povratka u Ljubljano, voz je zakasnio i Beve je izišao na ulicu s ostalim putnicima posle policiskog časa. Karabinijeri su zaustavili pet - šest putnika, među njima i Bevca, i odveli su ih u policisku stanicu. Beve je imao kod sebe falsifikovanu legitimaciju italijanskih vlasti, a svi ostali su imali uredna dokumenta, koje im je izdala kvistinska policija. Čitavu noć su držali karabinijeri Bevca i ovih pet građana u ovoj stanici, dok su oni neprekidno tražili da ih puste kućama. Karabinijeri nisu hteli da popuste i rekli su da će ih sutra ujutru sve prevesti u zgradu glavne policije u Ljubljani. Tamo je Bevca poznavao skoro svaki agent i zato je on, zajedno s građanima, uporno zahtevao da ih karabinijeri puste. Najzad se najstarijem karabinijeru dosadilo, pa je uzeo Bevcovu falsifikovanu legitimaciju, kazao da može ići, zamahao njom kroz vazduh i rekao ostalim građanima:

— Svi vi treba da imate ovakvu legitimaciju, jer ona jedino valja. Zato ćete ostati ovde do ujutru, pa ćete u glavnu policiju!

Posle šest sati boravka u karabinijerskoj stražari Beve je izišao napolje i posle mnogo muka, jer je još bila noć, važio je policiski čas, najzad stigao do svoje kuće.

Nekoliko dana kasnije Beve je pošao iz Ljubljane na prvo savetovanje Vrhovnog štaba koje je održano u Stolicama na oslobođenoj teritoriji Zapadne Srbije u septembru 1941 godine. Morao je hitno da krene, nabavio je legitimaciju delegata Crvenog krsta, pa je pošao za Beograd. Nikakvih propusnica nije imao za put, a kontrola bila je vrlo stroga. Bevca je pratila jedna kurirka koja je imala uredne dokumente i propusnicu. U Staroj Pazovi kontrolu propusnica za put vršili su Nemci. Gestapovci su opkolili čitav voz da niko ne može da izide napolje, jedan deo njih se popeo u voz i počeo da pregleda propusnice. Srećom, naišao je iz Beograda jedan lokal, pa je Beve u njega uskočio i tako se provukao. Pešice je posle išao do iduće stanice, a odatle vozom za Beograd. Morao je sada ponovo preći kontrolu na beogradskoj stanici. U slučaju da bude uhvaćen, nije hteo da propadne partiski novac, koji je imao kod sebe, pa ga je predao kurirki, sem nekoliko stotina dinara. Međutim, Beve se nekako provukao između agenata bez propusnice, a kurirku s urednim dokumentima zadržali su agenti i odveli u policiju.

Beve se uputio na javku, ali tamo mu saopšteno da je policija dolazila da traži devojku koja je držala javku i da se ona sklonila. Beve je pokušao da nađe nekog poznatog, kako bi se povezao s našom organizacijom u Beogradu. Bio je svratio i do stana moje majke, ali je na vratima zatekao objavu nemačke vojske da je stan rekviriran, pa nije hteo da ulazi unutra. Nije imao kud, već da se vrati s istim dokumentima, istim putem u Zagreb, pa da tamo traži javku. Srećom, bilo mu je ostalo u džepu nekoliko stotina dinara, pa je imao novca za železničku kartu.

U Zagrebu Beve je bio svega jedan dan, dobio je novu javku, pa je s istim dokumentima, opet bez propusnice, krenuo za Beograd. Nekako se

provukao kroz Staru Pazovu, ali nije hteo da ide kroz beogradsku železničku stanicu. Sišao je u Zemun i pokušao da sazna kakve se propusnice traže na ulazu u brod za Beograd. Sreo je jednog radnika, počeli su da razgovaraju, pa kad je radnik pomenuo izraz »petokolonaš«, Beve je osetio da je naš čovek, pa ga je zapitao:

— Kako može da se pređe u Beograd, kakve propusnice danas traže?

— Ma svaki ih dan menjaju, a sada važi zelena karta!

Bevcova legitimacija imala je zelenu boju, pa je on krenuo na brod, a agentu je promahao zelenom legitimacijom i tako je srećno prošao. U Beogradu je proveo nekoliko dana, pa je s istim dokumentima pošao na oslobođenu teritoriju. Izišao je preko ćukarice na obrenovački drum, našao jedna seljačka kola, seo na njih i krenuo na oslobođenu teritoriju koja je tada počinjala već na desetak kilometara od Beograda. Sreo je jednu partizansku patrolu, ona ga je legitimisala i pustila dalje, sreo je drugu patrolu, i ona ga je propustila, ali trećoj patroli je izgledao sumnjiv, pa ga je uhapsila. Sproveli su tako partizani Bevca do štaba jednog bataljona Posavskog odreda i tu je zatekao Miladina Ivanovića i Ljupčeta španca. Kaže Beve da su ga drugovi u početku s nepoverenjem gledali, sve dok im nije objasnio kuda ide i kakvim poslom. Tako je Beve, najzad, stigao do Stolice gde je već započelo zasedanje rukovodilaca ustanka iz svih krajeva Jugoslavije.

★

Posle toga Beve je došao u Užice, pa u Sandžak, pa zatim u Bosnu, a u januaru 1942 godine opet je krenuo za Hrvatsku i Sloveniju. Iz Čevljanovića, gde se nalazio Vrhovni štab, spustio se u Sarajevo i tu, uz pomoć druga Tempa, napravio je propusnicu za Zagreb. Tempo je dobio formular, a Beve je napravio pečate. Zajedno s Bevcom otputovao je i Ivan Maček – Mati ja. U Zagrebu, u tom periodu, bili su neobično teški uslovi za život ilegalaca. Racije su bile svakodnevnice. Ustaše su streljale svakog onog čoveka koji bi primio ilegalca na stan. često se dešavalo da do devet sati uveče, kada je počinjao policiski čas, Beve nije znao gde će spavati preko noći.

Iz Zagreba je Beve pošao za Ljubljanu. Išao je do Karlovca vozom, pa je pešice prešao granicu između Hrvatske i Slovenije. U Metliki, na slovenačkoj strani, čekala ga je veza. U to vreme otpočele su velike blokade u Ljubljani i bilo je vrlo teško ući u grad. Drugovi iz Slovenije poslali su drugu Bevcu u Metliku železničarsku uniformu, pa je on ušao u poštanski furgon s malim železničarskim koferčedom i fenjerom. Kad je stigao na Dolenjsku železničku stanicu u Ljubljani, postavio se problem kako da uđe u grad, a da izbegne kontrolu Italijana. Drugovi železničari su kazali Bevcu da se popne na jednu lokomotivu koja je pošla u grad i zastala kod velike rampe u blizini igrališta »Ilirije«. Beve je u železničarskoj uniformi iskočio iz lokomotive, ona je krenula dalje, rampa se digla i Beve je ušao u grad s fenjerom i koferčedom. Tako je pravo otišao do svog ilegalnog stana.

★

U Ljubljani Beve je živeo u bunkeru, prilično vešto sagrađenom. Dvaputa su Italijani dolazili u taj stan, lupali svojim puškama o tavanicu Bevcovog bunkera, ali ga nisu pronašli.

Kad je s proleća 1942 godine stvorena velika oslobođena teritorija na Dolenjskoj i Notranjskoj, Beve je izišao iz Ljubljane. U julu je otpočela velika italijanska ofanziva. Planina na kojoj se nalazio Glavni štab Slovenije, Izvršni odbor OF, kao i naše druge ustanove, bila je opkoljena. Nikakvih unapred pripremljenih bunkera nije bilo. Beve se, zajedno s čitavim Izvršnim odborom OF-a, komandantom Slovenije drugom Leskošekom, kao i sa sedamdeset drugova i drugarica, uglavnom iz tehničkog aparata, sklonio u jednu veliku vrtaču koja je bila nešto malo zamaskirana. Pre toga su drugovi triputa pokušali da se probiju, ali su uvek nailazili na italijanski obruč, Italijani su prošli sasvim blizu ove vrtače, pojedini vojnici nisu bili više od deset metara od nje, ali, srećom, nisu je primetili.

U ovoj vrtači Beve je s drugovima ostao punih šest dana, pa su ponova krenuli da se probiju. U noći naišli su na italijanski obruč, ali su ipak uspeali da prođu kroz njega. Bilo je i žrtava. Na drugom kraju ove planine, na kojoj su bili opkoljeni, poginuo je i brat druga Bevca.

*

Usled gubitaka koje smo pretrpeli u velikoj ofanzivi u julu — avgustu, usled pojave bele garde, čije su osnivanje potpomogli Italijani, nastalo je izvesno kolebanje, pa je bilo potrebno da se naše rukovodstvo u Sloveniji približi Ljubljani i drugim osnovnim političkim centrima, jer je rukovođenje s planina u Dolenjskom bilo stvarno udaljeno od ognjišta borbe. Zbog toga su se Izvršni odbor OF kao i Glavni štab preselili u Dolomite, na sat i po od Ljubljane. S prozora kuće u kojoj je živeo u to vreme, Beve je lepo gledao Ljubljanu. A kad su Italijani otpočeli ofanzivu protiv naših odreda na Dolomitima, gadali su s ljubljanskog grada topovima čitavu ovu prostoriju.

Period rada na Dolomitima bio je od velikog značaja za dalji razvitak narodnooslobodilačke borbe u Sloveniji. Beve, Kidrič i ostali drugovi iz rukovodstva sišli su u Ljubljanu, gde su proveli mesec i po dana. Održan je sastanak plenuma OF, doneta je rezolucija i bio je zaustavljen proces kolebanja, a zatim su se vratili na Dolomite. Zahvaljujući dobrom položaju Dolomita, naše rukovodstvo je imalo brze veze sa svima krajevima Slovenije. Drug Leskošek je otišao na Slovenačko Primorje, Kidrič na Gorenjsku.

Naši su boravili šest meseci na Dolomitima, i tada su Italijani otpočeli ofanzivu. Izvršni odbor OF sklonio se u bunkere, u jednu kuću, u koju su Italijani ulazili. Dalje se nije moglo opstati na Dolomitima, pa su Izvršni odbor OF i Glavni štab prešli ponovo na Dolenjsku. Politička situacija bitno se izmenila. Narodnooslobodilački pokret uzeo je čvrstog maha u svim delovima Slovenije.

Tako smo razgovarali s Bevcom, kilometar za kilometrom je prolazio. Zaustavljali smo automobil s vremena na vreme, ja bih izlazio napolje, tražio ljude naokolo i pitao gde se nalaze Nemci. Niko ništa nije znao pozitivno. U jednoj kući smo zatekli neke drugove iz Narodnooslobodilačkog odbora iz Vrbovskog. Oni nam rekoše da su nemački tenkovi i blizini Mrkoplja, ali da imamo još vremena da se probijemo. U jednom drugom selu daje se priredba. Peva hor kulturne grupe Trinaeste divizije i neće ni da čuju o Nemcima. Kad je trebalo da pređemo u Vrbovsko pogrešili smo put pa smo pošli u pravcu Srpskih Moravica. Srećom, zaustavila nas je jedna žena:

— Nemojte tamo ići, drugovi, jer izgleda da su njemački tenkovi vrlo blizu. Čuju se svu noć iza brda...

Okrenusmo automobil i pođosmo putem kojim nam je ova žena pokazala. U dolini ispod nas videle su se svetiljke Vrbovskog. Zastali smo pred komandom mesta.

— Idite što god brže možete ka Mrkoplju, jer tuda vodi jedini otvoren put prema Drežnici i Otočcu. Sve druge puteve, koji se od drumu Vrbovsko — Ravna Gora — Mrkopalj — Fužine razdvajaju na jug, mi smo već davno zakrčili. Poslednji izveštaj kojim raspoložemo kaže da su Nemci na nekoliko kilometara ispred Mrkoplja. Oni noću ne idu. Tu su sinoć zastali. Ako imate sreće moći ćete se probiti...

Naš šofer je poterao automobil što je brže mogao. Prolazili smo kroz Ravnu Goru, neobično dugu varošicu s kućama s jedne i s druge strane drumu. Ovo je jedan od prvih oslobođenih gradova u Hrvatskoj. U Lici su prvo oslobođeni Lapac i Korenica, ali oslobođenje Ravne Gore i Mrkoplja u Gorskom Kotaru, zimi 1941 — 1942 godine, od velikog je značaja, jer su to prvi oslobođeni gradovi u čisto hrvatskim krajevima. Uporedo s Dalmacijom, Gorski Kotar s Hrvatskim Primorjem prva su žarišta našeg ustanka u čisto hrvatskim krajevima.

Vozili smo se preko jednog sata do Mrkoplja. Kad smo ušli u ovu varošicu primetili smo plamen. Gorela je jedna kuća. Ispred nje su bila razbacana benzinska burad. Izišao sam napolje i primetio jednog partizana.

— Može li se, druže, skrenuti za Jasenak, Jezerane, pa za Brinje?

— Ne može, jer smo mi već pregradili taj put. Nemački »Tigar« tenkovi bili su sinoć na tri kilometra odavde!

— A ko si ti?

— Ja sam komandant Mrkoplja. Grad je već evakuisan, a ja evo poslednji polazim. Zapalio sam komandu mesta!

Savetovao sam se s Crnim i Bevcom. Oni nikako ne pristaju da napustimo automobil, pa da pođemo peške, jer se žure da što pre stignu u Otočac, pošto odmah moraju da produže za Bosnu. Pita Beve komandanta mesta možemo li kako da zaobidemo prepreke na putu za Jasenak. On nam reče da pokušamo da se kolskim putem spustimo iz Begovog Razdolja na ovaj put. Vratili smo se ka Begovom Razdolju i tu

smo zatekli komandanta Trinaeste divizije Veljka Kovačevića, Španca. Razgovarali smo sa njim o razvoju nemačke ofanzive:

Iz Severne Italije nemačka komanda ubacila je u ovu ofanzivu tri potpune divizije i delove dveju drugih divizija. Među ovim divizijama nalazi se i »Herman Gering« divizija. Izgleda da se sve ove divizije povlače iz Italije, jer tamo borbe idu vrlo sporo, i hitno se šalju na Istočni front, da bi zatvorile proboj koji je Crvena armija napravila na nemačkom frontu.

Nemci su prvo poslali jednu motorizovanu kolonu ka Rijeci, koja je bila prodrla preko Bistrice. Na Rijeci se stalno držao general Gambari, stari fašista, koji je, tobože, vodio pregovore s nama o predaji, a ustvari samo je očekivao kada će doći Nemci. Mi smo bili izbačeni iz Sušaka i borbe su vođene na okolnim položajima punih deset dana. U tom je došla druga faza ofanzive. Nemačke divizije su prešle čitavo Slovenačko Primorje i Istru. Izbile su na Kastav, Sušak, Klanu, pa su manevrom preko Snežnika i Risnjaka udarile nama u bok preko Jelenja na Bakar i Križišće. Ovde su uspele da opkole jednu našu brigadu, ali ona se ipak uspela da probije. Posle ove operacije nemačke divizije su se razdelile u nekoliko kolona. Jedna je krenula ka Čabru i Gerovu, jedna na Delnice i dalje ka Ogulinu, a treća je obalom došla do Novog. Najveća je kolona koja sada nadire ka Ogulinu. Izgleda da Nemci imaju prvo nameru da očiste Gorski Kotar, pa tek onda da se okrenu na Sloveniju.

Kaže Veljko da Nemci upotrebljavaju »Tigar« tenkove, koji vrlo lako savlađuju sve prepreke na putu. Ništa ne vredi prekopavati put ili rušiti stabla. Jedino pomaže dinamit. Svaliti kakvu stenu na drum.

Pričao nam je Veljko o velikom uspehu naše vojske, i naroda u Gorskom Kotaru prilikom kapitulacije Italije. Prvi i Drugi primorsko - goranski odredi uz pomoć naroda razoružali su italijanske garnizone u Mrzlim Vodicama, Fužinama, Lokvama, Delnicama, Čabru, Gerovu, Brodu na Kupu, Mrkoplju, Ravnoj Gori, Skradu, Srpskim Moravicama, Vrbovskom. Razoružan je i ogulinski garnizon koji je napustio grad pa pošao u pravcu Rijeke. Stigao je do Ravne Gore i tu predao oružje. Sem toga razoružan je čitav niz manjih uporišta na pruzi. Ukupno je na sektoru Gorskog Kotara i Hrvatskog Primorja razoružano blizu 35.000 italijanskih vojnika.

Pre nego što je otpočela ova nemačka ofanziva jedinice Četvrtog korpusa (Prvog hrvatskog) vršile su napad na Ogulin i Oštarije. Trebalo je osloboditi ovu važnu raskrnicu odakle se račva pruga za Dalmaciju i za Sušak. Za nas je Ogulin bio važan zbog lakših veza Hrvatske i Slovenije. Ogulin su branile ustaše i Nemci. Neprijatelj je imao priličan broj tenkova. U samom napadu su učestvovala Osmi i Sedma divizija, kao i Četvrta brigada Trinaeste divizije. Osmi divizija je imala zadatak da likvidira Oštarije, pa onda da pređe u napad na sam Ogulin. A Sedma divizija napadala je severno od Ogulina i držala komunikaciju Ogulin — Karlovac. Četvrta brigada Trinaeste divizije napadala je utvrđenje Sveti Petar. Međutim, Osmi divizija nije uspela da zauzme

Oštarije i to je ukočilo čitavu ogulinsku operaciju. Nemci su na ovom sektoru ubacili velike tenkove, koji su uvek zaustavljali naše napade. Isto tako, nemačka avijacija bila je veoma aktivna. Četvrta brigada Trinaeste divizije osvojila je Sveti Petar, ali su Nemci uz pomoć tenkova i avijacije povratili ovo utvrđenje. Naši su po drugi put zauzeli Sveti Petar, ali su Nemci ponovo povratili položaj. Naši su onda po treći put vršili juriš, osvojili utvrđenje, ali opet je neprijatelj skupio snage i povratio pozicije. Četvrta brigada u ovim borbama imala je velike gubitke. Za tri dana borbi izbačeno je iz stroja preko 150 drugova. Ova nova brigada se izvanredno borila, iako je bila formirana četiri dana pre ove bitke. U njoj je bilo 1.800 boraca, a od toga svega 50 starih boraca. Sedma divizija je izvršila svoj zadatak. Ona je porušila most u Glogornici i odbila nemačke napade od Karlovca.

Još nam reče Veljko za uspešnu akciju Prve i Druge brigade Trinaeste divizije na Karlobag, koja se vodila uporedo s borbama oko Ogulina. Posle razbijanja četnika na Lošinju, jedna naša brigada krenula je drumom Senj — Karlobag, druga je išla visovima Velebita, a jedan bataljon bačen je trabakulima južno od Karlobaga. Ispred samog Karlobaga jedna ustaška bojna, pod komandom Delka Bogdanića, napala je našu kolonu koja je išla drumom. Ustaše su otvorile žestoku vatru na našu kolonu koja se nalazila pored samog mora. Situacija je bila teška, jer su ustaše imale dominantne pozicije. Veljko je poslao jedan bataljon sa začelja da se zabaci ustašama za leđa. I to je učinio. Bogdanićeva bojna tako se našla između dve vatre i bila je potpuno razbijena. Sam Bogdanić bio je ranjen u nogu.²²

Odmah zatim izvršen je napad na sam Karlobag. Borba je bila žestoka, naši su ubacili u borbu i četiri tenka. Najzad je Karlobag bio oslobođen. Čitava ustaška bojna bila je uništena. U Karlobagu oslobođeno je osam stotina Italijana koje su ustaše zarobile.

Oprostili smo se s Veljkom, pa smo pošli nekim malim puteljkom. Vodič nam je rekao da moramo preći preko polja na kome uopšte nema puteva. Izišli smo iz automobila, jer je bio zapao u neku jarugu, šofer je već digao ruke i kazao da se više ne može izvući, a Crni je rekao da može. Šofer je ostao pri svome, a Crni se prihvatio da izvuče automobil. Počeo je da slaže kamenje pod osovinu, pravio planove i malo po malo automobil bio je izvađen iz jaruge. Tako smo posle jednog sata napora i muka najzad izgurali automobil na put za Jasenak. Iza nas su ostale prepreke prema Mrkoplju. Nismo se vozili ni deset minuta, pa smo se morali zaustaviti, jer je stajala duga kolona kamiona koje smo zaplenili od Italijana. Izišao sam napolje i pitao zašto stoji kolona, ali niko ne zna da kaže. Na kamionima su žito, konzerve, municija, puške. To je naš plen koji smo evakuisali iz Hrvatskog Primorja ispred naleta Nemaca. Šoferi izišli iz kamiona i zajedno s pratnicima leže ispod drveća, mrtvi umorni. Kroz gusto blato išao sam dugo

²² Pavelićev »general« Delko Bogdanić ubijen je na Velebitu zimi 1945/1946.

do čela kolone. Jedan kamion se svalio u jarak, pa zakrčio čitav put. šofer spava pored kamiona. Probudio sam ga, pronašao sam još nekoliko partizana, pa smo potpuno preturili kamion u jendek:

— Nemci su na tri kilometra odavde. Nema smisla da im ostavljamo ovih trideset kamiona hrane i municije!

Tako je kolona krenula, a mi za njom. Već je svitalo. Od pravca Mrkoplja čula se mitraljeska vatra. U pravi čas smo prošli ovaj deo puta.

DRUGO ZASEDANJE ZAVNOH-a

NEDEUA, 10 OKTOBAR

Otočac. — Prošli smo kroz Jasenak, Brinje i stigli oko 9 izjutra u Otočac. Grad je pred evakuacijom, jer su, izgleda, Nemci prodrli u Gračac i spojili se s opkoljenim ustaškim garnizonom u Gospiću. Nije isključeno da pođu na Perušić i Otočac.

Crni i Beve odmah produžuju za Vrhovni štab, za Bosnu. S njima ide i Đido. Ja ću ostati još neko vreme u Hrvatskoj. Sutra otpočinje u Plaškom drugo zasedanje ZAVNOH-a.

U Glavnom štabu Hrvatske doznao sam pojedinosti o borbama kod Mrkoplja. Jutros oko tri i po, svega pola sata pošto smo mi pošli, nemački tenkovi su ušli u Mrkopalj i krenuli drumom ka Jasenku. Tu se razvila borba. Nemci su pokušali da prodru što dublje, prešli su onaj prekopani deo puta, probili su se i preko oborenih stabala, ali su morali zastati pred jednim usekom, na koji smo mi s obe strane oborili dinamitom velike stene.

PONEDEUAK, 11 OKTOBAR

Plaški. — Danas posle podne krenuo sam za Plaški. Ovde se nalazi i Mitra. Ona je bila pošla s čika Jankom u Split radi štamparija, ali u međuvremenu su Nemci ušli u Split pa su se oni vratili u Hrvatsku. I Mitra će ovde ostati neko vreme.

U sam mrak stigao sam u Plaški. Išli smo kamionom preko Kapele na Ličke Jasenice. Plaški je prilično razrušeno mesto. Sutra uveče otpočinje zasedanje ZAVNOH-a.

UTORAK, 12 OKTOBAR

Plaški. — U toku čitavog dana vođene su borbe u neposrednoj blizini Plaškog. Nemci navaljuju žestoko iz Ogulina u pravcu Josipdola. Ne zna se tačno da li hoće da prodru u Plaški ili u pravcu Modruša i Jezerana.

Uveče u osam sati otpočelo je drugo zasjedanje ZAVNOHA-a. Skupili su se delegati iz svih krajeva Hrvatske, tu su i delegati iz Istre, s kvarnerskih ostrva, tu su Zagorci, tu su Slavonci, Zagrepčani. Prvi put u svojoj historiji sastaje se sabor zaista slobodne Hrvatske.

Stari Nazor je držao uvodnu reč. Dugo uopšte nije mogao da otpočne da govori, čitava dvorana je pozdravljala starog pesnika koji se posle Četvrte i Pete ofanzive ponovo vratio u Hrvatsku. Nazor se osvrnuo na izbegličku vladu:

— Ima pak još jedna sila, sila više umišljena nego realna, koja u svojoj nemoći rabi za sada više lisičiju nego lavsku ili vučju taktiku. Ona, prije na obali maglovite reke Temze, a sada na obali muljevite rijeke Nila, zavarava strani svijet kiteći se tuđim perjem!

Govorio je dalje Nazor kako toj vladi nema mesta u našoj zemlji, jer je radila protiv svog naroda, jer je pomagala okupatora da uništava našu borbu, da guši naš ustanak.

— Sami, bez ičije pomoći, svojom vlastitom krvlju i patnjama izvojsitićemo sebi slobodu — i, uz narod koga mi nismo drugo no jednostavni aktivni borci, uredit ćemo u novoj Jugoslaviji novu Hrvatsku onako kako budemo mi, to jest narod, htjeli. Rekao sam »kako budemo htjeli«, a mogao sam možda reći »kako već hoćemo«, jer držim da smo svi mi ovdje, pa i narod koji u tom Ustanku sve žvlje, sam i dobrovoljno sudjeluje, već izrazili, bez puno riječi, snagom gotova čina, što želimo i što hoćemo!

Govorili su posle drug Ribar u ime AVNOJ-a, pop Vlado u ime Srbije, Karlo Mrazović u ime CK KPH, general Ivo Gošnjak u ime Glavnog štaba Hrvatske, govorili su pretstavnici omladine, žena. Digao se Vicko Krstulović sa znacima našeg oficira i govorio o tome kako je Dalmacija izvojevala slobodu, govorio je Vicko o Splitu, o desetinama hiljada boraca koje je Dalmacija dala našoj vojsci samo u toku poslednjih nedelja, a mene je samo jedna misao zaokupljala, samo jedna slika bila pred očima — slika onog srušenog mosta na Neretvi uz koji se pužu Dalmatinci, slika boraca Pete dalmatinske kako preko obronaka Prenja nose ranjenike. Izginulo je mnogo Dalmatinaca u dolini Neretve, mnogi je gladan, žedan, ostao pokošen tifusom duž našeg puta, a, eto, danas beremo plodove te borbe, danas na mesto jednog palog borca došle su stotine novih.

Tražio je reč Svetozar Ritig, župnik zagrebačke crkve svetog Marka:

»Već nekoliko godina nisam stupio pred politički forum, kako to danas činim. Ja ne znam da li znate za mene, ali znate da sam vaš, jer da nisam vaš, ne bih bio među vama. Ja sam u javnom radu ostario i kako sam ostario tako sam i oslabio, ali vam mogu reći, da nikad nisam bio ni na jednoj skupštini koja je iznijela ovako zdrave misli, ovako velike političke ideje, kao ova naša današnja skupština. Stojim pod dojmom vaših govora, sviju vas, koji ste govorili i ne mogu drugo da kažem, nego da je za moju dušu ovaj čas svijetli uskrš i jasno viđenje, kako ćemo uistinu ostvariti ubrzo sve ono za čim vi težite i za čim smo se mi stariji od mladosti borili, ali nismo mogli uspjeti, a nismo mogli uspjeti jer nismo bili ovako složni, odlučni kao vi. Nikada nije bilo nijednog hrvatskog sabora, nijedne narodne skupštine koja je bila ovako složna kao što je ova, ovako požrtvovana kao što je vaša. U našim saborima i u našim skupštinama vazda su stranke i partije nastojale

više o svojim partiskim nego zajedničkim i narodnim interesima. Ovu prednost naročito vama priznajem, dragi komunisti. Vi ste upoznali jednu veliku potrebu, ne samo upoznali, nego je i proglasili čitavom narodu kao najveću dužnost. Ne samo proglasili, nego je i ostvarili, da se jedino slogom i odanom službom i žrtvom za narod može izvojevati potpuna pobjeda. Zato je cio narod pristao uz vas. Vi ste pokazali narodu pravi put narodnog političkog rada. Pod dojmom ove velike istoriske činjenice, mogu slobodno ovdje naglasiti da je samo ova sloga omogućila vaše velike vojničke i političke uspjehe. Vaši vojnički uspjesi su po svojim rezultatima i po svojoj vrijednosti daleko nad uspjesima drugih i većih vojski. Vaša je vojska bila mala i goloruka, pa ipak ste svojim divnim junaštvom kroz ove dvije i po godine izvojevali veće uspjehe nego mnoge druge velike vojske. Malobrojni i nenaoružani u početku svoje borbe, vi ste se neviđenim elanom othrvali dušmaninu, odbranili rođenu grud, spasili čast i obraz svoga naroda, suzbili teške ofanzive neprijatelja i do danas oslobodili velike dijelove Jugoslavije. Kad se vojska jugoslovenska razbjegla vi ste preuzeli njezinu dužnost i odbranili zemlju, narod i domovinu. Naš narod nije se poklonio neprijatelju. Francuska je podlegla, Belgija je podlegla, druge jače države su podlegle. Jugoslavija nije podlegla. Vi ste je odbranili svojim mišicama i svojim šumama. Koji narod može se iskazati ovakvim djelima? To je najveća slava našega naroda. Za ovo hiljadu dvije sto do hiljadu trista godina što smo ovdje. Ali to je najjače jamstvo za opstanak i budućnost našeg naroda. Vi ste, drugovi, izvršili još drugo veliko djelo. Vi ste uspostavili i uskrsnuli bratstvo i slogu između srpskog i hrvatskog naroda. I time ste pokazali budućim pokoljenjima kako je ovo naša zajednička domovina, koju jednako ljubimo, pa zato za nju jednako i umiremo. Vi ste se sastali da položite temelje novom i boljem uređenju države Jugoslavije. Već ovo što ste dosad, u vrijeme ovog rata učinili, znači temeljni preokret nabolje. Vi ste od svojih vođa netom čuli velikih riječi. Uсадите ih duboko u svoju dušu. Kako ste veliki vojnici i junaci, tako budite i veliki učitelji novih, zdravih, narodnih i političkih misli i načela što ste ih ovdje čuli. Moram vam reći još nekoliko riječi kao svećenik. Mi, svećenici, bili smo uvijek narodni ljudi. Veliki hrvatski svećenik Juraj Križanić probavio je svoj život u Rusiji prije tristo godina, učeći da je Rusija matica i zaštitnica svih slovenskih naroda. U vrijeme borbe s osmanlijama kako su Srbi imali svoje velike narodne borce i svoje svećenike, tako su i Hrvati imali svoga Ibrišimovića, koji je Slavoniju oslobodio od dušmana, a ovdje imali ste u Lici svoga popa Mesića. Godine 1848, poveo je ban Jelačić borbu za pogrješnu ideju i sabrao širom banovine Hrvatske 40.000 ljudi i tom vojskom potjerao Mađare preko Drave. Utom su ga poslu i u borbi jednako pomagali Srbi kao i Hrvati, hrvatski svećenici kao i srpski patrijarh Rajačić. Hrvatski svećenik Štos, veliki naš pjesnik, bio je onaj čovjek, koji je banu Jelačiću predložio da ukine kmetstvo u čitavoj Hrvatskoj. Narod se onda borio za Austriju i bio prevaren. Danas se to više neće dogoditi. Poznat vam je naš veliki biskup Štrosmajer, koji nas je učio slozi i ljubavi hrvatskog i srpskog naroda. Na žalost u posljednje vrijeme mnogi su, naročito mlađi svećenici, zaboravili na ovu svoju narodnu i kršćansku dužnost. Ovo što su mlađi svećenici sada učinili jeste izdaja narodnih ideala. To je peta kolona koja je izdala osjećaje svoga naroda. Tako ja završavam i to vam kao čovjek iskreno kažem. Došao sam i oduševio sam se mnogo. Vjerujem, da uskrs našeg naroda nije daleko. Bog će nam ga dati.«

Digao se posle Milivoj Jambrišek, član Jugoslovenskog odbora u Londonu tokom prošlog svetskog rata, govorio je i istarski javni radnik Antun Mandić o velikim danima koje je doživio narod Istre, govorila su

oba starca toplo, sa suzama u očima. ZAVNOH je još 20 septembra doneo odluku o priključenju Istre, Rijeke, Zadra i ostalih okupiranih krajeva Hrvatske. Ta istoriska odluka glasi:

»Narod Istre, Hrvatskog Primorja, Dalmacije i svih jadranskih otoka u zajednici s junačkom Narodnooslobodilačkom vojskom Hrvatske oslobodio je svoje krajeve ispod jarma italijanskih tlačitelja. Vlast u tim krajevima prešla je u ruke narodnooslobodilačkih odbora, jedinih organa demokratske narodne vlasti koju naš narod priznaje.

Na osnovu tih činjenica, kao i na osnovu načela o samoodređenju naroda, što su ga proklamirali naši veliki saveznici, Sovjetski Savez, Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske donijelo je slijedeće zaključke:

1) Proglašuju se neštetnim svi ugovori, paktovi i konvencije koje su razne velikosrpske vlade sklopile s Italijom, s kojima su hrvatski krajevi Istra, Rijeka, Zadar, Lošinj, Cres, Lastovo i ostali kvarnerski otoci predani Italiji.

2) Proglašuju se neštetnim svi ugovori, paktovi i konvencije, sklopljene između izdajnika hrvatskog naroda Pavelića i italijanske vlade, kojima su dijelovi Gorskog Kotara, Hrvatskog Primorja, Dalmacije i dalmatinski otoci predani Italiji.

3) Svi pomenuti krajevi, to jest Istra, Rijeka, Zadar, anektirani dijelovi Hrvatskog Primorja, Gorskog Kotara, Dalmacije i svi jadranski otoci (uključujući ovamo i Lastovo, Cres, Lošinj i druge) priključuju se matici zemlji — Hrvatskoj, a preko nje novoj demokratskoj bratskoj zajednici naroda Jugoslavije, za koju se naši narodi bore.

4) Talijanskoj nacionalnoj manjini, koja obitava u ovim krajevima, zadržava se autonomija.

5) O gornjoj odluci obavještavaju se vlade savezničkih zemalja: Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika, Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država, kao i čitava svjetska javnost.«

Kad smo u ponoć izišli iz dvorane, iz daljine, od Josipdola, dopirala je potmula tutnjava topova. Naš? brigade i danas su odbile sve napade Nemaca.

SREDA, 13 OKTOBAR

Otočac. — Vratio sam se jutros u Otočac, jer su mi drugovi poručili da treba da se vratim u Bosnu. Ali kad sam stigao u Glavni štab, pokazalo se da se ta poruka nije odnosila na mene.

Nemačka ofanziva u Gorskom Kotaru i dalje traje. Odbijeni su svi pokušaji Nemaca da prodru ka Jasenku i Drežnici. Nemačka kolona, koja je bila prodrila u Gospić, sada se povukla ka Gračacu.

Rekoše mi drugovi da je u »Biltenu« Vrhovnog štaba izišao ukaz o proizvodstvu pokojne Olge u čin majora.

Tito je napisao članak o Petoj ofanzivi:

»Peta neprijateljska ofanziva u proleće i ljeto 1943 protiv naše oslobođene teritorije u Crnoj Gori i Sandžaku ući će u historiju kao najslavnija epopeja naše Narodnooslobodilačke borbe. Analizu naše strategije i taktike, kao i neprijateljske daće Vrhovni štab na drugom mjestu iscrpno. Zadatak ovog uvodnika jeste: da se dotakne samo ukratko nekih najhitnijih stvari

iz ove najteže i najkrvavije borbe, u kojoj su se slavom ovjenčale naše četiri divizije Narodnooslobodilačke vojske — Prva i Druga proleterska, Treća i Sedma udarna divizija i brigade — Šesta istočno - bosanska i Prva majevička.

Peta neprijateljska ofanziva samo je bila nastavak Četvrte ofanzive, koja je počela u januaru mjesecu 1943, a koja se, pod kraj marta svršila porazno po neprijatelja u dolini Neretve i na gornjem toku rijeke Vrbasa, na gori Raduši, Makljenu i kod Gornjeg Vakufa. Zato je potrebno osvrnuti se sa nekoliko riječi i na tok Četvrte neprijateljske ofanzive na oslobođenu teritoriju Bosanske Krajine, Like i Banije i na ulogu koju su u toj ofanzivi odigrale, pored Prvog bosanskog i Prvog hrvatskog korpusa, i naprijed navedene jedinice. Te su jedinice primile kasnije na sebe sav teret Pete neprijateljske ofanzive. Ove su jedinice za vrijeme Četvrte ofanzive bile raspoređene na ogromnom prostoru od 300 km. Prva i Treća divizija u Centralnoj Bosni do rijeke Save, Druga divizija u Dalmaciji na Dinari i oko Knina, Sedma banijska bila je kod Petrinje i nosila je na svojim leđima sav teret one neprijateljske grupe koja je nastupala od Petrinje kasnije i divizije »Princ Eugen«, koja je nastupala kod Slunja, prema Bihaću.

Neprijatelj je načinio krupnu grešku što je Četvrtu ofanzivu započeo liniskim potiskivanjem naših jedinica, Prvog bosanskog i Prvog hrvatskog korpusa, sa zapada prema istoku, prije nego što je završio strategijsko opkoljavanje čitave naše oslobođene teritorije.

Vrhovni štab je znao da je to opkoljavanje u toku. Dobiveni su podaci da je Draža Mihailović načinio sporazum sa Nijemcima još u decembru mjesecu za zajedničku akciju; da Italijani pripremaju svoje baze u dolini Neretve i Prozora. Ali je Vrhovni štab imao toliko vremena da skoncentriše Prvu, Drugu i Treću diviziju na tome terenu i da preduzme ofanzivne operacije prije nego što neprijatelj završi opkoljavanje i preduzme svoju ofanzivu sa toga sektora. Prva i Treća divizija izvršile su sjajno svoj marš iz centralne Bosne i stigle za rekordno vrijeme na određeni prostor kod Gornjeg Vakufa, Prozora i Ivan-Sedla. Druga divizija zauzela je u naletu Imotski i sva okolna mjesta i brzo stigla na željezničku prugu kod Drežnice blizu Mostara. Italijanska divizija »Murde« našla se u kotlu, odrezana sa svih strana sa ogromnim ratnim materijalom. Ona je bila uništena, a sav materijal i naoružanje palo je u naše ruke. Zauzeta su utvrđena mjesta: Prozor, Rama, Jablanica, Ostrožac, Bradina, Ivan-Sedlo i druge stanice. Konjic je bio opkoljen i naše su trupe već zauzele dio grada na lijevoj obali Neretve. Svi uslovi za brzo napredovanje naših jedinica i izbjegavanje frontalnih borbi sa neprijateljem bili su stvoreni, ali je jedna druga stvar, i to presudna, ukočila sposobnost manevrisanja naših jedinica — ranjenici. Tri hiljade ranjenika iz Bosanske Krajine, Like, Dalmacije itd. preuzela je ova naša udarna grupa na svoja leđa i njih je trebalo spasti da ne padnu u ruke okrutnog neprijatelja. Evakuacija ranjenika preko 200 kilometara do Prozora i Neretve išla je sporo. Neprijatelj je dobio u vremenu i privukao kod Bugojna i Konjica tri njemačke divizije, nekoliko domobranskih i ustaških pukova i oko 12.000 četnika Draže Mihailovića. Zametnula se najveća bitka za ranjene, koja je trajala 40 dana. Visoka svijest i besprimjerna hrabrost boraca spasila je naše ranjenike. Nijemci, Italijani, ustaše bili su razbijeni. Ranjenici su prebačeni na lijevu obalu Neretve i dalje, pod okolnostima kakvih je bilo malo u historiji ratova.

Nastupila je druga faza ove velike borbe. Nijemci i ustaše obustavili su daljnu borbu zbog velikih gubitaka i potrebe pregrupacije. četnici izdajnika Mihailovića bili su strahovito razbijeni i naše jedinice nastavile su ih nemilosrdno goniti prema Crnoj Gori.

U borbi na Neretvi palo je u naše ruke mnogo raznih četničkih dokumenata i u njima je bila potpuno otkrivena jedna od najpodlijih izdaja Draže Mihailovića. Iz tih se dokumenata također vidjelo neposredno učešće londonske izbjegličke vlade u toj izdaji. Cilj je bio: uz pomoć Nijemaca, Italijana i ustaša uništiti našu Narodnooslobodilačku vojsku i osigurati sebi, uz pomoć okupatora, ubuduće vladavinu žandarma i kundaka nad narodima Jugoslavije. Imajući u svojim rukama sve dokaze ove odvratne izdaje, Vrhovni štab je donio rješenje: uništiti brzim nastupanjem prema Crnoj Gori četničke bande Draže Mihailovića i na taj način ih likvidirati kao neku značajnu snagu politički i vojnički. Taj zadatak su naše slavne divizije odlično izvršile. U nekoliko velikih okršaja, kao kod Kalinovika, kod Foče, kod Nevesinja, kod Mojkovca, na Sinjajevini četničke bande Draže Mihailovića bile su razbijene i razbježale se demoralizirane, po svojim selima. Crna Gora, Sandžak, veliki dio Hercegovine i Bosne bili su očišćeni i oslobođeni od četnika i njihovog terora, a sam Draža Mihailović pobjegao je sa 100 svojih žandarma u Srbiju.

Planovi Vrhovnog štaba bili su ostvareni. Četvrta ofanziva je propala. Opkoljavanje naše slobodne teritorije i uništavanje naših snaga nije uspjelo, zahvaljujući kontramanevru naše udarne grupe kod Neretve i Gornjeg Vakufa. Ranjenici su bili spaseni. Draža Mihailović je bio likvidiran baš u onim krajevima gde je bio najjače zasio, kao na primjer u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini. Otada on više ne pretstavlja ništa u vojničkom pogledu, a politički se potpuno raskrinkao. Rezultat toga bio je dolazak engleskih misija u naš štab i početak slanja pomoći našoj Narodnooslobodilačkoj vojsci od strane saveznika.

Peta neprijateljska ofanziva protiv naših jedinica u Crnoj Gori i Sandžaku bila je pripremana mnogo pametnije, u dalekoj pozadini, potpunim strateškim opkoljavanjem s ciljem kasnijeg taktičkog stezanja obruča oko naših jedinica u Crnoj Gori. Takvo strateško opkoljavanje odmah u početku urodilo je tim uspjehom za neprijatelja što nam je bio osujećen naš plan za daljnje ofanzivne operacije prema Metohiji i Kosovu, i prisililo nas da primimo odbranbene bojeve na vrlo nepovoljnom terenu za nas. Mnogi bi mislio da terenske teškoće i prirodne prepreke imaju uvijek prvenstvenu važnost u odbranbenim bojama za našu Narodnooslobodilačku vojsku. Ali to nije tačno, naročito to nije bio slučaj u Crnoj Gori. Terenske teškoće i prirodne prepreke ovdje su se pokazale kao minus za nas, a plus za neprijatelja. Zbog tih prirodnih prepreka silno je bilo onemogućavano manevriranje naših jedinica i baš te prirodne prepreke bile su velika opasnost za našu čitavu udarnu grupu u Crnoj Gori pri našem probijanju neprijateljskog obruča. Velika tehnička nadmoćnost: dalekometni topovi, mnogobrojna avijacija i specijalno izvježbane jedinice za brdsko ratovanje na strani neprijatelja dali su mu veliku prednost u borbi protiv nas i u savlađivanju tih prepreka.

Dalje treba imati na umu faktore koji kod običnih vojski, koje posjeduju sve što je potrebno za ratovanje, imaju drugostepenu, pa dapače i trećestepenu važnost, u našoj armiji imaju prvostepenu važnost. Na primjer, za našu Narodnooslobodilačku vojsku od prvostepene je važnosti ekonomsko stanje naroda na onom prostoru gdje se vode operacije. Mi u dubokoj pozadini nemamo magazina s hranom i fabrika za preradu hrane, kao što to ima neprijatelj, i zato smo često prisiljeni da stvaramo svoje strateške planove prvenstveno uzimajući u obzir taj faktor. Drugo, mi nemamo fabrika oružja i municije, i zato smo često prisiljeni udešavati svoju operativnu taktiku u vezi sa tim faktorom, bilo da se brane ili ne brane neki položaji ili teritorija, već prema tome koliko ima municije, ili da se napadne neko mjesto

ili grad bez neke strateške važnosti za nas, samo da se osvoji oružje i municija. Treće, politički faktor također igra u našoj borbi prvostepenu važnost. Mi smo narodna vojska i nije nam svejedno kakvo je raspoloženje naroda prema nama na prostoru gdje vodimo operacije. Mi se ne oslanjamo grubo na našu vojnu silu, već u prvom redu na sam narod, pa onda na vojnu silu. Evo, svi ti i još mnogi drugi faktori uvjetuju našu strategiju i taktiku. Ovo sam ovdje pomenuo radi toga da naš komandni kadar i borci lakše shvate sve ono što se zbivalo za vrijeme Četvrte, a naročito Pete neprijateljske ofanzive.

Kao što sam već naprijed spomenuo, naš položaj u Crnoj Gori i Sandžaku nimalo nije bio zavidan. Neprijatelj je izvršio sve svoje pripreme dok su bile u toku naše borbe sa četnicima Draže Mihailovića. Osim toga, naše su operacije bile vezane, kao na primjer kod Foče, za naše ranjenike, kojih je bilo još uvijek veliki broj i zbog toga se ranije nije moglo izbjeći opkoljavanje, iako je Vrhovni štab već znao šta neprijatelj smjera.

Neprijatelj je ovaj put, osim velike tehničke nadmoćnosti, imao i veliku brojčanu nadmoćnost. Protiv naših 20.000 boraca bilo je skoncentrisano 120.000 Nijemaca, ustaša, Italijana i Bugara. Ali je i ovog puta neprijatelj načinio jednu grešku, a ta je: on je svoje glavne snage skoncentrisao na pravcu našega nastupanja i na bokove, tj. kod Kolašina, Nikšića i Pljevalja, a kod Gacka, Foče i Kalinovika imao je iz početka slabije snage. Na takav raspored ga je navelo to što su i naše snage bile skoncentrisane na pravcu tih tačaka i što smo mi sve naše snage prebacili preko Drine i Pive, a na lijevoj obali tih rijeka nije ostala ni jedna naša jedinica.

Ali, predviđevši mogućnost toga da neprijatelj zaposjedne i lijevu obalu tih rijeka, odnosno planinu Maglič, Vučevo i Volujak i na taj način potpuno onemogućiti probijanje tim pravcem, mi smo odlučili prebaciti odmah jednu manju jedinicu na Vučevo kao mostobran za slučaj potrebe. U ovom predviđanju mi se nismo prevarili: u isto vrijeme kada je stigao jedan bataljon Druge proleterske brigade na Vučevo, stigla je s druge strane jedna njemačka jedinica, koja je u oštroj borbi bila zbačena s brda u dolinu. Sada je sva ozbiljnost položaja bila nama potpuno jasna, a neprijatelj je shvatio da mi namjeravamo da se probijemo u tome pravcu. Mi smo sada prebacivali na to brdo sve nove i nove snage sa zadatkom ofanzivnih operacija i izbacivanja neprijatelja sa položaja u dolinu rijeke Sutjeske. S druge strane, preduzeli smo ofanzivne operacije prema Gacku i uputili brzim maršem Drugu dalmatinsku brigadu na jednu od najvažnijih tačaka, tj. na Gornje Bare, brdo u trouglu gornjeg toka rijeke Sutjeske i Neretve. Ova je brigada kasnije odigrala presudnu ulogu u povlačenju naše glavnine preko tjesnaca rijeke Sutjeske i pokazala divne primjere upornosti i herojstva. Ali je i neprijatelj brzo uvidio svoj propust. On je sada hitno dovlačio velika pojačanja i zaposjedao, utvrđivao sva brda i istaknute tačke u pravcu našeg namjeravanog povlačenja. U dolini rijeke Sutjeske razvila se ogorčena i dugotrajna bitka između neprijatelja i naših jedinica, koje su probijale obruč njemačkih trupa.

No glavni momenat je neprijatelj propustio. Najopasnije, tj. zaposjedanje Maglića, Volujka i Vučeva bilo je osujećeno. Mogućnost probijanja naše glavnine bila je stvorena. Dok je naša Treća divizija kao zaštitnica vodila krvave borbe još uvijek i kod Šavnika i na rijeci Komamici dotle su Prva i Druga divizija razbijale neprijateljski obruč na rijeci Sutjesci, a njihove prethodnice uporno prodirale sve dalje naprijed, preko Zelengore, u pravcu glavnog drumu Foča — Kalinovik. Te su jedinice stvarale u teškim borbama jedan koridor kroz dubinski neprijateljski raspored, kroz koji se povlačila naša glavnina. Tri neprijateljska obruča, na rijeci Sutjesci, na drumu Foča — Kalinovik i na pruzi Sarajevo — Višegrad bila su probijena,

a neprijateljski plan o potpunom uništenju naše herojske udarne grupe propao je.

I kod Četvrte i kod Pete neprijateljske ofanzive neprijatelj je učinio krupne propuste, koje smo mi u punoj mjeri iskoristili. Da je nemačka grupa Anaker, koja je prodirala od Gacka i prema gornjem toku Neretve, kada naših snaga uopće još nije bilo na lijevoj strani rijeke Pive i Drine, brzo zaposjela naprijed navedene planine, bio bi, vjerovatno, makar djelimično, uspio neprijateljski plan.

Besprimjerno herojstvo naših boraca i snalažljivost našeg komandnog kadra savladali su skoro nemoguće zapreke. Peta neprijateljska ofanziva i njezin krah digao je pred čitavim svijetom ugled naše slavne Narodnooslobodilačke vojske na visoki stepen. Borci, komandiri, komandanti i politički komesari Prve, Druge, Treće i Sedme divizije ispunili su sjajno svoju dužnost prema narodu i u šestomjesečnim neprekidnim bojevima pokazali sve one osobine koje moraju da posjeduju vojnici i komandni kadar Narodnooslobodilačke vojske. Moje priznanje i zahvalnost borcima, komandirima, komandantima i politkomesarima Prve, Druge, Treće i Sedme divizije i Prve majevičke i Šeste bosanske brigade.

Slava herojima palim u toj velikoj i slavnoj borbi!«

ČETVRTAK, 14 OKTOBAR

Otočac. — Veljko Kovačević je jutros javio da su Nemci obustavili svoje napade iz pravca Mrkoplja i Vrbovskog u južnom pravcu, ali da su sada otpočeli napade iz Ogulina preko Josipdola ka Jezeranama i Brijunu. Na ovom putu nemamo dovoljno prepreka, pa Nemci mogu vrlo duboko prodreti. U podne stiže izveštaj od šeste ličke divizije da Nemci u Bihaću vrše velike koncentracije. Oko Bihaća nalazi se jedna kolona duga preko šest kilometara, sve kamion do kamiona. Izgleda da hoće da se probije preko Lapca ka Kninu i Splitu.

PETAK, 15 OKTOBAR

Otočac. — Jutros rano stigao je Andrija Hebrang iz Plaškog. Juče je završeno drugo zasedanje ZAVNOH-a. Andrija mi je dao rezoluciju koju je ZAVNOH juče usvojio. Ima nekoliko važnih formulacija:

»Izbeglička vlada nema prava da govori u ime našeg naroda. Opravdani zahtijev SSSR-a i potlačenih evropskih naroda za otvaranjem druge fronte, to jest koja bi privukla veće snage zajedničkog neprijatelja, nailazi na otpor međunarodne reakcije, koja nalazi podršku i u nekim krugovima britanske i američke vlade. Međunarodna reakcija nastoji da se rat što više produži. Špekulacija reakcije dobiva svoj izraz i u podržavanju protunarodnih emigrantskih vlada, koje nailaze na podršku u Londonu i Vašingtonu. To je slučaj s novom Badoljovom vladom u Italiji u kojoj sjede dva generala poznata po zločinima izvedenim nad našim narodom. Isti je slučaj s poljskom vladom, koja već pune dvije godine podupire fašističke okupatore i na najbesramniji način vodi otvorenu borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

U ovo sudbonosno vrijeme, kada naši narodi vode besprimjernu borbu za svoje oslobođenje, za svoj opstanak i svoju nacionalnu nezavisnost, šaka izdajica i izbjeglica, koji su sebe prozvali vladom, pokušavaju na sve načine iskoristiti tekovine narodnooslobodilačke borbe u svoje prljave, klikaške interese. Izbjeglička velikosrpska klika povezala se s okupatorom i pune ga dvije godine pomagala u borbi protiv naših naroda. Povezavši se s reak-

cionarnim grupama u Londonu i Vašingtonu, ovi izdajnici žele narodima Jugoslavije nametnuti svoj protivnarodni tiranski režim i povratiti im ponovno velikosrpsku hegemoniju. Oni su se čak spremili za slučaj da im plan ne uspije, pa su u posljednje vrijeme počeli kovati planove o razbijanju Jugoslavije i o stvaranju Velike Srbije, u kojoj bi četnici Draže Mihailovića vodili glavnu riječ.

U ime hrvatskog naroda, u ime svih Srba u Hrvatskoj i nacionalnih manjina Hrvatske, ponovo ističemo, da izbjeglička vlada, ma kakva ona bila, ili „činovnička“ ili „privremena“ ili ma kakva druga, nema nikakvog prava da govori u ime našeg naroda.

Za novu demokratsku Jugoslaviju. Isto tako ponovo podvlačimo da izdajnik Pavelić nema nikakvog prava da govori u ime hrvatskog naroda. On je izvršio najprljaviju izdaju i najogavnije zločine nad srpskim i hrvatskim narodom. Pobivši na stotine hiljada Srba i Hrvata i stavivši se u službu tuđinca, ovaj zlikovac je pokušao od Hrvatske stvoriti instrument fašističke politike na Balkanu. No hrvatski je narod ujedno razbio klevete četničkih razbojnika, koji su pokušavali identificirati slobodoljubivi hrvatski narod s Pavelićevim ustaškim zlotvorima.

Hrvatski i srpski narod, u zajednici s ostalim narodima Jugoslavije, bore se za novu demokratsku Jugoslaviju, slobodnih i ravnopravnih naroda, u kojoj će — na bazi samoodređenja — biti izgrađena i slobodna i demokratska Hrvatska. Srbi u Hrvatskoj dali su u dosadašnjim borbama nevidene žrtve i dokaze o svojoj velikoj ljubavi prema zajedničkoj domovini, pa kao što su se zajedno s Hrvatima borili protiv zajedničkog neprijatelja, tako će zajedno uživati i plodove pobjede i slobode! Nema, ne smije i neće biti Hrvatske, u kojoj Srbima ne bi bila zajemčena puna ravnopravnost i jednakost. Ova nova zajednica slavenskih naroda na Jugu — nova demokratska Jugoslavija — stvara se odozdo, u zajedničkoj borbi svih njezinih naroda, a ne nametanjem protunarodnih režima odozgo, od strane onih, koji s narodom nemaju veze. To je najbolje jamstvo da će naši narodi živjeti u istinskom bratstvu, jednakosti i slobodi. U novoj zajednici naroda Jugoslavije ostvariće se i vjekovne socijalne težnje radništva i seljaštva.«

★

Današnji izveštaji s frontova govore o sve jačim prodorima Nemaca. U 16 časova Veljko Kovačević javlja da su nemački tenkovi prodrli u neposrednu blizinu Jezerana.

Uveče sam razgovarao s Vladom Bakarićem i Gošnjakom. U 22.00 javlja se ponovo Veljko Kovačević.

— Nemci su prošli Jezerane, jednim krakom idu ka Drežnici, a drugim ka Brinju! Četvrta brigada se izvukla iz obruča koji Nemci hoće da stvore. Prva i Treća brigada idu da se zabace neprijatelju za leđa preko komunikacije Sušak — Ogulin. Druga brigada se povukla i nalazi se kod Drežnice.

Veli Gošnjak:

— Kriza u neprijateljskim ofanzivama traje sve dokle god ne vidiš tačan pravac njihovog nadiranja i dok im ne počneš da se zabacuješ za leđa!

Govori Vlado o patnjama našeg naroda u Gorskom Kotaru, gde su sada Nemci ponovo prodrli, o patnjama naroda na Kordunu, Lici:

— Procentualno ovolike gubitke u ovom ratu imao je samo Sovjetski

Savez sem nas. Kako je teško ići kroz Gorski Kotar, Kordun, Liku. Ideš satima i satima, pa samo vidiš spaljena i porušena sela. Od Korduna pa sve do Korenice nema ni jedne jedine čitave kuće. Sve je popaljeno. Punih šest sati na konju ide se od Korduna, od Močila i Zbijega, pa preko Plitvica, Prijeboja, Rudanovaca, sve do Korenice, i sve pusto ... Ali, ipak, narod ovih krajeva pomaže vojsku svim silama, i da nam nije te pomoći naroda, ne bismo se mogli održati.

Pred ponoć je stigao telefonski izveštaj od šeste ličke divizije:

— Prva brigada šeste divizije na Zuleševici je dočekala, zajedno s Kordunašima, jednu nemačku kolonu od pet stotina kamiona koja se probijala u pravcu Gračaca. U jurišu na tu kolonu zapaljeno je dvadeset i pet kamiona, zahvaćen je bogat plen. Ima i zarobljenika. Nemci su žestoko reagirali. Tenkovi su bili u koloni, a avijacija je pratila svaki pokret naših jedinica. Ipak je zadatak izvršen.

U 0.30 stiže izveštaj da su nemački tenkovi izbili pred Drežnicu. Naleteli su na jedan naš kamion i pobili oko dvadesetak drugova. Palili su neke kuće oko Drežnice. Sada nadiru dalje kroz Gorski Kotar.¹

— Da li ćemo doživeti i šestu ofanzivu? — rekoš Vladi.

Vlado Bakarić i Gošnjak doneli su odluku da u tri sata izjutra pređemo iz Otočca u jedan zaselak između Trnavca i Crne Vlasti kod Vrhovina. Čekali smo kraj telefona izveštaje naših jedinica i razgovajali. Pričao nam je Gošnjak o tome kako je pobjegao iz koncentracionog logora u Francuskoj i stigao preko Nemačke u partizane. Po povlačenju iz španije Gošnjak se nalazio s ostalim drugovima u logoru Verne na jugu Francuske. Oni su stalno pokušavali da se na legalan način izvuku iz logora, ali kad su svi planovi propali, partiska organizacija donela je odluku da

¹ Tek što je prošla ova neprijateljska ofanziva na sektor Gorskog Kotara i Hrvatskog Primorja, odmah je došlo do novih žestokih borbi. Preko Knina, Gospića, Otočca, Žute Lokve, Senja, nadirale su dve nemačke divizije, koje su išle iz Grčke za severnu Italiju. Trinaesta divizija primila je borbu sa ovim neprijateljskim jedinicama na svome sektoru. Osobito žestoke borbe razvile su se kod Žute Lokve i Prokika s jakim prethodnicama nemačkih divizija. Organizovani otpor naših jedinica na tom sektoru primorao je Nemce da razviju svoju glavninu da bi prodrli preko Žute Lokve za Senj. Na tom sektoru vodile su se žestoke borbe nekoliko dana i Nemci su trpeli teške gubitke. Njihove kolone stalno su bile zasipane mitraljeskom vatrom a komunikacija bila prekidana više puta, što je Nemcima znatno usporavalo kretanje i primoravalo ih na borbu na svakom kilometru. Uporedo sa ovim borbama žestoke borbe odvijale su se na komunikaciji Senj — Novi. Samo jednog dana na ovom sektoru neprijatelj je imao preko 300 mrtvih vojnika. Tu su zaplenjene prilične količine oružja i ratnog materijala.

Još su trajale borbe sa zaštitnicama ovih kolona kada je nemačka komanda uputila u decembru 1943 godine na sektor Gorskog Kotara i Hrvatskog Primorja 392 diviziju. Ova divizija nadirala je od Karlovca preko Ogulina, odakle se razvila u dva napadna pravca. Jednom kolonom pošla je pravcem Ogulin — Jezerane — Brinje — Žuta Lokva, a iz Žute Lokve jednom kolonom razvila se prema Senju, a jednom prema Otočcu. Druga kolona iz Ogulina napadala je pravcem Jasenak — Drežnica. Sa ovom divizijom vodile su se naročito žestoke borbe na Kapeli, oko Jezerana, Stajnice, Križpolja i Brinja, gde je neprijatelj pretrpeo osetne gubitke. Pošto je neprijatelj zauzeo Brinje i Žutu Lokvu, Druga i Treća brigada Trinaeste divizije imale su naročito teške borbe između Žute Lokve i Otočca koji je neprijatelj zauzeo posle deset dana teških borbi.

Neprijateljska kolona koja je napadala iz Ogulina preko Jasenka na Drežnicu, pretrpela je osetne gubitke od Prve brigade Trinaeste divizije i od jedinica Prvog primorsko - goranskog odreda i bila je primorana da se povuče.

392 divizija u ovim operacijama bila je potpomognula s nekoliko ustaških bojni, među kojima je bila poznata koljačka Mesičeva bojna. S njima su još nastupale i neke četničke jedinice koje su gamizonirale u Ogulinu. Na ovim pozicijama 392 divizija ostala je sve do konca rata i na tim pozicijama bila je potpuno uništena zajedno sa štabom divizije od jedinica Četvrte armije. Za vreme njenog boravka na tom terenu izvršila je mnogobrojna paljenja sela

svi oni drugovi, koji imaju dovoljno snage, što pre pobjegnu iz ovog logora. Prvi je iz ovog logora uspeo da pobjegne Peko Dapčević. U ovom bekstvu pomogla mu je partiska organizacija. Napravljen je vrlo vešt plan i Peko se izvukao iz logora noseći neke kante, kao da je intendant. Posle je zamakao preko železničke pruge i dohvatio se šipražja. Uslovi u logoru sve su se više pogoršavali. Francuski stražari davali su hranu najgore vrste, tako da su drugovi došli na ivicu snaga. S jeseni 1941 godine drug Gošnjak se počeo da sprema za bekstvo uz pomoć ostalih drugova. On se prvo, zajedno s drugom Kalafatićem, dobrovoljno javio za rad, kako bi stekao poverenje čuvara. Puna dva meseca je radio kao grobar, pa je kasnije prešao u stolarsku radionicu u logoru, ulagao velike napore i, najzad, čuvari su mu dozvolili da radi i izvan logora. Plan za bekstvo bio je potpuno pripremljen. Drugovi su bili nabavili jednu geografsku kartu okolnog terena, čak i jedan kompas. Gošnjak je sam krenuo jer se Kalafatić razboleo od tifusa.

I dok je jedan stražar brbljao s nekim ženama ispred vrata, Gošnjak je iskočio kroz prozor kuće u kojoj je radio, preskočio železničku prugu i dohvatio se polja. Gošnjak je bio nevero važno oslabio u logoru i teško se kretao. Posle pola sata zavukao se u jednu šikaru i tu čekao da se smrkne. Njegovo bekstvo već je bilo primećeno. Patrole francuskih žandarmerija na biciklima jurile su na sve strane. Čuvari logora imali su specijalan sistem za hvatanje begunaca. Držali su straže u pripravnosti na desetine kilometara oko logora.

Kad je mrak pao Gošnjak se izvukao iz šumarka i maršovao je čitavu noć, prešavši četrdeset i pet kilometara, dok nije seo na jedan voz i stigao u Tuluzu. Tu je imao već javku za francusku Partiju. U Tuluzi je

i pokolje stanovništva. Ona je svakodnevno ubacivala »trupove« preobučene u partizanske uniforme, prebacivala ih kroz šume u našu pozadinu i vršila pokolje u selima. Jedan takav »trup« došao je u selo Škalici obučen u partizanske uniforme, pretstavljajući se da su oni borci Druge brigade i kada se narod skupio oko njih na mestu su streljali 35 ljudi, među kojima je bilo i nekoliko odbornika.

Na isto takav način jednom »trupu« uspelo je uništiti i zarobiti celu komandu Primorskog područja, koja se nalazila iznad Ledenica.

Početkom 1944 godine jednog dana takvim upadima jedinice 392 divizije u Drežnici poklale su oko 120 ljudi, žena i dece, a nekoliko dana kasnije u selu Vodoteču i Gornjem Kraju poklali su oko 90 ljudi, žena i dece.

Borbe sa 392 divizijom trajale su dugo vremena i vođene su pod neobično teškim uslovima. Sama činjenica da je ta divizija zaposela komunikaciju Ogulin — Brinje — Senj, odrezala je Gorski Kotar i jedinice Trinaeste divizije od Like i Korduna od kojih je ekonomski skoro u potpunosti zavisila. Ali uprkos toga Trinaesta divizija pokazala je neverovatnu žilavost i upornost u borbi. Pojedina mesta prelazila su po nekoliko puta iz ruke u ruku. Vrh Male Kapele kuda su vodili naši partizanski putevi za Kordun bio je poprište upornih borbi pod naročito teškim vremenskim prilikama. Uprkos svih navaljivanja neprijatelju nikada nije uspelo da nam oduzme celu oslobođenu teritoriju, tako Mrkopalj, Ravna Gora, Delnice, Fužine, Gerovo, Čabar, Brod na Kupi, Srpske Moravice, Vrbovsko s malim prekidima pa sve do potpunog oslobođenja naše zemlje držali su čvrsto u rukama naše vojske. Glad je bio naročito težak neprijatelj. Narod Gorskog Kotara i jedinice Trinaeste divizije retko su kada za ovih osamnaest meseci jeli hleb. Dobiti hleb to je bio praznik. U surovj zimi 1943 — 1944 godine, naša Trinaesta divizija izdržala je neverovatne napore, u zimi i ledu u kraju koji je skoro potpuno bio spaljen. Samo u Drugoj brigadi u toku marša između Drežnice i Mrkoplja ostalo je u snegu od iznemoglosti i studeni 25 mrtvih drugova, a pedesetorici su vršene amputacije stopala i nogu, dok je stotinu drugova dobilo lakše ozlede od smrzavanja. Bilo je slučajeva da su drugovi zaticani smrznuti oko drva spremljenih za vatru. Bilo je više slučajeva smrzavanja smučara — kurira, dok su pokušavali da poprave veze na smučkama.

Uprkos svih tih teškoća Trinaesta divizija ispunila je svoj zadatak i nije napuštala tako važan strateški teren kuda su prolazile životne komunikacije za neprijatelja.

ostao punih deset dana pa je prešao u Marselj. Odatle se, sve preko partiske veze, prebacio u Pariz. Imao je priličnih teškoća prilikom prelaza preko demarkacione linije između dveju zona u Francuskoj. U Parizu drug Gošnjak dvaputa bio je hapšen, ali je uspeo da se izvучe iz ruku policije. Posle se uz pomoć partiske organizacije prebacio u Nemačku, tu se prijavio kao radnik, legalizovao se pod tuđim imenom, pa je prvu priliku iskoristio, seo na voz i došao u Jugoslaviju.

U julu 1942 godine Gošnjak je stigao u Zagreb, pustio je brkove, nosio je crne naočare. Iz Zagreba je došao u svoje rodno mesto Sisak. Usput je sreo starog agenta Biroša, ali ga ovaj nije prepoznao. Svratio je do jednog suseda, pa ga ni on nije prepoznao. Pitao ga šta je s njegovom porodicom. Doznao je da mu je majka živa, pa je ušao u kuću, prvi put posle sedam godina. Majka ga je prepoznala i odmah mu rekla:

— Ubiće te, sine, ubiće te, sine!

Majka druga Gošnjaka imala je vezu s našom partiskom organizacijom u Sisku i već nekoliko dana kasnije on je stigao u Novo Pračno, tri kilometra od Siska, gde su se već nalazili partizani.

SUBOTA, 16 OKTOBAR

Zaselak Trnavca. — Izgleda da će se zasedanje AVNOJ-a uskoro održati. Svi članovi AVNOJ-a dobili su nalog da budu spremni za put. AVNOJ će se sastati u Jajcu. Samo ima vesti o počecima nemačke ofanzive na Sloveniju, pa se ne zna kako će slovenački delegati stići na zasedanje.

NEDEUA, 17 OKTOBAR

Zaselak Trnavca. — Razgovarao sam danas s omladincem Slavkom Komarom o borbama Zagreba u leto 1941 godine. On je s jednom grupom od dvanaest omladinaca 4 avgusta usred dana, tačno u podne, napao bombama i revolverima jednu četu ustaša, takozvanu »Sveučilišnu satniju«, koja je išla da smeni stražu pred Pavelićevim dvorcem. Naši omladinci su došli s bombom pred ustašku kasarnu kod »Đačkog doma«, odmah prekoputa Botaničke bašte, u najužem centru Zagreba. Slavko s četiri druga uzeo je zaklon iza zida, a ostali drugovi su bili raspoređeni naokolo, čuvajući odstupnicu. »Sveučilišna satnija« nastupala je u četvoro-ored i, tek što je izišla iz kasarne, prve bombe su pale. Naši drugovi nisu znali da se na prvom spratu nalazi mitraljez, pa nisu mogli da upotrebe revolvere kad su bacili bombe, jer je ustaški mitraljez počeo da dejstvuje pravo na njih. Ipak, od bombi je ubijeno i ranjeno 28 ustaša.

Ova akcija imala je silnog odjeka u čitavoj Hrvatskoj. Ustaše su kasnije uspele da uhvate nekoliko omladinaca koji su učestvovali u akciji. Radnika Ingesa ustaše su sedam dana mučile dok nije izdahnuo, ali nije hteo da oda organizatora akcije. Junački se držao i omladinac Vidaković, radnik. I on je izdahnuo pod batinama.

U leto 1941 godine u Zagrebu je izvršen čitav niz uspehlikih akcija. Zapaljen je stadion, dignuta je glavna telefonska centrala u vazduh. U ovoj poslednjoj akciji učestvovala je jedna grupa poštanskih činovnika u kojoj su se nalazili i drugovi Galjer i njegova drugarica, Jožo Čuljat, Markon i drugi. Oni su uspehli da postavje paklene mašine u centralu i Nemcima je posle bilo potrebno sedam meseci da u potpunosti uspo-

stave telefonski saobraćaj. Morali su da donesu iz Nemačke novu centralu. Galjer i drugovi su prešli na oslobođenu teritoriju na Kordun. Galjer je kasnije poginuo u partizanima, a njegova drugarica sada je sekretar sreskog komiteta Slunj. Ovih dana jedna četnička grupa prodrla je u sedište sreskog komiteta. Jednog druga su ubili, jednu drugaricu ranili, Galjerku ranili u grudi i u nogu, ali ona je ubila jednog četnika, dvojicu ranila, tako da su ostali pobjegli.

PONEDELUK, 18 OKTOBAR

Zaselak Trnavca. — Treća krajiška brigada izvršila je jednu od najznačajnijih akcija poslednjih meseci. Prodrla je u Zenicu, najvažniji industrijski objekat u Bosni. Nanesena je velika šteta raznim postrojenjima, tako da će rad biti prekinut za prilično dugo vremena. U isti mah uništeno je i nekoliko mostova, pa je saobraćaj između Sarajeva i Broda ponovo obustavljen.

★

Rusi uspešno napreduju na desnoj obali Dnjeptra. Jugozapadno od Kremenčuga za dva dana borbi prodrli su dvadeset i pet kilometara na frontu širokom četrdeset kilometara. Napravili su jedan prodor i severno od Kijeva, kod Gomelja. Tako su stvorene čvrste baze za opkoljavanje Kijeva.

★

Povodom predaje četiri bombardera tipa »Liberator« izbegličkoj vladi, Vrhovni štab i AVNOJ objavili su sledeću protestnu izjavu:

»U Jugoslaviji postoji samo jedna oružana snaga koja vodi već dve godine borbu protiv okupatora, a to je Narodnooslobodilačka vojska. S druge strane, ministar jugoslovenske vlade Draža Mihailović zauzima neprijateljski stav prema Narodnooslobodilačkoj vojsci i saraduje s okupatorom, i do danas nije praktično pokazao da je on na čelu svojih četnika pružio ma kakvu pomoć saveznicima u borbi protiv okupatora. On to nije do danas pokazao, a i danas s njima otvoreno saraduje.

Pošto je Amerika predala aparate pretstavnicima vlade, koja nema nikakve veze s našom oslobodilačkom borbom, nama je taj čin nerazumljiv i smatramo da se ovaj akt protivi principima izraženim u Atlantskoj povelji.«

U ovoj izjavi isto tako se pokreće pitanje našeg oružja i mornarice koje je Italija zaplenila posle pada Jugoslavije 1941, pa se traži da se sve to preda našoj vojsci, »koja je jedini pravni naslednik jugoslovenske vojske i koja se bori protiv zajedničkog neprijatelja svih slobodoljubivih naroda.«

BANIJA I SLAVONIJA

UTORAK, 19 OKTOBAR

Pokret. — Sutra se održava partiska konferencija u Baniji, pa Vlado Bakarić odlazi tamo. Pozvao me je da pođem s njim. Išli smo malim italijanskim vojnim automobilom, »kokošinjem« kako ga nazivaju partizani. Ovaj automobil zaplenjen je u bici kod Perjasice, a bio je svojina jednog italijanskog generala. Kad su partizani otvorili zadnji deo automobila, gde se drže rezervni delovi i guma, iskočilo je nekoliko kokošaka koje su Italijani bili opljačkali. Tako je automobil prozvat »kokošinjac«.

Preko Plitvica krenuli smo na Plaški, Primišlje, zatim se spustili do Slunja, Cetingrada i Kladuše. Između Kladuše i Vrnograča sreli smo jednu brigadu Sedme divizije koja se vraćala s Korduna. Sada Sedma baniska divizija broji četiri brigade. Borce, koji su se vratili iz Crne Gore, narod naziva »proleterima«; oni mnogo paze da se ponašaju kao pravi »proleter« i vrlo su ponosni što su se borili u Četvrtoj i Petoj ofanzivi.

Prošli smo kroz Vrnograč, pa zatim krenuli na sever ka Glini. Ovim putem nikakav automobil nije prolazio od januara ove godine kada je otpočela Četvrta ofanziva. Na jednom mestu nismo znali put, pa pitamo jednu ženu kuda da idemo. A ona se krsti:

— Ovuda nije prošao nijedan partizanski automobil, pa kad naidoste iz daljine meni se učini opet ofanziva ...

Ovaj drum vodi pravo u Glinu, koja je u neprijateljskim rukama. Nekoliko kilometara ispred Gline treba da skrenemo sporednim putem da bismo izbili u selo Maju, a odatle drumom u pravcu Dvora sve do sela Klasniča, gde će se održati konferencija. Mrak je već pao, jedva smo pronašli sporedni put, okrenuli smo prema Maji. Ovo selo se nalazi odmah do Gline, neprijatelj često upada u njega. Bili smo došli na periferiju Maje i zaustavio nas je stražar. Gledamo ga Vlado i ja, na njemu nemačka uniforma. Već smo izvukli revolvere, mislili smo da su Nemci ušli u selo, kad, srećom, Vlado Bakarić primeti u poslednjem trenutku da je ovo partizan:

— Ma što ne nosiš veću zvijezdu!

Tako prođosmo kroz Maju i posle dvadeset minuta bili smo u Klasniću, velikom selu. Noćili smo u komandi područja. Zatekli smo Simu Todorovića, jednog od prvih partizana Banije. Konferencija počinje sutra pre podne u devet.

SREDA, 20 OKTOBAR

Klasnić. — Još od rane zore počeli su da se skupljaju delegati oko prostrane klasničke osnovne škole, ukrašene cvećem, vencima i raznobojnim parolama. Na zidovima parole ispisane cvetićima. Oko devet otpočeo je rad. Prisutno je preko sto pedeset delegata. Tu je mnogo drugova iz Sedme baniske divizije. Sreo sam Pavla Jakšića, njegovog komesara Kladarina, Peru Lalovića, Milinka Marojevića, Savu Vukčevića.

Duško Brkić je pozdravio konferenciju u ime CK KPH i u svom referatu naglasio da su sazreli uslovi da AVNOJ preraste u naše najviše zakonodavno telo, da AVNOJ odrekne pravo emigrantskoj vladi i Londonu da dalje pretstavlja narode Jugoslavije. Isto tako Duško je podvukao značaj drugog zasedanja ZAVNOH-a koji se izjasnio za federativnu demokratsku republiku Jugoslaviju.

Kad je Duško završio svoj referat počeli su delegati da postavljaju pitanja. Donosim ih po redu kako su postavljana:

- 1) Kako se slažu principi Atlantske povelje s pomaganjem Badolja od strane saveznika?
- 2) Kakav je odnos francuskog Nacionalnog komiteta i Engleske?
- 3) Kako se slažu principi Atlantske povelje s predajom američkih bombardera Draži Mihailoviću?
- 4) Zašto saveznici pomažu generala Žiroa i suprotstavljaju ga generalu De Golu?
- 5) Kakve su perspektive za otvaranje drugog fronta?
- 6) Kakav je položaj Kine u ratu s Japanom?
- 7) Da li će Turska ostati izvan rata ili će saveznici preko nje ući na Balkan?
- 8) Da li postoji u Japanu Komunistička partija i kako ona radi?
- 9) Zašto je takav odnos poljske izbegličke vlade prema poljskim partizanima?
- 10) Kakva je vlast na oslobođenoj teritoriji u Albaniji?
- 11) U kakvoj su nameri došli engleski padobranici koji su se spustili u naše štabove?
- 12) Kako se zove grčki Draža Mihailović?
- 13) S kojim je namerama prešla emigrantska vlada u Kairo?
- 14) Da li će se narodima u engleskim kolonijama dati sva prava koja proističu iz Atlantske povelje?
- 15) Zašto saveznička pomoć koja nam se daje nije delotvornija, kad njihove misije sede po našim štabovima?
- 16) Kako se razvija narodnooslobodilački pokret u Bugarskoj?
- 17) Kakva je situacija u Indiji?
- 18) Da li će narod u Italiji imati pravo da izabere vlast kakvu želi?
- 19) Zašto saveznici idu 15 dana preko Volturna, a Rusi za jedan dan prešli Dnjepar?

- 20) Narodnooslobodilački pokret u španiji?
 21) Odgovornost nemačkog naroda za zločine hitlerovaca?
 22) Kako gledaju saveznički krugovi na Rudolfa Hesa i šta on radi u Engleskoj?
 23) Da li će saveznici, u slučaju iskrčavanja u Jugoslaviju, dovesti sobom izbegličku vladu? — tri pitanja.
 24) Odnos Čang Kaj Šeka i Komunističke partije Kine?
 25) Kada će biti osnovano veće Srbije?
 26) Kakve su Mačekove veze s Englezima?
 27) Kako da se zahvalimo našim iseljenicima u Americi na pomoći koju nam šalju?
 28) Zašto radio London govori kako engleski oficiri, koji se nalaze u našim štabovima, vode našu vojsku, kada to nije istina?
 29) Kakvi su odnosi između Engleske i Amerike?
 30) Muslimani i narodnooslobodilački pokret?
 Posle podne držao je referat drug Čedo Borčić, pa su posle delegati iz pojedinih srezova davali svoje izveštaje.

Pretstavnik Gline veli da je mobilizacija kod njih uspešno završena. Nije bio nijedan slučaj dezerterstva, četnički uticaj sasvim je opao. Četnici su tvrdili da će se Englezi iskrcati i pobiti sve partizane i ustaše, a vlast predati četnicima. Zajam ZAVNOH-a dobro je upisan. Prešlo se već preko 100.000 kuna. Narod jedva čeka da se otvori drugi front, kako bi se rat što pre završio. Samo se narod smeje kada sluša izveštaje radio Londona da su saveznici na reci Volturno zarobili osam Nemaca!

Drug iz Kostajnice kaže da sve veći broj ljudi dolazi u naše brigade. Ustaše pale sela. Nemci to isto rade na Trokutu. Spalili su selo Crkveni Bok i rekli:

— Hajdete u četnike, pa vas nećemo paliti!

Četnici šire ovakvu propagandu: Zašto da se boriš, zašto da ideš u partizane, kad si dve godine sedeo kod kuće? Rusi su već na Dunavu, Englezi na dve stotine kilometara od jugoslovenske granice, rat će biti gotov za mesec-dva, ti nemaš šta da pomažeš, pa bolje sačuvaj glavu i ne idi u partizane.

ČETVRTAK, 21 OKTOBAR

Klasnić. — Nastavili smo rad jutros oko osam. Izveštaj je podneo drug iz Petrinje, pa se razvila diskusija. Govorili su Milinko Marojević i Đuro Kladarin, pa je uzeo reč Vlado Bakarić. On je prvo ukazao na razvoj borbe u Baniji od marta 1942, kada je prisustvovao sastanku plenuma Okružnog komiteta, pa do današnje konferencije. U ovom periodu došlo je do krupnih promena u našoj zemlji, i to drugovi u Baniji treba da uoče. Mi smo čitav narod okupili na liniji borbe protiv okupatora; od odreda i brigada sada je stvorena armija od preko 200.000 ljudi. Sada treba mobilisati i svakog pojedinca u borbi protiv okupatora. Sada je to dužnost svakog građanina, to je njegova građanska dužnost.

Dalje drug Vlado govori o sve većem učešću Hrvata u narodnooslobodilačkoj borbi. Danas se u Narodnooslobodilačkoj vojsci u Hrvatskoj nalazi preko 50% Hrvata. U hrvatskim selima ne treba narodu govoriti

samo: »Mi se borimo za pravednu stvar«. Treba pred hrvatske mase postaviti pitanje kakva će biti budućnost hrvatskog naroda ako on ne bude učestvovao u narodnooslobodilačkoj borbi. Sve veći broj funkcionera HSS-a pristupa u naše redove. Zašto? To su objektivni razlozi, sve je veći uticaj našeg pokreta u hrvatskim masama. Ali, sasvim je pogrešno smatrati da je ZAVNOH koalicija s tim prvacima HSS-a. Narodnooslobodilački pokret je jedinstven, to je njegova snaga, on nije nikakva koalicija.

Drug Vlado zadržao se opširno na problemu odnosa između Srba i Hrvata u Hrvatskoj i ukazao je kako se to pitanje uspešno rešava. Na kraju je govorio o još jednoj formi jedinstva naroda, o narodnooslobodilačkim odborima. Oni su organ jedinstva naroda. Zato treba u Baniji obratiti naročitu pažnju odborima. Oni treba da budu i moćni politički organi. Od današnjeg rada narodnooslobodilačkih odbora zavisi sutrašnjica. Kad se po oslobođenju postavi pitanje koju ćemo vlast birati, novu ili staru, narod će procenjivati na osnovu dosadašnjeg rada narodnooslobodilačkih odbora.

Posle druga Vlade govorio je Petar Lalović, rukovodilac polit-odela Sedme divizije. Tek što je on uzeo reč začula se huka avionskih motora. Tri nemačka »Henšela« kružila su oko sela. Vlado Bakarić je naredio da se svi drugovi odmah prebace iz škole u susedni šumarak. Na našu sreću, Nemci nisu odmah pronašli školu, jer je selo veoma dugo, pa su prve bombe pale kada su svi drugovi bili napolju, sem nekolicine koji su se skrili u podrum. Nemci su bacali bombe od pedeset kilograma. Jedna pade pored same škole, ali nije odmah eksplodirala. Bila je tempirana i posle jednog minuta grmnula je eksplozija. Bombardovanje je trajalo preko pola sata.

Ležao sam pored jednog žbuna, nedaleko od škole, kada se avion uputi u ovom pravcu. Nije leteo više od stotinu metara iznad zemlje. Lepo sam video kad je otkao tri manje bombe. Prva pade pedesetak metara od mene, druga dvadeset i pet metara, a treća poleti pravo prema meni. Zatvorio sam oči i pomislio: »Sad će eksplodirati«. Bomba je pala nekoliko koraka od mene, komadići zemlje me lupiše, ali nije bilo eksplozije. Pribio sam se uz tie, prosto sam hteo da utonem u zemlju što dublje mogu, ali nikako da čujem eksploziju. Mislio sam u prvi mah da je bomba tempirana, ali kad prodoše dva - tri minuta, duga kao godina, najzad se reših da podignem glavu. Nešto se dimilo ispred mene. To nije bila razorna bomba, već zapaljiva. I počeh u svoj toj mucu da se smejem. U mnogim romanima sam čitao kako u ovakvim situacijama čoveku čitav život sine za jedan tren. Međutim, ja sam samo mislio kad će bomba da eksplodira.

Posle jednog sata smo se iskupili. Nijedna bomba nije pala na školu, već sve oko nje. Nekoliko kuća u okolini bilo je uništeno, ali srećom ljudskih žrtava nije bilo. Nemačke bombe su ubile tri praseta, pa smo ih od vlasnika dobili za večeru.

Savetovanje se nije dalje održavalo u školi, već u susednoj šumi. Po organizacionim pitanjima držao je referat drug Ciro Mađarac.

PETAK, 22 OKTOBAR

Klasnić. — Danas je vođena diskusija na osnovu referata. Źali se jedan drug kako u nekim selima narodnooslobodilački odbor nema dovoljno autoriteta:

— U njima su sve ljudi koji nisu u borbi. A narod neće da ih sluša već traži da u odbor uđu ljudi koji su bili u partizanima, a sada kao invalidi sede kod kuća. Veruje narod onome ko se bori!

Vodila se diskusija i o agitaciji i propagandi. Izlazi ovde u Baniji nekoliko listova. »Glas slobodoljubive Banije« organ je Okružnog narodnooslobodilačkog odbora. AFŹ izdaje »Banovku«, a omladina »Banisku mladost«. Razgovarao sam posle s urednicima ovih listova. »Glas slobodoljubive Banije« uređuju dva druga, Milan Despot i Ivan Źic. Velike nevolje imaju oni oko hartije, matrica, i, najzad, članaka. Uglavnom njih dvojica pišu sve članke. Milan Despot dva članka u istom broju potpisuje svojim punim imenom, treći s M., četvrti sa D., a peti sa M. D.! Ali, uprkos svih tih teškoća, »Glas slobodoljubive Banije« izvršava svoju dužnost! Narod jedva čeka da list iziđe. Na neoslobođenoj teritoriji, u okupiranim gradovima ovi naši listovi imaju još veći značaj. Na stotine je ovakvih naših listova u Jugoslaviji, izdaju ih narodnooslobodilački odbori, izdaje ih omladina, izdaju ih brigade, bataljoni, izdaju ih i čete. Svi su ti listovi mali, oskudni, rađeni na najprimitivniji način, ali oni vrše istorisku ulogu. Oni su ujedno i dokaz velikog preporoda koji se vrši u našem narodu. Mi smo naučili na oslobođenoj teritoriji desetine hiljada ljudi, žena i dece da čitaju i pišu; uzdigla se politička svest širokih narodnih masa. Sav taj narod sada je željan znanja, željan je pisane reči, jedva čeka da mu dođu do ruku naši listovi. Kroz stotine i stotine ruku prolazi svaki broj »Glasa slobodoljubive Banije« i drugih naših listova. Ogroman, uzvišen zadatak obavljaju naši listovi, uprkos svih njihovih nedostataka.

SUBOTA, 23 OKTOBAR

Trnovac. — Pošli smo iz Klasnića Duško Brkić, Čedo Borčić, Ćiro Madarac, još nekoliko drugova i ja do Trnovca, jednog od najborbenijih sela Banije. Tu je sedište Okružnog komiteta za Baniju.

Razgovarao sam usput s Duškom o Beogradu, o našim drugovima. Pred rat, Duško je postao sekretar partiske jedinice u kojoj sam se i ja nalazio. Istog dana kada je Duško primio dužnost sekretara, pao je u ruke Vujkoviću. U Glavnjači su ga mučili, ali on nikog nije hteo da oda. Pušten je na slobodu uoči samog rata i pošao je u Slavoniju kod rodbine. Tu ga je rat zatekao, tu je nastavio s radom i bio jedan od prvih organizatora ustanka u Slavoniji. Išli smo polako preko brežuljaka Banije, kroz male šumarke, obasjane suncem. Pričali smo o Joci Jovanoviću, o Dragančetu Pavloviću, o Aleksiću, o Vuletu Antiću, našim drugovima s kojima smo radili, a sada više nisu u životu. Ubijeni su na početku rata, jedan za drugim.

Došli smo i do slavne Šamarice koju je oblio jesenji ruj. U Šamarici je odjeknula prva partizanska puška u Baniji, ovde je prvu četicu sakupio Vasilj Gaćeša, ovde su razbijene mnoge ustaške bojne, ovde je

i nemačka »Vražja divizija« u Četvrtoj ofanzivi bila potisnuta. Zato narod i peva: »šamarice, majko naša, ti grobnice od ustaša«. Pred podne smo stigli u selo Trnovac. Gledam seoske kuće, dvorišta, ambare, pa mi iziđe pred oči draga slika prvih godina detinjstva; setih se živo posavskih sela i varošica u Bosni, gde sam s majkom i braćom živeo poslednju godinu prvog svetskog rata; gledao sam badže na kući, gledao sam šare na konacima i razmišljao kako su baniska i posavska sela slična.

Zastali smo Duško i ja pred jednom kućom da se napijemo vode. Izišla je jedna starija žena i pita nas šta želimo. Kad joj rekosmo, ona ode po vodu.

— Iz ovog sela dvadeset momaka je otišlo sa Sedmom divizijom u Crnu Goru, a vratila su se svega dvojica, — reče jedan drug koji je išao s nama.

Vratila se starica s vrčom vode, s punom kotaricom pečenog kestenja koje je spremila za orače, s novom rakijom, crvenim jabukama s tavana. Gleda ona moj zavoj na glavi, pa me upita:

— Nisi li ti, sinko, bio s našom Sedmom divizijom u Crnoj Gori?

— Jesam, majko!

— Eh, tamo mi ostade na nekoj strašnoj planini i moj Stanko. Bio je bolničar Trećeg bataljona Sedme brigade. Imao je pegavac...

Gurala nam je stara Stoja jabuke u ruke, punila džepove kestenjem i govorila:

— Okrepite se, sinovi, treba vam snage, biće još bojeva. Treba svetiti moga Stanka ...

Okrenuh glavu, ubrisah suzu u oku, i pomislih nije li Stanko Tintor onaj mladić koga zatekosmo Veljko i ja mrtvog, zgrčenog kraj ugašene vatre iznad Bijele, na obroncima Prenja?

NEDEUA, 24 OKTOBAR

Trnovac. — Duško i ja ceo dan smo ležali u jednom šljiviku iznad kuće u kojoj se nalazi Okružni komitet, pred mrak smo sišli do potoka da se umijemo, a neprestano smo razgovarali o Slavoniji, o razvoju ustanka u toj pokrajini. Duško mi je govorio o nizu uspešnih akcija;

o oslobađanju gradova, o zarobljavanju čitavih neprijateljskih pukova tokom četvrte i Pete ofanzive. Sve je to postigao Slavonski korpus kome je komandant Petar Drapšin. Duško je bio politički komesar sve do nedavna, kad je došao u CK Hrvatske. O ovim velikim uspesima slavonskih partizana tokom četvrte i Pete ofanzive malo se zna u drugim krajevima naše zemlje.

Slavonski korpus ima pet brigada: Dvanaestu, šesnaestu, Sedamnaestu, Osamnaestu i Dvadeset prvu, kao i šest odreda, od kojih svaki broji 800 do 900 ljudi: Posavski, Požeški, Daruvarski, Bilogorski, Padvavski i Diljski.

U toku Četvrte ofanzive Slavonci su izdržali jaku neprijateljsku ofanzivu. Prema podacima, koje su drugovi u to vreme imali, krenulo je 30.000 neprijateljskih vojnika u pravcu glavnog masiva Papuka. Ofanziva je počela 20 marta. Neprijatelj je nastupao iz pravca Požega — Velika — Našice, Đurđenovca, čačinaca, Slatine, Virovitice, Pakraca i

GORSKI KOTAR

» ... U SUROVOJ ZIMI 1943 — 1944
GODINE NASA TRINAESTA
DIVIZIJA IZDRIALA JE
NEVEROVATNE NAPORE V ZIMI
I U LEDU, U KRAJU KOJI JE BIO
POTPUNO SPALJEN SAMO U
DRUGOJ BRIGADI, U TOKU MARSA
IZMEĐU DREŽNICE I MRKOPLJA.
U SNEGU JE OSTALO OD
IZNEMOGLOSTI I STUDENI
25 MRTVIH DRUGOVA, A
PEDESETORICI VRŠENE SU
AMPUTACIJE STOPALA I NOGU,
DOK JE STOTINU DRUGOVA DOBILO
LAKŠE OZLEDE OD SMRZAVANJA.
BILO JE SLUČAJEVA DA SU DRUGOVI
ZATICANI SMRZNUTI OKO DRVA
SPREMLJENIH ZA VATRU, BILO JE
VIŠE SLUČAJEVA SMRZAVANJA
SMUCARA — KURIRA DOK SU
POKUŠAVALI DA POPRAVE VEZE
NA SMUCKAMA ... «

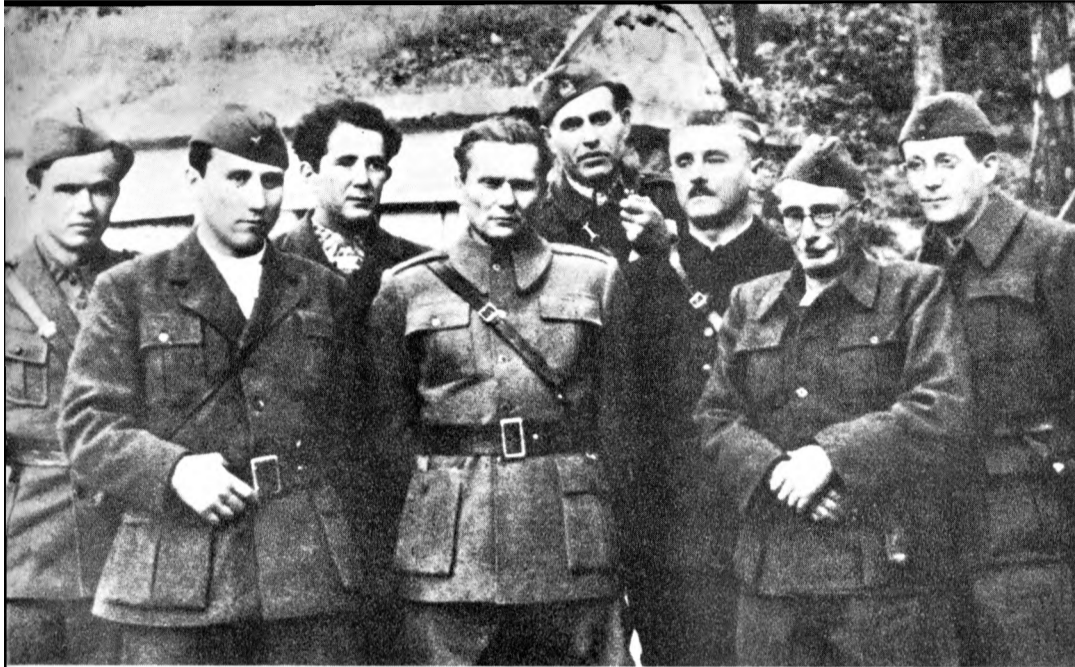

SLAVONSKI PARTIZANI NA PAPUKU

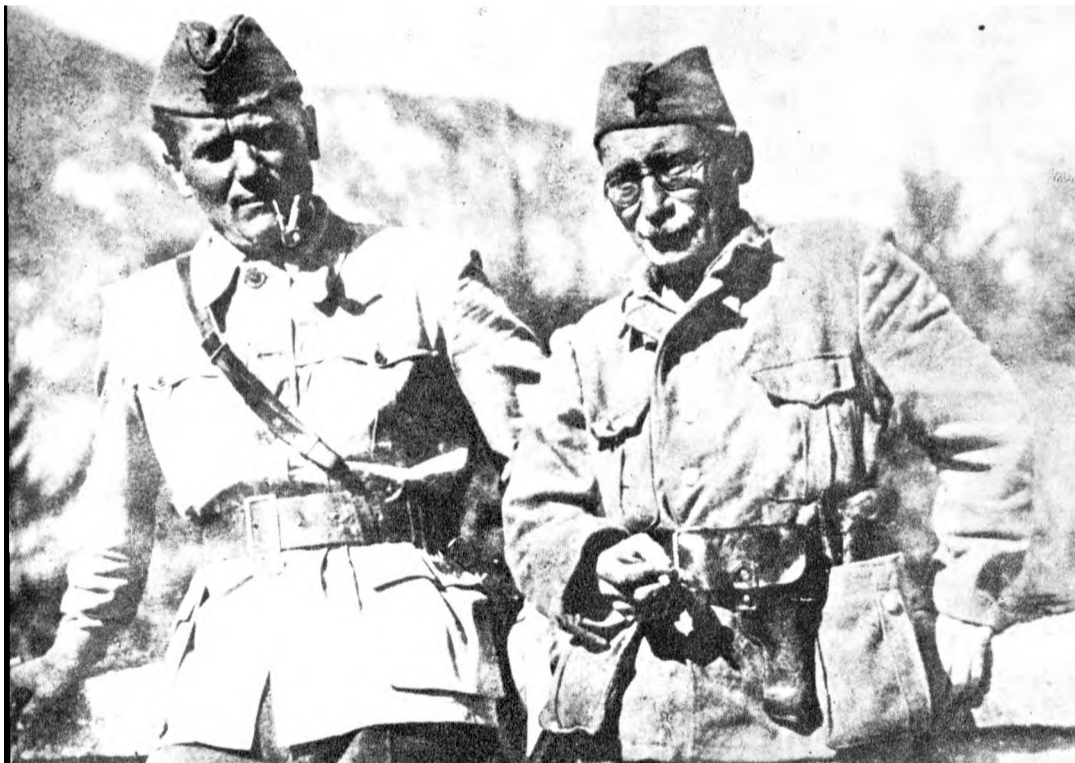
U SEDAMNAESTOJ SLAVONSKOJ BRIGADI BILO JE 370 ŽENA - BORACA, SVE SELJANKI, NAJVIŠE SREMICA IZ SELA BOROTA, PACETINE I JADEŠEVCI

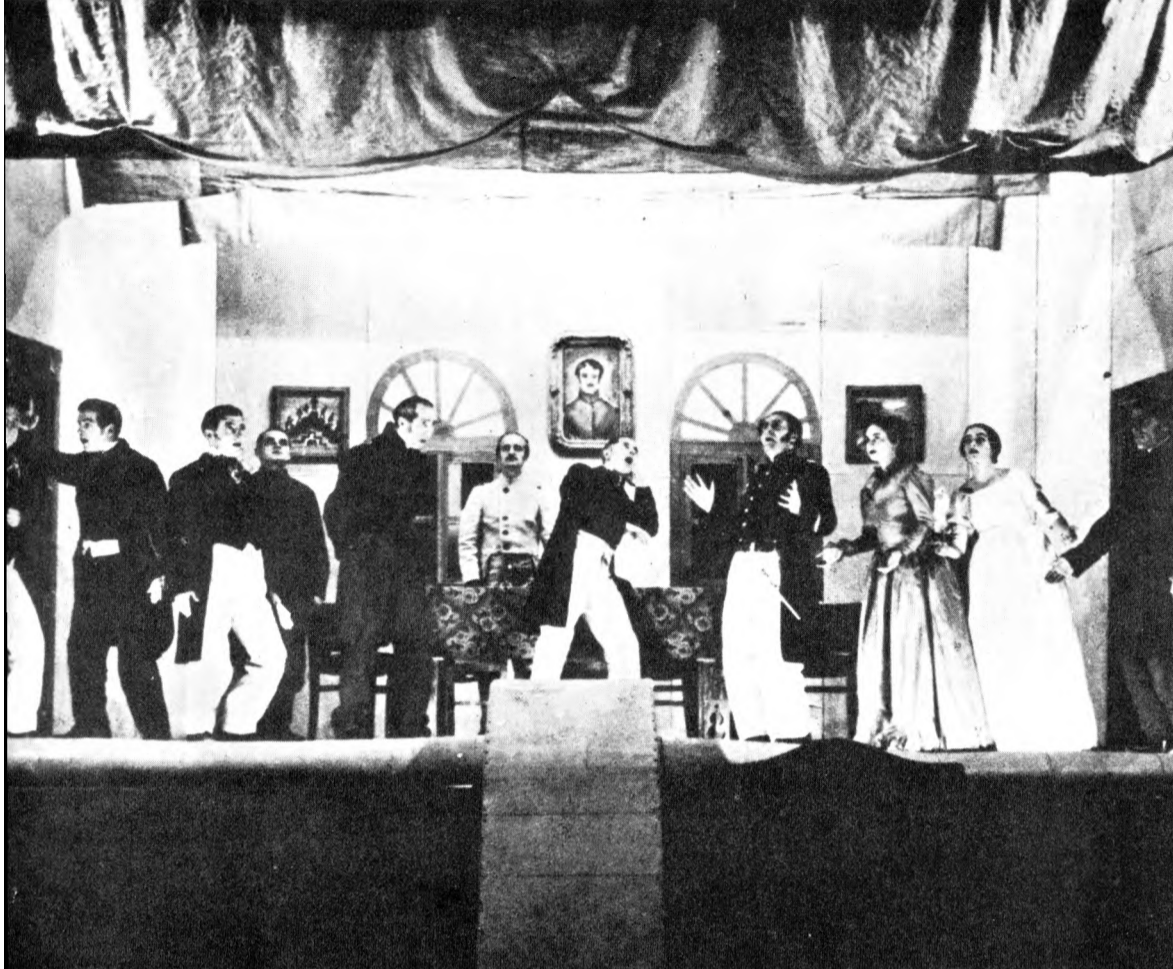
S leva na desno: IVO - LOLA RIBAR, ALEKSANDAR RANKOVIC, MILOVAN ĐILAS, DRUG TITO, SRETEN ŽUJOVIC, ANDRIJA HEBRANG, MOŠA PIJADE I EDVARD KARDELJ

DRUG TITO I MOŠA PIJADE

BORCI DVADESETDEVETE HERCEGOVAČKE DIVIZIJE NA IVAN - SEDLU

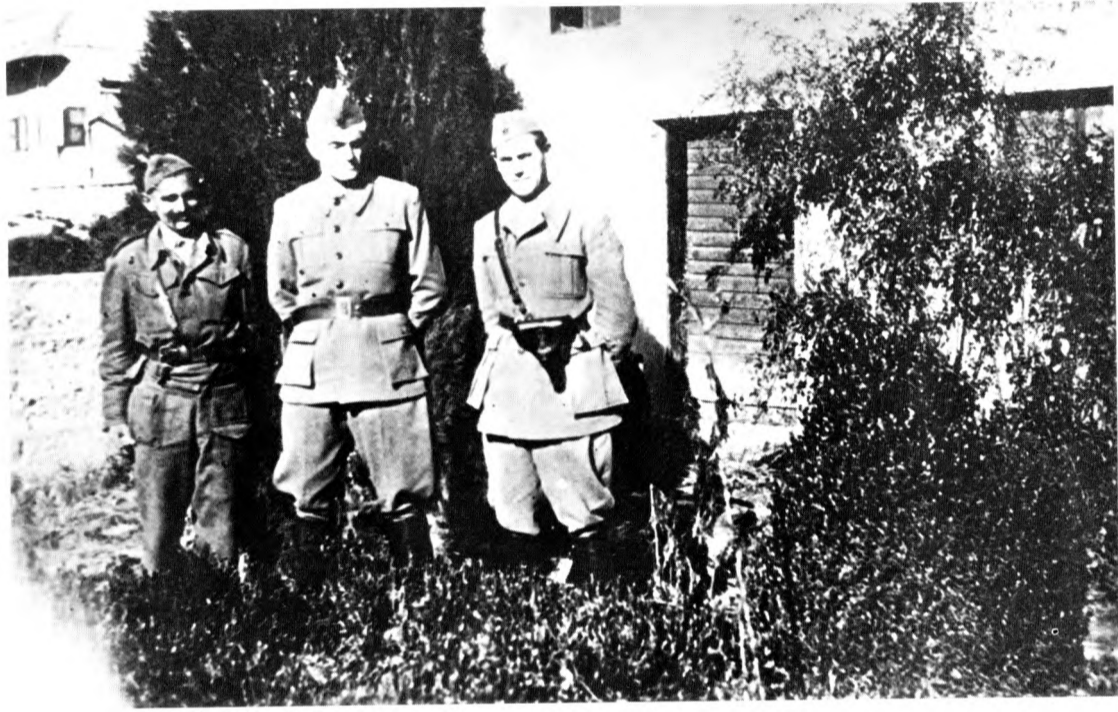

JEDNA SCENA IZ »REVIZORA« U JAJCU

RAD U NAŠOJ FABRICI U JAJCU NOVEMBRA 1943 GODINE

» ... SVE SE UTIŠALO U GRADU, SVE JE SPAVALO, SAMO SU U FABRICI BRUJALI MOTORI, ISTOPLJENI KREMEN OSVETLIAVAO JE NASA SURA BRDA ... Z/1 OVE DVE I PO GODINE NAUČILI SMO IOS VISE DA VOLIMO, OGROMNO DA VOLIMO OVA NASA BRDA PO KOJIMA CE SE, KAO SADA IZ OVE FABRIKE U JAJCU, RAZLIVATI ZRACI OGNJA, VESNJCI NOVIH SREĆNIH DANA ... «

VLADIMIR DEDIJER SA VELJKOM ILIČEM NA HVARU, NOVEMBRA 1943, GODINE

Gradiške. Veliku teškoću našim jedinicama predstavljali su ranjenici i bolesnici. Bilo je oko 1.000 ranjenika i pegavaca koje nismo mogli sve bunkerisati. Doneta je odluka, da se na svim sektorima dà žestok otpor neprijatelju, a zatim da se u raznim pravcima izvrši proboj kroz neprijateljske redove i da se neprijatelj docnije dočeka kada se bude vraćao sa brda. Glavne bitke bile su u podnožju samog Papuka, gde su naneseni neprijatelju teški gubici. Naročito žestoki bojevi su se vodili iznad Zvečeva kod Točka i na Lomu. Jake borbe bile su na Ravnoj Gori (kota 854) i na Javorovici (Psunj). Naša Dvanaesta brigada pokazala je veliko junaštvo u bojevima kod Kamenske, Vučjaka, Velić sela i Mrkoplja (srez Slavonska Požega). Tu se naročito istakao komandant Dvanaeste brigade Vicko Antić sa svojim komesarom Vladom Janićem. Veoma značajna pobjeda izvojevana je na Kolcu (središnji masiv Papuka) gde je do nogu potučena ustaška bojna, koja je nastupala iz Velike. Opkoljavanje i uništenje tih ustaških jedinica izvršila je naša Osamnaesta brigada. Tu se istakao naročito njezin zamenik komandanta Jovan-

- Ivo Marinković. Posle sedam dana žestokih borbi glavne naše snage su se prebacile na Bilo Goru gde su posle odmora od dva dana ponovno prešle na Ravnu Goru i Papuk i očistile teren od neprijateljskih snaga. Dvanaesta brigada na sektoru Kamensko — Pakrac kod Bučja uništila je dva neprijateljska tenka.

I u ovoj ofanzivi neprijatelj se pokazao nemoćan. Slavonski partizani iz ove neprijateljske ofanzive izašli su ojačani za nešto više od 800 pušaka, 26 puškomitraljeza i 4 teška mitraljeza.

Polovinom aprila Slavonci su uglavnom povratili svu oslobođenu teritoriju, a komandant neprijateljskih snaga koje su učestvovala u ovoj ofanzivi bio je smenjen i na njegovo mesto došao je pukovnik Tomislav Bosnić.

U želji da što pre pokaže kakav uspeh u borbi protiv slavonskih partizana, 16 aprila Bosnić je krenuo u napad sa takozvanom Slavonskom pukovnijom. Ona je dobila zadatak da očisti teren od Broda, Požege, čitav Papuk i da pređe severno od Ravne Gore pored Vranog Kamena, pa da se spoji sa snagama Zdrugovske ustaške divizije iz Daruvara. Slavonci su imali podatke o namerama neprijatelja. Bosnićev radiotelegrafist bio je naš čovek. Slavonski partizani su se ovako rasporedili: Sedamnaesta brigada (koja je pored 1100 muškaraca imala 370 žena-boraca, sve seljanki, najviše Sremica iz sela Bobota, Pačetine i Jadeševaca) zauzela je položaje na Ravnoj Gori iznad ceste Kamenska — Zvečevo, a između sela Striježevica — Mijajlije — Mrkoplje i Vučjak.

Dvanaesta brigada bila je postavljena iznad sela Gornji Vrhovci i Kamengrada. Šesnaesta brigada bila je u rezervi. Kada se tačno ustanovilo da Slavonska domobranska pukovnija, vođena od pukovnika Bosnića, nastupa u pravcu sela Kruševo, Bogdašić, šušnjare i Vučjak, izdata je zapovest da se otpočne sa napadom kad se neprijatelj približi, da Sedamnaesta brigada privuče na sebe glavni teret borbe. Tako je i učinjeno. I kad je neprijatelj koncentrisao svu svoju pažnju i napore

protiv Sedamnaeste brigade, Dvanaesta brigada napala je neprijatelja s leđa i izvršila opkoljavanje. Bitka je trajala nepuna dva sata i naše su jedinice, uz minimalne gubitke, zarobile čitavu neprijateljsku pukovniciju zajedno s komandantom pukovnikom Bosnićem, 24 oficira i potpunom pukovskom arhivom. Ujedno je zarobljena i limuzina Bosnićeva, u kojoj se on vozio kad je išao da očisti oslobođenu teritoriju od partizana. Neprijatelj je u tim bitkama imao 320 mrtvih i oko 1.000 zarobljenih. Od oružja je zaplenjeno 1.040 karabina, 127 puškomitraljeza, 23 teška mitraljeza, 8 bacača, 3 haubice od 100 mm i oko 380.000 puščanih metaka. Zarobljenim domobranima održan je govor i pozvati su da pridu našoj vojsci. Oni koji nisu hteli da se bore, pušteni su kućama. Neki drugovi zadržali su ove domobrane dva dana, skinuli ih i ostavili ih samo u gaćama pa su svakom na tur napisali katranom »NDH« i »Viktorija«. Duško je za ovo tek kasnije saznao i nije mogao da spreči, jer su domobrani već poslani u Orahovicu. Usred dana ova kolona prošla je kroz grad i narod se iskidao od smeha.

★

Pobeda slavonskih partizana u Vučjačkom Klancu izazvala je ogromno oduševljenje među borcima i među celim narodom. Još je jače učvršćeno uverenje da neprijatelj ne može uništiti slavonske partizane. U ovoj bici se naročito istakao načelnik štaba drug Mate Jerković i politički komesar Dvanaeste divizije Jevto šašić. Odmah posle ove bitke izvršena je reorganizacija i popuna naših jedinica. Trebalo je savladati i problem obuke na bacačima i haubicama.

Posle ovog našeg uspeha dve slavonske brigade četiri puta su rušile prugu Beograd — Zagreb na sektoru Brod — Gradiška. Tom prilikom vođeni su žestoki bojevi, jer su na prilazima ka pruži bili izgrađeni betonirani rovovi, koje je neprijatelj pravio u cilju odbrane glavne pruge. U ovim akcijama razrušeno je preko 18 kilometara šina na 60 kilometara pruge i uništeno osam neprijateljskih vozova.

Otpočeli su i napadi na neprijateljske garnizone. Tako je 4 i 5 maja napadnut po treći put garnizon u Voćinu. Slavonci su tada upotrebili artileriju (haubice). Neprijatelj je pružio vrlo žestok otpor. Naše jedinice su izvršile sedam juriša na Turski grad, gde su bile glavne neprijateljske snage. Drugi dan uveče glavnu vatru na sebe privukla je Šesnaesta omladinska brigada, a Sedamnaesta brigada snažnim prodorom, a zatim opkoljavanjem, izvojevala konačnu pobeđu nad neprijateljem. Neprijateljske snage su pripadale elitnim ustaškim bojnama i nosile Pavelićevo ime. Zarobljen je komandant odbrane i komandant posade nadsatnik Dujić i 14 oficira sa štabom. Zaplenjeno je 780 pušaka, 18 puškomitraljeza, 3 brdska topa i preko 20 bacača. Neprijatelj je imao preko 450 mrtvih i nešto više od 600 zarobljenih.

Ova pobeda još je više podigla moral među borcima i među narodom. čitav prostor prema Slatini, Virovitici i Daruvaru bio je slobodan (48 sela).

Tada se prešlo na formiranje Slavenskog (Šestog) korpusa. Narod je s ogromnim veseljem i radošću dočekaio formiranje ovog korpusa. U to vreme narod je pevao:

*»Slavonijo, mirom mirisala,
A ti, Bosno, cvijetom procvjetala.
Slavonijo, je li tebi teško,
Što ti braniš staro i maleško?
Nisu mene pobile godine,
Već slavonska brda i doline,
Izvio se Papuk u visine,
Iznad sela slavonske nizine.
Cijela mu se Slavonija divi,
Ima l' iko da na njemu živi.
Tu se bore čete partizana,
Za svoj narod tri godine dana.«*

Štab korpusa se nalazio 21 maja u selu Brđani (srez Slavonska Požega) u poslu oko reorganizacije naših vojnih jedinica, kada je u 10 sati pre podne čuo preko »Slobodne Jugoslavije« zapovest druga Tita da sve naše jedinice moraju preći u ofanzivu kako bi se rasteretio pritisak na našu glavninu. Ova zapovest se odnosila naročito na naše snage u Slavoniji, kojima se pored ostaloga, naređivalo da stalno napadaju prugu Zagreb — Beograd, kako bi se onemogućilo prebacivanje neprijateljskih ljudskih i materijalnih rezervi.

Odmah se prešlo na posao. Komandant Petar Drapšin, načelnik Mato Jerković i Duško Brkić, kao komesar, prešli su preko sela Sržigača i smestili svoj štab u selo Veliku. Tu je istoga dana izrađen plan za operacije i odmah se krenulo na izvršenje. Svim borcima i rukovodionicima bila je razdeljena zapovest druga Tita. Kaže Duško:

— Nikada kod boraca nisam primjetio takav elan i oduševljenje za borbu. Svi su sa ponosom govorili: »Vrhovni komandant se obratio na nas, slavonske partizane. Moramo se pokazati dostojni njegovog povjerenja!«

Svoju dužnost slavonski partizani časno su izvršili. Neprijatelj je trpio ogromne gubitke i nije mogao da zadrži nijedno uporište, koje smo mi napadali. Najprije je oslobođen Kapitol, a zatim Kutjevo, Kula i Poreč. Za Kutjevo se vodila vrlo oštra borba 25 maja. Napadala je Osamnaesta brigada. U ovoj akciji naročito se istakao njen komandant Jovan-Ivo Marinković, i politkomesar Milan — Slobodan Tomić.¹ Kad je jutro osvanulo od 16 ustaške petrinjske bojne i još nekih detaširanih im jedinica, nije ostalo ništa, osim velikog razbojišta prekrivenog leševima ustaša. Uništena je i ustaška kasarna (bivša kasarna Trenkovihih pandura). Zarobljeno je tada 580 pušaka, 17 puškomitraljeza, 8 teških mitraljeza, 20.000 metaka i drugog ratnog materijala. Ubijeno i zarobljeno 920 neprijateljskih vojnika i oficira.

U Kutjevu je napravljen plan za napad na Jakšić, Ljeskovicu i Londžicu. Sva tri napada završila su se uspešno posle tri sata borbi. Zaple-

¹ Oba ova druga junački su poginula krajem 1944 godine.

njeno je 620 pušaka, 14 puškomitraljeza, jedan top »Pito«, a zarobljeno 720 vojnika i oficira.

U Bektežu (srez Slavonska Požega) napravljen je plan za napad na sresko mesto Našice, zloglasno selo Donju Motičinu. To je bio naš prvi napad na sresko mesto. Borba za Donju Motičinu bila je vrlo žestoka. Borci su pokazivali čuda od junaštva, pevajući za vreme borbe i kličući drugu Titu.

Glavni napad na Našice vršila je Dvanaesta brigada. Osiguranje prema Osijeku vršila je Sedamnaesta brigada, a prema čačincima Osamnaesta brigada, a Dvadeset i prva brigada napadala je na selo Donju Motičinu.

Posle uporne borbe od 14 sati Našice je zauzeto, osim žandarmeriske kasarne, odakle su ustaški žandarmi davali žestok otpor. Politkomesar naše Dvadeset i osme divizije drug Vlado Janić – Capo krenuo je s trideset drugova s bombama na juriš na ovo poslednje uporište i posle kraće žestoke borbe i ono se predalo.

Donja Motičina bila je zauzeta posle borbe od sedam sati. Tu se naročito istakao prilikom likvidacije crkve, koju su bile ustaše pretvorile u uporište, komandant Dvadeset i prve brigade drug Dako Puač. U toj borbi junački je poginuo komesar brigade drug Feda Milić, stari borac iz Španije, koji je sahranjen na Krndiji, na izvoru Dobra Voda, koji narod sada zove Feđin Bunar.

Nemačke snage, koje su krenule od Osijeka prema Našicama, kao pomoć, bile su odbijene. Jedna nemačka jedinica zapala je u zasedu Sedamnaeste brigade i uzalud je pokušala da se izvuču. Mnogi nemački vojnici, kad su videli da su opkoljeni, izvršili su samoubistvo.

Odmah posle ove akcije slavonski partizani ponovo su krenuli u napad na železničku prugu Beograd — Zagreb. U ovoj akciji učestvovala je čitava Dvanaesta divizija na čelu koje su se nalazili drugovi Milan Stanivuković² kao komandant, i Marijan Cvetković, kao politkom. Neprekidni napadi na prugu vršeni su tokom juna meseca, baš u jeku Pete ofanzive. Pruga je bila napadana svaki drugi, treći dan. Na sektoru Slavonski Brod — Okučani pruga je bila prekinuta na 70 do 80 mesta. Rušilo se eksplozivom, a na nekim mestima pruga se razvaljivala pijucima. Prilikom svakog napada, pruga je uništavana na dužini od 20 do 25 kilometara. U ovom periodu bačene su u vazduh 24 neprijateljske kompozicije.

Slavonski partizani na taj način u potpunosti su izvršili zapovest druga Tita. Neprijateljski železnički saobraćaj došao je u haotično stanje. Nemački plan za prebacivanje trupa i ratnog materijala na relaciji Beograd — Zagreb zaostao je za puna dva meseca.

U toku borbe za prugu Beograd — Zagreb početkom juna izvršen je napad na jako neprijateljsko uporište Sirač kod Daruvara. Borba je trajala dan i po i posle žestokih bitaka neprijatelj je savladan. Ustaške jedinice iz Daruvara pokušale su da dođu u pomoć Siraču, ali su ih naše brigade odbile. U ovoj bici zarobili smo 520 pušaka, 16 puškomitraljeza, 6 teških mitraljeza i jedan protukolski top. Neprijatelj je imao preko

² Drug Stanivuković poginuo je 1944 godine i proglašen je za narodnog heroja.

400 mrtvih, ostalo ranjeno i zarobljeno. Neprijateljska avijacija je za vreme ove bitke bila vrlo aktivna.

Posle uspeha kod Sirača narod je spevao pesmu:

*»Alaj volim u kolu igrati,
Kad se sa mnom partizan uhvati.
I ja imam brata partizana,
On je borac od prvoga dana.
Ni moj dragi nije više prelac
Već u četi puškomitraljezac.
Partizani pola roda moga
Tamo imam brata i dragoga.
Ja ne volim k'o partizan nije.
Koji pušku primiti ne smije.
Sto valjalo pušku pripasalo,
Samo smeće oko kuće šeće.**

*

Sredinom juna, baš kada se glavnina naše vojske u Petoj ofanzivi probijala na Zelengori kroz nemački obruč, Slavonci su vršili juriš na Đulovec. Razvila se dvodnevna krvava bitka. Ovu akciju je izvela Dvanaesta slavonska divizija, a Dvadeset i osma divizija napadala je prugu Beograd — Zagreb. Neprijatelj je bio konačno savladan. Zaplenjeno je 470 pušaka, 12 puškomitraljeza, 6 teških mitraljeza, preko 150.000 metaka i druge ratne spreme.

Narodni ustanak u Slavoniji dobio je sve veći zamah, narod je počeo masovno da pristupa u partizanske redove, a oružje se otimalo od neprijatelja sve više i više. Neprijatelj je početkom jula koncentrisao krupne snage i otpočeo veliku ofanzivu. Petar Drapšin i Duško Brkić preko naših veza bili su obavešteni o pripremama za ofanzivu, pa su preduzeli odgovarajuće mere. Naše brigade su uputili u tri razna pravca: čitava Dvanaesta divizija krenula je u pravcu Bilogore, gde je izvršila napad na Lepoglavu i oslobodila političke zatvorenike. Dvadeset i prva brigada na čelu s drugom Đakom Puačem upućena je na sektor Papuk, Krndija, Dilj, a snage Dvadeset i osme divizije na čelu sa Sedamnaestom brigadom sačekale su neprijatelja.

U ovu ofanzivu neprijatelj je bacio jake snage: 40.000 ljudi i 120 tenkova i tanketa. Naše brigade koje su bile u obruču dobile su naređenje Glavnog štaba Hrvatske da se probiju kroz neprijateljske redove i da se zatim prebace preko Save na Baniju. Prvi obruč probijen je između Bučja i Branešaca, drugi kod Bijele Stijene.

Prilikom vršenja proboja istakla se jedna četa Cigana koja je bila u sastavu Sedamnaeste brigade. Nemci i ustaše su pobili masu Cigana u Slavoniji, a jedan deo preživelih Cigana počeo je da se javlja u naše jedinice. Prilikom proboja u ovoj ofanzivi trebalo je hitno forsirati jedan veći potok. Nije bilo nikakvih sredstava za prelaz, nikakve građe za podizanje mosta. Tada se javio komandir ciganske čete da će on izgraditi most. Zajedno sa svojim borcima nasekao je čitave naramke

trske iz ševara, nabacao ih u vodu, odmah postavio jednog čoveka da na njima stoji da ih voda ne bi odnela. Tako je prelaz bio omogućen ne samo pešacima, koji su do pojasa gazili vodu, nego i kolima. Priča mi Duško da je ova četa sastavljena od Cigana bila prilično hrabra. Jednom, u leto 1942 godine, trebalo je likvidirati jednog ustaškog tabornika, u nekom slavonskom selu. Ova četa se ponudila da će ona to učiniti. Idućeg dana komandir čete Cigana javio se Dušku na raport i izvestio ga da je tabornik doveden živ. Ukrali su ga Cigani na spavanju, svezali, izvukli iz kuće i doterali u naš štab.

Slavonci su nastavili svoje nadiranje ka Savi i izbili su kod Krapja. Kad su stigli na reku kod ovog sela napala ih je s leđa jedna ustaška bojna iz Jasenovca s tenkovima. Dok je jedan deo naših jedinica držao mostobran i odupirao se napadima ustaških tenkova, dotle su preduzete najhitnije mere da se obezbede čamci za prelaz preko Save. Ustaše su još ranije uklonile sve čamce s leve obale Save. Njihov pritisak sve je jači bio, a među Slavoncima malo je drugova bilo koji su znali da plivaju, pa su Petar Drapšin i Duško Brkić rešili da oni preplivaju Savu i dovedu čamce s one obale. Oni su se skinuli, opasali revolvere na golo telo, preplivali Savu, pronašli jedan čamac i vratili se s njime na levu obalu. Neprijatelj je i dalje uporno napadao. U borbi je poginuo komandir čete hrabri Vladimir Gros - Bosnac, koji je bio utekao iz Jase-novačkog logora. Prelaz je vršen punih osam i po časova. Slavonci nisu znali da veslaju, pa je čamac vozio Vlado Janić-Capo. On je trideset puta prevezao čamac s jedne obale do druge. Najzad je prebačeno svih dve hiljade i dve stotine drugova. Ustaše su bile odbijene. Mi smo imali sedamnaest mrtvih.

Slavonci su zanoćili u jednoj retkoj vrbovoj šumi, odmah kod sela Crkvenog Boka. U toku noći neprijatelj je uputio nove snage i opkolio Slavonce. Naši drugovi su bili u teškom položaju. S dve strane su se nalazile reke Sava i Una, a s treće strane Trokuta (tako se zove ovaj deo Banije) ide železnička pruga Beograd — Zagreb i široki drum. Nemci su bacili protiv Slavonaca ove noći tri bataljona 373 divizije, a na železničku prugu doveli su pancerni voz. Rano u zoru neprijatelj je opkolio Slavonce sa svih strana i krenuo u napad. Nemci su prvo naleteli na čehoslovački bataljon »Jan Žiška«. S Česima se nalazio drug Demonja i oni su odmah pošli u kontrajuriš. To je bio znak za ostale naše bataljone da stupe u borbu. Bitka je bila neobično žestoka, ali vrlo kratka, nije trajala ni sat. Nemci su bili do nogu potučeni, jer su mislili, po ustaškim izveštajima, da se u ovoj šumi nalaze svega nekoliko stotina partizana. Neprijatelj je imao oko 380 mrtvih i zarobljenih. Mi smo imali 22 mrtva druga, kao i 44 ranjeni. U ovoj bici naročito se istakao čehoslovački bataljon »Jan Žiška«.³ Oni su izneli u ovoj bici, kao i u bici kod Krapja, dan ranije, glavni teret borbe. Borci bataljona »Jan Žiška« zarobili su i izvestan broj čeha koji su se borili u nemačkoj 373 diviziji. Ovi česi bili su mobilisani u čehoslovačkoj i dovedeni u ovu nemačku jedinicu.

* Od bataljona »Jan Žiška« krajem 1943 formirana je brigada s istim imenom. Od 30.000 Čeha i Slovaka u Slavoniji u partizanima bilo je 1.600, a poginulo ih je u bitkama 1.017.

Pošto su razbijena ova tri nemačka bataljona, Slavonci su se povukli ka pruzi, gde je stajao oklopni voz. Pod borbom su se probili između Kostreša i Papića. Nemci su poslali četiri bombardera koji su tukli prostoriju u kojoj su se Slavonci nalazili toga jutra. Bombe su padale na prazan prostor.

Tako je Duško pričao o borbi slavonskih partizana. Setih se Đidove ocene o razvoju borbe u Slavoniji, da slavonski partizani spadaju među najbolje u zemlji.

PONEDELUK, 25 OKTOBAR

Trnovac. — Na trnovačkom groblju, na jednoj od padina šamarice, blizu nas, nalazi se grob Vasilja Gaćeše, seljaka iz sela Vlahovića, koji je prvi opalio oslobodilačku pušku u Baniji. Gaćešin grob je stalno okićen cvećem, o Gaćeši narod peva pesme, o njemu su se još za života pričale legende. Gaćeša ulazi u red narodnih junaka kova Sime Šolaje iz Krajine, Dukice Graovca i Vlade Šegrtu u Hercegovini, Save Kovačevića u Crnoj Gori, Staniše Avsenice u Lici, Čanice Opačića na Kordunu.

O Vasilju Gaćeši slušao sam još prošle godine kad sam dolazio u Hrvatsku, o njemu su mi pričali njegov politički komesar Đuro Kladarin, Simo Todorović, kao i mnogi drugovi s Banije.

Posle propasti Jugoslavije, posle prvih ustaških pokolja, kada su po selima Banije govorili da se sprema narodni ustanak, da komunisti pozivaju sve rodoljube na borbu protiv Nemaca i Pavelića, u selu Vlahoviću Vasilj Gaćeša, srednji seljak, tridesetih godina, neobično poznat po svojoj neustrašivosti, došao je u dodir s Rankom Mitićem, Simom Todorovićem, Adamom i Milanom Mrakovićem, koji su imali veze s našom Partijom. Oni su se dogovorili da se oružje što pre skupi, da se odaberu u selu odvažni i smeli ljudi, pa da se diže buna čim za to dođe vreme. Sredinom jula pod Gaćešinom komandom bilo je već tridesetak seljaka naoružanih raznovrsnim oružjem, — starim kremenjačama, kuburama, lovačkim puškama i po nekom vozičkom puškom. Za 23 juli noću bio je ugovoren napad na žandarmerijsku stanicu Grabovac. Vasilj Gaćeša je na čelu svojih drugova prodro u stanicu, razoružao žandarme i zaplenio dvanaest pušaka. Otada se Gaćešino ime pročulo po čitavoj Baniji. U to vreme u Baniji postojalo je još nekoliko manjih partizanskih grupa. Jednu su vodili u okolini Petrinje drugovi Turkulin i Kladarin. U okolini Siska pod rukovodstvom metalškog radnika Vlade Janića-Cape, sekretara Okružnog komiteta Sisak, u koji je spadao i jedan deo Banije, već 22 juna 1941 godine bio je stvoren manji partizanski odred.⁴ On je u septembru 1941 prešao u Baniju.

⁴ Dvadeset i drugi juna 1941 godine u šest časova izjutra, kad se u Sisku čulo da je Nemačka napala na Sovjetski Savez, Okružni komitet naše Partije održao je sastanak i rešio da se odmah iziđe u šumu s oružjem u cilju vršenja sabotaže protiv Nemaca i Pavelića. Okružni komitet dobio je instrukcije od CK KPH odmah posle sloma Jugoslavije da se oružje skuplja, da se vrše pripreme za organizovanje partizanskih grupa. Drugovi u Sisku imali su preko 40 pušaka i jedan puškomitraljez. Na čelu ove grupe, koja je izišla u partizane 22 juna, nalazili su se drugovi Vlado Janić - Capo, sekretar OK, Marijan Cvetković, Jozo Tuškanac, Lasić, Lovreković, sve članovi OK - a, kao i nešto radnika iz grada. Već iduće noći oni su krenuli na prugu između Siska i Grede i razrušili je pomoću dinamita. Ovaj mali odred bio se

Vasilj Gačeša je na Šamarici, više sela Malog Gradca, na Anđelinoj Kosi, podigao svoj logor koji je prozvan Gačešin Logor. A petrinjska grupa smestila se na Kaline, takođe na Šamarici. Između dva logora uspostavljena je čvrsta veza i prešlo se na zajedničko izvršavanje akcija. U septembru mesecu iz okoline Siska, pod rukovodstvom Vlade Janića-Cape, prebacila se grupa od 49 partizana - Hrvata od kojih je svaki nosio po dve puške. Tako se grupa na Kalinama osetno povećala. Dolazak hrvatskih partizana da se bore u Baniji protiv ustaša, da zaštićavaju srpska sela od pokolja, imao je povoljnih posledica za dalji razvitak ustanka u Baniji. Vasilj Gačeša je od prvog dana imao pravilan stav prema Hrvatima. On je uviđao da je bratstvo naroda u borbi jedan od najvažnijih preduslova za oslobođenje zemlje.

— Svakog Hrvata, koji dođe kod nas da se bori protiv ustaša, treba čuvati kao malo vode na dlanu. To je najbolji put da razbijemo Pavelića! — tako je govorio Gačeša.

Odmah po dolasku sisačke grupe krenulo se u zajedničku akciju na žandarmerijske stanice u Klasniču i Gradcu. Svi baniski partizani učestvovali su u ovom napadu. Pobijeno je oko dvadeset žandarma, a mi smo imali dva mrtva, jednog Srbina i jednog Hrvata. Srbina se zvao Milan Kajgana, iz Borojevića a Hrvat Bezuh, iz Grede, kraj Siska.

Slava baniskih partizana proćula se na sve strane. Seljaci su iz svih krajeva dolazili da vide Vasilja Gačešu, da traže od njega da ih primi u svoj odred. U septembru mesecu 1941 godine na Šamarici od svih partizanskih grupa formiran je Baniski partizanski odred. Za komandanta je postavljen Vasilj Gačeša, a za komesara Đuro Kladarin. Narodu je javljeno da će se novi odred svećano zakleti, pa se jedne nedelje na Šamarici okupilo na hiljade seljaka i seljanki. Sav odred se postrojio pod velikom crvenom zastavom, pa je izvršena zakletva. Posle je nastalo veselje, pekli su se janjci, pucalo iz prangija, iz pušaka, vilo se kolo, Gačeša je pokazivao seljacima magacin oružja Baniskog odreda, svoju diku i ponos. U jednoj bajti bilo je izloženo sve oružje, počev od starih kremenjača, pa do mitraljeza »Švarcloze«. Mladi momci su sa svih

odelio na dva dela, jednim je komandovao Vlado Janić, a drugim Ivo Ogulinac. Logori su se nalazili blizu sela Zabno oko reke Odre. Štampani su leci, pozivan je narod na sabotažu, kidane su telefonske žice, obarane bandere. U međuvremenu je CK KPH poslao do ove grupe drugove Ivu Rukavinu, Spanca Tkalca i Jožu Berkopecu, koji su baš tih dana pobjegli iz Nemačke. Formirano je operativno rukovodstvo u koje su ušli Janić, Cvetković i Spanac Tkalac. Izvršena je ponovo akcija na prugu, raštrafljivane su šine uz pomoć ključeva koje su napravili radnici iz Siska. U ovoj akciji učestvovala je i mala Nada Dimić, frizerka iz Siska, koja je pokazala veliku hrabrost. Drugovi su ovom prilikom pokidali žice s telefonskih stubova i vezali ih oko pragova na pruzi. Kad je voz naišao, on je išćupao tri stuba.

Kad su se sisački partizani vratili iz ove akcije i ušli u svoje logore, našli su se opkoljeni sa svih strana. Ustaše su preko noći izvršile opkoljavanje. U borbi koja je nastala, odred Ive Ogulina pokušao je da se probije iz opkoljenog logora prema Dubrovčaku u Gornjoj Posavini, ali mu nije uspelo i tu su poginuli Ivo Ogulinac i Lasić. Drug Lasić bio je samo ranjen, pucao je iz revolvera do poslednjeg metka, pa su ga ustaše dotukle. Drugi deo odredapod komandom Janića nije bio otkriven, ali je izgubio vezu s gradom. Bilo je vrlo teško naći hrane, ustaše su bile posele sva sela. Drug Janić se odlučio da se odred vrati za hranu u grad. U noći s bajonetima na puškama ušli su u Sisak, spremni da otvore borbu sa svakim ko im pride. Uputili su se pravo Janićevoj kući, u dvorištu obrstili jednu zelenu šljivu, a zatim se sklonili na tavan gde su ostali skriveni do uveće. Pošto su se tu malo oporavili, drugovi su ponovo izišli iz grada na drugu obalu Save. U međuvremenu sve je veći broj radnika počeo da prilazi odredu. Utom je stiglo pismo CK KPH u kome se poručuje drugovima u Sisku da

strana dolazili Gačeši, raspitivali se kako može da se stupi u partizane, a on je svakom od njih postavljao pitanje:

— Ne bojiš li se poginuti? To je prva stvar ako hoćeš da dođeš k nama.

I zaista kod Gačeše osnovno merilo po kome je cenio ljude bila je hrabrost. Kukavicu nikako nije trpeo. Stariji seljaci prilazili su Gačeši i pitali ga za razne savete, da li treba sejati ove jeseni pšenicu, kako sklanjati žito. Jedna grupa seljaka iz Selišta donela je Gačeši na poklon divno izrađenu starinsku kuburu, svu u srmi. Tako se čitav dan pevalo, veselilo. Predveče narod je na ramenima nosio Gačešu kroz Šamaricu.

U to vreme u narodu već su se počele pričati legende o Gačeši, kako ima veze s Rusijom, kako svaki dan razgovara telefonom s Moskvom, kako se u dubini Šamarice nalazi ogromno stovarište oružja, da je ona mala bajta samo ulaz u to stovarište, da metak neće Gačešu. Pričao mi je Đuro Kladarin da je bio prisutan susretu između Gačeše i nekih starih seljaka iz sreza Dvor. Kad su seljaci ugledali Vasilja povikali su:

— Zdravo da si sveti Vasilije koji side među narod da ga spasavaš od ustaškog klanja.

Seljaci su dolazili i donosili poklone partizanima, ali nijedan seljak nije hteo da preda jagnje ili june, dok ga Vasilj ne vidi, dok Vasilj ne zapamti da je baš taj i taj seljak predao svoju najbolju ovcu za partizane ...

Posle stvaranja Baniskog partizanskog odreda još se više rasplamsao ustanak u Baniji. Nizale su se pobede za pobedom, stvorena je već bila i prostrana slobodna teritorija.

U zimu 1941/1942 godine dođe seljak Simo Jednak kod Vasilja Gačeše i reče mu:

— Vasilje, hoću da napravim za našu vojsku top!

Vasilj je poznavao Sima kao neobično vrednog seoskog majstora, pa nije hteo da ga odbija, već mu je rekao neka napravi top. A već je postojala naša mala radionica za opravku oružja s jednim drebankom. I zbilja, posle nekoliko nedelja došao je Simo sa svojim topom. Oko

CK nije zadovoljan njihovim akcijama s obzirom na naoružanje koje imaju. Iste večeri organizovana je akcija na selo Palanjek. Na čelu odreda pošao je drug Janić. On je razoružao dva ustaša, naredio da jedan od njih pođe s njim do opštine i da pozove stražara koji je spavao unutra. A dva druga postavio je na dva ugla govoreći im da svakih pet minuta opale po jedan metak kroz čitavu ulicu. Stražar u opštini pokušao je da da otpor, pucao je na druga Janića, razvila se borba i, najzad, ustaša je bio savladan. Iz opštine su odnesene pisane mašine, spaljena je arhiva, ali drugovi nisu mogli da nađu puške koje su bile skrivene na tavanu.

Ova akcija unela je silan polet u čitav odred. Iste noći (između 12 i 13 septembra) izvršen je napad na selo Topolovac i u opštini pronađeno je 38 pušaka. Partizanski logor je posle ove akcije premešten u Brezovicu. Nekoliko dana docnije ustaše su otpočele ofanzivu u kojoj je učestvovala jedna ustaška »bojna« sa žandarmerijom. Oni su opkolili čitavu šumu, a odred je rešio da primi borbu. Razvio se u »švarmliniju«, kako kažu seljaci ovog kraja, i nije napuštao svoje pozicije. Četiri bombardera bacala su bombe i mitraljirala, ali niko od naših nije poginuo. Predveče odred se vešto izvukao. Nije se povlačio u još gušću šumu, već je pošao prema Sisku. U koloni po jedan drugovi su prošli pored vatri ustaške komore i u zoru došli na Savu. To jutro je stigla ugovorena veza s baniskim partizanima. Tako su sisački partizani seli u čamac i prebacili se u Baniju. Svaki od njih nosio je po dve puške. U selu Moštanić dočekali su ih seljaci, Srbi, dobro nahranili, dali im vodiče i isto veče sisački partizani stigli su u logor baniskih partizana na Kalinama. Došlo je tom prilikom 49 partizana. Bilo je to 22 septembra. Uskoro je formiran Baniski partizanski odred, koji je zatim svečano položio zakletvu na šamarici.

sela Grabovca nalazio se jedan veliki nemački tenk koji se preturio u aprilu 1941. Iz njega je Simo povadio neke delove koji su mu poslužili za cev topa. Sam top bio je učvršćen za hrastovu dasku, debelu deset santimetara. Top se punio kroz cev, a palio se prvo uz pomoć fitilja. Posle je napravljen kokot i kapisla, kao u starinskih kubura. Na kokotu se nalazio kanap i trebalo ga je povući da top opali. Topom se nišaniło pomoću dveju nožica koje su se dizale i spuštale, kao u puškomitraljeza. Tako je seljak Simo ostvario princip elevacije cevi. Prilikom dejstva top se ukopavao u zemlju. Najčudnije su bile granate za ovaj top. Simo je našao neke tanje cevi koje su tačno ulazile u top. Ove cevi je sekao na manje komade, zavarivao prednji deo, zašiljio ga kao granatu, sasuo unutra barut, provukao fitilj, ili kordu, kako je zovu Banijci, zatvorio granatu i ostavio mali otvor kroz koji se izvlačio fitilj. Posle bi se kroz cev natrpalo baruta, stavila granata, zapalio fitilj, barut izbacio granatu i istovremeno zapalio fitilj na samoj granati koja bi eksplodirala kad bi fitilj dohvatio barut.

Simo je pokazao Gaćeši top pa su se skupili svi drugovi iz štaba da vide kako će Simov top pucati. Kad je zapaljen fitilj, top je opalio na obe strane. Nije bio dovoljno ojačan donji deo cevi. Jedno parče gvožđa ranilo je lakše po čelu druga Milana Despota.

Ali drug Simo nije hteo da klone. Ojačao je donji deo cevi, umesto fitilja top se palio kapislom. Na kokotu bio je dug konopac, tako da su se topdžije mogle da zaklone prilikom dejstva topa. Ponovo je Simo došao da proba top. Povukao je kanap, iz topa je izletela granata, strašno fijukala kroz vazduh, a fitilj - korda lepršala se oko nje. Ova prva granata eksplodirala je u vazduhu.

Pitao je Gaćeša Sima kako će tući na hiljadu metara, a kako na stotinu metara, kako će udesiti da granata eksplodira gde treba.

— Pomoću korde. Ja sam proračunao koliko korda mora da sagori dok stigne na hiljadu metara, pa onda dajem dužu kordu. Ako bijemo na kraće rastojanje, recimo na pet stotina metara, onda dajem polovinu korde kao na hiljadu metara ...

Tako je stvoren prvi baniski top. Gaćeša ga je poveo u prvu akciju a ustaše su dovikivale da su to crkveni mužari, prangije, da nije to nikakav top. Ali, kad je s rastojanja od hiljadu metara jedna granata iz topa pala nasred perona železničke stanice u Sunji i eksplodirala, nastala je panika među ustašama. Svi su se razbežali sa stanice. Naši drugovi za ovo su tek kasnije saznali, inače da su produžili napredovanje ka stanici, osvojili bi je lako jer na njoj nikog nije bilo.

Baniski top je ličio na jarca zbog svojih nožica, a nosio se na leđima. Daska sa cevi prisloni se uz leđa a nožice preko ramena. Sem toga ovaj top je skakao kao jarac. Jednom prilikom napadali su Banijci Blatnu i Čadavicu. Jedan bataljon, u kome je komesar bio Joža Horvat, postavi top i opali jedan metak na neprijateljski bunker. Posle pucnja topdžije poskaču iza zaklona iza koga su vukle kanap, a topa nema nigde. Raportira topdžija Joži Horvatu:

— Druže komesare, nema topa!

Prilikom eksplozije od silnog pritiska baniski top je obično bio odbacivan na nekoliko metara. Ovog puta barutno punjenje bilo je jače, pa je top malo dalje otkočio. Tražili su drugovi top naokolo, dok Jože Horvat najzad ne reče:

— Vrag ga odnel, hitil se i sam top med ustaše!

Pronašli su posle top u nekom šipražju i on je ponovo dejstvovao. Te noći izvojevana je lepa pobeda. Zaplenjeno je pedeset pušaka i jedan mitraljez.

O Gaćešinim topovima širio se glas na sve strane, čuli su za ove topove i partizani na Kozari. Oni poruče preko Une Banijcima da im pošalju nekoliko topova, a oni će njima u zamenu nekoliko puškomitraljeza. I kad su u zimu 1941 — 1942 Đuro Kaladarin i Vlado Janić išli na Kozaru radi koordiniranja akcija, poneli su i nekoliko topova. Hvalili su se kasnije Kozarčani kako su im ovi topovi dobro poslužili.

U Baniji bilo je jedno vreme dvadesetak ovakvih topova. Zanimljivo je da su Banijci sami pravili i barut. Nabavljali su šalitru, sumpor i sve ostalo što je potrebno za pravljenje baruta, pa su proizvodili barut za topove i granate.

Ustanak se u Baniji sve više razvijao. Vasilj Gaćeša se izgrađivao u dobrog komandanta. Priča njegov komesar Đuro Kladarin:

— Vasilj je bio izvanredno bistar čovek, odlučan i imao je mnogo smisla za organizaciju. Pri donošenju odluka obično bi se šetao po sobi gore dole, razmišljao kako bi se akcija mogla izvršiti, pa bi hitro iznosio plan. Onda bi se sam prisetio da mu plan nije potpun, opet se šetao po sobi gore - dole, pa bi otvorio šaku, položio je na sto i onda izneo plan: »Eto, ovako bi najbolje moglo...« Veliku pažnju Vasilj je obraćao na borce da li su odeveni, imaju li obuću, da li su jeli, da li su se odmarali... Samo nikako Vasilj nije upotrebljavao sekcije. Ali ne zato što ih je mrzeo, što nije voleo da se usavršava, već prosto što je on čitavu Baniju znao kao svoj dlan. Kad bi izdavao naređenje nekom bataljonu za pokret, on bi komandantu tačno naznačavao gde će se odmoriti, gde će se vojska vode napiti; znao je svaki kamen, svaku stazicu u svojoj Baniji... Vasilj je stalno nosio veliku crnu šubaru i na njoj petokraku. Imao je kratki, crni seljački kaput, cokule na nogama, a pantalone bi privezao oko nogavica. Uvek je sobom nosio pušku, revolver, bombu i kuburu koju mu je narod poklonio.

Ova kubura ostala je kod Vasilja sve do njegove smrti 27 aprila 1942 godine. S proleća te godine ustaše su otpočele veliku ofanzivu protiv Banije i svuda po oslobođenoj teritoriji postavili su svoje garnizone. U Zirovcu se nalazio jedan bataljon ustaša pod komandom Mraka. Na dan 26 aprila naša obaveštajna služba javila je da je jedan avion bacio naređenje Mraku da se sa svojom bojnom probije iz Žirovca u pravcu Klasnića i Maje ka Glini. Pokret je trebalo da otpočne u zoru 27 aprila. Štab odreda je doneo odluku da se neprijatelju postavi zasada između Brubna i Brezovog Polja, čitavu noć padala je susnežica, a jutro je osvanulo maglovito da se nije videlo ni na pet metara daljine. Gaćeša je došao rano u zoru na položaj i, zajedno s vojnicima, presedeo u zasadi sve do podne. Ustaše nisu nailazile. Borci su bili prokisli, oze-

bli, pa im je Gaćeša dozvolio da uđu u kuće i da se ogreju, jer je izgledalo da neprijatelj neće proći. I sam Gaćeša s proleterskom četom Nikole Demonje ušao je u jednu vilu na vrh sela Brubna, koju je gradio jedan seljak po povratku iz Amerike. Međutim, oko dva sata posle podne Mrak je krenuo iz Zirovca. Išao je vrlo mudro, nije hteo da uđe u klanac između Brubna i Brezovog Polja, već je bacio jake pobočnice. Jedna ustaška satnija naišla je kroz šumu pravo na Brubno, pa se stazicom spustila u selo. Na nesreću stazica je prolazila pored vile u kojoj je bio Gaćeša s drugovima. Stražar ispred vrata ništa nije primetio jer je magla bila neobično gusta. Ustaše su doprle do vile, došlo je do borbe sa stražarom, ubili su ga, videli su da su unutra partizani pa su vilu opkolili. Razvila se žestoka borba, Vasilj je prvi dograbio oružje i otvorio vatru na neprijatelja. Jedna bomba je uletela kroz prozor i Vasilj je nađen posle mrtav, pola glave mu je bilo odneseno. Pored njega bila je starinska kubura koju mu je poklonio narod na šamarici prilikom zakletve. U ovoj borbi poginulo nam je devet drugova, a najveći deo se probio iz kuće, među njima Mićun Pavlović, Šibi i još neki.

Gaćešino telo preneseno je u podnožje Šamarice, u selo Tmovac, gde je bio sahranjen baš Prvog maja 1942. Sva se Banija u crno zavila, silan narod sa svih strana skupio se da sahrani Vasilja, plakalo je za njim i staro i mlado, nad njegovom rakom kleli su se partizani da će ga osvetiti, govorili su Vlado Janić i Kladarin, da ne smemo stati na pola puta, već da moramo završiti borbu koju je Vasilj započeo, a posle toga narod Banije stvorio je nove pesme o seljaku Vasilju u Gaćeši iz Vlahovića, stvorio je nove legende. Starije žene ispod šamarice pričaju deci da je Vasilj još živ i da ga partizani u jurišima često vide u njegovom kratkom, seljačkom kaputu, sa srmenom kuburom u ruci kako ispred njih juri na ustaše i Nemce.

UTORAK, 26 OKTOBAR

Tmovac. — Jutros je stigla poruka preko štaba Sedme divizije da treba odmah da pođem za Jajce u Vrhovni štab. Pozdravio sam se s drugovima u Trnovcu i otišao do Klasnića, gde su mi Pavle Jakšić i Đuro Kladarin dali jedan motocikl da se njime prebacim do Dunjaka, gde se nalazi štab Prvog hrvatskog korpusa. Motociklom je upravljao jedan Namac, do pre neki dan bio je lični šofer nemačkog generala štajnera, komandanta nemačkog korpusa, koji se sastojao od divizija »Vikings«, »Adolf Hitler« i »Rajh«. Ovaj korpus pretrpeo je teške gubitke na Istočnom frontu, pa je poslat sada u našu zemlju, pošto je reorganizovan. Neki delovi ovog korpusa nalaze se u Glini. Hitler je sada u ovaj korpus dovukao Holandane, Dance, Mađare. Već smo nekoliko ljudi iz ovog korpusa zarobili. Ovaj šofer koji me vozi zove se Hajnrih Minšterum. Kaže mi:

— Hitler — kaput!

Iz Klasnića trebalo je da se prebacimo za Topusko. Izišli smo na drum koji vodi pravo prema Glini. Na tri i po kilometra od Gline treba da skrenemo jednim seoskim putem, da pregazimo posle neku vodu, pa onda pravo na Topusko. Pustio Namac brzinu od osamdeset kilome-

tara na sat. Nešto mislim da ovako produži još tri minuta pravo bi me doveo usred Gline gde su Nemci. Ali na određenom mestu, gde se seoski put račva za Topusko, on okrenu.

U Topusko sam stigao oko podne. U ovom kraju prilično je uzbuđenje, jer su saveznički bombarderi prilikom povratka s nekog bombardovanja u Srednjoj Evropi bacili nekoliko bombi na našu oslobođenu teritoriju. Oko Vojničkog Grabovca palo je šest bombi od po pet stotina kilograma. Bačene su bombe na Ledenik, Kupinjak, Vranovinu. U jednom selu pale bombe na potok, stvorila se ogromna rupa, skrenula voda na drugu stranu, a vodenice malo niže ostale bez vode. Seljaci kukaju gde će sada mieti žito. Nekoliko bombi palo je oko dečjeg doma u kome se nalazilo do stotinu dece, ratne siročadi. Eksplozija je izbila prozore i vrata.

U štabu korpusa u Dunjaku dobio sam novi motocikl, pa sam se preko Plaškog uputio za Glavni štab. Tamo sam stigao oko ponoći. Zatekao sam Vladu Bakarića. Glavni štab dobio je vest da su crnogorski partizani likvidirali Bajru Stanišića i generala Đukanovića, glavne izdajnike u Crnoj Gori.⁵

⁵ O pogibiji Bajre Stanišića i generala Đukanovića drug Puniša Perović priča:

»Na dan 14 oktobra 1943 oko podne došli su nam glasi u selo Risji Do, sjeverno od Nikšića, gdje se nalazio PK za Crnu Goru, da su bataljoni Pete brigade opkolili Bajru Stanišića s Blažom Đukanovićem u manastiru Ostrogu.

U početku sumnjali smo u ovu iznenadnu vijest. Ubrzo zatim stigli su kuriri iz Župe, iz štaba Treće divizije. Štab je javljao da su jutros u zoru naše jedinice opkolile dva najveća izdajnika crnogorskog naroda, u manastiru Ostrogu. Od Krsca, na cesti Nikšić — Danilovgrad odvaja se kao slijepo crijevo, krak kolskog puta, koji stranom, ispod golemih Ostroških Greda, dopire do manastira Ostroga. Prije nego što stigne na zaravan na kojoj se nalazi Donji Manastir sa manastirskim kućama i starim dvorcem kralja Nikole, put prolazi kroz mali tunel u orlovskoj gredi. Sjeverno od Donjeg Manastira na domak više od kilometra, u samom podnožju veličanstvenih Ostroških Greda, u samoj stijeni, uklesan je Gornji Manastir, kojeg je još prije više od dva stoljeća podigao kaluder Vasilije. Za vrijeme stare Jugoslavije manastir je obnovljen. Skoro u ravni stijene (manastir se sav nalazio unutra) podignuti su čvrsti betonski zidovi, često u debljini metra. U manastir se, kao na sprat, penje pomoću uskih betonskih stepenica. U njemu leže mošti kaludera Vasilija, koga narod u ovim krajevima smatra za sveca. Svake godine tu dolazi svijet, pa čak iz Bosne i Hercegovine, na sabor i na poklonjenje svecu.

Oktobarska noć bila je mjeseciina. Pred zoru, 14 oktobra u dva sata izjutra, uputio se prvi bataljon Pete brigade cestom od Krsca prema Ostrogu. Naprijed su, izuveni, išli šest puškomitraljezaca u pratnji bombaša. Prošli su tunel i već se popeli uz serpentinu na prvu ivicu manastirske zaravni. Lijevo od puta stršila je golema čuka sa ogromnim betonskim bunkerom. Mjesecima su se izdajničke kolovođe utvrđivale, pretpostavljajući šta ih može snaći. Ali otpora nema još nikakvog. Bataljon se prikupljao. Jedna četa pošla je stranom ispod puta, trebalo je podići i s južne strane. Puškomitraljesci nastupaju oprezno, polako se penju k bunkeru. Ne treba ni kamen da se odroni ispod noge. Malo malo i već su u bunkeru zapraštale bombe. Iznađenje je bilo savršeno. Četnička posada dva teška mitraljeza skočila je u paničnom strahu i skotrljala se niz čuku u pravcu manastira. Mitraljezi su odmah počeli da dejstvuju u sigurnim partizanskim rukama.

Onda je štab bataljona naredio juriš. Do Bajovog »Glavnog štaba« nije bilo više od pola kilometra. Između visokih krošnjatih lipa, od manastirskih kuća nastala je užasna gužva. Praštale su bombe naših boraca i dejstvovali puškomitraljezi. Od četničkog logora skoro nema otpora. Iznađene ruļje namah su se dale u bjekstvo kroz guste ostroške šume, niz bjelopavlićske strane.

Na prve pucnje i prve eksplozije bombi, Bajro Stanišić i Blažo Đukanović, koji se takođe našao u tom momentu u Ostrogu (došao je kao pomoć Bajru, radi stvaranja uspješnog plana za akcije), u pometnji i neredu okrenuli su da bježe put Gornjeg Manastira. Računali su: tamo će se skloniti dok Nijemci pošalju pomoć.

Za kratko vrijeme poslije prvog napada prvi bataljon je već zauzeo položaj Donjeg Manastira, smjestio se u Bajovu rezidenciju. Okolo je ležalo desetak mrtvih četnika, a grupa talijanskih fašista, koja je prišla Bajru, šćućurila se u manastirske podrumne. U Bajovoj sobi, na

SREDA, 27 OKTOBAR

Plitvički Leskovac. — Svratio sam jutros do Plitvičkog Leskovca gde se održava savetovanje Centralnog odbora AFŽ - a. Tražila mi je Mitra jednu reportažu za »Ženu danas«, pa sam prepisao iz Dnevnika susrete s majkom druga Lakičevića, majkom braće Ivančić u Sloveniji i majkom Stanka Tintora u Baniji.

Pošli smo posle podne da obidemo Plitvička Jezera, a od pravca Petrova Sela čula se borba. To su Nemci i ustaše napadali. Nešto kasnije pojavio se tri nemačka »Henšela« i počeo da tuku Plitvički Leskovac i okolinu. Bombardovanje nije trajalo dugo, pa smo se vratili u kuću,

stolu, ležao je njegov lični dogled, opasač i druge lične stvari. Nijesu stigli da odnesu ni radio - stanicu. A u skloništima ležalo je dvjesto tovara italijanske municije, na hiljade kilograma makarona, šećera i pirinča. U fioci jednog stola ostalo je 100.000 italijanskih lira.

Već je svitalo a sjeverno sa Ostroških Greda, koje se nadnose nad manastirima i dižu se vertikalno u visini do 600 metara, javljao se Treći bataljon. Nastupajući od Buavica i sela Medede on je na vrijeme izvršio svoj zadatak. Četničke pretstraže na visovima, pri prvim pucnjima, strmoglavu su se skotrljale ka manastiru. Ozgo, sa stravične i orlovske visine, dozivao je komandant Trećeg bataljona Savo Stanojević:

— Alo - o - o, Prvi bataljon! ... šta ima novo kod vas?! ...

Ozdo mu se odazivao komesar Prvog Sveta Radojević:

— Opkolili smo Baja Stanišića sa štabom! ...

Savo je, izražavajući radost svojih boraca, ponovo se odazivao:

— Neka je srećno za svu Crnu Goru! ... Ne dajte mu da pobjegne! ...

Borci nijesu dali Baju da pobjegne. Ne zaustavljajući se u Donjem Manastiru, borci Prvog bataljona hitro su se peli ka Gornjem Manastiru. Odmah je izvršeno opkoljavanje manastira, sprovedena je puna blokada. Iz žurbe ili straha, izdajnici nijesu postavili obezbjeđenje ispod manastira. Zato su naši mogli da pridu skoro pod same zidove. Unutra je bilo nabijeno do pedeset ljudi. Među njima i nekoliko Italijana - fašista. Manastirski prozori zabarikadirani su vrećama pirinča, koji su dobili od Italijana. Borci Prvog bataljona postavili su dvanaest puškomitraljeza, koji su kontrolisali svako prozorsko okno manastira.

Ispred podne naši su već dozivali izdajnike. Komesar Radojević zvao je:

— O, Bajo, predaj se, more, opkoljeni ste, nema vam spasa ...

Iznutra se javio Blažo Đukanović:

— Ajde, momče, otkuda si došao! ... Nemojte da ginete ludo.

Očigledno, izdajnici su računali da će ih sačuvati tvrdi manastirski zidovi dok dođu Nemci, koji će ih osloboditi. Događaj se odigrao toliko iznenada i neočekivano, da i sami nijesu bili svjesni situacije, niti su imali jasnu predstavu o našim snagama.

☆

Dan je odmicao u žurbi boraca da što čvršće stegnu polukrug oko manastirskih zidova. Poslije podne Nijemci su se već stavili u pokret. Razbjegli četnici stigli su da obavijeste njemačku komandu o sudbini svojih poglavica. Oko dva sata počele su od Danilovgrada da dejstvuju teške dalekometne haubice, čije su granate padale na položaj Oštoga. Istovremeno kolone kamiona sa vojnicima hitale su od Danilovgrada prema Bogatićima i Krscu. Drugi bataljon brigade držao je položaj na Krscu. Na samom Krscu borci su zauzeli položaje pored puta i savršeno se pritajili, tako da su pustili Nijemce na domak ručnih bombi. Razvila se žestoka kratkotrajna bitka. Naši su neodoljivo navaljivali i jurišali na njemačke kamione. Preplašeni fricevi poskakali su iz prvih kamiona, hvatajući položaj. Pod zaštitom dovučenih topova zadnji su počeli da okreću leđa, da se spasavaju u Danilovgradu. U ruke naših pao je jedan top, kamion pun municije, teški mitraljez, više pušaka i drugog. Dvadeset pet Nijemaca ostalo je mrtvo na bojištu, a trinaest ih je zarobljeno. Tako je propao ovaj prvi pokušaj spasavanja izdajnika.

Istovremeno s pokušajem Nijemaca od Danilovgrada, od Nikšića je nastupalo više stotina četnika, koje je predvodio izdajnik Jevrem Šaulić. Artilerija iz Nikšića davala im je obilnu potporu. Dijelovi Drugog bataljona dočekali su izdajnike na Planinici i bez mnogo muke sjurili ih u Nikšić. Pokušaj jedne druge veće grupe četnika, predvođene Jakovom Jovovićem, koja je sadejstvjujući Nijemcima, pošla od Danilovgrada lijevom obalom Zete u pravcu Oštoga, takođe je raspršena na Zacrnješu i Vinićima. Tamo je dejstvovao Četvrti bataljon brigade. Situacija u rukama naših boraca sad je već sigurnija.

Osvitao je 15 oktobar. Ali on nije donio mir. Naši osmatrači primjetili su novi pokret Nijemaca. Sa pojačanim snagama huktali su tenkovi i kamioni cestom sa druge strane rijeke

na periferiju Leskovca. Ali tek što smo ušli, ponova su došli bombarderi. Sada su tukli oko nas. Jedan izviđač »Henšel« spuštao se na pedesetak metara iznad naše kuće i svuda naokolo mitraljirao. Meci su padali po našoj kući i izgledalo je kao da neko bičem tuče po zidovima. I ovo bombardovanje prođe. I baš kada smo diskutovali da li da se povučemo iz kuće u susednu šumu, opet su došli avioni. Ovog puta bombe su padale sasvim blizu. Učinilo nam se da avioni namemo tako uporno bombarduju i mitraljiraju Leskovac da bi olakšali nadiranje Nemaca i ustaša u ovom pravcu. Zato smo odmah po bombardovanju zašli u obližnju šumu. Dobro smo učinili, jer se avioni ponova pojaviše. Pogodili su nedaleko od naše kuće jednu od najboljih strugara na oslobođenoj teritoriji.

Uveče smo doznali da su nemački i ustaški napadi odbijeni. U Leskovcu poginulo je nekoliko ljudi, ali strugara će nastaviti ubrzo svoj rad, ma da je bomba pala posred nje. Zgrada je srušena, ali mašine su netaknute.

Prekosutra izjutra polazim za Bosnu s jednom grupom drugarica iz AFZ-a.

Zete. Istovremeno artilerija je još žešće zasipala naše položaje. Na istom mjestu gdje i juče razvila se žestoka borba. Snage Nijemaca bile su velike i uspjeli su da potisnu Drugi bataljon i probiju se nešto naprijed putem koji se odvaja za Oštrog. Prikupljene četničke bande nijesu ni ovog puta zaostale. Od Nikšića ih se krenulo do osam stotina. Situacija je bila sada teža. Štab brigade, koji je već stigao u Oštrog, naređuje da se odvoji dio snaga, koje blokiraju manastir i bace se na front prema Nijemcima.

Dok se s Nijemcima vode ogorčene borbe i prašte bombe na domak samog Oštrog, a u manastiru, među četnicima, čuje se veselje. S vremena na vrijeme opale po koju pušku u vis i odliježe pjesma:

»Od četnika i Tedeska

Cijela se zemlja treska ...«

Ponekad, kad bi na frontu jače zagruvalo, unutra su se čule prave ovacije.

— Evo nam spasioci! — dovikivali su našim borcima koji su budno motrili na izlaz manastira.

Ali radost im je bila uzaludna. Naši su kod tunela vodili upornu borbu. Već su dali dvadeset mrtvih, ali neprijatelju ne dadu ni korak naprijed. Na kraju Nijemci su okrenuli tenkove i dali se u bjekstvo. Za sobom su ostavili četrdeset mrtvih friceva. I četnici su ponovo razbijeni i vraćeni. U tome, spustila se i noć.

*

Kad smo u Rusjem Dolu dobili obavještenje da su izdajnici opkoljeni, gorjeli smo od nestrpljenja da što prije pođemo za Oštrog. Drug Blažo je napisao pismo Štabu divizije u kojem mu je naglašavao značaj događaja. Pisao je da treba sve napore uložiti, da izdajnici trebaju biti svakako likvidirani ili živi uhvaćeni. Ali nije trebalo ni toliko naglašavati. Komesar divizije Jovo Kapa sazvao je štab brigade bataljona i govorio im je:

— Radi se i o časti brigade i o časti crnogorskog naroda. Izdajničke kolovođe ne smijemo pustiti žive.

Nas nekoliko iz rukovodstva sa Blažom Jovanovićem uputili smo se iz Rusjeg Dola preko Župe i vražegrmskih planina za manastir. Spuštajući se kozjom stazom sa Ostroških Greda put manastira verali smo se između kamenja i drveća, da ne bi bili opaženi. S danilovgradske ceste artilerija je stalno okolo tukla a s vremena na vrijeme odjekivala je po koja puška iz manastirskih zidina. Drugi napad Nijemaca bio je već odbijen. Sada se ponovo pojačavaju redovi boraca u blokadi manastira.

Među četnicima oduševljenje je potpuno prestalo. Nijemci i četnici su se povukli i bjelopavličkom kotlinom zavladao je mir. Za njih je bilo sve manje nade na spas. Istina, našima je bilo teško izvršiti napad. Manastirske zidine skoro su neosvojive bez težeg oružja. Dovučen je i protivkolac, ali naši neće da pucaju da ne bi štetili manastir. Bilo je više izgleda na predaju bez borbe. Ipak, naši su se spremali na juriš, ma po cijenu i većih žrtava.

Mi smo se smjestili u prostorijama u kojima je bio štab Baja Stanišića, u letnjem dvorcu kralja Nikole. U sobama je ležala bogata arhiva, cjelokupna prepiska tzv. »Glavnog Štaba

ČETVRTAK, 28 OKTOBAR

Zaselak Trnavca. — Već nekoliko nedelja kako su mi se povratile temperature. Rana na glavi sve se više širi, trune kost. Svaki drugi, treći dan, rana krvari. Najgore je od svega što nemam sna. Noćas sam svu noć razgovarao s Ljubom Leontićem, istaknutim članom Samostalke iz Splita. Njega su Italijani bacili na Liparska Ostrva još prvih dana okupacije Splita. A kad je došla kapitulacija Italije, drug Leontić se vratio u Dalmaciju i odmah pošao u partizane.

Kaže da nikad neće zaboraviti sliku izlaska desetak hiljada Splitsana u partizane, kad se grad morao pred Nemcima evakuisati, pre nekoliko nedelja. Ogromna kolona iz grada pela se uz Mosor, mladići, devojke, stariji ljudi prilazili su hrpama italijanskog oružja, svako je uzi-

Narodne vojske Crne Gore i Hercegovine«, kao i lična prepiska Baja Stanišića, bogat dokazni materijal o zločinačkoj djelatnosti crnogorskih izdajnika.

Od četnika se više nije čuo ni glas. Naši su im borci dovikivali:

— Predajte se izdajnici! Ne prljajte ovu crnogorsku svetinju! Nijemci vas ne spasoše i nema vam više nade.

Više ni jesu ni odgovarali.

Blažo Jovanović je predložio da se pošalju pregovori. Trebalo ih je nagovoriti da se predaju bez borbe. Najzad, našli smo čovjeka iz mjesta, koji im je bio više naklonjen nego nama i kojemu mogu vjerovati. S nestrpljenjem smo očekivali odgovor s njihove strane. Ali kada je došao, on je bio negativan. Sjutradan ponovo smo poslali čovjeka. Tražili smo da oni pošalju svoje pregovorače, kojima potpuno garantujemo život. 16 ujutro poslali su advokata Bojovića, glavnog savjetnika u Bajovom izdajničkom štabu. Utučen i rezigniran, Bojović nam je izložio uslove opkoljenih:

— Predaće se, pod uslovom da im se garantuje život do oslobođenja. Sada traže da se odvedu kod engleske vojne misije (znaju da se nalazi kod Vrhovnog štaba), jer nju smatraju za garantiju pravilnog postupka. Poslije oslobođenja kad se prilike srede, pristaju da im se sudi ako su krivi.

Bojović se natrag vratio sa našim zahtjevima. Mi nećemo da se Englezi miješaju u naše stvari, ostajemo pri tome da će im suditi naš sud. U protivnom bićemo prinuđeni da izvršimo juriš na manastir.

Naše straže propustile su Bojovića u manastir. Nije prošlo mnogo a borci su čuli unutra strahovitu viku. Poslije izlaganja naših uslova nastala je diskusija, koja se pretvorila u svađu. Podijelili su se u dvije grupe. Blažo Đukanović sa većim brojem prisutnih bio je za neodložnu predaju, dok je Bajo bio za odlaganje. Bio je svjestan svojih zločina, svoga bezizlaznog položaja. Borci su ozdo, slušajući larmu, dovikivali, kao iz šale:

— Predajte se, izdajnici! ...

Sve više je unutra vladala panika i demoralizacija. 17 oktobra prije podne vratio se Bojović, ne donijevši pozitivan odgovor. Od njega saznajemo teški položaj kod izdajnika. Već im je vode ponestalo. Nestala su im i drva na kojima su kuvali makarone i pirinač, jedina hrana koju su uspjeli da prebace u manastir. Nuždu su vršili u samom manastiru, što je stvaralo nesnosni smrad. Već drugi dan ne pojavljuje se nikakva pomoć od Nijemaca, niti od četnika. Bojović kaže da bi se skoro svi predali, ali ih Bajo zadržava. Sto se tiče njega, on je riješio da se više ne vraća. Ostaje kod nas pošto, kaže, nije kriv.

Osamnaesti oktobar, a već je peti dan kako su opkoljeni. Nada na pomoć se sve više gubi. Oko deset sati, neko se javlja iz manastira:

— Partizani, nemojte pucati! idemo da se predajemo ...

Komandant bataljona Grozdanić i komesar prišli su kapiji i pozivaju neka silaze. Prvi se pojavljuje Vlado Damjanović bivši sreski načelnik, zločinac od kojega je čitav njegov kraj drhtao. Na njemu je novo crnogorsko odijelo i zlato sa džemadana si ja se na oktobarskom suncu. Iza pasa vadi revolver.

— Evo vam, Crnogorci, oružje, za vas je! — uzvikuje, kao daruje za nagradu. — Neka ga nose sokolovi i junaci kao što ste vi ...

Nalaze još dvojica - trojica, pa se na kapiji pojavljuje starac sa bijelim čuperkom bradiće pod donjom usnom. To je Blažo Đukanović. Plašljivo gledajući, drhtavom rukom vadi pištolj i predaje ga.

— Nek vam je srećan, — kaže i on. — Vi ste pravi borci ...

Jedan po jedan, pogruženi i preplašeni, slaze četnički oficiri, članovi Bajovog štaba. Za njima slaze drugi zlikovci Blažova i Bajova tjelesna garda. Svi slažu oružje na gomilu. Prisutni borci, radosni i gordi, s prezrenjem posmatraju kukavičko držanje izdajnika, od kojih svaki hoće da pohvali partizane, u nadi da će im to pomoći.

mao pušku i peo se uz strmu planinu. Jednog mladića nosili su na nosilima. I on je uzeo pušku.

Tražio je drug Leontić da mu čitam iz Dnevnika delove o Četvrtoj i Petoj ofanzivi, govorio mi da moram po svaku cenu sačuvati Dnevnik, da se ne smem od njega razdvajati ni trenutka.

Negde na Siciliji drug Leontić je zakopao svoje iscrpne zabeleške O ovom ratu, kao i materijal iz prošlog rata, pa se nada da će ih moći pronaći po oslobođenju.

— Naš narod sada proživljava najveličanstvenije dane svoje istorije. Treba ostaviti što više pismenog traga o ovim danima.

PETAK. 29 OKTOBAR

Pokret. — Oprostio sam se s Vladom Bakarićem, Gošnjakom i ostalim drugovima. Kamionom smo stigli do Udbine, a odatle smo pred mrak krenuli da pređemo komunikaciju Lapac — Gračac, kojom stalno idu nemačke kolone. Zato se može preći samo noću. Prati nas jedan vod bataljona »Marko Orešković« iz Šeste ličke divizije. Dok sam bio u štabu divizije, u jednom selu blizu Udbine, drugovi se raspituju za malu brošuru o Četvrtoj i Petoj ofanzivi koju sam napisao pre mesec 1 po dana.

— Hoćemo da vidimo kako su izgledale borbe u Hercegovini i Crnoj Gori, jer i mi sada krećemo na daleki put.

Predali su se svi, osim Baja Stanišića, koji je sa tri rođaka ostao u manastiru. Ponovo ga naši dozivaju ozdo, ali on kaže da će da razmisli. Nije siguran da ćemo mu garantovati život. Naši puškomitraljezi nijesu skidali svoje cijevi sa svih otvora manastira.

U redu, dva po dva, uz jaku pratnju odvođe borci izdajničku kolonu u Donji Manastir. Prvi veliki uspjeh postignut je. Demoralisani u opasnosti gladi, u nedostatku pomoći sa strane, pred našim čvrstim pritiskom kapitulirala je većina izdajnika. Ni Bajo za nas više ne pretstavlja ozbiljno pitanje. Imaćemo i njega, živog ili mrtvog.

Ostao je još nekoliko sati u manastiru. A onda je zvao našu stražu. Odazvao mu se komandant Grozdanić:

— što se ne predaješ, šta čekaš?

— Donesite mi litar rakije, da popijem, — poručuje Bajo — pa ću onda odlučiti.

To je bio znak brzog svršetka. Kad su izašli poslednji iz manastira pitali su ih zašto ne izlazi Bajo.

— On neće, — govorili su — izvršice samoubistvo.

Ali Bajo nije imao hrabrosti ni da izvrši samoubistvo. Sad traži rakiju da bi pošto se opije mogao donijeti odluku ili da se preda ili da se ubije. Ali kod naših je bilo sve manje strpljenja. Taj kolovoda izdaje dosta im je jada zadao, i njima i čitavom narodu. Na jedini prozor koji nije bio zatrpan džakovima pirinča uperena su tri puškomitralješka grla.

U jednom momentu na prozoru se pojavi glava sa crnom bradurinom. Ispod nje se vidi oficirska bluza na trupu visoke ljudine. To je Bajo. Borci ga sad prvi put ugledaše. On molećivo reče:

— Vidim da ste pobijedili, molim vas samo, prije nego što odlučim, donesite mi litar rak . . .

Nije ni dovršio posljednju riječ, puškomitraljezi su odjednom izbljuvali svoje kratke rafale. Bradata glava se začas zbacila unatrag, trup se zaljuljao i brzo se svalio natrag. Još malo pa su se čula još tri pucnja u manastiru. To su tri Bajova rođaka iz njegove pratnje izvršili samoubistvo.

Borci nijesu oklijevali. Brzo su jurnuli unutra. Na betonskom podu manastira pružila se dugačka tjelesina najvećeg izdajnika crnogorskog naroda. Do njega su ležala još tri leša. Posao je bio završen.

U manastiru je gušio smrad. U jednom ćošku ležali su četiri špila karata, a malo dalje sanduče, u kojem se nalazilo 250.000 italijanskih lira. Po podu svuda ostaci hrane i prljavština. Pod sami čivot, u ćeliji svetog Vasilija, borci nadoše jedno burilo za vodu. Neko se sjeti da kaže da se tresne. Unutra zašušti. Brzo izvukoše jednu dugu a zatim i gornje dno.

Šesta lička divizija »Nikola Tesla« ušla je u Prvi proleterski korpus, pa je imala ovih dana da pođe u Bosnu.

U sam mrak krenuli smo pešice. Usput vodnik nam priča o borbama na ovoj komunikaciji. Skoro svaki dan se uništi poneki nemački kamion, samo je vrlo teško izvući plen, jer Nemci imaju tenkove na svakih desetak kilometara i, čim se začuje borba, tenkovi jure da zaštite kolonu. Sem toga, Nemci stalno bacaju velike pobočnice, obilaze naše zasede, udaraju im s leđa, tako da su borbe na ovoj komunikaciji svakodnevnice.

Pred ponoć izbismo na drum na kilometar od Mazina. Vodnik veli da je najbolje prelaziti komunikaciju na ovom mestu, jer se Nemci ne nadaju da ćemo tako blizu prolaziti pored njih. Malo dalje već stoje nemačke zasede. Od silnog saobraćaja kamiona i tenkova drum je potpuno razriven. Nastavili smo put dalje. Prolazimo kroz jedno selo koje su pre neki dan Nemci i ustaše popalili. Pronađosmo jedva jednu čitavu kuću. Pored ognjišta naslonio se mršav, neobrijan čovek u civilnom odelu. To je neki ratni zarobljenik koji beži iz Italije. Pita me da li znam gde je Foča?

— Živeo sam u njoj prošle godine.

Čovek se prenu i počeo da raspituje kako je u Foči, je li mnogo oštećena, ko je poginuo?

Unutra je bilo naslagano 300.000 lira. Kuluđer, čuvar manastira, koji je za sve vreme bio unutra s četnicima, reče i zakle se svecem, da nije znao da su pare unutra.

☆

Kad se predao Blažo Đukanović sa družinom formiran je prijeki vojni sud, koji je uzeo izdajnika Blažo Đukanović.

Prvi je uzet na saslušanje vajnigeneral, izdajnik Blažo Đukanović.

— Nijesam kriv, — reče — bog mi je svjedok. Ja sam potpuno nevin čovjek.

Pretsjednik ga pita zašto je služio Talijanima, zašto je primao od njih pare?

— Jedne lire nijesam od njih primio, — odgovara zbunjen kao i da ne misli što govori, — as njima nikakve veze nijesam imao. Talijani su cigani, najgora sorta ljudi, koju sam ikada sreo.

— Zašto ste organizovali pohod četnika na Neretvu, — pita ga pretsjednik.

— Pojma o tome nijesam imao, — odricao je do kraja, — i vjerujte mi, da se sveodvijalo bez moga znanja. Uostalom, ja sam uvidio propast četničkog pokreta. Tražio sam samo priliku da pridem partizanima.

— Kad ste to uvidjeli?

— Kad sam bio u Nevesinju, vidio sam slom i rasulo naše vojske i da je stvar, propala.

— Vi rekoste da nijeste znali za pohod četnika, — kaže pretsjednik.

General Đukanović, koji je pisao bombaste članke u italijanskom »Glasu Crnogoraca«, da je sveta dužnost svih Crnogoraca da pođu da unište preostatkepartizana, koji je izdavao stroga naređenja potčinjenim komandantima, sada se vrpolti na stolici, znoji se i, bježeći pogledom u stranu, ne zna da odgovori na primjedbu pretsjednika.

No činjenica je bilo i suviše mnogo. Bajova arhiva sadržavala je na stotine potpisa sramnog generala — izdajice, na dokumentima koji su govorili o bezbrojnim i neviđenim zločinima, počinjenim u svim krajevima Crne Gore. I ostali Bajovi i Blažovi saradnici, zarobljeni u manastiru, bili su već dobro poznati okorjeli zlikovci, koji je svaki na duši nosio bezbroj zločina. Narodni sud je neumoljiv. Poslije detaljnog saslušavanja, donesena je presuda, kojom se izdajnik Blažo Đukanović sa još dvadeset trojicom njegovih i Bajovih saradnika osuđuju na smrt strijeljanjem. Desetak zarobljenih pušteno je na slobodu.

Tako su završili svoj sramni život dva najveća izdajnika crnogorskog naroda, glavni eksponenti u Crnoj Gori Draže Mihailovića i izbjegličke vlade. Glas o smrti izdajničkih kolovođa prnio se munjevitom brzinom po Crnoj Gori. Radost je bila neopisiva. U selima župe toga dana na sve strane praštale su bombe, kao da se vodi borba. Čula se pjesma i radosni dozivi. To se narod veselio radosnom glasu.«

Dugo smo razgovarali. Bivši ratni zarobljenik još je više oborio glavu kad je čuo za strašnu sudbinu lepog grada na utoku četine u Drinu.

Posle hvali sela kroz koja je prolazio:

— Redovno jedem samo otkako sam došao na oslobođenu teritoriju. Javim se odboru, kažem da se vraćam iz ropstva, i dele sa mnom i poslednji zalogaj.

Nastavili smo put pred zoru.

SUBOTA, 30 OKTOBAR

Pokret. — Morali smo se zadržati malo duže u Srbu, jer smo čekali telefonsku vezu s Grahovom. Pitali smo da li se možemo prebaciti do Jajca automobilom preko Grahova i Livna, pa nam odgovor nije stizao.

Predveče dovedoše u komandu mesta, gde smo sedeli, četiri nemačka avijatičara. Njihov transportni avion »Junkers 52« u magli udario je u jedno okolno brdo. Sva četiri avijatičara su nepovređena. Molili su drugovi iz komande mesta da ih ja saslušam. Uzeo sam im prvo avijatičarske knjižice u kojima svakom pilotu piše koliko je letova imao. Brzo sam prelistavao stranice i gledao gde su bili ovi nemački avijatičari 9 juna ove godine, da nisu bili nad Milinkladama gde je poginulo toliko drugova od nemačkih bombi, gde je poginula i Olga.

Ovi Nemci su radili na liniji Mostar — Zagreb, Zemunik — Zagreb. Ali prošle godine bili su na Istočnom frontu. Jadno se drže. Komanda mesta ih je uputila jednoj ličkoj brigadi koja se nedaleko nalazi.

NEDELJA, 31 OKTOBAR

Pokret. — Neprijatelj je ugrozio Grahovo, pa zato nismo mogli da dobijemo prevozno sredstvo iz Livna. Pošli smo pešice za Drvar, preko Cvetniča. Od Srba do Cvetniča' pešačili smo punih šest časova. Peli smo se dugo iz doline Srba uz planinu. Teško sam išao, jer me je temperatura opet mučila. Kad smo došli u Narodnooslobodilački odbor u Cvetničima, predsednik nikako da nas pusti dalje:

— Strmo je po noći spuštati se dole u Drvar, možete put zagubiti, a ima i vukova! Bolje je i za druga da se odmori ovde noćas.

Nismo imali kud, nego ostadosmo u selu. Odbor nas je rasporedio u dve kuće, a uveče se okupio narod na konferenciju. Sada nam je postalo jasno zašto nas je predsednik zaustavljao. Bila je tu i jedna članica odbora, predsednica AFŽ, starija, proseda seljanka:

— Eto ja sam naučila da čitam i pišem pod stare dane. Šta ćeš, ova nas omladina natjerala ... Malo je ostalo nepismenih sada u selu ... Samo sada muka živa. Znamo da čitamo, a nemamo mnogo knjiga, pa zato volimo kad nam neko prođe kroz selo da makar s njime razgovaramo o tome šta se dešava u svijetu!

Pitam ovu staru ženu kad je završila analfabetski tečaj.

— Prvo pismo sam napisala prije tri nedelje, pa sam ga uputila drugu Titu. Da nije njega ostala bih do smrti slijepa kod očiju...

Otpočela je konferencija. Među prisutnima skoro se nije mogao videti nijedan omladinac ili omladinka, sve je to otišlo u brigade. Posle nastavismo diskusiju. Raspituje se narod za Badoljevu vladu u Italiji,

zašto saveznici drže italijanskog kralja i generale koji su nas ubijali i pljačkali. Pitaju kad će nas saveznici priznati. I tako smo puna dva sata razgovarali o svim svetskim problemima, o svim domaćim pitanjima. Koliko su ti stari seljaci i seljanke imali širinu pogleda, koliko se kod njih izoštrila politička svest.

— Do ovog rata nas nije ništa drugo zanimalo, već ono što je između jednog i drugog brda. A kad otpoče ustanak, kad počеше partizani da nas uče pismenosti, kad »Dnevne vijesti« počеше da dolaze u selo, kad počеше ove konferencije, i nama se otvoriše oči... Samo, molim vas lijepo, pitajte dolje u Drvaru zašto nam »Vijesti« zakašnjavaju? — reče mi pri rastanku ona stara seljanka sede kose.

PONEDELUK, 1 NOVEMBAR

Pokret. — U zoru smo se rastali od Cvetničana, a oko deset smo već bili u Drvaru. Neprijateljski napad u pravcu Grahova bio je odbijen. Rešili smo se da za Jajce idemo preko Petrovca, Ključa i Mrkonjićgrada.

Drvar je opet živ kao košnica. Pilana radi, izbacuje kubik dasaka za kubikom. Nastavili smo preko Oštrelja za Petrovac. Mrak se već spuštao kad smo se uspeli na vrh Oštrelja. Gledao sam uzalud na desnu stranu Petrovačkog Polja ne bih li video Driniće.

UOČI DRUGOG ZASEDANJA AVNOJ-a

UTORAK, 2 NOVEMBAR

Jajce. — Ustao sam pre sviju i pošao da obiđem Petrovac. Tokom Četvrte ofanzive i tokom borbi prošlog leta grad je znatno oštećen. Išao sam do kuće u kojoj se nalazio Vrhovni štab prošle godine. Jedna nemačka bomba sasvim je ras tresla ovu malu kuću. Došao sam pred Dom kulture, veliku zgradu u centru grada koju su Nemci u četvrtoj ofanzivi naročito uporno tukli. Ona je ponova popravljena, velika Staljinova slika ponova je na starom mestu. Izišao sam izvan grada, u pravcu Drinića, tražio sam veliku bolnicu na prvom brežuljku, u kojoj je Olga radila, iz koje je krenula u Drugu diviziju. Ta divna visoka zgrada ležala je razrušena; poslednjih dana Četvrte ofanzive jedna nemačka bomba od pet stotina kilograma pogodila je posred nje.

Morao sam se vratiti u komandu mesta, jer je već bilo vreme za polazak. Išli smo kolima za Ključ, prolazili preko Bravskog, a seljak, koji je gonio kola, govorio mi je da su Nemci palili Bravski Vaganac u Četvrtoj ofanzivi.

U Ključu smo zatekli članove Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Bosansku Krajinu. Oni su imali pune ruke posla. Vršili su evakuaciju nekoliko hiljada dece, i žena iz Vukovskog, Rilića, Pljeve, Janja i drugih sela iz tog kraja na Podgrmeč, jer u tim krajevima hara glad, pa bi nam na hiljade duša umrlo od gladi. Sreli smo dvojica kola koja idu od Mrkonjićgrada. Na njima je bilo valjda jedno četrdesetak mališana. Vire im glave, smeju se, mašu rukama.

Pre nekoliko dana Krajišnici su konačno oslobodili Sanski Most. Borba je bila kratka, trajala je svega jedan sat. Zarobljeno je preko pet stotina domobrana. Zaplenjeno je nekoliko topova. Tako je, najzad, oslobođen i Sanski Most oko koga smo prošle godine u ovo doba imali toliko krvave bitke.

Stari Krajiški - Đuro Pucar poslao nam je automobil da bismo se brže prebacili za Jajce. Preko čađevice i Mrkonjićgrada stigli smo predveče u Jajce. U fabrici hlora nalazi se Prateći bataljon Vrhovnog štaba. Javio sam se Marku telefonom. Rekao mi je da dođem do kuće u gradu u kojoj su se nalazili drug Stari, Marko, Đido, Beve i ostali drugovi.

Na prvim bedemima starinskog grada, na jednoj uzvišici, bile su podignute dve kućice od dasaka. Ispred jedne od tih kućica zatekao sam Starog i Lolu Ribara.

— U pravi čas si došao, — reče mi Lola, — jer je Stari tražio od generala Vilsona da te hitno prebacimo avionom u neku savezničku bolnicu kako bi izvadio to gvožđe iz glave, a večeras je stigao odgovor iz Kaira da možeš da kreneš. Samo čekamo avion. Aerodrom je spreman.

Stari mi reče da će ovih dana krenuti misija našeg Vrhovnog štaba u štab generala Vilsona, glavnog savezničkog komandanta za Srednji Istok. Misiju će voditi Lola, a članovi će biti Vlatko Velebit i Miloje Milojević. Kad oni pođu krenuću i ja. Kad budem operisan i kad budem potpuno ozdravio, onda ću pomagati Loli i drugovima.

Sreo sam večeras i Vladu Ribnikara. Reče mi da su moji svi živi u Beogradu.

SREDA, 3 NOVEMBAR

Jajce. — Tek kad se čovek posle dužeg odsustvovanja vrati u Vrhovni štab onda može jasno da vidi koliko se ogromno mnogo naša borba rasplamsala za poslednja tri meseca. Ovde u Jajcu se nalaze drugovi iz raznih krajeva naše zemlje, ovde Vrhovni štab svakog dana dobija iz svih delova Jugoslavije radiografske izveštaje o borbama, o uspesima, ovde se stiču i pismeni izveštaj i o razvoju narodnooslobodilačke borbe u svim zemljama Jugoslavije.

Jutros sam razgovarao s drugovima o veličanstvenim uspesima koje je naša vojska postigla poslednjih meseci. Radovao sam se i ponovnom oslobođenju velikog dela Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine, radovao sam se formiranju Glavnog štaba Makedonije, radovao sam se stvaranju prve oslobođene teritorije Makedonije, ali najveću su mi radost donele vesti iz Srbije.

Pročitao sam izveštaj koji je drug Mihailo poslao Vrhovnom štabu još sredinom ove godine. Iz tog izveštaja se vidi da od početka ove godine borba u Srbiji ponovo uzima sve jači zamah, uprkos najstrašnijeg terora Nemaca, nedićevaca i četnika Draže Mihailovića. U izveštaju Mihailo na jednom mestu veli:

»Herojski su se držali od drugova koje vi poznajete: Đuro Strugar, Vukica Mitrović - Šunja, Janko Lisjak i njegova drugarica, omladinka Desanka, Trajko Stamenković i Fićina drugarica. Oni su bez mrlje, ni slova nisu rekli, ni svoja prava imena. Ima masa takvih primera i u unutrašnjosti i u Srbiji.«

U izveštaju se dalje veli:

»U ovoj godini zverstva Nemaca, Bugara, policije, „dobrovoljaca“ (ljotiće-
vaca), Srpske državne straže (žandarma) i dražinovaca nadmašuju prošlogodišnji talas terora. Streljanje, vešanje, ubistva mučenjima i klanjem naših članova, partizana, njihovih porodica i najširih slojeva naroda, praćena su pljačkom i paljenjem pojedinih kuća i čitavih sela. Zverstva tih bandi ne mogu da se odvoje jedna od drugih, što ne urade jedni to učine drugi.

U požarevačkom okrugu, na naš odred, traje neprijateljska ofanziva od 16 februara i sada se još nastavlja bez prekida, to jest već čitavih pet meseci. Prvo su počeli Nemci (724 i 734 grenadirski pukovi iz Grčke) i belogardejci. Naši su im ubili komandanta pukovnika Hanzela baš uoči ofanzive, zarobili planove ofanzive i tako spasli odred. Po svršetku nemačke ofanzive dolazi ofanziva dva ljotičevska bataljona oko 1.600 ljotičevaca. Rezultat oko 50 simpatizera seljaka ubijeno, oko 50 kuća spaljeno i 200 ljudi odvedeno u logor. Posle toga dolazi ofanziva žandarma i policije na istu raskrvavljenu teritoriju. Sada u ovom kraju nema masovnog hapšenja, već na dostave, denuncijacije. U ovom naletu smo izgubili 50% članova Partije, streljano oko 200 ljudi, zapaljeno oko 20 kuća. Za vreme ove ofanzive neprijatelj je osvetljavao noću jakim reflektorima Stig i Moravu i važnije prolaze. Služio se raznim lukavstvima i podmuklostima da uhvati ne samo naše aktiviste već i druge ljude.

U Jablanici i Toplici u selu Gajtan popaljeno je 125 kuća, 132 štale i 135 pomoćnih zgrada, a narod je sav izbegao sa stokom i hranom u planinu. Zatim je došla ofanziva Bugara i nedičevaca na Kukavicu, Radan i Jastrebac. Učestvovala je jedna divizija Bugara i 800 nedičevaca. Sada su otpočeli „čišćenje“ nizinskih sela Toplice i Jablanice. Na terenu Okružnog komiteta Vranje bugarske okupatorske trupe zapalile su 1.200 kuća i ubile 2.000 ljudi u toku aprila i maja.

Žandarmi su blokirali Zaglavski srez, držali ga blokiranog dva meseca (mart — april), odveli oko 800 ljudi u Niš, gde su ih mučili (tukli, pekli) da bi odali partizane. U Šumadiji i Kosmaju u toku marta — aprila — maja u Darosavi spalili su 30 domova. U Venčanima spalili 7 domova, ubili 20 ljudi, 200 odveli u logor. U Gornjoj Trešnjevici zapalili 3 kuće. Iz Umčara, Bega-ljice, Barajeva, Dučine, Koračiće i drugih sela masovno odvođe seljake u Glavnjaču gde ih muče i ubijaju. Početkom juna streljano je 125 naših drugova iz Beogradskog okruga, a zatim još 400 iz logora na Banjici.

U gradovima je strahoviti teror. U Glavnjači je jedino ispitivanje: „Kaži ko ti je „viša“ veza, a ko „niža“, kada i gde imaš s njom sastanak“ i tuku dok ne ubiju čoveka. Tako su nedavno ubijeni: Janko Lisjak, drugarica Voje Vučkovića, muzičara, Mila Dimić, glumica. Glavnjača je prenela svoj sistem na čitavu Srbiju, rasporedili su krvoloke po raznim mestima kao šefove policije, jer nemaju dovoljno mesta da saslušavaju sve ljude koji se masovno hapse, da bi tako došli do naše partiske organizacije i odreda. Dražini komandanti i vojvode šalju policiji spiskove svih ljudi koje poznaju kao simpatizere, spiskove običnih građana koji neće s njima da saraduju pa ih proglašuju komunistima.

Po gradovima su neprestano revizije stanova, blokade ulica, pretresi i slično. U Beogradu prave bunkere po čitavoj varoši. Neki su gradovi ograđeni bodljikavom žicom (Niš i Šabac).

Ove krvničke metode Nemci svakodnevno dopunjavaju lažima preko „Novog Vremena“ i „Obnove“. Organizuju svakodnevne zborove (na koje se narod na silu dovodi, kao i mnogi govornici i predavači), po gradovima i selima. Dragi Jovanović je organizovao „partizansku radio stanicu“, piše tekst, a krvolok Stevan Šterić čita preko radija. (Govorili su u devet uveče na talasnoj dužini od 42 metra.) Ulažu sve napore da nateraju profesore Univerziteta i gimnazija da predaju po želji i naređenju gestapoa, nameću im čisto policijske dužnosti. Univerzitet uopšte nije radio, sada su odobrili profesore, uglavnom ljotičevce, dok drugi izabrani sabotiraju i daju ostavke. Organizovali su poslužitelje koji će biti naoružani, pa će oni biti univerzitetaska policija i žandarmerija. U gimnazijama zavode čisto policijski režim.

Stalne su teme protiv komunista. Postavili su policajce u vidu profesora za špijuniranje đaka. Pošto đaci ispisuju parole po klozetima, to se svaki učenik upisuje u knjigu kada ide u klozet, a sada će po jedan profesor dežurati sakriven u samom klozetu da bi uhvatili ko piše parole. Profesori ispituju đake i ispunjavaju kartone čak i o tome šta đak čita, šta radi i čak šta je čuo da govore pojedine njegove komšije. Profesori ipak pružaju pasivni otpor tome, boje se i sklanjaju se od profesora ljotičevaca.

Đake (od 11 do 18 godine) i pohapšene od policije kao skojevce ili denuncirane odvođe u logor Smederevske Palanke gde ih prevaspitava gestapovac Milovan Popović i njegova žena Dragojla Ostojić. Tamo žele da stvore omladince – špijune, a ako im to ne može da uspe, onda ih šalju na streljanje.

Ova omladina se prisilno odvođi u „nacionalnu službu rada“ i šalje se na razne radove u Srbiji. U tim „radnim jedinicama“ drže im predavanja ljotičevci, aktivni oficiri i agenti.

„Centralu za humor“ i „Acino pozorište“ u Beogradu organizuje i plaća Gestapo da bi propagirali Hitlerove laži i klevete.

Ekonomsko stanje naroda vrlo je teško. U Beogradu je kilogram pšeničnog brašna 450 dinara, kilogram kukuruza 350 dinara, kilogram masti 2.000 dinara. Metar drva 5.000 dinara, i sve se to teško nabavlja. Seljaci iz šumadije dolaze u Beograd i prose ili mole da zamene mleko za kukuruz. Nadnice kvalifikovanih radnika iznose 100 do 150 dinara, a činovnika prosečno 3.000 dinara.

Od preduzeća rade svi rudnici (Borski sa 25.000 radnika) pod robijaškim uslovima, povećanim kapacitetom, kao i privatna metalurgiska preduzeća i saobraćajne ustanove, štofारे, platnare, fabrike obuće i odeće. Svi rade za Nemce.

Opštinske, sreske i okružne vlasti su organizovane i funkcionišu (sem opštinskih čiji rad sprečavaju naši odredi). Glavni im je zadatak pljačkanje seljaka, odvođenje radništva u Nemačku. Od novembra 1942 do danas vodila se velika bitka između nas i neprijatelja oko rada opština. Mi smo uspeali da obustavimo rad velikog dela opština, čime se pljačka seljaka i mobilizacija za Nemačku uveliko smanjila. Ta je borba sada u toku, to je i uzrok silovitog naleta neprijatelja na narod, jer se okupator nalazi pred žetvom i nema organa za pljačku žetve. Zato su prisiljeni da grubom pljačkom oduzimaju žito i namirnice od seljaka. Sada Nedić pokušava da reorganizuje Glavni zadružni savez i Savez srpskih zemljoradničkih zadruga. Raspustili su dosadašnje uprave i muče se da postave nove, ali im ide teško, jer poštenu ljudi odbijaju da stupe u upravu. Te zadruge treba da budu najefikasnije sredstvo Nemaca za isisavanje seljaka.«

Drug Mihailo u svom izveštaju govori o radii Draže Mihailovića u Srbiji. Usled sve jačeg razmaha ustanka u Srbiji, četnici su primorani da se sve više oslanjaju na Nemce i nedičevce. Istovremeno pribegavaju najstrašnijem teroru — počeli su da kolju narod. U izveštaju se o tome veli:

»Dražinovci po čitavoj Srbiji organizuju „crne trojke“ — koljaše, kako ih narod zove. One otpočinju klanje naših drugova i simpatizera, bivših partizana, njihovih porodica, kao i običnih i poštenih građana koji nisu hteli da idu s četnicima. S klanjem nastavljaju tokom svih šest meseci ove godine. Najčešća su klanja u Trsteničkom srezu, u Homolju, u Zapadnoj Srbiji (Valjevo, Kolubara), u Dragačevu, Požeškom, Ariljskom i Ivanjičkom srezu, u Mačvi, oko Paraćina i Aleksinca, ali pokušavaju i u drugim delovima Srbije.

Klanja su primila strahovitu formu: odseku glavu i onda iskasape. U Kačeru su seljaku Mikiću zabolio nož u leđa, terali ga ispred sebe uz svirku harmonikaša i zatim zaklali. Jednog simpatizera iz Požarevca zaklali su, izvadili oči, rasporili i creva obmotali oko drveta. -Njihove kaznene ekspedicije i mobilizacija praćene su svim tim zverstvima, najobičnijom krađom i pljačkom, paljevinom i batinanjem. Ucenjuju bogatije. Od jednog seljaka tražili su 100.000 dinara ili sina.

Dok su naše divizije vodile borbu oko Kalinovika, četnici su mobilisali oko 700 seljaka iz Dragačeva, Ivanjice i Požege i uputili na naše jedinice. Imamo podatke da se 300 mobilisanih odmah vratilo kućama i više se ne daju „mobilisati“ ni po kakvu cenu, niti vraćaju Dražinovcima oružje. Već sada možemo sa sigurnošću reći da je Dražina mobilizacija krahirala. Evo nekoliko najtipičnijih primera:

Krajem maja dražinovci su pozvali na zbor omladinu planinskog sela Gornje Jablanice — Retkodera, poznatog od ranije kao čisto četničkog. Svi su došli na zbor na kome je trebalo da budu mobilisani, sem jednog omladinca, sina najimućnijeg seljaka, koji je ispred četnika počeo da beži u šumu. Četnici su pripucali za njim, a on se vratio kući, uzeo pušku i otvorio vatru na četnike. Na to se čitav zbor pobunio protiv četnika. Seljaci su se rasturili i četnici su otišli bez uspeha.

Četnici su mobilisali oko stotinu omladinaca iz Kačerskog sreza i doveli ih u Belanovicu. Naš Šumadiski odred po noći opkoli Belanovicu i upadne unutra, napadne oko stotinu četnika, ubije desetericu, a ostale rastera i oslobodi „mobilisane“ koji za vreme borbe nisu hteli da se bore na strani četnika.

Četnici izdaju u Srbiji nekoliko listova. Sadržina je petokolonaška i velikosrpska. „Ravna Gora“ napada SSSR i Sveslovenski miting u Moskvi gorim rečima nego „Novo Vreme“. „Vidovdan“ govori o pokolju Hrvata, partizana i komunista, piše o „Srbiji od Soluna i Arada, Tirane i Splita“.

Od aprila meseca ove godine četnici su počeli sa javnom saradnjom s Gestapoom i Glavnjačom. Sve Dražine vojvode i komandanti, kao na primer major Piletić, Ocokoljić, Ljuba Jovanović, Nikola Kalabić, šalju spiskove Gestapou, a naročito Paranosu, šefu specijalne policije. Po tim spiskovima Nemci i policija hapse naše ljude. Saradnja između dražinovaca i nedićevaca javna je. Oni spavaju po kasarnama i žandarmeriskim stanicama „jer su tu sigurniji od partizana“. Sada već otvoreno saraduju s Nemcima i ljotićevcima, kao na primer u Kačeru i Takovu. Komandant Dražinog „Ravnogorskog korpusa“ Zvonimir Vučković, održava najužu vezu s komandom nemačkog garnizona u Milanovcu. U borbama protiv šumadiskog odreda učestvovali su zajednički Nemci, nedićevci, ljotićevci i četnici. Nemci četnicima javno prevoze oružje, municiju, prihvataju Dražine ranjenike i voze ih u Gornji Milanovac. Krvolok Nikola Kalabić saraduje s ljotićevcima iz Valjeva (Matić).«

Drug Mihailo u svom izveštaju javlja da je početkom ove godine formiran Glavni štab za Srbiju. Komandat je Radivoje Jovanović - Bradonja, a politički komesar je Moma Marković. U Srbiji je početkom godine postojao čitav niz odreda. Oko Mlave i Morave deluju Požarevački odredi koji nose ime poginulog druga Veljka Dugoševića. Komandant odreda je Žika Popović, učitelj iz Požarevca, a komesar Tina-Bogoljub Stojanović, student iz Požarevca. Odred je na početku godine imao tri čete.

U Šumadiji najjači je odred Šumadiski koji ima tri velike čete: rudničku, kačersku i šumadisku s devet puškomitraljeza. Sem Šumadiskog odreda na ovom terenu deluju Valjevski odred (komandant Miša Dudić, politički komesar Andrà Savčić) kao i Kosmajski odred.

Na sektoru Južne Morave deluju tri krupna odreda. Prvi južnomoravski odred ima tri bataljona: Kukavički, Jablanički i Jastrebački s 30 puškomitraljeza. Komandant odreda je Dimitrije Pisković, metalski radnik. Drugi južnomoravski odred deluje na terenu od Suve Planine između Južne Morave i bivše jugoslovensko - bugarske granice do izvora Pčinje i Kozjak Planine. Glavni centar odreda je Crna Trava. Odred ima tri bataljona. Komandant odreda bio je Ratko Pavlović - Španac, ali on je poginuo kod Stratimirovaca u borbi s bugarskim okupatorskim trupama.

U Krajini deluje Krajinski odred pod komandom druga Pege Koštica, profesora. Ovaj odred bori se neprekidno od 1941 godine. Podeljen je na dva dela, jedan operiše južno od Zaječara, a drugi severno od ovog grada.

Čačanski (Takovski) odred kreće se u Trnavskom i Ljubičkom srezu. Imao je proletos žestoke okršaje i izgubio desetak dobrih drugova. Komandant je metalski radnik Mandić iz čačka.

U Niškom okrugu nalaze se ostaci odreda Ozrenskog, Svrliškog i Knjaževačkog. U okolini Kruševca dejstvuje Rasinski odred, koji nosi ime Mirka Tomića, koga su agenti Specijalne policije ubili u Beogradu na ulici, početkom ove godine.

U izveštaju se govori o radu u Beogradu. Naše ilegalne štamparije i pored svih provala rade neprekidno. »Glas« redovno izlazi. Sem »Istorije VKP (b)« u Beogradu, je otštampana i masa drugog klasičnog materijala.

Kaže mi Marko da poslednji izveštaji koje smo preko radiostanice primili iz Srbije govore da se u drugoj polovini ove godine borba još više razvila. Pre svega osnovana je u Šumadiji jedna brigada, a sem nje postoje i svi stari odredi. Vršene su značajne akcije. Napadan je Aranđelovac i druga mesta. Na jugu Srbije, uskoro će se osnovati još dve nove brigade. U Toplici i oko Crne Trave postoji oslobođena teritorija. U čitavoj Srbiji za poslednja tri meseca broj boraca se učetrostručio. Iz Beograda je otpočeo masovni izlazak radnika u naše partizanske jedinice. Jedan deo radnika ide u Srem, a jedan deo u Šumadiju.

Od velikog je značaja vojna i politička konferencija koja se održavala mesec i po dana. Na konferenciji su bili prisutni pretstavnici narodnooslobodilačkih odbora iz pet okruga: Valjevskog, šumadiskog, Kosmajskog, Požarevačkog i čačanskog. Došli su ljudi ilegalno čak iz Požarevca, Valjeva, čačka, s Kosmaja i iz šumadije. Sastanak je održan na Bukulji, a zatim se nastavio na Rudniku. Narodnooslobodilački odbori su se aktivizovali i oni se pojavljuju kao organi vlasti na oslobođenoj i poluoslobođenoj teritoriji. Narodnooslobodilački odbori nare-

đuju predsednicima opština da daju ostavke, usled čega je okupator bio primoran da poslove opština prebaci u srezove. Već su sada formirani i mnogi okružni narodnooslobodilački odbori. Oko naših odbora okupljaju se i pojedine političke ličnosti, tako da su oni postali i politička predstavništva. Ali, može se reći da se nije uspelo s okupljanjem prvaka stranaka, sem izuzetaka kao što je Dušan Bogdanović. Dragoljub Jovanović neće da izide na oslobođenu teritoriju i krije se. Od uglednijih ljudi, koji su uz nas u severnoj Šumadiji, nalaze se Jelenić, Radovan Grujić, d-r Miloš Savković, Mića Vujičić, Milivoje Pavković i drugi.

ČETVRTAK, 4 NOVEMBAR

Jajce. — Jutros mi je rekao Stari da se vrše pripreme za saziv AVNOJ-a. Na ovom zasedanju doneće se istoriske odluke. Naši narodi konačno će zauzeti odlučan stav prema izbegličkoj vladi i kralju Petru. AVNOJ će prerasti u naše vrhovno zakonodavno i izvršno telo. AVNOJ će izabrati jedno telo koje će vršiti izvršnu vlast. Stari reče da će se to telo zvati Nacionalni komitet.

★

Treba da pođemo svakog časa. Englezi vele da avioni čekaju samo lepo vreme pa da nas prebace u Italiju, a zatim u Egipat. Stari nam je poručio da moramo svi biti obučeni u uniforme od jugoslovenskog oficirskog štofa. Ja sam svoju englesku uniformu skinuo u Sloveniji, pa sam dobio novu od italijanskog štofa. Danas sam zamolio Miću Jankovića, zamenika komandanta Pratećeg bataljona, da mi pronađe dva jugoslovenska šinjela da napravim uniformu. Mića je seo na bicikl, prošao s jednog kraja Jajca na drugi, sreo jednog druga iz Političke škole u šinjelu i zapitao ga da li bi ga dao za moju uniformu. Ovaj drug je odmah pristao. Posle je Mića sreo Arsa i kad mu je rekao šta traži i Arso mu je dao svoj šinjel, tako da ću sutra ujutru već imati gotovu uniformu. Radiće krojači svu noć.

★

Bio sam danas u poseti kod engleske misije povodom našeg polaska. Novi šef misije, brigadir Maklejn, ne nalazi se u Jugoslaviji. Otišao je pre nekoliko dana iz Jugoslavije do generala Vilsona. U slučaju da ne dođu engleski avioni za koji dan, ja ću morati da idem kamionom do Podgore ili neke druge luke koja je u našim rukama, pa ću odatle brodom za Bari. Svaki dan imam visoku temperaturu. Rana mi se sve više širi. Stalno teče sukrvica.

Razgovarao sam s našim drugovima o pomoći koju su nam slali saveznici u poslednje vreme. Iako su mnoge luke na Jadranu bile oslobođene, nije nam ništa stiglo. A moglo se jednim brodom poslati za jedan dan toliko materijala koliko može da prebaci četiri hiljade transportnih aviona! A mi do danas nismo dobili od saveznika ni šezdeset aviona materijala, to jest šezdeset tona hrane, odeće, municije, oružja, taman koliko jedan njihov bataljon potroši za mesec dana.

Pričaju mi drugovi da je ovde u Jajcu bio jedan Amerikanac, koji je pitanje naše pomoći shvatio mnogo praktičnije. On je čuo da smo mi oslobodili nekoliko luka u Dalmaciji od našeg druga Sergija Makijeda, koji je seo na jedan mali brod na Visu i uspostavio vezu sa saveznicima preko mora. Ovaj se Amerikanac zove Luis Hjuot. On je rekao Makiedu da se ništa ne brine i organizovao je prebacivanje pet stotina tona raznog materijala za naše luke. Hjuot je s Makiedom došao na Vis, a odatle se uputio do Jajca. Bio je kod Tita, govorio mu kako ćemo svu pomoć dobiti koja nam je potrebna, pa se vratio natrag u Italiju. Ali u poslednje vreme ne čujemo mnogo o Hjuotu. Izgleda da je on ovu pomoć poslao na svoju ruku. Englezi ga grde na svakom koraku. Čuli smo da Hjuot više ne radi u otseku za Jugoslaviju. U svakom slučaju Hjuot nam je poslao osam puta veću pomoć nego što smo do danas dobili. Sam Hjuot dok je bio kod nas nije hteo da se viđa s Englezima. U Livnu zamalo što nije sreo jednog od engleskih viših oficira. Izjavio je jednom našem kuriru da ne bi hteo da se vidi s Englezom. Naš kurir ga je sproveo u drugu sobu i posle rekao:

— Šta doživjeh, da krijem jednog našeg saveznika od drugog!¹

PETAK, 5 NOVEMBAR

Jajce. — Ni danas nema nikakvih vesti o avionu. Stalno imam visoku vatru, snaga me sve više izdaje. S Lolom Ribarom, Vlatkom i Milojem zajedno stanujem u kući u kojoj su čika Janko, Vlado Ribnikar, Augustinčić. Čika Janko osnovao je prvu našu telegrafsku agenciju. Zvaće se Telegrafska agencija nova Jugoslavija ili TANJUG. Mislio je čika Janko da je nazove Telegrafska agencija slobodna Jugoslavija ili TASJUG, pa je ipak izabrano prvo ime.

★

Danas sam ležao neko vreme u sobi i razgovarao s Lolom Ribarom. Pričao mi je kako je poginuo Jurica Ribar. On je bio u politodelu četvrte crnogorske brigade, pa kad su Crnogorci zauzeli Kolašin, četnici izvrše protivjuriš i jedna bacačka mina padne u blizinu jednog našeg štaba bataljona u kome se nalazio Jurica. Od te bacačke mine poginuli su drugovi: major Miroje Žarić, kapetan Milo Lubarda i Jurica, koji je na sebi imao 150 rana. Jurica je živeo još jedan sat pa je umro.

Reče mi Lola da je poginuo i Bogdan Novović. On je bio zajedno s Lolom oko Splita prilikom kapitulacije Italije. Neki Italijani su ga prevarili, pa kad je automobilom s još jednim drugom ušao u Klis — zatekli su Nemce. Bogdan je imao ukrućenu nogu i nije imao izgleda da se izvuču, pa je rekao ovom drugu da beži, a on će mu držati otstupnicu. Tako je i bilo. Ovaj drug se spasao, a Bogdan je pucao iz svog revolvera do poslednjeg metka.

Poginuo je i Ljubiša Urošević kod Tuzle, pre nekoliko nedelja. Nemci

¹ Major Luis Hjuot izdao je 1945 knjigu »Guns for Tito« u kojoj opisuje svoj dolazak u Jugoslaviju. Major Hjuot odlikovan je našim ordenom Zasluge za narod prvog stepena zbog svog uspešnog rada na organizovanju pomoći našoj vojsci 1943 godine.

su bili iznenada prodrli tenkovima iz pravca Doboja, a Ljubiša i Jovo Vukotić naleteli su automobilom na nemačku kolonu. Ljubiša je bio teško ranjen na nekoliko mesta i izdahnuo je kasnije. I Jovo je bio ranjen, ali je preboleo rane.

Na večeri kod Starog vodio se razgovor o velikim poredama naše vojske u Crnoj Gori. Peko je oslobodio, sem Kolašina, Berane i Andrijevicu. Druga divizija je oslobodila u Sandžaku Pljevlja, Bijelo Polje i Prijepolje. U Hercegovini Deseta hercegovačka je oslobodila Gacko i Bileća. U Hercegovini sada su stvorene još dve brigade.

Kaže Đido da je istorisku ulogu u Crnoj Gori odigrao Vasojevički gerilski bataljon. On se čitavo vreme držao u neprijateljskoj pozadini, izdržao je najbesomučnije progone Italijana i četnika. Naročito u periodu između Pete ofanzive i kapitulacije Italije Vasojevički bataljon razvio je značajnu delatnost. On je izvršio čitav niz akcija, narastao je u borba, tako da je znatno pomogao oslobođenju Crne Gore kad je naišao Peko sa severa.²

² Vasojevički bataljon počeo je da dejstvuje još od marta 1942 godine kad su naše jedinice morale da napuste teren Vasojevića. On se u prvo vreme sastojao od dve grupe gerilaca: beranske (40 boraca) i andrijevičke (23 borca). Četnici i Italijani pravili su divlje hajke ne bi li uništili vasojevičke gerilce. 16 aprila 1942 godine u jednoj kolibi opkoljeni su drugovi Branko Deletić, sekretar Okružnog komiteta i komesar Andrijevičkog bataljona s Bajom Jajićem, članom Sreskog komiteta. Obojica ginu u borbi. U daljnim okršajima, u zasedama i u poterama ginu mnogi drugovi, među njima: Voje Bakić, komandant prve čete Andrijevičkog bataljona, Radule Jevrić, član Sreskog komiteta i član štaba Komskog odreda, Manojlo Kastratović i Petar Dedović. U februaru 1943 godine Draža Mihailović lično naređuje da se organizuje blokada oko Lješnice, posle borbe naših gerilaca s četnicima i pogibije jednog četničkog komandanta. Četnici su uhodili jednu ženu koja je nosila gerilcima hranu, pa su uz pomoć Italijana i muslimanske milicije opkolili naše dve zemunice. U borbi koja se razvila poginuli su drugovi Milan Kuč, seljak iz Polica, srez Beranski, član Okružnog komiteta i komandant bataljona, jedan od najhrabrijih i najplemenitijih ljudi u Vasojevićima. Zajedno s Milanom Kučom poginuli su Vlado Martinović — Bajica, sekretar Okružnog komiteta, Vukadin Vukadinović, koji je robijao kao politički osuđenik u Mitrovici, Tabo Boričić, Radovan Cubrović i Crnga Kuč, drugarica Milana Kuča. Svi su se drugovi borili do poslednjeg metka. Posle pogibije Milana Kuča četnički vojvoda Pavle Đurišić izdao je specijalno saopštenje, koje su naše jedinice zaplenile kod Kalinovika, u martu 1943 godine.

Pod direktivama Okružnog rukovodstva u kome su bili Đoko Pajković, Savo Joksimović Radomir Komatina i Vuko Tmušić vasojevički gerilci nastavili su borbu. O daljnim borbama ovog bataljona, jedan od njegovih boraca, drug Savo Mitrović priča:

»Uprkos svih poterā i progona, koncem 1942 godine učvrstile su se naše desetine, vodovi i čete Vasojevičkog bataljona. Stvorena su uporišta, i baže za opstanak ilegalaca. U srezu Andrijevičkom ova uporišta bila su: sela Konjuhe, Cecuni, Mašnica, Velika Vranjaštica, Slatina. U srezu Beranskom: Lubnice, štitari, Lješnica, Dapsići, Vinicka (Studenci).

Početakom 1943 godine, zahvaljujući uspesima naših brigada u Bosni, koji su bili poznati ne samo gerilcima na terenu oba sreza, već preko njih i čitavom narodu, situacija se u odnosu na naš rad potpuno izmenila. Povećala se mogućnost lakšeg kretanja po selima, pozivanje s našim ljudima, izvođenja akcija na rušenju komunikacija i likvidiranju izdajnika.

Koncem aprila 1943 godine, kad su četnici naročito bili ojačali teror usled približavanja naše glavnine iz Bosne, kad su bili proglasili mobilizaciju u Vasojevićima, — mi smo odgovorili našom mobilizacijom. 30 aprila uveče sva brda oko Berana i Andrijevice bila su osvetljena našim vatrama, naše desetine s oružjem sišle su u određena mesta i formiran je vrlo jak bataljon od sto pedeset i šest drugova, koji izvodi čitav niz akcija: vodi borbe s nemačkim divizijama koje su vršile koncentraciju uoči Pete ofanzive, zatim uništenje zloglasnog četničkog štaba u selu Zoriću.

U maju mesecu počinje Peta ofanziva. Pritisak Nemaca na sektoru Mojkovac — Sinjajevina — šavnik neobično je jak. Bataljon nastupa noću kroz nemačke redove da se probije do naših brigada. Vođen je pionirima narodnog ustanka u Vasojevićima Dokom Pajkovićem, sekretarom Okružnog komiteta. Bataljon uspeva da se kroz Nemce, Italijane i Bugare probije do Saranskog Krša i Crnog Vrha iznad Njegovođa. Međutim, naše brigade već su se bile povukle preko štuoca na Pivu i bataljon se morao vratiti.

SUBOTA, 6 NOVEMBAR

Jajce. — Bližilo se večer, išao sam do Starog i nosio moj »Dnevnik«. Tražio je da ga pregleda pre nego što napustim našu zemlju. Kad sam došao pred malu kuću od dasaka u kojoj je Stari radio i stanovao, otvorio se vrata i ugledah Starog kako sedi za širokim stolom od čamovih dasaka, prekrivenim sekcijama. Istovremeno začuh glas Levitana, spikera radio Moskve, kako objavljuje naredbu druga Staljina povodom oslobođenja Kijeva. Zastao sam od radosti ispred ove kućice, kad kroz vrata istrča Đido s revolverom u ruci i s bedema opali jedan metak uvis, pa zatim drugi, treći. Razlegoše se između naših brda pucnji, vesnici srećnog glasa o oslobođenju naše slovenske matice Kijeva. Na drugoj strani grada neko prihvati pucnje Đidovog revólvera, i tamo su drugovi slušali Moskvu, pa otpočeše puške da odzvanjaju kroz studeni novembarski zrak. Pucnji učestaše, stupiše u dejstvo i brze mašinke, zagrokaše puškomitraljezi, a na kraju i mitraljezi. Sve što je oružje nosilo u gradu, sve je to pucalo, kape su uvis bacane, ljudi se grlili i ponavljali: »Kijev, Kijev«.

Četnička organizacija kao oružana sila u tom periodu u Vasojevićima bila je silno oslabila. Ugled našeg bataljona porastao je i on je postao uzdanica Čitavog kraja, javljaju se sve novi i novi borci. Narod pomaže bataljon u ishrani. Traži rukovodioce bataljona na razgovore i konferencije. Stvaraju se ilegalni narodnooslobodilački odbori. U mesecu julu i avgustu, pored akcija protiv okupatora, gerilske patrole Vasojevičkog bataljona likvidirale su mnoge četničke rukovodioce i funkcionere fašističkog albanskog Kosovsko - metohskog komiteta, među kojima su se nalazili Dražin »minister« Vuksan Bakić, zamenik komandanta četničkog korpusa Mili-voje Obradović, komandant brigade Milija Ceranić, zamenik komandanta brigade Stanko Marjanović i zloglasni gestapovac Golub Miković. U likvidaciji Ceranića, Mikovića, Marjanovića i još jednog špijuna učestvovao je samo jedan borac, 55 - godišnji seljak Miloš Komatina (borac Prve proleterske brigade i učesnik u bici na Pljevljima).

Bataljon u toku leta, vršeći akciju za akcijom, napada na četničke garnizone po selima, među kojima i na selo Zaostro, gde se nalazio štab Limsko - sandžačkog četničkog odreda, u kome se nalazio instruktor »Vrhovne komande« Draže Mihailovića Vojislav Lukačević sa zloglasnim gestapovcem Perhinekom. Ova dva zlikovca jedva su uspela da umaknu, a zaplenjena je četnička arhiva s planovima o organizacionoj strukturi četničkih formacija i daljnjem vođenju borbe protiv partizana.

Lukačević posle toga zavodi sistem »rogliji«, batina i muči narod po selima. Kao prve žrtve su mu sela Goražde, Studenci, Sekular, Buče, Zabrđe i Božići iznad Andrijevice. Uz pomoć italijanske divizije »Venecija« i muslimanske milicije iz Plava i Gusinja Vojislav Lukačević pokušava da opkoli naš bataljon u Sekularima, ali ova ofanziva potpuno propada.

U avgustu 1943 bataljon izvodi dve veće akcije. Na Lokvi razbija jednu četničku kolonu sastavljenu gotovo isključivo od rukovodilaca Limsko - sandžačkog četničkog odreda, da se za punih petnaest dana štab nije mogao skupiti. Zatim vrši akciju na Bjelasici na četnike koji su se tu koncentrisali iz Berana, Kolašina, Andrijevice u cilju ofanzive protiv naših snaga. Odmah zatim bataljon razbija novu koncentraciju četnika u Lubnicama i postaje gospodar čitavog pojasa sela na levom bregu Lima, od sela Vranještice ispod planine Ključa do Feića Krša.

Bataljon dobija nov zadatak: da kontroliše komunikaciju Berane - Bijelo Polje i onemogućava Italijanima prebacivanje preko Ribarevina i šahovića na naše brigade koje su pod komandom Peka Dapčevića dolazile iz Bosne. Radi ostvarenja ovog zadatka bataljon izvodi dve akcije. Na Polici zauzima selo Babino i zarobljava 15 četnika. Druga akcija izvedena je ispod sela Srđevac na jednu kolonu italijanskih i četničkih kamiona koji su išli za Bijelo Polje.

Uskoro zatim bataljon dobija naređenje od Peka Dapčevića da se prebaci na desnu obalu Lima da štiti boi. našim brigadama koje su otpočele akciju na Kolašin. Četvrta crnogorska brigada već je bila osvojila Kolašin, kad su četnici otpočeli kontranapad. Kod Pešića Jezera deo Vasojevičkog bataljona od 60 boraca razbija kolonu od 200 četnika i 160 Italijana. Ubijeno je 10 Italijana a zarobljeno 150. Poginulo je sedam četnika, a deset zarobljeno. Zaplenjena su dva teška bacača, 20 puškom i tri jeza, 8 teških mitraljeza, oko 150 mazgi sa municijom. Odatle ovaj deo bataljona upućuje se na planinu Ključ radi povezivanja s drugim delom bataljona, koji se nalazio na sektoru Vranještica - Ključ i da udari četnicima u leđa. Četnici su se nalazili u selu Rečanima, te su preko Šljivovice i Barutane napadali na Kolašin.

Posle trodnevne borbe četnici su bili razbijeni od naših brigada i u panici su se povukli

dole ispod bedema zagrme borbena krajiška pesma, poče da se vije kozaračko kolo i crnogorski oro. Tako se srećni glas o oslobođenju Kijeva proču u Jajcu, tako se proču i proslavi u svim gradovima na oslobođenoj teritoriji. U Bugojnu, gde se nalazi Prva proleterska divizija, otpočelo se pucnjem iz revolvera, pa se završilo artiljeriskom vatrom iz topova u jedno pusto brdo, završilo se trkom naših tenkova.

Jedva se pred noć utiša paljba, ali kozaračko kolo sve je plahovitije bilo. Tito, Marko, Beve, Đido, Crni i ostali drugovi krenuše ka Domu kulture gde se večeras održavala akademija povodom godišnjice Oktobarske revolucije. Dok su prolazili kroz masu naroda kod mosta, veselje se još više razbukta; akademija otpoče kasnije nego što je bilo predviđeno.

Govorio je večeras Đido u ime našeg CK, govorio je o minuloj godini, a meni su izlazile slike za slikom pred oči — Drinića u januaru, pa Oštrelja, Prozora, Zelengore, Istočne Bosne, Hrvatske, Slovenije, izlazile su mi slike drugova koji su poginuli i omogućili da danas beremo plodove naše slavne borbe, omogućili nam da danas ovde u Jajcu, baš na dan oslobođenja Kijeva, slavimo godišnjicu Oktobarske revolucije.

Evo Đidinog referata:

»Drugovi i drugarice,

Sutra se navršava 26 godina od kako su radnici i seljaci carske Rusije, predvođeni slavnim Boljševičkom partijom, predvođeni velikim Lenjinom i njegovim genijalnim saradnikom Staljinom, uzeli na jednoj šestini zemaljske kugle vlast u svoje ruke.

Tstorija ne zna događaja — koji bi odigrao tako krupnu ulogu, koji bi tako sudbonosno uticao na dalji tok ljudske istorije — kao što je Velika socijalistička oktobarska revolucija.

Oktobarska revolucija pobedila je u jeku svetskog imperijalističkog rata. Kapitalisti i vlastela gurnuli su zemlju u rat za račun imperijalista, a kad su narodne mase, pod vodstvom boljševika, ustale da učine kraj ratnim neda-

u pravcu Trešnjevika. Vasojevički bataljon zajedno s brigadama nastupa u pravcu Andrijevice i Berana i učestvuje u oslobađanju ovih mesta, zarobljavanju jedinica divizije »Venecija« i razbijanju četnika na desnoj strani Lima, u selu Ržanica i Zagorje. Na taj način čitavi Vasojevići bili su oslobođeni, a Vasojevički bataljon ulazi u sastav četvrte crnogorske, kao Četvrti bataljon s tri stotine boraca. Prvih dana dobrovoljno još 800 boraca iz Vasojevića pristupa u Četvrtu crnogorsku brigadu, a do kraja jeseni 1943 godine Vasojevići ukupno daju 3.000 boraca Drugom korpusu.

Tako su vasojevički gerilci izvršili svoju ulogu. Od marta 1942 godine pa sve do jeseni 1943 godine oni su smelo držali zastavu slobode u ovom delu Crne Gore. U pohvali koju je Vrhovni štab uputio Vasojevičkom bataljonu stoji da se bataljon istakao junaštvom i izdržljivošću i naziva ga »mučeničkim«.

Vasojevički bataljon se održao zahvaljujući svom upornom rukovodstvu, održao se zahvaljujući pomoći naroda. Od svih sela, koja su čitavo vreme italijansko - četničkog terora pomagala iz dana u dan gerilce, ističu se sela: Lubnice, Lješnice i Bujanje sa svojim poznatim borcima Bujanjama.

U Andrijevičkom srezu istakla su se prijateljskim držanjem sela Mašnica, Cecune, Konjuhe, Vranještica, Slatina, Zabrdje, delom Trešnjevo i Studenci. Treba od starih junaka spomenuti Raduna Zogovića, koji ima »Obilića Medalju« još iz prvog svetskog rata. Stari Radun je pomagao partizane, a i lično je učestvovao u mnogim akcijama.

Primer junaka i odanosti narodnooslobodilačkoj borbi i uverenja u sigurnu pobedu jeste drug Mirko Krdžić, pukovnik naše Armije, bivši jugoslovenski sudski major. Za čitavo vreme on je za gerilske trupe važio kao član Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku. On je stalno bio s bataljonom i vršio je dužnost neposrednog vojnog rukovodioca u svim akcijama Vasojevičkog bataljona.«

ćama, kapitalisti i vlastela su svim silama počeli da rade na tome da nemačkim imperijalistima predadu u ruke rusku zemlju, Petrograd i Moskvu. Oktobarska revolucija je pobedila u borbi protiv domaćih slugu inostranstva, protiv izdajničke carske vlastele i kapitalista, u borbi za ostvarenje nove velike domovine radnika i seljaka, domovine slobodnih naroda.

Pojavila se nova, do tada nepoznata država — Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika, država u kojoj je ukinuto izrabljivanje čoveka čovekom, ugnjetavanje naroda narodom. Samo ta i takva država mogla se, u toku daljeg razvitka, odlučno suprotstaviti politici osvajačkih ratova, bez kojih, kako su to naučno utvrdili naši genijalni učitelji Lenjin i Staljin, i kako to potpuno potvrđuje istorisko iskustvo, ne može da postoji društvo savremene tzv. imperijalističke epohe. Tako je Sovjetski Savez od prvog dana bio ne samo putokaz ugnjetenih i do smrti krizama i nezaposlenošću izmučenih radnih masa, nego i uporište za sve — a u prvom redu male — narode, koji stenju pod jarmom imperijalizma i žele da se nesmetano razvijaju.

Od Oktobarske revolucije do današnjeg dana svet — kako države i narodi, tako i pojedinci — počeo se odlučno deliti na prijatelje i neprijatelje Sovjetskog Saveza, i ta podela, ustvari, označava podelu na napredne i nazadne snage savremenog društva. Sovjetski Savez je postao, i sa svojim sve većim unutrašnjim jačanjem sve više postajao, točak oko koga se okreće čitava istorija savremenog društva. U svetu ne postoji političar, književnik, naučnik, umetnik, ne postoji pokret ili partija, koji u svom radu ne bi kao najvažniju, neotklonjivu činjenicu uzimali postojanje Sovjetskog Saveza. Bez Sovjetskog Saveza nije moguće u svetu napraviti nijedno ozbiljno delo, nijedan stvaran čin. Oktobarska revolucija je svojom jarkom svetlošću obasjala i najzabaceniiji kut zemaljske kugle. Tako stvari stoje u stvarnosti, bez obzira na želje i uprkos željama raznih reakcionarnih međunarodnih klika.

Oktobarska revolucija je dala ne samo narodima carske Rusije bratsku slobodnu zajednicu, a slobodnim radnim ljudima cvatuće društvo, bogatstvo i bezbrižan život, — nego je i čitavom čovečanstvu dala silu oko koje će se okupljati sve napredne snage, silu kadru da povede te snage putevima jedne nove civilizacije, u kojoj čovek čoveku neće biti vuk nego brat.

Eto, drugovi i drugarice, u čemu je veličina dela ruskih radnika i seljaka, koje su izvršili u slavnim danima Velikog oktobra, eto u čemu je besmrtni značaj velikog dela Lenjina i Staljina.

Te činjenice bile su jasne prilično širokom krugu masa, ali kada je Hitler napao Sovjetski Savez one su postale jasne čitavim narodima. Ugroženim narodima Engleske i Amerike postalo je jasno da njihova nacionalna budućnost zavisi od ishoda rata na Istočnom frontu. Porobljenim narodima Evrope bilo je jasno da se radi o njihovom nacionalnom opstanku. A što se tiče slovenskih naroda, kojima je Hitler namenio uništenje, oni su neizbežno morali povezati svoju sudbinu sa sudbinom kolenke slovenstva — Sovjetskim Savezom. Danas nema u svetu slobodoljubivog naroda, koji se ne bi na tako nedvosmislen i ubedljiv način koristio plodovima Oktobarske revolucije, besmrtnim delom ruskih boljševika. Od samih naroda zavisi da li će tu pomoć, koju im pruža Crvena armija razbijanjem hitlerovske ratne mašine, iskoristiti da jednom za uvek obračunaju sa izazivačima rata i reakcionarnim klikama koje rade na osvajanju tuđih zemalja i izazivanju ratnih sukoba.

Što se tiče naroda Jugoslavije, oni su učinili do sada sve što je potrebno da, uz pomoć herojske Crvene armije, dođu do svog oslobođenja i udare temelje lepše i sretnije budućnosti.

Kada je Hitler verolomno napao Sovjetski Savez nama je bilo jasno da su se za našu izdanu i pregaženu zemlju stvorili najpovoljniji uslovi da se

oslobodi u toku velikog otadžbinskog rata koji vodi Sovjetski Savez. Bilo nam je jasno da je došao onaj pravi čas kada se treba dići na oružje i zadati okupatorima one udarce koje su im domaći izdajnici uštedeli.

Nama komunistima se često zameralo da smo podizali narod na oružje tek kada je Hitler napao Sovjetski Savez. Očevidno, ova zamerka ima taj smisao da prikaže komuniste kao neke agente inostranstva. Već po samom tome vidi se da je ta stvar izmišljena u Gebelsovoj propagandnoj centrali. Nju su oberučke prihvatili domaći izrodi — Nedić, Pavelić, Rupnik, a naročito Draža Mihailović. Da, mi smo pozvali narod na ustanak tek kad je Hitler napao Sovjetski Savez. Predviđajući događaje, i oslanjajući se na patriotsko raspoloženje širokih masa, koje nisu htele da se pomire sa izdajom, naša Partija je još pre okupacije uporno radila na narodnom jedinstvu protiv hitlerovskih zavojevača i vodila još od 1937 godine upornu borbu za ostvarenje tog jedinstva i odbranu zemlje od tuđinske najezde. Posle okupacije ona je pokrenula masovni politički otpor protiv okupatora, a Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, sa svoje strane, poduzeo je ozbiljne vojne organizacione mere. Ali, vreme za oružanu borbu, za razvijanje ustanka, još nije bilo došlo. Ono je moglo doći samo onda, kad hitlerovska vojska bude angažovana negde na frontovima, i kad narodnim masama bude postalo jasno da je borba moguća, da ima izgleda na uspeh i da će u toj borbi zaista imati šta i da dobiju. A takav momenat je nastupio tek s napadom Hitlera na Sovjetski Savez. Učešće Sovjetskog Saveza u ratu davalo je garancije da će se rat odvijati u interesu zaista nacionalnog oslobođenja naroda, a ne nekih reakcionarnih krugova inostranstva, na koje su se oslonili bivši omraženi vlastodršci.

Drugovi i drugarice, naša dosadašnja borba mogla se uopšte odvijati i postizati uspehe samo zahvaljujući činjenici da je Velika oktobarska socijalistička revolucija stvorila takvu nosalomljivu snagu kao što je Crvena armija, stvorila takav moćan i nosalomljiv društveni poredak, kadar da odoli svim iskušenjima, kakav je u Sovjetskom Savezu. I Oktobarska revolucija, zato, u ovim teškim godinama naše narodne borbe, postaje sve više praznik i naših naroda. To je praznik bratstva s velikim Sovjetskim Savezom, to je praznik zahvalnosti slavnoj Crvenoj armiji, praznik na kome se naši slavni borci, širom naše napaćene domovine, zaklinju da će još žešće udariti po fašističkim okupatorima i njihovim pomagačima, da će približiti čas našeg narodnog oslobođenja.

Od prošle godišnjice Oktobarske revolucije dogodile su se izvesne promene, kako u međunarodnim odnosima, tako i u unutrašnjim odnosima u Jugoslaviji.

Zahvaljujući pobedi Crvene armije kod Staljingrada, nastupio je odlučni prelom u ratu u korist Sovjetskog Saveza i njegovih saveznika.

Hitlerovskoj armiji je oteta inicijativa iz ruku i ona je primorana da pređe u defanzivu. Doduše, Hitler je 4 jula 1943 prikupio krupne snage i otpočeo ofanzivu na Istočnom frontu, ali se ta ofanziva posle nekoliko dana svršila porazom nemačke vojske i Crvena armija je nastavila ofanzivu sa takvim zamahom kakvog ne pamti istorija ratova.

Neposredna posledica ovih velikih pobeda Crvene armije bila je kapitulacija Italije. Tome je, razume se, u mnogome doprineo i pobednički hod savezničkih oružja u Africi i na Siciliji.

Ugled Sovjetskog Saveza i njegova uloga u međunarodnom životu porasli su do neviđenih razmera.

Pobede Crvene armije dale su elan i potstrek oslobodilačkim pokretima porobljenih naroda. Naša narodnooslobodilačka vojska je u tom periodu

slavno odolela dvema nemačko – itali jansko – četničko – ustaškim ofanzivama, u kojima je zadala ozbiljne udarce neprijatelju i razbila u Crnoj Gori i Hercegovini glavninu vojske Draže Mihailovića. Neposredna posledica svega toga bilo je slanje savezničkih vojnih misija kod Vrhovnog štaba, ukazivanje pomoći našoj vojsci od strane saveznika, i ozbiljan prelom u savezničkom javnom mnenju u našu korist. Naša vojska je svestrano iskoristila kapitulaciju Italije i danas vodi ofanzivne operacije po čitavoj Jugoslaviji.

Sve te pobjede naše vojske nisu mogle ostati bez krupnih političkih posledica i o našoj vojsci se danas kod saveznika, računajući tu i Englesku i Ameriku, vodi računa kao o značajnom faktoru. Ugled Jugoslavije i Jugoslovena podigao se kao nikad u inostranstvu. Mi više nismo mala, nepoznata zemlja, negde na geografskoj karti, nego slavna domovina heroja kakvih malo ima u istoriji. Naša borba, koja se sve više razbuktava, postala je centar oko koga se okupljaju svi balkanski narodi, ognjište koje svetli porobljenim okolnim narodima.

Mislim, drugovi i drugarice, da je ovo momenat kada treba u najkraćim potezima izneti dosadašnje rezultate oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije.

Prvo, najvažniji i najkrupniji rezultat dosadašnje borbe jeste bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije. Dvadeset godina su velikosrpska gospoda, pomagana od reakcije ugnjetenih naroda, sejala mržnju i nepoverenje među našim narodima. Okupatori su našli domaće izdajnike — koji su slobodno rasli na đubrištu bivše Jugoslavije — ustaše i četnike. Ovi su — po nalogu okupatora — pokušavali da raspire međusobni bratoubilački rat, koji je imao za cilj uništavanje naših naroda i ometanje njihove oslobodilačke borbe. Ovaj pakleni plan nije uspeo iz dva razloga. Naša Partija je razvila ogromni vaspitni rad u širokim masama za bratstvo naših naroda i pvela oružanu borbu protiv pravih krivaca bratoubilačkog rata — nemačkih i italijanskih okupatora. U toku oslobodilačkog rata, u ogromnoj svojoj većini, naši narodi su postali svesni da jedino zajedničkom borbom mogu da se spasu hitlerovskog pakla i obezbede srećniju budućnost. Nazire se nova narodna, demokratska, federativna Jugoslavija. Staru Jugoslaviju su svi mrzeli — i Srbi i Hrvati i Sloveni i Makedonci i Crnogorci. Novu Jugoslaviju slobodnih naroda, koja se rađa iz prolivene krvi naših najboljih sinova, vole i žele podjednako svi, kao svoju zajedničku domovinu.

I ne samo to! Narodi Jugoslavije su od uvek težili zajednici s braćom Bugarima. Bugarski vlastodršci su pretvorili Bugarsku u hitlerovskog vazala i Hitlerov ratni logor. Naši narodi osećaju svetu dužnost da pomognu oslobođenje bratskog slovenskog naroda, i da, sa svoje strane, učine sve da i on pođe putem oslobodilačke borbe protiv nemačkih zavojevača. To je jedini put da bugarski narod ne bude iskomadan, ponižen i porobljen i u budućnosti, to je jedini put da se ostvari bratska zajednica Južnih Slovena, koja bi se u naslonu na demokratske snage u svetu, naročito na Sovjetski Savez, oduprla svim pokušajima podjarmljivanja i izigravanja za račun imperijalista jednog naroda protiv drugog. Prošlost ovih naroda pokazuje da je to jedini put njihove srećnije budućnosti, jedini način da njihove žrtve ne budu uzaludne. Takva zajednica bila bi privlačna snaga i za druge imperijalizmom izmučene balkanske narode — Amaute i Grke.

Narodnooslobodilačkom pokretu i našoj zajedničkoj domovini Jugoslaviji, istorija je, kada, dodelila veličanstvenu ulogu da bude pionir buduće federacije Južnih Slovena, temelj budućeg bratstva, jedinstva i ravnopravnosti balkanskih naroda.

Tu i takvu ulogu može odigrati samo demokratska Jugoslavija ravnopravnih naroda.

Jedinstvo i bratstvo naroda Jugoslavije je ne samo naša najveća pobjeda, nego i tekovina braće Bugara i svih balkanskih naroda.

Živelo nerazorivo bratstvo naših naroda u borbi protiv nemačkih zavojevača, za novu narodnu demokratsku federativnu Jugoslaviju!

Druga krupna tekovina dosadašnje borbe jeste Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Ona je otelovljenje heroizma slave i besmrtnosti naših naroda. Ona je otelovljenje bratstva naših naroda i garancija njihove srećnije budućnosti. Zajedno, po gudurama i putevima naše divne domovine, rame uz rame liju svoju plemenitu krv borci svih naroda Jugoslavije — Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci i Makedonci. Pod mudrim rukovodstvom Vrhovnog komandanta druga Tita, naša vojska je znala, zna i znaće samo za pobjedu!

U neravnoj borbi protiv fašističkih zavojevača i njihovih slugu, narodi Jugoslavije iskovali su moćno oružje pobjede — Narodnooslobodilačku vojsku i partizanske odrede Jugoslavije.

Jačajmo našu vojsku — uzdanicu naših naroda!

Živela Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije!

Živeo Vrhovni komandant drug Tito!

Treća krupna pobjeda jeste — jedinstveni narodnooslobodilački front. On se odvija na nacionalnoj osnovi pojedinih naroda ali sa jasnom i nedvosmislenom sadržinom — razvijanje oslobodilačke borbe svih naroda Jugoslavije i ostvarenje nove demokratske federativne Jugoslavije. Taj front koji sačinjavaju komunisti i svi drugi čestiti politički ljudi, patrioti iz dubokih narodnih nizina radnici, seljaci i intelektualci, već je odneo krupne političke pobjede u svim zemljama Jugoslavije.

Podimo od severa od braće Slovenaca.

Pod vodstvom komunista u Sloveniji se formirala Osvobodilna fronta slovenskoga naroda u kojoj su zastupljeni i kršćanski socijalisti, Sokoli i čestiti ljudi iz svih drugih političkih i društvenih organizacija. U toku teške dvogodišnje borbe Osvobodilna fronta je uspjela da postane ne samo ozbiljan nego — može se reći — jedini politički faktor u životu slovenskog naroda. U toku zadnjih meseci Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije skoro se upetostručila u Sloveniji i postala značajan faktor ne samo za taj deo naše domovine nego i za susedne države. Od izdajničke „bele garde" i „plave garde" Draže Mihailovića — postoje danas samo krpe. Slovenački narod je danas čitav ujedinjen od Trsta i Soče do Karavanki i vodi herojsku borbu za svoje ujedinjenje, oslobođenje i ravnopravnost u novoj Jugoslaviji.

Što se tiče Hrvatske, karakteristično je da se danas i hrvatski narod ne samo u Dalmaciji i u Hrvatskom Primorju nego i u krajevima koje ustanak ranije nije zahvaćao — Zagorje, Moslavina, Pokuplje itd. — listom diže na oružje. Izdajničko vodstvo HSS-a na čelu s Mačekom pokušalo je na sve moguće načine da omete razmah ustanka, ono je pomoglo da se, u početku, donekle učvrsti režim Pavelića. To vodstvo saradivalo je jednim svojim krilom sa Pavelićem i Nemcima, dok je drugo krilo u zemlji — poput Draže Mihailovića — propovedalo pasivnost i čekanje, a u Londonu saradivalo s izbeglicama. Manji broj vođa, pak, prišao je narodnooslobodilačkom pokretu. Seljačke mase i čestiti ljudi iz HSS počeli su u masama da napuštaju ovu politiku i prilaze politici Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske. Može se reći da hrvatski narod već danas pretstavlja u priličnoj meri (čvrstu i ujedinjenu političku snagu, kadru da zбриše sve reakcionarne protivnarodne elemente i da zada odlučan udarac nemačkim zavojevačima. Što se tiče Pavelićevog režima, on je u potpunom raspadanju i krvoločne ustaške kolovođe već dobavljaju civilna odela. Treba istaći nov momenat u razvitku odnosa između Srba i Hrvata u Hrvatskoj. Odnosi ova

dva bratska naroda razvijaju se u zajedničkoj borbi na bazi punog razumevanja i prijateljstva, na bazi obezbeđenja Srbima pune ravnopravnosti u zajedničkoj domovini Hrvatskoj.

Divovska borba naroda Bosanske Krajine, uspesi naših slavnih Krajišnika postali su primer za čitavu Bosnu i Hercegovinu kako se treba boriti za svoje oslobođenje. Partizani Bosanske Krajine proneli su svoju slavu širom naše domovine a u Bosni postali pioniri oslobođenja naroda ove zemlje, njihovog bratstva i jedinstva. Danas se u čitavoj Bosni razgoreo narodni ustanak i, što je naročito karakteristično, narodnooslobodilačkoj borbi u sve većim masama pristupaju muslimani, pa i Hrvati. Ustaški zlikovci su gurnuli dobar deo muslimana na klanicu za Nemce i u krvavi bratoubilački rat. Četnici Draže Mihailovića izvršili su nezapamćene zločine nad muslimanskim življem. Muslimanima počinje da biva jasno da ih od potpunog uništenja može spasiti jedino učešće u narodnooslobodilačkoj borbi. Nije daleko čas kada će se čitava Bosna i Hercegovina listom dići na oružje, čvrsto ujedinjena i zbratimljena u borbi protiv Nemaca, ustaša i četnika, za bolju budućnost ove zemlje, koju su svi i uvek tretirali kao koloniju.

Što se tiče Crne Gore, sada u njoj ponovo buktu narodni ustanak. Četnici Draže Mihailovića u saradnji sa tzv. zelenašima, razume se pod pokroviteljstvom Italijana, uspeli su, kako vam je poznato, da privremeno razbiju narodno jedinstvo u Crnoj Gori. Oni su zaveli tako strašan teror kakav ne pamt istorija ovog malog ali herojskog naroda ni u vremenima velikih turskih najezda.

Ali šta se pokazalo?

Pozdravljajući prošle godine Omladinski kongres u ime CK KPJ, drug Aleksandar Ranković je rekao: Crna Gora je bila naša i naša će ostati! Ova tvrdnja se pokazala kao potpuno ispravna. Crnogorski narod nije hteo i neće pomoći politiku nacionalne izdaje. Dragoceno iskustvo Crne Gore pokazuje: što je bilo naše i naše će i da ostane!

U Makedoniji se ustanak nalazi na početku. Surova dugogodišnja žandarmska vladavina velikosrpskih šovinista omrazila je Jugoslaviju makedonskom narodu. Makedonski narod je s opravdanim nepoverenjem gledao na njeno uskršavanje. Ali uporna borba naših naroda a naročito srpskog naroda, protiv okupatora i njegovih slugu, istih onih klika koje su godinama ugnjetavale makedonski narod, otvara srce i ovog plemenitog naroda i sve više mu pokazuje da se u ovoj borbi radi i o njegovoj sudbini i o njegovoj budućnosti. Makedonski narod u sve širim redovima stupa u narodnooslobodilačku borbu i stvara pod komandom Vrhovnog štaba, u okviru Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, prvi put od X veka, od cara Samuila, vojsku koju Makedonci osećaju kao svoju, jer zaista i jeste njihova. Zadatak makedonskog naroda jeste da razgori oružanu borbu protiv Nemaca i njihovih najamnika, jer je to jedini put za slobodnu Makedoniju u slobodnoj demokratskoj narodnoj federativnoj Jugoslaviji.

U Vojvodini, naročito u Sremu, ujedinjeni narod vodi herojsku borbu protiv nemačkih i mađarskih zavojevača i njihovih slugu. Borba našeg naroda u Vojvodini za navek je pokopala mnoge „teorije“ koje su išle za tim da dokažu kako u ravninama, bez šuma i planina a sa mnogo puteva, nije moguća oružana borba. Teren u ratu, naročito takvom kakvog mi vodimo, igra krupnu ulogu. Ali je naš narod tamo dokazao i sve snažnije dokazuje da je najneprohodnija šuma i najsilnija planina prema neprijatelju — ujedinjeni narod, rešen da se do kraja bori za svoj opstanak i svoju budućnost.

Četnici Draže Mihailovića vole da pričaju kako partizana, istina, ima više izvan Srbije, ali kako je Srbija njihova. Takve tvrdnje su se pojavile i u izve-

snim krugovima saveznika i u štampi koja se može smatrati savezničkom samo po tome što izlazi u savezničkim zemljama. Istina u Srbiji vlast drži okupator i njegov sluga Nedić, i ukoliko je Srbija nemačka, nedićevska za Nemce, za Nedića, — ovog oca izdaje i zločina — utoliko je i za Dražu Mihailovića. Nedićeva „vojska“, tzv. državna straža samu sebe opravdano smatra Dražinom, a Draža nju svojom. U samoj tvrdnji da je Srbija Dražina, dok u Srbiji drže vlast Nemci i Nedić, sadržana je istina u strahovitoj izdaji Draže Mihailovića i u njegovoj službi Nemcima i Nediću. Nemci, Nedić, Draža, Bugari, belogardejci, organizovali su u Srbiji teror tako čudovišan po svojim razmerama, tako surov po svojim metodama, i tako rafiniran po svojim zločinima, kakav se teško može naći u istoriji uopšte.

U borbi naših naroda ima mnogo slavnih stranica: Kozara, Krajina, štajerski partizani, Lika, IV i V ofanziva itd., ali nema ničeg što bi se moglo uporediti sa herojstvom i upornošću koje su pokazali srpski partizani pod vodstvom naše Partije u neravnoj borbi protiv okupatora i njegovih mnogobrojnih slugu. Oslobođilačka puška nikad nije prestala da se glasi po Srbiji! I danas, napaćeni srpski narod stvara nove brigade i nove odrede.

Draža Mihailović, razbijen i proteran iz ostalih krajeva, nada se da će naći utočišta u Srbiji. Celokupna njegova strategija, ukoliko se posao koji on vrši uopšte može nazvati tim imenom, pokazala se potpuno pogrešna i pretrpela je najveće neuspehe baš kod srpskog naroda. U Srbiji on može naći samo grob i propast, a nikako utočište. Jer Srbija nije ni nemačka ni nedićevska, pa prema tome ni Dražina, nego Srbijina, srpska, srpskog naroda. Tamo smo počeli i tamo ćemo završiti! Naša je bila i naša će da ostane!

Ustanak u Jugoslaviji se sve snažnije razvija i on će zbrisati sa lica zemlje okupatora i svu vlast koju su oni uspostavili. On treba da bude i on mora postati ognjište oslobodilačke borbe svih jugoslovenskih naroda, ognjište oslobodilačkog rata na Balkanu i u Srednjoj Evropi.

Drugovi i drugarice!

Postavlja se pitanje: zašto smo mi do sada uprkos povremenim neuspesima i veoma teškim situacijama, pobeđivali mnogobrojne neprijatelje naših naroda — Nemce, Italijane, Madare, arnautske agente fašizma, ustaše i četnike.

Prvo, mi vodimo pravedan, oslobodilački rat, ciljevi naše borbe jesu oslobođenje naše domovine ispod okupatorskog jarma i uništenje svih onih i svega onoga što je pomagalo okupatora i što je okupator pokušavao da stvori u borbi protiv naših naroda. Pravednost ove borbe dala je divovsku snagu našem narodu i danas je jasno da nema na svetu te sile koja tu snagu može saomiti. Okupatori su podizali na nas silne vojske. Ali svi njihovi pokušaji da uguše ustanak svršavali su se još snažnijim razgorevanjem ustanaka. Fašisti ne vide i ne mogu da vide da oružana sila nije sve u jednom ratu, nego da najveću snagu u stvari, predstavlja narod ujedinjen oko pravednih ciljeva borbe. Samo u tom slučaju narod je kadar da stvori i vojnu silu koju ništa ne može slomiti.

Drugo, mi smo pobeđivali zbog toga što je na čelu pokreta bila snažna Komunistička partija Jugoslavije. Još pre rata naša Partija se očistila od tuđih i neprijateljskih elemenata i ostvarila čvrsto unutrašnje jedinstvo. Jedino je naša partija mogla oslobodilačkoj borbi dati nesalomljivu organizaciju i moralnu čvrstinu.

Treće, Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, na čelu s drugom Titom, vodio je pravilnu politiku i pre i za vreme rata.

Četvrto, obezbeđeno je od početka jedinstveno političko i vojno rukovodstvo, što je u ustanku od naročite važnosti. Kad je oružana borba otpočela,

nužno prerastajući u ustanak, nije bilo kolebanja, nego je vođena sa svom upornošću do kraja. I na našem primeru se pokazuje sva ispravnost učenja velikih majstora ustanka — Marksa, Engelsa, Lenjina, Staljina — o tome kako je defanziva smrt oružanog ustanka. Naša Partija, ostajući verna oslobodilačkim idejama marksizma-lenjinizma, usvojila je do kraja i ovo učenje. Veliki sin naše Partije i naših naroda, drug Tito, najbolji je izraz ne samo ofanzivnog duha i upornosti i odlučnosti naše Partije, nego i upornosti i odlučnosti naših naroda.

Peto, naša Partija je uspela da ostvari jedinstveni narodnooslobodilački front, da okupi u redove oslobodilačke borbe i sve ostale iskrene patriote, sve one čestite ljude iz bivših partija, koji nisu hteli da se pomire sa izdajničkom politikom reakcionarnih klika u vodstvima tih partija. Ostvarenje jedinstva naše Partije s tim ljudima, iskreno njihovo pristupanje u borbu, imalo je ogroman značaj kako zbog proširenja borbe na sve slojeve naroda, tako i zbog razbijanja fašističkih i profašističkih kleveta kako komunisti imaju zadnje namere i vode klasni rat.

Najviši izraz toga jedinstva jeste Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije, u koje su ušli i oko kojeg se okupljaju svi čestiti ljudi Jugoslavije. Stvaranje AVNOJ-a i dalji rad na njegovom proširenju i jačanju — kao političkom predstavništvu naših naroda, stvaranje antifašističkih zemaljskih veća, sve to znači krupnu pobjedu naših naroda unutra i pred inostranstvom. AVNOJ raste i neizbežno će izrasti u jedno predstavništvo svih naroda Jugoslavije, a njegovi organi u jedinu vlast koja se opire na narodne maše.

Šesto, narodnooslobodilački pokret je pravilno i na vreme preduzimao sve potrebne vojne, političke i druge organizacione mere (na pr. u stvaranju naše vojske, narodne vlasti itd.).

Eto, drugovi i drugarice, to su razlozi naših dosadašnjih uspeha i to su istovremeno i uslovi za našu pretstojeću pobjedu.

Pravednost ciljeva borbe, čvrsto zbijena Partija oko CK KPJ, sve jači i širi narodnooslobodilački front izražen u AVNOJ-u kao najvišem predstavništvu jedinstva i bratstva naših naroda, snažna vojska, čvrsta demokratska narodna vlast — to su uslovi za našu pobjedu, za srećniju budućnost naroda Jugoslavije.

Drugovi i drugarice, zahvaljujući snažnim udarcima Crvene armije i njenim ogromnim pobjedama, Hitlerova ratna mašina nalazi se u rasulu. Vazalne države je zahvatila panika i one se kolebaju. Pobjede Crvene armije učvrstile su englesko-sovjetsko-američki savez i kao rezultat čvrstine tog saveza sazvana je poznata konferencija triju saveznika u Moskvi. Konferencija se odvija u svetlosti gigantskih pobjeda Crvene armije na Dnjepru, u Ukrajini i na granicama Bjelorusije. Saziv same konferencije označava krupnu pobjedu saveznika, naročito Sovjetskog Saveza. Nemačima ne samo da nije pošlo za rukom da razjedine saveznički blok, nego su njihove intrige, zahvaljujući pobjedama Crvene armije, zahvaljujući razmahu demokratskog pokreta u Engleskoj i Americi, neizbežno dovele do jačanja toga bloka.

Zaključci konferencije su od ogromne istoriske važnosti i znače otsudni udarac svim tendencijama za odugovlačenje rata. Od nedogledne važnosti su zaključci u vezi s posleratnim uređenjem i obezbeđenjem pravednog i trajnog mira, a naročito u vezi s omogućivanjem narodima da sami slobodno urede svoj unutarnji život. Konferencija u Moskvi u svakom pogledu znači odlučnu pobjedu nad svim nedemokratskim strujama i grupama u savremenom svetu.

Naši pogledi u vezi s tom konferencijom su vrlo jasni:

1. Sve što primiče Hitlerovu propast, a ta ju je konferencija te još kako primakla, naši narodi s oduševljenjem prihvataju i pozdravljaju;

2. Mi ratujemo zajedno sa saveznicima, ali moramo, naglasiti da u nekim krugovima Engleske i Amerike i u izvesnoj štampi tih zemalja, naša borba ne nailazi na dovoljno razumevanje. Postoji, s jedne strane, čak i takva tendencija da se naša borba izoluje i da se onemogućí dalje proširenje te a s druge strane, sasvim u skladu s takvim težnjama pokušaji da se potceni, podredi naše rukovodstvo ustanka nekakvom balkanskom ili sličnom rukovodstvu.

U Engleskoj i Americi postoje ljudi koji daju podrške izbegličkoj vladi i Draži Mihailoviću i hoće — naročito u pitanju kralja Petra — da naše narode stave pred svršen čin, da im ometu da sami slobodno odrede svoje unutrašnje uređenje. Ti ljudi Atlantsku povelju tretiraju kao parče hartije i hoće da izigraju svečane obaveze saveznika o tome da će svaki narod posle rata slobodno izabrati unutrašnje uređenje. Mi, drugovi i drugarice, ne tumačimo i ne možemo tumačiti tako Atlantsku povelju, nego onako kako u njoj piše. Prema tome, neizbežno se nameću mere da se onemogućí izbeglicama — odgovornim za saradnju s okupatorom i za bezbrojne zločine izvršene u zajednici s njima — da pretstavljaju naše narode. Naše narode mogu pretstavljati samo organi iznikli u ovoj borbi: a to je AVNOJ i vlast koja iz njega proizlazi.

Tako stvari stoje u zemlji, i tako glasi slobodno izražena volja naših naroda, a ako u inostranstvu još uvek ima ljudi koji bi hteli da se poigraju s našom krvavo stečenom slobodom, takvi će imati prilike da dožive ozbiljna razočarenja.

Londonska izbeglička vlada nema za sobom nikoga sem šačice okupatorskih slugu koji su se sklonili iza žice okupatora. Ta vlada nema nikoga — ni naroda, ni vojske, ni vlasti. I kakva je onda to „vlada“? Nikakva. Ona jedino još ima Dražu Mihailovića, generala bez vojske, jednog od najtežih ratnih zločinaca ovog rata.

Što se tiče kralja Petra, on je za ovo kratko vreme svoje vladavine uspeo da natovari na sebe tešku odgovornost zbog saradnje njegove vlade s okupatorom. Poraženi četnici i njihovi pritajeni pomagači govore da kralj nije obavešten, da ne zna za Dražinu izdaju. Ja neću ovde da govorim o konkretnim dokazima koji to demantuju, nego samo ukazujem na činjenice da je kralj Petar lišio čina oficire bivše jugoslovenske vojske koji su se borili u redovima Narodnooslobodilačke vojske, da je podelio bezbrojna odlikovanja tako ozloglašanim slugama okupatora kao što su Jezdimir Dangić, Bajo Stanišić, Đujić, Drenović, Karei Novak, Keserović i drugi. Kralj Petar je u više mahova založio sav svoj autoritet da, kao i Draža Mihailović, poziva narod da se ne diže na oružje, da čeka i tome slično, čime je taj svoj autoritet veoma ozbiljno kompromitovao.

Uostalom, kakav je to kralj koji ne bi znao šta radi vlada koju po ustavu on bira, postavlja i smenjuje?

Monarhija je kod nas stalno bila nosilac smetnji za istinsko bratstvo i ravnopravnost naroda Jugoslavije. Otac kralja Petra, kralj Aleksandar, zaveo je bio u zemlji režim najsurovijeg ugnjetavanja, a princ Pavle je zemlju otvoreno izdao osovini.

Ali ostavimo sve te činjenice po strani.

Naš narod je svojom dosadašnjom borbom stekao pravo da sam slobodnim izborima odredi oblik vladavine. Narod će sam odlučiti posle rata da li će se kralj moći vratiti u zemlju ili ne, a dotle mi nećemo dozvoliti da

se on vrati i unese pometnju u redove naroda, nećemo dozvoliti da se narodu nametne monarhija ili ma šta što on ne želi ili ne bude izabrao.

Mi ne možemo i nećemo dozvoliti da se kod nas događaju takve stvari kakve su se na pr. događale na oslobođenoj teritoriji u Italiji, gde je ostavljen netaknut sāv Musolinijev aparat, s tom jedinom izmenom da ne nosi fašističke značke. Ostao je i Viktor Emanuel, koji je 22 godine držao Musolinija, a da i ne govorimo o Badoljevoj vladi u kojoj sede takvi ljudi kao general Roata, odgovoran za teške zločine koje je italijanska okupatorska vojska izvršila u našoj zemlji. Atlantska povelja se tamo nije sprovođila u interesu italijanskog naroda, nego reakcionarnih klika koje su mu i donele onakve nesreće. Tako kod nas neće i ne može biti, to treba da je jasno svima i svakome. Naš narod je u tom pogledu jasno kazao šta hoće i šta misli.

Vama je poznato da su nam Englezi i Amerikanci ukazali izvesnu materijalnu pomoć. Iako ova pomoć nije velika, mi smo zahvalni Engleskoj i Americi na svakoj i najmanjoj stvari koju nam pošalju kao na znaku simpatija ovih velikih nacija za našu svetu oslobodilačku borbu. Doduše, ako se stvar gleda sa stanovišta dosledne borbe protiv fašizma i udela u oslobodilačkom ratu, mi smo zaslužili mnogo više. Ali kako je da je, ta pomoć ima za nas krupni politički značaj, kako zbog priznanja naše borbe u inostranstvu, tako i zbog razbijanja kleveta kako smo mi protiv Engleske i Amerike.

Mi, drugovi i drugarice, ratujemo za svoje vlastito oslobođenje, sve što smo stekli, stekli smo sopstvenim rukama, ali ratujemo i zajedno sa saveznicima i mi smatramo da je dužnost saveznika da nas i dalje pomažu, jer pomažu i svoju vlastitu stvar, da je stvar nas samih — i jedino nas samih — kako ćemo urediti naše unutrašnje stvari.

Tako mi, drugovi i drugarice, tumačimo Atlantsku povelju. Možemo biti sigurni da su naši interesi na moskovskoj konferenciji postavljeni i zastupani kako valja, u tom smislu — da nam se obezbedi da sami odlučujemo o svojoj sudbini.

Naši narodi duguju duboku zahvalnost bratskoj slovenskoj zemlji, velikoj domovini socijalizma, što im je omogućila svojim otačestvenim ratom borbu za njihovo vlastito oslobođenje, što se pojavljuje kao dosledni pobornik njihovog prava na samostalan i nesmetan nacionalni razvitak.

Drugo pitanje, koje interesuje naše narode, jeste pitanje drugog fronta.

Nema sumnje da je odgađanje drugog fronta i nas koštalo hiljada života i ogromnih narodnih bogatstava. Uprkos tome da drugi front nije otvoren, mi smo ne samo izdržali, nego — zahvaljujući pravilnoj orijentaciji — postigli nove uspehe.

Prebacili su se svi oni koji su mislili da će Crvena armija u ratu s Nemcima oslabiti do te mere da Sovjetski Savez ne bude više mogao predstavljati ozbiljan faktor u međunarodnom životu. Crvena armija je ojačala i to ne samo u odnosu na nemačku armiju, nego i apsolutno — jača je nego što je ikada ranije bila. To je posledica savršenstva i čvrstine sovjetskog poretka, koji je izraz najdubljih, životnih težnji čitavog sovjetskog naroda, to je posledica pravilne politike sovjetske vlade i genijalne staljinske strategije na bojnopolju.

Što se pak tiče nas, prebacili su se svi oni, naročito izbeglice u Londonu, koji su mislili da nas mogu zadaviti rukama okupatora, a okupatorskim terorom ubiti svaku borbenu volju kod naših naroda.

Izgleda da u inostranstvu još uvek dolaze do izražaja neki ljudi koji nikako ne mogu da shvate kakve je duboke promene u ovom strašnom slavnim ratu doživeo naš narod. Oni stvar prikazuju ovako: u Jugoslaviji

stvari vodi Komunistička partija, u borbi učestvuju sami komunisti, tu se radi o nekim, kako se to kaže, „zadnjim namerama“ komunista.

Pre svega, naša Partija nema nikakvih „namera“ koje bi izlazile iz okvira njenog programa, koji nije krila, ne krije i ni u buduće neće kriti pred svojim narodom. A šta ima rđavog u tome ako ovu gigantsku borbu naših naroda za opstanak predvodi onaj koji je jedini mogao povesti i koji je iznikao iz narodne dubine, iz srca naroda? Da se to doista radi o biti ili ne biti naših naroda i o čitavoj njihovoj budućnosti, o pokretu čitavog našeg naroda — to ti ljudi ne mogu i neće da shvate. Oni takođe ne mogu i neće da shvate da je baš zato što se našla narodu u najtežim danima njegove istorije i pokrenula i povela njegovu borbu za opstanak, naša Partija postala narodnom partijom.

I nemoguće je zamisliti bolju i srećniju budućnost naroda Jugoslavije, nemoguće je zamisliti njihovu nacionalnu nezavisnost bez aktivne, vodeće uloge Komunističke partije.

Odlaganje drugog fronta koštalo je ogromnih žrtava sve narode, ali osnovni odnos snaga u svetu, pa ni kod nas, nije moglo da izmeni. Danas se postavlja pitanje: da se rat što pre dovede do kraja i uštede žrtve koje nemački barbari nanose slobodoljubivom čovečanstvu. Jedini put jeste, kako se vidi, da se što pre otvori drugi front.

Šta treba podrazumevati pod drugim frontom!

Pod drugim frontom, treba podrazumevati takve operacije, koje bi se izvodile na terenu do te mere osetljivom za Nemačku, da bi Hitlerova komanda bila prinuđena da odvoji za taj front znatan deo svojih snaga, po prilici 60 divizija.

Italija očevidno nije takav front.

Ni Balkan ne može biti takav front.

Za to ima mnogo razloga.

Ovde saveznici ne bi mogli ni razviti jače snage ni neposredno ugroziti Nemačku. A što je najvažnije, naša vojska uz pomoć oslobodilačkog pokreta susednih zemalja, dovoljno je jaka ne samo da prikuje na Balkanu postojeće nemačke i satelitske jedinice, ne samo da im ne dozvoli da kud bilo odu, nego ni da pobegnu. Na Balkanu ne može doći do ozbiljnijeg sukoba nemačkih i savezničkih snaga, zbog toga Balkan i ne može biti drugi front u pravom smislu reči.

Drugi front može biti samo u zapadnoj Evropi, gde bi Nemačka bila ozbiljno ugrožena. Ubrzati čas oslobođenja evropskih naroda i skratiti rat — to mogu najefikasnije postići otvaranjem drugog fronta tamo, u zapadnoj Evropi, ovde kod nas, pod pretpostavkom pomenutog fronta na zapadu, dovoljni smo mi sami i nama i opštoj stvari saveznika.

★

Drugovi i drugarice! Mi proslavljamo danas praznik Velike oktobarske socijalističke revolucije, praznik velike Sovjetske zemlje koja je otela sudbinu čovečanstva iz ruku hitlerovskih imperijalista. Danas je Sovjetski Savez ponos svih slobodoljubivih naroda. Tekovine Velikog oktobra služe na korist čitavom čovečanstvu. Smrtna jeza hvata poražene nemačke imperijaliste koji su nasrnuli na sovjetsku domovinu, na nadu i uzdanicu napačenog čovečanstva! Neka ova proslava Velikog oktobra bude potstrek za nove pobeđe naših naroda! To će biti naša zahvalnost zemlji tako velikoj da u njoj sunce nikad ne zalazi, tako moćnoj da u njoj sunce staljinske slobode nikad neće potamniti!«

NEDELJA, 7 NOVEMBAR

Jajce. — Divan je život ovih dana u Jajcu. Sa svih strana stižu vesti o velikim poredama. Kijev je naš, Virovitica je naša, Koprivnica je naša. Uskoro će se sastati AVNOJ, a ovde u Jajcu buja kulturni život. Eto, Dom kulture u Jajcu bio je izgoreo, bez krova, čadavih zidova. Za nepune tri nedelje velika zgrada bila je opravljena: krov stavljen, svi unutrašnji radovi završeni. Svečanom otvaranju Doma prisustvovao je Tito, šef engleske misije i drugi gosti. Radovan je govorio tom prilikom i ukazao je na naš odnos prema kulturi i podvukao, da ono o čemu svi mi stalno mislimo, da nije daleko dan kada će poreda doći, kada ćemo početi podizati našu zemlju, kada ćemo izgrađivati našu narodnu kulturu.³

³ Prilikom otvaranja Doma kulture u Jajcu drug Radovan Zogović održao je sledeći govor:

»Prije mesec i po dana naša junačka vojska oslobodila je grad Jajce. Prije dvadeset i nekoliko dana otpočeli su udarnički radovi na obnovi ove zgrade. Večeras naši ratnici slobode jurišaju ili odbijaju juriše kod Gorice i Ljubljane, kod Sušaka i Splita, kod Livna i Travnika, Bijelog Polja i kod Nikšića, Tetova i Ohrida: ratnici slobode jurišaju ili slamaju juriše na veličanstvenoj liniji fronta od Kijeva i Vitepska do Gorice i Napulja, — a mi otvaramo obnovljeni dom kulture u Jajcu. Sve te činjenice, svaka za sebe i sučeljene jedna s drugom, govore mnogo, i govore mnogo više nego što se na prvi pogled čini.

Grad Jajce, od večeras, ima svoj dom kulture. Ta činjenica još jednom će potvrditi da je našoj oslobodilačkoj vojsci i našoj novoj, narodnoj vlasti sveto pravo naroda na život i kulturu, na kulturni i srećan život. I više od toga — ta činjenica potvrđuje da naši ratnici slobode i izvršiocu narodne vlasti već danas misle ne samo o pravu naroda na slobodan i kulturni život, nego i o mogućnostima ostvarenja toga prava, o sredstvima njegovog ostvarenja. Bez tih sredstava, bez dvorana i pozornica, klupa i sijalica, stamparija i hartije, knjiga i učionica, bez svega toga kao vlasništva naroda pravo naroda na jednakost, slobodu, život i kulturu bilo bi samo mrtvo slovo na papiru. Ljudi Jajca, koji imaju ili budu imali šta da kažu našim borbama ili sugrađanima, koji žele ili budu želeli da čuju druge, da uče ili druge da nečemu pouče, da se zabave i nasmiju, — imaju od večeras svoju tribinu, svijetlo, klupe, čiste zidove i krov nad glavom. Naši ratnici, uvijek željni da — na prekidu marša ili na logorovanju — porazgovaraju s građanima, s djecom i brižnim starcima, da im pokažu svoja preplanula lica i svoje slavno i drago oružje, ljudi koji žele da stisnu ruku ratnika, da se zbliže s njima, da im pokažu svoje napore i uspjehe, — od večeras će to imati gdje da učine. Moći će da sjednu jedan do drugoga, da se pogledaju na svijetlu sijalica. Čuvajući ovaj dom, koji su dobili iz ruku naše vojske i naše narodne vlasti, građani Jajca stae još na jednoj poziciji kao zaštitnici narodne vlasti, kao saradnici oslobodilačke vojske. U tome je značaj otvaranja Doma kulture.

I do sada, oslobađajući gradove naša vojska, bez obzirana izgleda držanja tih gradova, bacala se još umorna i znojava od bitke, na čišćenje ulica i kasarni, manastira i domova kulture, skupljajući stakla koja su poprskala od kuršuma i detonacija, uklanjajući ruševine i bojne prepreke, čisteći prijave tragove fašističkih varvara. Da li obnova ovog doma znači više nego — obnovu bez obzira na izgleda na držanje grada? Svakako znači. Ovaj dom obnovljen je u danima kada je ogromno porasla opravdanost obnavljanja i perspektiva trajnosti obnovljenog. Ovaj dom obnovljen je u vremenu u kome, kao pucketanje klica, čujemo zvukove dana slobode, osjećamo miris nepreglednih oranja, maltera, tucanog kamena, rastopljenog asfalta, pilovine i svježih ljusaka, koje padaju pod sjekirama, blanjama, — zvukove i mirise velike obnove u konačnoj sveobuhvatnoj slobodi.

Ne kažem da je otsada naš put samo ravan. Ne kažem da pred nama neće biti još ljudskih napora, velikih iskušenja. Ne kažem da se više ne može desiti da mi napustimo i po koji oslobođeni grad. Ne kažem da se ne može desiti da postrada i neki od domova koje smo, naporima vojske i naroda, obnovili, uljepšali i oživjeli. Ne, ja to nikako neću da kažem. Ali ja kažem da su nastali dani u kojima neprijatelj, uopšte gledano, otstupa, a mi nastupamo, u kojim su neprijateljevi uspjesi samo mali, mjestimični, djelimični — isto onako, kao i naši uzmaci. Nastali su dani u kojima se mi, uopšte uzev, sve više osjećamo kao brižni vlasnici svoje domovine, koji jurišaju da osvoje, sačuvaju i razviju njena bogatstva i njene tekovine: dani u kojima neprijatelj osjeća sve veći nagon da uništava bogatstvo i tekovine naše zemlje, jer vidi da je mora nepovratno napustiti.

Nastali su novi dani, jer je bratska Crvena armija strajala za njih pod beskrajnim jesenjim kišama ruskih poljana, u prašini beskrajnih puteva, u mrazu, snijegu, jurišima i zemunicama. Nastali su novi dani, jer se žarke zastave Crvene armije već vijore nad drvenim Smolenskom, pred Vitebskom, na vratima Kijeva i Dnjepropetrovska: jer sovjetski konjanik

U dvorani Doma kulture gledao sam večeras »Revizora«. Izvodili su ga članovi pozorišne grupe »Narodnog oslobođenja«. Bio je prisutan i Stari. Već dve premijere dalo je naše pozorište u toku ovog meseca. Pre neki dan bila je premijera »Narodnog poslanika«. Velike su napore uložili drugovi iz naše pozorišne grupe da što bolje pripreme ova dva komada. Oni su bili spremili »Revizora« još decembra prošle godine u Bihaću, ali došla je četvrta ofanziva, došla je Peta ofanziva ikomad se mogao tek sada da igra. U Bihaću su glumci dali »Sumnjivo lice«. Tada je glavnu brigu oko pozorišta vodio Vesa Masleša. On je kao poverenik AVNOJ-a za prosvetu doneo pravilnik o osnivanju pozorišta, on je vodio računa o trupci, o glumcima. Ogromnu su ulogu odigrali naši glumci za ovih dvadeset meseci otkako su izišli na oslobođenu teritoriju. Od prve grupe, koja je iz Zagreba u aprilu 1942 godine došla na Kordun, u kojoj su se nalazili Vjeko Afrić, Jožo Rutić, njegova drugarica, Salko Repak, Milan Vujnović i žorž Skrigin, narasla je tokom vremena skoro komplet-

napaja svoga konja na Dnjepu i poručuje nam da će, uskoro, zahvatiti u svoju kacigu vode s Pruta i Dunava. Nastali su novi dani, jer je Crvena armija omogućila anglo - američke pobjede u Libiji, Tunisu i Siciliji, jer je potukla Musolinijev elitni korpus na Istočnom frontu, omogućila Hitleru da u najsudbonosnijem trenutku priskoči italijanskim fašistima u pomoć i tako odlučila pitanje izbacivanja Italije iz rata. Nastali su novi dani, jer je Italija jedina velika Hitlerova saveznica u Evropi, izbačena iz stroja, jer hitlerovski savezi pucaju po svim šavovima i hitlerovci su prisiljeni da vode rat u zemljama s narodima, koji su im do juče mnogo pomagali u ratu, — da vode rat za saveze sa svojim ratnim saveznicima! Nastali su novi dani jer je naša narodnooslobodilačka vojska istrajala za njih u bitkama, u probojima, gladima i bolestima, jer se iskovala u britko oružje, sposobno da zada rješavajući udarac u svim velikim trenucima koji stoje pred nama.

U tome je jedno od značenja obnavljanja Doma kulture. Mi smo, nastojeći da po svaku cijenu onemogućimo opstanak neprijatelja u našoj zemlji i mobilizaciju njenih snaga za rat protiv bratskog ruskog naroda, engleskog i američkog naroda i svih porobljenih ali nepokorenih naroda, spasili i uništili mnogo tvornica, kasarni, željezničkih stanica, javnih ustanova. Mi smo bili spalili i ovaj dom. Ali, mi to nismo radili zato što smo voljeli da budemo majstori ruševina i zgarišta kao fašisti. Ne, ja sam gledao ogromnu tugu naših ratnika na zgarištima na Oštrelju. Naši ratnici nisu rušili, spaljivali zato što nisu voljeli bogatstva i tekovine svoje zemlje, nego što su voljeli slobodu više od njih, više od svog života, iznad svega! Onaj koji nije spreman da da sve za slobodu, taj je neće ni imati. Sovjetski heroj rada volio je beskrajno svoj veličanstveni Dnjeprorod. A kada je postao ratnik, razorio je svoj Dnjeprorod, da ne bi, da nikako ne bi poslužio tiranima.

I — da mi nismo rušili i spaljivali zato što ne volimo bogatstva i tekovine svoje zemlje, nego što volimo slobodu iznad svega, — neka pokaže i ova udarnička obnova ovog Doma kulture! Mi smo bili riješeni i riješeni smo da uništimo sve, što bi neprijatelju pomoglo da uništi našu slobodu i slobodu naše braće i naših saveznika, slobodu čovječanstva. Mi smo riješeni da u slobodi obnovimo sve, što smo u ratu srušili ili zapalili, — da obnovimo, da podignemo, da uljepšamo sve što je rat razorio. Mi smo pokazali da smo sposobni da učinimo ono prvo. Mi pokazujemo i mi ćemo pokazati da smo sposobni da udarnički, herojstvom rada, izvršimo i ovo drugo. Narodi, koji su rodili našu herojsku vojsku, koji su dali i koji će davati radnike - udarnike kakvi su bili radnici na obnovi ovog doma, — ti narodi biće u stanju da učine sve što budu odlučili, što budu pomislili da učine. A u tom plodotvornom jedinstvu djela i misli, djela koje obogaćuje misao, i misli koja vodi i podiže djelo, porašće i njegova misao i njegova djelatnost!

U tome je još jedno od značenja obnavljanja Doma kulture. Bez slobode, ni proljeća nisu proljeća, ni potoci ne žubore slobodno, ni trave nisu zelene ni rošljive, ni čovjek ne opaža kad šljive i grozdovi na rodnim granama počinju da rude. Ali, u slobodi . . . o, nas bole ruke od želje za plugovima, čekićima, bradvama i blanjama! Dići će se razoreni zidovi naših kuća, naših škola i domova. Zablistaće prozori na suncu, zacrveniti se novi krovovi u granju! Zaklinjemo se svojim oslobodilačkim oružjem, da će tako biti! Zaklinjemo se ovim jedinstvom, što su ga ratnici i radnici simbolično ostvarili na obnovi ovog doma — da će tako, da tako mora biti. Naša domovina zna šta to znači — kad joj se mi zaklinjemo!

Da živi naša slavna i namučena domovina, njena borba za slobodu i njena velika obnova!
 Da živi naša herojska narodnooslobodilačka vojska i naša nova, narodna vlast!
 Pa živi naš vrhovni komandant, rukovodilac i učitelj, drug Tito!»

na grupa. Iz Splita je došla u leto 1942 Anika Radošević, zatim iz diletantskih grupa iz vojske stupili su u trupu: Mira Pejić, Nada Brnić, Mira Đerić, Milan Vidmar, Dara Tatalović. Došli su takođe Steva Radovanović i Junus Mededović, iz Splita Braco Borozan i Tepalija, iz Druge proleterske Bata Urošević, iz Prve proleterske Ljubo Božanović. Posle Pete ofanzive, kao rukovodilac čitave trupe, došao je Ivo Frol, a zatim Kavrić, Joza Janda i Ljubiša Jovanović iz Splita s Mirom Sanjinom; Nikola Popović je došao iz Beograda, Oskar Danon iz Vojvođanske brigade gde je bio načelnik štaba; Olga Malešević iz Prve proleterske. Jusuf Musadbegović iz Treće sandžacke, Luka Sirišćević, Andre Preger i Samuel čaček iz Splita, i Zahid Nalić.

Naši glumci učinili su mnogo svojim upornim radom. Retko je naći selo u Lici, Kordunu, Gorskom Kotaru, Krajini, koje nije gledalo Afrika ili Jožu Rutića. Oni su pomagali pojedine diletantske grupe na oslobođenoj teritoriji, stvarali horove, pisali sami skečeve, birali talente i doveli u svoju trupu; oni su bili učitelji i pomagači diletantskih grupa u našim odredima i brigadama. Oni su s vojskom kretali i u ofanzive i, čim bi se operacije stišale, a nekad i u samom maršu, na predahu, po selima Hercegovine, Sandžaka i Crne Gore, opet bi nastupali recitacijama, aktovkama. Veliku ljubav osećali su naši borci, naši rukovodioci prema glumcima. Štabovi divizija uvek su gledali da glumci budu kod njih. Sve napore, sva iskušenja glumci su podnosili s vojskom. Oni su pregazili Neretvu, oni su prešli Prenj, Drinu, oni su bili na Pivi, Vučevu i Sutjesci. A posle Pete ofanzive odmah su prionuli na rad i, evo, sada su već dali prve premijere.

★

Ključa život u Jajcu. Tu je pozorište, tu su horovi pojedinih brigada, njihove diletantske grupe, nema dana a da poneka brigada ne pošalje svoje grupe na »gostovanje« u Jajce. Prosto je nastalo takmičenje čija će priredba biti bolja. U sobi do mene vajar Augustinčić radi po ceo dan. Sprema Titov portret, govori kako je lepo raditi u slobodi. U drugoj sobi čika Janko osniva svoj TANJUG i priprema prvi broj »Nove Jugoslavije«. To treba da bude časopis sa slikama. Čika Janko se zagnjurio u hiljade slika koje je prikupio iz svih brigada, pa sada ih reže, premerava, napraviće čitav »špiگل« za prvi broj, a mi ćemo ga poneti u Egipat i tamo štampati.

U Domu kulture drže se predavanja dvaput nedeljno, drže se usmene novine. Tu je Đorđe Kun koji je stigao sa svojom drugaricom iz Beograda. On se sav založio da Dom kulture što lepše dekoriše, po ceo dan ima pune ruke posla.

Radovan je ovde u Jajcu napisao pesmu o Titu. Prvo je Marko osetio da priprema ovu pesmu, jer je Radovan došao kod njega i pitao ga kako se zove Titova majka. Pesmu je Vera Zogović prvo čitala na priredbi Prve proleterske brigade. Dopala se mnogo borcima, dopala se Starom.

Radovan sada živi u parku, pored Vrbasa, ima mira, ima uslova za rad. Izgleda da je već gotov s novom proširenom verzijom pesme. Imaće

sada pet delova. Đido je stalno bdeo nad ovom pesmom dok je Radovan pisao. Stari je već pročitao pesmu u novoj varijaciji i silno mu se dopala. Bile su mu suze u očima dok ju je čitao.

Bio je s njime Đido koji je rekao:

— Snaga ove pesme sastoji se i u tome što je duboko istinita! Ona nema ničega režimskog.

Radovanu se ideja za ovu pesmu rodila u Jajcu dok je slušao preko radiostanica kako su petokolonaški elementi počeli da njuškaju oko imena i porekla druga Tita, izmišljajući najraznovrsnije laži, u nameri da ocrne i oblate čitavu našu borbu:

*Za vas,
ne —
na vas, Gebelsovo pleme Titovih biografa,*

*Na Berlin vaš,
i vas u Londonu,
i vas u Cirihi —*

*palim
ovaj vreli rafal,
ovaj —
rafal u stihu!*

*A za nas, narode—borce, kada propjevam o Titu,
srce moje staće ko soko tebi na ruku,
i pjevače —
o britkom oku, o gnjevu plahovitu,
O vjedama Titovim —
napetom luku.*

*Pjevače o Zagorju, o majci Mariji, kraljevičkom doku,
I kako su očinski brižne Titove rečenice i bore;
pjevače — o tihoj suzi, što vidjeh u Titovu oku
poslije priče o borcima s Fruške Gore.*

*Pjevače o tamnici u kojoj neumorni suianj
Na Marksu i šahu uči kako se rukovodi bitkom;
pjevače...
i ja ostajem dužan
pred svojim srcem
i Titom.*

*A na njih —
podlo
Gebelsovo pleme biografa,*

*što špija
i laže
oko Titovog imena i puta, —*

*prkosno palim
britki,
vrelí rafal,
rafal stihova
i baruta!*

PONEDELUK, 8 NOVEMBAR

Jajce. — Avion izgleda neće doći još za dugo, snaga mi sve više popušta, vatre su mi sve veće, a onaj strašni šum u glavi nikako ne prestaje. Moraću krenuti ka moru da se brodom prebacim u Italiju. Samo Osmi korpus javlja da su Nemci otpočeli ofanzivu i da su presekli put. Jedan deo puta, između Aržana i Podgore, probijaćemo se kroz nemačke linije.

Večeras sam svratio do Milentija Popovića. On ima neku čudnu bolest. Počele su da mu se oduzimaju ruke. Milentije je bio ranjen u glavu još u januaru mesecu ove godine, pa nije isključeno da sada dolaze posledice. Lekari ne znaju šta je s njim.

UTORAK, 9 NOVEMBAR

Jajce. — Sutra ujutru treba da krenem vozom do Bugojna, pa kamionom do Livna, a odatle po partizanski kroz nemačke linije. Ležao sam danas posle podne, vatra me je držala, a Lola je došao da me obide. Pričali smo o julu 1941 godine kad smo zajedno na Dedinju sedeli jedne noći u grmlju, dok je nebo bilo osvetljeno požarom garaže s nemačkim kamionima u Grobljanskoj ulici koju su zapalili beogradski skojevci.

Potsetio sam Lolu na ono što smo tada razgovarali, o velikom danu kada Beograd bude oslobođen. Lola se osmehnuo:

— Sada ti ideš prvi u Kairo, operisaćeš se, izvadiće ti lekar gvožđe iz glave. I ja ću uskoro tamo doći, a posle ćemo zajedno u slobodni Beograd ... Moraćemo otići na ono isto mesto, u ono isto šipražje, i uživati u slobodnom Beogradu ...

SREDA, 10 NOVEMBAR

Jajce. — Ponoć je već prošla, za tri sata voz će krenuti za Bugojno. Brzo pišem ove redove. Ceo prošli dan sam se opraštao od drugova. Težak je rastanak. Tito mi je čvrsto stegnuo ruku, čestitao mi čin potpukovnika naše vojske i nekoliko puta mi ponovio da je osnovna stvar da što pre ozdravim. Pri rastanku mi je rekao:

— Tvoja Milica biće moja briga sve dok se ti ne vratiš u Jugoslaviju!

I biće moja Milica hirur, biće komunist — ostvariće se moja obaveza prema Olgji, ispuniće se njene reči koje je izgovorila s nosila, nekoliko trenutaka pre no što je izdahnula pod krševima Romanije.

Đido me je toplo zagrlio. Suze su mu bile u očima sećajući se svega onog što smo zajedno proživeli za ovih šest godina. Dok budem u Egiptu obe sveske Dnevnika će mi čuvati Đido.

— Neću se od njih razdvajati, nosiću ih stalno sa sobom u torbi!

Marko mi je obećao da posle operacije neću dugo ostati u inostranstvu, da ću se brzo vratiti u naše planine.

Prolazio sam malopre pored električne centrale i fabrike. Sve se utišalo u gradu, sve je spavalo, samo su u fabrici brujali motori, istopljeni kremen osvetljavao je naša sura brda, a meni su suze tekle. Setio sam se Like, Banije, sela ispod Kočevskog Roga, Krajine, hiljada spaljenih domova. To je naša slavna prošlost, a ova huka, ovo zujanje motora, ovaj oganj — to je naša budućnost. I biće sva naša zemlja ponova

izgrađena. Sa zahvalnošću će pokolenja govoriti o našoj generaciji. I zato sam obrisao suzu, teško je, preteško rastati se od naših porušenih sela i gradova, od silnih naših grobova. Zagledao sam se u oganj, udubio u huku i setio se reči Bevca:

— Posle operacije pred tobom će biti odgovorni zadaci. Napred, samo smelo!

Pošao sam od fabrike i centrale i razmišljao o Đidinim rečima:

— Posle ovog rata ni u jednoj drugoj zemlji ne bih mogao živeti sem u našoj!

I, zaista, za ove dve i po godine naučili smo još više da volimo, ogromno da volimo ova naša brda po kojima će se, kao sada iz ove fabrike u Jajcu, razlivati zruci ognja, vesnici novih, srećnih dana.

(KRAJ DRUGE KNJIGE)

PRILOG

KAZIVANJE DRUGA SVETOZARA VUKMANOVIĆA- - TEMPA O RAZVOJU USTANKA U MAKEDONIJI

Drug Svetozar Vukmanović-Tempo, kao delegat Vrhovnog štaba, krenuo je u Makedoniju, u novembru 1942 godine. U prvi mah drug Tito nije hteo da mu dozvoli da putuje za Makedoniju preko Zagreba i Beograda — usled opasnosti da ga policiski agenti i gestapovci ne bi prepoznali u vozu. Međutim, na navaljivanje Tempa, drug Tito mu je najzad dozvolio da krene iz Bosanskog Petrovca, početkom novembra 1942 godine, gde se tada nalazio Vrhovni štab. On je došao do poslednje partizanske stanice na oslobođenoj teritoriji, ispred Zagreba, gde je čekao da mu se u Zagrebu izradi lažna legitimacija i propusnica. Međutim, dani su prolazili a dokumenti nisu stizali. Kanal kojim su bile posiate fotografije za legitimaciju bio je provaljen, pa drug Tempo nije više hteo da čeka, seo je na jedna seljačka kola i uputio se pravo u Zagreb. Srećno je prošao na ulazu u grad, niko ga nije legitimisao, pa je došao do jednog trgovca koji je bio naša javka. Kod trgovca čekao je dva dana, jer drugarica koja je održavala vezu sa trgovcem nije dolazila. Najzad drug Tempo je uhvatio vezu sa našom organizacijom u Zagrebu. Morao je da čeka nekoliko dana dok budu gotove legitimacije i propusnice za put do Beograda. Istovremeno javljeno je našoj organizaciji u Beogradu da izradi propusnice za prelaz iz Zemuna u Beograd.

Kada su svi dokumenti bili u redu on je zajedno sa drugom Stevom — Ivanom Krajačićem, krenuo za Zemun. Ali sa železničke stanice u Zagrebu morali su tri večeri uzastopce da se vraćaju kući, jer je svaki saobraćaj na pruzi Beograd — Zagreb bio obustavljen. Neprijatelj je vršio koncentracije u cilju otpočinjanja Četvrte ofanzive,

a naše jedinice, naročito Sedma Banijska divizija i Slavonski korpus, vršili su i danju i noću napade na prugu da bi otežali koncentracije neprijateljskih trupa. Neprijatelju su nanošeni veliki gubici, uništavani su vozovi i železnički objekti, tako da je saobraćaj na pruzi Beograd — Zagreb bio neko vreme prekinut. Najzad, četvrtog dana, jedan voz je krenuo iz Zagreba za Zemun i u njemu su bili Tempo i Stevo Krajačić. Razni ustaški funkcioneri, domobranski oficiri i vojnici, nemački kuriri, kao i nešto putnika u najvećem strahu proveli su čitavi put. Čekali su svakog časa kada će ih partizanska mina baciti u vazduh, a Tempo i Stevo s ponosom su gledali izvrnute lokomotive, survane vagone i zapaljene železničke stanice s jedne i druge strane pruge.

Kad su stigli u Zemun drugovi se nisu mogli odmah da prebace u Beograd, jer su propusnice već bile zastarele. Da bi onemogućili kretanje naših kurira gestapovci su, u tom periodu, menjali svakih nekoliko dana propusnice. Pošto su se drug Tempo i Stevo morali da zadrže u Zagrebu nekoliko dana, to su im propusnice bile zastarele. U stvari bila je zastarela samo Tempova propusnica, dok je propusnica druga Steve bila još punovažna. On je istog dana prešao u Beograd, a Tempo se zadržao u Zemunu. Pokrajinski komitet za Srbiju poslao je novu propusnicu za Tempa, na njegov zahtev, ali sa svojim predlogom da nikako ne prelazi s ovom propusnicom preko savskog mosta, jer na mostu ima mnogo policijskih agenata od kojih ga neki sigurno poznaju, pošto je često bivao hapšen do rata. Međutim, Tempo je prešao s tom propusnicom most na Savi, nije naišao ni na jednog poznatog agenta, čak je stajao u redu za tramvaj više od pola sata na

Slaviji, dok je išao u ilegalni stan druga Mihajla — Blagoja Neškovića, gde su ga očekivali i drugi članovi PK-a.

U Beogradu je Tempo ostao izvesno vreme, posvršavao zadatke koje mu je poverio Vrhovni štab, pa se pripremio za put za Makedoniju. Za vreme svog boravka u Beogradu posetio je i štampariju CK, koja je radila tokom čitavog rata, a koju je on osnovao, prvih meseci 1941 godine.

Iz Beograda je drug Tempo pošao za Leskovac, u jednom poštanskom furgonu. S njime je išla kao kurirka Milica Sarić - Strugar. U poštanski furgon smestio ga je naš drug, železnički činovnik Savičević; u vagonu je bilo još nekoliko ljudi — cmoberzijanaca. I oni su putovali bez legitimacija i propusnica, pa su mislili da se i drug Tempo bavi njihovim zanatom. Citavo vreme puta do Leskovca on im je pričao koliko se zaradi nada.

Po dolasku u Leskovac, drug Tempo se prebacio u Leskovački partizanski odred i ostao je u njemu tri dana. U međuvremenu, četnici i nedićevci otpočeli su ofanzivu na odred koji je bio odbačen sve do Prokuplja. Zbog toga je Tempo morao da napravi čitav krug, pa je kao partizan, s jednom desetinom, prešao granicu između Bugarske i nedićevske Srbije i najzad stigao u Crnu Travu, gde se nalazio Drugi crnotravski odred. Tu je uzeo deset ljudi i noću se spustio kod Surdulice u jedno selo, sačekao je jutro i odatle pešice krenuo cestom pravo u Vranje. Prešao je nekih osamnaest kilometara neuznemiravano, niko ga ništa nije pitao, pored njega su prolazile bugarske patrole, ali on je zajedno s Milicom Sarić - Strugar, ne obzirujući se na Bugare, išao svojim putem. Tako je ušao u Vranjsku Banju, potražio je restoraciju, u njoj čekao voz čitava četiri sata. Kad je voz najzad došao, ušao je u prvu klasu, u vagon pun nemačkih oficira. Tako je stigao u

Skoplje krajem februara 1943 godine.

★

Dolaskom druga Tempa u Makedoniju završavao se prvi period u razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u Makedoniji. Ovaj period se karakteriše upornom borbom za stvaranje i učvršćivanje jedinstvenog Makedonskog narodnooslobodilačkog fronta, koji je obuhvatio sve prave i iskrene makedonske rodoljube koji su spremni da se bore protiv nemačko - italijanskih okupatora, kao i protiv velikobugarske i velikosrpske hegemonije u Makedoniji. Ovaj period se, dalje, karakteriše upornim nastojavanjem za organizovanje i učvršćenje partizanskih odreda, za organizovanje masovnih sabotaža i diverzija u cilju razaranja glavnih komunikacija u Vardarskoj dolini koje su bile za neprijatelja od bitne važnosti.

Prvi partizanski odredi, koji su organizovani u ovom periodu, razvijaju svoje dejstvo po selima bitoljskog, prilepskog, veleškog i kumanovskog područja, razaraju železničke komunikacije u Vardarskoj dolini i rade na političkom aktiviziranju makedonskih masa i njihovom okupljanju na liniji narodnooslobodilačke borbe.

Ovi prvi partizanski odredi imali su nesumnjivo velikog uspeha. Oni su poremetili planove fašističkih okupatora da iskoriste makedonski narod kao topovsko meso za račun Hitlera. Prinudna mobilizacija Makedonaca za bugarsku okupatorsku vojsku bila je faktički obustavljena. A okupatori su morali da dovedu jake snage na područje Makedonije da bi održali svoju okupatorsku vlast. Prvi partizanski odredi su u znatnoj meri doprineli da se skine maska lažnih velikobugarskih »oslobodilaca« koji su konačno morali otkriti pred masama svoje krvavo okupatorsko lice. Makedonski partizanski odredi su se na delu poka-

zali kao zaštitnici i osvetnici svoga naroda i svoje zemlje. Oni su smelo pošli putem kojim ih je pozivala Komunistička partija Jugoslavije, jedinim putem kojim će makedonski narod doći do svoje slobode i nacionalne nezavisnosti. To je bio put oružane borbe, u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije, protiv fašističkih okupatora i svih njihovih pomagača.

No, ni bugarski okupatori nisu sedeli skrštenih ruku. Oni preduzimaju mere da bi, u prvom redu politički, onemogućili razvijanje narodnooslobodilačkog pokreta i da bi ga lažno predstavili širokim narodnim masama. U fašističkoj štampi, na zborovima i mitinzima, optužuju se prvi makedonski partizani kao »srpski« agenti, koji se bore da se ponovo povrati velikosrpska vlast u Makedoniji. Oni su vešto ubacili teoriju da u Makedoniji nema uslova za razvijanje partizanskog pokreta, da se situacija u Makedoniji razlikuje od situacije u Srbiji i drugim zemljama Jugoslavije. Cilj ovakve političke aktivnosti bugarskih okupatora bio je: izolovati partizanske odrede od širokih narodnih masa, odvojiti narodnooslobodilački pokret u Makedoniji od ostalih naroda Jugoslavije i izazvati nesigurnost i uzajamno nepoverenje među borbama partizanskih odreda i pristalicama narodnooslobodilačkog pokreta u Makedoniji.

Zahvaljujući pomoći koju su dobili od izdajnika makedonskog naroda tipa Čkadrova, Džuzeloa i drugih, bugarskim okupatorima je uspelo da, u prvo vreme, organizuju veliki broj »kontra četa« za borbu protiv partizanskih odreda. Ove »kontra čete« su se specijalno obučavale u gerilskom ratovanju, služile su se širokom mrežom jataka skoro po svim selima Makedonije i u prvim danima zadavale vrlo teške udarce našim partizanskim odredima.

Istovremeno, bugarski okupatori uviđaju opasnost koja im pretila od

srpomanskih krajeva u Azatu i Porečju, Skopskoj Crnoj Gori i oko Kumanova. Da bi sprečili razvijanje narodnooslobodilačkog pokreta u ovim krajevima, oni dopuštaju organizovanje četničkih odreda Draže Mihailovića. Ovaj četnički pokret u Makedoniji, ograničen na uske reone, od samog početka primio je izdajnički karakter. Njegovo vodstvo prećutno se sporazumelo sa bugarskim okupatorima o uzajamnom nenapadanju, ali istovremeno i za zajedničku borbu protiv partizanskih odreda. Samim tim, četnički pokret u Makedoniji nije mogao imati masovnu bazu, čak ni u srpomanskim selima.

Sve ove mere koje su preduzimali bugarski okupatori u cilju razbijanja narodnooslobodilačkog pokreta, pokazale su se neuspele i ako su, istina, pojedini odredi pretrpeli teške udare. Sem toga veliki deo našega kadra, naročito rukovodećeg kadra, bio je interniran u logorima u Bugarskoj ili se nalazio u drugim logorima, na robiji ili u zatvorima.

Na terenu Makedonije, kada je Tempo stigao u Skoplje, nalazilo se nekoliko iskusnih drugova, koji su uspeli da se održe, da sačuvaju jedinstveno rukovodstvo pokreta. To su bili Strahil Gigov, Borko Temeljkovski - Ljiljak, Kuzman Josifovski, Bane Andrejev - Ronkata, Vera Aceva. Tih dana bio je pušten iz logora i drug Cvetko Uzunovski, koji je odmah počeo s radom. Izvan Skoplja, u Sofiji, nalazila se drugarica Ljiljana Čalovska. U logoru su se nalazili Laza Kuliševski, Ljupčo Arsov, Mara Naceva i drugi. Kao instruktor CK KPJ tada je radio u Skoplju drug Dobrivoje Radosavljević - Bobi.

U Skoplju je ostao tri nedelje i zajedno s drugovima pravio plan za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji. U to vreme bugarski okupatori vršili su neprekidnu blokadu i racije u Skoplju. Bilo je neobično teško naći stan za ilegalce. Drug Radosavljević - Bobi

nije mogao da nađe stan za druga Tempa, pa je Bane Andrejev preporučio druga Tempa i Milicu Sarić-Strugar jednom svom prijatelju, intelektualcu, kao čoveka koji je došao iz Surdulice i mrzi hotele, pa bi hteo sa svojom ženom da bude kod poznatih. Ovaj intelektualac jedva je pristao, ali je posle nekoliko dana primetio o čemu se radi, pa je otišao kod Baneta Andrejeva i rekao mu:

— Kakvi su ti ono muž i žena kad on nikad nije s njom. I on ti po ceo dan nešto sitno, sitno piše i šalje sve to u grad. Sem toga govori srpski iz sveg glasa, doziva ljude iz komšiluka, s njima priča, piju zajedno pivo, a ti znaš kakva je opasnost govoriti srpski u Skoplju. Nego, Bane, on mora da je iz CK jer su samo ti ljudi tako hladnokrvni, pa ga ti miči iz moje kuće što pre.

Tako je Tempo morao da napusti ovaj stan i preselio se kod jednog svog prijatelja, radnika iz Rumano va, po imenu Giga, koji je još 1935 godine bio hapšen kao komunist. Radnik Gigo držao je na svom stanu uoči rata, 1940 i 1941 godine, druga Sretena Žujovića-Crnog i Tempa, kad su bili u Skoplju. U dvorištu Gigove kuće nalazila se jedna rupa za sklanjanje ilegalnog materijala u koju su komotno mogla dva čoveka da uđu. Bugari su baš tih dana otpočeli veliku raciju u čitavom Skoplju, pa se Tempo morao da sakrije u ovu rupu. On je ušao u rupu, Gigo je navukao daske preko nje, a zatim nabacao zemlju. Tako zatrpan Tempo je ostao od ponoći, pa sve do osam sati uveče idućeg dana, kada je racija bila završena. Gigo je stalno stajao porud rupe, da se Tempo ne bi slučajno udavio bez vazduha. Posle dva sata boravka pod zemljom, Tempo je poručio da više nema vazduha, pa je Gigo podigao dasku, napravio mali otvor da može vazduh da ulazi, pa je tako pored rupe ostao čitav dan s lopatom zemlje,

čekajući da bugarska policija naiđe, kako bi brzo zatrpao otvor. Tek uveče Tempo je izišao iz ove jame.

Uprkos svih teškoća drugovi su uspeali da izrade plan za oživljavanje partizanske borbe u Makedoniji. Tempo je na osnovu uputstava koja je dobio od druga Tita, na osnovu iskustava koje smo stekli iz razvoja ustanka u drugim našim zemljama, odlučio da se najveći deo naših kadrova odmah prebaci iz gradova u partizanske odrede, u sela. Dotle su u Makedoniji naši najbolji kadrovi ostajali u gradovima, gde su bili izloženi teroru okupatora, pa su mnogi pobijeni ili odvedeni na robiju i logore, mnogi su morali da napuste i Makedoniju i da se sklanjaju u Bugarsku. Iskustvo našeg narodnooslobodilačkog rata pokazalo je da je najbolji put slati kadrove iz grada u šume, u sela, naročito borbeni radnički element, jer su na terenu daleko povoljniji uslovi za razvitak oružane borbe i stvaranje partizanskih jedinica.

Istovremeno drug Tempo je ukazao da su najbolji uslovi za razvitak krupnih odreda na onom delu Makedonije koja je bila pod italijansko - albanskom okupacijom. U čemu su bili ti najbolji uslovi za razvijanje partizanskog rata u tom delu Makedonije? Prvo, u tome što se čitav makedonski narod tamo osećao ugnjeten od albanskih fašista — balista — koji su pljačkali i mučili narod. Uslovi su stvarno bili takvi da je bilo moguće mobilisati sve makedonske mase. Drugo, italijanska okupaciona vlast bila je mnogo slabija nego bugarska. Bugarske okupatorske vlasti svuda su po selima Makedonije stvorile svoje žandarmerijske stanice i u njima svoje ljude sastavljene od članova VMRO. Treće, strateški položaj teritorije Makedonije pod okupacijom Italijana i albanskih fašista stvarao je najpovoljnije uslove za vodenje partizanskog rata. Na ovom delu Makedonije trebalo je stvoriti prve

krupne odrede, trebalo je stvoriti prve makedonske brigade, koje bi se s ovog terena upućivale u pravcu Prilepa, Bitolja i Skoplja, razbijale sistem bugarskih žandarmerijskih stanica po selima Makedonije.

U isti mah drug Tempo je odredio da treba poslati pojedine rukovodioce u razne delove Makedonije, kako bi se ponovo stvorili partizanski odredi. Na sektoru Kavadara, na teritoriji oivičenoj prugama Veles — Bitolj i Veles — Devdelija bili su naročito povoljni uslovi za otpočinjanje partizanske borbe, jer smo u tom delu Makedonije imali naročito veliki uticaj u masama na selu. Rešeno je da se na planinu Kožuh i Kajmakčalan pošalje jedan deo kadra s drugom Ljiljkom na čelu. On je dobio zadatak da se poveže s grčkim partizanima preko Kajmakčalana i Kožuha i da s njima zajednički deluje.

Drugu grupu partizanskih odreda trebalo je organizovati na levoj obali Vardara kod Štipa. Tamo je upućen drug Tošo Arsov. On je pošao na planinu Pljačkavicu kod Štipa. Na ovaj teren s njime su pošli Ljubče Arsov i Vera Aceva. Njih dvoje su ostali u Štipu radi organizacije odreda. Drugovi su imali zadatak da se povežu s partizanima u Pirinskoj Makedoniji.

Treća grupa odreda bila je predviđena kod Kumanova i Krive Palanke. Ova grupa trebalo je da dejstvuje u zajednici sa srpskim partizanskim odredima — Vranjancima i Crnotravicima — a tako isto da se poveže za bugarskim partizanskim odredima, ukoliko bi se oni osnovali.

Predviđeno je formiranje jednog manjeg odreda na terenu Bitolj — Prespansko Jezero. On je dobio zadatak da se poveže s grčkim partizanima u okolini Bufo, prema Lerinu. Ovde je ranije postojao jedan odred, ali se on bio sklonio u Grčku. Osim toga trebalo je stvoriti na Šar Planini jedan makedonski odred, koji je trebalo da se poveže

s Kosovom i Metohijom i da dejstvuje u saradnji s tamošnjim partizanima. A prema planu druga Tempa partizani Kosova i Metohije imali su da upute jedan svoj manji odred na Šar Planinu.

Čitav ovaj plan je razrađen u detalje i određeni su vojni i politički rukovodioci za njegovo sprovođenje u život. Ovo savetovanje završeno je između 1 i 20 marta 1943, pa je rukovodstvo napustilo Skoplje, u kome je ostao samo Radosavljević-Bobi, da pripremi temelje za stvaranje fronta i da održava veze dok se rukovodstvo ne prebaci na albansku teritoriju. Strahil Gigov i Kuzman Josifovski već su se nalazili na terenu, pa su Tempo i Uzunovski krenuli za Tetovo.

Tempo je iz Skoplja krenuo vozom ka Tetovu i na stanici Raduši izišao je iz voza usred dana. Sa sobom je imao jednog kurira. Pošli su jednim puteljkom sa stanice pravo u brda, ka granici između dela Makedonije pod bugarskom okupacijom i dela Makedonije pod italijansko — albanskom okupacijom. Kad su došli blizu granice, skrili su se u jedan šumarak da pričekaju dok mrak ne padne, a onda su u noći, između bugarskih patrola, prešli granicu i sutradan ušli u Tetovo.

Po dolasku u Tetovo drug Tempo se sastao s Uzunovskim, Gigovim i Josifovskim. Oni su ostali u Tetovu da sprovedu organizaciju novih odreda, a drug Tempo na osnovu instrukcija druga Tita krenuo je u Albaniju i na Kosovo i Metohiju. U Tetovu je uzeo taksu i pošao za Albaniju. Sa sobom je uzeo jednog kurira koji je dobro govorio albanski i naš jezik. Preko Gostivara, Debra i Strage Tempo je stigao u Elbasan da bi se sastao s Enver Hodžom, rukovodiocem partizanskih odreda Albanije. U Elbasanu se javio na javku kod jednog krojača koji je imao radnju usred grada s velikim izlogom. Kad je Tempo ušao unutra krojač ga je pitao

da li govori francuski. Tempo mu je odgovorio da ne razume francuski, a krojač mu se obratio na nemačkom i italijanskom jeziku. Kad ni to nije pomoglo, onda je drug Tempo doveo svog kurira koji je znao albanski jezik. Tako se najzad sporazumeo s našim drugom Alban-
cem, koji mu je kazao da malo pri-
čeka. U toj istoj radnji bilo je i
skrovište našeg materijala i oružja.
Hrabri albanski drugovi unosili su
u tu radnju, pored italijanskih pa-
trola, revolvare, bombe, proglase,
letke. Uveče je Tempo s jednim vo-
dičem izašao u brda iznad Elba-
sana gde se sastao s Enver Hodžom.

Narodnooslobodilački pokret Al-
banije u to vreme već je bio uzeo
široke razmere. Na jugu Albanije,
oko Valone, bile su vođene krupne
akcije. Albanski partizani vršili su
napade na petrolejske izvore i tako
onemogućavali snabdevanje sila oso-
vine albanskim petrolejem. Na jugu
Albanije nalazila se prilično velika
oslobođena teritorija. Isto tako u
srednjoj Albaniji, poglavito oko El-
basana, pojedini krajevi bili su u
rukama albanskih partizanskih od-
reda. U to vreme u Albaniji posto-
jale su seoske čete skoro u svakom
selu; bile su vršene pripreme za
organizaciju krupnijih jedinica.

Drug Tempo, u ime Vrhovnog
štaba, dogovorio se s drugom En-
ver Hodžom i njegovim štabom o
zajedničkom dejstvu jugosloven-
skih i albanskih partizana. U prvi
mah trebalo je povezati naše i al-
banske odrede prema Debru i oko
Piškopeje. Na tome sektoru nala-
zilo se albanski partizanski odred
pod komandom druga Hadži Lješa,
pa je odlučeno da se makedonski
i albanski partizani oslanjaju jedni
na druge u cilju izvođenja zajed-
ničkih akcija.

Posle razgovora s Enver Hodžom,
Tempo se opet spustio u Elbasan
kod onoga druga krojača, koji mu
je pronašao jednog šofera, Albanca,
našeg simpatizera, da ga vozi za Ti-

ranu i Skadar, a odatle na Kosovo
i Metohiju.

Na Kosovu i Metohiji situacija
je bila vrlo teška, u tom periodu.
Drug Tempo je stigao u Prizren baš
kada je bila velika provala, kad su
pohapšeni mnogi naši drugovi i Srbi
i šiptari. Italijani su primenjivali
specijalni teror prema uhapšenim
šiptarima. Njihove kuće u gradu
bile su do temelja spaljene. Građani
su bili zastrašeni i bilo je vrlo te-
ško naći neku kuću u kojoj bi se
moglo stanovati. Tempo se jedva
probio kod jedne bogate žene koja
je imala ćerku simpatizerku, pa je
držala ilegalce. Kad je ušao u tu
kuću, zatekao je 7 — 8 drugova iz
Prizrena, ilegalaca. Svi su oni bili
naoružani i očekivali su da itali-
janski agenti provale u kuću pa da
se bore. Situacija je bila teška i po
drugim gradovima Kosova i Meto-
hije. Hapšenja su bila u jeku i u
Peći i u Đakovici, a nije bilo nika-
kve veze s Kosovskom Mitrovicom.
Od rukovodećih drugova Tempo je
u Prizrenu zatekao samo Miliju
Kovačevića i njegovu drugaricu
Vidru, sestru Radovana Zogovića.
Rukovodilac pokreta na Kosovu i
Metohiji Boris Vukmirović nalazio
se u Đakovici zajedno sa drugom
Ramizom Sadikom, takođe članom
Oblasnog komiteta, dok se drug
Pavle Jovičević nalazio u Gnjilanu,
gde je situacija bila najbolja, i gde
nije bilo provale.

Istog dana kada je Tempo sti-
gao u Prizren, uveče je došlo pismo
od Borisa Vukmirovića iz Đakovice
u kome je on poručivao da mu se
na svaki način pošalje automobil,
jer su hapšenja uzela velikog maha
u Đakovici i da je situacija postala
neizdržljiva. »Ako mi ne pošaljete
automobil do sutra ujutru, — pisao
je on — ja ću izaći iz Đakovice i
pešice krenuti ka Prizrenu.« Tempo
mu je poslao svoj automobil, u koji
je sela Vidra Zogović prurušena u
muslimanku s feredžom na licu.
Ona je stigla u Đakovicu i pronašla

Borisa Vukmirovića i Ramiz Sadika. Boris je rekao da ih pričekava s automobilom izvan grada a oni će se pešice izvući iz varoši. Vidra je otišla na ugovoreno mesto, čekala, čekala, čula je pucnje, sati su prolazili, ali Boris i Ramiz nisu dolazili. Vidra se zatim vratila u Prizren. Kad su Boris i Sadik izašli iz kuće na ulicu, prepoznali su ih agenti, razvila se borba i obojica su poginula.

Drug Tempo je doneo odluku da se i na Kosovu i Metohiji postupa isto kao i u Makedoniji: sve kadrovi koji su provaljeni, sve ilegalce smesta poslati na Šar Planinu. To je odmah i učinjeno i to je bio temelj Šarskog odreda. Drugovi Šiptari upućeni su u Đakovičku Melesiju, gde smo mi među Šiptarima imali prilično uticaja. Ovoj grupi je stavljeno u zadatak da se poveže sa skadarskim partizanima. U Prizrenu je ostavljen samo jedan ilegalac radi održavanja veze, a svi ostali bili su poslani u planinu.

Iz Prizrena je Tempo pošao automobilom za Uroševac i Gnjilane da ispita situaciju na Kosovu. Susreo se s Pavlom Jovičevićem, i s njime se dogovorio da se ljudstvo sa Kosova uglavnom šalje na Jablanicu, na srpsku stranu, i da se tamo formiraju krupnije jedinice koje bi se posle vraćale na Kosovo. Na Kosovu u to vreme postojao je jedan odred, sastavljen većinom od Šiptara, pod komandom druga Fadila Hodže. Ovaj odred je u to vreme imao nekoliko uspešnih akcija, napadao je prugu i neprijateljski saobraćaj. Tempo je odlučio da Fadil Hodža pređe na Šaru kao pojačanje.

Tempo je ostao na Kosovu i Metohiji mesec dana, pa se zatim preko Prizrena, Skadra, Tirane i Elbasana vratio nazad u Kičevo. Tu je već bio čvrsto organizovan jedan odred, iako je u početku pretrpeo ozbiljne udarce. Bila je opkoljena jedna nenaoružana grupa drugova koja je izašla iz Tetova, a tako isto

nastradala je i jedna grupa iz Debra. Ali uprkos tih udaraca odred je već bio prešao prvu fazu organizovanja i vršio je akcije u ovome kraju. Pošto je pregledao ovaj odred, drug Tempo je odlučio da zajedno sa Glavnim štabom Makedonije pređe prema Prespi, jer je s tog terena bilo lakše održavati veze sa svim delovima Makedonije. U to vreme stigao je iz Skoplja Radosavljević - Bobi, a drug Tempo je pošao do Albanskog glavnog štaba, jer je tu hteo da postavi svoju radio stanicu. Uz pomoć drugova Tempo je uspeo da pokupuje razne delove radio stanice koju je posle jedan drug instalirao. Ovoga puta Tempo je putovao do Korče, gde se sastao s Enver Hodžom. S njime u automobilu išli su Uzunovski i Josifovski u pravcu Prespe da bi ispitati uslove za prebacivanje Glavnog štaba na Galičicu.

Prilikom ovoga puta Tempo je prvi put došao u dodir sa grčkim partizanima. Na sektoru Grevene sastao se s nekim perifernim delovima ELAS-a, Narodnooslobodilačke vojske Grčke. Taj prvi boravak druga Tempa s grčkim partizanima, na samoj granici prema Albaniji, trajao je samo jedan dan. Granica ustvari nije ni postojala, jer su je bili izbrisali grčki i albanski partizani. Oni su onemogućili i Italijanima i grčkim kvislinzima da drže granicu, pa su se tako oslobođene teritorije Grčke i Albanije spojile.

S grčkim partizanima drug Tempo bio je ostao svega jedan dan zbog toga što je preko radio stanice »Slobodna Jugoslavija« čuo da su jedinice naše Narodnooslobodilačke vojske zauzele Bioče kod Podgorice i izbile na jugoslovensko-albansku granicu. Zbog toga je rešio da pokuša da uhvati vezu s Vrhovnim štabom koji je direktno komandovao našim jedinicama u Crnoj Gori, u to vreme, maja meseca 1943 godine. Vratio se u Korču, uzeo automobil i preko Tirane stigao u Skadar. Slušajući izveštaje

Vrhovnog štaba doznao je za pad Savnika, pa mu je jasno bilo da su Nemci otpočeli Petu ofanzivu i da se neće moći spojiti s Vrhovnim štabom. U Skadru je ostao dva-tri dana, pa je seo u automobil i preko Tirane vratio se u Korču, a odatle prešao u Grčku.

Po dolasku u Grčku drug Tempo je, kao predstavnik Vrhovnog štaba, došao u dodir s Glavnim štabom ELAS-a. Sastav ELAS-a bio je ovakav: jedan komandant bio je oficir iz stare grčke vojske, drugi komandant, ravnopravan prvom, bio je partizan, — narodni oficir, kako su ga Grci nazivali; treći član štaba bio je političko lice — predstavnik EAM-a, grčkog Narodnooslobodilačkog pokreta. Sva ova tri člana bila su ravnopravna. U to vreme Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske Grčke sačinjavali su: general stare grčke vojske Sarafis, narodni oficir Haris i Andrej Džimas, predstavnik EAM-a.

Partizanski pokret u Grčkoj počeo je da se razvija još od prvih dana okupacije zemlje od strane Nemaca. Inicijativu za stvaranje jedinstvenoga narodnoga fronta dala je Komunistička partija Grčke. Ubrzo je stvoren široki narodni front u koji su ušli predstavnici skoro svih demokratskih partija u Grčkoj. Iz gradova, u kojima je naročito besneo teror, odlazili su drugovi u sela, tamo su se u samoodbrani naoružavali, prikupljali i stvarali svoje odrede. Početkom 1943 godine gotovo čitava Grčka bila je prekrivena partizanskim odredima. Tada je i formiran Glavni štab ELAS-a, tada je organizovana Narodnooslobodilačka vojska, od malih rasturenih odreda stvorene su brigade i divizije, takozvane merarhije. Čitav planinski masiv Pinda, od varošice Grevene do Habrake, obuhvatajući sve planinske gradove i sela, bio je slobodan. Na taj način slobodna teritorija je odmah otpočinjala iznad Atine, pa se nastavljala sve do jugoslovensko - grčke granice

na severa. Snage ELAS-a brojale su tada osam divizija.

U razgovorima koje je imao sa predstavnicima Glavnog štaba ELAS-a drug Tempo se, u ime našeg Vrhovnog štaba, dogovorio o zajedničkom dejstvu naših partizana i grčkih partizana na sektora Lerina, zatim na istok preko Jenidže — Vardara, Kajmakčalana, ravnice Karadžove, planine Pa jaka sve do Vardara.

Posle ovog sastanka, Tempo se vratio na planinu Galičicu između Ohridskog i Prespanskog jezera, gde je stigao, 2 avgusta 1943 godine, na Ilin-dan, u novo sedište Glavnog štaba Makedonije. Uprkos svih mera koje su bugarski okupatori preduzimali u cilju razbijanja partizanskih odreda, ustanak se sve više širio u Makedoniji. U ovome periodu već su se potpuno jasno oformila tri žarišta opšteg narodnog ustanka u Makedoniji. Na kičevsko - debarskom, kavadarsko - devdeliskom i kumanovskom području formirale su se tri partizanske udarne grupe, koje će se kasnije razviti u tri prve makedonske brigade i koje su od tada nosile glavni teret oslobodilačkog rata. Okupatorima nisu bile više dovoljne »kontra čete« za uspešnu borbu protiv partizanskih odreda. Oni su bili prinuđeni da pokreću čitave pukove svoje redovne vojske u borbi protiv makedonskih partizana. Bugarske okupatorske trupe vršile su strahovite represalije nad narodom (ubijanje žena, dece i staraca, paljenje sela) pokušavajući na taj način da odvoje i izoluju partizanske odrede od naroda i da ih definitivno unište. Ali ni ove mere bugarskih okupatora nisu postigle željeni cilj. Makedonski narod čvrsto je stajao uz svoju vojsku, a makedonski partizani su izlazili ojačani iz svake neprijateljske ofanzive.

Na ovom savetovanju razmotrena je čitava politička i vojnička situacija. Pre svega, konstatovalo se da se odluka o slanju kadrova iz

gradova u partizanske odrede, i u Makedoniji, pokazala potpuno pravilna. Odredi su dolaskom dobrih kadrova iz gradova znatno ojačali, izdržali su neprijateljske ofanzive, otpočeli su s akcijama koje su imale velikog odjeka u makedonskim masama. U sve gradove, u svako i najudaljenije selo, dopro je glas o uspešnoj borbi makedonskih partizana. Pojava naših jakih odreda po selima Makedonije imala je velikog uticaja na situaciju u gradovima. Oni su počeli da menjaju svoje lice. Ranije, bio je veliki problem za jednog ilegalca da nađe stan i sklonište u gradu, a sada zahvaljujući uspesima partizanskih odreda porastao je ugled čitave naše borbe među gradskim stanovništvom. U ovom periodu ne samo da problem stanova za ilegalce nije više postojao, već su, kao na primer u Prilepu, stanovnici primali i naše desetine s oružjem, krili ih po svojim kućama po nekoliko dana. Čitav narod je počeo da šalje svoje sinove u makedonsku, narodnu vojsku.

Odredi su se sve više povećavali. Odred kod Kičeva vršio je akciju za akcijom u zajednici s albanskim partizanima pod komandom Hadži Lješa. Vršeni su česti napadi na železničku prugu Skoplje — Tetovo — Ohrid, razoružavane su karaule i žandarmerijske stanice. Stvorene su i prve veze s bugarskim partizanima. Još dok je drug Tempo na putu za Skoplje obilazio Crnotravski partizanski odred, komandantu odreda drugu čičku — Pavloviću i njegovom zameniku Nikoliću stavio je u zadatak da se povežu s Bugarima i da im predlože da se na našoj teritoriji oko Crne Trave organizuje od Bugara jedan partizanski odred koji će dejstvovati u pravcu Trna. Na našoj teritoriji nalazio se sekretar jednog sreskog komiteta iz Bugarske drug Slavčo Trnski, koji se istakao svojom hrabrošću. On je osnovao prvi bugarski odred. Baš kada je drug Tempo

došao u Glavni štab Makedonije stigao je izveštaj da je odred Trnskog u nekoliko mahova prelazio na bugarsku teritoriju, vršio akcije, pa se ponovo vraćao na našu oslobođenu teritoriju radi odmora.

Na savetovanju na Galičici odlučeno je da se jedna polovina Pre-spanskog odreda prebaci kako bi se pojačao Kičevski odred. To je i učinjeno i na terenu oko Kičeva uskoro su bila formirana dva bataljona, pa je Glavni štab prešao kod Kičeva. Drug Kuzman Josifovski upućen je u Skoplje sa zadatkom da ubrza radove na formiranju inicijativnog odbora fronta, kao i da ukazuje pomoć odredima na sektoru Kumanova. To je bilo poslednjih dana avgusta meseca, pa se drug Tempo ponovo vratio u Grčku radi pripremanja krupnijih zajedničkih operacija. Preko oslobođene teritorije u Grčkoj, Tempo je išao sve do Trikale, gde se sastao s rukovodiocima EAM-a i ELAS-a.

Pošto je završio svoj posao u Grčkoj, Tempo je krenuo za Makedoniju preko Albanije. Više nije mogao da putuje automobilom, jer su agenti italijanske tajne policije bili doznali da se jedan član našega Vrhovnog štaba vozi automobilom po Makedoniji i Albaniji, Kosovu i Metohiji. Zato je Tempo morao da ide terenom, preko planina, pored Podgradeca i Strage ka planini Karaormanu, gde su, prema obaveštenjima koja je imao, dejstvovali naši bataljoni. Osmoga septembra 1943 godine Tempo se našao na planini Karaormanu s radio stanicom koju je stalno sa sobom nosio, u pratnji tri partizana. Tu, u planini, slušajući vesti preko radio stanice doznao je da je Italija kapitulirala. Pošto nikako nije mogao da uhvati vezu s našim bataljonima u Karaormanu, rešio se da se spusti u prvo selo, u podnožju planine i da utvrdi gde se nalaze naše jedinice. Sutradan ujutru već je bio u jednom selu i pitao narod šta ima novo:

— Ništa, samo su naši u Kičevu! — rekao je jedan seljak. — Ali naš Glavni štab nije u Kičevu nego u planini.

Tempo se ponovo ispeo na planinu, do onog mesta gde mu je rekao seljak da se nalazi Glavni štab, ali tamo je zatekao samo jednog kurira koji mu je saopštio da se štab spustio u jedno selo kraj Kičeva. U tome selu Tempo je pronašao Apostolskog i Radosavljevića koji su ga obavestili da su Debar oslobodili albanski partizani pod komandom Hadži Lješa u zajednici s našim partizanima, a da su Kičevo oslobodili naši partizani. Na ovom sektoru bila je razoružana čitava italijanska divizija. Međutim, naoružanje ove divizije nismo mogli da u potpunosti spasemo, jer su mnogo oružja pokupile balističke organizacije.

Oslobođenjem Debra i Kičeva stvorile su se široke mogućnosti za dalje razvijanje ustanka u Makedoniji. Na ovom sektoru stvorena su tri puna bataljona i nekoliko novih odreda. U to vreme albanski partizani oslobodili su zatvorenike iz nekoliko koncentracionih logora u Albaniji, u kojima se nalazio veliki broj Jugoslovena. Jedna grupa od dve stotine pedeset naših drugova sa Kosova, koji su bili internirani u Albaniji u ovim logorima, stigli su na našu oslobođenu teritoriju u Makedoniji. Oni su odmah obrazovali dva bataljona Kosovaca, tako da se na oslobođenoj teritoriji u Makedoniji stvorila prilična vojska.

Ovu oslobođenu teritoriju u jugozapadnoj Makedoniji mi smo držali preko dva meseca. Ovaj period smo iskoristili za učvršćivanje naše vojske, za izgradnju narodnooslobodilačkih odbora. Ali za sve ovo vreme vodili smo neprekidne i uporne borbe za odbranu ove teritorije. Nemci su poslali jedan svoj štab u Gostivar na čijem se čelu nalazio jedan pukovnik. Ovaj nemački štab uz pomoć albanskih fašista — balista — organizovao je napad na našu

oslobođenu teritoriju. Glavni štab za Makedoniju imao je nameru da našu vojsku, formiranu na oslobođenoj teritoriji oko Kičeva i Debra, uputi na teritoriju Makedonije koja je bila pod okupacijom bugarskih fašista. Nekoliko bataljona već je bilo poslato u tome pravcu da bi ojačali borbu partizanskih odreda u drugim krajevima Makedonije. Međutim, balisti su iskoristili takvu pregrupaciju naših snaga, pa su prodrli na oslobođenu teritoriju, zauzeli Kičevo i pokušali da prodru dalje ka Debru. Međutim, baš u to vreme vratio se je jedan naš bataljon s teritorije Makedonije koju su držali Bugari pa je on razbio baliste i gonio ih sve do Kičeva, ali grad nismo mogli ponovo da oslobodimo.

Krajem septembra Nemci i balisti otpočeli su ofanzivu na oslobođenu teritoriju u nameri da konačno zavladaju Debrom. Mi smo istovremeno pripremali napad na Kičevo i Gostivar, u zajednici s Hadži Lješom. Naša ofanziva počela je nekoliko dana ranije od nemačke i posle žestoke borbe uspeali smo da zauzmemo Kičevo. Neprijatelj je imao velike gubitke, zarobljen je nemački štab od trideset ljudi na čelu s pukovnikom, zajedno s arhivom. U našem planu bilo je, posle zauzimanja Kičeva, gonjenje neprijatelja ka Gostivaru i oslobođenje ovog grada. Međutim, Nemci i balisti bili su otpočeli svoju ofanzivu na našu oslobođenu teritoriju i udarili su na Debar s one strane Karormana. Vodile su se krvave borbe i neprijatelj je bio uspeo da ovlada polovinom grada, kada je stigao izveštaj da su naše snage zauzele Kičevo. Napad na Debar bio je obustavljen i neprijatelj se prebacio ka Kičevu, udario u leđa našim jedinicama i zauzeo ponovo Kičevo, ali više nije imao snage da napadne na Debar. Naše su se jedinice povratile od Gostivara, razvile su se žestoke borbe oko Kičeva. Iako nismo mogli ponovo da zauzmemo

ovaj grad, nemačko - balistička ofanziva na našu oslobođenu teritoriju u jugozapadnoj Makedoniji završila se s neuspehom. Zahvaljujući našem veštom kontramanevru, mi smo zadržali svu teritoriju koju smo imali i pre ofanzive.

★

Tako se razvijao drugi period narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji. Ovaj period se karakteriše prerastanjem partizanskih odreda u krupne jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, definitivnom pobedom narodnooslobodilačkih odbora kao organa nove narodne vlasti i ostvarenjem punog jedinstva makedonskog naroda i svih nacionalnih manjina u Makedoniji u borbi za rušenje okupatorske vlasti i uspostavljanje, na njenim ruševinama, nove demokratske narodne vlasti.

U ovom periodu stvaraju se makedonske brigade, izrasle iz partizanskih odreda. One pokazuju svoju visoku borbenu sposobnost u nekoliko ofanziva koje su fašistički okupatori preduzimali u cilju njihovog uništenja (nemačka novembarska ofanziva na kičevsko-debarskom području, nemačko-bugarska januarska ofanziva na sektoru Kajmakčalana i Kožuha, bugarska majska ofanziva itd.). U svim tim bojevima, makedonske brigade dokazale su da su izrasle u takvu vojnu silu koja je sposobna da vodi frontalne borbe i da razbija krupne neprijateljske snage.

Okupatorska vlast definitivno je izgubila svako značenje. Na oslobođenoj teritoriji, narod je srušio okupatorsku vlast i na njenim ruševinama izgradio svoju novu narodnu vlast u formi narodnooslobodilačkih odbora. Na neoslobođenoj teritoriji, narod je organizovao po svim selima narodnooslobodilačke odbore koji su faktički imali svu vlast u svojim rukama. Narodnooslobodilački odbori su definitivno prihva-

ćeni od makedonskih narodnih masa kao nova narodna vlast koja je izrasla iz narodnooslobodilačke borbe.

Posle trogodišnje uporne borbe za pridobijanje osnovnih masa makedonskog naroda na liniji narodnooslobodilačke borbe, konačno je ostvareno puno jedinstvo makedonskog naroda. Izdajnici makedonskog naroda tipa Čkadrova, Džuzelova, Kitinčeva i drugih, bili su definitivno raskrinkani i izolovani od masa kao neprijatelji i sluge okupatora. Uzaludno su pomoću njih bugarski okupatori pokušavali da unesu zabunu u mase pripremajući nekakve »izbore« za makedonske »narodne« predstavnike u »Bugarskom sobranju«. Ni jedan častan Makedonac nije se odazvao na ovaj mamac bugarskih okupatora. Uzaludno su pokušavali da organizuju i naoružaju makedonske seljačke mase u borbi protiv makedonskih partizana. Makedonski narod se potpuno okupio oko narodnooslobodilačkog pokreta i njegovog rukovodstva.

Pravilnom političkom linijom prema nacionalnim manjinama u Makedoniji, narodnooslobodilački pokret uspeo je da privuče osnovne mase Turaka, Albanaca i drugih manjina u svoje redove. Uzaludno su pokušavali reakcionarni elementi kao turski konzul u Skoplju da spreče prilaženje turskih masa narodnooslobodilačkom pokretu.

Na oslobođenoj teritoriji jugozapadne Makedonije u oktobru 1943 godine stvorena je prva Kosovsko-makedonska brigada. Nekoliko nedelja kasnije Nemci su pripremili ofanzivu velikih razmera na oslobođenu teritoriju. Posle upornih borbi, Glavni štab za Makedoniju doneo je odluku da se proboj vrši preko Ohrida i Resna i planine Galičice u pravcu Jegejske Makedonije. Ovim pravcem krenula je Prva brigada, a na sektoru Debar — Kičevo ostalo je nekoliko odreda. Prva brigada zajedno sa Glavnim štabom stigla

je na teritoriju Grčke iznad Lerina, a zatim je pošla prema Kajmakčalanu. Ona je imala zadatak da se prebaci preko Kajmakčalana na teritoriju između železničkih pruga Veles — Bitolj i Veles — Đevđelija, gde je neobično uspešno dejtvoovao Kavaderski partizanski odred. Na vrhu Kajmakčalana Prva makedonska brigada susrela se s grčkim partizanima. To je bio prvi susret većih jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i jedinica ELAS-a. Grčki partizani bili su se sklonili na Kajmakčalan gde su izgradili zemunice. Po zajedničkoj odluci, rešeno je da se spustimo u Jegejsku Makedoniju. I grčki i makedonski partizani pošli su u dolinu severno od Soluna, gde im je narod priredio srdačan doček. Sav narod, i starci i žene i deca grlili su našu crvenu zastavu, kidali njene rese i kitili se. Ovde u bogatoj dolini naši i grčki partizani su se odmorili, a zatim je izrađen zajednički plan za napad na železničku prugu Đevđelija — Solun — i Bitolj — Solun, jer je u međuvremenu napadao veliki sneg u Makedoniji severno od Kajmakčalana tako da naša Prva brigada nije mogla da pređe preko velikih planinskih masiva. Utom je iz Makedonije stigao Kavaderski odred. Akcije na neprijateljske komunikacije u Grčkoj s uspehom su ostvarene. U tom periodu mi smo organizovali i Drugu makedonsku brigadu od drugova iz Kavaderskog odreda. Obe brigade dobile su zatim naređenje Glavnog štaba Makedonije da pređu jugoslovensko-grčku granicu u blizini Kavadara. Brigade su izvršile ovaj zadatak, uništile čitav niz pograničnih bugarskih karaula, potpuno onesposobile jedan rudnik, presekle železničku liniju Đevđelija — Veles, razbile jednu nemačku kolonu i izvršile čitav niz drugih akcija. Po završenom zadatku ponovo su se vratile preko Kajmakčalana u Grčku radi odmora.

Dok su naše brigade vodile ope-

racije s one strane jugoslovensko-grčke granice, Nemci su pripremali jednu ofanzivu širokih razmera u kotlini severno od Soluna. Od naših jedinica u Grčkoj se nalazio svega jedan bataljon, koji je odmah prihvatio borbu. On je zajedno s grčkim partizanima vešto manevrisao i uhvatio jedan nemački bataljon u klopku. Nemci su tom prilikom pretrpeli velike gubitke i bataljon im je bio dobrim delom uništen. Tako je ova nemačka ofanziva propala usled uporne borbe makedonskih i grčkih partizana. Odmah zatim Nemci su organizovali drugu mnogo ozbiljniju ofanzivu u kojoj su učestvovala, sem jedne nemačke divizije, i bugarske snage. Ni ovoga puta mi nismo hteli da se povlačimo dok ne primimo borbu. Nemci i bugarske okupatorske trupe pretrpeli su ozbiljne gubitke. Neprijatelj je potom pokušao da napravi obruč oko nas, ali mi smo se probili i povukli na masive planine Kožuha, gde smo morali da ostanemo nekoliko dana u dubokom snegu bez hrane. Zatim smo ponovo sišli u kotlinu, koju su Nemci i Bugari u međuvremenu već bili ispraznili.

Kada su se naše dve brigade vratile natrag u solunsku kotlinu, napravili smo novi plan operacija. Iz svih krajeva Makedonije stizali su izveštaji o sve povoljnijem raspoloženju makedonskih masa. Naročito se ustanak uspešno razvijao u okolini Kumanova. Makedonski partizani sa Šar Planine prebacili su se u okolinu Kumanova zajedno s partizanima Kosovsko-metohskog odreda na Šari. Tako se u ovom rejonu stvorio jedan makedonski odred od dve stotine ljudi i Kosovski odred od sto pedeset ljudi. Oko Kumanova su se borila i dva vranjska bataljona. Međutim, bugarski okupatori pokušavali su da uz pomoć četnika razbiju narodnooslobodilački pokret u Makedoniji. Četnici Draže Mihailovića bili su ojačali na sektoru Kumanova, na Koz-

jaku, kao i na sektoru Porečja između Velesa, Tetova i Skoplja.

Naše dve brigade za vreme svojih operacija na sektoru Kavadara znatno su se povećale. Sem toga, mi smo bili osnovali i bugarski partizanski bataljon »Hristo Botev«. On je bio formiran od bugarskih vojnika, koji su bili prešli na našu stranu, prilikom operacija Prve i Druge brigade oko Đevdelije. Prema odluci druga Tempa naša vojska se podelila u tri grupacije i dobila sledeće zadatke. Prva brigada imala je da se probije u pravcu Kičeva. Druga brigada u pravcu Kavadara, a drug Tempo s jednim bataljonom Prve brigade i bugarskim bataljonom »Hristo Botev« pošao je u istočnu Makedoniju, pa da preko planinskih masiva i Ovčeg Polja izbije na sektor Kumanova. Sve tri kolone otpočele su svoj marš 1 februara 1944 godine.

Drug Tempo spustio se u neposrednu blizinu Soluna, prebacio se preko Vardara na nekoliko sati udaljenosti od Soluna, zatim okrenuo na sever i uz reku Vardar stigao do planine Belasice, do bugarsko-grčko-jugoslovenske tromeđe. Čim su ove naše snage došle na tromeđu, zapale su u veliki sneg. Pokret je bio neobično otežan, pogotovu zbog toga što je drug Tempo održavao stalnu radiovezu s Vrhovnim štabom i nošene su tri radio stanice, akumulatori, motori za punjenje akumulatora i benzin. Po dubokom snegu konji nisu mogli da idu dalje i svi su popadali. Sve stvari morali su makedonski i bugarski partizani da nose na svojim leđima. Ovaj marš-manevar makedonskih i bugarskih partizana trajao je punih dvadeset i pet dana, pod neprekidnom borbom s bugarskim okupatorskim trupama. Ovaj marš-manevar ostaće u istoriji i narodnooslobodilačkog pokreta Makedonije kao jedna od slavnih stranica makedonskih partizana. S Belasice ova grupa spustila se u Strumičku dolinu, pa odatle krenula na pla-

ninu Ogražden, zatim na planinu Pljačkovicu i preko nje spustila se u Bregalnicu. Bugarska komanda budno je pratila kretanje ovih bataljona i neprekidno je koncentrisala puk za pukom u nameri da ih opkoli i uništi. Kad su naši drugovi izbili u dolinu Bregalnice, tu nije bilo više snega, ali tu su bili Bugari. Oni su poseli čitavu reku i tako onemogućili prelaz. Preko čitavog dana vođene su neobično žestoke borbe, u kojima se naročito istakao bugarski partizanski bataljon »Hristo Botev«. Pred večer, drug Tempo je naredio da se napravi manevar kao da naši bataljoni žele da se ponovo prebace preko planine Pljačkovice, ali kad je mrak pao makedonski i bugarski partizani ponovo su se spustili u dolinu i pošli pravo ka jedinom mostu na Bregalnici, na sektoru koji su bugarski fašisti, zavarani našim manevrom, bili napustili i pošli prema Carevom Selu da tamo preseku put našim jedinicama. Tako preko tog mosta blizu Kočana pređena je Bregalnica. Dalji pravac bile su Osogovske Planine. Bugarske okupatorske trupe su uporno išle za našim bataljonima i sutradan su opet vođene borbe. Neprijatelj je bio odbijen uz velike gubitke. Naši partizani su se popeli na vrh Osogova, odakle su se prebacili u dolinu Krive Reke. Taj prelaz preko visoke planine, preko neprohodnih litica zavejanih snegom, iziskivao je natčovečanske napore od makedonskih i bugarskih partizana. S teškim radio-stanicama i motorima na leđima, s teškim tovarima municije i mitraljezima, partizani su se preko leda i strmenih litica spuštali korak po korak. Gazeći duboki sneg na nekim mestima bio im je potreban po čitav sat da pređu stotinu metara. A kada su iz toga leda i snega izbili u dolinu, seljaci su se od čuda krstili, jer je kod njih bilo verovanje da u ovo doba godine, usred ljute zime, preko Osogovske Planine ne može da preleti ni ptica.

Odmah po spuštanju u dolinu Krive Reke, između Krive Palanke i Kumanova, ova grupa bila je dočekana od bugarskih okupatorskih trupa. Pod borbom probijen je neprijateljski obruč i partizani su izbili na planinu Kozjak, gde su im četnici postavili zasedu. Ali i četnici su bili lako odbačeni i ova dva bataljona bugarskih i makedonskih partizana najzad su se spojila s kumanovskim partizanima. Bilo je to meseca marta 1944 godine.

I druge dve kolone, Prva i Druga makedonska brigada imale su teške borbe prilikom izvršenja svojih zadataka. Prva brigada prešla je Kajmakčalan i uspela je da dođe do Bogmila, gde je imala strahoviti okršaj s jednom bugarskom divizijom i zamalo što nije bila uništena. To je bila teška petnaestodnevna borba bez odmora i sna. S ovom našom brigadom nalazio se jedan britanski major, član Britanske vojne misije, koja je bila upućena Glavnom štabu Makedonije još u septembru mesecu 1943 godine. Uprkos svih pokušaja ove bugarske divizije Prva makedonska brigada uspela je da odbije sve napade. Ona je istovremeno učinila veliku uslugu drugim dvema kolonama, jer je na sebe privukla glavne bugarske okupatorske vojske. Posle petnaestodnevni borbi Prva brigada morala se vratiti u Grčku gde se odmorila desetak dana, pa se ponovo prebacila preko Galičice na svoj teren oko Kičeva. Uskoro zatim na ovom sektoru bila je stvorena nova oslobođena teritorija.

Međutim, Prva brigada odmah je doživela nemačku ofanzivu, koja je trajala čitav mesec dana. U teškim zimskim uslovima kosovski i makedonski partizani uporno su ostali na ovom terenu i prešli su odmah, po partizanskom običaju, u ofanzivu. Zauzeli su Debar, Nemci su otpočeli novu ofanzivu, ali ni ona nije mogla da otera Prvu brigadu sa sektora Kičeva.

Druga makedonska brigada ta-

kođe je vodila žestoke borbe na sektoru Kavadara i usled velikog snega morala se povući u Grčku. Ali se posle petnaestak dana opet vratila na svoj teren.

Kada se drug Tempa sastao sa kumanovskim partizanima kod njih je zatekao sledeću situaciju: postojala su dva srpska bataljona, jedan kosovski i jedan makedonski. Makedonski je bataljon imao preko dve stotine pedeset ljudi, on se vrlo brzo povećao tako da je razdvojen u dva bataljona. Ova dva bataljona s onim makedonskim bataljonom, koji je došao iz Jegejske Makedonije s drugom Tempom, stvorili su Treću makedonsku brigadu, u martu 1944 godine. Drug Tempa je bugarski bataljon »Hristo Botev« uputio prema Crnoj Travi, kao pojačanje bugarskom odredu Slavča Trnskog. U međuvremenu bilo je stiglo iz Sofije nešto radnika, te su oni ojačali odred Slavča Trnskog, koji je sada imao dva bataljona. Tako su uz pomoć Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije na našoj teritoriji formirani prvi bugarski partizanski odredi. Ova dva bataljona bugarskih partizana pretvorila su se kasnije u prve dve bugarske brigade.

Posle formiranja Treće makedonske brigade, Makedonci, Kosovci i Vranjanci uputili su se u manastir Svetog Prohora Pčinjskog gde je održano savetovanje. Dok su se naše jedinice nalazile u manastiru i oko manastira, četnici sa Kozjaka odlučili su da nas tu napadnu. Glavni štab »Jugoslovenske vojske u otadžbini« Draže Mihailovića bio je doneo odluku da se ovaj napad izvrši i naredio je koncentraciju četnika s toga terena. Drug Tempa bio je obavešten o pripremanju četnika; zaplenjen je jedan četnički izveštaj u kome se govorilo: »Tempa i Apostolski pobešli su iz Grčke. Nemaju ni sto boraca oko sebe. Lako ćemo ih uništiti.«

Na savetovanju u manastiru drug Tempa je odlučio da mi

smesta treba da napadnemo četnike i da ih potpuno razbijemo. I tek što su se naše jedinice počele da razvijaju iznad manastira, četnici su otvorili vatru na njih sa svih strana. Oni su bili mnogobrojniji nego naše jedinice, ali iskusni partizani, očeličeni u borbama protiv Nemaca, bugarskih fašista, albanskih balista, razbili su na silu i mito prikupljene četničke bande. Borba je trajala čitavog dana do pred veče. Četnici su bili bačeni u reku Pčinju, gde ih se prilično podavilo, a devedeset i sedam bilo je zarobljeno. Još je borba trajala, a drug Tempo postrojio je svih devedeset i sedam četnika. Od njih su izdvojena sedmorica koji su bili na zlu glasu zbog klanja i ubijanja naroda u ovom kraju, među kojima se nalazio i jedan kaluđer. Oni su odmah odvedeni i predati brigadnom vojnom sudu koji ih je osudio na smrt. Ostaloj devedesetorici četnika, uglavnom silom mobilisanih seljaka, drug Tempo je održao govor u kome im je objasnio ciljeve narodnooslobodilačke borbe i pokazao u kakvu ih je izdaju bacio Draža Mihailović. Na kraju je drug Tempo rekao:

— Puštamo vas da odete slobodno kućama, a one među vama, koji žele da se bore protiv okupatora i izdajnika četnika Draže Mihailovića, pozivam da još odmah sada uzmete pušku u ruke i u borbi dokažete ljubav prema svom narodu.

Sedamdeset seljaka odmah se javilo da hoće da stupe u partizane, dobili su puške i odmah krenuli u juriš na četnike. Sutradan četnici su se ponovo koncentrisali, ali smo ih mi opkolili, do nogu razbili, zaplenili arhivu, zarobili još pedeset ljudi. Glavni štab »Jugoslovenske vojske u otadžbini« za Makedoniju spasao se bekstvom i prebegao iz Makedonije s jednom grupom okorelih zlikovaca i od tada se nije više nikad pojavljivao u Makedoniji. Tako su se četnici na ovom sektoru potpuno raspali, a pred našim

partizanima otvorila se oslobođena teritorija od Kumanova duž bugarske granice i železničke pruge Skoplje — Niš, sve do Pirota.

Ustanak se u Makedoniji sve više razvijao. Nicali su novi partizanski odredi, a rasle su brigade. Na kumanovskom sektoru Treća makedonska brigada vrlo brzo je povećala broj boraca, a od dva vranjska bataljona stvorene su dve brigade, jer je priliv novih boraca bio vrlo veliki. Kosovski bataljon takođe se povećao borcima koji su dolazili s Kosova i Metohije i ovaj se bataljon pretvorio u tri nova bataljona od kojih je kasnije formirana Kosovska brigada. U međuvremenu, naše jedinice na ovom sektoru dobile su dosta eksploziva i nešto oružja od saveznika, pa su prešle u žestoke napade na prugu Niš — Skoplje. Napali su Listovac, uništili stanicu; svaku noć su letele u vazduh nemačke i bugarske kompozicije. Napadi su vršeni i u drugim pravcima, bila je oslobođena Kriva Feja, Kratovo i neka druga mesta.

Početak maja otpočela je velika bugarska ofanziva. Bugarski fašisti odredili su da četrdeset hiljada bugarskih vojnika izvrše napad na jednu makedonsku, dve srpske i dve bugarske brigade. Ta ofanziva primorala je naše snage da se od Kumanova povuku sve do Pirota. Tu je donesena odluka da se razdvoje i izvrše probijanje po brigadama u raznim pravcima. Jedna makedonska i jedan kosovski bataljon vratili su se preko Bugarske do Kumanova. Dve novoformirane bugarske brigade probile su se u Bugarsku, jedna prema Dupnici, Čustendilu i Rili planini, a druga, na sever, prema Staroj planini. Ove dve bugarske brigade zapale su u teške borbe s bugarskom fašističkom vojskom i imale su osetne gubitke. Makedonska brigada pored Čustendila izbila je kod Kumanova, prešla Krivu Reku, ali se tu nije mogla zadržati, jer su krupne bugarske okupatorske snage nastav-

ljale ofanzivu. Treća makedonska brigada pod komandom druga Tiho-mira Miloševskog, pod neprekidnom borbom probila se preko Osogova, Pljačka vice, Strumice, Belasice i iz-bila u Grčku, sve do Kukuša kod Soluna. I u samoj Grčkoj su se na-stavile borbe s grčkim kvislinškim jedinicama, pa se brigada morala vratiti istim putem. Posle mesec i po dana, ona je stigla u rejon Kumanova, kada je završena velika ofanziva. Za ovaj mesec i po dana samo Treća makedonska brigada imala je četrdeset i dve bitke. Ubila je oko osam stotina bugarskih voj-nika, a zarobila četiri stotine. To-kom ove ofanzive Treća brigada potpuno je izmenila svoje naoru-žanje. Usled nedostatka municije morala je da ostavlja puške s ko-jima je pošla u borbu, da zarobljava od neprijatelja njegovo oružje, jer je tako mogla jedino da ima do-voljno municije. Tokom ovih borbi makedonska brigada je zaplenila i tri topa.

Velika majska ofanziva bugar-skih okupatorskih trupa pokazala je suštinu, smelost i upornost ma-kedonskih partizana. Probijanje Treće makedonske brigade kroz masive istočne Makedonije, četrde-set i dve pobedonosne bitke za isto toliko dana, doneli su makedonskim Partizanima novu ljubav i zahval-nost makedonskog naroda i svih drugih naroda Jugoslavije. Ovim veličanstvenim pobedama makedon-ski partizani su ispisali nove slavne stranice u borbi Narodnooslobodi-lačke vojske Jugoslavije. Pored Ko-zare, Prozora, doline Neretve, Ša-tora, Grmeča, Kočevskog Roga, Pa-puka, Samarice, Čelebića, Javorka, Sutjeske vekovima će se sačuvati uspomena i na četrdeset i dva dana neprekidnih borbi slavnih makedon-skih partizana u Istočnoj Makedo-niji tokom majske ofanzive 1944 godine.

Dve srpske brigade od Pirota prešle su Moravu i krenule ka Ja-blanici i Leskovcu. U to vreme naša

novostvorena divizija na ovom sek-toru vodila je uporne borbe s čet-nicima i počela je da se koleba i da se povlači s izvesnim svojim delovima. Na Kukavici postojao je jedan manji odred, pa mu je po-slato naređenje da demonstrativno dejstvuje četnicima s boka. To na-ređenje stiglo je na planinu Kuka-vicu baš u trenutku kad su na ovu planinu stigle dve srpske brigade od Pirota pod komandom druga Živojina Nikolića - Brke. One su iz-vršile žestok napad u četnički bok, 1 četnici su bili potpuno razbijeni. Na taj način stvorena je oslobođena teritorija od Makedonije pa sve na sever do Jastrepca i Kopaonika. Naše jedinice su već bile izbile na Kopaonik i vodile borbu s Kesero-vićem.

Kada se Treća makedonska bri-gada vratila na kumanovski sektor, ona se povezala s Kavadarcima. Tamo je bilo dosta ljudstva, ali nije bilo oružja. Treća brigada imala je prilično oružja. Tako je formirana Četvrta makedonska brigada koja je prebačena na sektor Štipa. Na taj način čitava Makedonija bila je obuhvaćena našim brigadama.

Drug Tempo posle toga je prešao na ostrvo Vis, gde se nalazio Vrhovni štab. Ustanak makedon-skog naroda sve više se razvijao, stvarane su nove brigade i oslobo-đena teritorija sve se više širi.

★

Treći period Narodnooslobodi-lačke borbe Makedonije počinje od 2 avgusta 1944 godine i traje do konačnog oslobođenja Makedonije — u oktobru 1944 godine. Ovaj pe-riod se karakteriše opštom borbom čitavog makedonskog naroda za de-finitivno oslobođenje svoje zemlje ispod okupatorske vlasti i za izgra-đivanje svoje nacionalne državnosti.

Na svom prvom zasedanju 2 av-gusta 1944 godine, Makedonsko na-rodno sobranje prihvatilo je isto-riske odluke Drugog zasedanja

AVNOJ-a i definitivno vezuje sudbinu svoga naroda sa sudbinom ostalih naroda Jugoslavije. Makedonija je ušla kao federalna jedinica u sastav demokratske federativne Jugoslavije. Makedonski narod je u cei ini prihvatio odluke svoga istinskog narodnog pretstavništva. On se definitivno opredelio za bratsku zajednicu s ostalim narodima Jugoslavije s kojima je vodio zajedničku oslobodilačku borbu protiv germanско - bugarskih fašističkih okupatora. U posljednjem času, bugarski fašisti preduzeli su mere da odvoje makedonski narod od ostalih naroda Jugoslavije i da Makedoniju otcepe od nove Jugoslavije. Njihov agent Vanča Mihajlov, dolazi u Skoplje i pokušava da pripremi teren za proglašenje »Nezavisne Makedonije«, koja bi bila ustvari agentura stranog imperijalizma. Bugarski fašisti pokušavaju da unesu smutnju u makedonske mase »da će ih Srbi prevariti«, da treba da se »samopredede« za nezavisnu makedonsku državu itd. No svi ovi pokušaji bugarskih fašista i njihovih plaćenika bedno su propali. Makedonski narod se definitivno opredelio za demokratsku federativnu Jugoslaviju i nikakve provokacije nisu mogle da ga skrenu s toga puta.

★

Makedonski narodnooslobodilački pokret u toku 1943 i 1944 godine povezuje se s narodnooslobodilačkim pokretom Albanije i Grčke. Makedonski, kosovski i albanski partizani zajednički su učestvovali u svim borbama koje su se vodile protiv nemačkih okupatorskih sna-

ga na sektoru Korče, Ohrida, Kičeva, Debra i Piškopeje. A na sektoru Kajmakčalana i Kožuha zajednički su se borili makedonski, kosovski i grčki partizani protiv nemačko-bugarskih okupatorskih snaga. U svim tim borbama, makedonski, grčki, kosovski i albanski partizani borili su se za oslobođenje svojih zemalja, za bratstvo i jedinstvo balkanskih naroda, za mir i bratsko sporazumevanje naroda na Balkanu,

Istovremeno, u toku 1943 godine, makedonski i srpski partizanski odredi uspostavljaju svoje veze s bugarskim partizanskim odredima. Verni ideji južnoslovenske solidarnosti, makedonski i srpski partizani pružaju bratsku ruku bugarskim partizanima, koji su se borili za oslobođenje svoje domovine i za lepšu budućnost svoga naroda. U zajedničkim borbama koje su vodili na sektoru Vranja — Pirota — Kumanova — Čustendila — Sofije, protiv nemačkih okupatora i njihovih ponemčenih bugarskih slugu, iskovalo se bratstvo i jedinstvo južnoslovenskih naroda, najveća garancija slobode i nacionalne nezavisnosti svih naših naroda.

U vatri oslobodilačke borbe protiv fašizma, makedonski narodnooslobodilački pokret visoko je razvio zastavu bratstva i jedinstva južnoslovenskih i ostalih balkanskih naroda. On se pokazao kao najlepša zaloga i spona prijateljstva i bratske saradnje svih naroda na Balkanu.

(Radeno na osnovu kazivanja s drugom Svetozarem Vukmanovićem - Tempom, kao i na osnovu članaka druga Tempa o razvoju ustanka u Makedoniji.)

SADRŽAJ

DNEVNIK

DRUGA KNJIGA

- 11 Oslobođena petina Jugoslavije
- 55 Četvrta ofanziva
- 215 Peta ofanziva
- 287 Ofanziva za oslobođenje Istočne Bosne
- 333 Nove krajiške brigade
- 347 Sve veća oslobođena teritorija Hrvatske
- 385 »Narod si bo sodbo pisal sam«
- 445 Drugo zasedanje ZAVNOH-a
- 459 Banija i Slavonija
- 485 Uoči Drugog zasedanja AVNOJ-a

PRILOG

- 515 Kazivanje druga Svetozara Vukmanovića-Tempa o razvoju ustanka u Makedoniji

VLADIMIR DEDIJER

D N E V N I K

DRUGA KNJIGA

Izdavač

GRO »LIBURNIJA«, Rijeka
Bulevar Marxa i Engelsa 20

Za izdavača

BOŽE MIMICA

Urednik

DUNJA BARBARIC

Lektor

JAGODA EŠKINJA

Korektori

JELENA POTKONJAK
RAJNA JOVANOVIĆ-MARSANIĆ

Tisak

GRO »LIBURNIJA«, Rijeka, 1981.